Kornai János

A GONDOLAT EREJÉVEL

Rendhagyó önéletrajz

OSIRIS

KORNAI JÁNOS közgazdász kutatót leginkább *A hiány* és az *Indulatos röpirat* szerzőjeként tartják számon. Önéletrajza ugyanakkor nem csupán a közgazdászok, hanem szélesebb olvasóközönség számára íródott. Beszámol arról a nagy szellemi utazásról, amelyen ifjúságának eszméitől, tévutakon át, eljutott későbbi gondolatrendszeréhez, a szocialista rendszer átfogó bírálatához és a posztszocialista fejlődés problémáinak elemzéséhez.
A könyv sok érdekes epizódot ír le: hogyan választották akadémikussá Magyarországon, hogyan történik egy professzor kiválasztása a Harvard Egyetemen, mit jelentettek róla a titkosrendőrség besúgói, stb. Az alcím jelzi, hogy „rendhagyó" önéletrajzzal van dolgunk, mivel az írás egyéni módon ötvözi a memoár és az esszé műfaját. A szerző élete egy-egy eseményének leírásához hozzáfűzi mai gondolatait: leírja művei keletkezésének történetét és akkori visszhangját, s ehhez hozzáteszi, milyennek látja munkáit mai szemmel.

Kornai János

A GONDOLAT EREJÉVEL

Kornai János

A GONDOLAT EREJÉVEL

Rendhagyó önéletrajz

OSIRIS KIADÓ BUDAPEST / 2005

© Kornai János, 2005
© Osiris Kiadó, 2005

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

Osiris Kiadó, Budapest
www.osiriskiado.hu
Az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja.

A kiadásért felel Gyurgyák János
Felelős szerkesztő Gábor Luca
Tipográfia és borító Környei Anikó
A szedés és a tördelés az Osiris Kft. munkája
Tördelő Sörfőző Zsuzsa
Készült a Dürer Nyomda Kft.-ben, Gyulán
Ügyvezető igazgató Megyik András

ISBN 963 389 738 6

Munyó emlékének

Tartalom

ELŐSZÓ • 13

1. CSALÁD, IFJÚSÁG / 1928–1944

Apám 21
A család 24
A Német Birodalmi Iskola 27
Szellemi útkeresés 29
1944: apám sorsa 31
1944: megmenekülésem 33

2. HOGYAN LETTEM KOMMUNISTA? / 1945–1947

A kommunista párthoz tartozás fokozatai 41
Reakció 1944 traumájára 43
A szellemi átalakulás, a kommunista politikai eszmék befogadása 46
Karizmatikus egyéniségek 52
Közösséghez tartozni 53
Véletlen hatások és a képességek 54

3. A *SZABAD NÉP* SZERKESZTŐSÉGÉBEN / 1947–1955

Meredek pályafutás 57
Késztetések 59
Életünk a szerkesztőségben 63
Amit a gazdaság működéséből érzékeltem 64
Intellektuális sivárság 68
Erkölcsi számadás 70

4. AZ ÉBREDÉS KEZDETE / 1953–1955

Az „új szakasz" 71
Találkozás a börtönből szabadult kollégával 73
Tisztázó beszélgetések és olvasmányok 75

Az első „parancsmegtagadás” 78
Recenzió Nagy Imre könyvéről 79
A „*Szabad Nép*-lázadás” 80
A *Szabad Nép*-korszak vége 82

5. A KUTATÓI PÁLYA KEZDETE / 1955–1956. OKTÓBER 23
• *A gazdasági vezetés túlzott központosítása* •

Előzmények 85
Szellemi impulzusok 87
Szakítás a marxi politikai gazdaságtannal 91
Kutatni kezdek 95
A disszertáció főbb megállapításai 99
A könyv első fogadtatása 104
A politikai háttér 106

6. A FORRADALOM – ÉS AMI UTÁNA KÖVETKEZETT / 1956. október 23–1959

Nagy Imre új kormányprogramja 111
A *Magyar Szabadság* 115
Zaklatott napok, zaklatott évek 117
Folytatódik a *Túlzott központosítás* élete 118
Eltávolítanak az intézetből 122
Szabadlábon, a börtön árnyékában 125
Barátság és szolidaritás 132

7. AZ ÉN EGYETEMEIM / 1957–1959

Önképzés 134
A Lange–Hayek-vita 136
A könnyűipari kutatás folytatása 138
„Elhatárolódás” 139
Zsákutca 141
Életre szóló döntések 143

8. MATEMATIKAI MÓDSZEREK KÖZGAZDASÁGI ALKALMAZÁSA / 1957–1968
• *Kétszintű tervezés* •

Ismerkedés Lipták Tamással 145
A nyereségrészesedés matematikai vizsgálata 147
Textilipari programozás 150
Kétszintű tervezés 153

A központi tervezés idealizált modellje 154
Népgazdasági programozás: néhány kiinduló elv 157
Számítások 160
Érdemes volt? 162
Matematikusokkal együttműködve 167

9. UTAZÁS NYUGATRA / 1963–

Az előzmények 170
Cambridge, Anglia 171
London School of Economics 173
Ugyanaz, a besúgók és kémelhárítók szemével 175
Néhány általános megjegyzés az utazásokról és a külföldi publikációkról 180
Egy meghiúsult „konstruált per" 183

10. AZ ÁRRAL SZEMBEN / 1967–1970
• *Anti-equilibrium* •

A könyv előtörténete 188
Mi késztetett a könyv megírására? 190
Elgondolkodtató hasonlóságok 191
Ami elvárható és ami nem várható el az általános elmélettől 193
A racionális döntéshozó 196
Nem árjellegű jelzések 199
Egyensúly, vevők és eladók piaca 199
Az általános egyensúlyelmélet értelmezése politikai szempontból 201
Reform vagy forradalom a tudományban 202
Első fogadtatás, hosszú távú hatás 203
Érdemes volt megírni? 206
Néhány szubjektív zárómegjegyzés 207

11. INTÉZET, EGYETEM, AKADÉMIA / 1967–

A hivatalos közgazdaság-tudomány egyes számú irányítója 209
Mintha mi sem történt volna 210
Bizalom és türelem 212
Elvetélt intézeti reform 216
Kitiltottak – mégis oktatok 219
Hogyan lettem akadémikus? 221
Az akadémikus privilégiumai 225

12. ÚTKERESÉS ÉS FELKÉSZÜLÉS / 1971–1976

• *Erőltetett növekedés, szabályozás árjelzések nélkül* •

Erőltetett vagy harmonikus növekedés 227
Meghívás az angliai Cambridge-be 229
Derékig gipszben – Keynes és Hirschman 230
Tanítás Princetonban 232
Folytatás Stanfordban és Washingtonban 234
Vegetatív szabályozás 236
Az adaptáció csikorgó gépezete 241
Épül az új lakásunk 243
Piacorientált reform – a kalkuttai maoisták szemével 244

13. ÖSSZEÁLL A KÉP / 1976–1980

• *A hiány* •

Inspiráló környezet 246
A könyv üzenete 249
Öncenzúra 251
Lektorálás 253
Első hatások 255
Vita a „disequilibrium"-iskolával 256
Vita egy ortodox szovjet közgazdásszal 258
Hozzájárulás a rendszer eróziójához 259
Még egyszer a publikálás politikai és etikai dilemmájáról 262

14. ÁTTÖRÉS / 1979–

• *Puha költségvetési korlát* •

A fogalom jelentése és jelentősége 265
Előzmények 267
Tapasztalati igazolás 270
A jelenség matematikai modellezése 271
Az első összefoglaló cikk története 273
...és a történet néhány tanulsága 275

15. BARÁTSÁGOS, TÁVOLSÁGTARTÓ KRITIKÁVAL / 1968–1989

• *A magyar reformfolyamat: víziók, remények és a valóság* •

Félig megvalósult, félig meghiúsult remények 281
Naiv reformerből kritikus elemző 283
„Ahelyett, hogy megmondaná, mit tegyünk..." 288
Hatékonyság és szocialista erkölcs 290
A tulajdonjogok jelentősége 292

A Lange-modell és a magyar reform valósága 294
Kitérő: a magyar valóság egy másik darabja 295
Mai szemmel visszatekintve 296

16. HARVARD / 1984–2002

Princeton, Institute for Advanced Study 299
Hogyan nevezik ki a Harvard Egyetem tanárait? 302
Cambridge-be költözünk 307
A tanítás öröme és nehézségei 310
Sokszínűség és tolerancia 312
Etikai szigor 314

17. ITTHON MAGYARORSZÁGON,
OTTHON A VILÁGBAN / 1985–

Ami Magyarországhoz köt 316
Összehasonlítások: hétköznapi élet Cambridge-ben
és Budapesten 319
A világkultúra egyik központjában 321
Baráti szálak 323
Bekapcsolódás Európa és a világ közgazdászainak
közösségébe 327
Utazás Kínába 329
Hol az otthon? 332

18. SZINTÉZIS / 1988–1993
• *A szocialista rendszer* •

Hogyan készült a könyv? 336
Az összefoglalás szándéka 339
Pozitív elemzés és az értékek 342
Általános modellek 343
Elkésett? Túl korai? 345
Elismerés Nyugatról és Keletről... 346
...és elutasítás, jobbról és balról 347
Egy groteszk epizód 349

19. SORSFORDULÓ / 1989–1992
• *Röpirat* •

A predikció korlátai 350
Elhatározások a Business School kertjében
és a Gellérthegyen 352

Hogyan készült a *Röpirat*? 354
Az első reakciók 355
Elég volt a szimulációból! 357
A magánszektor egészséges fejlődéséért 359
Felelősség a közpénzért 362
A stabilizációs műtét 363
Mérleg 365

20. A TUDOMÁNY ÉS A POLITIKA HATÁRMEZSGYÉIN / 1990–
• *Útkeresés, vergődés és remény, az egészségügyi reformról* •

Állásfoglalások a magyar makrogazdasági politika ügyeiben 370
Az egészségügyi reformról 374
„Megkérdeznek? Hallgatnak-e rád?" 377
A tényleges hatás 381
Részvétel a monetáris politika formálásában 383
Hozzászólások más országok átalakulásához 385

21. FOLYTATOM, AMIT EDDIG TETTEM / 1990–
• *Mit jelent és nem jelent a rendszerváltás* •

A rendszerváltás értelmezése 388
Várakozások és csalódások, pesszimizmus és optimizmus 390
Collegium Budapest 396
Egy szép intermezzo: a 70. születésnap 398
Harvard Egyetem: tanítás és búcsú 400
Az itthoni közegben 404
„Min dolgozol?" 406

HIVATKOZÁSOK • 408

IRODALOMJEGYZÉK • 415

KÉPEK • 427

Előszó

Miközben már javában írtam az önéletrajzomat, újra meg újra felvetődött bennem a kérdés: tulajdonképpen miért is teszem ezt? Mi késztet a visszaemlékezésre? Kiknek szól ez az írás?

Szemérmes vagyok és eléggé zárkózott, ritkán és keveset beszéltem eddig saját életemről. Egy ismerős újságíró a rendszerváltás legizgalmasabb napjaiban sürgetett, hogy adjak neki egy hosszú életútinterjút. Azzal érvelt, hogy később ez már nem fog érdekelni senkit. Tizenöt évet vártam – remélem, nem késtem el.

Feleségem évek óta javasolta, kérte, hogy írjam meg önéletrajzomat, s én évről-évre halogattam a feladatot. Most végül rászántam magam; olyannyira, hogy az írás megkezdése, 2003 közepe óta erre összpontosítottam minden erőmet és időmet, ami az elháríthatatlan egyéb feladatok ellátásán felül megmaradt.

Az már önmagában elég erős motívum, hogy feleségem ennyire ragaszkodik a gondolathoz. Ha meg kellene neveznem egy olvasót, akinek ez a könyv íródott, és akinek a tetszését szeretném elnyerni, akkor az Zsuzsa.

Azt remélem, hogy önéletrajzom érdekelni fog sokakat azok közül, akikkel életem folyamán kapcsolatba kerültem: gyerekeimet és unokáimat, családom többi tagját, barátaimat, egykori és jelenlegi munkatársaimat, tanítványaimat, könyveim és cikkeim olvasóit. Ez nem kis kör. A könyv kiadója elégedett lehetne azzal, ha mindazok, akik legalább egyetlen írásomat elolvasták vagy egy előadásomat meghallgatták, most kézbe vennék a könyvet.

Mindazokban, akik személyesen vagy munkáim révén kapcsolatba kerültek velem, kialakult valamiféle benyomás rólam. Azt szeretném, ha a bennük élő szubjektív kép mellé odaállítható lenne egy másik (ugyancsak szubjektív) kép, az, amely bennem alakult ki önmagamról. Sok százra rúg a könyveimről írott recenziók száma. Most szembesíthető velük saját értékelésem. Elmondom azt, milyennek láttam a munkámat, amikor éppen végeztem, és milyennek látom most, utólag, amikor a visszaemlékezéseimet írom. Recenziókra sohasem reagáltam nyilvánosan. Ha ellenvéleménybe ütköztem, aránylag ritkán bocsátkoztam vitába. Most azonban, egyszer és kivételesen, a visszaemlékezések keretében magam is „recenziókat" akartam írni saját munkáimról.

Önéletrajzom alapjában véve időrendben halad, de nem követi szigorúan az események sorrendjét. Nem napló. Mindegyik fejezet egy-egy téma köré

csoportosul, legyen az korabeli esemény, valamelyik munkám vagy életem egyik helyszíne. A fejezetek címében jelölöm is, hogy milyen időszakot fognak át. Ezek az időszakok – végiglapozva a fejezeteket – egymásba tolódhatnak, lehetnek közöttük átfedések, ha a témák tárgyalása ezt kívánja.

Lehet, hogy olyanok is kézbe veszik majd a könyvemet, akik nem olvasták korábbi írásaimat, nem is találkoztak velem, s inkább az érdekelné őket, milyen volt az a kor, amelyben éltem. Nem szeretném, ha csalódás érné őket. Aki a Rákosi-korszakot, az 1956-os magyar forradalmat vagy a Kádár-rendszert akarja megismerni, annak az erről szóló gazdag irodalomban kell elmélyednie. Könyvem nem vállalkozik a történész feladatának elvégzésére. Ennek megfelelően még arról sem tudok tájékoztatást adni az olvasónak, hogy milyen más műveket tanulmányozzon. Ezeknek a korszakoknak egyik szereplője voltam, s nem tartoztam a főszereplői közé. Viszont az önéletrajzomnak, a műfaj jellegénél fogva, én vagyok a központi figurája. A korból csak annyit tudok és akarok bemutatni, amennyi saját életemhez kapcsolódik. Azt a társadalmi-történelmi közeget, amelyben saját életem eseményei zajlottak.

Annak viszont, akit érdekel Kelet-Európa, a kommunista rendszer és annak összeomlása, a kelet-európai értelmiség útvesztései és útkeresései, a közgazdasági kutatás megismerési folyamatai és még jó néhány egyéb, átfogó téma, az életrajzom adalék lehet az ismeretek más forrásainak *kiegészítésére*. A jövendő kutatói számára pótolhatatlanul fontos forrást szolgáltatnak majd a különböző tanúvallomások, amelyekben a korszakot átélő emberek őszintén vallanak életükről és tapasztalataikról. Mások is már elvégezték a tanúságtételt; ezennel tanúnak jelentkezem én is az önéletrajzommal. Tulajdonképpen a tudományos igénnyel írott korábbi munkáimat is tanúvallomásnak szántam, letűnő korszakokról adott híradásnak. Azokban minél teljesebb objektivitásra törekedtem. Most elkészültem ezek szubjektív kiegészítésével. Ami *A hiányból* és *A szocialista rendszerből* kimaradt, mert túlságosan személyes jellegű volt, vagy valami gátolt a véleményem teljesebb kimondásában, azt most igyekeztem belefoglalni ebbe az írásba. Az életrajz műfaja lehetővé teszi számomra, hogy jó néhány kérdésben – köztük etikai, politikai vagy tudományos ügyekben – kifejtsem személyes krédómat. Tudományos igényű, körülhatárolt témájú dolgozataimba ezeket az általános állásfoglalásokat és hitvallásokat nem lehetett volna beszorítani.

Sokat gondolkoztam a könyv címén. Először arra hajlottam, hogy azt a címet adjam: *Megérteni...* Elsősorban magamat próbálom megérteni. Szeretném megmagyarázni, mikor mit gondoltam és miért, mi hatott a gondolkodásomra és a cselekedeteimre, mitől változtam. Szeretném megérteni azokat is, akikkel egyetértettem és akikkel nem értettem egyet, akik mellettem álltak és akik szembefordultak velem.

A magyar nyelvben, ahogy sok más nyelvben is, a „megértés" szóhoz fűződik egyfajta erkölcsi jóváhagyás vagy legalábbis felmentés. Próbáljuk csak különböző hanglejtésekkel kimondani ezt a szót. Mindenki könnyen megtalálja a „megértem" szó felmentő hangsúlyozását. Nem ez a szándékom. Távol áll tőlem a felmentés, s a magabiztos ítélkezés is. Nem törekszem másra ebben az

írásban, mint a korábbi, kutatási eredményeket közlő munkáimban: meg akarom érteni azt, amit vizsgálok. Néha elég nehéz kibogozni a cselekedetek rugóit, a gondolkodás csapdáit, a mélyen rejtőző erőket, amelyek mozgatják az embereket, a konfliktusok nyíltan bevallott vagy eltitkolt okait. Nem volt ez könnyű feladat önmagam múltjának vizsgálatakor, s nyilván még nehezebb volt, amikor másokét elemeztem.

Végül azonban más címet választottam: *A gondolat erejével.* Úgy éreztem, hogy ez a pár szó foglalja össze legtalálóbban visszaemlékezéseim egyik legfontosabb üzenetét. Nem törekedtem sem hatalomra, sem gazdagságra. Ha itt-ott talán befolyást gyakorolhattam az események menetére, az nem azért történhetett meg, mert magas pozícióból diktálhattam a beosztottjaimnak vagy mert sok pénzzel megvásárolhattam közreműködésüket. Ha egyáltalán volt bárkire vagy bármire is hatásom, akkor azt szóban előadott vagy írásban kinyomtatott gondolataimmal értem el.

A kézirat egyik olvasója kételyeit fejezte ki. „Naivitás hinni az érvelés, a meggyőzés, a gondolat hatásában. A történelmi események igazi mozgatóereje az érdek." Mint a társadalmi változások hivatásos megfigyelőjének és elemzőjének, nincsenek illúzióim, és igyekszem figyelembe venni és a súlyuknak megfelelően kezelni a különböző okozati hatásokat. A hatalom és a vagyon mindenkori birtokosai azonban cselekvő, alternatívák között választó emberek. Sokféle tényező hat rájuk, és ezek között nem szorulnak az utolsó helyre az értékek, az eszmék, a gondolatok. Emellett persze befolyást gyakorol az események menetére az is, hogy mit gondolnak és miben hisznek a kevésbé hatalmas és kevésbé gazdag emberek milliói és százmilliói. Életem egész munkássága értelmét vesztené, ha nem lennék meggyőződve arról, hogy a gondolatnak van ereje.

Persze, ez az erő korlátokba ütközik. Éppen az lesz a visszaemlékezések egyik fő témája, hogy mikor és mitől zilálódott szét és hogyan rendeződött újjá a saját gondolkodásom, hogyan hatottak rám mások eszméi, és hogyan ütköztek össze az én elgondolásaim, elemzéseim és javaslataim másokéval. A gondolat állandó erőpróbának van kitéve. Minden fejezet újabb és újabb, sikeres vagy sikertelen próbákról számol majd be.

A könyv alcímében *rendhagyónak* nevezem írásomat. Ennek az az oka, hogy a kötet két vonatkozásban is eltér a memoárok szokásos gyakorlatától. Életem eseményeinek elbeszélése során időnként megállok és kifejtem gondolataimat egy-egy epizódhoz kapcsolódva. Ilyenkor a hangsúly nem a történet elmondásán van, hanem a körülmények és a probléma elemzésén. Az ilyen fejtegetéseket, amelyek a társadalomtudomány, az etika, a kutatási-alkotási folyamat, a tudományszociológia vagy számos egyéb témakör valamilyen kérdéséhez kapcsolódnak, „miniesszéknek" is lehet tekinteni. Írásom egy memoár és egy esszésorozat ötvözete.

A legtöbb visszaemlékezés a szerző magánéletével is foglalkozik. Noha önéletrajzom személyes hangú és szubjektív nézőpontú beszámoló, alapjában véve *intellektuális* önéletrajzot írtam. A jelző igen szélesen értelmezendő; ma-

gában foglalja életem politikai, közéleti és egyéb társadalmi vonatkozásait, az értelmiségi létformához kapcsolódó barátságokat és egyéb személyes relációkat. Hozzátartozóimról vagy családi eseményekről a könyv több helyén lesz szó – de ez a szféra, sok-sok örömével és problémájával, korántsem kap akkora terjedelmet, akkora relatív súlyt az *írásomban,* mint amekkora a súlya *valóságos életemben.* A könyvben közölt fényképek talán meg tudnak mutatni egyet s mást életemnek arról a szférájáról, amit az életrajz szövege szavakkal nem tud kifejezni. A könyv rendhagyó önéletrajz abban az értelemben is, hogy alig szólok arról, amit a szó szűkebb értelmében magánügynek nevezek. A könyv végére érve világossá válik, hol próbáltam meghúzni a határvonalat.

Néhány szót kell szólnom a könyv *műfajáról és stílusáról.* Ötven éven át elemzéseket írtam, arra törekedve, hogy amit megértettem, azt érvelve, követhető és átlátható gondolatmenetben adjam elő. Nem akarok hirtelenjében íróvá válni. Ne várjon tőlem senki szép tájleírásokat, eleven párbeszédeket, ismerőseim külsejének ábrázolását vagy valamelyik feszült pillanat hangulatának érzékeltetését. A legrosszabb benyomás, ami az olvasót érhetné, ha egy dilettáns író szólna hozzájuk – akkor már inkább vállalom a megszokott műfajomat, vele a megszokott szókincsemet és stílusomat. Az író, szántszándékkal vagy ösztönösen, nyitva hagy vagy éppenséggel homályba borít problémákat, „lebegtet" gondolatokat – és ez így van rendjén. A tudományos kutató nem teheti ugyanezt. Nem tagadom meg magamban a kutatót akkor sem, amikor memoárt írok. Stílusban, szerkezetben, a fogalmazás mikéntjében, kerülni próbálom a kétértelműséget.

Korábbi munkáim írásakor aránylag könnyű volt meghatározni, kikhez szólok. Ez többé-kevésbé megszabta, mit kell elmagyaráznom és mi az, amiről feltételezhetem, hogy az olvasó már ismeri. Ez alkalommal más a helyzet. Remélem, hogy önéletrajzomat kézbe veszik közgazdászok és más szakmabeliek, idősebbek és fiatalabbak, magyarok és külföldiek, „keletiek" és „nyugatiak". Arra törekedtem, hogy valamennyien képesek legyenek követni mondanivalómat. Annak, aki nem olvasta korábbi írásaimat, egy kis ízelítőt ad az életrajz könyveim és cikkeim mondanivalójából; annak pedig, akinek már volt a kezében, talán segít felfrissíteni az emlékezetét. Előre is elnézést és megértést kérek attól az olvasótól, aki úgy érzi majd, hogy valamit fölösleges részletességgel mondok el – talán van egy másik olvasó, akinek éppen erre a tájékoztatásra lesz szüksége.

Magától értetődő, hogy írásom legfontosabb forrása a saját memóriám volt. Ám óvakodtam attól, hogy kizárólag erre hagyatkozzam. Nem tekintettem memóriatesztnek a könyv írását, hanem amennyire csak tudtam, megpróbáltam felfrissíteni az emlékeket. Nemcsak saját gondolataimat és érzéseimet idézem fel, hanem megtörtént eseményeket, megjelent írásokat. Kötelességemnek éreztem, hogy a tényszerű közléseket a lehető leggondosabban ellenőrizzem. Ha legjobb igyekezetem ellenére pontatlan információk csúsztak volna bele a szövegbe, akkor azokat a legelső adandó alkalommal helyre fogom igazítani.

Sokféle forrás állt a rendelkezésemre. Mint már említettem, a könyvben visszatérek legfontosabbnak vélt munkáimra.* Ha egyszer nyomtatásban megjelent egy írásom, rendszerint nem veszem elő többet. Most azonban sorra újraolvastam őket, és velük együtt számos korabeli recenziót és későbbi visszhangot.

Naplót sohasem vezettem. Viszont amióta főhivatásszerűen kutató lettem, eltettem számos jegyzetemet, amelyet kutatás közben fogalmaztam, elraktároztam sokféle dokumentumot. Ezeket jól áttekinthető formában, sok száz sorszámozott dossziéban, katalogizálva őriztem meg. Jórészt elraktam mind a hozzám küldött leveleket, mind pedig saját leveleim másolatát. Most igyekeztem beleásni magamat e gazdag dokumentációba.

Saját dokumentumgyűjteményem anyagát kiegészítette a különböző közlevéltárakban végzett kutatás, ahol munkatársaimmal együtt sok érdekes információra bukkantunk. Különös izgalommal töltött el az egykori titkosszolgálatok iratainak tanulmányozása. Az újabb magyar törvények lehetővé teszik, hogy az állampolgár hozzáférjen a vele kapcsolatos anyagokhoz. Nyomasztó, olykor megrendítő élmény volt olvasni a besúgók jelentéseit, a politikai pereket előkészítő rendőrségi nyomozások jegyzőkönyveit, államvédelmi és hírszerző tisztek feljegyzéseit. Könyvemben számos rám vonatkozó politikai rendőrségi és titkosszolgálati dokumentumot ismertetek.

Fontosnak tartottam elöljáróban megnyugtatni olvasóimat, hogy a könyv nem csak a szerző emlékezetén, hanem dokumentumok tanulmányozásán is alapul. Ám nem szeretném, ha megnyugtatás helyett elijeszteném a szélesebb olvasóközönséget. A könyvben nem levéltári kutatások száraz ismertetésén lesz a hangsúly, hanem az emlékek személyes feldolgozásán. Beszámoló következik egy hosszú és kalandos szellemi utazásról, amelyben fény és sötétség, lelkesítő és elkeserítő élmények váltakoztak. Abban reménykedem, hogy olvasóim a könyv végére érve jobban megértik életemet, munkáimat és a kort, amelyben éltem.

Az olvasást megkönnyítendő, érdemes néhány gyakorlati útbaigazítást adni. A kötet végén *Irodalomjegyzék* található. Ez kizárólag olyan publikált műveket tartalmaz, amelyekre a könyv hivatkozik. Nem tekinthető tehát a könyvben érintett témák átfogó bibliográfiájának. Ha valamely mű megjelent magyarul, akkor az *Irodalomjegyzékben* a magyar nyelvű változat bibliográfiai adatai szerepelnek. Ha egy műnek több kiadása volt, lehetőleg az utolsót vettük fel a jegyzékbe, de szögletes zárójelben közöljük az első kiadás évét is.

A könyv főszövegét kétféle jegyzet egészíti ki, az oldalak alján olvasható *lábjegyzetek* és a szöveg után következő *végjegyzetek*. A lábjegyzetekre „csillaggal" utalunk. A végjegyzeteket arab sorszámokkal láttuk el.

* A válogatás könnyen kiolvasható a tartalomjegyzékből. Amelyik fejezet részletesebben tárgyalja valamelyik munkámat, ott alcímként szerepel a szóban forgó mű vagy művek címe.

Szokatlan, hogy kétféle jegyzet legyen egy könyvben. Azért választottam ezt a megoldást, mert reményeim szerint ez szolgálja leginkább az olvasó kényelmét. Könyvem nem szépirodalom, de nem is tudományos mű. Éppen ez a „köztes műfaj" indokolja a szokatlan megoldást.

A lábjegyzetekben olyan mondanivaló található, amelyet – műfaját és stílusát tekintve – tulajdonképpen beleilleszthettem volna a főszövegbe. Azért közlöm mégis lábjegyzetként, mert mindegyik egy-egy kis kitérőt jelent a főszöveg gondolatmenetéből. Szemléltető példák vagy adatok, epizódok, néha adomák vagy viccek találhatók a lábjegyzetekben. Azt remélem, hogy aki rászánja magát a főszöveg elolvasására, az elolvassa a lábjegyzeteket is.

A végjegyzetek, amelyek *Hivatkozások* fejezetcím alatt találhatóak, tartalmazzák azokat az információkat, amelyeket a kutatók „jegyzetapparátusnak" neveznek.* Már az *Előszó* fenti, tartalmi részében is hangsúlyoztam, hogy életrajzom írása széles körű adatgyűjtésen alapul. Ha valamely információ forrása egy levéltári dokumentum, akkor a végjegyzet a szokványos módon megadja a levéltári forrás paramétereit.

A források között szerepelnek publikált művek; bibliográfiai adataik az *Irodalomjegyzékben* találhatók meg. Ha a szövegből egyértelműen megállapíthatja az olvasó, hogy melyik műről van szó, és érdeklik a bibliográfiai adatok, akkor egyszerűen hátralapozhat, és megtalálja a szóban forgó műre vonatkozó információt. Ha viszont a kapcsolat a szövegben található irodalmi hivatkozás és az *Irodalomjegyzék* között nem egyértelmű, akkor egy végjegyzet segíti az eligazodást. A végjegyzetből tudható meg a szó szerinti idézetek oldalszáma is.

A könyv olvasóinak nagy része, feltételezésem szerint, nem kívánja tételről-tételre követni, hogy melyik információnak mi a forrása. Az ő dolgukat akartam megkönnyíteni azzal, hogy a forrásokat közlő végjegyzeteket a könyv végére helyeztem. A könyv mondanivalója akkor is követhető, ha bele sem néznek a végjegyzetekbe.

Azok az olvasók viszont (köztük a könyvben érintett témák kutatói), akik maguk is utána akarnak járni egy-egy problémának, az összes szükséges forrásinformációt megtalálhatják a végjegyzetekben.

Hálás vagyok mindazoknak, akik segítettek önéletrajzom megírásában. Szabó Katalin, állandó munkatársam derűsen és odaadó figyelmességgel tartotta kézben a munkával kapcsolatos szervezést és dokumentációt, gondozta a kézirat egymást követő változatait. Molnár János történész- és Iván Gábor közgazdász-doktoranduszok lelkiismeretesen és találékonyan működtek közre az adatok és dokumentumok gyűjtésében, a források tisztázásában és az információk ellenőrzésében, a kézirat szerkesztésében.

Szeretném megköszönni a támogatást mindazoknak, akik a könyv korábbi fogalmazványainak vagy azok egyes részleteinek elolvasásával és kommentá-

* A jegyzeteknek nem lehetnek jegyzetei, ezért a lábjegyzetek tartalmazzák a hozzájuk tartozó hivatkozásokat is.

lásával, levéltári anyagok gyűjtésével, könyvek, cikkek megszerzésével, egyes szakmai problémák tisztázásával és sokféle más módon működtek közre a könyv előkészítésében. Betűrendben sorolom fel azokat, akiktől a legtöbb segítséget kaptam: Csankovszki Kata, Karen Eggleston, Erdős Hédi, Fazekas Ica, Jerry Green, Gyurgyák János, Karinthy Márton, Kende Péter, Kenedi János, Kovács Mária, Laki Mihály, Lőcsei Pál, Majtényi László, Brian McLean, Négyesi Judit, Parti Julia, Richard Quandt, Rainer M. János, Révész Sándor, Gérard Roland, Henry Rosovsky, Sarnyai Éva, Schönner Ágnes, Simonovits András, Susan Suleiman, Sz. Kovács Éva és Varga László. Köszönöm a segítséget azoknak is, akiket itt most nem említettem meg név szerint, és akik egy-egy kérdés megválaszolásával, egy-egy információ tisztázásával előmozdították a könyv megírását.

A kutatással együtt járó költségek fedezéséhez hozzájárult az OTKA támogatása (témaszám: T 046976). Az MTA Közgazdaságtudományi Intézete segítségemre volt azzal, hogy vállalta az OTKA-támogatás adminisztratív kezelését.

Akárcsak az elmúlt másfél évtizedben minden korábbi munkámhoz, ehhez a mostanihoz is inspiráló környezetet és sok gyakorlati támogatást adott munkahelyem, a Collegium Budapest.

Sok kiadói szerkesztővel dolgoztam már együtt, ám ritkán találkoztam olyannal, aki annyira megértő, konstruktív és alapos lett volna, mint Gábor Luca. Környei Anikó biztos ízléssel tervezte meg a könyv külalakját. Hálás vagyok nekik és az Osiris Kiadó többi, a könyv publikálásában közreműködő munkatársának a munkához nyújtott segítségért.

Budapest, 2005. február 10.

Kornai János

1. fejezet

CSALÁD, IFJÚSÁG
1928–1944

Nem vagyok Marcel Proust vagy Esterházy Péter. Nem tudom jól lefesteni, s ezért meg sem próbálom érzékeltetni gyermekkorom világát, az otthon hangulatát. Emlékszem a sütemény illatára vagy a szüleim hangjára, de nincs szépírói vénám ahhoz, hogy mindezt szavakkal közvetítsem önéletrajzom olvasóihoz.

Inkább megmaradok saját műfajomnál, a körülöttem lévő világ leírásánál és elemzésénél. Ezt most kiegészítem még egy feladattal: mai, 77 éves fejemmel megpróbálom megérteni és elemezni önmagamat. Hogyan és miért lettem olyanná, amilyen voltam és vagyok? Főképpen azt mondom el tehát a gyermekkoromról, ifjúságomról és családomról, ami ennek a kettős feladatnak a teljesítését, önmagam és a kor megértését elősegítheti.

Apám

Apámat dr. Kornhauser Pálnak hívták. Ezt a vezetéknevet viseltem, amíg saját elhatározásomból 1945-ben fel nem vettem a Kornai nevet.

Apai nagyapám, Kornhauser Károly lakatosmester volt. Családjával az akkor Magyarországhoz tartozó, felvidéki Trencsénben élt. Apám büszke volt arra, hogy nagyapám műhelyében készült a trencséni híd. Ha ez később, felnőtt életemben szóba került, sokan elcsodálkoztak, hogy egy zsidó ember egy XIX. századi felvidéki városban a lakatosmesterséget űzte, ahelyett hogy kocsmája vagy boltja lett volna. Apám még gyerek volt, amikor szülei meghaltak. Bátyja segítette a továbbtanulásban, de alapjában véve saját erejéből jutott el a piarista gimnáziumba, a jogi egyetemre, majd az ügyvédi pályára. Bizonyára az apai példa is ösztönzött, amikor magam is „self-made man" pályát futottam be. Mint sokan a Felvidéken, apám is három nyelven beszélt anyanyelvi szinten, magyarul, németül és szlovákul. Nagyon tehetségesnek és szorgalmasnak kellett lennie, mert igen fiatalon imponáló karriert futott be. Német nyelvtudása és érdeklődése a Magyarországon működő német vállalatok jogi ügyei felé terelték. Mind többször kapott megbízást ezektől a cégektől, majd hivatalosan is a budapesti német követség jogtanácsosa lett. Ez tulajdonképpen tiszteletbeli cím volt, hiszen nem volt a német állam alkalmazott-

ja. A jogtanácsosi cím azt jelentette, hogy ha egy német cégnek magyarországi ügyeivel kapcsolatban szerződés kötéséhez vagy magyar bíróság előtt zajló magánjogi peréhez ügyvédre volt szüksége, a követség apámat ajánlotta. Apám sohasem vállalt más megbízást, sem válópert, sem büntetőügyet, sem pedig magyar cég képviseletét. Szigorúan specializálta magát német vállalatok magyarországi gazdasági ügyeire.

A lakás és az ügyvédi iroda az Akadémia utcában volt, mégpedig abban az épületben, ahol most a Miniszterelnöki Hivatal működik. Nemrég jártam ott. Sajátos érzés volt belépni apám egykori dolgozószobájába, ahol mostanában egy közgazdász barátom végzi munkáját. Apám irodája tele volt magyar és német jogi könyvekkel. Sem ő, sem anyám nem gyűjtött más könyvet. Szépirodalmi könyveket előbb a nővérem, majd én hoztunk a lakásba. Nem számolhatok be arról, amit sok értelmiségi családból származó ember elmondhat magáról, hogy már az otthoni levegőből magába szívta az irodalom szeretetét és tiszteletét.

Anyám és nővérem elbeszéléseiből tudom, hogy apám ifjúkorában sokat olvasott, gyakran járt operába, és különösen Wagnerért rajongott. Mire kamasz lettem, és ezt megfigyelhettem volna, ennek már nyoma sem maradt. Apám szellemi figyelme a szakmájára összpontosult.

Térjünk vissza a német követséghez. Évtizedekkel apám halála után anyám említette, hogy apám egy dr. Káldor Miklós nevű ügyvéd örökébe lépett, amikor a követség kinevezte jogtanácsosának. Ismerősen hangzott a név. Sikerült kideríteni, hogy Káldor Miklós, a nagy közgazdász, a brit pénzügyminiszter tanácsadója, a későbbi Lord Kaldor, ennek a magyar ügyvédnek volt a fia. Egy ízben Káldor cambridge-i lakásán beszélgettünk, és apáinkra terelődött a szó. Az akkor már korosodó Káldorból kitört az egykori családi ingerültség és féltékenység. Úgy látszik, fél évszázaddal korábban sokszor szidhatták otthon az ifjú Kornhausert, aki az idős Káldor kolléga helyére lépett.

Amikor idősebb bátyám, Bandi és nővérem, Lilly még gyerek volt, apám sokat foglalkozott velük. Lilly sokszor emlékezett vissza, a szép emlékektől meghatottan, az apámmal tett sétákra, közös játékokra, beszélgetésekre. Mire a gyerekek második hulláma, Tomi bátyám és én megszülettünk, apámnak már nem volt sem energiája, sem türelme ahhoz, hogy velünk foglalkozzék. Nem maradt meg bennem egyetlen meghitt közös óra, egyetlen tartalmas beszélgetés emléke sem. Ebben az önéletrajzban többször visszatér majd az a megfigyelés, hogy nem voltak mestereim. A sort itt kell kezdenem. Mint minden gyerek és fiatalember, én is sok mindenben apámat tekintettem példaképemnek, s tekintem még ma is. Ám intellektuális értelemben nem volt a tanárom vagy mesterem. Okos és nagy tudású ember volt, szavakban azonban semmit sem adott át nekem nézeteiből, ismereteiből és tapasztalataiból.

Amikor 1928. január 21-én megszülettem, apám már 47 éves volt. Bizonyára korának előrehaladása is közrejátszott abban, hogy keveset foglalkozott fiatalabbik bátyámmal és velem. Ám a legfontosabb körülmény, ami megváltoztatta magatartását, a szakmai-közéleti helyzetében bekövetkezett fordulat volt. Még ötéves se voltam, amikor Hitler hatalomra került. Mint az élet sok

más szférájában, a külföldi követségek helyi kapcsolatrendszerében sem ment végbe a „Gleichschaltung", a hitleri rezsimre való teljes átállás egyik napról a másikra. Évek teltek el, mire a totalitariánus rendszer minden sejtjében eluralkodott a náci hatalom. Nem tudom, hogy melyik volt az az időpont, amikortól kezdve apám már nem használhatta többé a „német követség jogtanácsosa" címet. E rang megszüntetése először csak azt jelentette, hogy a követség nem ajánlotta többé német cégeknek, noha azok egy ideig még nem voltak kötelesek szakítani vele. Lassan azonban elmaradoztak az ügyfelek. Igaz, volt olyan magyarországi német üzletember, aki apám haláláig hű maradt hozzá.

Ahogy fogyatkoztak az ügyfelek, úgy csökkent a jövedelem. Apám sohasem beszélte meg anyagi helyzetét velünk, utólag azonban meg tudom állapítani, hogy mindinkább a korábban felhalmozott vagyonából, nem pedig a folyó jövedelméből tartotta el a családot. Mi, az ifjabb gyerekek, nem sokat éreztünk a gondokból. Jómódban éltünk, tágas és drága belvárosi lakásban, ahonnét nyaranként szép rózsadombi villánkba költöztünk át. Amíg kicsik voltunk, német nevelőnő volt mellettünk, több háztartási alkalmazott, kertész látta el a családot. Apám a nagy összegű életbiztosítás egy részét visszaváltotta, a család ékszereit és más műtárgyait értékesítette, hogy így pótolhassa ki az ügyvédi irodából származó jövedelem csökkenését.*

A szakmából való kiszorulás érzése súlyos megpróbáltatás lehetett a számára, aki akkor még szellemi energiájának és szaktudásának teljében volt, s akinek szemében olyan nagyon fontos volt az ügyvédi hivatás. Ennél is sokkal súlyosabb gondokat okozhatott számára, és szorongással tölthette el az a végzetes történelmi trend, amely többek között az ő szakmai és anyagi helyzetében bekövetkezett változást is előidézte. A hitleri uralom mindinkább megmutatta kegyetlen arcát, jöttek a hírek a zsidóüldözésekről, bekövetkezett az

* Nemrég került kezembe apám feljegyzése, amelyben részletesen ismertette életbiztosításait. Különlegesen fontosnak érezte, hogy anyámról gondoskodjék. Bármekkora elővigyázatossággal próbált eljárni, valamennyi ügylettel kudarcot vallott. Az első világháború előtt kötött biztosításai semmivé váltak a nagy infláció következtében. Okulva ebből, az 1930-as évek elején valorizálva, meghatározott naptári év „aranydollárértékéhez" kapcsolva kötötte meg nagyértékű új biztosításait, a világ egyik legnagyobb német biztosítótársaságánál. Úgy érezte, hogy most százszázalékos biztonságú szerződést kötött. Hogyan is láthatta volna előre, hogy e berlini biztosító magyarországi leányvállalatát az 1940-es években a kommunista rendszer államosítani fogja, s csúfot űzve a valorizálás elvéből, „egy aranydollár egyenlő egy forint" értékben fizet majd nevetségesen kis összegű életjáradékot anyámnak. Megrendítő volt kiolvasni a feljegyzés soraiból apám körültekintő, szerető gondoskodását, amelyen keresztülgázolt a történelem.

Apám aprólékos részletekbe menően instruálta örököseit: hogyan kell majd eljárni a biztosítás ügyében. Magamra ismertem: ilyesféleképpen szoktam én is munkatársaim vagy hozzátartozóim szájába rágni az instrukciókat. Az érintettek egy része köszönettel fogadja, mások mosolyognak rajta, de van, aki bosszankodva visszautasítja. Honnét van a hasonlóság apámhoz ebben a vonatkozásban? Talán láttam ilyesféle megnyilvánulásait (nem emlékszem rájuk), s ezek mintáját követem? Vagy lehetséges, hogy ez a viselkedésmód is benne van az örökölt genetikai programban?

Anschluss, azaz Ausztria bekebelezése (apám egyik testvére Bécsben élt), megszállják Cseh- és Morvaországot, meghozták Magyarországon az első zsidótörvényeket, s megkezdődött a háború.

Apám egyik szigorú elve volt, hogy nem kívánt aktívan csatlakozni semmilyen párthoz vagy politikai mozgalomhoz. Rossz emlékeket hordozott magában az 1919-es kommün idejéről. Mindazonáltal gondolkodása távol állt attól, amit abban az időben konzervatívnak neveztek. Nem hallottam tőle olyan megjegyzést, amely a baloldaliak ellen irányult volna. Az *Újság* című szabadelvű reggeli lap előfizetője volt, és ha más újságot vett, az is a liberális sajtó terméke volt. Amennyire egyáltalán következtetni lehet elejtett szavaiból, azt gondolom, liberális gondolkodású volt. Csakhogy – miközben szeretett volna távol maradni a politikától – a történelem előbb csak távoli mennydörgéssel, majd mind közelebbi villámcsapásokkal betört az ő és családja életébe.

Zsidóságát sohasem tagadta, de nem is hangsúlyozta. Társasági életében elég sokan voltak zsidók, de voltak nem zsidó barátai is. Istenhívő volt, de nem volt vallásos, nem járt zsinagógába, nem tartotta be a zsidó vallás rituális előírásait. Jótékonysági adományait ugyanakkor mindig a zsidó hitközség fiúárvaházának juttatta. Talán saját árvaságának emléke késztette erre. Távol állt tőle az a gondolat, hogy keresztény vallásra térjen át, s ezzel pecsételje meg asszimilálódását.

Büszke volt arra, hogy a századosi rangig vitte az első világháborúban és magas kitüntetéseket kapott. Habozás nélkül magyarnak vallotta magát. Amikor Bandi bátyám tényleges katonaéveit szolgálta és végül karpaszományos tizedesként szerelt le, apám magának és fiának egyenruhát csináltatott. Fénykép készült róluk, amelyen öntudatosan nézett maga elé a századosi és tizedesi egyenruhában feszítő apa és fia – az apa, akit egy-két évvel később magyar csendőrök tesznek majd fel az Auschwitz felé irányított vagonra és a fiú, aki magyar katonák parancsnoksága alatt civil ruhában, munkaszolgálatosként szenved a Don-kanyarnál s fagytól vagy betegségtől fog elpusztulni.

A család

Apám – még a zsugorodó jövedelem idején is – mindig bőkezű volt velünk. Amikor kamaszként a fényképezés lett a szenvedélyem, azonnal az akkori legjobb fényképezőgépet vette meg nekem, s amikor az előhíváshoz, nagyításhoz kellett felszerelés, ez a kívánságom is mindjárt teljesült. Amikor a könyvgyűjtés vált a passziómmá, azt is újra meg újra pénzzel segítette. Ám a családi élet központja, melegségének forrása nem ő volt, hanem anyám, lánykori nevén Schatz Aranka, Munyó – ahogy később valamennyien hívtuk.

Kisgyerekként kedves nevelőnők vigyáztak ránk. Valamennyiükre sok szeretettel gondolok vissza, az utolsóért, a sudár, gyönyörű Lieslért valósággal rajongtam. Még ha a napi törődés feladata a Fräuleiné is volt, anyám százféle alkalmat talált arra, hogy kifejezze gyengéd szeretetét. Nem volt iskolázott, nem volt művelt, de természetes esze élesen vágott. Finom és érdekes szépsége ter-

mészetes, veleszületett eleganciával párosult. Talán Freud volt az, aki megállapította: a későbbi felnőtt önbizalma és ambíciója nagymértékben függ attól, hogy élete kezdetén mennyi szeretetet kap az édesanyjától. Én óriási adagokat kaptam. Munyó szívesen ismételgetett történetei közé tartozott, hogy a négy gyereke közül velem kínlódott a legtöbbet a terhesség idején. Amikor állandó rosszullétek sújtották, orvosa azzal nyugtatta meg: „Meglátja, asszonyom, ebben a gyerekben lesz a legtöbb öröme." Ezt már kisgyerekkoromban is sokszor mondogatta nekem. Nem tagadta, hogy a négy gyerek közül én vagyok a kedvence. Lelkesen örült minden kis sikeremnek, dicsért és buzdított. Nem emlékszem vissza egyetlen alkalomra sem, amikor megszidott volna. Tanulásomat sohasem ellenőrizte. Ha kisiskolásként kudarcról vagy a tanulás nehézségeiről panaszkodtam, nem adott tanácsot, hanem csak bíztatott: „Majd te megoldod. Nem féltelek, majd megcsinálod." Nem tudok erősebb serkentést elképzelni, mint ezt a fajta anyai dicséretet és feltétel nélküli bizalmat.

Családunkban teljesen ismeretlen volt a testi fenyítés. Ifjabbik bátyám felhevült kamaszként egyszer birkózni kezdett a háztartásunkban dolgozó fiatal lánnyal. Nem volt ez – mai kifejezéssel élve – szexuális zaklatás, de túllépte azt a határt, amelyet szüleim elfogadhatónak találtak. Apám este bejött a szobánkba és belerúgott – no nem Tomi bátyámba, hanem – az ágya szélébe. Ezzel s néhány megrovó szóval fejezte ki felháborodását. Ez volt a legmesszebbre menő „fenyítés" egész gyerekkoromban. Amíg 1944-ben szemtől-szembe nem kerültem az emberi kegyetlenséggel, nem tapasztaltam és nem is láttam a saját szememmel szántszándékkal okozott testi fájdalmat, nem hallottam dühös ordítozást, „letolást". A hangos szótól, kiabálástól, s még inkább mások fizikai megalázásától, verésétől, kínzásától való irtózás mélyen belém rögződött.

Legidősebb bátyám, az 1914-ben született Bandi élete vidáman és biztatóan indult. Amikor egyetemi tanulmányai vége felé járt, egy barátja Angliába készült emigrálni. Ő is ki akart menni a barátjával együtt, de apám nem járult hozzá. Nem ismerem pontosan apám érvelését, de amennyit később, nővérem szavaiból megtudtam, apám arra hivatkozott, hogy magyarok vagyunk, itt van a helyünk. És hivatkozott arra is, hogy a legidősebb fiúnak a családdal kell maradnia. Bátyám nem volt rebellis természet, s elfogadta az apai tilalmat. Rövid életét, mint már említettem, az orosz fronton fejezte be. A nagy korkülönbség miatt kevés kapcsolatom volt vele, de szeretettel és korai halála miatt fájó szívvel emlékezem vissza kedves és jó humorú egyéniségére.

Testvéreim közül az 1919-ben született, nálam kilenc évvel idősebb Lilly nővéremhez fűzött a legtöbb érzelmi és intellektuális szál. Verseket olvastunk együtt, ő adta kezembe Karinthy novelláit, ő játszott nekem először Debussyt és Schumannt a zongorán. Bizonyára önbizalmat önthetett belém, a feszengő, csontsovány, gátlásos kiskamaszba, hogy szép és okos nővére „komolyan veszi", az élet nagy kérdéseiről beszélget vele, magával viszi társaságába.

Mennyire más volt a kapcsolatunk ifjabbik bátyámmal, Tomival! 1925-ben született, mindössze három év korkülönbség volt közöttünk, sokáig egy iskolába jártunk, közös nevelőnőnk volt. Sokat játszottunk együtt, és – ahogy az fiútestvérek között szokás – barátságosan vagy kevésbé barátságosan időnként

verekedtünk is. Amint azonban Tomi bátyámat érdekelni kezdték a lányok, teljesen elszakadt tőlem. Soha nem jártunk együtt társaságba, nem voltak közös barátaink, nem zajlott le közöttünk egyetlen értelmes beszélgetés sem. Ez tulajdonképpen így maradt felnőtt életünkben is. Lillyvel halála napjáig közeli, intim barátság kapcsolt össze bennünket, amely nemcsak érzelmeken, hanem közös értelmiségi értékeken is alapult. Még az éveken át ágyhoz láncolt, szenvedő Lillyvel is könnyen tudtam élénk politikai eszmecseréket folytatni és közös irodalmi élményeinket megbeszélni.* Ezzel szemben a találkozások Tomival mindvégig megmaradtak a felszínes, „jópofa" fecsegés szintjén. Annak bizonyítékát látom ebben, hogy az agysejtjeinkbe beépült közös örökség és a nagyon hasonló, szinte azonos otthoni és iskolai környezet nem elégséges ahhoz, hogy két testvért szorosan összekovácsoljon. Az, ami bennem és Tomi bátyámban egyéni volt, s amiben *különböztünk* egymástól, erősebben hatott, mégpedig nemcsak a kettőnk kapcsolatára, hanem mindkettőnk – egymástól nagyon eltérő – jellemének és sorsának alakulására is.

A Kornhauser családban a két szülő és a négy gyerek igazán szerette egymást – de a napi tevékenységek és találkozások tekintetében nem éltünk rendszeres családi életet. Apám és anyám egész rendkívüli szorossággal kötődött egymáshoz, viszont a gyerekek a szülőktől és egymástól függetlenül, különkülön élték a maguk életét.

Amikor az iroda már a lakásba költözött át, anyám nemegyszer estefelé elegáns alkalmi ruhába öltözött, és beült a várószobába, az ügyfelek közé. Így akarta jelezni: ideje véget vetni a késői órákba nyúló munkanapnak. Apám kénytelen volt abbahagyni a munkát, és elmenni anyámmal. Szinte minden este házon kívül vacsoráztak, nélkülünk. A közös családi étkezés szinte ismeretlen volt nálunk. Ki-ki külön fogyasztotta el ebédjét-vacsoráját; akkor, amikor éhes volt és ideje volt rá. Ritkán gyűlt össze közös étkezésre a család, s ha igen, többnyire csak nyáron, a szabad ég alatt, a nyaralónkban.

Visszatérve magamra, szüleim és testvéreim nem szóltak bele abba, hogyan osztom be az időmet, mikor tanulok és mennyit, mivel és kivel szórakozom, mit olvasok, milyen színházi előadást nézek meg. Néha-néha – különösen nyáron – előfordult, hogy együtt mentünk el egy szabadtéri előadásra,

* Lilly, asszonynevén, Gárdonyi Andorné vállalati számviteli munkaköröket töltött be, főrevizorként vonult nyugdíjba. Szigorú elvek szerint, szilárd tartású emberként élt. Önmagáról keveset beszélt, de mindig nyitva állt mások gondjai előtt. Megható volt látni azt a bizalmas, meghitt viszonyt, amelyet az éveken át ágyban fekvő idős asszony alakított ki Judit lányunkkal és svéd unokáinkkal, Zsófival és Annával, akik rajongtak érte. Lilly 2002-ben halt meg.

Tomi bátyám, Kornai Tamás, Iparművészeti Főiskolát végzett, és grafikusnak készült. Amikor azonban 1945-ben visszatért a munkatáborból, hamarosan pályát változtatott és ettől kezdve élete végéig a hirdetési szakmában tevékenykedett. Egyik vezetője volt az állami hirdetési vállalatnak, majd az OTP-nél dolgozott. Büszke volt arra, hogy az ő ötletei nyomán készültek a magyarországi totó és lottó szállóigévé vált első hirdetései. Tomi 1996-ben hunyt el.

vagy együtt néztük meg a rózsadombi rétről az augusztus 20-i tűzijátékot. Ezek a közös élmények azonban inkább kivételnek tekinthetők.

Magam határoztam arról, úgy tizenhárom-tizennégyéves koromban, hogy mostantól kezdve rendszeresen hangversenyre járok. Később én kezdeményeztem azt, hogy zongorázni tanítsanak. Apám segített zongoratanárt találni, nem is akármilyet. Sándor Frigyes, az akkor állástalan karmester, a későbbi nagy zenetanár és zenekar-alapító tanított mindaddig, amíg a német megszállás véget nem vetett ennek a kalandnak. Magam döntöttem arról, gimnáziumi tanulmányaim közepe táján, hogy iskolán kívül angolul akarok tanulni. Szüleim minden esetben állták a költségeket, de nem a javaslatukra vagy tanácsukra tettem, amit tettem, hanem saját elgondolásom szerint, saját elhatározásból.

Nem könnyű minősíteni és értékelni ennek a fajta nevelésnek a hatását. Egyfelől a magányosság vagy magára hagyatottság érzése alakult ki bennem. Másfelől viszont egyszer s mindenkorra belém vésődött az a tudat, vagy még inkább az az érzés, hogy *önállóan,* saját fejem szerint kell alakítanom az életemet, kis és nagy ügyekben egyaránt. Nem önzésre szoktattak, mert családom minden tagja igyekezett tapintatos lenni a többiek iránt, kíméltük, nem pedig zavartuk vagy bosszantottuk egymást. Ahol lehetett és kellett, ott segítettünk egymásnak. Ám nem alkottunk valamiféle családi „közösséget". Ma öntudatos individualistának tartom magam, azt vallom, hogy az ember szuverenitásának tisztelete egyike a legfontosabb erkölcsi parancsolatoknak. Hiszem azt is, hogy saját életemért, sikereimért és kudarcaimért elsősorban és mindenekelőtt önmagam vagyok felelős. Kötelességemnek érzem, hogy segítsek másoknak, de nem vagyok „közösségi" lény, sőt viszolygok attól, ha valamilyen kollektív karámba próbálnak beterelni. Bizonyos, hogy amit ma – több kanyar és kitérő után – tudatosan kijelentek, és aminek a megértéséhez filozófiai művek olvasása és egy hosszú élet tapasztalata segített hozzá, azt lelkem mélyebb rétegeibe a gyerekkor és az ifjúság, az otthoni életforma élményei ásták be.

A Német Birodalmi Iskola

Tanulmányaimat a budapesti Német Birodalmi Iskolában (Reichsdeutsche Schule) kezdtem el. Hála annak, hogy mindkét szülőm tökéletesen beszélt németül, s hála a német Fräuleineknek, kétnyelvűen nőttem fel. Nem okozott számomra semmilyen nehézséget, hogy az iskolában, a magyar nyelv és irodalom és a magyar történelem kivételével, minden tárgyat németül oktattak.

Korhatár előtt, 1933-ban vettek fel. Német iskolai életem megkezdése egybeesett a náci uralom kezdetével. Fel szokták tenni nekem a kérdést, hogyan lehetséges az, hogy szüleim zsidó létükre ide írattak be.

Az már az eddig elmondottakból is kiderült, hogy apám szorosan kötődött a németséghez. Jelentős részben a német kultúrán nevelkedett, a magyar mellett a német jogot tanulmányozta. Németek voltak az ügyfelei, munkanyelvként az ügyintézés jelentős részében a németet használta.

Igaz, Hitlerről és követőiről tudni lehetett, hogy véresszájú zsidógyűlölők. Apám azonban, mint oly sokan Németországban és világszerte, bizonyára azt hitte, hogy ez csak rövid ideig tartó uralom lesz. Hogyan is tűrhetné el ezt a csürhét a civilizáció csúcsát jelentő német szellem? Nem sejtette, hogy amikor Németország erre az útra, a gyűlölet útjára lép, az út végén ott áll majd a gázkamra.

A Reichsdeutsche Schuléba azért írattak be szüleim, hogy továbbfejlődjék a nyelvtudásom, továbbá mert kitűnő iskola hírében állott. Szívesen küldték oda gyerekeiket nemcsak a magyarországi német diplomaták és üzletemberek, de sok más külföldi is. Osztálytársaim között a magyarok mellett volt osztrák, német, amerikai és török tanuló is. Sok ismert ember került ki az iskolánkból: Gimes Miklós, az újságíró és politikus, 1956 mártírja, Darvas Iván, a színész, Székely Éva, az olimpiai bajnok úszónő, Karinthy Ferenc, az író, Halász Előd, a germanisztika tudós professzora.

Kiváló tudású, tapasztalt és türelmes tanárok tanítottak bennünket. Abban a nyolc évben, amit ott töltöttem, nem hallottam az iskolai órán egyetlen antiszemita hangot sem. Nem emlékszem vissza olyan kijelentésre, amely Hitlert és uralmát dicsőítette volna. Amikor berlini utasításra el kellett jönnünk, tapintatosan, a zsidó hittantanár közvetítésével küldtek üzenetet a szülőknek, hogy a következő tanévre, 1941 őszére más iskolába kell átíratni a gyereket. Még ekkor is megengedték azoknak, akiknek már csak egy évük volt hátra a 12 osztályos iskolából, hogy magántanulóként fejezhessék be a tanulmányaikat a következő tanévben, és leérettségizhessenek. Valószínűnek tűnik, hogy az elviselhetetlenné váló honi élet elől külföldre, például a magyarországi iskolába próbáltak elszivárogni a leginkább szabadelvű tanárok. Iskolánk barátságos sziget volt nemcsak a német nácivilág tengerében, hanem a közvetlen környezetet alkotó magyar iskolai életben is, amely akkor már érezhetően tolódott el a Hitler-barát szellemiség irányába.

Hálával és tisztelettel gondolok vissza a német iskola tanáraira. Alapos tanulásra, korrekt gondolkodásra szoktattak, s nagy ismeretanyaggal láttak el. Mindennek ma is hasznát veszem. Ám igazi nagy tanáregyéniséggel nem találkoztam. Nem tanított olyan mester, akinek kisugárzása lett volna, akinek személyisége és tanítása igazi intellektuális vagy morális élményt jelentett volna számomra.

A Német Birodalmi Iskola nagy ajándéka volt egy életre szóló barátság kialakulása. Első elemitől osztálytársam volt Kende Péter, a későbbi újságíró, az 1956-os emigráció egyik szellemi vezéralakja, a tudós politológus. Nyolc osztályt jártunk együtt, később közös munkahelyeink voltak az ifjúsági mozgalomban, az újságírásban. Közösen vettünk részt sokféle küzdelemben. Még ha Péter párizsi emigrációja földrajzilag el is választott egymástól több mint három évtizeden át, a barátság mind a mai napig megmaradt és tovább erősödött. Kevesen dicsekedhetnek azzal, amivel én: legjobb barátommal immár hetven éve tartó barátság fűz össze.

A sokféle nemzetből származó tanulókat összegyűjtő és ezért némiképpen kozmopolita, akkor még ritka kivételként fiúkat és lányokat együtt tanító német iskolából új, konzervatív környezetbe kerültem, az Attila utcai Werbőczy fiúgimnáziumba. Legtöbb osztály- és iskolatársam társadalmi háttere a Krisztinaváros és a Vár úri középosztálya volt. Ekkor már dúlt a háború. A korábbi iskolában a tanárok visszatartották magukat attól, hogy a politika és a háború dolgaiban nyilatkozzanak. Itt osztályfőnököm nagy hangon dicsérte a német hadvezetést, és a sztálingrádi csata idején újra meg újra megjósolta a német győzelmet. Három fő tantárgyat tanított: latint, magyar irodalmat és történelmet. Több tanulótársam előtt kijelentette, nála egy zsidó nem kaphat mind a három tárgyból jelest. Szavát meg is tartotta. Ketten is voltunk zsidó tanulók, akik tulajdonképpen színjelesre álltunk, de Hegedűs osztályfőnök úr hol az egyik tárgyából, hol a másikból csak „jó" jegyet volt hajlandó adni. Ez volt az első személyes találkozásom a leplezetlen diszkriminációval.

A második már nem tanári részrehajláshoz, hanem mindenkire érvényes állami jogszabályhoz kapcsolódott. A háborús részvétel egyik jeleként a középiskolai tanulók katonai előképzésben részesültek. A kiképzésben részt vevőket „leventéknek" hívták. Amíg még a német iskolába jártam, valamennyi fiú közös leventekiképzést kapott. A magyar iskolába való átkerülésem egybeesett azzal, hogy szétválasztották és egymástól különítve, két csoportban vetették katonai előképzés alá a nem zsidó és a zsidó tanulókat. Nem mondhatnám, hogy különösebben kegyetlenül bántak volna velünk. Nekünk is a jobbraát-balraátot, hátraarcot és más hasonló tudományokat kellett megtanulnunk. Amit igazán megalázónak éreztem, az a „zsidó leventék" elkülönítése, a kirekesztés és szegregáció puszta ténye volt.

Az osztály, amely belépésemkor zömében már az ötödik évet töltötte együtt, barátságosan fogadott. Volt, akivel együtt jártunk hangversenyre, színházi diákelőadásokra, másokkal könyvekről vitatkoztunk. Mély barátságot azonban senkivel sem kötöttem, inkább a német iskolában szövődött baráti kapcsolataim folytatódtak tovább. Amit a korábbi iskolai környezetről elmondtam már, kétszeresen igaz volt erre az iskolára: nem találkoztam egyetlen nagy tanáregyéniséggel sem. Emlékszem egyik-másik tanárunk szellemességnek szánt „bemondásaira", némelyikük különös modorosságaira, de tartós szellemi útravalót egyiktől sem kaptam.

A tárgyi ismeretektől eltekintve lepergett rólam az, amit az iskolában hallottam történelemről, filozófiáról, az emberi szellemről. Önmagamat képeztem, önmagam fejlesztettem saját ízlésemet és gondolkodásomat. Szellemi hatásokra éhesen faltam a könyveket. Szenvedélyesen vásároltam is őket, és szépen gyarapodott a gyűjteményem.* Beiratkoztam az *Újság* című napilap

* A család barátai gondosan megőrizték őket az üldöztetés hónapjaiban. Amint kijöttünk a pincékből, siettem hazahozni szeretett könyveimet, hogy megint a közelemben legyenek.

közelünkben megnyílt könyvtárába, s onnét hordtam haza az olvasnivalót. Nehéz volt eligazodnom abban, hogy mit olvassak. Az egyik kalauzom Szerb Antal magyar és világirodalom története volt. Miközben osztályfőnökünk fitymálóan szólt ezekről a „fércmunkákról" és szinte megtiltotta az olvasásukat, számomra ezek a kötetek felbecsülhetetlen útbaigazítást adtak. Szerb Antalt Babits *Európai irodalomtörténete* egészítette ki. Amit ezek a kalauzok nagy műnek minősítettek, azt igyekeztem sorra elolvasni. Ma szinte hihetetlennek tűnik, milyen sok időt fordíthattam erre. Rendszerint hajnalban keltem, és akkor egy-két óra alatt végeztem minden iskolai tanulással. Az iskola végeztével az egész délután és este azzal telt el, hogy barátokkal találkoztam, beszélgettünk vagy olvastam. Egyik héten a *Háború és béke,* másik héten a *Karamazov testvérek,* Balzac és Flaubert, Mikszáth és Móricz Zsigmond, Arany János és József Attila, Kosztolányi és Tóth Árpád versfordításai, és sorolhatnám hosszan tovább a sok irodalmi élményt.

A napilapok hétvégi mellékleteiben a szellemtudományokról, művészetekről szóló cikkeket böngésztem, s ezek alapján próbáltam kiválasztani, mit olvassak el. Biztos, hogy végső soron az akkori szellemi divatáramlatok adták a sugalmazást ahhoz, hogy Ortega y Gasset, Huizinga vagy Oswald Spengler munkáit vegyem kézbe. Örültem annak, ha a szellemi élet és gondolkodás egy-egy szférájáról szélesebb áttekintést adó munkákat böngészhettem, mint például Durant filozófiatörténetét. Bizonyos, hogy 14–16 éves agyammal csak félig érthettem meg olvasmányaim igazi tartalmát. Senki sem nyújtott felém szilárd világnézeti fogódzót, sem a szüleim, sem a testvéreim, sem a vallás, amire a hittanórákon oktattak, sem a tanáraim. Nyitott voltam minden új eszmére, bukdácsoltam és hányódtam etikák, a világ kihívásaira adott alternatív válaszok között. Egyik nap, amikor Dosztojevszkij hatott rám, úgy éreztem, hogy kereszténnyé kell lennem. Másik nap, talán Anatole France-ot lapozgatva, a világ ironikus szemlélete imponált nekem, s ez csak erősödött, amikor Voltaire *Candide-ján* szórakoztam.

Ezekben az években nem rajzolódott ki bennem semmiféle elképzelés arról, hogy milyen pályára lépjek majd, ha felnőtt leszek. Unokaöcsém, Győrfi Pál már óvodás korában elhatározta, hogy mentős lesz – és az is lett. Bennem nem élt ilyesféle elhivatottságtudat. Talán már akkor is megmutatkozott bennem néhány olyan tulajdonság, amely később a kutatómunkában teljesedett ki. Szerettem, ha rend van a dolgaimban. Volt bennem valamiféle erős törekvés arra, hogy amihez hozzákezdek, azt elvigyem a „komplettségig". Ha fényképeztem, akkor minden erőmmel arra koncentráltam. Ha könyvet gyűjtöttem, arra törekedtem, legyen meg a könyvtáramban minden olyan könyv,

---

Budapest ostromát, amely 1944 karácsonyától 1945. február közepéig tartott, a bombázásokat és a fosztogatásokat átvészelték. Néhány hét múlva azonban, egyetlen kötet kivételével valamennyi elveszett, amikor 1945 elején a szovjet katonák hirtelen kiköltöztettek a lakásunkból. Ami egyedül megmaradt, az kedves olvasmányom, Thomas Mann *Tonio Krögere* volt.

amit remekműnek tartanak. Ha bélyeggyűjtésre adtam a fejemet, akkor legyen a lehető legteljesebb az album. Már akkor zavart a káosz, a rendezetlenség, a félig kész munka.

Ám ezeknek a tulajdonságoknak és törekvéseknek nincs közük az intellektuális érdeklődés irányához. Ha a 14–16 éves énem szellemi arculatának fejlődését (most utólag) az akkor jövendőnek minősülő évekre extrapolálnám, inkább egy „filosz" profilja rajzolódna ki, aki talán irodalmi kritikákat írna vagy esztétikai problémákon törné a fejét. Nyoma sincs még annak az embernek, aki később a társadalom égető problémái felé fordult; akiből tizenkét–tizenöt évvel később kutató közgazdász lett.

Akkor azt hittem, ahogy egyre több tudás halmozódik fel bennem, úgy értem meg egyre jobban a világot. Valójában nap mint nap az újabb álláspont (ahogy azt a mai számítógépes zsargonban mondani szoktuk) felülírta a korábbit. Tulajdonképpen nyitott szívvel és nyitott értelemmel vártam az igazi, erős szellemi impulzust – és ez meg is érkezett 1945-ben. Ne szaladjunk azonban ennyire előre. Még csak a felső tagozatos gimnáziumi éveknél tartok, és előtte vagyok 1944 traumájának.

1944: apám sorsa

1944. március 19-e úgy kezdődött, mint a többi vasárnap. Délelőtti hangversenyre készültem a Vigadóba egy barátommal. A hangverseny elmaradt; a német hadsereg elkezdte Magyarország megszállását.

Egy-két héttel később apám behívót kapott, hasonlót azokhoz, amelyekkel a zsidó munkaszolgálatosokat hívták be. Negyvennyolc óra múlva jelentkeznie kell megadott helyen, tábori felszereléssel, pokróccal-csajkával, kétnapi hideg élelemmel. Apám ekkor már 63 éves elmúlt – ez nem lehetett szabályos munkaszolgálatos behívó, amelynél addig 60 év volt a korhatár.

Szüleimet rossz sejtelmek gyötörték. Telefonhírekből világossá vált számukra, hogy apámmal együtt más jó nevű zsidó értelmiségieket és üzletembereket is beidéztek. Szüleim a gyerekeket nem vonták be izgatott és ideges tanácskozásaikba. Utólag, anyám elbeszéléséből rekonstruáltam, milyen alternatívákat mérlegeltek.

Anyám előjött azzal a gondolattal, hogy ők ketten kövessenek el öngyilkosságot. Ezt elvetették; nem hagyhatják magukra ezekben a veszedelmes időkben a család többi tagját. Anyám megkérdezte apámtól, nem próbálna-e elrejtőzni. Hiszen vannak önfeláldozó barátaik, köztük németek is; lenne, aki menedéket ad. Apám ettől hajthatatlanul elzárkózott, két okból. Az egyik: túl nagynak érezte a kockázatot, és attól tartott, hogy ha megtalálják, nemcsak rajta, hanem a családon is véres bosszút állnak. A másik: a behívás állami parancs, annak pedig engedelmeskedni kell. Itt eljutottam apám világszemléletének egyik fundamentumához. Jogász volt. Nem akármilyen ügyvéd, hanem a jog és a törvény vaskövetkezetes és szenvedélyes tisztelője. Bizonyára találkozott saját tapasztalatában is, meg olvasmányaiban is esetekkel, amikor az

erkölcs és a tételes jog konfliktusba kerül. Biztos vagyok abban, hogy újra és újra átgondolta: miféle jog az, amit a zsarnok diktál, miféle törvény az, amelyet az elemi emberi jogok megtiprása közepette alkotnak álparlamentek. Mégis, amikor saját életében ez elé a végzetes dilemma elé került, ez a tisztességére és megvesztegethetetlenségére kényesen ügyelő, tiszta erkölcsű ember a legszimplább formulát alkalmazta. Az állami utasítás, az állami utasítás, a parancs, az parancs. Végre kell hajtani.

Mint kiderült, Budapest zsidó elitjének egy-kétszáz reprezentatív tagját a német megszállást követő első hetekben túszként terelték össze. Először a Rökk Szilárd utcai Rabbiképzőben szállásolták el őket, aránylag elviselhető körülmények között, és magyar rendőrök felügyelete alatt álltak.[1] Néhány hét elteltével engedélyt kaptak, hogy a család meglátogathassa őket. Mindkét bátyám már munkaszolgálatos volt ekkor, Bandi, az idősebb az oroszországi fronton, Tomi, a fiatalabb a jugoszláviai Borban, ők tehát nem lehettek velünk. A Rabbiképző udvarán találkoztunk: anyám, nővérem és én mentünk el. Apám arca és beszéde nyugodt és – ha emlékezetem nem csal – szinte derűs volt. Nem hangzottak el érzelmes szavak. Gyakorlatias tanácsokat adott anyámnak, aki mindazideig csak a háztartás, a baráti és rokoni összejövetelek és a gyerekek dolgaival foglalkozott; a pénzügyeket és az élet adminisztratív dolgait kizárólag apám tartotta kézben. Ezek most hirtelen anyámra zúdultak, és apám megpróbálta őt sokféle információval ellátni. Később levelet is küldött. Javaslatokat tett arra, mi történjék a lakásunkkal, hol kell elhelyezni ügyvédi irattárának dossziéit.* Sem a személyes találkozás alkalmával nem hangzottak el búcsúszavak, sem a levél nem tartalmazott búcsút, csupán a családunkban szokásos gyengéd üdvözleteket.

Soha többé nem láttuk apámat, soha többé nem írt nekünk.

Amíg a Rökk Szilárd utcában volt, mentőakció indult az érdekében. Néhány hűséges német ügyfele kis küldöttséget alkotott, és együtt elment Edmund Veesenmayer nagykövethez, a Magyarország megszállásakor ideküldött félelmetes hírű Gauleiterhez. Kérték, hogy a németek járjanak közben a magyar hatóságoknál apám hazaengedése érdekében. Hivatkoztak azokra az érdemekre, amelyeket dr. Kornhauser Pál ügyvéd sok évtizeden át szerzett a német gazdasági érdekek magyarországi képviseletében. A küldöttség egyik tagja később elmesélte a történteket anyámnak. Veesenmayer dühbe gurult, s azzal fenyegette meg a kérelmezőket, hogy odacsukatja őket Kornhauser mellé, ha azonnal el nem takarodnak az irodájából.

Apám további sorsáról csak bizonytalan híreink vannak. Állítólag az egész csoportot először Horthy-ligetre (mai nevén Szigetszentmiklósra) vitték át. Ott, keményebb feltételek mellett ugyan, de egy ideig folytatódott az internált élet.[2] Egy napon hirtelen vége szakadt ennek az állapotnak. Valamennyiüket

* Lehet, hogy azzal is az apai mintát követem vagy tőle örököltem, hogy pedáns rendben tárolom az irataimat és jegyzeteimet tartalmazó dossziékat?

rátették az egyik, Auschwitz felé irányított vidéki deportáló vonatra, és elhurcolták a megsemmisítő táborba.

A holokauszt mind a hatmillió áldozatának halála tragikus; mindegyik halált a meggyilkolt ember egyéni és egyedülvaló élettörténete előzi meg. Apám sorsának különlegessége abban áll, hogy a magyar hatóságok tevékeny közreműködésével a *német* rémuralom ölte meg, miközben kora ifjúságától a német kultúra igézetében élt, miközben a német ipar és kereskedelem boldogulását akarta jogászi munkájával elősegíteni, miközben a német–magyar kapcsolatok tisztaságáért és jogszerűségéért küzdött. Igaz, Hitlert nem támogatta, a náci uralommal nem működött együtt. Ám nem passzív távolmaradása, hanem zsidósága miatt kellett elpusztulnia.

Apám tragédiájának másik sajátos vonásáról már az imént szóltam: ő, a *törvényesség* alázatos szolgája, a jogszerűség mintaszerű védelmezője nem kívánt szembeszállni az államhatalommal. Védekezésre képtelen és alkalmatlan áldozati bárányként ment a vágóhídra. A joggal, a törvénnyel, az állami hatalommal való legdurvább és legembertelenebb visszaélésnek esett áldozatul.

1944: megmenekülésem

Ha apám otthon maradt volna, bizonyára beleszól abba, hogy mit tegyek. Nem tudom, melyik akarat lett volna az erősebb. Apámé, aki – mint már említettem – egy kritikus döntési pillanatban tilalmával megakadályozta Bandi bátyám emigrációját? Vagy az enyém, akit az élet kis kérdéseiben teljes önállóságra szoktattak?

Miután apám elment, és anyám nem tudott és nem is akart még csak hozzá sem szólni az elhatározásaimhoz, az én 16 éves ítélőképességemre kellett hagyatkoznom. Itt most már nemcsak arról volt szó, hogy milyen könyvet olvassak vagy melyik nyelvet kezdjem tanulni. 1944 az élet-halál döntések éve volt.

Ekkor már szállingózni kezdtek a deportálásokról szóló hírek. Azt nem sejtettük, hogy akit elhurcolnak, azt gázkamrában megsemmisítik. Arra gondoltunk, hogy olyasféle munkatáborba viszik, amilyenben például testvéreim, Bandi és Tomi szolgáltak. Banditól és Tomitól nemrég még híreket kaptunk. Tudtuk, hogy nehéz a sorsuk, éhezés, fázás, nemegyszer kegyetlen bánásmód az osztályrészük, de azért nem tűnt reménytelennek, hogy túlélhetik a háborút.

Elterjedt az a hír is (mint utóbb kiderült, hamis hír), hogy azokat a zsidókat, akik hadiüzemben dolgoznak, nem deportálják. Ezért két barátommal együtt önként jelentkeztünk a Bécsi úti Nagybátony–Újlaki téglagyárba segédmunkásnak.* Gimnazistából, aki még életében nem végzett kétkezi mun-

* Akkor még nem tudatos életelvként, hanem inkább ösztönösen vagy a körülmények kényszere alatt kezdtem megtanulni, hogy amikor alternatívákat produkál az élet, akkor választani kell. Kezdett kialakulni bennem az a magatartás, amely nem szereti passzívan figyelni a sors véletlen akaratát. Inkább mindig megpróbálom a magam kezébe venni életem irányí-

kát és aki a sportban is mindig ügyetlen és gyenge volt, hirtelen átvedlettem nem egyszerűen munkássá, hanem igen nehéz és fárasztó fizikai munkát végző dolgozóvá. A nyers, nedvességtartalma miatt súlyos téglát hozzáértő, gyakorlott munkások emelték le a folytonosan működő gépről és rakták rá a sínen tolható szállítókocsikra. Nekünk, az újdonsült segédmunkásoknak kellett eltolni a kocsikat a fedett fészerekhez, és ott katonás rendben egymásra helyezve lerakni a téglákat.

Egy ideig, sárga csillaggal a mellünkön, bejártunk a gyárba, és este hazamentünk. Később azonban kijárási tilalom korlátozta a mozgásunkat. Mire a munkaidő véget ért, már nem mehettünk haza. Nem volt más választásunk, kiköltöztünk a gyárba, és a fészerek alatt rendeztük be éjjeli szállásunkat.*

Ez a szokatlan életforma nem hagyott bennem rossz emléket. Inkább arra a mezőgazdasági vagy építési munkával egybekapcsolt nyári táborozásra emlékeztetett, amire később, a negyvenes évek végén vállalkoztak a fiatalok. A rettegés hatására, de „önként" jelentkeztünk. Energiánk teljében, vidáman alkalmazkodtunk a szokatlan körülményekhez. Nagy könnyebbséget jelentett, hogy az immár szaktársainkká vált régi téglagyári munkások soha egyetlen szóval sem bántottak meg. Nem hallatszott egyetlen megjegyzés sem a ruhánkon virító csillagra, nem volt semmiféle zsidózás. Ha ügyetlenkedtünk, megmutatták, mit kell csinálni, vagy éppenséggel lehordtak, ugyanúgy, ahogy azt a többi „pacalt" készítő (azaz a nyerstéglát tönkretevő) kezdő munkással tették volna. Volt olyan régi munkás, aki meghívott a lakására, és étellel-itallal kínált. Láttam, hogyan élnek. Tiszta és rendes kis lakások voltak – de számomra szinte hihetetlenül szegénynek tűntek ahhoz a jómódhoz képest, amelyben én és a barátaim éltünk. Odahaza is mindig jóban voltam a háztartási alkalmazottakkal, sokszor beszélgettünk, eljártam otthonukba, találkoztam a családjukkal. Ez azonban „patriarchális" viszony volt a munkaadó családtagja és a munkavállaló között. Nagyon különbözött a mostani, első, igazi találkozástól azzal a réteggel, amit a mozgalmi zsargon „munkásosztálynak" nevez. Hirtelen egy más világba léptem át, az eddig szinte hermetikusan elzárt kényelmes jólétből a nehéz fizikai munka, az elavult technológiával dolgozó gyár, a szegényes otthonok világába. Olyan emberek közé kerültem, akiket őszintén tiszteltem nehéz életükért és hangzatos szavak nélküli természetes emberségükért.

A Nagybátony–Újlaki Téglagyár lett később a tömeges deportálások egyik átrakodó állomása. Sok, a deportálásból visszatért ember történetében szerepel ez a színhely. Többen is elmondták, hogy segítséget kaptak az ott dolgozó

---

tását. Később ez teljes tudatossággal egyik életelvemmé vált. Persze a választásra való elszántság nem garantálja azt, hogy valóban jó is lesz a döntésem. A téglagyári munka például, amint az mindjárt kiderül majd, feleslegesnek bizonyult.

* Miközben én a téglagyárban éltem, anyámnak és nővéremnek el kellett hagynia Akadémia utcai lakásunkat. A zsidókat „csillagos házakba" költöztették össze. Anyámékat egy Pozsonyi úti „zsidó házban" lakó család, szüleim régi barátai fogadták be.

munkásoktól. Éles összetűzések voltak a deportálást bonyolító keretlegények, csendőrök, nyilasok és a helybéli munkások között. Állítólag volt olyan munkás is, aki mártírhalállal fizetett segítőkészségéért. Sajnos, nem került a kezembe erről szóló hiteles beszámoló.

1944 nyarán kissé enyhült a budapesti zsidókra nehezedő nyomás. A vidéki zsidóság deportálása már befejeződött, de az a hír járta, hogy a budapestiekre nem kerül sor. Egy hamis igazolvány segítségével, amit – kockázatot vállalva – állított ki egy emberséges orvos, dr. Szabó István, nehéz fizikai munkára alkalmatlannak minősítettek és hozzájárultak ahhoz, hogy kilépjek a gyárból.

Közeledett az ősz, s vele az iskolaidő. Most kellett volna megkezdeni a tanulást a gimnázium utolsó, érettségi előtti évfolyamán. Úgy határoztam, hogy sárga csillaggal nem lépek az osztályba. Osztálytársaim javára írom, hogy soha egyetlen antiszemita megjegyzést sem hallottam tőlük. Rossz érzést hagyott bennem viszont az, hogy az együttérzés jeleit sem tapasztaltam náluk, mint ahogy a más iskolába járó nem zsidó barátaimtól és pajtásaimtól sem. Nem látogattak meg, nem hívtak fel telefonon. Egyiknek-másiknak szemrehányást is tettem, amikor a háború után véletlenül összefutottunk, de értetlenül néztek rám, mint akik nem tudják felfogni, hogy valami mulasztást követtek el. Hiszen ők sokszor és jó szívvel gondoltak rám, s szerették volna tudni, hogy jól vagyok-e – az empátia, az együttérzés, a szolidaritás kifejezésre juttatásának módját nem tanították meg azokban az iskolákban, ahová jártunk, azokban a családokban, amelyekben felnőttünk.

A nyár és a kora ősz semmittevéssel telt el. A „csillagos házból" nővérem lakásába költöztünk át, egy sajátos megállapodás alapján. A lakás hivatalos bérlője egy csendőr százados lett. Nővérem megegyezett vele: ha mi elpusztulunk, és ők életben maradnak, akkor az övék lesz nemcsak a bérleti jog, hanem a lakás berendezése is. Ha viszont túléljük a vihart, akkor mi visszaköltözünk, és ők máshová mennek. Az utóbbi következett be. Akkor, 1944 nyarán nem tudhattuk, mit hoz a jövő. Miközben anyám a konyhában tevékenykedett, mi hármasban, Lilly nővérem, a csendőr százados hatodik hónapos terhes, kedves és jó humorú felesége és én, a 16 éves kamasz vicceket meséltünk egymásnak, óriási nevetgélés közepette. Erre szokták mondani: mint akik a vesztüket érzik.

Október 15-én elhangzott Horthy hírhedt proklamációja a szovjet hadsereggel kötendő fegyverszünetről. Rövidesen nyilas bandák lepték el az utcákat. A pesti oldalon tíz hétig tartott a terror, amely szórványos öldöklésekkel kezdődött, és végkifejletében őrjöngő tömeggyilkosságokig fokozódott. Még egy további hónapig tartott, míg a budai oldalról is kikergették a németeket és a magyar nyilasokat.

A nyilas hatalomátvétel után, néhány nap elteltével közzétették azt a behívó parancsot, amely a 18–60 éves katonaköteles korosztályoknál fiatalabb és idősebb zsidók számára is kötelezővé tette a munkaszolgálatot. Engem is besoroztak, és egy munkaszolgálatos századba osztottak, amely hozzám hasonló korú fiatalokból és idősebb emberekből állt. Az ügetőpályáról indult a menet,

első éjszakai megállóhelyünk a ferihegyi repülőtér új szárnyának félig kész épülete volt. Ki-ki a saját hátizsákjára hajtotta a fejét. Amikor felvirradt, néhány méterre feküdt egy öregember, mozdulatlanul. Nem bírta az izgalmakat és a menetelést. Első ízben láttam saját szememmel halottat.

Azután Vecsésen, egy istállóban szállásoltak el bennünket. Vagy száz ember feküdt egymás mellett a szalmán. Itt már nyoma sem volt annak a viccelődő, táborozásra emlékeztető hangulatnak, ami a téglagyári éjszakákat jellemezte. A század idős tagjai kínlódtak; sötétben botorkálva, egymás testén átlépdelve ment ki az, akinek éjszaka a szükségét kellett végeznie. Hajnalonként a melegvizű fürdőszobákhoz szokott emberek jéghideg vízben próbáltak tisztálkodni. Igen kevés élelmet kaptunk. A földeken, ahol lövészárkot kellett ásnunk, sárgarépát kapartunk ki magunknak, hogy éhen ne vesszünk. A század tagjai idegenek maradtak egymás számára, az idő is rövid volt ahhoz, hogy bajtársi-baráti szálak szövődjenek. Gondjaimat-bajaimat nem volt kivel megbeszélni.

Itt is találkoztam meleg emberi gesztusokkal. Egyik nap egy család kertjét kellett összetúrni, hogy a bennünket felvigyázó tábori csendőrök parancsára lövészárkot ássunk. A kert tulajdonosai nem rajtunk töltötték ki bosszúságukat az őket ért kár miatt. Ellenkezőleg. Egyszerre csak megjelent egy kedves szőke kislány, és vödörnyi bablevest hozott az éhező csapatnak. Márta volt a kislány neve. A véletlen úgy hozta, hogy évekkel később találkoztunk. Márta gépíró volt ott, ahol én újságíróskodtam. A háborús évek emlékeit idézve kiderítettük, hogy ő és a szülei voltak a mi gondoskodó angyalaink, és én egyike voltam azoknak, akiknek önzetlenül segítettek. Apró kis jótett, egy vödörnyi bableves. Mégis – más példák mellett – ezt is emlegetni szoktam, amikor valaki megengedhetetlen és hamis általánosítással szidja a zsidóüldözést részvétlenül szemlélő magyarokat.

Amikor már igen közelről dörögtek a szovjet ágyúk, parancsot kaptunk, hogy azonnal hagyjuk el Vecsést és meneteljünk Budapest felé. 1944. november 2-án, halottak napján indult el a századunk, néhány tucat fiatal és talán száz vagy százötven idősebb ember. Budapest határáig a tábori csendőrök kísértek. Akárcsak a vecsési időszakban, az úton is kemény fegyelmet tartottak, de nem kínoztak szórakozásból, nem találtak ki olyan szadista parancsot, amely gyors összeroppanáshoz vagy pusztuláshoz vezetett volna. Erős, de elviselhető tempót diktáltak.

Azóta sokszor haladtam el azok előtt az Üllői úti katonai épületek előtt, ahol a századot átvették a tábori csendőröktől a karszalagos, zöldinges nyilas pártszolgálatosok. Néhány pillanat múlva harsányan ordították az új parancsot: „Futólépésben!" Mi, fiatalok, még a sok kilométeres Vecsés–Budapest menetelés után is bírtuk a futást. Viszont az öregek közül kezdtek többen is lemaradozni. Aki megállt, azt puskatussal ütlegelni kezdték a nyilas suhancok. Az Üllői úttól a Horthy Miklós (ma Petőfi) hídig tartott az emberek hajszolása, az elmaradók verése. Láttam, amint a sorban hol előttem, hol mögöttem folyt a kegyetlenkedés. Soha nem fogom elfelejteni a megalázott és megkínzott haldokló emberek üvöltését. Talán öt, talán annál is több idős embert a

szemem láttára vertek agyon. Amikor a hídhoz értünk, ketten kirohantak a sorból és beugrottak a Dunába. A nyilasok utánuk lőttek. Nem tudom, eltalálták-e őket, vagy megmenekültek.

Iszonyatosan kifáradva és lelkileg meggyötörve értünk el Albertfalvára, ahol az éjszakát töltöttük. Valóban a halottak napja volt ez. A Vecsés–Albertfalva távolság több mint 20 kilométer; még jó erőben lévő embernek sem kevés. Hajnalban megérlelődött bennem az elhatározás: meg kell szöknöm.

Szerencsére alkalom is kínálkozott. Ekkor már Budapest-szerte folyt Raoul Wallenberg, a hős svéd diplomata nagyszabású mentőakciója. Sokféle eszközt használt. Voltak, akik svéd útlevelet kaptak. Ez azonban nem volt teljesen azonos az igazi svéd állampolgárok útlevelével. Az okmányon ez a német elnevezés volt olvasható: Schutzpass (védő útlevél). Azt tanúsította, hogy birtokosa svéd állampolgár. Másoknak jogilag kisebb súlyú okmány jutott csak, az ún. Schutzbrief (védlevél). Itt a szöveg csak azt mondta ki, hogy a levél birtokosa a budapesti svéd követség oltalma alatt áll. Előbbit még a nyilas kormánynak is respektálnia kellett, utóbbinak tulajdonképpen nem volt semmilyen nemzetközi jogi értelmezhetősége és hatása.

Nekem a zsebemben volt a második fajta, impozáns külsejű, de tulajdonképpen keveset mondó okmány. Wahrmann Ernő, családunk barátja, Lilly nővérem egyik rajongója szerezte meg a számomra. Kora reggel az egyik nyilas parancsnok kiadta az utasítást: a svéd útlevelesek sorakozzanak fel. Egy pillanat alatt döntenem kellett. Ha beállok a svédek közé, és észreveszik, hogy nincs svéd útlevelem, akár azonnal agyon is lőhetnek. Mégis, a kockázatot vállalva, úgy döntöttem, hogy „svédnek" minősítem magam.

Szerencsére az okmányokat ellenőrző suhanc nem érzékelte a Schutzpass és a Schutzbrief közötti finom különbséget, és benne hagyott a svéd osztagban. Egy teherautóra ültettek és elvittek Pestre. A többiek ott maradtak az eredeti különítményben, amelyről azt suttogták, hogy tovább hajtják Nyugat felé. Egy túlélőtől, akivel évek múltán véletlenül találkoztam, megtudtam, hogy valóban ez történt. Mire az osztrák határig elértek, alig páran maradtak életben, a többiek elpusztultak az ütlegelés, az erőltetett menet és az éhezés következtében.

Az Albertfalváról érkezett svéd osztagot sok más svéd csoporttal együtt egy tágas épületbe, egy pesti szakszervezeti székházba vitték. Igaz, itt is a földön aludtunk. Mégis milyen felszabadító érzés volt, hogy nem bántalmaztak bennünket, emberséges kiskatonák őriztek, és valamikor tartalékos tiszti rangot elért, magyar zsidókból lett „svéd" parancsnokok tartották fenn a rendet. Csakhogy bármennyire elviselhető volt is az élet, nem bíztam abban, hogy a nyilasok sokáig tűrik majd ezt a kényelmes állapotot. Innen is el akartam szökni. Később kiderült, hogy jól tettem, mert némi késéssel ezt a csoportot is tovább hajtották Nyugat felé.

A svéd házból aránylag könnyű volt elszökni. Családunk egy barátja egyike volt a „svéd tiszteknek". Megállapodott az őrszolgálatot teljesítő katonával, hogy félrenéz, amikor én kilépek az ajtón.

Ismét szabadon, katonai köteléken kívül mehettem a pesti utcán. Szabadon? Nem volt rajtam csillag, de nem volt hamis igazolványom sem. Ha bármelyik nyilas vagy velük együttműködő rendőr, katona, polgári személy gyanúsnak talál, elhurcolhatnak és elkezdhetik a kínvallatásomat. El kellett bújnom.

Először családunk régi takarítónője, a drága Lujza néni adott menedéket. Férje házmester volt a Mester utcában, náluk aludtam, velük egy szobában. Nappal, amikor elmentek dolgozni, nem akartak egyedül hagyni a lakásukban, és ezért a háznak hol az egyik, hol a másik lakóját kérték meg, hogy bújtassanak el. Az egyik napot egy villamoskalauz szobájában töltöttem, a másik nap egy prostituált fogadott be. Mindegyik tisztában volt azzal, hogy kiszámíthatatlan veszélyt vállal, hiszen zsidók és katonaszökevények rejtegetéséért – ahogy azt a plakátok mindenki agyába sulykolták – „felkoncolás" jár. Mégis megtették. Íme, újabb példák arra, mennyire hibás az általánosítás. Milyen igaztalan lenne, ha csak a szadista nyilas gazemberekben látnánk megtestesítve a magyarokat. Akadtak magyarok, akik önként, nagy veszélyt vállalva segítettek rajtunk, önzetlenül, emberségből.

Ezt a bujkálást, nap-nap után más-más szállás keresését nem lehetett sokáig folytatni. Ismét kedvezett a szerencse. Családunknak az a barátja, aki korábban a Wallenberg-féle védőlevelet szerezte meg nekem, most a jezsuita rendhez talált kapcsolatot. A jezsuita atyák készek voltak egy kisebb csoport zsidót, köztük nővérem férjét és engem elbújtatni. Ugyanez a barátunk, hatékony egyházi összeköttetései révén, elérte azt is, hogy anyámat és nővéremet a Sacré Coeur apácarend fogadja be. Mielőtt új búvóhelyemre mentem volna, még egyszer látni akartam őket, hiszen ki tudja, viszontlátom-e őket valaha. Csillag és hamis igazolvány nélkül siettem, virágcsokorral a kezemben, a kolostorba. Anyám és nővérem boldogan fogadtak. Elbúcsúztunk.

A jezsuita rendházban (a mai Rajk Kollégium épületében) barátságosan fogadtak bennünket. Raile Jakab pátertől, a rendház főnökétől,* sok üldözött kapott itt menedéket.[3] Én voltam az egyedüli fiatal, nem volt igazi beszélgetőtársam. Sógoromhoz korrekt rokoni szál fűzött, sem érzelmileg, sem szellemileg nem állt közel hozzám. Ismét egy közösségbe kerültem, amelyben igazából egyedül maradtam.

Az egyik páter, nevére sajnos nem emlékszem, több ízben beszélgetést kezdeményezett velem a hitről, Istenről, a keresztény és a zsidó vallásról, filozófiáról. Ha más ránk tekintett, bizonyára sajátos látványt nyújtott a jezsuita páter és a nyurga, viharvert öltözékű kamasz, amint élénk beszélgetésben elmélyedve sétálnak fel és alá a rendház kertjében, miközben kint dörögnek az ágyúk.

* Raile Jakab a magyar jezsuita rend prokurátora volt 1944-ben. Nincs egyértelmű adat arról, hogy hány embert bújtattak el a rendházban; az egyik forrás 100-ra, a másik 150-re becsüli a számukat. Raile páter 1992-ben megkapta az izraeli Yad Vashemtől a „Világ igaza" címet, amit azok nyernek el, akik a legtöbbet tették az üldözött zsidók megmentéséért.

Ekkor már szorosra zárult a szovjet hadsereg ostromgyűrűje Budapest körül és a város peremén megkezdődtek az utcáról-utcára nyomuló harcok. Abban a hitben éltünk, hogy a rendház tekintélye visszatartja a nyilasokat a behatolástól. Ám az egyik délelőtt hír jött a páterektől: razziába kezdtek a nyilasok. Kirohantam a lépcsőházba, és egy pillanatig láttam is két ordítozó fegyveres embert. Nem tudnám megmondani, katonák voltak-e vagy nyilas pártszolgálatosok. Sógorommal együtt a háztetőre menekültünk, és arra a deszkára hasaltunk, amelyen a kéményseprők közelítik meg a kéményeket. Nem tudtam, mitől rettegjek jobban: az épületben folyó razziától, vagy attól, hogy közben folyt a város bombázása. Félelmetes volt a becsapódó bombák robaja és az immár igen közel lévő ágyuk dörgése. Ráadásul amiatt is szorongtam, hogy nem esem-e le a vékony pallóról. Félelmetes volt a helyzet, de volt a felvillanó torkolattüzek látványában, a háztetőről elénk terülő város kontúrjaiban valami pokoli szépség is. És persze volt a jelenetnek groteszk vonása is, ahogy a zsidó banktisztviselő úrifiú és a könyvmoly kis gimnazista ott lapul a jezsuita rendház tetejének deszkáin.

A razziát megúsztuk, de ekkor már azt kívánták tőlünk házigazdáink, hogy költözzünk le a pincébe. Ha jól emlékszem, mintegy két hetet éltünk ott, összezsúfolva, de aránylag civilizáltan. A rendház ellátott bennünket ennivalóval; bizonyára jobban táplálkoztunk, mint a legtöbb budapesti ember. Azt, hogy a pinceidőszak végéhez közeledik, különös esemény jelezte. Már az ostrom előtt összekapcsolták egymással a lakóházak alatti légoltalmi pincék hálózatát. Ahol ez műszakilag lehetséges volt, ajtót nyitottak közöttük. Egyik reggel nyílt a szomszéd épület pincéjébe vezető ajtó, és egy csapat német katona hatolt be. Mit akarnak? Razzia? El akarnak hurcolni bennünket? Nem, ekkor már legkisebb gondjuk is nagyobb volt ennél – menekülni próbáltak. Fáradt, megtört emberek, akik egyik pincéből a másikba vonszolták magukat.

Talán egy-két nap telt el azután, hogy a vert német csapat átvonult a pincéken. Megjöttek az oroszok! Sohasem fogom elfelejteni az elénk táruló látványt. Egy belső lépcső vezetett a pincének ahhoz a pontjához, amelyben mi, az elbújtatottak tartózkodtunk. Mi lent szorongtunk, s egyszer csak a lépcső tetején megjelent három ember. Raile páter, a rendfőnök, a jezsuita páterek csuhájában. Mellette egy szálfaegyenes tartású szovjet tiszt, kozák egyenruhában. Korábban csak operettfilmeken láttam azt a fajta uniformist, amelynek viselője szembetűnően, kívül a mellén hordja a nagyméretű töltények hevederét. És mellettük harmadikként ott állt egyik társunk, egy kárpátaljai zsinagóga kántora, akiről tudták, hogy beszél oroszul vagy ukránul, és aki most tolmácsként közvetített a jezsuita pap és a szovjet tiszt között. Néhány barátságos üdvözlő szót hallottunk, és ezzel számunkra az üldözés, a bujkálás, a város ostroma véget ért.

Bizarr módon folytatódott a jelenet. A lépcsőn lejött közénk, az üldözött, a heteken át a rendházban bujkáló, pár másodperc óta ismét szabad emberek közé néhány orosz közlegény, és „davaj csaszi" kiáltások közepette vala-

mennyiünktől elvette a karóránkat. Nem értettem jól, miért teszik ezt, és tulajdonképpen mit is jelent ez az esemény. Könnyen túltettem magam rajta.

Még egy-két napot vártunk, s akkor valamennyien, akik a rendházban kaptunk menedéket, hálás szívvel köszönetet mondtunk, s ki-ki ment a maga útjára.

A Kiskörút felé indultam el, s hamarosan a Dohány utcai zsinagóga elé értem. Megdöbbenve és megrendülve láttam az út szélén egymásra hányt, megfagyott meztelen hullákat. Emeletnyi magasságú halmot alkottak a halott zsidók, akik a zsinagóga körüli gettóban pusztultak el.

Futva mentem tovább, a Pozsonyi út, nővérem lakása felé. Beléptem: ott volt anyám is, nővérem is. Mi, akik Budapesten voltunk az ostrom alatt, mind a hárman életben maradtunk!

Életem egy fejezete itt véget ér. Csak néhány nap választott el a 17. születésnapomtól. Jogi értelemben még nem minősültem felnőttnek. De az 1944-es esztendő egyszer s mindenkorra véget vetett annak, hogy gyereknek, felelősséget nem teljesen vállaló fiatalnak tekinthessem magam.

2. fejezet

HOGYAN LETTEM KOMMUNISTA?
1945–1947

1975-ben, Svédországban dolgoztam. Egy ülésre New Yorkba kellett utaznom, és ehhez a stockholmi amerikai nagykövetségen vízumkérelmet kellett beadnom. Az akkor érvényes amerikai törvény értelmében felelnem kellett arra a kérdésre: tagja voltam-e bármikor is életemben a kommunista pártnak. Az űrlapot a kezében forgató követségi tisztviselő, igenlő válaszomat látva, jóindulatú segítőkészséggel szólalt meg: „Bizonyára rákényszerítették, hogy belépjen... – Szó sincs róla! – feleltem. – Önként léptem be. Beléptem, mert akkor az volt a meggyőződésem."

Fél évszázada, hogy gyengülni kezdett, majd teljesen kiégett belőlem a kommunista hit. Mégis, amikor saját életemet leírom és értékelem, mit sem veszített időszerűségéből a kérdés: miért is lettem, hogyan is lettem kommunista?

A kommunista párthoz tartozás fokozatai

A válasz, amit az amerikai követségi tisztviselőnek adtam, kissé leegyszerűsítette a problémát. A pártba való belépés írásban deklarált, formalizált – igen fontos – aktus. Ez azonban csak egyetlen kitüntetett állomás abban az átalakulási folyamatban, amely a kommunista párton kívül kezdődik és a párttal való teljes azonosulással végződik. Rendszerint hosszabb időt vesz igénybe, és mindenkinél saját egyéniségétől és a külső körülményektől függően egyedi módon megy végbe. Az átalakulás jegyei azokban az országokban, ahol a kommunista párt hatalmon van, mások, mint ott, ahol legális ellenzékben vagy illegalitásban küzdenek a hatalomért. Most csak a kormányon lévő kommunista párt esetével foglalkozom.* Magyarországon a nyilas hatalom szétverését mindjárt olyan koalíciós kormányzat követte, amelyben részt vett a kommunista párt, mégpedig erős hatalmi pozíciókban. (Később, de már a fejezet cí-

* Magyarországon a kommunista párt többször változtatta a nevét: Magyar Kommunista Párt (1944–1948), Magyar Dolgozók Pártja (1948–1956), Magyar Szocialista Munkáspárt (1956–1989). Könyvemben mindvégig a „kommunista párt" elnevezést használom.

mében jelzett időszak után a kommunista párt magához ragadott minden politikai hatalmat.)

A kommunista párttal való azonosulás öt állomását, fokozatát érdemes megkülönböztetni, amelyek egyben szemléltetik a közeledés tipikus útját is.

Az első a *pártonkívüli szimpatizáns*. Vonzódik a párt eszméihez, kész annak egyes akcióit támogatni, a választásokon rájuk szavaz. „Útitárs", „fellow-traveller". Nem vállalja (vagy *még* nem vállalja) a párttagsággal járó elkötelezettséget.

A második fokozat: a *párttag*. A hangsúly itt azon van, hogy nem teszünk jelzőt a „párttag" szó elé. Lehet buzgó vagy háttérbe húzódó, aki alig-alig mutatkozik a pártszervezetekben. Lehet, hogy előbb őszintén szimpatizált a párttal, majd rászánta magát a párttagsággal járó kötelezettségek és a pártfegyelem vállalására. Ám az is lehet, hogy a kommunista eszmék tulajdonképpen idegenek maradtak számára, s a várható előnyök kedvéért lépett be a pártba.

A harmadik fokozat: az *aktív és kommunista meggyőződésű párttag*. Rendszeresen jár a taggyűlésekre, pártmunkát vállal. Kiáll kommunista meggyőződése mellett.

A negyedik fokozat: az *igazi* kommunista. Ehhez már képzett marxista–leninistának kell lenni. Ez azonban nem elég. Gondoljunk Sztálin sokszor idézett szavaira, amelyeket Lenin temetésekor mondott: „Mi, kommunisták különös vágású emberek vagyunk. Nem közönséges anyagból vagyunk mi gyúrva..."[4] Igen, az igazi kommunista, az igazi bolsevik nemcsak intellektusában különbözik a nem kommunistáktól, hanem magatartásában és jellemében is. „Pártszerűen" kell viselkednie. Minden egyéni, családi, baráti, kollegiális érdekét alá kell rendelnie a párt érdekének. Fegyelmezetten kell engedelmeskednie a párt minden parancsának, annak is, amellyel esetleg nem ért egyet. Késznek kell lennie arra, hogy bármilyen áldozatot meghozzon, ha a párt azt kívánja tőle.

Nincs éles határvonal a harmadik és negyedik fokozat között. Az erős meggyőződésű párttag azt szeretné elérni, hogy igazi kommunista váljék belőle. Ez az emberi ideál lebeg előtte. Nagyon is „dialektikus" ideál ez. Az igazi kommunistát belső kétségek gyötrik: vajon elégséges-e a marxista képzettsége, eléggé fegyelmezett-e, elég áldozatkész-e? Minél erősebb ez az önkritikus tudat, annál inkább tekintik elvtársai autentikusnak, meggyőzőnek, igaznak kommunistaságát.

Az ötödik fokozat: a *pártkatona,* a *hivatásos pártmunkás*. Az tartozik ide, aki nemcsak ideje egy részében végez pártmunkát, hanem „főállásban" a párt szolgálatában áll. Lehet párttitkár vagy a pártapparátus alkalmazottja. De lehet gyárigazgató vagy az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) tisztje – fő az, hogy a párt választotta ki, a párt állította erre a posztra, és vissza is hívhatja bármikor. Akármi legyen is a munkaköre, neki a párt parancsát és a párt érdekeit kell szolgálnia.

Ez az öt fokozat persze csupán a kommunistává fejlődés absztrakt modellje. Nem érvényesül minden esetben szigorú időbeni egymásutániság. Több fokozat – részben vagy egészben – egymásra rakódhat.

Van, aki már az első vagy valamelyik következő fokozatnál megáll az átalakulásban. Én végigjártam a teljes utat. Egyedi történetemet mondom el, de biztos vagyok abban, hogy saját átalakulási folyamatomban sok a másokéhoz hasonló vagy azokéval azonos vonás. Elég tipikus történet az enyém.

1945 tavaszán gimnazista voltam, érettségire készültem a kiskunhalasi református gimnáziumban. Egy barátom meghívására költöztem ide pár hónapra, hogy könnyebben jussak élelemhez. Érettségi után visszatértem Budapestre. Ekkor, 1945 nyarán látogattam el a kommunista irányítás alatt álló ifjúsági szervezet, a MADISZ (Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség) V. kerületi szervezetébe. 1945. első hat–nyolc hónapjában váltam a kommunista párttól teljesen távol álló fiatalemberből a kommunista párt szimpatizánsává (első fokozat).

Nyár végén beléptem a MADISZ-ba, ahol mind inkább aktivizálódtam. Erősödött a kommunista párt iránti szimpátiám és szándékom, hogy belépjek a pártba.

Ősz végén függetlenített funkcionárius lettem a MADISZ budapesti központjában. Ekkor léptem be a kommunista pártba. Saját történetemben a második és a harmadik fokozat kezdettől fogva összefonódott. Már a kommunista irányítású mozgalom aktivistája voltam, amikor párttag lettem. S ez már bizonyos értelemben megelőlegezte a későbbi legmagasabb, ötödik fokozatot, a hivatásos pártkatona szerepkörét.

A MADISZ budapesti központja volt tehát az a hely, ahol elkezdett kialakulni bennem az a törekvés, hogy igazi kommunistává váljak. Később előléptettek, áthelyeztek a MADISZ országos központjába. Ifjúsági mozgalmi pályafutásomnak ez volt a legmagasabb posztja. Mire idáig eljutottam, önmagamat már igazi kommunistának tartottam, és a környezetem is annak minősített. Ekkor már egyértelműen elértem a negyedik–ötödik fokozatot.

Sokféle tényező sodort előre ezen az úton. A részletesebb leírásban nem időrendi sorrendben haladok majd, hanem az átalakulási folyamat különböző dimenziói szerint. Ahol az elemzést elősegíti, ott figyelmet fordítok majd a fenti öt fokozat megkülönböztetésére.

Reakció 1944 traumájára

Súlyosan elhibázottnak tartom a zsidóság és a kommunista pártban kifejtett vezető szerep közti kapcsolat rasszista magyarázatát. Elvakult ostobaság az a primitív kijelentés, miszerint „a zsidóknak a vérükben van a kommunizmus...” Igaz, Marx zsidó volt, de Engels, Lenin és Sztálin nem volt az. Igaz, Kun Béla és Rákosi Mátyás zsidó volt, de a németek Ulbrichtja, a lengyelek Bierutja, a kínaiak Mao Ce-tungja nem. A rasszista vád fordított irányból is cáfolható, azoknak a zsidó politikusoknak a felsorolásával, akik nem a kommunista ügyet szolgálták, hanem szociáldemokrata, liberális vagy konzervatív irányzatú pártokban és mozgalmakban játszottak vezető szerepet.

Ugyanakkor kétségtelen, hogy a magyar zsidó értelmiség, fiatalok és idősebbek számottevő részét a kommunista párt felé terelte 1944 traumája.

A magyar zsidóság üldözése nem 1944-ben kezdődött. Nyílegyenesen vezetett ide Horthy rezsimje, zsidótörvényeivel, hivatalos rangra emelt antiszemitizmusával, a Hitlerrel vállalt szövetkezésével a határrevízió érdekében, Hitler oldalán való hadba lépésével. Ezért érezte a zsidók jelentős része, hogy a kommunista pártot kell támogatnia, azt a pártot, amely a legélesebben állt szemben a Horthy-rendszerrel, amelyet a régi rezsim üldözött és mindvégig illegalitásba kényszerített.

A felszabadulást követő hetekben-hónapokban sok szó esett a magyar ellenállási mozgalomról. A kommunisták hangosan hirdették, hogy az ő embereik voltak a legaktívabbak és a legönfeláldozóbbak ebben a küzdelemben. Igazság szerint a magyar fegyveres ellenállás gyenge és erőtlen volt, s csak szűk körre terjedt ki. Nem tanulmányoztam azt a kérdést, hogy a kis számú igazi fegyveres ellenálló körében mi volt a kommunisták és a nem kommunisták aránya. Annyi bizonyos, hogy a kommunista párthoz való közeledésem idején személyesen találkoztam olyan kommunistákkal, akik – bizonyítható módon – fegyverrel a kezükben harcoltak a fasizmus ellen. Tiszteletet és csodálatot éreztem irántuk. Bántott a lelkiismeret, hogy én csak a saját életemet mentettem, és magam nem is próbáltam harcolni. Nem tudtam felmenteni magam azzal, hogy nagyon fiatal voltam, hiszen az V. kerületi MADISZ-nak két, nálam is fiatalabb tagja volt, „Homok" (Várnai Ferenc) és Papp Gabi, akiket mindenki az ellenállás hőseként tisztelt.

Nemcsak a múltbeli érdemek – a Horthy-rezsimmel való szembeszállás és a fegyveres ellenállás – tették vonzóvá és rokonszenvessé egy fiatal zsidó szemében a kommunista pártot, hanem az a szorongás is, vajon mit hoz a jövő. Nem ismétlődhet-e meg a tragédia? Nem arra gondolok itt, mi lett volna erre a kérdésre a *helyes* válasz. Nem ezen a helyen akarom tárgyalni a magyar demokrácia, valamint Magyarország és a demokratikus Nyugat viszonyát. Tizenhét éves önmagam (és sok hozzám hasonló traumát átélt fiatalember) akkori kiforratlan gondolatmenetét kísérlem meg reprodukálni. Függetlenül attól, hogy milyen jövendő társadalmi-gazdasági rendszert ígért a kommunista párt és függetlenül attól, milyen volt az a rendszer, amely a Szovjetunióban már létrejött, már az is elegendő oknak tűnt a kommunista párt támogatására, hogy annak politikai jelenléte, kormányzati szerepe, hatalma jelenti a legbiztosabb garanciát a fasizmus újjáéledése ellen.

Ez a gondolatmenet (és nem a gének hordott affinitás) növelte a kommunista párt vonzerejét a zsidók szemében.

Senki sem választhatta el akkor (és később sem) a kommunista párthoz való viszonyát a Szovjetunió megítélésétől. Aki lelkesedett a Szovjetunióért, annak rokonszenves volt a magyarországi kommunista párt is, aki viszolygott a Szovjetuniótól, vagy gyűlölte, az kiterjesztette ellenszenvét a hazai kommunistákra is.

Amikor 1945 januárjában–februárjában a szovjet katonák kiverték a német hadsereget és magyar nyilas cinkosaikat, teljes szívemből úgy éreztem: felszabadultunk.

Életem megmentőit láttam a szovjet katonákban, hálát éreztem azért a rettenetes véráldozatért, amit ennek érdekében hoztak. A hála érzése elnyomta

bennem azt a felismerést, hogy a Vörös Hadsereg sok katonája garázda tetteket hajt végre, és parancsnokaik ezt eltűrik. Az előző fejezetben említett történetet, karóráink lekapcsolását a felszabadítás pillanatában, szinte mulatságosnak éreztem. Viszont azon már nem tudtam mosolyogni, hogy lakásunkat több hullámban kifosztották. Betört egy csapat orosz katona, géppisztolyokkal a légoltalmi pincébe kergettek bennünket, majd összeszedtek egy csomó holmit és távoztak. Volt egy „törzsvendégünk" („bunker igyi"-nek neveztük, mert mindig ezt ordította, amikor a fegyverével hadonászva a pincébe zavart bennünket), aki többször is visszatért fosztogatni.

Egy közeli barátom kétségbeesve mesélte, hogy édesanyját megerőszakolták.

Többször elvittek „málenkij robotra", egy kis munkára, ágyúállást ásni Budapesten, vagy lovakat hajtani, amikor vidéken tartózkodtam. Szerencsémre mindig visszakeveredtem. Akkor már hallottunk arról, hogy sok civilt, akit ilyesféle rögtönzött kisegítő munkára vettek igénybe, besoroltak a hadifoglyok közé, és kivittek a Szovjetunióba.

Az játszódott le bennem, amit a pszichológia így nevez: a kognitív disszonancia redukciója. Hosszú évekig „tudatom alá nyomtam" a szörnyű élményeket, mert ha a tudatom felszínére kerülnek, kikezdték volna a bizalmamat a Szovjetunió iránt. Vagy azzal kísérleteztem, hogy magamban valami magyarázatot és mentséget találjak a menthetetlen és elfogadhatatlan magatartásra. A Szovjetunió iránt érzett bizalmam egyre erősebbé vált, s a végén fenntartás nélküli vakhitbe csapott át.

Mielőtt a bennem végbemenő változások más tényezőire rátérnék, még egy szóra vissza kell térnem a zsidóság ügyéhez. Attól kezdve, hogy közel kerültem a kommunista párthoz, szinte teljesen megszűnt, legalábbis lelkem tudatos rétegeiben, a zsidó identitásom. Egyik volt osztálytársam elmondta nekem, hogy Izraelbe készül kivándorolni. A probléma teljesen hidegen hagyott.* Távol állt tőlem a zsidóüldözésekért való bosszú gondolata is. Számomra közömbös volt, hány zsidó van a kommunista párt vezetésében; ettől nem éreztem magam közelebb hozzájuk. Viszont az sem fordult meg a fejemben, hogy az antiszemitizmustól mélyen fertőzött magyar társadalomban ez a tény sokakban visszatetszést szülhet.

Természetesnek vettem, hogy a németes hangzású és ezért a zsidó származásra utaló Kornhauser nevet magyarosabb hangzásúra kell felváltanom. Senki sem tanácsolta ezt nekem. Magam jutottam arra az elhatározásra, hogy – amint azt már az előző fejezetben említettem – felveszem a Kornai nevet. Ebben is kifejeződött az a törekvésem, hogy a kirekesztés kínzó élményének ellenhatásaképpen „beolvadjak" a magyar társadalomba.

Zsidó identitásom erózióját persze megkönnyítették a magyar jogrend és nyilvános közélet változásai. Nem kellett többé a hivatalos köziratokba beírni

* Persze nemcsak Izraelbe, máshová is emigrálhattam volna. Magyarországon maradni vagy kivándorolni – ez a dilemma akkor is, és még sokszor, felvetődött életemben. A könyv egy későbbi fejezetében részletesen foglalkozom majd ezzel az alapvető kérdéssel.

a vallást. Nem hirdették többé a „keresztény kurzus" kirekesztő szólamait. Megszűntek a zsidók elleni faji és vallási diszkriminációnak, szegregációnak és a gettóba zárásnak nemcsak a jogszabályba foglalt, nyílt és durva megnyilvánulásai, hanem elhalványultak vagy feloldódtak az informális megkülönböztetések is.* Ebből a szempontból viharos sebességgel ment végbe a magyar társadalom újraliberalizálása e két évben.

Zsidó voltom akkor kezdett újra foglalkoztatni, amikor látható, hallható, nyomtatásban olvasható formában ismét felütötte a fejét a *nyilvános* antiszemitizmus. Erről majd szó lesz később a könyvben, amint a történelmi időrendben odaérünk.

Előbb azt állítottam, hogy a zsidóként elszenvedett trauma is a kommunista párt felé sodort. Később pedig azt mondtam, hogy a kommunista párthoz közeledvén kialudt (vagy hibernálódott) a zsidó identitásom.** Nem látok e két kijelentés között logikai ellentmondást, és lélektanilag is jól összefér a két folyamat. Minél inkább körülfont a kommunista környezet, minél inkább azonosultam azzal, annál inkább úgy éreztem: most már nincs jelentősége annak, hogy zsidónak születtem.

A megalázottság, a megbélyegzés, a kizárás emléke késztetett sok zsidót, köztük engem is arra, hogy olyan közösséghez csatlakozzunk, amely nem diszkriminál faj vagy vallás szerint, amely egyenrangúként fogad be bennünket. A kommunista párt eszmei világa kezdettől fogva sokféle előítéletet táplált belénk, de a rasszizmus nem volt közöttük. A kommunisták körében senki sem kérdezte meg tőlem, hogy mi a vallásom, s mi volt a szüleim vagy nagyszüleim vallása. Maguk közé fogadtak. A kirekesztettség szörnyű traumája után vonzó és megnyugtató volt a befogadottságnak ez az átélése.

A szellemi átalakulás, a kommunista politikai eszmék befogadása

Amit az 1944-es trauma hatásával kapcsolatban leírtam, inkább *érzelmi* impulzusok láncolata volt, mintsem szigorúan logikus gondolatsor. Ezzel párhuzamosan lezajlott egy *intellektuális* folyamat is. Saját átalakulásom történetét elemezve, ennek a mentális folyamatnak nem volt köze a zsidósághoz, az

* Akik beültek a zsidók lakásába vagy részesültek az elkobzott zsidó vagyonokból, bizonyára rossz érzésekkel fogadták a hazatérőket. Aki velejéig antiszemita volt 1945 előtt, abból a gyűlölet érzése nem párolgott el 1945 után sem. Az első években még pogromok is lezajlottak. Mindezek a jelenségek azonban többnyire rejtve maradtak. Annyi bizonyos, hogy én nem érzékeltem.

** Ez nem volt egyedi eset. Évtizedekkel később találkoztam „kádergyerekekkel", akiknek a szülei zsidók voltak, és körülbelül akkor csatlakoztak a kommunista párthoz, amikor én. Elmondták, hogy szüleik magyar kommunistáknak tartották magukat, s nem volt semmiféle zsidóságtudatuk – noha tisztában voltak azzal, hogy a náci törvények értelmében zsidónak minősülnének. Szinte zavarba jöttek, ha zsidó származásuk szóba került. Nem azért, mert szégyellték, hanem mert irrelevánsnak érezték a témát.

1944-es traumához. Itt új eszmék keltek versenyre régiekkel, s hamarosan teljesen kiszorították azokat. Gondolkodásom változásának részletes bemutatásával nem akarom azt a benyomást kelteni – és ezt itt nyomatékosan hangsúlyozom –, hogy a kommunista eszmék befogadása jelentette volna a legerősebb hajtóerőt átalakulásomban. Semmiképpen sem alkalmazható rám az a szimpla képlet, amely szerint a tétovázó értelmiségi a kommunista politikai irodalom és előadások hatására felismeri, hogy a pártban a helye.

Amikor az 1944-ig tartó időszakról írtam, nyitottnak és képlékenynek írtam le saját világnézetemet. Habzsoltam a könyveket, s ha valamilyen nagy erejű eszmével találkoztam, könnyen a hatása alá kerültem – amíg nem jött a következő, amely kiszorította gondolkodásomból az előbbit.

1945 elején kevesebb időm volt könyvek olvasására, hiszen pár hét alatt kellett megtanulnom egy év tananyagát. Viszont elég rendszeresen olvastam a sajtót, figyeltem a híreket. A háborús események, a szovjet hadsereg jelenléte felkeltette a figyelmemet a Szovjetunió iránt. Keveset, szinte semmit sem tudtam még arról, amit később évtizedeken át kutattam: hogyan működik a kommunista rendszer. Ám érzékeltem a Szovjetunió katonai erejét; saját szememmel láttam, ahogy kiverték hazánkból a rettegett német hadsereget. Nyilvánvaló volt számomra, hogy a Szovjetunió új világot teremtett, amely nagyon más, mint amiben addig éltem. Kezdtem hinni abban, hogy ez az új világ győzni fog a régi felett. Ugyanakkor azt is láttam, amint erről már az imént szó volt, hogy a szovjet katonák – ugyanazok, akik a felszabadulást hozták nekem – durván bánnak a civil lakossággal, s gyakori, hogy megengedhetetlen gaztetteket hajtanak végre.

Ezt a két eszmét, a jövőre vonatkozó hitet és a jelen élményeit megpróbáltam magamban összeegyeztetni. Ez idő tájt mutatkozott meg nálam először, hogy létszükségletem az írás. Meg is fogalmaztam egy hosszabb dolgozatot, ma így nevezném: egy esszét, *Mag hó alatt* címmel. Sajnos a szöveg elveszett, de elég pontosan vissza tudom idézni mondanivalóját. Oswald Spenglernek a „kultúrkörökre" vonatkozó történelmi elméletét alkalmaztam az akkori világra. Spengler szerint az emberiség nem előre halad, hanem köralakban mozog. Kultúrák születnek, virágzanak, hanyatlanak, majd elpusztulnak. A német történész szerint ez megy most végbe a nyugati kultúrával. Erre utalt híres könyvének címe: *A Nyugat alkonya*. Egy-egy kultúra friss energiáktól pezsegve indul el, nyers és barbár erők mozognak benne. Később fokozatosan átalakul civilizációvá, amit kifinomult dekadencia, az erők gyengülése kísér. Spengler szerint éppen ez jellemzi korszakunkban a nyugati kultúrkört.

Esszém azt fejtette ki: a Szovjetunió egy új kultúrkört testesít meg. Most még a nyers erőtől duzzadó, durva, civilizálatlan stádiumban van. Bármily sajnálatos is az, hogy a barbárság szenvedésekhez vezet – éppen ez a kultúra fiatalságának, frissességének jele.

Esszém második része Ady Endrének *Mag hó alatt* című gyönyörű versére épült. Ezt teljes egészében idéztem, s ezt választottam esszém címének is. A vers egyik-másik sora a szívemből szólt, 1944 kataklizmája után: „Gyötrött és tépett magamat... Vérből, jajból és lángból / Szedegetem össze..."

Szépen összecsengett a spengleriánus eszmefuttatással a költemény egy másik sora: „...Fölemeljem arcom egy új emberű új világra".[5]

Több helyen megbicsaklott a gondolatmenet, és aránytévesztés is belopódzott az Ady-vers felhasználásába. Ady 1915-ben joggal érezhette, hogy ő és az őhozzá hasonlók mentenek majd át régi értékeket az új világba. Erre utalt a vers címe is. Ám mit menthettem volna át én, az éretlen fiatalember, a múlt értékeiből az elkerülhetetlenül barbáran induló, új rendbe?

Ez volt életem első esszéje. És hosszú időre ez volt az utolsó írásom, amelyben eredeti gondolat volt. Igaz, megmutatkozott benne a siheder értelmiségi pózolása. Logikája nem volt tiszta, és érvelése sem volt megalapozott – de volt benne originalitás. Ma is megdöbbenek, amikor vizsgálni kezdem, hogyan fojtotta el bennem oly sok éven át a gondolkodás önállóságát a kommunista hit.

1946 elején, amikor már a MADISZ budapesti központjában dolgoztam, megmutattam a pár hónappal korábban írott esszémet Csendes Károlynak, a budapesti főtitkárhelyettesnek. Sok évvel később Csendesből lett a legfőbb ügyész helyettese, és abban a munkakörben félelmetes hírre tett szert. Ekkor azonban még egyáltalán nem volt félelemkeltő. Ellenkezőleg, halkszavú és megértő embernek tűnt. Elolvasta a dolgozatot, megmutatta néhány barátjának, egy-két Győrffy-kollégistának, akik – szavait idézem – nála iskolázottabbak voltak. Megjegyzéséből azt vettem ki, hogy komoly benyomást tett rá a munkám. Meg is mondta, hogy sohasem került még a kezébe ehhez hasonló írás, amely ilyen nagy feladatra vállalkozott volna. Örült annak is, hogy – noha különös érveléssel, de – azért kiálltam az új rend mellett. Mindazonáltal megállapította, hogy gondolataim zavarosak. „Sokkal alaposabban kellene tanulmányoznod Marxot, Lenint és Sztálint."

Ehhez már a tanácsa előtt vasszorgalommal hozzákezdtem. Talán az első mű, amit szovjet szerző tollából olvastam, Sztálin *A dialektikus és a történelmi materializmusról* címen közzétett fejtegetése volt. (Jóval később tudtam meg, hogy ezt eredetileg az SZK(b)P történetének, a bolsevik ideológia alapvető tankönyvének egyik fejezeteként publikálták.) Tisztában vagyok azzal, hogy manapság még azok is, akik magukat marxistának vallják, azt gondolják, hogy Sztálin elnagyoltan, bárdolatlanul tömöríti, egyszerűsíti le a marxizmust, és nem egy ponton eltorzítja azt. Csakhogy én most ezen a helyen nem akarok sem a marxista filozófia általános értékelésébe, sem Sztálin írásának elemzésébe bocsátkozni. Kizárólag arról akarok beszámolni, hogyan hatott *rám akkor,* amikor először olvastam a kis fehér füzetet, címlapján a marsall-uniformist viselő Sztálin fényképével.

Önmagában az is bámulatot keltett bennem, hogy Sztálin egy nagy ország legfelsőbb vezetője, a világháború győztes hadvezére *és* filozófus! Miközben az agyamban rendetlenség volt, a sokféle filozófia, világnézet, áramlat hozzám eljutott töredékeinek összevisszasága – a kis könyvecskében katonás rend uralkodott. Minden megállapítás külön-külön is igaznak tűnt számomra, de ami még ennél is fontosabb, egyszerre minden a helyére került. Olyan súlyos problémákat, amelyeket – úgy láttam akkor – a híres filozófusok nyakatekert gondolatmenetekkel próbáltak kibogozni vagy még jobban összegabalyítani,

Sztálin egy-egy tömör mondattal egyszer s mindenkorra megoldott. Amit a szofisztikált bíráló primitív szimplifikálásnak ítélne, éppen az volt számomra vonzó: íme, egy egyszerű, érthető, világos írás.

Sajnos, nem egy hozzáértő tanár kritikai filozófiai szemináriumán került a kezembe ez a mű, ahol a túl könnyen meggyőzhető diákot rávezették volna: hol derül ki a felületesség, hol került meg a szerző egy mély ellentmondást, hol kezdhető ki a gondolatmenet vagy az osztályozás. A könyvet senkivel sem vitattam meg, nem volt alkalmam mások kétkedő megjegyzéseit mérlegelni.

Ahogy kiskamasz koromban (Szerb Antal és Babits Mihály hozzáértő kalauzolásával) próbáltam kiválogatni, mi az, amit a szépirodalomból el kell olvasni, mi a legjobb és legfontosabb, úgy szelektáltam most a politikai irodalomban. A legjobb és legfontosabb az, amit a marxizmus klasszikusai, Marx, Engels, Lenin és Sztálin írtak. Ezt kell tehát elsősorban alaposan megismerni. S mivel ez a négy szerző könyvtárnyi munkát írt, ki kellett választanom, mi a legfontosabb ezek közül. A különböző „válogatott művek" kézenfekvő segítséget adtak ehhez. Ami a könyvekből megszerezhető tudást illeti, gyorsan haladtam előre a fokozatokban. Egy-két év, s már elmondható volt rólam, hogy „képzett marxista" vagyok, aki alaposan elolvasta a klasszikus szerzők minden fontosabb írását, és pontosan tudja, milyen kérdésről, melyik művükben, mit mondtak.

A legnagyobb és legnehezebb tanulási teljesítmény Marx *A tőkéjének* megismerése volt. Kende Péter barátommal akkor már közös munkahelyen dolgoztunk. Ő a MADISZ lapjának, az *Ifjúságnak* volt a szerkesztője, s a budapesti központban volt az íróasztala. Én ugyanabban a szobában ültem, mint a nevelési-oktatási ügyek felelőse. Sokszor találkoztunk a munkahelyen kívül is. Először félig komolyan, félig tréfásan azt határoztuk el, hogy együtt írunk egy „demokratikus légiósregényt". P. Howard (Rejtő Jenő) stílusában akartuk megfogalmazni, és az tette volna demokratikussá, hogy a bennszülöttek pártjára állunk a gonosz gyarmatosítókkal szemben. Nagy röhögések közepette írtunk néhány oldalt, amíg csak eszünkbe nem jutott, hogy ennél hasznosabb dologra is fordíthatnánk az együtt töltött időt. Elhatároztuk, hogy légiósregény írása helyett közösen elolvassuk *A tőkét*.

Németül olvastuk és gondosan jegyzeteltünk. Mindketten külön-külön írtuk a saját kivonatunkat, de szinte mondatról-mondatra egyeztettük, ki hogyan érti azt, amit Marx mond. Nem volt nyelvi problémánk, de a szöveg igen nehéz volt. Előtte még egyikünk sem tanult közgazdaságtant. Ha ismertük volna Ricardót, vagy Adam Smitht, bizonyára könnyebben megértettük volna, mi az, amit Marx átvesz tőlük, és mi az, amiben eltér. Az előképzettség teljes hiánya még fáradságosabbá tette az olvasást.

Ezek a kézírásos jegyzetek ma is a birtokomban vannak. Csupán az I. kötetet olvastuk együtt Péterrel, sok héten át. (A II. és a III. kötetet már egyedül tanulmányoztam.) Felváltva dolgoztunk az ő Damjanich utcai és a mi Akadémia utcai lakásunkban. Rendíthetetlen szorgalommal haladtunk oldalról-oldalra, alaposan megrágva saját jegyzetünk minden mondatát. Péter is, én is tisztelettel és alázattal közeledtünk ehhez a műhöz. Mint a vallásos ember a

Bibliára, úgy tekintettünk mi erre a könyvre: áhítattal olvastuk és minden szavát komolyan vettük.

Ahogy az előbb Sztálin művéről szólva nem végeztem kritikai értékelést, itt sem akarok Marx bírálatával foglalkozni. Ezt elvégezték mások. Életrajzom későbbi fejezeteiben én is teszek majd néhány észrevételt a marxizmusról. Most csak arra a kérdésre szeretnék felelni, hogyan hatott rám *akkor A tőke*.

Lenyűgözött. Elsősorban azzal hatott, hogy – noha a gondolatmenet igen absztrakt és a stílus sokszor németesen nyakatekert – Marx okfejtése világos és logikus volt. Ha az ember elfogadta premisszáit, fogalmi rendszerét és az érvelés módszertanát, akkor minden a helyére került. Az alapgondolatokból borotvaéles logikával következtek az első következtetések, s ha azokat megint csak kiindulópontnak tekintettük, újabb és újabb következtetésekre adódott lehetőség. Csendes Károly imént idézett szavával: Marx nem volt zavaros, hanem kristálytisztának tűnt. (Sok időbe telt, sok mindent el kellett olvasnom és meg kellett értenem, hogy rájöjjek: hol vannak a bajok a premisszákkal, és hol bicsaklik meg a látszólag logikus gondolatmenet.) Az a fiatalember, aki 14–16 évesen lázasan kereste százféle olvasmányban a világosságot, most hirtelen a napfény erejével kapta ezt meg ebben az ezeroldalas műben.

Noha a logika és világosság gyakorolta rám a legnagyobb hatást, azt is tiszteltem és szerettem *A tőkében,* hogy nem szürkén és közönyösen ír, hanem indulatosan. Felháborítja, hogyan bánnak a gyerekmunkásokkal, hogyan zsákmányolják ki a proletárokat.

Ugyanakkor Marx nem rendelte alá érzelmeinek a logikai elemzést. Nem a tőkések gonoszságának tulajdonította a kapitalizmus okozta bajokat. Amikor évtizedekkel később a szocializmus kritikájával foglalkoztam, azt igyekeztem bemutatni, hogy különböző visszás jelenségek, mint a hiány vagy a növekedési hajsza, nem egyes emberek hibájából, hanem magából a *rendszerből* fakadnak. Bizonyos, hogy ezt a szemléletet *A tőke* olvasásakor szívtam magamba, s mind a mai napig áthatja a gondolkodásomat.

A tőkét olvasva határoztam el, hogy közgazdász leszek. Soha ezt megelőzően nem gondoltam erre. Inkább az irodalom, a történelem, a filozófia foglalkoztatott. Amikor Péterrel a közös tanulás végére értünk, már nem is volt bennem kétség a szakmaválasztást illetően. Legfeljebb azt nem tudtam még, hogyan fogom ezt a tervet megvalósítani.

Marx műve tele van intellektuális arroganciával. Ricardót, Smitht tiszteli, s még ha el is tér tőlük, ezt jó modorban közli. Viszont kortársairól, intellektuális ellenfeleiről fitymálva beszél, ostobának és rosszhiszeműnek tartja őket: „Még azt sem tudja...", „Még azt sem veszi észre..." Ugyanezt teszi más műveiben, és hasonló arroganciát, gőgöt és intoleranciát tanúsít intellektuális ellenfeleivel szemben Engels, Lenin és Sztálin is. Restellem, de be kell vallanom: ez nemcsak hogy nem zavart, hanem még imponált is. Így kell bánni az ellenféllel!

Ha nem is azzal az elementáris erővel, amivel Marx hatott rám, de jelentős befolyást gyakorolt gondolkodásomra Lukács György is. Abban az időszak-

ban, amelyről most beszámolok, a kultúrával foglalkozó tanulmányai kerültek a kezembe.[6] Számomra a „nagy realistákról" szóló lukácsi gondolatok jól járható, békés hidat alkottak az 1944 előtti irodalmi olvasmányaim és friss marxista nézeteim között. Tolsztoj és Dosztojevszkij hívő keresztény volt, sőt Dosztojevszkij a cárizmus meggyőződéses híve? Balzac reakciós? Thomas Mann ízig-vérig polgár? Semmi baj – nyugtatott meg Lukács György. Nem is kell odafigyelni, mit írtak össze filozófia vagy politikai állásfoglalás címén. Fő az, hogy nagy realisták, akik íróként a valóságot tükrözték. Lukács immunizáló injekciót adott be nekem ahhoz, hogy védve legyek e nagy szellemek filozófiai és politikai gondolatainak kártékony hatásától, s ugyanakkor, akár csak kamaszkoromban, továbbra is csodálhassam művészetüket.

Lukács abszolút tekintély volt a szememben. Külön is hitelesítette a tekintélyét az, hogy Thomas Mann elismerően nyilatkozott róla.[7] Ez is egy híd volt a régi és az új gondolatvilágom között. Thomas Mann olvasása a leginkább megindító és elgyönyörködtető irodalmi élményeim közé tartozott. Ha *ő*, Thomas Mann valakit nagyra tart, az biztosan jelentős személyiség.* Ezért nem tudom Lukácsnak megbocsátani, hogy soha semmilyen fenntartást sem jelzett a Szovjetunióval szemben. Ő ott volt, látta saját szemével, milyen volt igazából a szovjetrendszer. Tudott a koncepciós perekről, az ártatlan emberek üldöztetéséről, a terrorról. Azután visszatért Magyarországra. Hogyan állta meg, hogy még egy szemvillanással se érzékeltesse: talán nincs minden rendben. Persze, megértem, hogy rettegett. Ám talán hallgathatott volna ahelyett, hogy a tekintélyével fedezi a bűnöket. A magamfajta tapasztalatlan, naiv és hiszékeny fiatal értelmiségi többek között azért is hihette el fenntartások nélkül a szovjet élet szépségéről szóló mítoszokat, mert Lukács György soha nem adott hangot semmiféle kétségének.

Ahogy haladtam előre a marxizmus–leninizmus megismerésében, úgy erősödött bennem a tudat: kezemben van a világ megértésének kulcsa. Bármilyen probléma merül fel, olyan tudás birtokában vagyok, amelynek segítségével biztosan meg tudom azt oldani. Az élet nem produkálhat olyan új jelenséget, amelyet ne tudnék elhelyezni a marxizmus által alkotott koordinátarendszerben, vagy amely megcáfolná a marxizmus valamely tételét. Ez is intellektuális gőgöt fejleszt ki, mégpedig annak az arrogáns vitastílusnál sokkal veszedelmesebb formáját. Számomra azonban, a rendet és világosságot kereső fiatal szellem számára éppen ez adta meg a marxizmus–leninizmus legfontosabb vonzerejét.

A falukutató írók műveiből megismert falusi nyomor és sok más irodalmi élmény már kamaszkoromban együttérzést váltott ki bennem a szegények és elnyomottak sorsa iránt. Ezt a közvetett, olvasmányok által kifejlesztett rokonszenvet felerősítette az 1944-es közvetlen élmény. Ha csak néhány héten át

* Magáról a tényről, hogy Thomas Mann nagyrabecsüléssel nyilatkozott Lukács Györgyről, már akkor hallottam, amikor először kezembe kerültek Lukács munkái. Thomas Mann megjegyzéseinek hiteles szövegével persze jóval később ismerkedtem meg.

is, de saját két szememmel láthattam a téglagyárban, hogyan élnek a munkások. Amikor azután kezdtem elsajátítani a marxizmust, a spontán empátiaérzés is „a helyére került". A politikai gazdaságtan megmagyarázta, hogyan zsákmányolják ki a munkásokat és a falusi szegényeket. Újonnan szerzett tudásom nem arra ösztökélt, hogy eleven kapcsolatban maradjak az akkor megismert és megszeretett szegény emberekkel, hanem hogy teljes erővel részt vegyek a társadalomnak a marxista elmélet szerinti átalakításában, amelynek eredményeképpen egyszer s mindenkorra megszűnik majd a szegénység.

Karizmatikus egyéniségek

Nemcsak a betűk, hanem az élőbeszéd, egyik-másik kommunista politikus karizmatikus egyénisége is közelebb hozott a párthoz.

Révai Józsefet később ismertem meg személyesen, de már ebben az időszakban is hallottam többször gyűléseken beszélni vagy előadást tartani. Beszédeivel teljes összhangban voltak az írásai, a párt lapjában megjelent vezércikkei. Ő személyesítette meg számomra a kommunista értelmiségi embert a legmagasabb szinten.

Révai gyújtó, lázító hatású szónok tudott lenni. Ami rám még inkább hatott, az beszédeinek és cikkeinek világos, áttekinthető logikája volt. Nemcsak kijelentéseket tett, hanem – akkor így érzékeltem – meggyőzően argumentált, s világos szerkezetben építette fel mondanivalóját. Kiváló debattőr volt, aki szembenézett ellenfele állításaival és ízekre szedte azokat. Tisztán, hibátlanul fogalmazott, választékosan fejezte ki magát.

Amikor ma hallgatom azokat a politikusokat, akiknek álláspontjával rokonszenvezek, ám se füle, se farka rendezetlenségben, taplószáraz stílusban, a nyelvtan szabályait kerékbe törve, unalmas hangon adják elő véleményüket, azt szoktam magamban kívánni: bár Révai retorikai tehetsége szállná meg őket.

Ma már persze tudom, hogy éppen a leglényegesebb kérdésekben Révai József félrevezetett bennünket, káros, vétkes eszmékkel fertőzte meg a gondolkodásunkat. Csakhogy ezt éppen azért tehette meg oly sokunkkal és oly sikeresen, mert beszédeiből és írásaiból sugárzott a szenvedélyes meggyőződés, és mert a hite vaslogikával, éles ésszel és rendkívüli szónoki tehetséggel és íráskészséggel párosult.

A másik karizmatikus egyéniség, aki erősen hatott rám, Hollós Ervin volt. Persze közéleti súlya és képességei nem hasonlíthatóak Révaihoz. Azért említem meg mégis ezen a helyen, mert abban az időszakban, amellyel most foglalkozom, az ő közvetlen közelében dolgoztam. Ő volt a budapesti MADISZ főtitkára akkor, amikor én a budapesti központ egyik vezető munkatársa lettem. Nemcsak a mozgalmi munkámat irányította, hanem részt vettem abban a pártszemináriumban is, amelyet ő vezetett. Hollós Ervin 1956 után alezredesi rangban a rendőrségnek azt az osztályát vezette, amely a megtorló pereket készítette elő. Lehet, sőt valószínű, hogy már korábban is kapcsolata volt az

ÁVH-val. Akkor, 1956 után egyik fő szervezője volt a kegyetlen repressziónak. Most azonban még ne szaladjunk ennyire előre. Itt arról a fiatal Hollós Ervinről kell beszélni, akit oly sokszor láttam és hallottam a Rózsa utcai MADISZ-központban.

Korántsem volt olyan művelt, mint Révai; nem is igyekezett annak látszani. Amivel hatást gyakorolt az emberekre, rám is, az a belső tűz volt, a meggyőződés lángolása. Nem tudott igazán választékosan beszélni, hanghordozása és szófűzése elég gyakran magyartalan volt. Mégis, a szavaiból hihetetlen feszültség áradt. Annyira biztos volt az igazában, hogy el sem tudta képzelni, másvalaki másképp láthatja a dolgokat. Ez az a hit sugallta kisugárzás, amely tökéletesen hiányzott a Kádár-korszak pártbürokratáiból. S kénytelen vagyok hozzátenni, ugyanúgy hiányzik mai parlamenti demokráciánk legtöbb politikusából is.

Sok olyan eszmét sulykolt akkor belénk Hollós Ervin, amelyre szükségünk volt ahhoz, hogy „különös emberekké", *igazi* kommunistákká váljunk. Tőle hallottam először azt a gondolatot, hogy tulajdonképpen egy, a szó szoros értelmében egyetlen ismérv van, ami a kommunistát az álkommunistától és minden más embertől megkülönbözteti, és ez a feltétlen hűség a Szovjetunióhoz. Ismétlem, nem a marxizmus, nem az a szándék, hogy létrejöjjön a proletariátus diktatúrája vagy hogy megteremtődjék az osztály nélküli társadalom. Kommunista az, aki feltétlen hűséget tanúsít a Szovjetunió iránt. Ettől a gondolattól nyílegyenes út vezette el Hollós Ervint azokhoz a perekhez, amelyek a szovjeturalom elleni lázadást torolták meg.

Hollós Ervintől hallottam először ezt a kifejezést: „hivatásos forradalmár". Mi, a MADISZ főállású munkatársai (akárcsak a pártszervezetek és a többi tömegszervezet fizetett apparátusának tagjai) nem mozgalmi funkcionáriusok vagyunk, nem egy szervezet alkalmazottai, hanem hivatásos forradalmárok. Vannak más hivatásos politikusok is, de azokkal nem köt össze bennünket semmi, hiszen mi és csak mi vagyunk a forradalmárok. Akivel mi így egy csoportba kerültünk, azok a nagy októberi szocialista forradalom vezérei, a náciellenes kommunista mozgalom hősei, a szovjet hadsereg komisszárjai, a gyarmati felszabadító küzdelmek irányítói. Ez az elnevezés méltóságot adott a különben eléggé hétköznapias mozgalmi szervezési munkának. Nemcsak méltóságot, hanem fölényérzetet, önhittséget is oltott belénk. Amit mi teszünk, az értékesebb és magasabb rendű annál, mint amit a nem hivatásos forradalmárok, a párt egyszerű tagjai tesznek. Ha a párt élcsapat, akkor mi vagyunk az élcsapat élcsapata.

Közösséghez tartozni

Életem időrendjében most visszaugrom egy korábbi szakaszhoz. 1945 tavaszán, amikor Kiskunhalason tanultam, többször hazautaztam Budapestre. Az egyik ilyen út alkalmával, 1945. május 1-jén az Andrássy úton sétálgattam, minden különösebb ok és cél nélkül. Váratlanul a felvonulás közelébe sodród-

tam. Életemben először láttam utcai felvonulást (korábban csak a filmhíradóban láthattam a német nácik utcai parádéit). Lelkes emberek haladtak a menetben, transzparenseket, vörös és nemzeti színű zászlókat vittek. Úgy éreztem, hogy jó lenne köztük lenni, velük együtt vonulni.

Érettségi után visszaköltöztem Budapestre. Nyár volt, amikor egy fiatal ismerősöm azt ajánlotta: menjek el a Szent István körút 2-be. Az egykori nyilasházban van a MADISZ helyisége, ahol szórakoztató programok vannak. Elmentem. Valaki előadást tartott, amit érdekesnek találtam. A társaság is kedvesnek és barátságosnak tűnt. Ettől kezdve többször is eljártam, jól éreztem magam ebben a vidám, érdeklődő és lelkes körben. Egy-két hét múlva aktívan is bekapcsolódtam a szervezet munkájába. Így kezdődött el a mozgalmi életem.

Mind gyakrabban vettem részt közös kirándulásokon, táncdélutánon, ifjúsági gyűléseken, ősszel, az első parlamenti választások idején, közös plakátragasztási akciókban. Soha ezelőtt (és hozzátehetem: soha ezután) nem éreztem annyira, mint ott, az V. kerületi MADISZ-ban, hogy egy kis közösség része vagyok.

Később már az vonzott, hogy – kis közösség helyett – a nagy közösség, a Párt (így, nagybetűvel) része lehetek. Itt már arról a negyedik fokozatról van szó, ami több mint az aktív és meggyőződéses párttagság. *Igazi* kommunistává kell válni.

Ebben fontos szerepe volt a környezetemben élő kipróbált kommunisták által adott példa követésének, a minta tudatos vagy akaratlan utánzásának. Sok régi kommunista volt körülöttem. Csak egyetlen példát említek. A MADISZ országos központjában közvetlen főnököm volt Hegedűs András. Később szédítően magasra ívelt a karrierje, Gerő Ernő titkára lett, majd földművelési miniszter, végül miniszterelnök. Az a miniszterelnök, aki a Magyar Népköztársaság nevében aláírta a Varsói Szerződést, majd 1956-ban, a forradalom kitörésekor behívta a szovjet csapatokat. Még később, a sztálinizmussal szakítva, erjesztő szellemi hatást kifejtő szociológusként és tudományos vezetőként szerzett magának tekintélyt és elismerést. Mindebből akkor még kevés látszott. Nem volt karizmatikus egyéniség, mint Hollós Ervin. Mégis, sok tekintetben inkább benne láttam az egyik kommunista mintaképet, már csak azért is, mert habitusa (legalábbis akkor még) közelebb állt az enyémhez. Hegedűsben nem sűrűsödött annyi belső tűz, mint Hollósban, tárgyilagosabb és szakszerűbb volt. Ám benne is megvolt a bolsevik hajthatatlanság, a párt tévedhetetlenségének tudata. Rendkívül sokat, fáradhatatlanul dolgozott. Hollós a szavaival, a tanításaival hatott rám, Hegedűs inkább a példájával. Olyan minta volt ő, amely – úgy éreztem – elérhető a számomra.

Véletlen hatások és a képességek

Jóval később voltak olyan szakaszok az életemben, amikor volt valamilyen hosszú távú célom, amelyet el akartam érni, volt tudatos tervem, életstratégiám. Ezzel szemben abban az időszakban, amelyet most írok le, ennek nyoma

sem volt. A fejezet elején a kommunista párttal való azonosulás öt fokozatát vázoltam fel. Sohase jutott az eszembe, hogy ezeket az állomásokat akarom végigjárni. Amikor a kommunista párttól távol álló emberből szimpatizánssá váltam, nem tudtam, mi lesz a következő lépés. Miközben koromhoz képest sokat olvastam és gondolkodási képességeimmel sem volt baj, ez naivitással, felületességgel és felelőtlenséggel párosult. Szinte behunyt szemmel lépegettem előre a meredek létrán. Amikor mostanában a népszerű hetilap, a HVG utolsó oldalán közölt, sokszor önleleplező interjúkat olvasom, mindig felháborodom azon, hogy emberek képesek cinikusan kijelenteni: csak azért léptek be annak idején a kommunista pártba, mert karriert akartak befutni. Van, ami miatt nyugtalan a lelkiismeretem, de azt nyugodtan kijelenthetem: lépéseimet *nem* a cinikus karrierizmus mozgatta.

Sokszor a véletlen is belejátszott az események alakításába. Ha az az ismerősöm, aki az V. kerületi MADISZ-ra felhívta a figyelmemet, ehelyett az V. kerületi szociáldemokrata ifjúsági mozgalmat ajánlja, s ott történetesen kellemes társaság lett volna, és jól éreztem volna magam – ki tudja, ott ragadtam volna-e?

Az első feladat, amit az V. kerületben rám bíztak, a tagnyilvántartás rendbetétele volt. Teljes rendetlenségben, szanaszét hevertek az iratok. Azóta sokszor bebizonyosodott, hogy van érzékem a nyilvántartások megszervezésére, információk rendezésére, az osztályozásra és adminisztrációra. Ezt a képességemet ott, az V. kerületben hasznosítottam először, és a sikerre mindjárt felfigyelt a „káderes". Azonnal nagyobb feladattal bízott meg. Én lettem a „propagandista". Nekem kellett a különböző ismeretterjesztő rendezvényeket és gyűléseket szervezni. Ez is jól ment.

Itt megint közbelépett a véletlen. Lukács József, akiből később filozófus és a Magyar Tudományos Akadémia tagja lett, ez idő tájt a MADISZ budapesti központjában töltött be hasonló munkakört, mint amivel én az V. kerületi szervezetben foglalkoztam. Abba akarta hagyni a főállású mozgalmi munkát, hogy teljes gőzzel az egyetemi tanulmányokba vethesse bele magát, ezért keresett valakit a maga helyére. Amikor felhívták rám a figyelmét, találkoztunk. Emlékszem, ahogyan órákon át sétáltunk az utcán, és Lukácsból, az új feladatkört ecsetelve, áradt a szó. Zúgott a fejem a sok névtől, akivel kapcsolatba kellene lépni, a sok ismerettől, amit terjeszteni kell. Valamennyi név, valamennyi teendő ismeretlen volt a számomra. Meg is ijedtem a feladattól, mégis elvállaltam. Mielőtt erre a beszélgetésre sor került, meg sem fordult a fejemben, hogy valaha is főállású, hivatásos mozgalmi funkcionárius legyek. Amikor a lehetőséget felkínálták, érdekesnek ígérkezett, ezért elfogadtam az ajánlatot. Felülről nézve az összehangolt „kádermunka" eredménye volt a kiválasztás. Lukács nyilván körülnézett a kerületi szervezetekben, meghallgatta a kerületi titkárok vagy káderesek véleményét és így esett rám a választása. Alulról, az én szemszögemből nézve véletlen esemény történt. Gazdaságszociológiai elméletek taglalják azt a magatartást, amely nem stratégiát követ, hanem a kínálkozó alkalmat, az „opportunity-t" ragadja meg, s alkalomról-alkalomra lépdelve halad. Az én pályafutásomnak erre a szakaszára ez a modell illik.

Mint már említettem, 1945 őszén lettem a MADISZ budapesti központjának főállású munkatársa. „Főállású" – ami azt jelentette, hogy ettől kezdve ott volt a munkakönyvem és kora reggeltől késő estig az ifjúsági mozgalomban dolgoztam. Fizetést is kaptam, igaz, egyre kevesebbet érő inflációs pénzben. Mindenesetre ahhoz elég volt, hogy nem kellett anyámtól pénzt elfogadnom, de továbbra is vele és nővéremmel laktam. Bizonyára meg volt a véleményük arról, hogy milyen ügynek áldozom minden időmet és energiámat, de ezt nem mondták el nekem. Teljes mértékben tiszteletben tartották, hogy magam döntöm el, mit kezdek az életemmel. Legfeljebb azzal éreztettek velem egy kis iróniát, hogy sokszor nem is a nevemen szólítottak, hanem csak így: „a MADISZ".*

Mozgalmi pályám gyorsan ívelt felfelé. Ez többek között azzal magyarázható, hogy a kádereknek abba a kategóriájába tartoztam, amelyikre a kommunista pártnak nagy szüksége volt, s amelyből elég szűkös volt a kínálat.

Egyfelől jó hozományt hordoztam magammal a burzsoá múltamból: olvasottságot, nyelvtudást, jó modort. Voltak gyorsan megmutatkozó képességeim: szervezőkészség, képesség emberi kapcsolatok építésére. Másfelől: a kommunista párt számíthatott abszolút lojalitásomra. Meglátszódott rajtam, hogy nincs bennem semmi álság. S éppen mert polgári környezetből jöttem és újonc voltam, sokkal nagyobb volt bennem az igyekezet a hasonulásra, azonosulásra, a kommunista magatartási minta követésére, mint sok régi, viharvert kommunistában. Minden régi, egykoron illegális párttagnak valamikor valamiért már meggyűlt a baja a párttal. Mi, lelkes újoncok, ebben a tekintetben sokkal megbízhatóbbak voltunk, bennünket könnyebben tudtak kezelni.

Még ha az akkor írott jellemzések talán nem használták is ugyanezeket a minősítéseket, jó ösztönnel ezt ismerték fel a káderesek, s ezért tologattak feljebb és feljebb a létrán.

* Munyó a családi ékszer darabjainak eladogatásából élt ezekben az években. Többször különböző vállalkozásokba is kezdett, amelyek mind balul ütöttek ki. Veje tanácsára potom pénzért megvette a súlyosan deficites New York kávéházat, amit rövid kísérletezés után nagy veszteséggel el kellett adnia. Amíg övé volt a kávéház, abban lelte a legnagyobb örömét, hogy időnként vendégül láthatott tejszínhabos kakaóra és kuglófra. Odaült mellém a hatalmas terembe, körülöttünk Lotz Károly freskói és a híres csavart oszlopok. Munyó meg csak azt figyelte, hogyan habzsolja az éhes „MADISZ" az uzsonnát.

3. fejezet

A *SZABAD NÉP* SZERKESZTŐSÉGÉBEN
1947–1955

1947 nyarán üzenetet kaptam a kommunista párt központi lapja, a *Szabad Nép* szerkesztőségétől, hogy felvennének munkatársnak. Ekkor már egy ideje ott dolgozott Kende Péter barátom. Ő hívta fel rám Vásárhelyi Miklósnak, a lap egyik vezető munkatársának a figyelmét. Megtisztelőnek és izgalmasnak éreztem a felkérést, amelyet habozás nélkül elfogadtam.

1947 júniusában kezdtem meg a munkát a *Szabad Népnél,* és nyolc évvel később, 1955 nyarán fejeztem be, amikor fegyelmi úton elbocsátottak. Az első hat évet rendíthetetlen hitem és a munka iránti fenntartás nélküli odaadásom jellemezte. Világnézetem szilárd fundamentumain 1953–1954-ben kezdtek megmutatkozni az első repedések. A kiábrándulással később foglalkozom, a jelen fejezet témája az első hat év.

Meredek pályafutás

Belépésemkor a belpolitikai rovatba osztottak be, amelynek vezetője Gimes Miklós volt. Hogyan gondolhatta volna akkor bárki is, hogy ez a szelíd beszédű, kommunista hittel teli ember az 1956-os forradalom egyik hőse lesz, és mártírként bitófán végzi az életét? A belépésemet követő napon értekezletet tartott a belpolitikai rovat. Éppen az egyik munkatársat kellett valamilyen mulasztás miatt megróni, de Gimes úgy érezte, hogy ő nem eléggé alkalmas a kemény beszédre, ezért inkább megkérte Vásárhelyi Miklóst, hogy hordaná le ő a delikvenst a maga jóviális, de – ha kellett – igen éles stílusában.

Első megbízásomat pár nap múlva kaptam. Éppen új autót helyeztek üzembe, amelyet be kellett járatni. Ha már hosszú utat kell megtenni, ne menjen üresen a kocsi. Betlen Oszkár, a szerkesztőség egyik vezetője adta meg az első útmutatást. Péter-Pál napja volt, folyt az aratás. Írjak egy „Peng a kasza…" riportot – ennyi volt az összes instrukció. Még sohasem írtam korábban riportot, és még sohasem láttam közelről aratást. Mindenesetre elmentem, néhány helyen megálltunk a kocsival, s megírtam a cikket – így másnap megjelent életem első tudósítása a *Szabad Népben.*

Ettől kezdve sűrűn jelentek meg az írásaim: riportok, interjúk, információk. Fél év is alig telt el, és 1947 decemberében már vezércikket írtam, amelyet

nevem kezdőbetűivel közöltek. Témája az elmúlt hónapok beruházásainak értékelése volt.

Noha nem volt semmiféle közgazdasági végzettségem, tudomásul vették azt, hogy a gazdasági problémák érdekelnek, és erre a területre szeretném specializálni magam. Más kollégák is foglalkoztak gazdasági témákkal, valamennyien a belpolitikai rovat munkatársaiként.

Körülbelül két év telt így el, amikor a gazdasági rovat vezetőjévé léptettek elő, egy időben azzal, hogy Kende Pétert a külpolitikai rovat vezetőjévé nevezték ki. Mindketten 21 évesek voltunk, három–négyéves párttagsággal a hátunk mögött. Amikor a szerkesztőség vezetői, Horváth Márton, Betlen Oszkár, Vásárhelyi Miklós, Losonczy Géza a kinevezések tervét elmondták Révai Józsefnek, a lap főszerkesztőjének, Révai irritált hangon megjegyezte: „Mit képzelnek? Dedót akarnak csinálni a *Szabad Népből*?" De végül is beleegyezett.

Révai József tehát fejcsóválva fogadta el kinevezésemet, ám amikor *A tőkét* magyarra lefordították, és megtudta, hogy egyike vagyok azon keveseknek, akik német eredetiben olvasták, ő bízott meg azzal, hogy recenziót írjak róla.

1949-ben a Karolina úti pártfőiskolára küldtek, ahol a párt vezető rétege kapott marxista–leninista továbbképzést. A *Szabad Nép* képviseletében állandó megfigyelőként jelen lehettem a kommunista párt legfelsőbb gazdaságpolitikai szervének, az Államgazdasági Bizottságnak az ülésein. A bizottság elnöke Gerő Ernő, titkára Friss István volt. Minden lényeges gazdaságpolitikai döntésnek előbb ezen a bizottságon kellett keresztülmennie, mielőtt a párt Politikai Bizottsága elé került volna határozathozatalra. Az a lehetőség, hogy részt vehettem az Államgazdasági Bizottság ülésein, nagy megtiszteltetésnek számított. Munkámat azzal is elismerték, hogy kétszer kaptam kormánykitüntetést.

A *Szabad Nép* tudósítójaként elkísértem azt a párt- és kormányküldöttséget, amely 1952-ben hivatalos látogatást tett az NDK-ban. Nyilván az is befolyásolta a választást, hogy nem okozott nyelvi nehézséget kapásból fordítani a beszédeket a tudósítások elküldése előtt. Ám ennél fontosabb volt az, hogy akik kijelölésemről döntöttek, teljes mértékben megbíztak bennem. Hiszen tökéletesen megbízhatónak kellett lennie annak, aki Rákosi Mátyással és Gerő Ernővel együtt utazhatott a kormányvonaton.

Itt eljutottam egy fontos kérdéshez. Minek tulajdonítható, hogy pályám ezekben az években sebesen ívelt felfelé? Erről sohasem beszéltem senkivel akkori feletteseim közül, de próbálok rá magyarázatot találni. Most nem az én szempontjaimat mérlegelem – ezekről majd később lesz szó. Feletteseim kritériumait szeretném rekonstruálni, mégpedig a szocialista rendszerre vonatkozó *mai általános ismereteim* alapján, és azokat a saját esetemre alkalmazni.

A kommunista rendszer két fő kritérium alapján dönt a kinevezések, előléptetések vagy leváltások ügyében. Az egyik a kommunista párt iránti lojalitás, a másik a képesség. Nyilván sok egyéb szempontot is mérlegelnek, de ennek a két kritériumnak van a legerősebb hatása. A betöltendő munkakör jellegétől függően adott a lojalitásnak az a minimuma, amely alatt szóba sem kerülhet a kiválasztás. Ha azonban a minimum felett van a jelölt, akkor a nagyobb lojalitás pótol egy adag képességet. S megfordítva, rendkívüli képessé-

gek esetén megtűrik a kevésbé lelkes politikai támogatást. Persze minél erősebb a jelölt mindkét kritérium szempontjából, annál jobb az esélye a gyors karrierre.

A közgazdász olvasónak úgy magyaráznám el ezt a kettős kritériumot, hogy a döntéshozónak indifferenciagörbéi vannak az említett két változóra, a lojalitásra és a képességekre vonatkozóan. Az egymással párhuzamos görbék között magasabban helyezkedik el az, amelyik a magasabb ranghoz tartozik. Tehát például a miniszteri állás indifferenciagörbéje az osztályvezetői görbe felett van, a főszerkesztő indifferenciagörbéje az újságíró-gyakornoki görbe felett és így tovább. Az indifferenciagörbék alakulása országonként és korszakonként eltérő. A korábbi, forradalmi időkben elsősorban a lojalitáson van a hangsúly, a későbbi, technokratikusabbá váló korszakban relatíve megnő a képességkritérium súlya. Természetesen egymástól eltérő indifferenciagörbe-típusok tartoznak a különböző szférákhoz, egészen más például az egyetemi-akadémiai világé, mint a politikai rendőrségé. Ami közös mindegyik szférában, az a szelekciós kritérium kettőssége.

Amikor a Révai-féle „dedós" megjegyzés elhangzott, és később is, az én minősítésem bizonyára jól állt mindkét kritérium szerint. Ami a képességismérvet illeti, szerencsésen egyesült bennem a „von Haus aus" magammal hozott polgári műveltség és nyelvtudás a friss és eleven marxista képzettséggel. Gyorsan és hibátlan magyarsággal tudtam fogalmazni. Hamar kiderült, hogy jól tudok kapcsolatot teremteni, meg tudom szólaltatni a riportalanyokat, interjút tudok szerezni fontos beosztású emberektől. Később, amikor már rovatvezető voltam, bebizonyosodott, hogy vannak vezetői képességeim is.

Mindez teljes és odaadó lojalitással párosult. Akik feletteseim közül megismertek, meggyőződhettek arról, hogy – nagypolgári származásom és neveltetésem ellenére – teljes szívvel magamévá tettem a kommunista eszméket. Amikor a rovatvezetői kinevezésemet tárgyalták, a szerkesztőség munkatársa volt Nemes György, az *Irodalmi Újság* későbbi szerkesztője. Nálam úgy 15 évvel idősebb, impozáns újságírói múltra visszatekintő, művelt és kitűnően író ember volt, ráadásul közgazdasági diplomával rendelkezett. Miért választottak mégis engem és nem őt? Nem hivatalosan közölt vagy fülbe súgott információra, csupán a helyzet elemzésére alapozom a véleményemet: azért, mert bennem jobban megbíztak. Fiatalságom és tapasztalatlanságom nem hátrány, hanem óriási előny volt a szemükben. Inkább számíthattak arra, hogy ifjú korom miatt, élettapasztalatok híján, hiszékenyebb vagyok. Bennem nem támadnak kételyek, hanem habozás nélkül, rendíthetetlenül fogom szolgálni a kommunista párt ügyét.

Késztetések

Miután leírtam, hogy feletteseim milyennek láthattak engem, most arról szeretnék beszámolni, hogyan éltem meg „belülről" ezt az időszakot. Amennyire csak képes vagyok erre, kerülni szeretném mai gondolataim visszavetítését. Azt szeretném felidézni, miképpen gondolkodtam és éreztem *akkor*.

Tetteim, szavaim és gondolataim legfontosabb indítéka *a hit és a meggyőződés* volt. Teljes volt a bizalmam a marxista–leninista ideológiában, meg voltam győződve arról, hogy minden szava igaz. Teljes volt a bizalmam a pártban, magamévá tettem azt a gondolatot, hogy a pártban testesülnek meg az igaz eszmék, a tiszta erkölcs, az emberiség érdekének szolgálata. Meg sem fordult a fejemben, hogy „személyi kultusznak" lenne minősíthető az az elragadtatott tisztelet, ami Sztálin vagy Rákosi iránt élt bennem. Írásaik és beszédeik logikáját, érvelését meggyőzőnek éreztem, s ez erősítette irántuk érzett bizalmamat.

A kommunista rendszer uralkodó bürokratikus apparátusának egyik összetartó ereje a *félelem*. Elmondhatom, hogy ezekben az években soha egy percig sem éreztem félelmet. Meg voltam győződve arról, hogy akiket letartóztattak és elítéltek, azok valóban bűnösök. Később, amikor már rádöbbentem a valóságra, és barátaimmal beszéltünk a Rákosi-korszakban dúló terrorról, többen is hitetlenkedve hallgatták azt a kijelentésemet, hogy én semmit sem érzékeltem belőle. Bármilyen hihetetlen – ez az igazság. Nem közönyért vagy lapulásért kell magamnak szemrehányást tennem, hanem a vakságomért, és azért az elszigetelődésért, amellyel elzártam magam a valóság kegyetlen tényeit közlő hírektől.

Egyetlenegyszer jártam az Andrássy út 60-ban, az Államvédelmi Hatóság székházában. Nem tartozott feladatkörömhöz az ÁVH-val való kapcsolattartás. Ekkor azonban, kivételesen, egy készülő gazdasági perről kellett információt kapnom egy ott dolgozó tiszttől. Beléptem az épületbe, beszéltem a tiszttel, majd távoztam – ugyanazzal a nyugodt érzéssel, mintha a közlekedési minisztériumban vagy egy kerületi pártbizottságon jártam volna. Fogalmam sem volt arról, hogy ebben az épületben kínvallatások folynak, és ártatlan embereket hamis vallomásra kényszerítenek. Egyetlen másodpercig sem fordult meg a fejemben, hogy engem is idecsukhatnának. A pártfőiskola hallgatója voltam, amikor bejelentették Rajkék letartóztatását, és tájékoztatást kaptunk az ellenük felhozott vádakról. Kétely nélkül elfogadtam a bejelentést, fel sem merült bennem az a gondolat, hogy a vádak hamisak. Csapkodtak körülöttem a villámok. Ismertem nem is egyet azok közül, akiket ekkor, majd a következő években letartóztattak, és hazug vádakkal illettek. Ártatlanságom tudatában biztos voltam abban is, hogy rám semmiféle veszedelem nem leselkedhet, holott – utólag ez már nyilvánvaló – tulajdonképpen a véletlen jó szerencse óvott meg. Letartóztathattak volna minden ok nélkül, mint ahogy azt oly sok emberrel megtették. Most azonban, amikor hozzáfértem a rendőrség egyes titkos irataihoz,* megtudtam: a *Szabad Népnél* működő valamelyik besúgó hamis vádak alapján feljelentett.[8]

Amikor később, a valóságos folyamatok ismeretében elborzadva gondoltam vissza erre az időszakra, sokszor felmerült bennem egy hasonlat. Alvajáró

* Sajnos az 1956 előtti ÁVH iratanyagának java része állítólag megsemmisült, én legalábbis nem tudtam további iratokhoz hozzáférni. Lehet, hogy más terhelő feljelentések is készültek ellenem.

voltam, aki magabiztosan lépeget sokemeletnyi magasságban az erkély párkányán, s nem fél attól, hogy lezuhan.*

Sok kommunista kádert a *hatalomvágy* mozgatott. Az olvasó érzékelni fogja, hogy éles önkritikával írom önéletrajzomat. Szigorú lelkiismeret-vizsgálat alapján kijelenthetem: bennem nyoma sem volt annak a törekvésnek, hogy hatalomra tegyek szert. Ez idegen volt tőlem akkor, és később is idegen maradt. Sohasem hízelegtem a főnökeimnek, nem akartam előléptetés érdekében a kedvükben járni.

Az viszont tagadhatatlan, hogy élt a szerkesztőség munkatársaiban, bennem is egy sajátos fajta *Szabad Nép-es* gőg. Úgy éreztük, hogy mi vagyunk „a párt hangja", és ennyiben a mi szavunk értékesebb és fontosabb, mint más újságíróké. Modorom, az a hang, ahogy kollégáimhoz, ismerőseimhez vagy idegenekhez szóltam, szerény maradt, s mentes volt az arroganciától. Csakhogy létezik a külső viselkedésnél mélyebb szellemi réteg, s ebben eluralkodott az arrogancia. Az a hit, hogy – hála marxista–leninista tudásunknak és hála *Szabad Nép-es* pozíciónknak – mi tévedhetetlenek vagyunk.**

Nem éreztem igazi motiváló tényezőnek az általunk élvezett *privilégiumokat*. Mindazonáltal tagadhatatlan, hogy – az átlag állampolgárhoz viszonyítva – voltak anyagi előnyeink. Amikor – az akkori szokásokhoz képest elég korán, 21 évesen – elköltöztem a családi otthonból, szolgálati lakást kaptam a szerkesztőségtől. Mivel akkor egyedül éltem, egy egyszobás garzonlakásba költözhettem be, amelyet az Elhagyott Javak Kormánybiztossága raktárkészletéből rossz ízléssel összeválogatott darabokkal bútoroztak be. Amikor 1952-ben megnősültem, és feleségem, Laky Teréz, aki ugyancsak a *Szabad Nép* munkatársa volt, első gyermekünket várta, háromszobás rózsadombi szolgálati lakást kaptunk. Ezt saját megtakarításunkból rendeztük be, igen szerényen. Lakásunk bútorzatának nagy része az akkor aránylag olcsón beszerezhető, esetlen és gyenge minőségű „típusbútorokból" állt.

A *Szabad Nép* munkatársainak fizetése magasabb volt a többi újságíróénál, de nem sokkal. Amikor a szerkesztőségen belül magasabb beosztásba kerültem, a pártközpont alkalmazottai számára fenntartott üdülőkben üdülhettem. Kilenc év alatt mindössze négyszer voltam külföldön, minden alkalom-

* Azt hittem, hogy nekem jutott először eszembe ennek a sajátos vakságnak-süketségnek a leírására az alvajárás metaforája. Nemrég hívták fel a figyelmemet az ismert erdélyi kommunista értelmiségi, Gáll Ernő (2003, 96–97. p.) önéletrajzára, amely ugyanerre a lelkiállapotra ugyanezt a metaforát használja: „Minden önálló, személyi jellegű hozzáállásról való lemondás, teljes kritikátlanság. Talán valaminő »ideológiai holdkórosság«-hoz volt hasonlítható akkori tudatállapotom és magatartásom."

** Azóta többször is találkoztam hasonló „Wunderkind"-jelenséggel, magabiztos intellektuális arroganciával, például az 1990-es évek magyar politikai életének ifjú titánjainál vagy a Kelet-Európába látogató ifjú nyugati tanácsadóknál. Talán nem az idős kor beszél belőlem, hanem saját ifjúkorom utólagos értékelése: ilyen esetekben az élettapasztalat hiánya is hozzájárul ahhoz, hogy a fiatalember könnyen kerül egyoldalú szellemi impulzusok hatása alá, és túlságosan magabiztossá válik.

mal néhány napig, s ez is javarészt munkával telt el. Három ízben szocialista országban jártam, s egyszer, még a *Szabad Nép-es* időszak kezdete táján, Bécsben. Az utóbbi út különösen emlékezetes maradt. Szinte semmit sem láttam Bécs nevezetességeiből. Napidíjammal takarékoskodtam és – rossz lelkiismerettel – néhány pár finom selyemharisnyát vettem anyámnak. Emlékszem arra, hogy a Palmers cég egyik üzletében vásároltam, ahol a zöldruhás kedves kisasszonyok előzékenyen szolgáltak ki. Engem pedig az az érzés fogott el, hogy egy kommunista újságíróhoz tulajdonképpen méltatlan ilyen helyen a párt pénzét költeni. Ami megtakarításom ezután megmaradt, azt visszaadtam a szerkesztőségnek. A késő kádári korszak cinikus napidíjtrükkjeinek alkalmazói bizonyára megmosolyogják egykori gyermeteg puritanizmusomat.

A szerkesztőség, a kiadóhivatal és a nyomda alkalmazottai számára üzemi étkezde állt rendelkezésre. Az ellátás folyamatos és kielégítő volt olyankor is, amikor másutt súlyos gondokat okozott az élelmezés, különösebb fényűzésről azonban nem volt szó. Az anyagi előnyök közé tartozott, hogy jogosultak voltunk a Kútvölgyi Kórház használatára. Ahogy azt az akkori vicc megállapította: három K volt a privilégiumunk, Kékestető, Kútvölgyi és Kerepesi út, azaz kiváltságos üdülés, kiváltságos orvosi ellátás és a párt saját halottjának kijáró kiváltságos temetés.

A „kinek-kinek munkája szerint" marxi elvvel összhangban úgy értékeltem, hogy az adott anyagi ellátásra jogosult vagyok. Nem éreztem azt, hogy különösebb kiváltságokban részesülnék. Gyermekkoromat anyagi jómódban töltöttem el, és ahhoz képest (vagy egy nyugati újságíró életszínvonalához képest) *Szabad Nép-es* életmódom szegényes volt. Kiváltságnak csak azért minősülhetett, mert egy végletes egalitarizmusba taszított társadalom szürke átlagából határozottan kiemelkedett.

Életformámat nem a kiváltságos anyagi helyzet, inkább az aszketizmus jellemezte. Egyszer-egyszer elmentünk operába, hangversenyre, színházba, baráti társaságba, de időnk nagy részét kemény és áldozatos munkával töltöttük.

Szinte nem is volt életem a szerkesztőségen kívül. Amikor első gyerekünk, Gábor 1952-ben megszületett, én éppen éjszakai ügyeletes voltam. Magától értetődőnek tartottam, hogy a gyerek születése nem elegendő ok az ügyelet lemondására. Sűrűn telefonálgattam a kórházba, de Gabit már csak hajnalban láttam meg.

Még MADISZ-funkcionárius koromban és később, a *Szabad Nép-es* időszakban is többször felvetődött a probléma, velem egykorú barátaim és kollégáim társaságában: nem kellene-e felfüggeszteni a „hivatásos pártmunkás"-létformát és hozzákezdeni a szabályos egyetemi tanuláshoz. A kérdést sohasem gondoltam át teljes mélységében, mert habozás nélkül készen állt a válaszom. Összehasonlíthatatlanul fontosabb, hogy most ott álljak helyt, ahová a párt állított. Sok más pártfunkcionáriusnak sincs egyetemi végzettsége, s lám, mégis el tudják látni a feladatukat.

Évtizedekkel később, amikor Amerikában lettem egyetemi tanár, néha irigykedve néztem saját diákjaimat. Azokat az éveket, amelyeket ők gondta-

lan tanulással, jövőjükre készülve, s közben az élet örömeit élvezve töltenek el, mi – igaz, saját elhatározásunkból – önsanyargató hajszával vesztegettük el.

A fenti beszámoló saját akkori belső lelki állapotomról és késztetéseimről ugyanazokon a tényezőkön ment végig, amelyeket *A szocialista rendszer* című könyvem ismertet, a szocializmus összetartó erőiről és a funkcionáriusok motivációiról szóló fejezetben. Egyénenként eltérő, kire mekkora erővel hat a hit és meggyőződés, a hatalomvágy, a félelem és az anyagi érdek. Nálam az első motiváció, a hit és meggyőződés dominált. Nem állítom, hogy az én esetem reprezentálja a statisztikai átlagot, de tévedés lenne azt hinni, hogy egyedülálló vagy nagyon ritkán előforduló kivétel lett volna. A szerkesztőség számos más munkatársának motivációját hasonlóképpen jellemezhetnénk.

Életünk a szerkesztőségben

Abban a hat esztendőben, amelyről ebben a fejezetben beszámolok, korszakalkotó változások mentek végbe Magyarországon. Amikor a laphoz kerültem, még koalíciós kormány működött, más pártok is jelentettek meg újságokat. A kommunista párt azonban sorra felmorzsolta a riválisa politikai erőket, és a megszálló Szovjetunió biztatására és aktív segítségével teljes hatalmi monopóliumot teremtett magának. Kiépültek a totalitariánus rendszer intézményei. Később már nem volt igazi riválisa a *Szabad Népnek*. Ez volt, politikai értelemben, a „hivatalos" lap, a párt egyes számú szócsöve és fő propagandaeszköze. Eljutott minden pártszervezethez és hivatalhoz, gondos elolvasása kötelező volt minden párttag, minden párt- és állami funkcionárius számára.

Könyvem, amint azt már az *Előszóban* is hangsúlyoztam, nem kívánja megrajzolni a magyar politika és társadalom történetét. Nem más, csak személyes életrajz. Ezért nem is vállalkozom a *Szabad Nép* szerepének elemzésére. Sokkal szerényebb, sokkal szűkebb lesz a következő oldalak témája. Megpróbálom, mintegy állóképbe összesűrítve, leírni a szerkesztőség életének – s ezen belül is elsősorban a saját életemnek – néhány jellegzetes vonását és eseményét.

Nem volt üres frázis, hogy a *Szabad Nép* a párt hangját tolmácsolta. Gyakran megszólalt reggel a főszerkesztő asztalán a telefon. Rákosi Mátyás volt a vonalban, bírálta az aznapi szám valamelyik cikkét vagy utasításokat adott a lapnak. Gerő és Révai is gyakran megtették ezt. Máskor Betlen Oszkár tért vissza valamelyik pártülésről és magyarázta el jegyzeteiből a rovatvezetőknek, milyen feladatot adtak a lapnak a párt vezetői. Rendszeres instrukciókat kaptam Friss Istvántól, a pártközpont államgazdasági osztályának vezetőjétől. Bizonyos értelemben kettős irányítás alatt dolgoztam: felettesem volt mind a lap főszerkesztője, mind pedig a pártközpont illetékes osztályának vezetője. Hasonló kettős vezetést kapott a lap többi szakrovatának vezetője is.

Miközben szoros irányítás alatt álltunk, az csak ritkán terjedt ki a részletekre. A főszerkesztőnek, de még a rovatvezetőknek is igen nagy volt az önállósága. Utólag is elcsodálkozom azon, hogy mennyire szabad kezem volt nekem,

a húszegynéhány éves fiatalembernek annak eldöntésében, hogy mit írok és mit közlök beosztott munkatársaimtól.

A szerkesztőségben nem volt kötött munkaidő. A munkanap kezdetét és végét a feladat határozta meg. Ha kellett, a hétvégén is dolgoztunk. Magától értetődő volt a fegyelem és áldozatkészség, senkinek sem kellett parancsolgatni. Nem emlékszem egyetlen esetre sem, amikor valakit azért kellett megróni, mert lustaságból nem teljesítette a kötelességét. Lehet, hogy ebben a tekintetben is hályog volt a szememen, de nem emlékszem arra, hogy valaha is tapasztaltam volna fúrást, kollégák közti acsarkodást. Olyasfajta közösség volt ez, ami bizonyos vonásaiban talán a háborúban, frontvonalban formálódott bajtársi összetartozáshoz hasonlítható.

Egész életre szóló barátságokat kötöttem. Kende Péterrel már korábban is barátok voltunk, és ez tovább erősödött a *Szabad Népnél* töltött években. Egy ideig szobatársak voltunk Lőcsei Pállal, akiből később 1956 egyik kiemelkedő harcosa lett. Nagyon rövid idő alatt szoros barátság fejlődött ki közöttünk. Lőcsei nagy szerepet játszott politikai és szellemi fejlődésemben; erről majd a következő fejezetben lesz szó. Szeretetteljes mély barátságot kötöttünk Ducival (Fónyi Gézáné Majláth Augusztával, akit – noha törékeny, sovány asszony volt – mindenki Ducinak hívott), a *Szabad Nép* remek archívumának megteremtőjével és vezetőjével. Könyvekkel agyonzsúfolt kis lakása valóságos zarándokhely volt, ahová sokan tértek be a *Szabad Nép-es* években is, de később, 1956 után is egy kis nyugodt beszélgetésre.*

Már ebben a korszakban kialakult bennem (és azóta is megmaradt) az az igény, hogy az irányításommal dolgozó kollégákkal ne csak „hivatalos" hanem baráti kapcsolat is kialakuljon.

Magától értetődő, hogy ezen a munkahelyen is az egyén személyiségétől függ, milyen a kapcsolata a többiekkel. Betlen Oszkárban a pártkatona kíméletlen keménységét érzékeltük, okossága gúnyos fölénnyel és ridegséggel párosult. Ezzel szemben Vásárhelyiből intelligencia, könnyed lazaság, humor, kedves irónia áradt. Gimes Miklóssal szellemi élvezet volt a beszélgetés, valósággal sugárzott belőle a sokoldalú és elmélyült műveltség és az éles elemzőkészség.

Amit a gazdaság működéséből érzékeltem

Nem jártam közgazdasági egyetemre, nem az ottani tanárok előadásaiból tanultam meg, hogy is működik, állítólag, a szocialista gazdaság. Nekem a *Sza-*

* A forradalom után két fénykép volt Duci könyvespolcán: Sárközi Györgyé és Gimes Miklósé. Duci volt az egyszemélyes eleven híd a kétféle társaság között. Számos személyes, baráti szál kötötte mind az egykori *Szabad Nép-es*, később Nagy Imre köré csoportosuló körhöz, mind a régi és az új *Válasz* szerkesztőihez és munkatársaihoz, a népi írók különböző csoportjaihoz. Duci hosszú időn át szoros barátságban volt Sárközi György feleségével, Mártával, a *Válasz* szerkesztőjével, mecénásával és összetartó erejével. 1988-ban halt meg.

bad Népnél szerzett élő tapasztalat volt az első kurzusom ennek a rendszernek a működéséről.

Sokféle formában szereztem benyomást arról, hogyan működik az a gazdaság, amit későbbi írásaimban „klasszikus szocialista rendszernek" neveztem. Amikor jelen voltam az Államgazdasági Bizottság ülésein, tapintható közelségből láttam, mit jelent a végletesen centralizált gazdaságirányítás. Például a termelés jövő évi tervét, amit a decentralizált piacgazdaságban a millió egymástól független piaci szereplő szándékai anonim folyamatokban együttesen alakítanak ki, itt eldönthette Gerő Ernő, akit a párt szinte teljhatalommal ruházott fel a gazdaság irányításában. Döntéseit előkészítette a pártközpont és a kormány apparátusa. Volt ügy, amelyben alternatívákat dolgoztak ki. Ám végső soron mindig ő mondta ki az üléseken a döntő szót. Rideg, emberi érzelmek kimutatására képtelen, hideg fejjel és éles elmével gondolkodó embernek ismertem meg. Semmi jele nem látszott annak, hogy tanult közgazdász lenne. Viszont különlegesen megbízható memóriája volt; egy-egy szakmai eszmecserében pontosan vissza tudta idézni a vitatott gazdasági problémára vonatkozó összes adatot, információt, a különböző felek álláspontját. Ez nagy benyomást gyakorolt a gazdasági élet vezetőire, s bizonyára ez is hozzájárult ahhoz, hogy közgazdasági szaktekintélyként tisztelték. Akkori ismereteimmel nem tudtam megállapítani, mekkora szaktudás áll Gerő Ernő határozottságának hátterében. Rám is nagy hatást tett az egyénisége, a szavaiból sugárzó meggyőződés és komolyság.

Sokszor találkoztam és beszélgettem miniszterekkel és miniszterhelyettesekkel, a minisztériumi apparátus magas beosztású tisztviselőivel. Ezek a – rendszerint őszinte és szakszerű – beszélgetések sokat feltártak abból, hogyan is folyik a gazdaság irányítása. Emellett elég gyakran jártam üzemekben is, találkoztam gyárigazgatókkal, üzemi párttitkárokkal, művezetőkkel és munkásokkal. A közvetlen tapasztalatokat kiegészítették munkatársaim részletes, sokszor friss élményekre támaszkodó beszámolói. Még ha kétséges is, mennyire volt őszinte beszélgetőpartnereim egy része, sok figyelemre méltó jelzés jutott el hozzám.

Amikor most cikkeimet az életrajz írására készülve újraolvastam, kirajzolódott előttem, melyek voltak azok a gondok, amelyeket akkor a leginkább nyomasztóaknak éreztem. Zárójelben idézem, sokatmondó kontrasztként, a szóban forgó témákkal foglalkozó egyik-másik vezércikkem címét vagy egy-két mondatát. Ezek az idézetek szemléltetik, hogy érzékeltem magát a bajt – csakhogy mindegyiknél rossz volt a diagnózisom és teljesen elhibázott a javasolt terápia.

Felismertem például azt, hogy egy centralizált rendszer csak akkor képes működni, ha a végrehajtásban fegyelem érvényesül. Szembetűnő volt, milyen sokszor megsértik a tervfegyelmet, a munkafegyelmet, a bérfegyelmet. Cikkek egész sorát írtam erről, de rossz helyen kerestem a megoldást. Nem értettem meg a kapcsolatot a teljesítmény és az ösztönzés között. Azt hittem, elég a fegyelmezettség fontosságát elmagyarázni, az utasítások követésére buzdítani vagy példás büntetéseket követelni a fegyelem megsértőivel szemben.

Amikor azt láttam, hogy a munkások újra meg újra fellazítják a normákat, és bércsalásokat követnek el, értetlenül álltam azelőtt, hogy ehhez szinte asszisztál az üzemek vezetése. Dörgő hangon dorgálták meg cikkeim a bérfegyelem lazítóit és a fegyelemsértést eltűrő vállalati igazgatókat és pártmunkásokat („...nagy figyelmet kell szentelni a szocialista bér- és munkafegyelem megszilárdításának – írtam és hozzátettem: ...a verseny akkor segíti igazán a terv megvalósulását..., ha szembeszegülnek minden bérlazítással, indokolatlan túlórázással elért látszateredménnyel").[9] Nem értettem meg, hogy itt az állami tulajdon egyik elkerülhetetlen problémájával állunk szemben. Nem a tulajdonos, a munkaadó s a vele szembenálló munkavállaló konfliktusában és megegyezésében rendeződik el a bérek szintje, hanem bürokratikus bérkvóták próbálnak gátat szabni a munkások béremelési törekvéseinek.

Százféle tapasztalat mutatta, hogy pazarlás folyik az üzemekben, alacsony a termelés hatékonysága. A megoldást abban kerestem, hogy számos írásban magyaráztam el a takarékosság jelentőségét. („A takarékosság – a munkaverseny egyik központi feladata" – ez az egyik vezércikkem címe.)[10] Megpróbáltam meggyőzni a vállalati vezetőket, hogy ne csak a termelés mennyiségének növelésével törődjenek, hanem a termékek minőségével és a költségek csökkentésével is – miközben az anyagi és az erkölcsi ösztönzés éppen arra sarkallta őket, hogy egyoldalúan a termelési volumen növelését erőltessék.

A bajt abban kerestem, hogy a vállalati vezetők nem elég jól végzik a dolgukat, rosszul szervezik a termelést, nem eléggé lelkiismeretesek, s nem hallják meg a hibákra figyelmeztető munkások szavát. Néha ez a kritika kiterjedt a gazdaságirányítás középszintjeire is, a minisztériumokra vagy a területi pártszervekre. Hibáztattam azokat a kádereket, akik – hogy az akkori frazeológiát idézzem – „a tömegek uszályában sodródnak", népszerűsködnek, s nem mernek eléggé kemények lenni. („A fegyelmezetlenség eltűrése egyes egyedül az ellenség érdeke. Vajon népszerűtlen feladat-e elvhűen és következetesen harcolni a munkafegyelem megszilárdításáért, a munkaidő teljes kihasználásáért? Az ilyen harcos vezető csak az elmaradott munkás szemében népszerűtlen.")[11] Vagy, más magyarázat híján, szabotázsban véltem felfedezni egyik-másik visszásság magyarázatát. Ez a magyarázat már nemcsak hibás volt, hanem vétkes – alájátszott, szakmai retorikával, a „szabotőrök" ellen fellépő kegyetlen represszionak.

Egyetlen pillanatig sem gondoltam arra, hogy a bajok *szisztematikusak,* magából a rendszerből fakadnak. Ellenkezőleg, a sokféle gond és hiba észlelése ellenére töretlen volt a meggyőződésem, hogy a szocializmus fölényben van a kapitalista rendszerrel szemben. Ha vannak is nehézségek, ezek átmenetiek. Magamévá tettem Gerő Ernő mondását, amit ő Sztálintól vett át: ezek a „növekedés nehézségei". Majd kinőjük őket! Az állami tulajdonnak magasabb termelékenységet *kell* biztosítania, mint a magántulajdonnak, a központi tervezésnek hatékonyabbnak *kell* lennie, mint a piac anarchiájának. Teljesen összekeveredett gondolkodásomban a normatív és a pozitív megközelítés, a szocialista rendszerrel szemben támasztott követelmények és a realitás.

Különösen nagy jelentőséget tulajdonítottam annak, hogy – várakozásunk szerint – a szocialista vállalat munkása lelkesen dolgozik, hiszen „övé a gyár",

ellentétben a kapitalista vállalat munkásával, akit kizsákmányolnak és aki eliidegenedett a munkájától. Ez a munkához való újfajta viszony generálja a munkaversenyt, a teljesítmény növelésének önkéntes felajánlását és az átlagot messze meghaladó sztahanovista teljesítményeket. Ez a szocialista rendszer fölényének legfontosabb magyarázata – hittem akkor –, s ezért foglalkoztam már-már megszállottként a munkaverseny különböző formáival. („A szocializmus győzelméhez az is kell, hogy felülmúljuk a kapitalizmus termelékenységét – írtam az egyik vezércikkben. – Éppen ezért még szélesebb körben kell bevezetnünk az új technikát, az új gépeket, még lendületesebb versennyel és Sztahanov-mozgalommal kell küzdenünk a magasabb termelékenységért.")[12]

A hajszolt munkatempó szinte hajnaltól éjszakáig a szerkesztőség irodáiba zárt be, nem éltem a többi ember mindennapos életét, nem nyomasztottak a többiekéhez hasonló hétköznapi gondok, alig találkoztam mással, mint akivel a szerkesztőségi munka során kapcsolatba kerültem. Mint jó marxistához illik, a termelésre figyeltem, és nem a fogyasztásra. Ha a magam tapasztalatából nem is igen érzékelhettem, de azért kaptam jelzéseket az ellátási hiányosságokról és az ebből keletkező elégedetlenségről. E jelzések azonban nagyon visszafogottak voltak, és nekem nem volt fülem a halk és távoli morgás meghallására. Bizonyára voltak a környezetemben olyanok, akik – ha látták is a súlyos visszásságokat – óvakodtak attól, hogy azokról velem őszintén beszéljenek.

Munyó és Lilly nővérem, akiket rendszeresen látogattam, legfeljebb egy-egy célzást tettek arra, hogy gondok vannak az ellátás körül. Ezek is elmentek a fülem mellett. Utólag kérdezgettem Lillyt, miért nem beszéltek nyíltabban és őszintébben. Féltek erről beszélni – felelte Lilly. Nem mintha akár egy pillanatig is attól tartottak volna, hogy valami rosszat teszek ellenük. Csak hát nem akartak idegesíteni, hiszen amúgy is gondterheltnek látszottam. Úgysem fogadom majd el, amit mondanak, hát minek zaklassanak fel. Bármilyen erős volt is a kölcsönös szeretet, láthatatlan fal épült közénk.

Mindent egybevetve, nagyon sok megfigyelés és tapasztalat halmozódott fel az agyamban. Ám ezek elrendezése, ok-okozati viszonyokat megállapító szellemi feldolgozása – mint mindenkinél – meghatározott *axiómákon* alapul. Az axiómákat pedig nem csupán a tiszta ész alakítja ki, hanem elég jelentős részben *metaracionális tényezők*: hitek, előítéletek, kívánságok, vágyak, erkölcsi ítéletek. A metaracionális tényezők az ajtónálló szerepét játsszák; meghatározzák, melyik ajtó táruljon ki egy gondolat vagy egy benyomás beáramlása előtt, és melyik maradjon zárva. Nálam akkor hibásan működtek az ajtók: bezárkóztam a hitemet megrendítő tapasztalatok és gondolatok elől. Működésbe léptek a kognitív disszonancia elméletéből ismert védekező, redukciós mechanizmusok: a mély meggyőződésnek ellentmondó információ elfojtása, az önmeggyőzés az eredeti világkép megőrzésének és ezzel együtt a belső lelki béke fenntartásának érdekében.

Ha – részben metaracionális tényezők hatására – megváltoznak az axiómák, akkor *ugyanaz* a felhalmozott tapasztalati anyag egyszerre csak másként rendeződik el, és új ok-okozati láncolatok rajzolódnak ki a megfigyelt jelenségek között. Nálam is végbement ez az újrarendeződés, s erről még részletesen

szólni fogok a későbbi fejezetekben. Olyan ez, mint amikor sok apró vasreszeléket szórunk egy papírlapra és mágnest helyezünk alája. A reszelékek a mágnes hatására valahogyan elrendeződnek. Utána más pontra visszük át a mágnest. Amint ez megtörténik, ugyanazok a vasreszelékek mindjárt másképpen, új elrendeződésben helyezkednek el.

Vagy egy másik hasonlat. Sokan ismerik M. C. Escher holland művész meglepő és ravasz rajzait. Az egyik ismert képen fekete vadludak szállnak az égen, a kép baloldalától a jobboldal felé. Ám ha megpróbálunk más szemmel ránézni ugyanerre a képre, hirtelen azt látjuk, hogy nem fekete, hanem fehér madarak repülnek, s nem balról jobbra, hanem jobbról balra.

Jó pár évnek kellett eltelnie, míg képes lettem új szemmel ránézni a *Szabad Nép-es* korszakom alatt felhalmozódott tapasztalataimra.

Intellektuális sivárság

A kamaszkoromban mohón összeszedett olvasottságom szinte teljesen kihasználatlan maradt ezekben az években. Egy vagy két írásomban bukkan fel egy-egy idézet Kossuthtól, Széchenyitől, Petőfitől. Semelyik más korábbi olvasmányomra nem található utalás. Talán csak egyetlen haszon származott abból, hogy művelt embernek indultam. Az én rovatomhoz volt „beosztva" néhány író, közöttük állandó külső munkatársként Örkény István és Karinthy Ferenc. Velük jól szót értettem; nem a pártfunkcionárius főnököt látták bennem, hanem a barátot, akivel jóízűen és kulturáltan elbeszélgethettek. Mindketten néha-néha hangot adtak a viszonyok feletti elégedetlenségnek; Örkény talán kissé erőteljesebben, mint Karinthy. Azt azonban nem mondhatnám, hogy írói szemmel élesebben vagy korábban látták volna meg a bajokat, mint én, a gazdasági újságíró. Az ő látásmódjukat is ugyanaz a politikai vakság torzította ezekben az években, ami az enyémet.

A kortárs magyar és szovjet irodalmon kívül ritkán került könyv a kezembe. A hajszolt szerkesztőségi munka mellett időm sem lett volna rá. Viszont a marxista–leninista irodalomba a korábbinál is alaposabban és módszeresebben bedolgoztam magam. Jól működött a memóriám; olyan idézetekkel tudtam alátámasztani cikkeim mondanivalóját, amelyek másoknak eszébe sem jutottak volna.

Mai fejjel visszatekintve meghökkentő volt közgazdasági műveletlenségem. *A tőke* már említett recenziójában vitatkoztam a kortárs „burzsoá" elméletekkel – de ez a vita kizárólag másodlagos forrásokra épült, mert egyetlen egyet sem olvastam magam a megbírált művek közül. Mások is ezt tették; senki sem tanított meg az intellektuális tisztességnek arra az elemi követelményére, hogy előbb első kézből meg kell ismerni egy gondolatot, mielőtt bírálnánk azt. Magamtól is rájöhettem volna – de nem így történt. A szakmai követelmények alacsony szintjére jellemző a következő esemény. *A tőke* recenziója és a kiváló pártfőiskolai szereplés elegendő volt ahhoz, hogy Nagy Tamás, az akkortájt szerveződő marxista közgazdaságtudományi egyetem kurátora meg-

hívjon: tanítsak a politikai gazdaságtant oktató tanszéken. A meghívást nem fogadtam el, nem azért, mert felkészületlennek éreztem magamat, hanem mert teljes erőmet a *Szabad Nép-nél* végzett munkámra akartam fordítani.

Fél évszázad után újraolvasva akkori írásaimat, nemcsak tartalmukat találtam súlyosan elhibázottnak, hanem – ha ez egyáltalán elválasztható a tartalomtól – elképedtem szellemi színvonaluk középszerűségétől is.

Stílusuk eléggé gördülékeny, nemigen található benne magyartalan fogalmazás, mint a kor sok más újságcikkében. Viszont irritáló az eredményeket, jó teljesítményeket ünneplő primitív lelkendezés. Ha akkor valami bajjal találtam magam szemben, felszólító módban buzdítottam az embereket a hiba kiküszöbölésére.

Minden írásomnak volt valamiféle átlátható szerkezeti felépítése, volt eleje és vége – ez, úgy látszik, tartós tulajdonsága a gondolkodásomnak. Ám az argumentáció meglehetősen lapos. Még hibás végkövetkeztetés mellett is lehetett volna ügyesen, szofisztikált módon érvelni. Ezzel nemigen találkoztam akkori cikkeimben.

Gyakori az olyan írás, legyen az vezércikk vagy a helyzetet elemző riport, amely adatokat közöl; van, amelyben valósággal hemzsegnek a számok. Abban biztos vagyok, hogy sohasem változtattam meg szántszándékkal, torzító céllal a forrásaimban talált adatokat. Ám arra is emlékszem, hogy többnyire nem ellenőriztem a forrást, nem vetettem össze a felhasználni kívánt számokat máshol található adatokkal. Gyakori, hogy egy-egy írás önkényesen kiragadott számokat közöl, vagy úgy hasonlítja össze a magyar adatokat a fejlett kapitalista országokéval, hogy közben megsérti az összehasonlíthatóság alapvető követelményeit. Átfogó adatot állít szembe részadattal, növekményt pillanatnyi állapotjelzővel és így tovább. Mentegetődzhetnék azzal, hogy senki sem oktatott erre, senki sem figyelmeztetett az adatok korrekt kezelésével kapcsolatos kötelező szabályokra. Ezekre azonban magamtól is rá kellett volna jönnöm, ha nem bódít el a propagandisztikus állítások mindenáron való igazolásának hevülete.

Gyorsan és sokat írtam, s ez meglátszik az eredmény felületességén. Nem kellett ötven év ahhoz, hogy ezt felismerjem. Amikor néhány évvel később szakítottam az újságírással, és elkezdtem tudományos kutatással foglalkozni, ahol egy-egy probléma tisztázására heteket vagy hónapokat fordítottam, elborzadva gondoltam vissza a korábbi munkastílusomra. Lenézés alakult ki bennem az újságírószakmával, a sietős és kapkodó informálódást követő hevenyészett írás világával szemben. Ma már tudom, hogy ebben az ítéletben is hibás következtetésre vezethet a végletes általánosítás. Vannak munkájukat lelkiismeretesen végző, az írásaikban közölt információkat gondosan ellenőrző, magas intellektuális színvonalon dolgozó újságírók. Csakhogy én megcsömörlöttem a szakmától, és még magamnak sem vallottam be szívesen, hogy oly hosszú időn át újságíró voltam.

Amikor írásaimat időrendi sorrendben végigolvastam, nem érzékeltem fejlődést, inkább ellaposodást, szellemi eltompulást. 1953-ban 25 éves voltam. Micsoda ragyogó életkor! Sok értelmiségi ember ebben a korban, amikor már

túljutott egyetemi tanulmányainak nagyobb részén, alkotja meg nagy úttörő műveit. Ezzel szemben én a szerkesztőségi taposómalomban állítottam elő futószalagon üres írásokat, és fordítottam olvasható magyar nyelvre fogalmazni nem tudó munkatársak vagy minisztériumi és vállalati funkcionáriusok cikkeit. Szellemi állapotom sivárabb volt, mint amikor friss fejjel, 17 évesen a *Mag hó alatt* című esszémet írtam.

Erkölcsi számadás

Ezt a könyvet nem szánom nyilvános önítélkezésnek önmagam felett. Célom az, hogy elmondjam, mi történt velem életem során, és ami megtörtént, az *miért* alakult úgy, ahogy alakult. Az olvasó, ha akarja, ítélkezhet, a maga értékrendszere alapján. Ítélkezem én is, de inkább magamban, saját lelkiismeretem szerint. Megkövetem mindazokat, akiknek ártottam írásaimmal. Ám az őszinte bocsánatkérésnél is fontosabbak a tettek.

Sokan additív műveletként képzelik az erkölcsi számadást. Vannak cselekedetek, amelyekhez plusz előjel tartozik, másokhoz mínusz. Összeadjuk a tételeket, s a végén megkapjuk az egyenleget. Ha az pozitív, akkor a számla megnyugtató.

Tulajdonképpen ez az additív szemlélet rejlik a jóvátétel és a vezeklés eszméje mögött. Van, aki így gondolkodik: „Voltak vétkeim, de azok jó cselekedetekkel ledolgozhatók." Az volt a benyomásom, hogy feledhetetlen barátom, Gimes Miklós így gondolkodott. Addig harcol illegalitásban a levert forradalom ügyéért, amíg le nem tartóztatják. Ha kell, a halált választja – de jóvá akarja tenni azokat a súlyos vétkeket, amelyeket korábbi politikai munkásságával elkövetett.*

Tisztelem azt, aki nemcsak szavakban, de tetteiben is vállalja a vezeklés és jóvátétel elvét. Magam azonban nem hiszek ebben a gondolatmenetben. Nem hiszek abban, hogy az a kár, amit az ember élete egyik szakaszában okoz, ellensúlyozható az élet egy másik szakaszának érdemeivel. A vétek jóvátehetetlen. Az, aki kárt szenvedett, talán már nem is él akkor, amikor a „jóvátételre" sor kerül, vagy nem lesz haszonélvezője a későbbi érdemdús cselekedeteknek. De még ha élne is, ha ő vagy az utódai hasznát látnák is a későbbi jó tetteknek – ez már nem hozhatja helyre azt a kárt, amit korábban elszenvedett.

Nemcsak megértettem, hogy tévúton jártam felnőtt életem első szakaszában, hanem teljes elhatározottsággal új útra léptem. Meg vagyok győződve arról, hogy az elmúlt évtizedekben sok olyan teljesítményem volt, amely hasznára vált embertársaimnak. Ezeket nem a „vezeklés" kedvéért vittem véghez. Külön számlát vezetek ezekről, s megmarad külön számlán mindaz, ami a *Szabad Nép-es* korszakomban történt.

* Persze vitatható, hogy Gimesben volt-e egyáltalán ilyen vezeklési-jóvátételi szándék.

4. fejezet

AZ ÉBREDÉS KEZDETE

1953–1955

1953. március 5-én meghalt Sztálin. Ezzel lezárult a kommunista világ történelmének egy korszaka és kezdetét vette egy másik. A politikai és társadalmi környezetben végbemenő mélyreható változások – jelentős késésekkel bár, de – átalakították világnézetemet, gondolkodásomat és ezzel együtt magatartásomat is.

Az „új szakasz"

A Szovjetunióban bekövetkezett személyi és politikai fordulat néhány hónap múltán éreztette hatását Magyarországon is. Moszkvába rendelték a magyar kommunista párt vezetőit, és éles szavakkal elmarasztalták őket az ország katasztrofális politikai és gazdasági állapotáért. Rákosi Mátyást, aki szívesen hallgatta, ha „Sztálin elvtárs legjobb magyar tanítványának" titulálták, és aki eminens kívánt lenni a kelet-európai kommunista pártvezérek között Sztálin utasításainak végrehajtásában, most túlbuzgóságáért hordták le az új moszkvai pártvezérek. Megfosztották egyeduralmától. Megtarthatta a párt főtitkárának rangját és hatáskörét, de Nagy Imrét szemelték ki miniszterelnöknek. Nagy Imre volt az 1945 utáni kormány első földművelésügyi minisztere; az ő irányításával hajtották végre a földosztást, a nagybirtokok felosztását a parasztok között. A „földosztó miniszter" nimbuszát hordozó régi kommunista, aki Rákosival és Gerővel egy időben maga is moszkvai emigráns volt, néhány fontos kérdésben a párt Rákosi-vezette főáramlatával szemben állt. Nem érte ugyan utol a kivégzett Rajk László vagy a börtönbe vetett Kádár János sorsa, de nem tartozott Rákosi kegyeltjei közé, és nem volt tagja az országot kormányzó szűkebb klikknek. Megjelenése, ízes magyar beszéde és főként az emberekhez közelálló, azokkal együtt érző gondolkodása megkülönböztette a többi kommunista vezetőtől.

A magyar párt a júniusi központi vezetőségi ülésen szentesítette a Moszkvából hozott instrukciókat, és nagy jelentőségű határozatot hozott. Ezt követte az új Nagy Imre-kormány megalakulása és a miniszterelnök parlamenti beszéde. A „júniusi határozat", a „Nagy Imre-beszéd", a „kormányprogram", az „új szakasz" – ezek a korabeli elnevezések tulajdonképpen szinonimák; valamennyi kifejezés a magyar kommunista párt 1953 utáni posztsztálinista prog-

ramjára utal. Röviden összefoglalom a program legfontosabb vonásait, mégpedig lehetőség szerint az akkor használt nyelvezettel.

– Az 1953 előtti politikában súlyos hibák történtek. Nem a párt eszméiben volt a baj, hanem azok megvalósításában. Ki kell küszöbölni a hibákat, de a rendszer alapjait változatlanul meg kell tartani.

– A párt gazdaságpolitikájában is nagy hibák voltak. Nem kapott elegendő figyelmet az életszínvonal emelésének feladata.

– Nem volt reális az ötéves terv előirányzatainak felemelése. Túlzások történtek a szocialista iparosítás erőltetésében. Ugyanakkor nem változott a párt álláspontja a tulajdonviszonyok ügyében, azaz továbbra is az állami tulajdonnak kell dominálnia.

– Torzulások mutatkoztak az agrárpolitikában. Továbbra is helyeselhető a kollektív mezőgazdaság megteremtésének szándéka, ám be kell tartani az önkéntesség elvét.

– Súlyosan megsértették a „szocialista törvényességet". (Ez volt a pártzsargon szerinti elnevezése a hamis vádakra épülő pereknek, a kínvallatásoknak, a tömeges letartóztatásoknak, a munkatáboroknak és a brutális elnyomás többi formájának.) Ezt nem szabad eltűrni a jövőben.

– A kommunista párt elszakadt a tömegektől. Népfrontot kell kialakítani, amely a párt vezetése alatt felsorakoztatja az egész magyar népet.

Az „új szakasz" programja már elég sok elemét tartalmazta annak a gondolkodásmódnak, amely később a *reformkommunizmus* nevet kapta. A következő hónapokban tovább szélesedett ez a program, de a későbbi reformkommunizmus két különlegesen fontos összetevője ekkor még nem jelent meg. Az egyik a *piaci szocializmus,* a bürokratikus központi tervezés részleges vagy teljes feloldása és pótlása piaci koordinációval. (Erről még sok szó lesz könyvemben.) A másik, a *„demokratizmus"*. Szándékosan fogalmazok így. Ez az akkor használatos nyakatekert kifejezés ellentmondásos óhajt fejezett ki. Egyfelől az állampolgárnak legyen több beleszólása a közügyekbe, érvényesüljön az „üzemi demokrácia" és a „pártdemokrácia". Másfelől viszont maradjon fenn a kommunista párt hatalmi monopóliuma. Ez a reformkommunizmus eszmevilágának fejlődéstörténetében jóval később, például az 1968-as prágai tavasz „emberarcú szocializmus"-gondolatában kap majd sokkal nagyobb hangsúlyt.

És most ismét megkísérlem visszahelyezni önmagamat az 1953–1954-es gondolkodásomba.

Sztálin halálát, mint sok más kommunista, a nagy veszteség érzésével éltem át. Nem számítottam arra, hogy történelmi fordulat következik. Azt gondoltam, hogy utódai – ahogy azt a temetési beszédekben ünnepélyesen megígérték – folytatni fogják Sztálin politikai irányvonalát.

Amikor elolvastam a magyar párt központi vezetőségének júniusi határozatát és a Nagy Imre-beszédet, nem ismertem fel azon nyomban, hogy azok milyen mélyreható radikális változásokhoz vezetnek majd. Rokonszenves volt számomra a júniusi program, de szépíteném saját történetemet, ha azt állítanám, hogy felszabadult lelkesedéssel töltött el. Nem tartoztam a június előtti

korszak szenvedő kárvallottjai közé, ezért nem is éreztem azt, hogy eljött a fellélegzés ideje. A párt így döntött, és én ezt nyugodtan és fegyelmezetten tudomásul vettem. Az a tény önmagában nem lepett meg, hogy a párt irányvonalában lényeges változás ment végbe, hiszen például a szovjet párt történetében is voltak a korábbi politikától élesen eltérő „új szakaszok". Most is csak erre számítottam. Nem tulajdonítottam különösebb jelentőséget annak sem, hogy Rákosi Mátyás korábbi osztatlan vezéri szerepe helyett most ketten álltak az élen. Mindez újabb tanúbizonysága akkori politikai naivitásomnak és éretlenségemnek.

Az „új szakasz" idején írott első cikkeim nem mutatnak jelentős változást a korábbiakhoz képest. Talán csak annyit, hogy hangvételükből immár hiányzik a lelkendezés, stílusuk visszafogottabb és tárgyilagosabb.

Találkozás a börtönből szabadult kollégával

Alvajárásomból megrázó élmények ébresztettek fel. 1954-ben, nyár végén egy balatoni üdülőben találkoztam Haraszti Sándorral, aki – börtönben töltött hosszú évek után – nem sokkal azelőtt került szabadlábra. Sanyi bácsi régen, a Horthy-rendszer idején lett kommunista. 1945 után a *Szabadságnak,* a kommunista párt második lapjának volt a szerkesztője. Néha találkoztunk, s tiszteletteljes barátságot éreztem iránta. Losonczy Géza apósa volt, azé a Losonczyé, aki tragikusan, az 1956-os forradalom mártírjaként fejezte be életét. Losonczy Géza a *Szabad Nép* egyik vezetője volt, amikor én kezdőként odakerültem; ismeretségünk eléggé felületes volt, de annyi köztudomású volt róla, hogy ő is régi, tekintélyes tagja a pártnak. Harasztit 1950-ben, Losonczyt 1951-ben tartóztatták le. Mint később kiderült, őket is abban a nyilvános perben akarták Rákosiék a vádlottak padjára ültetni, amelynek Kádár János lett volna a fő vádlottja. Erre a második nagy nyilvános perre nem került sor, de azért valamennyiüket börtönben tartották, amíg csak az „új szakasz" ki nem szabadította őket fogságukból.

Semmit sem tudtam a sorsukról, kivéve azt a tényt, hogy nincsenek szabadlábon. Annak idején, amikor hallottam letartóztatásukról, különösebb megrendülés nélkül tudomásul vettem. Ha a párt így határozott régi kommunista párttagokról, bizonyára gondosan ellenőrizték, valóban bűnösök-e. Nem merült fel bennem kétség, vajon nem ártatlanok-e. Ingadozás nélkül megbíztam a párt döntésében.

Most, néhány évvel később, a balatoni üdülő pázsitján, szemtől-szembe újra találkoztam Sanyi bácsival, aki nyugodt hangon számolt be a vele szemben elkövetett gyalázatos rémtettekről. Hamis vádak beismerésére akarták rákényszeríteni. Amikor kiderült, hogy puszta rábeszélésre nem hajlandó erre, brutálisan megkínozták.

Az ilyesfajta perek előkészítésekor minden gyanúsított ügye egy-egy „előadóra" volt rábízva; így nevezték azt az ÁVH-s tisztet, aki a szóban forgó személy kihallgatásait irányította. Sanyi bácsi „előadója" M. M. volt – akit törté-

netesen jól ismertem még 1945-ből, amikor mindketten tagjai voltunk az V. kerületi MADISZ-nak.* M. M. nem maga verte az idős Haraszti Sándort, de ő adta ki az utasítást, hogy mikor és milyen erővel kell ütlegelni. Amikor én M. M.-et 1945-ben megismertem, ugyanolyan lelkes és odaadó híve volt a kommunista ifjúsági mozgalomnak, mint jómagam. Később sohasem találkoztam vele, de meg vagyok győződve róla, hogy nem volt szadista, a szó pszichiátriai értelmében. Nem azért verette meg Haraszti Sándort, mert élvezte a kegyetlenkedést, hanem mert ez munkahelyén hozzátartozott a normális ügymenethez. Ha valakit a párt ellenségnek minősített, akkor mindenáron, ha szükséges, kínvallatással is, ki kellett szedni belőle az igazságot. Márpedig az igazság nyilvánvalóan az a (valójában kitalált, valóságos és hazug elemekből mesterségesen összetákolt) kémkedési vagy kártevési történet, amit az alacsonyabb beosztású nyomozótisztnek a felettesei – a gyanúsítás és a vád megalapozásaként – elmondtak. Addig kell vallatni a gyanúsítottat, amíg beismeri, hogy igaz a konstruált történet, és ő pontosan azt az elvetemült szerepet játszotta benne, amivel vádolják, azaz amit ráosztottak.

Iszonyatos volt mindezt a dráma szenvedő hősétől hallani. A dráma tragikumát tovább fokozta a szememben, hogy másik szereplőjét, a szenvedő hős kínvallatóját is ismertem, mégpedig olyan emberként, aki nem eredendően gonosz, hanem becsületes, nemes szándékokkal indult neki az életnek. Ezt különösen megdöbbentőnek tartottam, mert azt demonstrálta, hogy a tragédiát nem a benne részt vevők személyes tulajdonságai okozzák, hanem valami végzetes baj van magával a rendszerrel.

Ez a találkozás azt az erkölcsi fundamentumot rombolta le, amely addig a pillanatig kommunista meggyőződésem alapjául szolgált. Hazudott a párt, amikor azt állította, hogy Haraszti Sándor bűnös – és én elhittem a hazugságot. Márpedig ha ez a per hazugságon alapult, bizonyára hazugságra épült a többi is. Hazugságok vettek körül – és én, ostoba módon, kételkedés nélkül elhittem azokat. Sőt, akarva-akaratlan magam is hazugságokat terjesztettem.

A toll embere volt Haraszti Sándor is, én is – és ha más pályán is, de a toll embere maradtam mind a mai napig. Számunkra különlegesen nagy a jelentősége annak, hogy az, ami a tollunk alól kikerül, igaz-e. Őszinteség és a félrevezetés, igazság és hazugság – ezek körül forogtak gondolataim a Sanyi bácsival való találkozás után.

Szinte elviselhetetlennek éreztem azt a gondolatot, hogy a XX. században – bármilyen cél érdekében – szántszándékkal kínozzanak embereket. Még bűnösök kínzását is megengedhetetlennek tartottam, hát még ártatlan emberekét! Ezt tenné az a párt, amely elhivatottnak érzi magát az emberiség haladásának vezetésére?

* Az itt és a könyv néhány más helyén olvasható „M. M.", „N. N". stb. iniciálék nem fedik a szóban forgó személy nevének valóságos kezdőbetűit. A valóságos név megadásának problémájára később térek ki.

1947 óta gazdasági kérdésekkel, tervezéssel, termeléssel foglalkoztam és – mint azt az előző fejezetben írtam – észrevettem egyet s mást a negatív gazdasági jelenségekből. *Mégsem* az történt, hogy addig-addig elemeztem a gazdasági problémákat, amíg rá nem jöttem, hogy valami hibádzik a marxi politikai gazdaságtanban, a tervezés elméletében vagy a magyar gazdaságpolitikában. Korábbi világnézetem az *etikai alapok* összeomlása miatt rendült meg. Úgy éreztem, *minden,* amit eddig hittem és gondoltam, revízióra szorul. Ha az erkölcsi alapok hazugok, akkor nem fogadhatom el felülvizsgálat nélkül azt a szellemi építményt, amely erre az elfogadhatatlan és elviselhetetlen etikai fundamentumra épült.

Nem állítom, hogy az a sokrétű gondolati anyag, amely ekkor a fejemben volt, egy csapásra atomjaira hullott szét. Emeletről-emeletre kellett végighaladni a szellemi építményen, annak minden elemét újra meg újra át kellett gondolnom. Ez még elég sok időt vett igénybe. Ám ettől a naptól kezdve minden kijelentő vagy felszólító mondat végére, amelyet addig készen vettem át és habozás nélkül tettem magamévá a kommunista párt tanításából, a korábbi pont vagy felkiáltójel helyébe kérdőjel került.

Tisztázó beszélgetések és olvasmányok

Szerencsémre voltak, akik segítettek ebben a gondolati felülvizsgálatban. Elsőként Lőcsei Pál kezdett beszélgetni velem a júniusi párthatározatról és Nagy Imre politikájáról. Pali kockázatot vállalt e beszélgetések kezdeményezésével, hiszen mondanivalója – a kommunista párt belső szabályai szerint – „pártellenes" volt. Úgy érezte, joggal, hogy megbízhat a barátságunkban. És bízott abban is, hogy érvei hatással lesznek gondolkodásomra.

Egész sor meghitt beszélgetés zajlott le közöttünk, amelyben számos alapvető politikai téma került szóba. Ez idő tájt ő vezette a *Szabad Nép* elméleti rovatát. Korábban a mezőgazdasági rovatot irányította, és sokat tudott erről a területről – amely Nagy Imre specialitása volt –, az erőszakos szövetkezetesítésnek, a parasztok kényszerítésének, a kulákok üldözésének történetéről.

Valósággal sokkoltak a bebörtönzésekkel és internálásokkal kapcsolatos adatok, amelyeket, amint Lőcsei tudomására jutottak, elmondott nekem. Emlékszem egy számra, amelyet tőle hallottam: Sztálin halála idején a kis tízmilliós Magyarországon több mint negyvenezer politikai fogoly volt, ideszámítva mindazokat, akik elítélt rabként, vizsgálati fogságban vagy ítélet nélkül fogva tartott internáltként sínylődtek.* Ez az adat, akárcsak Haraszti Sándor szemé-

* 1953 júniusában a Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának Politikai Bizottsága magához rendelte a magyar párt vezetőit. Ezeken a megbeszéléseken döntötték el többek között azt is, hogy Rákosi Mátyást leváltják a miniszterelnöki posztról, és Nagy Imre veszi át a kormány vezetését. Rákosi ez alkalommal tartott beszámolójában azt a számot közölte, hogy kereken 45 ezer a letartóztatottak és internáltak száma (Baráth 1999, 42. p.). Feltétele-

lyes története, nagyobb hatást gyakorolt rám, inkább radikalizálta a gondolataimat, mint mondjuk annak megértése, hogy irreális volt az ötéves terv felemelése, és emiatt csökkent az életszínvonal. A gazdaság nehézségeit ekkor még csupán a tervezés és nem a rendszer hibájának tekintettem, de a politikai represszió elvadult méretei már másról – *alapvető* bajokról – tanúskodtak.

Miután az első nagy gondolatébresztő beszélgetések Lőcseivel lezajlottak, már nyitott voltam arra az intellektuális eligazításra, amit Gimes Miklóstól kaptam. Visszaidézte azt a napot, amikor megjöttek az első hírek a berlini felkelésről. Igen, akkor beszéltünk egy pár szót erről. Én a hírek megérkezését követő órákban nem tulajdonítottam különösebb jelentőséget az eseménynek, ő annál inkább. Most, néhány hónappal később, elmagyarázta nekem a hír történelmi fontosságát. Az 1921. évi kronstadti felkelés leverése óta nem fordult elő, hogy a szocialista hatalom ellen *saját* népe lázadt volna fel. A berliniek erre tettek kísérletet. Igaz, a szovjet tankok gyorsan leverték őket, de mégis csak észre kell venni – fejtegette nekem Gimes –, hogy itt munkások szálltak szembe a munkáshatalommal. (Nem akarom Gimest jövőbe látónak beállítani, de talán valamit megsejthetett abból, hogy ami Berlinben *elkezdődött*, annak még folytatása lehet.)

Felejthetetlen számomra egy mondat, amely egy Révai és Gimes közötti beszélgetésben hangzott el, s amelyet Miklós ez idő tájt idézett nekem. Arról volt szó közöttük, hogy a Szovjetunió történetében, s később, a kelet-európai országok történetében a „nép" nem állt mindig a kommunista párt mögött. Ennek ellenére meg kellett teremteni, fenn kellett tartani és fenn kell tartani a jövőben is a kommunista párt hatalmát, ha kell – és mivel Révai szájából németül hangzott el, én is így idézem – „mit barbarischen Mitteln", azaz akár *barbár eszközökkel* is. A kommunista messianizmusnak és a gátlástalan machiavellizmusnak ez a tömör hitvallása mélyen megmaradt az emlékezetemben. Úgy éreztem, szakítani akarok e hitvallás mindkét elemével: azzal is, hogy akaratuk ellenére rá kell erőszakolni az emberekre egy üdvözítő rendszert, és azzal is, hogy a messianisztikus cél érdekében minden eszköz megengedett, beleértve az emberek megfélemlítését, tömeges bebörtönzését és kínvallatását is.

Gimes a *Szabad Nép* tudósítójaként hosszabb időt töltött Genfben. Elemi erővel hatott rá a gazdagság, bőség és nyugalom élménye, a kapitalizmus köz-

---

zem, hogy – noha a moszkvai megbeszélésen elhangzottak titkos információnak minősültek ebben az időben – ez a szám szivárgott ki a pártközpontból, és jutott el Lőcseihez.

Nem sikerült kideríteni, hogy mi volt *valójában* a politikai foglyok összesített száma. Sokat mond egy másik adat, amelyet 1953 novemberében Piros László belügyminiszter-helyettes és Czakó Kálmán legfőbb ügyész közölt a pártvezetéssel. (Rainer 1999, 24–25. p. – Ez utóbbi információ akkoriban nem szivárgott ki.) Eszerint közel 748 000 embert érintettek az ún. „közkegyelmi intézkedések". Idesorolták azokat, akiket kiengedtek a börtönökből és az internálótáborokból, akiket visszaengedtek a kitelepítések során kijelölt kényszerlakhelyről, akik ellen megszüntették a folyamatban lévő bírósági eljárást vagy rendőrségi nyomozást. Háromnegyed millió ember – az ország lakosságának hét és fél százaléka!

vetlenül tapasztalt gazdasági fölénye a szocializmus felett. Ezeket a benyomásait élénken és meggyőzően mondta el nekem.

Az előző fejezetben szóltam azokról az ajtókról, amelyek – metaracionális tényezők hatására – elzárják gondolatok beáramlását, vagy megfordítva, megnyitják az utat a beáramlás előtt. Évek szellemi bezárkózása után most egyszerre újra olvasni kezdtem. Ez a szó nem is mond eleget: falni kezdtem azokat a műveket, amelyek a sztálini politikát bírálták.

Ekkor még félig vagy háromnegyed részt kommunista voltam. Ebben az állapotban nem azok a művek hatnak a legerősebben, amelyek minden kérdésben 180 fokos ellentétben állnak a kételkedni kezdő egykori hívő korábbi nézeteivel, azaz „kívülről", ellenségesen támadják a kommunista pártot. Ami akkor a leginkább megfogott, az a „belülről" jövő éles bírálat. Elolvastam, német nyelven, Isaac Deutscher Sztálinról írott nagy könyvét – s egyszeriben másként láttam Sztálin személyiségét. Nem tudom visszaidézni annak az ugyancsak német nyelven olvasott műnek a szerzőjét és címét, amely a szovjet párt történetét helyezte számomra teljesen új, szocialista – de antisztálinista – megvilágításba.

Szellemi izgalommal olvastam különböző jugoszláv szerzők, köztük Kardelj írásait.[13] Ezek azután jelentek meg, hogy Sztálin Titóval ellentétbe került és dühödten kizárta a jugoszláv pártot a hatalmon lévő kommunista pártok közösségéből. A helyzet arra késztette a jugoszláv kommunista vezetőket, hogy megpróbáljanak külön úton járni, amely eltér a sztálini iránytól. Ennek a törekvésnek természetszerűleg össze kellett kapcsolódnia a sztálinizmus éles bírálatával. A jugoszláv szerzőknél találkoztam először azzal a megfogalmazással, hogy a szocialista gazdaság sztálinista formája *bürokratikus centralizmussal* jár együtt, s hogy ennél egészségesebb és hatékonyabb lenne a decentralizált szocialista gazdálkodás. Az említett szerzők soha sem hivatkoztak Oscar Lange tanulmányára a piaci szocializmusról[14] és a nyomában az 1930-as években Nyugaton kibontakozott vitára, hanem saját kezdeményezésükként és saját marxista nyelvükön adták elő a kollektív tulajdon és a piaci koordináció összekapcsolásának gondolatát. A jugoszláv megközelítésben a decentralizálás kétféle folyamat együttesét foglalta magában, nevezetesen az elmozdulást a régi központosított tervutasításos gazdasági irányítástól a piaci koordináció felé, továbbá az „önigazgatás" meghonosítását. Utóbbi nagyobb önállóságot ígért mind a választott területi szerveknek, mind pedig az üzemek dolgozói által választott testületeknek. A jugoszláv szerzők kritikája a korábban náluk is alkalmazott, a szovjet mintát gépiesen követő irányítási módszerekkel szemben összecsengett a centralizálással kapcsolatos saját negatív élményeimmel. A jugoszláv ideológiai újítás, az „önigazgatás" eszméje pedig – legalábbis úgy tűnt nekem akkor – jól megragadható formát adott annak a magyar „új szakaszos" követelménynek, amely üzemi demokráciát igényelt.

A kommunista párt ideológiájától való elszakadás sok korábbi hívőnél több fokozatban megy végbe. Az első fokozat a szembefordulás a sztálinista rezsimek brutális terrorjával – de még a marxizmus–leninizmus összes alaptételének fenntartása mellett, beleértve a „proletariátus diktatúráját" (értsd: a

kommunista párt hatalmi monopóliumát). Eszerint Sztálin „súlyos hibákat" követett el, letért az igazi leninista útról. Erre az útra kell visszatérni. Ezt követi a többi fokozat, amikor az egykori hívő megérti, hogy az a *valóságos* rendszer, amely a Szovjetunióban és a többi kommunista országban kialakult, nemcsak Sztálin, hanem Lenin, sőt Marx néhány alapvető gondolatát is megtestesíti. Végigjártam a kommunista ideológiából való kiábrándulás egész útját. Ám azokban a hónapokban, amelyekről ebben a fejezetben számolok be, még csak a kiábrándulás és eszmélés első, antisztálinista fokozatánál tartottam, bár egyik-másik kérdést illetően (például a centralizáció és a piac témakörében) már elkezdődött az átlépésem a következő fokozatokba.

Az első „parancsmegtagadás"

Az a változás, amely lépésről-lépésre végbement a világnézetemben és gondolkodásomban, kezdte éreztetni a hatását a viselkedésemen is. Korábban nem félelemből, hanem meggyőződésből követtem a párt utasításait. Amikor a meggyőződés megingott, vele együtt lazult a fegyelmezettségem is.

Korábban rendszerint Friss István közvetítésével jutottak el hozzám a párt instrukciói arra vonatkozóan, hogyan kommunikálja a *Szabad Nép* a párt gazdaságpolitikai lépéseit. Most azonban Frisst elmozdították pártközponti funkciójából, és időnként Gerő Ernő közvetlenül közölte velem kívánságait. Ez történt 1953–1954 telén, a villamosenergia-ellátás körül kiéleződött súlyos zavarokkal kapcsolatban. Ezekben a hetekben elég gyakran megtörtént, hogy gyárakban, sőt lakókörzetekben is – minden előzetes bejelentés nélkül – kikapcsolták az áramszolgáltatást. A *Szabad Nép* jó ideig hallgatott, de később nyilvánvalóvá vált, hogy valamit mondani kell. Többször beszéltem erről telefonon Gerővel, aki azt kívánta volna, hogy az újság az „objektív körülményeket" jelölje meg a baj fő vagy kizárólagos okának. Jómagam az energiaellátási zavarok kérdésében az engem amúgy is gyötrő dilemma – „nem szabad hazudni, igazat kell mondani, őszintének kell lenni" – megnyilvánulását láttam. Először történt meg, hogy ellentmondtam az általam korábban annyira tisztelt Gerő Ernőnek. Kijelentettem, hogy nem vagyok hajlandó olyan cikket írni, amely letagadná: azért vannak bajok az áramszolgáltatással, mert rosszul alakították ki az energiatermelés és a növekvő szükségletek arányait. Emellett váratlanul, előzetes terv és bejelentés nélkül kapcsolgatják ki nagy körzetekben az áramot, ahelyett hogy kialakították volna az áramgazdálkodás célszerű rendszerét. Végül is az a vezércikk, amelyet erről írtam, kimondta ezeket az egyszerű és nyilvánvaló igazságokat.[15]

Később tudtam meg Gerő Ernőről, hogy a spanyol polgárháborúban, ahol a kommunista brigádok egyik komisszárja volt, rettegtek tőle kíméletlenségéért; emberek tucatjait, a Franco-ellenes baloldal hű harcosait végezték ki az ő parancsára. Lehet, hogyha akkor ezt tudom, féltem volna tőle, hiszen addigra már voltak ismereteim a terror rémségeiről. Amikor azonban az energiahiányról vitatkoztam Gerő Ernővel, eszembe sem jutott, van-e félnivalóm. Az sem

fordult meg a fejemben, vajon mi lehet a hiány tudományos magyarázata – erről is csak jóval később kezdtem el gondolkodni. (Bár talán érdemes utólag felfigyelnem arra, hogy éppen egy súlyos hiányjelenség vezetett az első „parancsmegtagadási" esetemhez.) Az igazat megvallva, engem az ügynek egyetlen aspektusa foglalkoztatott – a hazugság és igazmondás közötti választás.

Recenzió Nagy Imre könyvéről

Elsősorban Lőcsei barátom magyarázata, de azután sok egyéb információ is világossá tette számomra, hogy a pártközleményekben ünnepélyesen emlegetett „pártegység" üres szóvirág. Valójában harc folyik a párton belül két csoport, Rákosi Mátyás és Nagy Imre hívei között. Persze minden ilyen küzdelemnek vannak személyes elemei is. A klasszikus szocialista rendszer – a kollektív vezetésről szóló minden frázispuffogtatás ellenére – valójában a legfőbb vezető személyi diktatúrája. Igaz, szorosan körülveszi egy szűkebb klikk, és a fontosabb döntéseket az uralkodó csoport együttesen hozza meg. A klikk tagjai között munkamegosztás van, és odafigyelnek egymás szavára. Mindazonáltal van egy első ember, egy legfőbb vezető, akinek a kezében végül is összpontosul a hatalom. A kérdés ekkor az volt, ki legyen az első ember a magyar pártban: Rákosi vagy Nagy?

E párviadal azonban – az akkori magyar adottságok között – nemcsak két ember küzdelme volt a vezérségért, hanem kétféle irányvonal, kétféle politikai program harca is. Rákosi Mátyás a sztálini vonalat kívánta volna folytatni, legfeljebb apró kiigazításokkal, míg Nagy Imre a „júniusi programot", az „új szakasz" sajátos reformkommunizmusát akarta megvalósítani. Jó ideig úgy látszott, mintha a két erő kiegyenlített lenne. Mindkettőnek voltak – és ez igen fontos – moszkvai súgói és támaszai.

A *Szabad Nép* szerkesztőségének vezető munkatársai között volt egy csoport, amely elszánta magát arra, hogy határozottan állást foglal az egyik szárny, Nagy Imréék mellett, és aktívan támogatja irányvonalukat. Betűrendbe sorolva Fehér Lajos, Fekete Sándor, Gimes Miklós, Kende Péter, jómagam, Lőcsei Pál, Méray Tibor és Novobáczky Sándor voltak ennek a csoportosulásnak a leginkább aktív tagjai. Ki gondolta volna, hogy az akkoriban egymással sűrűn találkozó, egymás iránt meleg baráti érzéseket tápláló csoport tagjai teljesen eltérő utakon járnak majd 1956 után? Gimes Miklós vértanúhalált halt, Fekete Sándor, Lőcsei Pál, Novobáczky Sándor éveket töltött Kádár börtönében, Kende Péter és Méray Tibor a párizsi politikai emigráció vezető személyiségei lettek. Az én sorsomat nem foglalom itt össze néhány szóban, hiszen erről szól az egész könyv. Amit a legkevésbé vártunk volna: Fehér Lajos, aki valamennyiünk közül a legközelebb állt Nagy Imréhez, 1956. november 4-e után azonnal Kádár Jánoshoz csatlakozott, és mindvégig a Kádár vezette Politikai Bizottság tagja maradt.

Térjünk vissza 1954 nyarához és saját tevékenységemhez. Nyár végére már megerősödött bennem az elhatározás, hogy aktívan segíteni akarom az „új

szakasz" politikáját. Noha addig szinte kizárólag gazdasági tárgyú cikkeket írtam, ekkor többször tudatosan túlléptem ezen a témakörön.

Az 1954. október 6-i *Szabad Népben* jelent meg az a terjedelmes recenzió, amelyet Nagy Imre nemrég megjelent két kötetéről írtam.[16] A kötetek tíz év válogatott beszédeit és cikkeit tartalmazták. Írásom azokra a vonásokra hívta fel a figyelmet, amelyekben Nagy Imre gondolkodása *eltért* a tipikus sztálinista politikai propagandától. Néhány gondolatot idézek azok közül, amelyek recenziómban nagy hangsúlyt kaptak: „...a kommunistáknak a falun fel kell hagyni a parancsolgatással... A fennhéjázással és parancsolgatással együtt jár a komoly, céltudatos és kitartó pártmunka elhanyagolása és fráziscsépléssel való helyettesítése... Mind általánosabbá kezd válni az a bizonyos »drill« (nem tudom másnak nevezni): a külsőségek eltúlzása, a nagy hűhó, a túlzásba vitt, vég nélküli ütemes tapsolás, felállások, az emberek szájába rágott mondanivalók, amelyek megölik a kezdeményezést..."[17]

Nagy Imrének a mezőgazdasággal kapcsolatos nézetei közel álltak ahhoz, amit a szovjet párt történetében annak idején Buharin képviselt. Helytelennek tartotta „a kapitalista veszély eltúlzását", és azt, hogy „a párt széles köreiben, sőt vezetőszerveiben is ellenszenv, idegenkedés, sőt félelem tapasztalható a kis- és középparaszti gazdaságok termelőerőinek fejlesztésétől".[18]

Nagy Imre munkáinak e válogatásából jól kirajzolódott a valóságos arckép: kommunista politikus, aki nem lép ki a marxizmus–leninizmus gondolatvilágából, de annak Rákosi-féle változatához képest szelídebb, az emberekhez közelebb álló, a parasztság számára inkább elfogadható új változatát szeretné létrehozni. Recenzióm ezt a képet kívánta az olvasónak közvetíteni.

Röviddel ezután, 1954. október elején ülést tartott a párt Központi Vezetősége és a Nagy Imre-szárny álláspontját fogadta el. Mi, a *Szabad Nép* vezető munkatársai, ekkor már sok „bennfentes információval" rendelkeztünk. Tudtuk, hogy ez a csatanyerés legfeljebb az erőviszonyok pillanatnyi arányait tükrözi, és egyáltalán nem biztos, hogy Nagy Imre és őszinte hívei tartósan is a kezükben tudják tartani a kormányrudat. Annál fontosabbnak éreztük, hogy a lap határozottan kiálljon az „új szakasz" mellett.

Két ízben én írtam cikket a kérdésről. Az első cikk címe ez volt: „A Központi Vezetőség iránymutatásával tovább a júniusi úton".[19] A cím jól kifejezi azt, hol tartottam akkor saját politikai fejlődésemben. Akárcsak az a Nagy Imre, akinek gondolatait népszerűsíteni igyekeztem, a kommunista párton *belüli* változást akartam előmozdítani, és a megreformált kommunista párt vezetésével folytatni a szocialista rendszer javítását. Ami a párton belüli párharcot illeti, egyértelműen Nagy Imre oldalára álltam, és ennek hangot is adtam írásaimban.

A „Szabad Nép-lázadás"[20]

Ez idő tájt állt elő Lőcsei Pál azzal a gondolattal, hogy ne csupán írásainkkal álljunk ki az „új szakasz" mellett. A kinyomtatott újság minden cikke átmegy a főszerkesztő, Betlen Oszkár vagy annak helyettese, Komor Imre kezén. Ők

Rákosiék oldalán állnak, s ez elkerülhetetlenül tompítja cikkeink élét. Hívjunk össze egy rendkívüli taggyűlést és ezen sokkal nyíltabban, sokkal bátrabb, szókimondóbb módon fejthetnénk ki a véleményünket. Előre látható volt, hogy – tekintettel a *Szabad Nép* központi szerepére a párt propagandamunkájában – az ott dolgozó vezető újságírók szava, szájról-szájra terjedve, széles körhöz fog eljutni.

Lőcsei volt a taggyűlés előkészítésének lelke. Mellette én is az esemény egyik fő szervezője voltam. Előre felosztottuk a mondanivalót. A taggyűlés két napig tartott. Fehér Lajos azt tartotta a legfontosabb teendőnek, hogy a *Szabad Nép* őszintén szóljon az ország gondjairól. Nyíltan kritizálta Gerő Ernő nemrég tartott beszédét. Lőcsei elsősorban a „törvényességről" (értsd: a brutális represszió ellen) tartott gyújtó hatású beszédet, és a politikai erkölcs megújítására buzdított. Novobáczky Sándor feltette a kérdést a korábbi években elkövetett törvénytelenségekkel kapcsolatban: „Meddig késik az igazi felelős személyek felelősségre vonása?" Méray Tibor felszólalásának középpontjában a hazugság és igazmondás problémája állott. „Tisztító vihart" követelt[21] – és az, két évvel később, meg is érkezett. Kende Gerőt és Frisst bírálta, én Farkast, akire ebben az időben a *Szabad Nép* irányítását bízták. Kijelentettem, hogy „a *Szabad Nép* hibáiért elsősorban a pártirányítás a felelős". Sorra szólaltak fel a lap munkatársai,* és éles kritikával illették a párt vezetését, a szerkesztőbizottság sztálinista tagjait, és a júniusi kormányprogram következetes végrehajtását, a sztálinista restauráció megakadályozását követelték.[22]

Mai szemmel újraolvasva az akkori felszólalásokat, a bírálat megállt félúton. A káros politikáért felelős politikusokat és a rossz döntéseket bírálták, joggal, de nem azt a *rendszert,* amely ezeket az embereket vezető pozícióba emelte, korlátlan hatalmat adott a kezükbe, és ezeket a hibás döntéseket generálta. Ám a mai olvasó tiszteletét is megérdemli a felszólalások erkölcsi bátorsága. Valamennyien olyan pártvezetők mélyreható és éles kritikáját mondtuk el, akik akkor még ott ültek a Politikai Bizottságban és a magas kormányposztokon (és akik nemsokára visszatértek a teljhatalom gyakorlásába). Tudtuk, hogy fellépésünk dühöt vált majd ki bennük, és amint tehetik, boszszút állnak.

Ma is tiszteletet parancsol az az erkölcsi mérce, amit a taggyűlésen felszólaló újságírók felállítottak: a hazugság és mellébeszélés elítélését, azt a követelményt, hogy a sajtó munkása legyen őszinte és ragaszkodjék az igazsághoz.

* Megérdemlik, hogy felsoroljam azokat, akik a taggyűlésen bíráló, lázadó szellemben felszólaltak, és akiket a fenti szöveg nem említett meg: Almási István, Balázs Emil, Gallé Tibor, Gondos Ernő, Gyenes Jánosné, Jászai Ilona, Koroknai Zsuzsa, Kovács Erzsébet, Kövesi Endre, Mocsár Gábor, Nagy Sándor, Pásztor Mária, Szilvási Lajos, Takács Kálmán, Tardos Tibor és Vető József.

A „*Szabad Nép*-lázadás" híre gyorsan terjedt. Elkészült a gyűlés jegyzőkönyve, amit igyekeztünk több példányban lemásoltatni és terjeszteni. (Ne felejtsük el, hogy a xeroxmásolás, az e-mail és az internet előtti korszakban járunk; a hírek továbbadása sokkal nehézkesebben ment.) A mi példánk is bizonyára szerepet játszott abban, hogy jó néhány más fontos szervezetben is hasonló gyűlések zajlottak le.

Nemsokára a kommunista párton belül kezdtek megváltozni az erőviszonyok. Egyre inkább Rákosi és hívei kerültek fölénybe.

Először 1954. november 24-én idézték a Politikai Bizottság színe elé a *Szabad Nép* vezetőit, s éles hangon megbélyegezték őket a történtek miatt.[23] Utána a Politikai Bizottság ülésein többször szóba kerültek a *Szabad Népnél* lezajlott események. A december 1-jei ülésen ismét súlyos szavakkal ítélték el a taggyűlés felszólalóit.[24] A taggyűlés – állapította meg Farkas Mihály – „megengedhetetlen módon bírálta a párt vezetését, ...az antimarxista nézetek egész sora hangzott el. A *Szabad Nép* taggyűlése iskolát csinált: hasonló értelemben zajlottak le a taggyűlések a rádiónál, a *Szabad Ifjúság* szerkesztőségében, a Szikra Kiadónál, Budapesten, Debrecenben az egyetemeken és ...az íróknál is."[25] Rákosi Mátyás foglalta össze a vitát. Türelmetlenségének adott hangot: „A *Szabad Népnél* is mire várnak az elvtársak? ...elsősorban a sajtót és rádiót kell kemény kézzel megfogni és ha kell, szervezeti intézkedéseket is tenni... azonnal adjunk utasítást az összes lapoknak, hogy meg kell szüntetni a párt múltjának általános csepülését, a kritikának gátlás nélküli használatát..."[26]

Két politikai komisszárt rendeltek ki a szerkesztőségbe, hogy rendet teremtsenek. Egymás után szálltak ki a párt különböző vezetői, és „gyúrták" az újságírókat. Azt kívánták, hogy a szerkesztőség párttagsága deklaratív módon vonja vissza a korábbi álláspontját. Ezt azonban nem tudták elérni. Rákosiékat felbőszítette, hogy a lázadó társaság kitartott álláspontja mellett.

Ebben az időszakban meg akartam szabadulni attól a felelősségtől, hogy ebben a helyzetben én irányítom a gazdasági rovatot. Szerencsémre ekkortájt üresedett meg a „szerkesztőbizottság titkára"-funkció, és azt vettem át. A titkár irányította a lap összeállításának technikai és adminisztratív feladatait. Formailag magas beosztás volt, de a titkártól nem várták el, hogy cikket írjon vagy a munkatársaknak cikkírási feladatokat adjon ki.

Közben a pártközpont irodáiban elkezdődött a „szervezeti intézkedések" előkészítése. Már 1954 decemberében elkezdték összeállítani a névsorokat, kit kell eltávolítani.[27] Az érvényes döntésre azonban csak akkor került sor, amikor már végbement a politikai fordulat a párton belül. 1955. március elején újra összeült a párt Központi Vezetősége, s ezúttal éppen ellentétes előjelű határozatot hozott, mint néhány hónappal korábban.[28] Megbélyegezte Nagy Imrét mint „jobboldali elhajlót", és kizárta a párt tagjainak sorából. Miközben néhány üres frázis erejéig érvényben lévőnek minősítette az 1953. júniusi párthatározatot, valójában pontról-pontra visszavonta azt, és visszaterelte a pártot a régi politikai irányvonalra. Rákosi tekintélye ekkor már annyira meg

volt tépázva, hogy régi abszolút elsőbbségét már nem tudták helyreállítani, de Rákosi és Nagy Imre csoportja között egyértelműen eldőlt a harc Rákosiék javára.

Elsőként, már 1954 decemberében eltávolították a szerkesztőségből Kende Pétert, aki a taggyűlés idején a megbízott párttitkár volt, és ebben a minőségében formális felelősséget viselt a pártszervezet ügyeiért. Vele egy időben elbocsátottak két tehetséges fiatal írót, Kövesi Endrét és Szilvási Lajost. Nem tudni, hogy miért haragudtak rájuk inkább, leleplező riportjaikért vagy éles hangú taggyűlési felszólalásukért.

Rákosi Mátyás előterjesztésére a Politikai Bizottság április 28-án határozatot hozott,[29] amelynek értelmében a lázadó csoport több vezetőjét, köztük engem is, eltávolították a *Szabad Nép* szerkesztőségéből.* Hozzá kell tenni, hogy kiebrudalásunk „posztsztálinista" módon ment végbe. Valamikor ennél kisebb vétkekért is internálás vagy börtön járt volna, de legalábbis az, hogy az állásából kitett ember elmehetett segédmunkásnak egy építkezésre. A mi esetünkben valamennyiünk számára új állást jelöltek ki. Fehér Lajost egy állami gazdaság igazgatójává nevezték ki, a többiek a sajtó területén kaptak munkát, sokkal kisebb presztízzsel rendelkező orgánumoknál és alacsonyabb beosztásban, mint a fegyelmi határozat előtt. Én voltam az egyedüli, akit a tudományos kutatás szférájába helyeztek át.

Mielőtt az áthelyezésekről döntöttek, még egy megalázó processzusnak vetettek alá minket. Világossá tették a számunkra, hogy a jövendő munkahely kijelölése attól függ, hogy önkritikát gyakorolunk-e. A moszkvai emigrációból visszatért régi kommunisták számára ez rutinszerű eljárás volt, amit habozás és lelkiismeret-furdalás nélkül meg kell tenni, mindannyiszor, ahányszor csak felszólítják őket erre. Számomra ez új – iszonyatosan megalázó és szégyenletes – élmény volt. Kényszeredve jöttek a számra a hazug szavak. Áldozat is voltam, de erkölcsi vereséget is szenvedtem. Ötven év eredményes kutatói pályája után visszatekintve azzal nyugtathatnám meg magam: megérte elmondani azt a pár mondatot, ha ez volt az ára annak, hogy kutatói pályára léphessek. De hát van-e helye az ilyen dilemmákban valamiféle „költség-haszon"-kalkulációnak?

A „júniusi kormányprogram" veresége, Nagy Imre személyes bukása és az ellenünk hozott megtorlás nem ért bennünket váratlanul. Egyértelműen számoltunk a vereség kockázatával, mielőtt nyilvánosan is kiálltunk az „új szakasz" mellett. Sőt, amint azt az imént jeleztem, ennél rosszabb befejezés, ennél brutálisabb megtorlás veszélyét is vállaltuk. Akkor még csak két év telt el Sztálin halála óta. Senki sem láthatta előre, hogy mi marad meg és mi szűnik

* A Politikai Bizottság határozata a következők eltávolításáról döntött: Fehér Lajos, Kornai János, Laky Teréz, Lénárt Gábor, Méray Tibor, Novobáczky Sándor és Patkó Imre. Teri nem szólalt fel a taggyűlésen. Őt nyilvánvalóan azért távolították el a laptól, mert az én feleségem volt. Lőcsei Pál ebben az időben a párt egyik iskolájának, a Lenin Intézetnek volt a hallgatója. Ezért – formai okokból – nem bocsáthatták el állásából a *Szabad Népnél.*

meg vagy enyhül a sztálini korszak kegyetlenségei közül. Noha nem leptek meg, mégis szörnyen visszataszítóak voltak az események.

A párt fegyelmi határozata – ha egyetlen szóban kellene összefoglalnom a reakciómat – az undor érzését váltotta ki bennem. Mélységes kiábrándulás, keserűség, elborzadás – így jellemezhetném saját lelkiállapotomat ezekben a hónapokban. A korábbi vakhit egyszer s mindenkorra eloszlott. Most már tágra nyílt szemmel figyeltem, mi történik. Gyomorfelkavaró hazudozás, aljas rágalmazás, álszent argumentáció, spiclik valós és hamis híreinek ravasz felhasználása, fenyegetés és zsarolás, az ellenfél lelki megkínzása és megalázása – ezek a kommunista párton belüli klikkharcok „normális" eszközei közé tartoztak. Miféle párt az, amelynek legfőbb szerve, a Központi Vezetőség úgy hajladozik, ahogy a szél fúj; hol elfogad egy markáns vonásokkal felrajzolt politikát, hol elutasítja és megbélyegzi ugyanazt? Úgy éreztem, minél távolabb akarok kerülni ettől a szennytől. Beláttam: szükség lehet arra, hogy legyenek emberek a kommunista párton belül is, akik a jó ügy érdekében felveszik a harcot a gonosz ügy képviselőivel szemben. Én azonban nem kívántam ilyen szerepet vállalni többé.

Az 1953–1955-ös időszak feleszmélési folyamata társult azzal, hogy súlyosan megrendült az önbizalmam. Nincs jogom építeni saját politikai ítélőképességemre, ha ennyire csúfosan be lehetett csapni. Hová tettem az ép eszemet és kritikai érzékemet, ha balekként éveken át az orromnál fogva tudtak vezetni? Előbb csak ösztönösen alakult ki bennem az érzés, de aztán fokról-fokra tudatos elhatározássá vált: mostantól kezdve soha senkinek sem hiszek fenntartás és kételkedés nélkül. Bármilyen szellemi és politikai állítással szemben az lesz az első reakcióm: vajon igaz-e? Vajon helytálló-e az érv, amit valamilyen javaslat vagy program alátámasztására felhoznak? Vajon nincs-e mögé elbújtatva valami alattomos szándék?

Miután éveken át önként alávetettem magamat a vakfegyelemnek, eldöntöttem: soha többé nem leszek pártkatona.

Kilenc év után elhagytam a *Szabad Nép* szerkesztőségét. Egyetlen éjszakára jöttem vissza 1956 októberében (erről majd még beszámolok), de attól a kivételes alkalomtól eltekintve évtizedeken át nem léptem át a Blaha Lujza téri székház kapuját. Pár évvel ezelőtt több szélsőjobboldali lap szerkesztősége működött ott. Most üresen áll, lerobbant állapotban. Nemrég, a memoár írása közben bekéredzkedtem, hogy néhány fényképet készítsek, mert az a hír járja, hogy hamarosan lebontják.

5. fejezet

A KUTATÓI PÁLYA KEZDETE

1955–1956. október 23

A GAZDASÁGI VEZETÉS TÚLZOTT KÖZPONTOSÍTÁSA

1955 júniusában kezdtem meg munkámat a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetében. Ezzel új korszak kezdődött az életemben; ettől kezdve a tudományos kutatás vált a hivatásommá.

Elindulásom és első lépéseim az új pályán nem mindennapi történelmi környezetben, rendkívüli események közepette mentek végbe. A látható politikai életben, de még inkább a felszín alatt elrejtve egyre nőtt a feszültség és forrongás, s ez végül is elvezetett az 1956. októberi forradalom kitöréséhez.

Előzmények

Az ötvenes évek elején kezdték bevezetni a szovjet mintát követő tudományos fokozatok rendszerét. Az első fokozat a kutató szakterületének megfelelő tudomány (például orvostudomány vagy közgazdaság-tudomány) „kandidátusa". A kandidátusi címet úgy szokás tekinteni, hogy az az amerikai vagy nyugat-európai PhD-fokozatnak felel meg. Kb. hasonló életkorban nyerik el, megítélésének alapja mindkét rendszerben egy könyvterjedelmű önálló munka.*

1953 augusztusában jelentkeztem aspiránsnak, és ugyanazon év decemberében értesítettek arról, hogy felvettek. Az általános követelmény ilyenkor az

* Ha a tanulmányok tartalmától eltekintünk (például a matematikában vagy fizikában nyugodtan el is vonatkoztathatnánk ettől), a lényeges különbség a kétféle fokozat között a disszertáció benyújtása előtti tanulási követelményekben mutatkozik meg. Az amerikai PhD-jelölt legalább két év igen intenzív és magas szintű képzést kap, több kurzuson vesz részt, sok vizsgát tesz le, számos professzorral ismerkedik meg. Ezzel szemben a kandidátus-aspiráns nem részesült külön képzésben a korábbi egyetemi tanulmányok betetőzéseképpen. Csak néhány vizsgát kellett letennie, amelyre magánúton készülhetett fel – és persze disszertációt kellett benyújtania, amit nyilvános vitán kellett megvédenie.

Még egy fontos eltérést kell kiemelni. A PhD-fokozatot a nyugati világban egyetemek adják, míg a kandidátusi címet és az azt követő magasabb fokozatokat a szovjet típusú fokozati rendszerben a tudományos akadémia, illetve az akadémiához kapcsolódó intézmény (például Magyarországon a Tudományos Minősítő Bizottság) ítéli oda.

egyetemi diploma, ahogy annak a fiatalnak is, aki egy nyugati egyetem PhD-programjára jelentkezik, rendelkeznie kell a B.A. fokozattal, azaz az egyetem alsó fokú diplomájával. Nekem nem volt egyetemi diplomám. Még 1945-ben beiratkoztam a budapesti tudományegyetemre, bölcsésznek. Főként filozófiai és történelmi kurzusokra jelentkeztem. Akkor még egy ideig léteztek „mezei" diákok, akik nem jártak be az órákra, de az év végén aláíratták indexüket a professzorral, a vizsgákat pedig halogatták. Ezt tettem én is két évig, majd – amikor a *Szabad Népnél* betöltött munkaköröm minden energiámat lekötötte – feladtam azt az elképzelést, hogy szabályosan elvégezzem az egyetemet. Amikor aspirantúrára jelentkeztem, esetemben eltekintettek a diploma követelményétől. Nem járt közbe senki az érdekemben, de feltételezem, hogy amikor az aspirantúrafelvételről döntöttek, tekintetbe vették magas beosztásomat. Végeredményben úgy kaptam meg 1956-ban a PhD-nek megfelelő kandidátusi fokozatot, hogy hiányzott az ezt megelőző egyetemi diplomám.

Aspiránsvezetőm Nagy Tamás professzor volt, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemnek a rektor után rangban második, de szakmai tekintélyben és tényleges vezetési hatáskörben első embere. Ő volt *A tőke* magyar fordítója, az egyetem politikai gazdaságtani tanszékének vezetője. Képzett (és nem csak a marxizmusban képzett) közgazdász volt. Előadásait, vita-összefoglalóit élvezet volt hallgatni, mert tisztán és szabatosan gondolkodott és fogalmazott. Nem volt alkotó tudós, nem maradtak utána maradandó művek, de sok más közgazdásszal együtt én is hálásan gondolok vissza arra a támogatásra és bíztatásra, amit tőle kaptam.

Nagy Tamás teljesen szabad kezet adott abban, hogy mivel foglalkozzam. Engem a tervezés és a gazdaságirányítás kérdései érdekeltek, de akkor még nem tudtam megfogalmazni, pontosan mit és hogyan kutassak.

A kötelező kandidátusi vizsgákat hamar és nehézség nélkül letettem. Ún. „levelező aspiráns" voltam, aki főfoglalkozása *mellett,* szabadidejében, tanul. Voltak „ösztöndíjas" aspiránsok is, akiknek a tanulás és disszertációírás töltötte ki az egész munkanapját. Mások tudományos kutatóintézetben vagy egyetemen dolgoztak és ez a tevékenységük kapcsolódott össze a kandidátusi fokozat elnyeréséért végzett munkával. 1952–1953 táján kétszer is kértem feletteseimtől, hogy engedjenek el a *Szabad Nép* kötelékéből, mert inkább kutató szeretnék lenni. Kérésemet habozás nélkül, erélyesen elvetették, mondván: „Rád a pártnak itt, a *Szabad Népnél* van szüksége." Az utasítást fegyelmezetten elfogadtam.

Miért vágyódtam a pályamódosításra? Ekkor még szó sem volt politikai indítékról, arról, hogy távol akartam lenni a politikacsinálás boszorkánykonyhájától. Inkább az motivált, hogy viszolyogni kezdtem a napilap taposómalmától, megcsömörlöttem az újságírás felületességétől és kapkodásától. Keveset tudtam arról, mit is jelent a kutatói pálya, de vonzódtam iránta. Egy árulkodó jel: noha nem tartozott a munkakörömbe, mégis több ízben önként jelentkeztem, hogy tudósítok a Tudományos Tanács megalakulásáról és az akadémiai élet más eseményeiről. Fogalmam sem volt arról, hogy milyen kí-

méletlenül folyik a tudomány „gleichschaltolása" a színfalak mögött. Kizárólag az magyarázza ezeket a kiruccanásokat, hogy vonzott a tudomány világa.

Egy-két év telt el a kéréseim visszautasítása óta. Már tartottak a *Szabad Nép*-lázadás körüli viharok, amikor egy ízben Gimes Miklós azt mondta nekem: „Nem való neked a politika. Inkább menj el kutatónak, az jobban illik hozzád." Még a helyszín is előttem van, ahol ezt a tanácsot adta, a páternoszter előtt álltunk mind a ketten, egy kínos értekezlet után.

Önként, saját kérésre nem hagyhattam el az állásomat, és nem változtathattam foglalkozást. Ám amikor másokkal együtt engem is eltávolítottak a munkahelyemről, alkalom kínálkozott a pályamódosításra. Megragadtam az alkalmat. Nemrég alakult meg a Közgazdaságtudományi Intézet, amelynek vezetője az a Friss István lett, aki korábban, a pártközpont államgazdasági osztályának vezetőjeként instrukciókat adott nekem, s évek óta jól ismert. Kértem, hogy az ő intézetébe vegyenek fel.

Intézeti karrierem azzal kezdődött, hogy eléggé látványosan lefokoztak. Magas szerkesztőségi pozíciómat elvesztése után, a lehető legalacsonyabb intézeti beosztást kaptam: „segédmunkatárs" lettem. Bérként egykori szerkesztőségi fizetésem 40%-át kaptam meg.* Korábban nagy és szép dolgozószobám volt, most olyan szobába kerültem, amelyben hárman voltunk.

Igaz viszont, hogy szobatársaim okos, érdeklődő és – hozzám – igazán barátságos emberek voltak, Erdős Péter és Hoch Róbert. Amíg velük egy szobában ültem, nem volt könnyű a munkára koncentrálni, mert ezekben a különös, izgatott hónapokban ők inkább beszélgetni akartak.

Szellemi impulzusok

Nemcsak a szobatársaimmal, hanem más intézeti kollégákkal is sok érdekes és gondolatébresztő beszélgetést folytattam. Az intézet 1956 elején a Nádor utca 7-be költözött, az Ybl-tervezte szép neoklasszicista épületbe, ahol most az Akadémia irodái vannak. A második emeleten kapott szobákat Nagy Tamás osztálya, ahova én is tartoztam. Itt dolgozott Máriás Antal, akit a külkereskedelmi hatékonyságról Liska Tiborral közösen írott cikke[30] tett fiatalon ismertté, s aki később az egyetem gazdaságpolitikai tanszékét vezette. A mellettem lévő szobában ült Csendes Béla, néhány szobával odébb Vági Ferenc, akkor még kezdő agrárközgazdászok. Később Béla az Országos Tervhivatal elnökhelyettese lett, Feri pedig az egyetem mezőgazdasági tanszékének vezetője. Itt volt közöttünk Nagy András, aki nagy egzisztenciális kanyarok után került az intézetbe: magas posztokat töltött be az ifjúsági mozgalomban, politikai gazdaságtant oktatott, majd a Rajk-pert követően egyszer csak építőipari segéd-

* A fizetés kiegészítésére a honorárium kedvéért néhány könyv- és folyóirat-ismertetést írtam. A szerkesztők segítőkészségére vallott, hogy közölték az írásaimat – de csak név nélkül vagy álnéven publikálhattam.

munkássá fokozták le, hogy azután az új szakasz idején visszatérhessen a szellemi pályára. Hoch Róbert, Ausch Sándor, Molnár Ferenc, Bródy András – folytathatnám a neveket, amelyek jól ismertek azok számára, akik nyomon követték a magyar közgazdaság-tudomány fejlődését a következő évtizedekben.

„Gyepsor" – így neveztük az intézetnek ezt a folyosóját, pontosabban szólva, a fiatal kutatóknak azt a csoportját, akik itt dolgoztak.* Összetételét tekintve bizonyos szempontból igen heterogén csoportosulás volt ez. Volt, akit a faluhoz, mást a városhoz kötöttek a gyökerei. Némelyek már korábban is egyetemi-akadémiai munkát végeztek, mások éles pályamódosítás után lettek kutatókká. Mégis, sok mindenben hasonlóak voltunk egymáshoz. Mindegyikünk csalódott a kommunista rend Sztálin–Rákosi-féle változatában, s emberibb és egyúttal hatékonyabb szocializmust szeretett volna látni. Mindegyikünk viszolygott a korábbi politikai gazdaságtan hideg és üres sémáitól és a *valóságot* akarta tanulmányozni. Egyikünk sem volt, mai nyugati értelemben véve, felkészült közgazdász. Ha közgazdaságtant nem is igen tanultunk egymástól, mindenkit inspiráltak az őszinte beszámolók a tapasztalatokról és a tisztességes szándékú, egymás megbecsülésén alapuló politikai viták. Sokat tréfálkoztunk, ugrattuk egymást – olyan baráti hangulat volt, amellyel nem sok közösségben találkoztam azóta sem.

Az a két ember, aki a legerősebb hatással volt ebben az időszakban közgazdasági gondolkodásom formálódására, nem tartozott az intézet munkatársai közé.

Már korábban is ismertem, de ekkor kerültem közel Péter Györgyhöz, a Központi Statisztikai Hivatal elnökéhez. Kende Péter hozott össze bennünket. Kezdetben többször hármasban találkoztunk, később azonban a négyszemközti meghitt beszélgetés vált találkozásaink állandó formájává. Egyszer-kétszer ő látogatott meg a lakásunkon, de többnyire én mentem el az ő szép és elegáns lakásába. Felesége, Péter (Pikler) Emmi, a nagynevű gyermekpszichológus-pedagógus behozta a kávét, néhány szót beszélgetett velünk, majd vég nélküli eszmecseréinkre magunkra hagyott.

Péter György 25 évvel volt idősebb nálam. A régi kommunisták közé tartozott, aki többek között azzal szerzett hírnevet magának pártkörökben, hogy Rákosi Mátyás és Vas Zoltán után ő töltötte el a leghosszabb időt, tíz évet a Horthy-rendszer börtönében. Találóan nevezte el Hegedűs András, aki később egy ideig helyettese volt a Központi Statisztikai Hivatalban, „bolsevik grand-seigneurnek".[31] A sok szürke pártbürokrata közül kirított színes egyéniségével, finomságával, nagyvonalúságával, iróniájával.

* „Gyepsornak" nevezték a háború előtti magyar faluban a legszegényebbek által lakott körzetet. Veres Péter *Ebéd a gyepsoron* című írásában így ír róla: „A Gyepsor a falu szélén van. Előtte szikes mezőség, amelyen mező helyett liba-, disznó- és tehénganaj van. Utóbbiak persze csak amíg megszáradnak, mert akkor a Gyepsor lakói felszedik tüzelni." (Veres 1997 [1939], 32. p.) Az idézetet Péteri György (1998, 198–205. p.) tanulmányából vettem át. Péteri szépen, sok érdekes és tanulságos információval alátámasztva írja le a Nádor utcai „Gyepsor" tagjainak életrajzát és a csoport életét.

Amikor – egy-két találkozás után – úgy érezte, hogy bizalommal lehet irántam, előrukkolt közgazdasági gondolataival. A piac és csak a piac az a nagyszerű mechanizmus, amely képes hatékonyan összehangolni a keresletet és a kínálatot. Ehhez képest a terv nagyon durva és merev instrumentum. Ahhoz, hogy a piac működjék, az árakat meg kell szabadítani kötöttségeiktől.

Kereslet, kínálat, szabad árak, piac, hatékonyság – csupa olyan fogalom, amellyel egy közgazdászhallgató bármely nyugati egyetemen már a kezdőknek szánt mikroökonómiai kurzus első előadásain megismerkedik. Péter György olyan gondolatokat vetett fel, amelyek egy másik világban triviálisak – de számomra szinte forradalmian újak voltak.

Péter György még a börtönben kapta kézhez az akkori budapesti egyetemi oktatás legismertebb közgazdászprofesszorának, Heller Farkasnak az egyik tankönyvét.[32] Matematikusi egyetemi végzettsége volt, de Heller könyvéből tanulta meg, autodidaktaként, a „polgári" (értsd: nem marxista) közgazdaságtan alapjait. Később nem képezte magát tovább ebben a tantárgyban, de a fiatalkori szellemi élmény életre szóló hatást gyakorolt rá.

Amit Hellertől elméletileg magába szívott, azt megerősítették személyes tapasztalatai. Rendszeresen részt vett az ENSZ Európai Statisztikai Bizottságának genfi ülésein. Többször is elmondta nekem, milyen élményt jelentett számára Svájc, a konszolidált, stabil bőség és gazdagság országa, és szembeállította azt a nálunk és más szocialista országokban tapasztalható ínséggel és hiánnyal. (Péter György volt, Gimes Miklós után, a második ember közeli barátaim közül, akit valósággal sokkolt a svájci élmény.) Szemében a zürichi Bahnhofstrasse eleganciája, a választék hihetetlen bősége, az eladók udvariassága a piac hatékonyságának kézzel fogható bizonyítéka volt.

Péter György nem gondolt „rendszerváltásra" abban az értelemben, ahogyan ezt a fogalmat ma használjuk. Meg volt győződve arról, hogy megmaradhat kommunistának, miközben elveti a központi parancsgazdaságot, és helyette a piacra bízza a koordinációt.

Először csak bizalmas beszélgetésekben mondta el eszméit. Később, 1954–1955-ben két cikket is publikált, amelyekben felvázolta, majd a bírálatokkal szemben megvédte reformkoncepcióját.[33] Ezek fogalmazványait előzetesen megbeszélte egy-két legbizalmasabb munkatársával és egy-két hivatalon kívüli barátjával, köztük velem is. Igyekeztem megjegyzéseimmel, néhány bekezdés megfogalmazásával hozzájárulni a cikkek, különösen a második tanulmány végső változatához. Gondolom, mások is adtak ötleteket, segítséget. Ám maga az alapgondolat kétségkívül tőle származik.*

A piacnak az a szinte mitikus tisztelete, amely Péter György szavaiban és írásaiban kifejezésre jutott, teljesen idegen a marxista politikai gazdaságtan-

* Szembeötlő Péter György eszmerendszerének rokonsága a Lange-féle „piaci szocializmussal". Biztos vagyok abban, hogy Péter – az első fejezetben említett Kardeljhez és más jugoszláv szerzőkhöz hasonlóan – *nem* ismerte Lange munkásságát. Itt az autodidakta által megvalósított „újrafelfedezés" tipikus esetével állunk szemben.

tól. Marx gondolati építményének egyik alappillére, hogy a piac anarchiát szül. A gazdasági haladás megköveteli, hogy az emberiség megszabaduljon a piac okozta anarchiától és helyébe végre rendet teremtsen. Amikor Péter György (és az általa ajánlott Heller Farkas-tankönyv) megtanított a piac erényeinek felismerésére, ezzel sokat segített abban, hogy elszakadjak a marxizmustól.

Péter Györggyel az intellektuális kapcsolaton túlmenő őszinte barátságot kötöttünk. Ahol csak tudott, segítségemre volt.[34]

Bíráló megjegyzései, eretnek közgazdasági gondolatai miatt szálka volt a konzervatív erők szemében. 1969-ben mondvacsinált ürüggyel rendőrségi vizsgálat indult ellene. Nem a lakásán, hanem kórházban helyezték házi őrizetbe. Szívébe szúrt kés végzett vele. Valószínűleg öngyilkos lett; talán nem bírta elviselni a várható megaláztatások gondolatát. Nem zárható ki az sem, hogy meggyilkolták.*

Térjünk vissza 1955–1956-hoz. Közgazdasági gondolkodásom újjáformálódásában igen fontos szerepet játszott az az intenzív párbeszéd, amelyet legközelebbi barátommal, Kende Péterrel folytattunk. Amint arról a 2. fejezetben beszámoltam, együtt léptünk be a marxizmus birodalmába, amikor aprólékos pontossággal olvastuk és jegyzeteltük *A tőkét*. A történetet az teszi teljessé, hogy most együtt léptünk ki (igaz, akkor még tiltott határátlépéssel) ebből a birodalomból. Sok-sok beszélgetést folytattunk, majd Kende nekivágott annak, hogy leírja, mit is gondol a marxizmusról. „Kritikai jegyzetek a marxizmus gazdasági tanaihoz" – ez volt a 72 oldalas tanulmány címe.[35] Szerencsére Péter magával vitt egy példányt az emigrációba. Mai szemmel olvasva is remek munka: árad belőle a gondolati frissesség, az éles és elmélyült kritikai szellem.

Magam is írtam egy – emlékezetem szerint kb. 100 oldalas – tanulmányt, kettős céllal. Egyrészt reagáltam Kende Péter írására. (Mivel mindez titokban készült, nem hivatkoztam rá név szerint, hanem W.-ként utaltam rá.) Néhány ponton vitatkoztam az írásával, de ennél lényegesebb volt az, hogy egyetértőleg továbbfűztem az általa kifejtett gondolatokat a marxi politikai gazdaságtanról. Másrészt itt, ebben a nyilvánosság elől elrejtett tanulmányban akartam elmondani a szocialista gazdaságról azt, amit a nyilvánosságnak szánt kandidátusi disszertációmban nem publikálhattam. Elsősorban önmagam számára, valamint legközelebbi eszmetársaim számára ebben az írásban akartam tisztázni a készülő könyv elméleti hátterét.

Elszomorító, hogy ez a néhány példányban készült kéziratom elveszett. Egyetlen írásos nyoma maradt. A sors iróniája, hogy ez a nyom éppen a politi-

* A Péter György elleni büntetőeljárásról Nyiri Sándor jogász tartott előadást (1994, 45–47. p.) a nagy reformközgazdász tiszteletére 1994-ben rendezett emlékülésen. Ebből kiderül, hogy a halál utáni helyszíni szemle elvégzésekor súlyos szakmai hibákat követtek el. A holttestet elmozdították, számos részletet nem rögzítettek a jegyzőkönyvekben stb. Ezért utólag lehetetlen egyértelműen megállapítani a halál okát.

kai rendőrség irattárában található. Fekete Sándor, akit 1958-ban letartóztattak, a kihallgatásai során saját kezűleg írott önvallomásában 11 pontból álló részletes jellemzést adott rólam. A 2. pontban számol be a Kendével közös munkánkról, és említi a tanulmányt, amely „megdöntötte Marx *Tőkéjének* alapelveit". Fekete az önvallomásban ironikusan idézőjelbe teszi a tanulmánynak ezt a jellemzését, majd így folytatja:[36] „Erről előbb Gimestől értesültem, aki nagyon dicsérte a tanulmányt, majd 1956 végén Kornai nekem is megmutatta az írást. A tanulmány azt igyekezett bebizonyítani, hogy *A tőke* kiindulópontja, az értékelmélet hibás."*

Amikor a marxizmustól való elszakadásban idáig eljutottunk, még igen keveset tudtunk a rivális elméletekről. Nem az ment végbe bennünk, hogy az egyik elméletet elvetve átpártoltunk egy másik elmélethez. Münchhausen bárókénti saját hajunknál fogva húztuk ki magunkat a marxizmus gondolkodási mocsarából. Kende Péter 1955-ös írásában nyomon tudom követni, hogy ő még a marxi nyelvet (érték versus használati érték stb.) használta a marxi gondolat tartalmi bírálatához. Azt próbáltuk megállapítani, miért vetjük el a marxi politikai gazdaságtant, és mit várnánk el egy igazán tudományos gazdasági elmélettől.

Szakítás a marxi politikai gazdaságtannal

A fentiekben többször kiemeltem, milyen nagy szerepet játszott gondolataim alakulásában a Kende Péterrel folytatott szóbeli és írásos dialógus. Nagyjában-egészében párhuzamosan formálódtak újjá a közgazdasági és politikai nézeteink. Mégis most visszatérek az egyes szám első személy nyelvi formulájára. Nem könnyű feladat számomra annak rekonstrukciója, hogy ebben a sokéves érzelmi és intellektuális átrendeződésben hol tartottam 1955–1956-ban, kutatói pályám indulásakor – és kikerüljem azt a veszélyt, hogy időben korábbra helyezem olyan érzések és gondolatok megjelenését, amelyek csak később értek meg bennem. Ha ezt nehezen tudom megoldani a magam történetével kapcsolatban, végképp nem tehetem bárki másra vonatkozóan, még ha hozzám oly közel álló emberről van is szó, mint Kende.

Megszámlálhatatlanul sok kritika jelent már meg Marx tanairól. Sokkal kisebb, de azért jelentős azoknak a műveknek a száma, amelyek tudományos

* Fekete ennek a vallomásnak az 5. pontjában beszámol arról, hogy 1957 tavaszán megmutatta nekem *Hungaricus* című tanulmányát, amelyben (és most idézem a vallomást) „többek között ellene is irányuló megjegyzés volt a »Marxot megdöntő ifjú titánokról«. Kornai – a lakásomon tartott megbeszélésen – nem fogadta el a *Hungaricusnak* azt a kitételét, hogy Marx értéktöbblet-elmélete és a történelmi materializmus ugyanolyan egzakt része az egyetemes tudománynak, mint mondjuk Kepler csillagászati tételei. Még határozottabban, mint korábban, azt vallotta, hogy a marxista politikai gazdaságtan már kiindulópontjaiban is hibás." Különös érzés ma, 2004-ben olvasni: hogyan vált a represszió börtönében a marxi értéktöbblet-elmélet bírálata rendőrségi üggyé. Fekete Sándor itt idézett vallomására a következő fejezetben még visszatérek.

tárgyilagossággal és elmélyült elemzéssel nyúlnak hozzá Marx bírálatához.* Ez utóbbi gondolatokhoz tulajdonképpen nincs sok hozzátennivalóm. Az itt következő fejtegetések nem lépnek fel azzal az igénnyel, hogy néhány mondatban megcáfolják a marxizmust. Ami megjegyzéseimben mégis tanulságos lehet, az nem annyira a kritika tartalma, hanem inkább a kiábrándulás folyamatának, időbeni egymásutániságának leírása. Mi volt – az én egyedi esetemben – a marxizmustól való elszakadás logikai szerkezete?

Arról már a 4. fejezetben beszámoltam, hogy eszméim változása nem racionális, hanem metaracionális síkon kezdődött. Kommunista *hitem* rendült meg, amikor rádöbbentem az engem körülvevő hazugságra és kegyetlenségre. Világnézetem etikai fundamentuma omlott össze.

Ha ez volt – geológiai hasonlattal élve – a legmélyebb réteg, akkor e fölött helyezkedett el, immár a racionális szférában, a marxizmus *episztemológiai* megalapozása. A marxizmus azt hirdeti magáról, hogy a *tudományos* szocializmus elmélete. Elhatárolja magát a szocialista nézetek különböző tudománytalan változataitól, azokat naivnak és utopisztikusnak bélyegzi. Saját állítása szerint a marxizmus és csak a marxizmus kínálja fel a társadalommal foglalkozó kutatás és ismeretanyag tudományos módszertanát.

A marxizmustól azért szakadtam el, mert meggyőződtem arról, hogy éppen ebben a tekintetben megalapozatlan. Tisztában vagyok azzal, hogy amikor most tudományelméleti, módszertani fejtegetésekbe kezdek, ingatag talajra lépek. A témával foglalkozó filozófusok körében nincs megegyezés arra vonatkozóan, mitől „tudományos" egy megállapítás, sőt abban sem, hogy mikor tekinthető igazoltnak egy állítás igaz volta. De hát egy szellemi önéletrajznak nem is lehet célja, hogy megpróbálja eldönteni ezeket a vitákat. Csupán arra törekszem, hogy a magam személyes történetét adjam elő.

Szememben 1955-ig a marxi gondolati építmény zártsága és áttekinthető logikai szerkezete elegendő argumentum volt amellett, hogy az nemcsak zárt és logikus, de *igaz* is. Amikor már csalódottan és gyanakodva kezdtem revideálni magamban a korábbi elméleti meggyőződést, elkezdtem mind nagyobb határozottsággal alkalmazni egy másik kritériumot: az elmélet szembesítését a valósággal. Éppen a becsapottság keserves élménye sugalmazta fokozott erővel ezt a kritériumot. Hogyan viszonylik az „értékelmélet" a valóságos árakhoz? Hogyan viszonylik az „elnyomorodás" elmélete az életszínvonal valóságos történelmi dinamikájához? Hogyan viszonylik „a kapitalista válságok elmélete" a valóságos konjunktúrahullámzáshoz? Hogyan viszonylik az „osztályok" és az „osztályharc" elmélete a valóságos társadalmi rétegződéshez és a valóságos társadalmi konfliktusokhoz? Nemcsak az a baj, hogy ezeknél a szembesítéseknél a marxista dogmák egytől-egyig elbuknak a valósággal való összevetés vizsgáin. A legnagyobb baj az, hogy Marx és főképp későbbi tanít-

* Ekkortájt olvastam például Böhm-Bawerk, a nagy osztrák közgazdász nevezetes Marx-kritikáját (1926 [1896]), amely meggyőzően mutatja ki *A tőke* I. és III. kötete közötti ellentmondást.

ványai nem is érzik elsődleges intellektuális kötelességüknek a tudományosság elemi kritériumának alkalmazását, a valósággal való konfrontációt.

Nem a marxizmus az egyedüli társadalomtudományi irányzat, amely elköveti ezt az ősbűnt, de én ekkor, 1955–1956-ban a marxizmustól kértem számon a tudományosság alapkövetelményének, az elmélet és a valóság összevetésének teljesítését.

A társadalomtudományok persze sokkal nehezebb helyzetben vannak ebben a tekintetben, mint például a kísérleti természettudományok. Utóbbiak könnyebben és nagyobb statisztikai szigorúsággal igazolhatnak egy-egy elméleti állítást. Ám ha korlátozottabbak is az empirikus igazolás lehetőségei, a társadalmi jelenségek kutatóinak legalább annyit kell demonstrálniuk, hogy *maximálisan törekedtek* állításaik ellenőrzésére, azaz megkísérelték, hogy a rendelkezésükre álló legjobb eszközökkel minél lelkiismeretesebben szembesítsék az elméletet a tapasztalattal. Ha pedig úgy látják, hogy a valóság lényeges pontokon eltér az elmélettől, akkor azt módosítaniuk kell, vagy ha ez sem sikerül, akkor el kell vetniük a valóság által megcáfolt elméletet.

A korábbi geológiai metaforát folytatva, hibás tudományelméleti és módszertani rétegre rakodott rá megannyi hibás elméleti állítás. Éppen azért rakódhatott egymásra annyi téves elméleti réteg, mert az elmélet megalkotója nem követelte meg magától és mástól a valósággal való szembesítést. Mint amikor régen elhalt állatfajok megkövesedtek, úgy maradtak fenn, változatlan formában, megmerevedve, elavult doktrínák. Marx bámulói, ha maguk is kénytelen-kelletlen elismerték egyik-másik dogma téves voltát, a mester rossz tanítványait, „vulgarizátorait" hibáztatták. Az igazság az, hogy Marx szoktatta rá őket (bennünket is) a rossz gondolkodási algoritmusra.

Folytassuk a geológiai hasonlatot.* A marxista politikai gazdaságtan hívei az *értékelméletet* tekintik az egész marxi közgazdaság-tudomány központi gondolatának. Ez tehát a következő réteg, amellyel röviden foglalkozni szeretnék.

Akkortájt kezdtem megérteni, hogy a szocialista gazdaságban rosszul működik az erőforrások allokációja. Az árak funkciója e gazdaságon belül szinte megmagyarázhatatlan. Igaz, Marx nem is ígérte, hogy előre megmondja, pontosan mit kell tenni a szocialista rendszerben. De akkor legalább azt meg kellene tudnunk az írásaiból, hogy is van ez a kapitalizmusban. Elég volt élesen feltenni ezt a kérdést, hogy világossá váljék: Marx adós marad a válasszal. Munkáiban ismételten utalásokat találunk arra, hogy az árakat a „konkuren-

* Érzékelem, hogy e metaforával bizarr helyzetbe kerültem. Miközben bírálom a marxizmust, éppen a marxisták egyik kedvenc formuláját, a „mélyben" meghúzódó lényeg és a „felszín" szembeállítását használom. Talán kissé megnyugtathat, hogy a marxizmustól távol álló pszichológusok is szívesen használják a lélek és a gondolkodás mélyebb és a felszínhez közelebbi rétegeinek metaforáját.

Még egy megjegyzés. Amint arra ismételten rámutatok majd, sok mindent továbbra is munkaképesnek és megvilágító erejűnek tartok abból, ami Marx és követői nevéhez fűződik. Mentes akarok maradni minden előítélettől. Például az a körülmény, hogy egy hasonlatot szívesen alkalmaznak a marxisták, nem veszi el a kedvemet attól, hogy magam is használjam.

cia" határozza meg. De hát hogyan? *A tőke* I. kötete a levegőben lebeg. Fő állítása, amely szerint minden érték egyedüli alkotója a munka, jellegzetes esete a nem tesztelhető, nem cáfolható – tehát nem tudományos – állításoknak. Ráadásul az I. kötet fő tételéből nem vezethető le semmiféle szigorú dedukcióval a III. kötet gondolatrendszere, amely szerint az értéktöbblet „átalakul" a tőkével arányos átlagprofittá. Ott már tesztelhető-cáfolható állításokat találunk, ám ezek a valósággal való szembesítéskor eléggé gyatrán szerepelnek. Célja, hogy profit magyarázó elmélete legyen, de eléggé rosszul magyarázza meg, milyen tényezők alakítják a kapitalizmus valóságában a profitot. Tömören összefoglalva: eljutottam ahhoz a következtetéshez, hogy Marx értékelmélete alkalmazhatatlan.

Az eddig tárgyalt rétegekre rakódik rá a többi marxista közgazdasági tétel. Itt most a szemléltetés kedvéért csak egyet emelek ki: a *munkásosztály elnyomorodására* vonatkozó állítást. Deduktív módon nem következik semmilyen előzetes tételből. Ha netán elfogadnánk a marxi értékelméletet, valamint az átlagprofitra és a termelési árra vonatkozó elméleteket, továbbá minden egyéb segédtételt, amely *A tőkében* szerepel – ezzel egyaránt összeférne az, hogy a fizikai munkások életszínvonala relatíve (a lakosság többi csoportjához képest) és abszolúte (azaz hosszú távú dinamikáját tekintve) romlik, stagnál vagy javul. Ami pedig az empirikus igazolást illeti, a történelem harsányan cáfolja az elnyomorodásról mint hosszú távú trendről szóló marxista tant. Statisztikailag egyértelműen igazolható, hogy a világ minden – a kapitalista rendszer keretei között működő – országában egy-két évszázad alatt lényegesen emelkedett a dolgozó emberek anyagi fogyasztása, és javultak az életkörülményeik.

Sok – korábban marxista meggyőződésű – értelmiségi nem képes radikális eszmei szakításra. Kétségbeesett utóvédharcokat folytat, mint amikor a vereségre ítélt városvédő hadsereg utcáról-utcára, háztömbről-háztömbre vonul vissza és adja fel hadállásait. Amíg lehet, kitart egy-egy elméleti tétel vagy egy-egy kutatási-megismerési módszer mellett. Ami engem illet, más stratégiát alkalmaztam saját gondolataim újraformálásakor. 1955 végefelé feladtam magamban a marxizmust. Kijelentettem, először önmagam előtt, hogy mostantól kezdve nem vagyok marxista. Nem utasítom el minden egyes módszerét vagy állítását (erről majd a könyv későbbi fejezeteiben még szó lesz), de elvetem az „izmust", a marxi gondolati építményt. Néha, bizalmas baráti körben úgy jellemeztem ezt a szellemi állapotot, hogy önmagamban „nullára írtam le a marxizmust".* Semmit sem fogadok el belőle pusztán azon az alapon, hogy ennek a gondolkodási iskolának lojális híve vagyok. A „nulláról" indulva, az előzmények alapján érthető és indokolt intellektuális gyanakvásomat és bizalmatlanságomat leküzdve kell önmagamat újra meggyőznöm az el-

* A marxizmus elméletével és ideológiájával *radikálisan* szakítottam. Viszont a szocialista rendszer megreformálhatóságában még jó ideig bizakodtam. Később még szó lesz arról, hogyan távolodtam el, fokról-fokra a „naiv reformer"-felfogástól.

fogadásról, ha úgy látom, hogy egyik-másik marxista tétel vagy gondolkodási módszer mégiscsak használható.

Úgy láttam, hogy ez az elszakadási stratégia jól bevált nálam. Teljesen nyitottá váltam új gondolatok befogadására. Nem kellett minden riválisnézetet előbb hosszan ütköztetni a marxista dogmával, mert azt már előzetesen eltakarítottam az útból. Azt tapasztaltam, hogy e stratégia nagy lépéselőnyt adott nekem számos kortársammal szemben, akikkel egy időben váltunk marxistává, de akiknél sokkal tovább, esetleg még évekig vagy évtizedekig elhúzódott, amíg a gondolkodásuk szárnyalását visszafogó kötelékektől meg tudtak szabadulni. Sok budapesti filozófus, közgazdász, történész az 1960-as és 1970 években még a „marxizmus reneszánszával" kísérletezett, és gondolatdarabról-gondolatdarabra haladva mérlegelgette: mit selejtezzen ki és mit tartson meg – amikor én már réges-rég túljutottam ezen a nyüglődő, az újszerű gondolkodást visszafogó fázison.*

Kutatni kezdek

Ami az életkoromat illeti, nem voltam elkésve. Huszonhét évesen fogtam hozzá a disszertáció elkészítéséhez; ez nagyjából megfelel a tézisírás fázisába lépő amerikai „graduate-diák" tipikus életkorának.

Amikor egy amerikai PhD-diák hozzákezd disszertációjához, már sokat tud arról, hogyan végzik kutatómunkájukat a professzorai. Sokan közülük közelről belelátnak a kutatók műhelyébe, amikor asszisztensként segítenek valamelyik tanárnak. Később a hivatalosan felkért tanácsadói látják el útbaigazításokkal. A kutatási módszereket úgy adják tovább a tanár-tanítvány, majd az egykori tanítványból lett tanár és az újabb tanítvány nemzedékláncolatában, ahogy hajdanában a céhekben a mester és a már felszabadult segéd oktatta a tanoncot. Nekem nem adatott meg az a lehetőség, hogy tudományos műhelyben mesterektől lessem el a kutatómunka mesterségét. Hivatalosan kijelölt aspiránsvezetőm, Nagy Tamás, aki egyúttal az „általános elméleti osztály" vezetőjeként munkahelyi főnököm is volt, sok hasznos megjegyzést tett írásaimra. Jó taktikai érzékkel rendelkezett, és meglátta, hogy a politikai korlátok közepette „meddig lehet elmenni". Mivel azonban maga nem végzett igazi kutatást, nem volt a kutatás mesterfogásainak birtokában, így nem volt mit továbbadnia.

Néhány hónapig nem volt önálló témám, hanem az volt a hivatalosan kijelölt feladatom, hogy Erdős Péter mellett tevékenykedjek, az ő kutatási asszisztenseként. Elkísérgettem útjaira, sokat beszélgettünk. Igazából az absztrakt elmélet izgatta, amint az későbbi munkáiból is kiderült; empirikus kutatás-

* Vajda Mihály, az ismert filozófus így számolt be erről a folyamatról egy nyilatkozatában (Pogonyi 2003, 14. p.): „Emlékszem, hogy lukácsista barátaimnak a '70-es évek közepén mondtam: »Úgy gondolom, hogy már nem vagyok marxista.« Nem azért, mert a marxizmus nevében csinálták az egész disznóságot, hanem azért, mert a marxizmus nem ad magyarázatot arra, mi zajlik körülöttem."

ban nem volt semmi tapasztalata. Gazdasági vezetők véleményét akarta megtudni az irányítás és tervezés problémáiról. Ám modorossága, éles, sokszor arrogáns fellépése nem késztette őszinteségre a megkérdezetteket. Okos és szellemes ember volt, gyilkos iróniával megáldva. Jaj volt annak, akit célba vett a kritikájával! Sok minden ellen dohogott, sok minden nem tetszett neki a sztálinista politikai rezsimben és a marxista elmélet megfagyott állapotában. Úgy érezte, hogy tőlem, a *Szabad Néptől* most kidobott ellenzékitől nincs mit tartania, ezért megnyílt előttem. Ez a nyílt beszéd azonban elégé egyoldalú volt. Minden kritikája ellenére végeredményben hithű és a végtelenségig lojális híve volt a kommunista pártnak és a marxista elméletnek. Óvakodtam attól, hogy feltárjam előtte: én hol tartok a marxizmus és a kommunista eszmék elvetésében. Megelégedtem azzal, hogy az ő kritikai felfortyanásait hümmögve végighallgassam. Ez is elég volt ahhoz, hogy barátságos viszony alakuljon ki közöttünk.

Sem ő, sem Nagy Tamás nem tiltakozott, amikor – néhány hónap elteltével – azt kértem, hogy a továbbiakban önállóan végezhessem a munkámat. Akkor már elhatároztam, hogy egyetlen szűkebb területen, a könnyűiparban próbálom feltárni: hogyan is működik a gazdaság irányítása. Mit jelent a valóságban a központi tervezés? Azért választottam a könnyűipart, mert a nehéziparban nehezebb lett volna hozzáférni az adatokhoz. Ott a termelés katonai kapcsolódásai miatt sok adat minősült titkosnak. Emellett izgatott a termelés és a fogyasztás viszonya, és ezt nyilvánvalóan könnyebb volt kutatni olyan ágazatban, amelynek termékeit a lakosság vásárolta meg.

Nem volt semmiféle előzetes pozitív hipotézisem, amikor a kutatást megkezdtem. Viszont kérdéseimet befolyásolta egy lényeges negatív hipotézis: bizonyára nem állja meg a helyét az, amit a hivatalos tankönyvek és a pártpropaganda állít, miszerint a tervhivatal előírja a terveket, és a valóságos gazdasági folyamatok e tervek előirányzatait követik.

Habozás és kísérletezés nélkül választottam ki kutatási módszereimet. Ennek középpontjában a gazdaságirányítási és tervezési folyamat szereplőinek alapos kikérdezése állt. Ösztönösen úgy éreztem: ők és csak ők azok, akik igazán tudják, mi megy végbe az irányítást végzők fejében és cselekedeteiben. Kérdeztem magas, középszintű és alacsony beosztású embereket. Többnyire négyszemközt folytak a beszélgetések, de sor került csoportos vitákra is. Több ágazatban újra és újra összejött ugyanaz a csoport, mert még egy-egy sokórás eszmecsere sem volt elég ahhoz, hogy valamennyi téma napirendre kerüljön.

Akiket kérdeztem, szinte kivétel nélkül szívesen feleltek. Készek voltak bátran kritizálni a fennálló állapotokat. Sokszor gondolkoztam azon már akkor is, miért voltak hajlandóak erre? Talán az is közrejátszott, hogy mindenki – de különösen a magyar ember – szeret panaszkodni. Ám ennél fontosabb indíték volt, hogy bizonyára érezték: őszintén érdekel az, amit mondanak. Nem kötelességszerűen megyek végig egy előre gyártott kérdőív pontjain. Látták, hogy tágra nyílt szemmel, ismeretre éhesen hallgatom őket. Velük bosszankodom a bürokrácia ostobaságai miatt, velük háborodom fel a pazarlás, a vevők igényeinek semmibevétele, a főnökök bornírtsága miatt. Őszinte emberi kap-

csolat alakult ki közöttem és az interjúk alanyai között. Nem egy közülük – még kockázatokat is vállalva – próbált segíteni nekem, amikor néhány év múlva kitettek a Közgazdaságtudományi Intézetből, és a könnyűiparban akartam elhelyezkedni.

De ne szaladjunk előre az időben, maradjunk az 1955–1956-ban alkalmazott kutatási módszereknél. Honnét jött a sugalmazás, hogy elsősorban a személyes kikérdezésre építsem dolgozatom empirikus anyagát? Bizonyára az újságírói gyakorlat is rászoktatott erre. Emlékezetem szerint én honosítottam meg a *Szabad Népnél* azt a műfajt, amit „elemző riportnak" neveztünk. A szokásos nyúlfarknyi tudósítások helyett egy egész újságoldalt töltött ki egy-egy riport. Egy-két munkatársammal együtt felkerestünk egy üzemet, napokat töltöttünk ott, és megkérdeztük az embereket, a vezetőktől a munkásokig, mit gondolnak az üzem munkájáról. Bizonyára más volt akkor az interjúkészítő kommunista újságíró és az interjúalany üzemi vezető viszonya, mint amikor most kutatóként kérdezgettem az embereket. Mindenesetre újságíróként már megtanultam egyet s mást ebből a technikából, és érzékeltem a benne rejlő lehetőségeket.

Inspirált a magyar falukutatás nagyszerű hagyománya. Néhány munkájuk nagy szellemi élmény volt.* Érzékeltem, milyen nagy és reális tudásanyag forrása az emberek meghallgatása.

Persze, nem az emberek szavai alkották az empirikus ismeretek egyedüli forrását. A tőlük hallottakat igyekeztem kiegészíteni a rendszabályok és utasítások szövegének megismerésével és természetesen számszerű adatokkal, vállalati és iparági statisztikai táblázatok felkutatásával. Korán felismertem, hogy milyen élesen eltérhet egymástól a kiadott utasítás és a végrehajtás. Mennyire eltérhet egymástól egy adott jelenség leírása, attól függően, hogy aki elmondja, „fent" van-e a hierarchiában, vagy „lent"! Éppen ez tette olyan izgalmassá a kutatást, az igazság feltárását.**

Senki sem tanított arra, hogyan kell adatsorokat korszerűen elemezni. Ismeretlen volt előttem az ökonometria technikája, amelynek alkalmazása manapság kötelező nemcsak egy PhD-disszertációban, hanem még az alsó szintű egyetemi fokozat, a BA elnyerését szolgáló diplomamunkában is. Restelkedhetnék akkori tudatlanságomért. De talán inkább büszke lehetek arra, hogy mesterségbeli felkészültség nélkül is sok fontos összefüggést sikerült felis-

* Szabó Zoltán *A tardi helyzet* (1986 [1936]) és Kovács Imre *Néma forradalom* (1989 [1937]) című könyvét olvastam el ez idő tájt. Túl azon, amit a parasztság életéről mondtak a számomra, tanulságosnak éreztem a két író-szociográfus módszertani megközelítését is: az emberek kikérdezését, a kérdőíves adatgyűjtést és a közvetlen tapasztalat kiegészítését statisztikai adatok tömör áttekintésével. Amikor ezekkel a munkákkal megismerkedtem, még semmit sem tudtam arról, milyen metodikával kutat a modern szociológia.

** E megközelítés létjogosultsága változatlanul fennáll. Jobban értenénk például azt, hogy mi történt a posztkommunista átalakulás során Kelet-Európában, a Szovjetunió utódállamaiban vagy Kínában, ha nemcsak szórványosan készült volna néhány – közvetlen megfigyelésekre és mélyinterjúkra alapozott – munka, hanem szélesebb körben folytak volna hasonló módszerű kutatások.

mernem. Sőt, talán most, ötven év elmúltával egy még messzebbmenő állítást is megkockáztatok. A könyv hátralévő részében többször szó lesz arról, menynyi hátránnyal járt számomra a módszeres közgazdasági iskoláztatás hiánya. Ám még ha ez rosszul hangzik is egy a hivatásáért rajongó egyetemi tanár szájából, kimondom: a tudatlanságnak előnyei is vannak. *Éppen azért,* mert nem járt előttem egy „prof", akinek a lába nyomába tisztelettudó alázattal léphettem volna, mertem és tudtam eredeti lenni. *Éppen azért,* mert nem értettem a közgazdasági kutatás modern technológiáját, nem vesztem el a formális, technikai tennivalókban, nem törődtem a regressziók illeszkedésével, nem ismertem és ezért nyugodtan ignoráltam a vezető folyóiratok és kiadók anonim referenseinek félelmetes technikai igényeit. Semmi más nem izgatott, csak az, hogy megértsem: hogyan is működik az a különös gépezet, amely a mi országunk termelését üzemelteti.

Péteri György történész így jellemzi a Friss-intézetben alkalmazott megközelítést (s ezen belül az én munkamódszeremet is): „naiv empiricizmus".[37] A „naivitás" találó jelző. Olyasféle naivitás jellemezte ezt a munkát, mint a naiv festőkét és más ösztönös művészekét. Primitív és romlatlan. Nem tanulta meg a mesterség finom fogásait, s emiatt durva – de talán éppen ezért „hímporos", üde és őszinte.

Az „empiricizmus" minősítés az igazságnak csak a felét mondja ki. Az imént írtam le a marxista elmélet légvárait. Akkor, abban a szellemi környezetben forradalmi tett volt semmibe venni a „konkrét és absztrakt munka" megkülönböztetését, azt a tételt, miszerint „az értékek összege egyenlő az árak összegével" és más ilyesféle üres „elméleteket", s 180 fokos fordulattal az empíria felé fordulni.

Saját munkám nem állt meg a valóság feltérképezésénél, az empíria egyszerű közlésénél. Ebben a tekintetben bizonyára messzebbre jutott, mint mondjuk a falukutató írók. A tapasztalati anyagot igyekezett szigorú gondolati szerkezetben elrendezni. Kísérletet tett annak bemutatására, hogy a jelenségek milyen *szabályosságokat* mutatnak. Megpróbálkozott az okozati analízissel. Igaz, nem jutottam el egy kidolgozott elméletig (szerencsére, mert még messze voltam az összefüggések alapos megértésétől). De a könyv figyelmes olvasója érzékelhette a szerző igyekezetét, hogy a részmegfigyelésekből *általános következtetéseket* vonjon le.

Munkastílusom is tükrözte az erős és szívós igyekezetet, hogy rendet rakjak a gondolataimban. Nem gubbasztottam naphosszat a jegyzeteim felett. Ekkor alakult ki az a szokásom, hogy hosszú „munkasétákra" megyek el. Erdőben, utcákon csatangolva gondolom végig az összegyűjtött anyagot és a készülő írást. Ilyenkor jegyzetblokk és írószerszám van a zsebemben és jártamban meg-megállva jegyzem fel a gondolataimat.*

* Már jóval később történt, hogy az egyik ilyen munkasétámon gyanakodva követett egy járókelő, aki nem értette, mit jegyezgetek. Dühösen rám förmedt: „Maga autótolvajoknak dolgozik, és nekik írja fel a kocsik rendszámát?"

Ekkor szoktam hozzá ahhoz, hogy azt a munkafázist, amelyben a készülő tanulmányt fogalmazom, nem a munkahelyen végzem, hanem otthon vagy másutt, ahol nem zavarnak meg a figyelem összpontosításában. Legtöbb kollégám akkor még naponta bejárt az intézetbe, míg én elég sok időt töltöttem otthon, írással. Nálam is, akárcsak a hasonló foglalkozásúaknál, ekkor kezdtek kialakulni a munkát serkentő „rituálék": a kávékészítés és ivás szertartása, a zene hallgatása munka közben, az íróasztal előtti görnyedést megszakító séták és így tovább. Gábor fiam 3-4 éves volt. Sokszor én vittem az óvodába (a visszaút már „munkasétának" minősült). Elég hamar megszokta, és később Andris fiam is megtanulta, hogy nem szabad zavarniuk, ha otthon dolgozom. Persze, néha összeütközött a kétféle szándék: mennyi időt töltsek a gyerekekkel és mennyit a munkával.* Saját emlékeim szerint ez a dilemma soha sem éleződött ki konfliktussá, bár lehet, hogy a gyerekek vagy Teri emlékezetében ez másképpen rögződött.

Sok örömöt találtam a kutatómunkában. Érdekeltek és lekötöttek a beszélgetések, szívesen dolgoztam a jegyzeteimen, magát az írást is élveztem. Azok a villanások pedig, amikor úgy éreztem, hogy valamire rájöttem, valamit megértettem, életem boldog pillanatai közé tartoztak. Végre megtaláltam a helyemet.

A disszertáció főbb megállapításai

A könyv első fogalmazványa nem egészen egy év alatt elkészült. A kollégáktól kapott tanácsok figyelembevételével kissé átdolgozva, de alapjában véve változatlan tartalommal nyújtottam be 1956 nyarán kandidátusi disszertációként, majd további kisebb javítások után 1956 szeptemberében adtam le publikálásra a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadónak. Megjelenésekor *A gazdasági vezetés túlzott központosítása* címet kapta. (Időnként TK vagy *Túlzott központosítás* rövidítéssel utalok majd a címre.)

Most, majdnem fél évszázaddal később, újra kézbevettem. Jó érzéssel olvastam el. Vannak benne passzusok, amelyek akkori politikai naivitásomat tükrözik, de a többit ma is vállalnám, mégpedig szerzői büszkeséggel.** (Az olvasó látni fogja: nem minden írásomról mondom ugyanezt.)

Az *Előszó* világosan kifejti programomat: „Vannak persze tucatjával tankönyvek, egyetemi jegyzetek, amelyek leírják gazdaságvezetési, tervezési

* Akárcsak sok más szülő számára, számomra is felejthetetlenek maradtak az esti mesemondás percei. Amikor már kissé nagyobbak voltak a fiúk, a Micimackót, Alice-t és sok-sok vidám Karinthy-művet olvastunk együtt. Talán nem túlzás az a feltevés, hogy ezek a korai irodalmi élmények és a közös „blődlizések" alapozták meg fiaim – felnőtt korukban is megfigyelhető – humorérzékét.

** Nemcsak a szerző vállalja. Harmincöt évvel első megjelenése után előbb az eredeti magyarországi publikáció kiadója, a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó jelentette meg ismét, a második kiadáshoz fűzött új előszóval. Ugyanez történt az angol könyvvel is; ezt is – több mint három évtized múltán – újra kiadta az Oxford University Press.

módszereinket, ár- és bérrendszerünket stb. Ezeknek azonban van egy közös súlyos hibájuk: nem azt mondják el, hogyan működik ez a gazdasági mechanizmus a *valóságban,* hanem azt: hogyan működne, ha úgy működne, ahogy azt a szerzők szeretnék. *Új, eddig el nem végzett* feladatot jelent a hazai közgazdasági irodalmunkban annak összefüggő leírása: hogyan is működik a valóságban gazdaságunk mechanizmusa."[38]

A könyv a tervutasítások rendszerének leírásával kezdődik. Az ember azt hihetné: a tervgazdaság elsősorban arra való, hogy sok évre előre gondolkozzunk. Erről azonban szó sincs. Sőt, az éves tervet sem veszik teljesen komolyan a vállalatnál, főképpen azért nem, mert nem kapcsolódnak hozzá ösztönzők. (Itt már ekkor élesen felvetődik az ösztönzők problémaköre, amely évtizedekkel később a közgazdaság-tudomány egyik legfontosabb témájává vált.) Az anyag- és félkésztermék-ellátás akadozásai, a kereslet előre nem látható változásai és a népgazdasági terv ismételt módosításai örökös bizonytalanságot teremtenek, és ezzel aláássák az éves tervszámok megbízhatóságát. Ami igazán hat a termelésre, az a negyedéves terv – ezt viszont nem a vállalat maga dolgozza ki, hanem a felettes szervtől, az egész iparágat menedzselő igazgatóságtól kapja meg. Szó sincs tehát arról a vállalati önállóságról, amit sokszor hangoztatnak. A negyedéves terv sem tud pontosan megvalósulni. Ha megpróbálnak mereven ragaszkodni hozzá, akkor összeütközik az örökösen változó körülményekkel. Ha viszont nem követelik meg szigorúan, akkor nincsen semmi tekintélye. „Olyan ellentmondás ez, amelyet a tervmódosítás semmilyen (sem nagyon szigorú, sem pedig »liberális«) szabályozásával nem lehet megoldani, mert gyökere sokkal mélyebben, tervezési rendszerünk ellentmondásaiban rejlik."[39] (Az ilyesféle mondatok voltak azok, amelyek dühöt váltottak ki a parancsgazdaság védelmezőiből. Fülembe cseng az egyik vitán elhangzott kifakadás: „Neked így sem jó, meg úgy sem jó. Hát mit akarsz?")

A legfontosabb mutatószámnak a „termelési érték" minősült. Minden vállalati ember hamar megtanulta, hogy nemcsak egészséges eszközökkel növelhető a termelési érték, hanem ügyes trükkökkel is. Például úgy kell összeállítani a termelés választékát, hogy abban minél több legyen az anyagigényes, magas áron elszámolt termék. (Itt is olyan problémát feszegetett a TK, amellyel azóta is sokat vesződik az ösztönzés elmélete és gyakorlata. *Bármilyen* kvantitatív mutatóhoz kapcsolódik a jutalom vagy büntetés, torz módon is befolyásolható e mutató értéke. Ha az ösztönzés kialakítója bevezet egy stratégiát, az ösztönzöttek pillanatok alatt megtalálják a hatásos ellenstratégiát.)

A könyv részletesen tárgyalja a többi tervszámot is; 55 oldalon át tételről-tételre demonstrálja, mennyire inkonzisztens, s milyen sokféle nemkívánatos mellékhatást vált ki a tervmutatószámok rendszere.

Külön fejezet foglalkozik az ösztönzőkkel, a fizetések, prémiumok, erkölcsi elismerések jó és rossz irányba serkentő hatásaival. Kitér az adminisztratív ellenőrzések és büntetések (fegyelmi eljárások, bíróságok, börtönbüntetések stb.) szerepére is. „Minél kevésbé épít a rendszer az anyagi érdekeltségre (s minél kevésbé számíthat az emberek lelkesedésére) – annál inkább szorul rá kényszerítő eszközök felhasználására."[40] Maga az inkonzisztens rendszer kí-

sérti meg a gazdasági vezetőt a betarthatatlan szabályok megszegésére, még ha leleplezés esetén meg is büntetik érte.

Négy évtizeddel később a szocialista rendszerről írott összefoglaló könyvem egyik fő megállapítása az volt, hogy a szocializmus felemás reformja, „fellazítása" aláássa működőképességét. Nincsen szocialista rendszer represszió nélkül. Most, első könyvemet újraolvasva rábukkantam e gondolat korai előzményére. Az „új szakasz" fejleményeként említi meg a TK azt, hogy a felsőbb szervek sokkal kevésbé éltek a fegyelem erősítésének adminisztratív eszközeivel. „Ezt azonban olyan időben kezdték el, amikor hiányukat még nem pótolta az anyagi ösztönzés átfogóbb, jobb rendszere. Változatlanul a régi gazdasági mechanizmus működött tovább – márpedig ez olyan gépezet, amely nem dolgozik simán anélkül az »olajozás« nélkül, amelyet a széles körben alkalmazott adminisztratív rendszabályok jelentenek. Ezek híján ennek a mechanizmusnak a fogaskerekei súrlódni, csikorogni kezdtek. Ez a *felemás* helyzet volt az akkori sok zavar egyik oka."[41]

Az utasítások és az ösztönzők együttese *szabályosságokat* generál. A TK a következőket emeli ki közülük:

1. A vezetés figyelme a mennyiségre orientálódik. Ez kedvező is, hiszen közérdek a termelés volumenének növekedése. Ugyanakkor káros is, mert egyoldalú mennyiségi szemléletet fejleszt ki.

2. A feladatoknak hamis „fontossági sorrendje" alakul ki. Háttérbe szorul például a költségek csökkentése vagy a műszaki fejlesztés, mert azt nem szorgalmazzák sem az utasítások, sem az ösztönzők.

3. A „100%" fetisizálása. Ha a tervet komolyan veszik, akkor a 100% alatti teljesítés az utasítás megszegését jelenti. Bizarr, sőt sokszor kifejezetten kártékony hatással jár, amikor mindenáron ki akarják préselni a vállalatból a 100%-hoz hiányzó teljesítményt.

4. „Tervgazdasági spekuláció". Így neveztem azt az ügyeskedést, amellyel a gazdasági vezető – a törvények és utasítások betűjét betartva – „kihozza" azt a termelési-felhasználási teljesítményt, amely számára a legtöbb prémiumot és elismerést hozza. Eközben sokszor semmibe veszi, mit is kívánna valójában a népgazdaság érdeke.

5. Harc a terv lazítása és feszítése körül. Itt megjelent a TK-ban annak a jelenségnek a leírása és elemzése, amit a későbbi magyar viták „tervalkunak", a nyugati szovjetológusok pedig „ratchet-effectnek" neveztek el.* Ha a vállalat a nagyobb prémium és dicsőség kedvéért magasan túlteljesítette a tervét, akkor ezt a magasabb szintet „tervesítik". A korábbi 105 vagy 110%-ot írják elő kötelező erővel a következő évre 100%-nak. Ezért a vállalatnak az az érdeke, hogy a termelést visszafogja, s ne engedje elszaladni 100–102% körüli szint fölé. Sőt, a terv előzetes vitája során megpróbálják a valóságosnál kisebbnek feltün-

* „Ratchet" – magyarul „racsni". Olyan speciális fogaskerék, amely előre forgatható, de visszafelé nem.

tetni a kapacitást, eltúlozni a várható nehézségeket, hogy ily módon lazább tervet kapjanak.

6. A termelés periodikus egyenetlensége. Sajátosan pulzált a termelés, váltakoztak a „rohammunka", a „hajrázás" és a lazsálás időszakai. Világosan kirajzolódott az összefüggés a tervek naptári ritmusa és a termelés ingadozása között. Ahogy közeledett a tervidőszak vége, és esetleg veszélybe kerülhetett a tervteljesítés s vele a prémium, úgy fokozódott a hajsza.*

7. A „ma" és a „holnap" konfliktusa. Ez a közgazdaság-tudomány egyik központi problémája, főleg a mai fogyasztás és a holnapot előkészítő beruházás és megtakarítás vonatkozásában. A TK egy másik aspektusból mutatta ki ezt a konfliktust: a gazdasági vezetők figyelme és energiája a rövid távú tervek teljesítésére összpontosul, miközben elhanyagolják azokat a távlatosabb feladataikat (műszaki fejlesztés, új gyártmányok bevezetése, a munkaszervezés korszerűsítése és így tovább), amelyek a jövendő hatékonyabb termelését készítenék elő.

A TK „szükségszerű tendenciáknak" nevezte ezeket a szabályosságokat. „Olyan tendenciák, amelyek nem szűnnek meg a puszta óhajtástól; amelyeket a felvilágosító szó is csak enyhíthet, de nem küszöbölhet ki. Megszüntetésükhöz magukat a gazdaságvezetési módszereket, a tervezés és ösztönzés formáit kell megváltoztatni."[42]

Állítsuk ezt a megközelítést szembe azzal, ahogy az akkori „polgazdos" irodalom Sztálin nyomán a „tervszerű, arányos fejlődés törvényéről" értekezett. Azt óhajtotta volna az ilyesfajta dolgozatok szerzője, hogy a gazdaság tervszerűen és arányosan fejlődjék. Ezt a *normatív* követelményt kinevezte „törvénynek", holott az kizárólagosan a *pozitív* tudomány számára fenntartott fogalom. A tudomány azt és csak azt nevezheti törvénynek, ami *valóban* érvényesül. Azok a szabályosságok, „szükségszerű tendenciák", amelyeket a TK leírt, *valóban* érvényesültek – és ezzel cáfolták azt, hogy a „tervszerű, arányos fejlődés" törvény lenne.

A könyv külön fejezetet szentelt annak a problémakörnek, amely későbbi munkáim egyik központi témája lett: a *hiánynak*. Mivel a termelést elemeztem, az anyaghiány jelensége állt a vizsgálat előterében. A hiány következményeit már akkor is jól érzékeltem: csökkenti a hatékonyságot, kiszolgáltatja a felhasználót a termelőnek. A TK bemutatta, milyen szoros összefüggés van a hiány és a centralizálás között; a hiány a központosítási hajlandóságot erősíti, a központosítás pedig hiányt gerjeszt.**

* Bródy András (1956) elemezte elsőként a termelés pulzálását és annak okságí magyarázatát. Nemcsak tanulmányának végkövetkeztetését éreztem meggyőzőnek és tanulságosnak, hanem vizsgálati módszerét is.

** Mindössze egyetlen Marx-idézet van a TK-ban, és az éppen a hiány problémájához kapcsolódik. Marx nagyon ritkán tett egy-két megjegyzést arról, miképpen gazdálkodjék majd a szocialista rendszer. *A tőke* II. kötetében olvasható az egyik ilyen rövid kiruccanás (1978 [1885], II. kötet 426. p.). Marx azt a jó tanácsot adja, hogy a szocialista gazdaságban legyen „állandó viszonylagos túltermelés", mert ily módon (azaz a termeléssel együtt növekvő készletekkel – *KJ*) kivédhetőek a termelés ingadozásai.

Már akkor szerettem volna megérteni, miért van állandó hiány a szocialista gazdaságban. Az okok egy részét (nem is a legfontosabb részét) leírja a TK. Még sok kutatómunkára volt szükség ahhoz, hogy ez az okozati elemzés mélyebbé váljék.

A következő fejezet tovább lép a következtetések általánosításában. A vállalatot kétféle irányból érik hatások: horizontális kapcsolatok kötik össze a többi vállalattal és vertikális kapcsolatok a felettes irányítással. A szocialista tervgazdaságot a vertikális kapcsolatok dominanciája jellemzi, a horizontális kapcsolatok hatása csekély. Amennyire sikerült megállapítanom, ez a munka használta első ízben ezt az – azóta széles körben elterjedt – megkülönböztetést.

A zárófejezet azzal kezdődik, hogy tömören összefoglalja a könyv egyik alapgondolatát, amely végighúzódik az egész művön. Idézem: „A túlzott centralizáció: összefüggő, egységes mechanizmus, amelynek megvan a maga belső logikája, számos belső tendenciája, »törvényszerűsége«...".[43] Ez azonban nem jelenti azt, hogy harmonikus. Ellenkezőleg, mély ellentmondásokat rejt magában. Mindent utasítással akar szabályozni, holott az lehetetlen. Mindent centralizálni akar, holott ez is megvalósíthatatlan.

Itt már világosan megjelent a szemléletemben az, amit később „rendszerparadigmának" neveztem. Nem elég a részleteket megérteni – az egész több, mint a részek összege. Ennek megfelelően nem elég egy-egy részletet módosítani – kis részletmódosítások nem pótolják az átfogó változást.

A zárófejezet a túlzott központosítás gyökereit próbálta tisztázni, de ebben a vonatkozásban csak félmunkát végzett. Az idő tájt még nem értettem meg, hogy a gyökerek milyen mélyre nyúlnak: egészen a politikai struktúráig és a tulajdonviszonyokig. Ám ezekben az okfejtésekben is van egy figyelemre méltó szakasz, amelynek címe: „Félelem minden spontaneitástól".[44] Ez a pár bekezdés nagyon bosszantotta a könyv hithű marxista–leninista olvasóit.

A TK befejezésül bemutatja az addig lezajlott halvány reformkísérletek kudarcát, és felhívja a figyelmet a konzervatív erőkre, amelyek a reformok útját állják. A könyv mindvégig következetesen megmarad a pozitív leírás és elemzés síkján, nem tesz reformjavaslatokat. Csupán az utolsó néhány sor ad némi biztatást az olvasónak, mondván: a túlzott centralizáció leépítésére irányuló munka bizonyára nem marad eredménytelen.

Most, amikor néhány hét leforgása alatt lapoztam végig a *Szabad Népbe* írott cikkeimet és a TK-t, szembeötlő volt a stílus változása. Magamra találtam. A korábbi lelkendezést és munkára-teljesítményre való harsány buzdítást felváltotta a tárgyszerű és tárgyilagos stílus. A kétszáz oldalas könyv túlnyomó része *tényeket* közöl.

A könyv üzenetét nemcsak az tolmácsolja, ami a leírt szövegben olvasható, hanem az is, ami *nincsen* benne. „Semleges" szaknyelvet használ, és teljesen hiányzik belőle a marxista „polgazd" zsargonja. A gazdasági mechanizmusról szóló akkori diskurzusban nem azt mondta a reformpárti közgazdász, hogy „több teret kell adni a piacnak", hanem azt, hogy „érvényesüljön szabadabban az értéktörvény". Sok évvel később a Szovjetunióban Kantorovics és matema-

tikus-közgazdász társai még matematikai úton előállított paraméterekről, a lineáris programozás ún. árnyékárairól is marxista zsargonban beszéltek.

Gondolatok közlésekor nagy fontossága van a nyelvnek. A TK írásakor és későbbi publikációim kidolgozásakor nem vállalkoztam a marxi elmélet nyílt bírálatára. Viszont teljes tudatossággal arra törekedtem, hogy mellőzzem a marxista nyelvet, és az értő olvasó ezt gyorsan és világosan meglátta. (Hogy ez a törekvés valóban *tudatos volt,* az kiderült a fejezet korábbi fejtegetéseiből, amelyek a marxizmustól való elszakadásomról és a TK-t kiegészítő, nem publikált tanulmányomról számoltak be.) Azt akartam demonstrálni és olvasóimat arra akartam tanítani, hogy akkor (és csak akkor) lehet a gazdaságról tartalmas megállapításokat tenni, ha sutba dobjuk a szellemi csapdákat állító marxista fogalmi apparátust. A magyar közgazdasági irodalomban akadtak ennek a törekvésnek követői. Viszont a többi szocialista országban, és nálunk is a legtöbb társadalomtudományi diszciplínában, még hosszú ideig uralkodott és fékezte a gondolat felszabadulását a marxi fogalmi apparátus használata.

A könyv első fogadtatása

A disszertációt első olvasói, közgazdászkollégák és közeli barátok, lelkes dicséretekkel fogadták. Ez a reakció váratlanul ért, nem számítottam rá. Nem sok önbizalommal kezdtem el a kutatói pályát és a kedvező visszhang új erőt adott.

Az intézeti vitákon is sok elismerő méltatás hangzott el. Ahogy az Budapesten szokás, hamarosan elterjedt, szájról-szájra járt a hír, hogy ez a szokványostól eltérő, „politikai csemegének" számító munka.

A magyarországi szabályok értelmében a kandidátusi disszertációt nyilvános vitán kell megvédeni. A tudományos fokozatok odaítélésére feljogosított testület, a Tudományos Minősítő Bizottság jelöli ki a dolgozat opponenseit, és azt a bizottságot, amely a vita után értékelést ad: méltó-e a jelölt a tudományos fokozatra.

A kandidátusi vitákon rendszerint 20–30 ember jelenik meg, a jelölt hozzátartozói, barátai és a téma iránt érdeklődő szakértők szűk köre. A TK vitáján, amely 1956. szeptember 24-én zajlott le, nagy tömeg gyűlt össze.[45] Lehet, hogy csak a megszépítő emlékezet sugallja, de mintha kétszázan vagy annál is többen jelentek volna meg.

Péter György elnökölt. Idézem a szavait:[46] „Én valamikor fizikát tanultam. Azt tanultuk, hogy az igazi tudomány Galileivel kezdődött a fizikában. Ami azelőtt volt, az spekuláció volt, a dolgok kigondolása. Galilei volt az, aki a fizikában elővette a métert, az órát, a súlyt, és lemérte a dolgokat. És itt kezdődött tulajdonképpen az egzakt tudományok története. Engem valahogy erre emlékeztet a disszertációban az objektív fegyelmezettség, a dolgok kezelésének semmiféle belső érzelemtől nem befolyásolt, tisztességes módja. Ez így van, az úgy van; mikroszkóp alá veszi, szétboncolja a jelenségeket, és megírja, hogy mit lát." A tudománytörténeti hasonlat ezerszeres túlzás – ám azt érzékletesen

megvilágítja, miért tekintette Péter György fordulatnak a TK-t a szocialista világban addig szokásos közgazdasági kutatáshoz képest. Azért, mert a légüres térben folyó spekuláció helyébe a valóság tárgyilagos megfigyelését, a jelenségek mérését és egzakt leírását tette.

Az egyik opponens Ajtay Miklós könnyűipari államtitkár volt. Nagy egyetértéssel és elismeréssel szólt az értekezésről. (Később, a Kádár-korszakban igen magas pozícióba emelték, ő lett az Országos Tervhivatal elnökhelyettese. Amikor a TK-t durva támadások érték, többször kértem tőle, hogy recenzióként publikálja opponensi véleményét. Ajtay kitért a kérés elől.)

A másik opponens, Augusztinovics Mária ugyancsak igen kedvező véleményt fejtett ki.[47] Azt kifogásolta, hogy a tanulmány nem tartalmaz elégséges elméleti elemzést, nem használja az absztrakció módszerét. Amikor a vita szokásos menetrendjében a jelölt válaszára került sor, eléggé ingerülten reagáltam Guszti szavaira. (Mindenki így hívta már akkor is Augusztinovics Máriát.) Nem mintha kétségbe vontam volna az absztrakció szerepét vagy a „tiszta elmélet" jelentőségét a valóság bonyolult összefüggéseinek magyarázatában. Ám Guszti rossz pillanatban és rossz helyen igényelte ezt. Amire akkor olyan égetően nagy szükség volt, az éppen a szakítás a marxi gondolkodási stílust majmoló elméletieskedő üresjárattal.

Sok érdekes megjegyzés hangzott el a közönség soraiból is. Ami már akkor is a legnagyobb figyelmet keltette, és amire később az eseményt kárhoztató cikkek a leggyakrabban hivatkoztak, az Mándi Péter felszólalása volt.[48] Mándit már régebben ismertem, egy ideig a pártközpontban, a Friss István vezette osztályon dolgozott. Most azt kifogásolta, hogy a disszertációm nem megy elég messzire a következtetések levonásában. Nem csupán a konkrét gazdasági mechanizmusban kell a bajok forrását keresni. „Ha a rendszer rossz – mondotta Mándi –, akkor nem lehet az egyes hibákat kigyomlálni, hanem az egész rendszert kell lényegesen megváltoztatni."

Nem tudom, mit értett akkor Mándi „rendszeren". Annyi azonban bizonyos, hogy – mai eszemmel – én is úgy látom: a TK egy kritikus ponton megállt a bajok okozati elemzésében. Azt helyesen állapította meg, hogy a bajok egyik oka a tervutasításos gazdaság, a centralizáció szélsőséges mértéke, a piac kiszorítása a koordinációból. Ennél azonban nem hatolt mélyebbre, s nem ismerte fel a politikai elnyomás, az ideológiai monopólium és a magántulajdont kiszorító állami tulajdon alapvető szerepét a gazdaság diszfunkcionális működésében. Lehet, hogy Mándiban már akkor megértek ezek a gondolatok – nálam ez a folyamat tovább tartott. Akkor én még bíztam a szocialista gazdaság megreformálhatóságában. Egy későbbi írásomban így jellemeztem önmagam akkori gondolkodási állapotát: *naiv reformer* voltam.

Olyannyira bíztam a változtatás lehetőségében, hogy 1956 tavaszán elvállaltam egy munkacsoport vezetését, amely a párt és a kormány számára összefoglalja az intézetben kialakított reformjavaslatokat. Lehetővé tették, hogy irányításommal több belső és külső munkatárs dolgozzék az ajánlásokon. Nagy András, Bod Péter, Rédey Aranka voltak a segítőtársaim. Augusztusban tettük le az asztalra a mintegy 120 oldalas anyagot, amely higgadt hangnem-

ben, gondos fogalmazásban, sok konkrét részletre kitérve adta elő a magyar „piaci szocializmus" bevezetésére irányuló javaslatot.[49] Az anyag szerényen csak a könnyűiparral foglalkozott, de mondanivalója ennél átfogóbb volt. Úgy tekinthető ez a tervezet, mint az „új gazdasági mechanizmust" bevezető 1968-as reform programjának első nyers fogalmazványa. A reformjavaslat mögött, inspiráló szellemi forrásként, ott álltak Péter György cikkei és az én *Túlzott központosításom*.

Tartalmas és tárgyilagos, az alapgondolatokkal szimpatizáló vita folyt a reformjavaslatról az intézetben, külső szakértők bevonásával. Mind a könyvemet, mind az intézeti reformjavaslatot részletesen elolvasta és kommentálta Varga István, az egykori Kisgazdapárt vezető gazdaságpolitikusa, akit 1957-ben a Kádár-kormány a gazdasági reformbizottság vezetésére kért fel. Ugyancsak alaposan tanulmányozta a könyvemet és a reformjavaslatot Nagy Tamás, aki akkor az aspiránsvezetőm és intézeti felettesem volt, és akit a párt az 1968-as reformot előkészítő bizottság titkári funkciójával bízott meg. Sokan azok közül, akik a könyvemet vagy a nyári reformjavaslatot akkor tanulmányozták, később az 1957-es Varga-bizottság és az 1960-as évekbeli Nagy Tamás vezette bizottság tagjai lettek. Biztos vagyok abban, hogy akkori gondolataim erős és tartós hatást gyakoroltak rájuk. Ez a hatás még akkor is tovább élt, sőt erősödött bennük és másokban, amikor én már messze túljutottam a naiv reformer állapoton, és kételkedtem abban, hogy meg lehet-e, meg szabad-e állni a szocializmus felemás reformjánál.

Egykori munkahelyemről, a *Szabad Néptől* megkerestek és felkértek arra: cikk formájában összegezzem a disszertáció és a reformjavaslat fő gondolatait. Véletlen szerencse folytán, váratlanul kitüntetésképpen, ugyanabban a lapszámban, október 14-én jelent meg az írásom, amely hírül adta: Nagy Imrét visszavették a pártba.[50]

Közgazdaságtudományi intézeti pályafutásom azzal kezdődött, hogy segédmunkatárssá fokoztak le. Most igazgatóm, Friss István nyilvánosan és hangsúlyosan kiemelte munkám nagy érdemeit, előléptetett tudományos munkatárssá, felemelte fizetésemet, és prémiummal jutalmazott. Másfél év sem telt el azóta, hogy a *Szabad Néptől* kidobtak, és ismét felfelé ívelt a pályám.

A politikai háttér

Ha mindez mondjuk Amerikában, a cambridge-i Massachusetts Avenue-n, a Harvard Egyetemen vagy a MIT-n zajlik le, akkor azt lehetne mondani: Kornai pályát váltott. Korábban újságíró volt, áttért a tudományos pályára, és most, úgy látszik, sínen van.

Csakhogy mindez Kelet-Európában, Budapesten történt. Nem egy graduate-diák kezdett hozzá egy békés egyetemi városban, egy csendes könyvtárban a professzor által ajánlott szűk szakmai probléma tisztázásához. Ha a fejezet eddigi részében saját kutatói pályám megkezdésének története állt az előtérben, akkor most ideje felrajzolni a politikai hátteret.

Amikor az intézetbe kerültem, még Rákosi és klikkje tartotta kezében a kormányrudat, abban a hitben, hogy uralmuk újra megszilárdult. Nyolc hónappal később azonban berobbant a kommunista országok életébe a szovjet kommunista párt XX. kongresszusa által kiváltott viharos fordulat. Ekkor mondta el híres beszédét Sztálin bűneiről Nyikita Hruscsov. Egyszeriben újra felpezsdült a magyar politikai élet. Az értelmiség felbolydult. A radikalizálódó értelmiség klubjában, a Petőfi Körben egymást követték a súlyosabbnál súlyosabb bírálatokat és vádakat kimondó összejövetelek. Először halkabban, majd egyre hangosabban hallatszott az a követelés, hogy vissza kell térni az „új szakasz" politikájához, Rákosit el kell távolítani a posztjáról, Nagy Imrét pedig vissza kell venni a pártba és vissza kell helyezni a politikai vezetésbe.

Írásaim hazai hatása azért erősödhetett fel, mert *ebben* a politikai légkörben jelentek meg. Nem táplálok illúziókat afelől, hogy a disszertációs vitámra kizárólag a tanulmány *tudományos* rangja vonzotta a nagy számú résztvevőt. Sokan azért jöttek el, mert híre ment, hogy a könyvem a fennálló állapotok éles bírálatát adja. Szeptember 24-ét írtuk, és már csak egy hónap választott el bennünket a forradalom kitörésétől. Viharfelhők voltak az égen, közeledett a „tisztító vihar", amelyet Méray Tibor követelt a taggyűlésünkön.

Ez magyarázza meg azt is, miért kerültek a *napilapokba* a disszertációs vitámról szóló elismerő tudósítások. A napisajtó sohasem számol be, sem Magyarországon, sem külföldön PhD-tézisek, kandidátusi disszertációk megvitatásáról. Az én vitámmal azért foglalkoztak, mert az nemcsak szakmai-tudományos összejövetel volt, hanem politikai esemény is.

Nincs olyan szerző, akinek ne hízelegne a kitüntető és szokatlan figyelem. Örültem én is, de zavarban is voltam. Saját reakcióm leírásához vissza kell mennem az időben, és összefüggően el kell mondanom, mi volt az akkori álláspontom a szakmai-kutatói munka és a politikai-közéleti szereplés viszonyáról.

Amikor eldőlt, hogy a Magyar Tudományos Akadémia egyik intézetének munkatársa leszek, magamban szilárdan elhatároztam, hogy a jövőben a tudomány művelésének szentelem minden figyelmemet. Az újságírást nem tekintettem addig sem igazán hivatásnak. Úgy éreztem, hogy 1945-től 1955-ig *politikai* pályán voltam. Az már csak másodlagos választás volt, hogy e politikai pályán belül éppen ifjúsági mozgalmi funkcionárius vagyok-e vagy a párt központi lapjának egyik szerkesztője. Most szakítani akartam, egyszer s mindenkorra, a politikai pályával. Nemcsak a szellemi érdeklődés vonzott a tudományhoz, nemcsak az a remény, hogy ott inkább kibontakozhatnak a képességeim. Legalább olyan fontos volt a negatív motiváció: el a politikától!

A politikától taszított a kiábrándulás, a becsapottság érzése – erről már írtam a 3. fejezet végén. Ehhez még egy fontos mozzanatot kell hozzátennem. Az elmúlt évtized nagy vizsga volt a számomra, és úgy láttam: ezen a vizsgán megbuktam. Két fél kell a becsapáshoz; nemcsak az, aki csal, hanem az is, aki hagyja becsapni magát. András fiam kamaszkorában, amikor az 1950-es évek elejéről beszélgettünk, azt kérdezte tőlem: „Apám, te okos ember vagy. Hogyan lehettél ennyire hülye?"

A jelen visszaemlékezések előző fejezeteiben igyekeztem hűségesen számot adni és részletekbe menően megmagyarázni, hogyan is ment végbe ez a folyamat. Van magyarázat és van mentség. Ám az András által feltett kérdés, bármennyire leegyszerűsíti is a problémát, mégis csak jogos.

Vannak tulajdonságok, amelyek nélkülözhetetlenek ahhoz, hogy valaki sikeres politikus legyen. Nem elég, ha azokkal a szellemi képességekkel rendelkezik, amelyek sok más szakmához is kellenek. Ezenfelül a politikusnak *hinnie,* nagyon erősen hinnie kell abban, amit tesz és amire másokat buzdít, s képesnek kell lennie mások felé is sugároznia ezt a hitet. Egy ideig képes voltam hinni – de akkor, 1955-ben elhatároztam, hogy soha többé nem leszek hívő. Kételkedni akarok mindenben – és ez összeférhetetlen azzal, hogy valaki eredményes politikus legyen.

A sikeres politikust a hatalomvágy mozgatja. Bennem ez a motívum még akkor is erőtlen volt, amikor a politikai szférában dolgoztam. Most pedig, a hatalomittas emberek bűneit látván, végképp eldöntöttem, hogy soha sem fogok hatalomra törekedni. Elhárítok magamtól minden olyan pozíciót, amelyben a hatalomnak akár csak a kísértése is megjelenhet.

Nem érhet el nagy teljesítményt a politikus, ha nincs benne legalább egy adag kíméletlenség, gátlástalanság. Vastag bőr kell hozzá; képesnek kell lennie arra, hogy feldolgozza magában a sértéseket, és ne indulatból, hanem tudatos politikai mérlegelés alapján reagáljon. Értékrendjében fontosabb a politikai eszme, a párt, a mozgalom szolgálata, mint a család, a barátság, a művészet vagy a természet adta öröm. Addig sem voltam eléggé politikus alkat. Ha magamat jellemezni akarnám, valamennyi tulajdonságom éppen az ellenkezője annak, amit a „politikusi alkat" vonásaiként felsoroltam. És tudtam azt is, hogy soha nem is akarok hasonulni ehhez az alkathoz.

Nem akartam próbálkozni a politikusi és a kutatói szerepkör valamilyen kombinációjával. Attól tartottam (azt hiszem, joggal), hogy ezt a kétféle feladatot nem lehet fele-fele arányban ellátni. Nemcsak azért, mert ez kiélezné a két funkció versenyét az időmért és az energiáimért, és emiatt állandó belső vívódás közepette élnék. Azért is, mert mindkét szerepkör visszahat a mentalitásra. Nem lehet valaki politikusként szenvedélyesen elfogult délelőtt, és tárgyilagosan elfogulatlan délután. Nem hihet fenntartás nélkül a saját igazában páros napokon, s nem nézhet kétkedően a saját elemzésére a páratlanokon.

Eldöntöttem, hogy a tudományt választom. Nem állítom, hogy azóta mindig, minden pillanatban 100%-ig ehhez tartottam magam. Ki tud mindig tökéletesen konzisztens maradni? Ám annyit elmondhatok, hogy – ritka kivételektől eltekintve – az azóta eltelt majd fél évszázad alatt hű maradtam a választásomhoz.

Persze nyitva maradt a nehéz probléma: hol a határvonal a két szféra között? Az meg sem fordult a fejemben, hogy a tudomány világán belül tökéletesen apolitikus tevékenységet válasszak. Ez ugyan lehetséges lett volna. A közgazdaság-tudományi szakmán belül is vannak tantárgyak, amelyek tisztán módszertani, technikai jellegűek, és ezek nagy megbecsülésnek örvendenek.

Engem azonban nem érdekeltek különösebben. Elsősorban azt szerettem volna megérteni és tanulmányozni, ami körülöttem zajlik. Izgatott az, hogy mi a baj a szocialista rendszerrel. Egy pillanatig sem éreztem, hogy a tudomány felé fordulva megszűnik a felelősségem az ország, az emberek iránt. „Elkötelezett" tudományt akartam művelni.

Most újra feltehetem a kérdést: hol a határ a „politika" és a „tudomány" között az én esetemben? Miközben az alapválasztásban (nem politika, hanem tudomány) teljesen szilárd voltam, a határvonalra nem volt semmiféle jól definiált előzetes elgondolásom. Hamar kitapasztaltam, hogy nincs éles és jól látható vonal, mint az országok között húzódó határ a térképeken. Széles senki földje terül el a két világ között. Tapogatódzva, több ízben tévedve, próbáltam (és próbálom azóta is) esetről-esetre eldönteni: mi az, amit elvállalok, és mi az, amitől elzárkózom.

Volt ehhez a határkijelöléshez néhány fogódzóm. Aki a tudományhoz hozzá akar járulni, annak publikálnia kell az eredményeit. Fogalmam sem volt még akkor, hogyan függ össze a nyugati akadémiai életben a karrier és a publikálás. Eszembe sem jutott, hogy írásaimmal professzori katedrát szerezhetnék. Azt azonban jól tudtam a tudomány történetéből, hogy az íróasztalfiókban maradt művek esetleg csodálkozásra késztettek egy-egy későbbi kutatót, hatásuk azonban nem volt. Ha tehát olyan országban dolgozom, ahol nincs szólásszabadság, ahol a legális publikálásnak politikai korlátai vannak, akkor ezekkel reálisan számolnom kell. Erre a különlegesen fontos kérdésre (legális vagy illegális publikáció) később még részletesen visszatérek. Itt azért kell előzetesen foglalkozom vele, mert már ebben az időszakban elém sodorta az élet ezt a nehéz dilemmát.

Amikor elkészült az a hosszú tanulmány, amely Kende Péter írására reagált, és tisztázta nézeteimet a marxizmusról, Gimes Miklós elolvasta, nagy elismeréssel nyilatkozott a tartalmáról, és felajánlotta, hogy sokszorosítva terjesztené. Elzárkóztam az ajánlattól. Nem akartam kockára tenni disszertációm legális publikációját. Számomra ez a marxizmusról szóló írás egyetlen célt szolgált: saját nézeteim tisztázását. Az volt a fontos a számomra, hogy a saját fejemben rend legyen, amikor a disszertációt írom, és pontról-pontra mérgelhessem: mi az, amit tudok és közzéteszek, és mi az, amit ugyancsak tudok, de nem teszek közzé. Igaz, bennem rekedt a mondanivalóm egy része. Ez nagyon fájdalmas. Azt a pár tucat, esetleg néhány száz embert, aki az illegálisan körözött tanulmányt olvasta volna, megfosztottam néhány gondolatébresztő megállapítástól. Viszont a legálisan megjelent könyv ezrekhez jutott el mind Magyarországon, mind külföldön, és maradandó hatást gyakorolt.

Nagy szellemi és politikai izgatottságot éreztem a Petőfi Kör ülésein. Talán egy kivételével valamennyin ott voltam. Mégis, mindössze egyszer szólaltam meg; nem tudtam megállni, hogy egy kérdést fel ne tegyek a közgazdasági vitán. Miközben kötetnyi írásom volt a vitára kitűzött kérdésekről, nem vállalkoztam előadásra. Mint *hallgatót,* mágnesként vonzott az összejövetelek légköre. Mint potenciális *előadó,* úgy éreztem akkor, hogy ez nem igazán az én „műfajom". Az összejövetelek sajátos kombinációi voltak az értelmiségi szak-

mai vitának és a politikai gyűlésnek. A tárgyszerű érvelés mellett ilyenkor a tömeglélektan eszközeivel is operálni kell. Érzékeltem azt, hogy milyen fontos és a kívánatos változásokat előre vivő szerepet játszanak a Petőfi Kör vitái. Ám önmagam képességeit józanul felmérve, azt gondoltam: ez nem a nekem való fórum. Élvezem a „kérdés-felelet"-periódusokat egy-egy egyetemi előadás után. Ez belefér a tudományos szerepkörbe; itt elégséges a szakmai felkészültség és az intellektuális „Schlagfertigkeit". Erősen politikai töltésű összejövetelen visszhangot kelteni, lelkesedést vagy az ellenféllel szembeni felháborodást kiváltani – ehhez nem érzek magamban tehetséget.

Vagy-vagy – ennyire élesen tettem fel magamnak abban az időben a kérdést. Volt, akinek a szemében túl merev volt ez a kiélezett választás, mások megértéssel és tapintattal fogadták. Akármi volt is a reakció, úgy döntöttem, hogy nem félig, hanem egészen a tudomány világában akarok maradni.

6. fejezet

A FORRADALOM – ÉS AMI UTÁNA KÖVETKEZETT

1956. október 23–1959

Az októberi forradalom nem ért teljesen váratlanul. Barátaim közül ketten is, Gimes Miklós és Kende Péter – azt hiszem, egymástól függetlenül, más-más jelekből következtetve – kifejtették, hogy nő a politikai feszültség, az emberek elégedetlensége talán kitör valamilyen formában az ősszel. Szeptemberben, októberben érezhető volt, hogy egyre inkább felgyorsulnak az események. Azt azonban, hogy pontosan mikor és hogyan megy majd végbe a robbanás, talán senki sem látta előre – én bizonyosan nem.

Nagy Imre új kormányprogramja

Október 23-án kora délután Donáth Ferenccel beszélgetve szóba került, hogy mindketten részt veszünk majd egy megbeszélésen Vas Zoltán irodájában. Donáth Ferenc régi, tekintélyes kommunista vezető volt. A földosztáskor Nagy Imre földművelési minisztériumában volt államtitkár. Később ő vezette Rákosi Mátyás titkárságát. Amikor elkezdték előkészíteni Kádár János büntetőperét, letartóztatták és éveken át börtönben szenvedett. 1954-ben őt is kiengedték, majd a mi intézetünkbe nevezték ki Friss István helyettesének. Őt tekintették az akkor félreállított „jobboldaliak" egyik vezető egyéniségének. Nagy tiszteletet éreztem iránta, ő is becsült engem. Később, amikor a Kádár-rendszer is börtönbe vetette, és onnét is kiszabadult, barátság szövődött közöttünk.

Vas Zoltán is, akinek irodájába készültünk, régi kommunista volt. Rákosi Mátyással együtt több mint 15 évet töltött el a szegedi Csillag börtönben. 1945-ben legendás hírre tett szert Budapest polgármestereként. Volt a Gazdasági Főtanács, majd az Országos Tervhivatal elnöke (az idő tájt ismertem meg), pályája hol felfelé ívelt, hol lefokozta Rákosi önkénye. 1956-ban, amikor hozzá készültünk, a Szövetkezetek Országos Tanácsa elnökének tisztét töltötte be.

Vas Zoltán most a Nagy Imre-csoport mellé állt. Amikor összegyűltünk nála, a megbeszélés közben újra meg újra megszólalt a telefon. Vas jelentéseket kapott arról, mekkora tömeg gyűlt össze a Bem téren, hogyan indultak el a Műegyetem felé. Donáth kijelentette, biztosan számítani lehet arra, hogy

Nagy Imre újra miniszterelnök lesz. Elő kell készíteni azt a beszédet, amelyet majd a Parlamentben tart, és amiben felvázolja programját. Most kell megállapodni abban, hogy ki írja meg az első fogalmazványt. A program gazdasági részének megírására valaki (azt hiszem, Nagy Tamás) engem ajánlott. Csikós-Nagy Béla jelentkezett, hogy ő szívesen vállalná a megbízást. Donáth azonban úgy döntött, hogy inkább engem választ. Karczag Imre, aki korábban iparügyi államtitkár volt, átadta a javaslatait összefoglaló feljegyzést. Zala Júlia, Péter György egyik közeli munkatársa felajánlotta, hogy majd segít nekem, ha adatokra lesz szükségem. Azt javasolta, hogy jöjjek be a KSH-ba dolgozni. Péter György külföldön van. Üljek be az ő szobájába, és a titkársága rendelkezésemre áll. A megbízást elvállaltam.[51]

Azt persze még senki sem tudhatta ezen a délutánon, mit jelent majd ez a dátum: 1956. október 23. Azt azonban én is éreztem, akárcsak a többiek, akik a megbeszélésen jelen voltak, hogy rendkívüli, történelmi órákat élünk át. Azt az erős elhatározásomat, hogy tudománnyal akarok foglalkozni és nem politikával, félretettem ebben a drámai pillanatban.

A megbeszélésen hosszú viták folytak a program tartalmáról. Amikor késő este hazatértem, barátaimtól telefonon értesültem a fejleményekről, köztük a Rádió előtt lezajlott eseményekről. Másnap korán reggel bementem a KSH-ba, leültem Péter György íróasztalához, és elkezdtem dolgozni a tervezeten.

Sajnos, az a szöveg, amelyet összeállítottam, elveszett. November 4-e után Lilly nővéremet kértem meg, hogy rejtse el, mert attól tartottam, hogy házkutatás lesz nálam, és megtalálják. Igen ám, de nem sokkal később arra is megkértem Lillyt és édesanyámat, hogy pár napig náluk rejtőzködhessen Gimes Miklós. Egy nappal az után, hogy elhagyta anyámék lakását, letartóztatták. Most már Lilly attól tartott, joggal, hogy náluk lesz házkutatás. Elrejtett papírjaimat, köztük az októberi napokban készült kormányprogram-tervezetet elégette. Emlékezetemre kell hagyatkoznom, ha rekonstruálni akarom a tartalmát.

Rendszerint könnyen és gyorsan írok, ha tudom, mit akarok mondani. Ennek a szövegnek nem is tudom, hányszor futottam neki, és mindig elölről kezdtem. Két-három nap alatt kerekedett ki egy vázlatos fogalmazvány. Megbízásom a *gazdasági* program és az azzal összefüggő társadalmi és politikai követelmények kidolgozására szólt. Nem volt feladatom sem a pártpolitikai, sem a jogi, sem pedig a külpolitikai tervek megfogalmazása.

A fogalmazványomban kifejtett gazdaságpolitika néhány kérdéséről, mint már említettem, előzetesen beszélgettünk a Vas Zoltánnál október 23-án tartott találkozón, én azonban úgy gondoltam: eléggé szabad kezem van ahhoz, hogy egyelőre azt írjam, amit a magam feje szerint helyesnek tartanék. Nagy Imre és közvetlen munkatársai úgyis átnézik majd az írásomat, és eldöntik, mi az, amit megtartanak belőle, és mi az, amit megváltoztatnak.

A miniszterelnök – ha elfogadja a tervezetet – bejelentette volna azt a szándékát, hogy kellő előkészítés után alapjában véve lebontja a tervutasítások rendszerét, és helyébe piacgazdaságot fejleszt ki. Ehhez kapcsolódva beleszólást enged a munkásoknak a vállalatvezetési döntésekbe, intézményesíti az

üzemi demokráciát. (Munkálkodásom második–harmadik napján már hírek érkeztek munkástanácsok alakulásáról. Ez is megerősített abban, hogy a munkás-önigazgatás valamilyen formájának megszervezését be kell építeni a programba.)

A tervezet újrakezdésre bíztatja s támogatja a magánkisiparosokat és a magán-kiskereskedőket, ám fel sem vetődik a programban az a gondolat, hogy az állami tulajdonban lévő vállalatokat magántulajdonba kellene adni. Ellenkezőleg, leszögezi, hogy az állami tulajdont meg kell védeni.

A mezőgazdaságban megengedi a kényszerrel létrejött szövetkezetek rendezett feloszlását és a paraszti magántulajdon visszaállítását, ahol ezt kívánják a termelőszövetkezetek tagjai. Ugyanakkor támogatást helyez kilátásba azoknak a szövetkezeteknek, amelyek az együtt maradás mellett döntenek.

A program szélesebb külkereskedelmi kapcsolatokat akar kiépíteni minden irányban – de tartózkodik attól, hogy Magyarország kilépjen a KGST-ből, és teljesen liberalizálja a külkereskedelmet.

Szólt a tervezet a makrogazdasági feszültségekről. Azt hangsúlyozza, hogy nem szabad veszélyeztetni azt az életszínvonalat, amelyet elértünk – de nem ígér további gyors javulást.*

Az a tervezet, amelyet papírra vetettem, az 1953-as „új szakasz" nyílegyenes folytatását jelentette, az akkori konkrét gazdasági helyzet figyelembevételével. Amiben túlment azon, az a „piaci szocializmus" és az „üzemi demokrácia" beépítése a programba. Ez még nem szerepelt a teendők között 1953 júniusában. Nyilván azért szorgalmaztam, mert ebbe az irányba terelte gondolataimat az a kutatás, amelyet a megelőző 10–12 hónapban végeztem, és reformjavaslatunk, amely kedvező fogadtatásra talált a szakértők körében.

Gondoljuk képzeletben újra a történelmet 1954-től. Ha 1954 októberét, Nagy Imre (átmeneti) győzelmét a kommunista párt Központi Vezetőségének ülésén pár hét múlva követi egy parlamenti beszéd – akkor az én fogalmazványom alkalmas kiindulópont lett volna a program kialakításához. Ez a program valóban Nagy Imrére volt szabva. Ennyi „belefért" volna az ő radikális reformkommunista gondolkodási keretébe.

Csakhogy a történelem menete nem állt meg 1954 októberében. Ami most, 1956. október 23. után megindult, messze-messze túllépett ezeken a kereteken. Az első pár napban még talán elképzelhetőnek látszott, hogy fennmarad az egypártrendszer, megreformált és „demokratikusabbá" alakított változatban. Hamarosan kiderült azonban, hogy az események felgyorsultak. Koalíciós kormány volt alakulóban, egyelőre az 1945-ös régi koalíciós partnerek feltámasztásával. Napok alatt húsznál több párt kelt életre, a politikai szféra ro-

* Erről vita folyt az október 23-i előkészítő értekezleten. Volt, aki azt kívánta, hogy minél népszerűbb programot jelentsen be Nagy Imre. Mások azt hangsúlyozták: csak reális, teljesíthető ígéreteket szabad tenni. Már akkor is felmerült ez a dilemma, amely a mai napig újra meg újra terheli és megosztja a politikusokat. Én a józan és felelősségteljes ígéret híve voltam és maradtam.

hant a pluralizmus irányába. A harmadik–negyedik napon az a vélemény alakult ki bennem, hogy az általam írott tervezet elvesztette politikai realitását. Arra azonban, hogy egy koalíciós kormány gazdasági programját kidolgozzam, nem voltam felkészülve.

Lehetetlen utólag, kontrafaktuálisan megmondani: mi lett volna Nagy Imre *akkori* koalíciós kormányának gazdasági programja, ha a helyzet annyira konszolidálódik, hogy azt képes bemutatni a nyilvánosságnak. Losonczy Géza 1956. november 3-án, tehát egy nappal a szovjet fegyveres beavatkozás előtt sajtófogadást tartott, és egy kérdésre így válaszolt: „A kormány teljes egységben jelenti ki, hogy az elmúlt tizenkét esztendő pozitív vívmányaiból semmit sem kíván feladni: így a földreformból, a gyárak és üzemek államosításából és a szociális vívmányokból... A kormány el van szánva arra – teljesen egységesen –, hogy semmiféle körülmények között nem fogja tűrni a kapitalizmus visszaállítását Magyarországon."[52] A saját vívódásom a gazdasági kormányprogram körül néhány (igazán sorsdöntő) nappal korábban ment végbe, mint Losonczy idézett sajtófogadása. Meg kell vallanom, hogy nagyon bizonytalan előérzeteim voltak a politikai jövőt illetően. Egyáltalán nem zártam ki azt a lehetőséget, hogy az események menete radikálisan túllép a szocialista reformok stádiumán, és Magyarországon a nyugati világhoz hasonló gazdasági berendezkedést hoz létre.

Sok minden aggasztott: a felizzott hangulat, azok a hírek, amelyek szélsőséges megnyilvánulásokról eljutottak hozzám. Ugyanakkor nem volt politikai vagy világnézeti ellenérzésem az események főirányával szemben. Ellenkezőleg, örültem annak, hogy – úgy látszik – az igazi demokrácia felé halad Magyarország. Ám nem rendelkeztem azokkal az ismeretekkel, amelyek megalapozták volna az új politikai realitás kívánalmait kielégítő programkészítési munkát. Beláttam, hogy hiába hiszi rólam Donáth Ferenc, Vas Zoltán vagy Nagy Tamás, hogy sokat tudó közgazdász vagyok – valójában nagyon keveset tudok arról, miképpen kell elmozdulni az egypártrendszerből a többpártrendszer felé, és a szocialista rendszer felől az igazi piacgazdaság, a kapitalizmus felé.*

Többnapos gyötrődő próbálkozás után levontam a következtetést és abbahagytam a program szövegezését. Ezt közöltem Donáthtal, aki a bejelentésemet megértéssel tudomásul vette. Titkárnője közvetítésével átadtam neki azt a szöveget, amelyet összeállítottam. Feltételezem, hogy ez a példány is elveszett.

Keserves érzés volt a munka feladása; a szakmai és politikai kudarc. A történelem viharzott körülöttem, és én egysíkú, szűk tudással, az új helyzetre felkészületlenül, tehetetlenül ültem a papírjaim között.

* Harminchárom évvel később már más volt a helyzet: akkor már volt kiforrott, ismeretanyaggal megalapozott mondanivalóm ugyanezekről a kérdésekről. Akkor, 1989-ben, az *Indulatos röpirat* megfogalmazásakor úgy éreztem: le tudom írni, hogy szerintem mi a teendő, és el tudom mondani azoknak, akik – ha akarják – átültethetik a gyakorlatba.

Miután napokon át az íróasztalnál görnyedtem vagy a Péter-titkárság kedves és készséges tikárnőinek írógépbe diktáltam a szövegeimet, most ki akartam mozdulni és körülnézni a városban. Október 29-én reggel átmentem a közelben lakó Kende Péterhez, majd ketten együtt beállítottunk Lőcsei Pálhoz. Ma is emlékszem arra a mulatságos pillanatra, amikor rózsaszín hálóingben fogadott bennünket. Gyorsan felöltözött és most már hármasban indultunk a Nagykörút–Rákóczi út irányába.

Olvastam Kende visszaemlékezéseit erről a napról.* Az események *tényeire* alapjában véve azonos módon emlékezünk vissza. Azt adom hozzá, amit csak én mondhatok el: mi ment végbe saját gondolataimban és érzéseimben.

Először a New York palotába mentünk, ahol a forradalom előtt a *Magyar Nemzet* szerkesztősége volt. Obersovszky Gyulával találkoztunk, aki akkor már egy-két napja az *Igazság* című új lapot szerkesztette. (Obersovszkyt halálra ítélte a Kádár-rezsim vérbírósága, és csak a tiltakozások nyomása mentette meg az életét.) Megragadó szavakkal beszélt arról, hogy az ő lapja azoknak a felkelőknek a szócsöve kíván lenni, akik halálmegvető bátorsággal fegyvert fogtak. Hívott bennünket, hogy vegyünk részt munkájukban. A beszélgetés során csak Pali és Péter szólalt meg, én hallgattam. Magamban elismertem és csodáltam a felkelők bátorságát, és érzékeltem, hogy az ő fegyveres akcióik hoztak fordulatot az események alakulásában. De hát miféle emberek? Egyet sem ismerek közülük. Nemes eszmék öntudatos harcosai? Kalandvágyó fiatalok, akiknek felcsillant a szemük, amikor puskát vehettek kézbe? Kik adták a fegyvert a kezükbe? És egyáltalán örülök-e annak, hogy fegyverek dördültek el? Nem lehetett volna vér nélkül haladni a demokrácia felé? Egy bizonyos: semmiféle erkölcsi és politikai jogcímet és belső indíttatást nem éreztem arra, hogy én legyek a felkelők szócsöve. Nem alkottam ott semmiféle ítéletet a fegyveres felkelésről. Lelkesedés töltött el, hogy győzött a forradalom. Ugyanakkor megzavart állapotban voltam, nem tudtam eligazodni azon, hogy mi történik és milyen erők vannak mozgásban.

Barátságban elváltunk Obersovszkyéktól és átmentünk a *Szabad Nép* székházába. Több mint két éve nem jártam ott. Közben már kialakítottuk a közös véleményünket, miszerint nem csatlakozunk más szerkesztőséghez, hanem magunk indítunk egy újságot.

A székházat egy új politikai erő, a sokféle felkelő csoportosulás egyike foglalta el. Dudás József vezette őket. (A Kádár-represszió halálos ítéletet szabott ki rá, amit azonnal végre is hajtottak.) Lőcsei tárgyalt velük, és azzal a hírrel

* Kende az Oral History Archívum számára adott interjúban közli emlékezéseit (OHA 84. sz. interjú. Készült 1987. szeptember 5–20., 358., 359. és 372. p.). Révész Sándor (1999, 317–322. p.) részletesen tárgyalja a *Magyar Szabadság* megalapítását Gimes Miklósról szóló könyvében.

tért vissza, hogy Dudásék nem gördítenek akadályt a mi lapszerkesztési tevékenységünk elé.

Közben megérkezett Gimes Miklós, aki elvállalta, hogy megírja az első szám vezércikkét. *Magyar Szabadság* – ez lett a vezércikk címe és ez lett egyúttal a lap neve is.[53] Lőcsei és Kende is azonnal hozzálátott ahhoz, hogy egy-egy cikket írjon, Lőcsei a belpolitikáról, Kende pedig a külpolitikáról. Rám várt volna, nyilvánvalóan, az a feladat, hogy valamit írjak a gazdasági helyzetről és teendőkről.

Amikor a kormányprogramon dolgoztam, napokig újra meg újra próbálkoztam. Most is elkezdtem volna, de sokkal hamarabb feladtam az írást. Nem akartam magam kivonni a közös munka alól, és ezért azt a feladatkört láttam el, amit az utolsó hetekben a *Szabad Népnél* végeztem: én állítottam össze a lapot, én végeztem el a technikai szerkesztést. Ezzel, feltételezem, jó szolgálatot tettem, és elősegítettem azt, hogy egy új napilap gépezete elinduljon.

Még aznap további munkatársak jelentkeztek, többek között Lénárt Gábor, Kovács Erzsi, Horváth László. Ha jól emlékszem, kivétel nélkül volt kollégáink. Összeállt egy újságírócsapat, *Szabad Nép-es* múlttal terhelten, azok irányításával, akik az egykori „lázadásunk" szellemi vezérei és merész résztvevői voltak. Összekötött bennünket a közös múlt és néhány új közös eszme: demokrácia, függetlenség, szabadság. Hit valamiféle szocializmusban, amiről csak annyit lehetett tudni: legyen nagyon más, mint a Rákosi-diktatúra kommunista rendszere.

Az én tollamat teljesen megbénította a politikai elképzelések tisztázatlansága. Ezek a tiszta szándékú és okos emberek, akik itt összegyűltek, csak azt tudták bizonyosan, mi az, amit nem akarnak. Viszont sohasem volt alkalmuk alaposan megbeszélni egymással, mi az, amit a végképp eltörlendő múlt helyében szívesen látnának. Kivel akarnának taktikai vagy tartós szövetségre lépni? Ki az, akivel nem hajlandók szövetkezni? A politikai célok elérésére milyen eszközöket tartanak megengedhetőnek, és milyen eszközök használatától zárkóznak el?

Most már, hogy sok évtizeden át újra meg újra nehéz döntések elé kerültem, tárgyilagosan tudom értékelni önmagam képességeit és korlátait. Ítélőképességem eléggé megbízhatóan működik, amikor szilárd és magabiztos intellektuális és erkölcsi alapokra építek. További feltétel: legyen időm gondos mérlegelésre, az első rögtönzött reakció ismételt kritikus felülvizsgálatára. Azon a drámai napon, október 29-én, ott, az egykori *Szabad Nép* szerkesztőségében egyik feltétel sem teljesült. Régi kommunista világnézetem összeomlott, az újat épphogy csak elkezdtem felépíteni magamban. Minden csak félig volt készen a fejemben. Hogyan vezethettem volna le ezekből a kiforratlan premisszákból a napi politikára vonatkozó következtetéseket? Van, aki ilyenkor a politikai ösztöneire figyel, és azok megsúgják, mit kell tenni. Az én ösztöneim hallgattak.

Visszaemlékezéseim egy korábbi részében *alvajáróként* jellemeztem magam, aki alvó állapotban magabiztosan lépeget az erkély korlátján vagy a tető szélén. Nos, azóta már felébredtem, az elmúlt két év és különösen az október

23-a óta eltelt pár nap nagyon is felébresztett. Ezzel együtt teljesen eltűnt a magabiztosságom.

Évekkel később beszélgettem Halda Alizzal, Gimes Miklós élettársával erről a délutánról. Összehasonlítottuk, hogyan gondolkodott és cselekedett akkor Miklós, és mi ment végbe bennem. Idézem a könyvében leírt párbeszédünket; az álló betűk Aliz, a dőlt betűk az én szavaimat adják vissza.

„– *Nem tudtam leírni egy sort sem. Egyszerűen nem tudtam, mit tanácsoljak a magyar népnek ebben a helyzetben. Akkor végképp megértettem, hogy ez nem nekem való.*

– Végtére is ez nem olyan nagy baj. Egy társadalomban kinek-kinek megvan a maga szerepe, s aligha lehet valaki nálad hasznosabb.

– *Ez nem olyan egyszerű. Gondolhatod, hogy ezerszer átgondoltam ezt az évtizedek során; nemegyszer Miklós önfeláldozásával szembesítve magamat. Ő nyilván érzett magában képességet arra, hogy ilyen helyzetben döntsön.*

– Azt hiszem, a lelkiismeret-furdalás is motiválta a cselekedeteit.

– *Nekem is volt lelkiismeret-furdalásom. Hogyne lett volna. De ebből sajnos nem következik, hogy tudtam volna, mi a teendő. Hogy egy hasonlattal éljek: ha én elgázolok valakit, s nincs a közelben orvos, nem fogok hozzá, hogy megoperáljam. Attól, hogy én gázoltam el, még nem váltam sebésszé.*"[54]

Nem folytattam a munkát a *Magyar Szabadságnál.* A következő napokon bementem az intézetbe, jártam a várost, találkoztam barátokkal. Valamikori „lázadótársam", Fehér Lajos egy megbeszélést hívott össze, munkatársakat verbuvált az alakuló *Népszabadság* számára. Nemet mondtam. Friss István telefonon hívott a lakásomon és kapacitált: menjek a Rádióhoz, hogy ott megszólaljon egy józan hang. Erre is tagadó választ adtam. Próbáltam megérteni, mi történik körülöttem, örültem a jó híreknek, szorongtam attól, hogy a dolgok rosszra fordulnak. Így jutottunk el november 4-ig. Megjelentek a szovjet tankok.

Zaklatott napok, zaklatott évek

Itt megszakítom a kronológiai sorrendet. Az a két-három év, ami ezután következett – akárcsak annyi más magyar ember esetében –, életem legzaklatottabb korszaka volt. Ha filmrendezőként próbálnám érzékeltetni, hogyan zajlott az életem, akkor váltogatva villantanék fel különböző képeket. Szorongással tele készülök fel gondolatban arra, hogy kihallgatnak a Gyorskocsi utcában.*

* Azokban az ügyekben, amelyekben engem is többször beidéztek, a Belügyminisztérium II. kerület Gyorskocsi utca 31. szám alatti helyiségeiben folytak a kihallgatások. A nyomozást folytató szerv hivatalos elnevezése ez volt: „Belügyminisztérium Országos Rendőr Főkapitányság Politikai Nyomozó Főosztályának Vizsgálati Osztálya".

Annak a hatalmas épülettömbnek, amely hátul a Gyorskocsi utcára, elől pedig a Fő utcára nyílik, a hátsó részében volt a Vizsgálati Osztály. Ott tartották előzetes letartóztatásban a nyomozás időszakában azokat, akik ellen politikai pert akartak indítani, köztük barátaimat, akikről ebben a fejezetben többször szó lesz. Ebben az épületben raboskodott a Romániából

Ülök az íróasztal mellett és szorgalmasan jegyzetelem Samuelson elméleti könyvét. Izgalommal várom a klinika folyosóján, hogy második gyerekünk megszülessen, és megjelenik a nővér a jó hírrel: egészséges fiú.* Barátaimmal sustorgunk az intézetben: most folytatja a párt által kiküldött bizottság a felülvizsgálatot, amelyet tisztogatás követ majd. Örömteli pillanat: megérkezik a *Túlzott központosítás* angol kiadásának kefelevonata. Döbbenetes hír: letartóztatások legközelebbi barátaim köréből. Szakszerű beszélgetés egy textilipari gyári vezetővel. És így tovább; sorra követhetnék egymást a félelmetes és a megnyugtató, a boldog és az elkeseredett, a tanulságos és a groteszk képek.

Nem vagyok filmrendező. Le kell mondanom arról, hogy visszaadjam ennek a nyomasztó kornak a hangulatát, saját érzéseim és gondolataim izgatott hullámzását. Ahhoz, hogy visszaemlékezésem teljesítse a feladatát, *analízisre* van szükség. Szét kell választanom az egymással összefonódott szálakat. Külön-külön tárgyalom majd ebben és a következő fejezetben életem különböző dimenzióit, lemondva arról, hogy kellőképpen érzékeltessem: az időben szimultán történések kölcsönhatásai milyen felajzott, viaskodó, sokszor rémült állapotban tartották a lelkemet.

Folytatódik a Túlzott központosítás élete

Nem sokkal a forradalom előtt adtam le a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadónak a könyv kéziratát. November első napjaiban elmentem az irodájukba, és visszakértem a kéziratot. Ki tudja, mi lesz, jobb helyen van nálam.

Amikor a helyzet november 4-e után kissé elcsitult, újra jelentkeztem a kiadónál. Az 1957. januári keltezésű *Előszó* emlékeztet arra, hogy a kéziratot eredetileg 1956 októberében adtam le, majd így folytatja: „Megjelenésére csak most kerülhet sor. Természetesen újra elővettem, átolvastam – de úgy éreztem: nem lenne ildomos, ha most változtatnék rajta. A tudományos igénnyel

---

visszahurcolt Nagy Imre és a későbbi Nagy Imre-per többi vádlottja is. Az épülettömb Fő utcai részében működött – konszolidált körülmények között – a katonai bíróság és ügyészség. Ennek egyik tárgyalóhelyiségét vették igénybe a titkos Nagy Imre-per lefolytatásához. Ez kényelmes megoldás volt a per előkészítői számára. A vádlottakat nem kellett autóban, az utcán át a fogda épületéből a bíróság épületébe átszállítani, csak az épülettömbön belül vitték át a vizsgálat helyéről az ítélet helyére. Így könnyebb volt mindent teljes titokban lebonyolítani. Itt, a Fő utca 70-ben ítélték halálra Nagy Imrét, Maléter Pált és Gimes Miklóst.

Azt a szép fákkal és bokrokkal beültetett teret, amely az egyik oldalon ezt a tömböt határolja, ma Nagy Imre térnek hívják.

„Gyorskocsi utca" – a rövid elnevezés a mi köreinkben világosan arra a helyre utalt, ahol a politikai rendőrség vallatói működtek.

* 1957 júniusában, amikor András született, másképpen zajlottak az események, mint 1952-ben, amikor Gábor a világra jött. Akkor eszement édesapja úgy érezte, összedől a világ és a szerkesztőség, vagy legalábbis súlyos erkölcsi vétséget követ el, ha a szülés óráiban másnak adja át az ügyeletet, és magánügyben távozik. Most már minden úgy ment, ahogy az normális embereknél szokás.

készült munka igazságának próbaköve: állja-e az időt? Most néhány hónap alatt évtizednyi súlyú események zajlottak le hazánkban. Sokan szükségesnek érezték, hogy néhány hónap alatt megváltoztassák – talán nem is egyszer – felfogásukat számos alapvető politikai és gazdasági kérdésben. Én azonban úgy gondolom: ami igaz volt október 22-én, az igaz maradt 24-én és 1957 januárjában is. A kérdés csak az: igaz volt-e *eredetileg* is? S mivel meggyőződésem, hogy az 1955–1956-os helyzetről az igazat írtam (hogy joggal hiszem-e, azt majd kritikusaimnak kell megállapítaniuk), nem dolgoztam át a tanulmányt."[55]

Ezek a hetyke szavak felbosszantották azokat, akik később megtámadták a könyvet. Most még azonban ne szaladjunk előre. 1957 elején vagyunk. A Kádár–Münnich-csoport minden figyelme arra összpontosul, hogy leverje a lázadás utolsó maradványait, lecsitítsa a sztrájkoló munkásokat, elkezdje a boszszúhadjáratot. Nem marad energiája arra, hogy a könyvkiadással törődjék. Szerencsémre a kiadó igazgatója, Keresztes Tibor és a kéziratot gondozó szerkesztő, Siklós Margit kész volt vállalni a kockázatot, és nyomdába küldte a könyvet. Néhány hónap múlva megjelent, és igen gyorsan elfogyott.

Pár hónappal korábban, még 1956 végén megjelent a *Közgazdasági Szemlében* Esze Zsuzsa tollából egy kitűnő ismertetés a disszertációm vitájáról.[56] Ez sokak figyelmét felhívta a műre. Utána – mintegy a disszertációs vitán elhangzott elismerések folytatásaképpen – megjelent egy-két dicsérő recenzió. Ezek közül is ki kell emelnem Péter Györgyét. Szántszándékkal az akkor újra gyülekező rákosisták hetilapjában jelentette meg a recenziót, amelyben teljes mellszélességgel kiállt a TK mellett.[57]

Csakhogy most már más időket éltünk, a dicsérő szavak megritkultak. 1957 tavaszán valóságos támadássorozat indult meg a könyv ellen. Szakfolyóiratokban és a közgazdasági hetilapban, a *Népszabadságban,* az egyetemen szétosztott sokszorosított tananyagban a „revizionizmus" kirívó példájaként hozták fel.* Felhozták ellene, hogy elveti a tervgazdaság alapelveit, fel akarja szabadítani a piac spontán erőit. „A közgazdaság-tudományban jelentkező revizionista nézetek összefüggtek az ellenforradalom ideológiai előkészítésével, és azoknak mintegy a közgazdasági megalapozásául szolgáltak"[58] – írta könyvemről szólva Ripp Géza. „Nem igaz az, hogy a szigorú értelemben vett közgazdaság-tudománynak nincs köze az ellenforradalomhoz... A tanulság az, hogy a csírájában jelentkező revizionizmussal sem szabad elnézőnek lenni..."[59] – ajánlotta Molnár Endre, majd a könyvemet hozta fel szemléltető példaként. „Kornai disszertációja tökéletesen beleilleszkedett az ellenforradalom szellemi előkészítését jelentő politikai és ideológiai hadjáratba"[60] – szögezte le Gulyás Emil a pártfőiskolán terjesztett tananyagban.**

* A kommunista pártok zsargonjában a „revizionista" címkével azokat bélyegezték meg, akik magukat marxistának vallották, de módosítani akarták Marx egyik-másik tételét. Rám nem illett ez a jelző, mert én ekkor már nem revideálni akartam a marximust, hanem elszakadtam tőle.

** Emellett Révai József is írt egy dörgedelmes cikket az ellenforradalmat előkészítő ideológusokról, és élesen kikelt az eszmei harcban tanúsított tunyaság ellen. Egykori főszerkesztőm-

1957 szeptemberében, mit sem sejtve, elmentem Friss István igazgatónk előadására, amelyet az újjászerveződő párt Politikai Akadémiáján tartott. Előadása második felében sorra vette a „revizionista" közgazdászokat. Péter György megúszta egy enyhe figyelmeztetéssel, Nagy Tamás és Erdős Péter már erősebb dorgálást kapott. Utolsóként én kerültem sorra. Sohasem felejtem el azt a megdöbbenést, azt a felkavaró érzést, amely ezekben a pillanatokban ott, a hallgatóság soraiban ülve, eltöltött. Hallhattam, amint ugyanaz a Friss István, aki egy évvel ezelőtt ezért a könyvért megdicsért, megjutalmazott, előléptetett – most ugyanezt a könyvet súlyosan megbélyegezte. Megfogalmazása szerint mondanivalóm úgy érthető, hogy elvetem a szocialista rendszert. Ha Kornai így gondolja, akkor ez már nem antimarxista nézet, hanem a marxizmus elutasítása.

Kettős érzésekkel olvastam akkor is, ma is az engem ért támadásokat. Ha a szavak közvetlen értelmét gondolom végig, meg kell állapítani, hogy a támadóknak tulajdonképpen igazuk volt. Igen, a TK messze túlment a hibák feltárásán, a gazdaságirányítás valamely vékony szeletének bírálatán. A könyv a parancsgazdaságról mint szisztémáról mutatja ki, hogy rosszul működik. Igen, a TK valóban része volt annak a szellemi hullámnak, amely kérdésessé tette a szocialista rendszer alapjait, és ezzel ideológiailag előkészítette az október 23-i forradalmat. Igen, a szerző valóban szakított a marxizmussal. Ezeket a vádakat vállalom.

Ám ez csak a történet egyik fele. A másik felét nem az érvek és ellenérvek igazságtartalma dönti el, hanem az a helyzet, amelyben a támadások elhangzanak. Nem egyenlő esélyű felek szellemi párviadaláról volt itt szó. Kornai János ezt mondja, és vele szemben Ripp Géza, Molnár Endre, Gulyás Emil és Friss István meg amazt mondja. Ők szabadon támadhattak, én pedig nem védhettem meg nyilvánosan, őszintén, valamennyi érvemet kifejtve az álláspontomat. 1957-et írunk. Legközelebbi barátaim közül nem is egyet már börtönbe csuktak, másokat kidobtak az állásukból. Mindenkinek, aki a forradalom oldalán állt, üldöztetésben van része. Ebben a helyzetben az ilyesféle minősítés: „revizionista", „elveti a szocialista gazdaságot" stb. súlyos fenyegetéseket hordoz magában. Molnár Endre ki is mondta, hogy „a csírájában jelentkező revizionizmussal sem szabad elnézőnek lenni".[61]

Későbbre kell hagynom a beszámolót a fenyegetések valóra váltásáról, mert folytatni szeretném a könyv sorsáról szóló beszámolót. Miközben Magyarországon folytak a támadások, megkezdődött a TK történetének egy másik fejezete. Ez azzal indult, hogy Nagy András arra buzdított egy ifjú közgazdászt, Zádor Istvánt, aki Angliába kívánt (ahogy akkor mondták) disszidálni: vigye magával a TK-t és annak itthon készült rövid angol nyelvű kivonatát, s juttassa el angol közgazdászokhoz. Így is történt. Az ismertetés végül kikötött

---

nek rólam is volt néhány megbélyegző szava. Cikke még a Kádár-féle pártvezetésnek is túl radikális volt, ezért nem engedték közölni. PIL 793. f. 2/116. ő.e. 14. p. A cikk kézirata 1957-ben készült el.

John Hicksnél, az oxfordi egyetem professzoránál, a modern közgazdaságtan egyik legjelentősebb alakjánál, akit később Nobel-díjjal tüntettek ki. Ezzel párhuzamosan egy Angliában élő magyar származású közgazdász, Anthony de Jasay (Jászay Antal) is megismerkedett a könyvvel, és ő is felhívta Hicks figyelmét a munkámra.* Hicks kiadásra ajánlotta a világ egyik vezető tudományos kiadójának, az Oxford University Pressnek. Nem sok idő telt el, és a kiadó szerződést ajánlott fel nekem.

Ezt a fantasztikus és váratlan lehetőséget persze meg akartam ragadni. A szabályok értelmében engedélyt kellett kérnem az intézet igazgatójától, Friss Istvántól. Friss Istvánnak nem is két, de több lelke volt. Miután előbb az egekbe emelt, majd később a földbe döngölt – most hozzájárult a kiadáshoz.** Megindult a fordítás. A véletlen szerencse úgy hozta, hogy egykori német iskolai kedves osztálytársnőm, Knapp Marika bátyja, János, aki Angliában élt, és közgazdászprofesszor volt, elvállalta a nehéz feladatot. Rendkívül lelkiismeretes munkát végzett. Most újra átlapoztam azt a hosszú levélváltást, amellyel tisztáztunk minden szakkifejezést, minden problematikus szó értelmét. Nem volt könnyű a szövegemhez alázatosan hűséges fordító szavaira odafigyelni – és ezen túlmenően a könyv nyugati megjelenésének kockázatát vállalni –, miközben a magyar sajtóban gyalázták, és veszedelmes ellenforradalmi műnek minősítették ugyanezt a szöveget.

Amikor azután 1958-ban megjelent az angol kiadás,[62] rövid idő alatt nagy feltűnést keltett. Egész oldalas cikkekben méltatták az angol vezető napilapok, a *Times* és a *Manchester Guardian,*[63] lelkesen elismerő recenziókat közöltek a vezető nyugati közgazdasági folyóiratok. „Ez egészen biztosan fontos könyv – hangneme nyílt, gazdag bepillantást ad, bővelkedik igaz elemzésekben"[64] – írta az *American Economic Review*. „Mr. Kornai valamennyiünket adósává tett azzal, hogy logikusan érvelő és koherens képet ad... munkája egyedülálló jelenség mindmostanáig. Sehol máshol a kommunista világban nem

* Zádor öngyilkos lett, és soha nem volt alkalmam beszélni vele a könyv történetéről. Jasay professzorral sok évvel később levelet váltottunk, de azt ma sem tudom pontosan, vajon párhuzamosan futott-e egymás mellett Zádor és az ő akciója, vagy kapcsolódott egymáshoz. Nagyon hálás vagyok mindhármójuknak, Hicksnek, Jasaynak és Zádornak, hogy elősegítették a könyv angol kiadását. Idézem magyarra fordítva Jasay professzor 1990-ben angolul írott levelét, melyet magánarchívumomban máig őrzök: „Ne essék szó arról, hogy Ön tartozik-e nekem hálával. Az, hogy én a könyvét egykor, 1957-ben kiadásra ajánlottam az Oxford University Pressnek, azért történt, mert nagyon eredetinek és publikálásra méltónak tartottam. Egyedüli érdemem az volt, hogy olvasok magyarul, és képes voltam felfigyelni rá, s hogy John Hicks kész volt hitelt adni a szavamnak."

** Friss feltételekhez kötötte a megjelenést. Az eredeti előszó kihagyását kívánta. Én meg akartam tartani, de abba belementem, hogy kimaradjon az imént idézett hetyke mondat. Ezenkívül írtam egy előszót az angol kiadáshoz, amely azt közölte: ez a könyv nem általában a szocialista tervgazdaságot mutatja be, hanem helyhez és időhöz kötött leírás, s a megjelenés óta van már némi elmozdulás a reformok felé. Még egy-két olyan részt ki kellett hagynom a szövegből, amely különösen irritálta Frisséket. Mindez engedmény volt, de utólag is úgy látom: érdemes volt ennyit megtenni a könyv külföldi megjelenése kedvéért.

jelent meg ilyen tanulmány"[65] – ezt állapította meg a londoni *Economica* recenziója.

Sok évvel később személyesen találkoztam Alec Nove-val, Joseph Berlinerrel, David Granickkal és a többiekkel, akik ezeket a recenziókat írták. Elmondták, milyen nagy feltűnést keltett annak idején a könyv. Találgatták, ki lehet az, aki a vasfüggöny mögül megszólal, és el meri mondani azt, amit a könyv angol nyelven a világ elé tárt.

Eltávolítanak az intézetből

Életem sok meghatározó élménye köt a budapesti Nádor utcához. A háború előtt itt volt apám ügyvédi irodája. Mint már említettem, ideköltözött a Közgazdaságtudományi Intézet.* A Nádor utca és a Mérleg utca sarkán futottam össze 1956. november végén az újonnan szerveződő Magyar Szocialista Munkáspárt V. kerületi pártszervezetének titkárával, egy fiatalasszonnyal, akit közös nyaralásból jól ismertem. Beszélgetni kezdtünk. Mint mindenki azokban a napokban, a politikai állapotokat értékeltük. A beszélgetés során közöltem vele, hogy „nem vagyok marxista". Hangsúlyoztam, hogy ezt nem súgva, „magánemberként" mondom neki. Kérem, hogy kerületi párttitkári minőségében vegye tudomásul a bejelentést.

Miért mondtam ezt el ennek a barátságos és jóindulatú asszonynak? Bizonyára dühből, dacból. El akartam magamat határolni azoktól, akik – alighogy felocsúdtak a forradalom élményétől – siettek újra helyezkedni. Ugyanezt a bejelentést a marxizmus megtagadásáról többeknek elmondtam az intézetben is. Ott ekkoriban kezdődött a párt újraszervezése. A volt párttagok korábbi tagsága automatikusan megszűnt. Aki újra párttag akart lenni, annak kérnie kellett a felvételét. Egykori szobatársaim, Erdős Péter és Hoch Róbert kezdték el a szervezést. Bejelentettem, hogy nem lépek be. Rövidesen az intézethez is eljutott a kerületi párttitkárnak tett közlésem. Egyszer s mindenkorra felvésték a káderlapomra: Kornai János deklarálta önmagáról, hogy nem marxista. A marxizmus elvetése nem minősült különösebb véteknek Varga Istvánnál, Theiss Edénél vagy Rácz Jenőnél, akiket eleve „polgári közgazdászként" tartottak számon. Velük ellentétben én nem „pogány" voltam, hanem előbb „eretnek", majd „hitehagyott". Egyszer már a tudás birtokában voltam és elárultam azt. „Őspártonkívülinek" lenni – ez elfogadható státus. Az őspártonkívülinél még a hallgatást is barátságos gesztusnak fogják fel a kommunisták. Ezzel szemben az, aki elhagyja a pártot, feladja a marxizmust, az renegát, áruló.

Intézeti kollégáim nagyobb része – ki rövidebb, ki hosszabb habozás után – elszánta magát, hogy újra belép a pártba. Többen közülük fontosnak érezték,

* Később itt, a Nádor utcában működött az Országos Tervhivatal, amelyben gyakran fordultam meg matematikai tervezési modelljeink ügyében. Itt kerültünk közel egymáshoz második feleségemmel, Dániel Zsuzsával, aki akkor a tervhivatal munkatársa volt.

hogy előbb bejöjjenek az én szobámba, és elmagyarázzák, miért teszik. Eléggé groteszk helyzet volt ez. Mintha engedélyt vagy lelki feloldozást kértek volna.

Ketten, Nagy András barátom és én, hajthatatlanok voltunk, és elzárkóztunk a belépésnek még a gondolatától is. Nem kívánom ma, 2003-ban aszerint értékelni az embereket, hogy ki volt párttag a Kádár-rendszer alatt és ki nem. Tudom, hogy volt sok rendes és jóindulatú ember a párton belül is, és akadt sok tisztességtelen és rosszhiszemű a pártonkívüliek között. Visszaemlékezéseimben most 1956–1957 fordulójáról beszélek, egy értelmiségi munkahelyről, ahol egy-két kivételtől eltekintve minden munkatárs a párt tagja volt október 23-ig. A forradalom napjaiban ezen a munkahelyen szinte mindenki rokonszenvét fejezte ki a változások iránt, és szinte senki sem szólt ellenük egyetlen szót sem. Majd a forradalmat leverik a szovjet tankok. *Ezek után* visszaódalogni a pártba – ennek azért akkor különleges jelentősége volt a szemekben. A gyors metamorfózis máig leküzdhetetlen kétkedést és bizalmatlanságot ültetett belém az emberi állhatatosság és következetesség iránt.

Lehet, hogy akkor ítélkezéseimben túl szigorú és merev voltam. Bizonyára számos ember maradt őszintén a szocializmus híve. Közülük kerültek ki azok, akik becsületes szándékkal gondolták azt, hogy a pártba visszalépve többet tudnak tenni a dolgok kedvezőbb alakulása érdekében, mintha kívül maradnak. Azt is elismerem, hogy voltak, talán nem is kevesen, akik meg is tartották fogadkozásukat, és párttagként a reformokért és az ország fejlődéséért küzdöttek. Akkor azonban nem voltam képes elfogadni az effajta gondolkodást.

Néhány héttel a restauráció megkezdése után felhívtak a pártközpontból. Fock Jenő, a későbbi miniszterelnök keresett. Korábban kohó- és gépipari miniszter volt, akkor ismertük meg egymást. A párt foglalkozni akar a gazdasági mechanizmus reformjával. Hallott az én munkásságomról, és kéri, hogy működjek közre. Nem vállaltam.

Megkeresett Varga István, akit – nagy közgazdasági tudása és szakmai tekintélye ellenére – félreállítottak és mellőztek a Rákosi-korszakban. Most a Kádár–Münnich-kormány felkérte egy szakemberekből álló bizottság vezetésére, amelynek az volt a feladata, hogy részletes reformjavaslatokat dolgozzon ki. Vargával az előző hónapokban többször beszélgettem. Már említettem, hogy gondosan tanulmányozta könyvemet és az 1956 nyarán vezetésemmel készült reformjavaslatot. Megpróbált rábeszélni, hogy vegyek részt ebben az induló munkában. Nem vállaltam.

Miért nem? Nem azért tagadtam meg az együttműködést, mert *akkor* az lett volna az elméleti meggyőződésem, hogy a szocialista rendszer megreformálhatatlan. Még csak azt sem mondanám, hogy „ellendrukker" voltam. Sosem fogadtam el a „minél rosszabb, annál jobb" machiavellista ellenzéki elvét. Tiszta haszonnak éreztem volna, ha valamit enyhül a bürokratikus centralizáció szorítása.

Nem közgazdászként álltam szemben a reformmunkával, hanem *politikai* indítékok motiváltak. Mélységesen felháborított a szovjet intervenció. Dühöt, megvetést éreztem Kádár János és társai iránt, akik először a forradalom mellé álltak, utána pedig elárulták. Szörnyű hitszegésnek tartottam Nagy Imrének

és társainak elhurcolását. Néhány oldallal korábban őszintén elmondtam, milyen belső zavarban voltam a *győztes* forradalmi napokban. Nem tudtam eldönteni azt, hogy mi a teendőm. Ezt nem súgták meg akkor az ösztöneim. Teljesen más lett a helyzet most, a vereséget követő hónapokban, attól kezdve, hogy a forradalom *vereséget* szenvedett. Ösztönösen éreztem: nemet kell mondanom.

1957 végén a pártközpont egy bizottságot küldött ki annak kivizsgálására, hogyan szerepelt az intézet az „ellenforradalom" előtt, alatt és után. A bizottságot Háy László, az egyetem rektora vezette. (Aki egyébként kijelentette: „Amíg én a Közgazdaságtudományi Egyetem rektora vagyok, Kornai itt nem taníthat.") A bizottság titkára és tótumfaktuma Molnár Endre volt, az a Molnár Endre, aki a legvitriolosabb cikkeket írta ellenem. Kötélhúzás zajlott le a színfalak mögött.* Az egyik álláspont az volt, hogy fel kell oszlatni az intézetet, mint a revizionizmus egyik melegágyát. Friss István és a pártszervezet, főként Erdős és Hoch küzdöttek az intézet megmentéséért. Ahogy ezt a mai pesti nyelv szép magyarsággal mondja: „beáldoztak" kettőnket, Nagy Andrást és engem.**

Friss István kényelmetlennek érezte, hogy maga közölje velünk a határozatot.

Ránk volt bízva, hogy munkahelyet keressünk magunknak. András, aki a külkereskedelem elismert szakértője volt, abba az irányba orientálódott. Én a könnyűiparban kerestem állást.

* Az intézet pártvezetősége 1958 tavaszán nyomatékosan tanácsolta az októberi napokban aktívan szereplő munkatársaknak, köztük nekem és Nagy Andrásnak, hogy használjuk fel a júniusra összehívott munkaértekezletet őszinte önkritikára. Határoljuk el magunkat az „ellenforradalomtól", Nagy Imrétől, továbbá deklaráljuk lojalitásunkat az új Kádár irányította vezetés és hűségünket a marxizmus–leninizmus iránt.

Az értekezletre 1958. június 23-án került sor, alig pár nappal a Nagy Imre-perben hozott ítélet nyilvánosságra hozatala után. Több kollégánk igen messzire ment el korábbi nézeteinek visszavonásában, saját tetteinek elítélésében. András és én azonban nem tettünk eleget az ismételt felszólításnak. Mindketten azt határoztuk el, hogy – ha már jóindulatú intézeti barátaink szorgalmazására meg kell szólalnunk – politikailag irreleváns közgazdasági kérdésekkel kapcsolatban ismerünk el „tévedéseket". Saját felszólalásomban általánosságban szóltam néhány mondatot a központi tervezés és gazdaságirányítás jelentőségéről, és arról, hogy munkáimban ezt nem hangsúlyoztam eléggé – ám a politikai önkritika, az októberi forradalom és Nagy Imréék elítélése, a politikai és ideológiai hűségnyilatkozat elmaradt. Hasonlóan szerepelt András is. Ez a magatartásunk (ahogy az intézetben maradt egyik-másik kollégánk később jellemezte: „makacskodásunk") is közrejátszhatott abban, hogy éppen kettőnket távolítottak el az intézetből.

** Nagy Tamás visszaemlékezéseiben így jellemezte a pártvizsgálatot: „Gennygócnak nyilvánították az intézetet, és hát kirúgtak egy csomó embert. Friss ugyan igyekezett, és ez, szerintem, javára válik, ezeket az embereket tűrhető állásokban elhelyezni, de azért nem védte meg igazán őket." (OHA 26. sz. interjú, 133. p. Készült 1986-ban.) Az intézetben lefolytatott pártvizsgálatról cikk jelent meg 1958-ban a *Közgazdasági Szemlében.* Teljes név helyett csak K. I. monogrammal írták alá.

Hálás szívvel gondolok azokra a könnyűipari kollégákra, Sik Györgyre, Simán Miklósra, Fülöp Sándorra, Schiller Györgyre és a többiekre, akik segítettek elhelyezkedni. Sőt, nem egyszerűen pénzkereső állást kaptam, hanem olyan munkakört, amelyben „elbújtatva" folytathattam a kutatómunkát. Előbb a Könnyűipari Tervező Iroda alkalmazottja lettem, később pedig a Textilipari Kutató Intézeté.

Az elhelyezkedést megkönnyítette a Közgazdaságtudományi Intézet támogatása. Sok történetet ismerek, amelyben a korábbi munkahely „utánanyúlt" a kirúgott embernek, és ha csak tehette, nehezítette a megfelelő új állás elfoglalását. Nem tudtam rekonstruálni, milyen bizalmas telefonbeszélgetések zajlottak le a hátam mögött. Az a benyomásom, hogy ismét megmutatkozott Friss István többlelkűsége, ezúttal a kedvező oldaláról. Miközben – nem saját kezdeményezésére, hanem Háyéra és Molnáréra – kész volt áldozatul odavetni bennünket, aközben segíteni is akart abban, hogy közgazdászként folytathassuk pályánkat.

1958. szeptember 15-én nehéz szívvel elhagytam az intézetet. Új életformám alakult ki. Formailag az említett intézmények alkalmazottja voltam, de a gyakorlatban kötetlenül oszthattam be az időmet. A munka egy részét a Könnyűipari Minisztérium épületében végeztem. (Szemben a Gyorskocsi utca komor épülettömbjével, ahol barátaimat fogva tartották, és ahová időnként berángattak kihallgatásra.) Sok időt töltöttem otthon. Számos munkamegbeszélésem nem irodai szobákban, hanem a Gresham kávéházban vagy a Gerbeaud-ban zajlott.

Már akkor is úgy éreztem, nincs okom sajnálni vagy sajnáltatni magam. Igaz, nem állt mögöttem presztízsével a Magyar Tudományos Akadémia és az intézet, magamra voltam hagyva. Viszont magam mellett tudhattam a barátok és kollégák védőhálóját és segítő kezét.

Szabadlábon, a börtön árnyékában

1956. december 6-án találkoztam anyám lakásán Halda Alizzal, Gimes Miklós bátor élettársával. Miklós még két nappal előbb itt, anyámnál töltötte az éjszakát, előző éjjel már másutt aludt. Most derült ki, hogy letartóztatták. Itt éreztem először, hogy rám vetődött a börtön árnyéka. Ettől kezdve sokszor megtörtént, hogy éjjel valami zajra felébredtem, kiszaladtam a konyhába, hogy lenézzek az utcára: nem állt-e ott meg az autó, amelyben elvisznek. Mint ahogy azt már korábban említettem, a Rákosi-korszakban nem féltem a letartóztatástól. Nem féltem, mert – ahogy írtam – alvajáró voltam, aki bátran lép fel az erkélykorlátra, s nem tart attól, hogy lezuhan. Most már elég sokat tudtam a rendszerről. Most már féltem.

Félelmeim ellenére nem hagytam el az országot. A forradalom leverése után néhány hétre szinte megnyílt a vasfüggöny. A szokásosnál sokkal kisebb kockázattal át lehetett lépni a határt. Kétszáz-kétszázötvenezer ember menekült el. Szűkebb baráti köréből is jó néhányan az ország elhagyása mellett

döntöttek, közöttük a hozzám legközelebb álló Kende Péter is. Nem tudhattuk akkor, látjuk-e még egymást. Lesz-e lehetőség arra, hogy én kiutazzam, vagy ő hazajöjjön? Feleségemmel együtt úgy határoztunk: maradunk. Egy későbbi fejezetben részletesen szó lesz majd a „maradás vagy emigrálás" dilemmájáról.

A címben 1959-et jelöltem meg a fejezetben tárgyalt periódus záróéveként. Ez nem a magyar történelem periodizálása, hanem kizárólag az én személyes történetemben jelöl meg egy szakaszhatárt. Utólag visszatekintve megállapíthattam, hogy 1959-ben befejeződött ismételt rendőrségi zaklatásom, kihallgatásaim lelket nyomorító sorozata.

Fekete Sándorral, a *Szabad Nép* egyik lázadójával többször is arról beszélgettünk: ki hogyan viselkedne, ha letartóztatnák, és vallatni kezdenék.* Ő magabiztosan kijelentette, hogy nem vallana. Kételkedtem a szavaiban. (Mint látni fogjuk, joggal.) A magam véleményét már jóval korábban kialakítottam, miután beszéltem azokkal, akiket Rákosi és Péter Gábor kínzókamráiban gyötörtek meg, és sokféle írást olvastam arról, mi ment végbe a szovjet, a jugoszláv vagy a magyar vallatások során. Teljesen egyöntetű volt az a következtetés, hogy senki sem képes a végsőkig ellenállni. A megkínzott testi és lelki erejétől függ, hogy a kínvallatás melyik fokozatánál adja fel. Ha a vallató hajlandó akármeddig elmenni a kínzásban – el lehet jutni arra a fokra, amikor a megkínzott ember már bármire hajlandó.** Krónikus vállficamban szenvedtem, és egy-egy ficam elviselhetetlen kínt okozott, amíg helyére nem tették. Megvan az az önkínzó tulajdonságom, hogy képes vagyok képzeletben előre átélni a rosszat, ami – talán – bekövetkezhet. Végiggondoltam, mit tennék, ha szándékosan kificamítják a vállamat, és közlik: addig nem teszik a helyére, ameddig...

* Az egyik ilyen beszélgetés Fekete lakásán folyt. Amint az most a rendőrségi iratokból kiderült, ekkor már lehallgatták, mi hangzik el a lakásban (ÁBTL 0-10986/1, 187–196. p. Jelentés Fekete Sándor lakásának lehallgatásáról. Keltezés: 1958. július 4.). 1958. július 4-én meglátogattam. Ahogy ez lenni szokott, sok mindenről szó esett: magasröptű témákról (Giordano Bruno és más eretnekek mártírhalála, Kína jövője) és kevésbé magasröptűekről (Kornaiék háztartási segítségének feledékenysége, az új lakbérrendelet). A lehallgatást végző és feldolgozó rendőrségi emberek nem tudták jól követni a beszélgetést, amikor az a kérdés vetődött fel közöttünk: kinek-kinek mennyi erkölcsi ereje lenne a meggyötörtetéssel szembeni ellenálláshoz. Amikor 46 évvel később olvasom a jelentés szövegét, amely tele van kipontozott részekkel és kérdőjelekkel, ellentmondásos érzések töltenek el. A legszívesebben kinevetném a rendőrség embereinek bárdolatlanságát és tudatlanságát, a jelentésben hemzsegő ostoba félreértéseket, ha – ennyi év elteltével – nem háborítana fel újra a szabad gondolat zsarnoki felügyelete, az aljas behatolás az emberek személyes beszélgetéseibe.

** Orwell (2004 [1949], 270–271. és 277. p.) szemléletesen illusztrálja ezt azzal a kínzógéppel, amelyen kvantitatív skála van. Elég egyetlen fogantyút feljebb húzni, s máris fokozódik a kín. Fogoly a fogolytól csak abban különbözik, hogy 40-nél vagy 90-nél hajlandó-e bármilyen hamis vádat beismerni, saját szerelmes társát elárulni. – Egyébként Feketének éppen ezekben a napokban, nem sokkal letartóztatása előtt adtam kölcsön Orwell könyvét (ÁBTL V-145-288/2. irat, 326. p. Keltezés: 1958. december 18. Fekete Sándor önvallomása, 6. pont).

Elhatároztam: úgy választom meg politikai tetteimet, hogy ne kerüljek kínvallatók kezére. Szovjet tankok árnyékában folyt a kommunista restauráció. Ki tudhatta előre, hogy milyen eszközöket vesz majd igénybe az új represszió, mennyit vesz át Kádár politikai rendőrsége a Cseka, az NKVD vagy az ÁVH módszereiből. Féltem a kínzástól. De legalább annyira féltem attól is, hogy – ha meggyötörnek, és nem leszek képes megőrizni a tartásomat – nemcsak magamat, de másokat is elárulhatok. Ettől a gyalázattól is meg akartam óvni magam, amikor elhatároztam, hogy elzárkózom az illegális akcióktól. Saját korlátaim keserves és józan felismerése volt az egyik indítéka ennek a felismerésnek.

Érdemes itt hozzátenni beszélgetőtársam, Fekete Sándor történetét. Számos bátor illegális akcióban vett részt. Letartóztatták. Fizikai kínzásnak nem vetették alá, de akasztófával fenyegették. Rémületében nemcsak saját tetteit ismerte be, de mindent elmondott barátairól, eszmetársairól, amiről csak tudomása volt.* (Rám vonatkozó vallomását már korábban idéztem, és a későbbiekben még visszatérek rá.)

Volt tehát egy világos elhatározásom. Csakhogy nem volt pontosan tudható, hol válik el a legalitás az illegalitástól. Még jogállamban sem mindig mindenben egyértelműek a törvény szabta határok – hát még kommunista önkényuralom idején. Ilyenkor a papíron lévő jogszabály széles értelmezési lehetősége tág határokat szab arra, hogy a bűnüldöző szervek és a bíróságok mit minősítenek törvénysértő cselekménynek. Az az elhatározásom, hogy legális tevékenységre szorítkozom, csökkentette letartóztatásom és elítéltetésem valószínűségét, de nem zárta ki ezt az eshetőséget.**

Ráadásul nem is voltam teljesen következetes saját elhatározásom betartásában. Néha óvatlanságból, a kellő elővigyázatot elmulasztva, máskor pedig tudatosan átléptem a legalitás határait, alkalmat adva arra, hogy „jogszerűen" felelősségre vonjanak. Történetem furcsaságai közé tartozik, hogy, amint az majd a későbbiekből kiderül, időnként éppen olyan események sodortak a bűnperek közelébe, amelyekben – a fent körvonalazott elhatározást *betartva* – nemet mondtam az illegális akcióban való részvételre.

Többször kihallgattak, egy idő után már szinte rutinom alakult ki benne. Valójában azonban olyan lidérces élmény ez, amihez nem tudtam hozzá-

* Idézem Litván Györgyöt, aki egy kerekasztal-beszélgetésben 1981-ben így jellemezte Fekete Sándor magatartását: „...megmutatták neki – ezt nagyon bizalmasan vallotta be – Gimes képét az akasztófán. Ilyen és hasonló eszközökkel igyekeztek rá hatni. Eljutott addig a pontig, ahol már úgy látta, hogy tagadással csak tovább ronthat a helyzetén. Tény, hogy mindent kiadott magából, de az is tény, hogy miatta senki be nem került, ami persze nem tisztán rajta múlt, hiszen akkor már be akarták fejezni ezeket az ügyeket..." (A kerekasztal-beszélgetést Csalog Zsolt, Kozák Gyula és Szabó Miklós vezették. A jegyzőkönyvet az Oral History Archívum őrzi. OHA 800. sz. interjú, 953. p. Készült 1981-ben.)

** Pesti vicc 1957-ből: Ketten beszélgetnek nemrég elítélt barátaikról. „Azt megértem, hogy »A« nyolc évet kapott, de miért kapott »B« négyet, hiszen semmit sem csinált?" – „Hát ezt én sem értem. Semmiért két évet szoktak adni."

edződni. Ha jól emlékszem, minden alkalommal idézést kaptam, tehát módomban volt bizonyos fokig felkészülni.* Az idézés sohasem közölte, milyen ügyben akarnak kihallgatni. Megpróbáltam maximális koncentrációval végiggondolni, miről lesz majd szó. Képzeletben előre lejátszottam, sok variánsban, a várható párbeszédet: melyik potenciális kérdésre hogyan feleljek. Ehhez időnként támpontot adott az, hogy valamelyik barátot vagy közeli ismerőst már előttem kihallgatták, és ilyenkor sejthettem, mi lesz napirenden. A felkészülésnek ez a része tulajdonképpen *intellektuális* feladat, szellemi párbaj a kihallgató tiszt és a kihallgatott között.

Ez igen nehéz feladat volt. Nem is egyszer ért az a meglepetés, hogy a kihallgató már pontosan tudja azt, amit el akarok titkolni előtte. Előbb végighallgatja az én – részben igaz, részben hamis – vallomásomat, és *utána* közli, hogy milyen információ van a birtokában.

Ám a helyzet igazi nehézsége nem azzal kapcsolatos, hogy a kihallgató és a kihallgatott intelligenciája és informáltsága viaskodik egymással. Az igazi dilemma *morális* jellegű. Egy-egy információ kezelésében próbáltunk mi, szabadlábon lévők megegyezni egymással, sőt – letartóztatásuk előtt – megegyezni azokkal is, akiket később lecsuktak (Nemegyszer hiába, mert valaki a szabadlábon lévők vagy a fogságba vetettek közül megszegte a megegyezést.) A probléma ott válik szinte elviselhetetlenül súlyossá, amikor kétségessé válik, hogy a kihallgatott ember mivel árt önmagának és mivel másoknak. Ha az, akit egyelőre tanúként hallgatnak ki, semmiről sem hajlandó beszélni, akkor szinte bizonyos, hogy ott tartják. Ha el akarja kerülni, hogy lecsukják, mondania kell valamit. De mennyit mondjon? Erre a kérdésre már nem volt előzetes megegyezésünk. Nem állapodtunk meg egy „erkölcsi kódexben" a kihallgatások idejére.

Megpróbáltam magamnak erkölcsi szabályokat és tilalmakat előírni. Nem leszek makacs tanú, aki semmit sem mond. Kész vagyok azt elmondani, amiről feltételezem, hogy a kihallgató amúgy is tudja. Kész vagyok elmondani olyan tényeket, amelyekről azt feltételezem, hogy a közlés a letartóztatottnak nem árt. Nem biztos, hogy ezeket az önmagam számára előírt szabályokat sikerült mindig tökéletesen betartani a kihallgató és kihallgatott macska-egér harcában. Mindenesetre annyi bizonyos: nem tudok arról, hogy ezeket az előírásokat megsértettem volna. Tudom, hogy e szabályok nem a hősiesség magas posztulátumai. Nem vállalkoztam arra, hogy politikai hős legyek, aki vádbeszéddé változtatja a saját védelmét. Sokkal szerényebb normát, az emberi tisztesség elemi követelményeit írtam elő magamnak, és ezeket igyekeztem, amennyire csak tudtam, betartani.

Rátérek néhány konkrét történetre, nem a kihallgatások naptári sorrendjében, hanem azoknak az eseményeknek a kronológiáját követve, amelyekről faggattak.

* Egy ízben súlyos beteg voltam, és otthon feküdtem. Ekkor a lakásomra jött a rendőrtiszt, és ágyam mellett ülve faggatott. Emlékszem arra a fellélegzésre, amikor elment, és megjelent az ajtóban kedves háztartási segítségünk, Magdi egy csésze kávéval.

Lőcsei Pál ügyéhez hozzátartoztak az október 29-én lezajlott események, a *Magyar Szabadság* megalapítása. (Íme egy példa arra, amit az imént általánosságban mondtam. Nem vállaltam azt, hogy írjak a lapba és egy éjszaka után kiváltam a szerkesztőségből. Mégsem tudtam elkerülni, hogy emiatt zaklassanak.)

Lőcsei ügyében megpróbáltunk többedmagammal megegyezni a szövegben, amit a rendőrségen mondani fogunk, beszéltünk a védőügyvéddel (azt hiszem, sikertelenül). Nemcsak a rendőrségi nyomozáskor, hanem a bírósági tárgyalásra is beidéztek tanúként.[66] Palival kiszabadulása után többször is szóba kerültek a kihallgatások. Meghatódva és – hozzátehetném, morális megnyugvással – hallgattam azokat a kedves szavakat, amelyeket 75. születésnapom alkalmával mondott el legszűkebb baráti körünk összejövetelén. Visszaidézte a bírósági kihallgatást, szorongó hangomat, rémült arcomat, amin az tükröződött, hogy jaj, csak ne ártsak Palinak. Mint az Pali mostani szavaiból is kiderült: neki ott, amikor magányosan ült a vádlottak padján, az esett a legjobban, hogy távoztamkor feléje néztem, és bíztató, szeretetteljes pillantást vetettem rá.

Gimes Miklós 1956. novemberének első felében, több más egykori újságíróval együtt, engem is meghívott a Corvina Kiadóban lévő szobájába, és ott felvetette: illegális sokszorosított újság vagy folyóirat szerkesztésével és terjesztésével kell folytatni az ellenállást. Nem vállalkoztam arra, hogy ebben részt vegyek. Túl azokon a belső tiltó indítékokon, amelyekről már írtam, ebben az esetben az is ellenvéleményre késztetett, hogy az adott helyzetben nem láttam értelmét. Brutális katonai erővel leverték a forradalmat, és visszaállították a kommunista hatalmat. Kit tud most maga mögé állítani, és mire tudja az olvasóit mozgósítani egy kis sokszorosított lapocska? Úgy láttam, hogy a várható politikai hatás nincsen arányban a kockázattal.

Jogos volt-e ez az érvelés? Mind a mai napig nem vagyok biztos a válaszban. Ha a „rizikó-haszon"-kalkuláció mérlegére tesszük, akkor igazam volt. Csakhogy nem ez az egyedül lehetséges megközelítés. Történelmi távlatban annak is óriási erkölcsi értéke van, hogy a magyar nemzetnek voltak olyan minden veszélyt vállaló hősei, mint Miklós. Megjelent az *Október 23* című újság, és ezzel a puszta ténnyel bizonyította, hogy nem tudták teljesen elnémítani a forradalom szellemét.

A Gyorskocsi utcában 1957. április 16-án arról kezdtek faggatni, kik vettek részt az összejövetelen ott, a Corvina Kiadóban.[67] Mellébeszéltem, arra hivatkozva, hogy nem emlékszem. Mire a kihallgatótiszt elkezdte felolvasni az egyik résztvevő, az akkor már letartóztatásban lévő P. P. április 10-i vallomását, amely teljes részletességgel és a tényeknek megfelelően beszámolt az értekezletről.[68] Mellbevágott, amit hallottam. Úgy döntöttem magamban, hogy nem tehetek mást, mint hogy a résztvevők névsorát illetően megerősítem P. P. beszámolóját.

A kihallgatótiszt arra is konfirmálást kért tőlem, hogy a Corvinában lezajlott megbeszélésen Gimes Miklós illegális lap létrehozását javasolta. Részletet közlök a kihallgatási jegyzőkönyvből:

Kérdés: „Gimes milyen kérdéseket vetett fel a beszélgetés során?"

Felelet: „Erre már nem tudok visszaemlékezni, ugyanis több, különböző, akkor fennálló kérdésről szó esett a beszélgetés során."

Kérdés: „Birtokunkba lévő adatok szerint Gimes konkrétan felvetette itt azt, hogy illegális lapot indított. Idézek Önnek erre vonatkozóan P. P. vallomásából. Gimes kifejtette, hogy megindított egy illegális sokszorosított lapot, amelyet rendszeresen meg akar jelentetni. Tegyen vallomást erre vonatkozóan."

Felelet: „Én erre vonatkozóan nem emlékszem, és a lappal kapcsolatban mást mondani nem tudok, tekintve, hogy én kijelentettem, hogy semmiféle aktív politikai cselekményben nem akarok részt venni. Mást elmondani nem tudok."[69]

Azt hiszem, kihallgatásom a nyomozás szempontjából eléggé jelentéktelen esemény volt. Nem sokat számított Gimes „bűnlajtstromában", ki volt jelen novemberben a Corvina Kiadóban. Ha valami számított, az maga a tény volt, hogy végül is kiadta ezt a lapot – amit Gimes a kihallgatások szörnyű nyomásának hatására később maga elismert.*

Mélységesen megrázott a kihallgatás. Most kerültem szembe először azzal az eseménnyel, hogy egy letartóztatott ember, jelen esetben P. P. vallomást tesz letartóztatott társai és szabadlábon lévő egykori harcostársai ellen. Amikor 47 évvel később, az önéletrajz anyagának gyűjtése során végigolvastam P. P. dossziéjának számos anyagát, világossá vált számomra, hogy igen sok emberről adott szinte mindjárt letartóztatása után részletes „feltáró" beszámolót.[70]

A Corvina kiadóbeli megbeszélés volt a második olyan eset, amikor én ugyan nemet mondtam egy akcióban való részvételre, de ez sem mentett meg attól, hogy a Gyorskocsi utcába becitáljanak.

Fekete Sándor ügye – saját szempontomból nézve – különbözött ettől. Ez arra szolgálhat például, hogy nem voltam következetes a konspiratív, illegális akciókban való részvétel megtagadásában.

Fekete 1956–1957 fordulóján *Hungaricus* álnéven egy tanulmányt írt, amelyben értékelést próbált adni a forradalomról, annak okairól, lefolyásáról, sikereiről és kudarcairól.[71] Több barátjának megmutatta, köztük nekem is. Azt, hogy bizalmas beszélgetésünkben mit mondtam neki, pontosan idézte rendőrségi önvallomásában. Az én szemléletem szerint az ő dolgozata „túlságosan marxista" volt, amint azt már az előző fejezetben említettem.

Visszatérve a *Hungaricus* sorsára, elméleti, világnézeti és politikai fenntartásaim ellenére kész voltam segítségére lenni abban, hogy dolgozatát illegálisan Nyugatra juttassa, és ott publikálja. Fekete az én társaságomban ismerkedett meg Jorgosz Vasziliuval, egy vezető ciprusi görög kommunista fiával.**

* Révész Sándor könyve részletesen leírja, milyen iszonyatos nyomás és fenyegetés nehezedett Gimes Miklósra letartóztatásától a bírósági tárgyalásig, amelyen halálra ítélték.

** Hegedüs B. András 1991-ben interjút készített vele, ami magyar nyelven könyv alakban is megjelent. Ezen a köteten a görög név magyar átírása Georgiosz Vasziliu. Mi, a görög fiú magyar barátai Jorgosznak hívtuk. Most, az eseményekre visszaemlékezve, is így teszek.

Jorgosz kedves és okos fiatalember volt, Friss István aspiránsa. Ebben a minőségében járt be az intézetbe, ahol barátságba keveredett Nagy Andrással és velem. Sokszor eljárt hozzánk. Ő – teljesen legálisan – Franciaországba és Angliába készült, s elvállalta, hogy kiviszi magával Fekete tanulmányát, és ott átadja Kendének és Fejtő Ferencnek, a Párizsban élő legendás hírű történésznek és publicistának.* Nem én bíztattam erre, de tudtam róla. Amint az Jorgosz rendőri vallomásából kiderül: Fejtőéknek fontos volt, hogy Jorgosz az én nevemre is hivatkozhatott. Ez segített meggyőzni a párizsiakat, hogy nem provokációról van szó. A tanulmány megjelent vezető francia értelmiségi fórumokon, és nagy feltűnést keltett.[72] Jorgosz velem állapodott meg abban a rejtett üzenetben, amellyel visszajelzi, hogy a tanulmányt eljuttatta a címzettekhez.

Jorgoszt zaklatta a rendőrség.[73] Párttag volt, s emiatt az ügy miatt kizárták a pártból. Nem sokkal később véglegesen elhagyta Magyarországot.

Jorgosz Vasziliu három évtizeddel később, 1988-ban a Ciprusi Köztársaság elnöke lett.**

De térjünk vissza 1958–1959-be és a Gyorskocsi utcába. Kiderült – és ezt Fekete és Vasziliu beismerő vallomásai után nem is lehetett letagadni –, hogy kapcsolatot tartottam fenn Kende Péterrel,[74] és hogy tudtam a *Hungaricus* kicsempészéséről.[75] Azt tehát egyértelműen rám lehetett bizonyítani, hogy „elmulasztottam a feljelentési kötelezettséget".***

A *Hungaricus* kijuttatása esetében nyilvánvalón megszegtem azt az elhatározásomat, hogy nem vállalok politikai aktivitást, és elzárkózom attól, hogy illegális akciókban vegyek részt. Nem tudok világos magyarázatot adni arra, hogy mi késztetett az inkonzisztenciára. Talán az, hogy a baráti szálak szövevényében nagyon nehéz újra és újra nemet mondani minden hívó szóra. Korábban a magam által felállított tiltásokat betartva ismételten elhárítottam, amikor a *legközelebbi* barátaim politikai akciókban való részvételre invitáltak. Fekete Sándor a barátom volt, bár nem olyan közeli, mint Kende, Lőcsei vagy Gimes. Amikor a *Hungaricus* kiküldésének gondolata felmerült, Kende már Pá-

* Fejtő Ferenc emigrációja előtt, József Attilával együtt, a *Szép Szó* egyik szerkesztője volt. Nagy tekintélyre tett szert Franciaországban, a kelet-európai térség egyik legismertebb szakértőjének tekintik. Azokban a hetekben, amikor ezeket a sorokat írom, ünnepelte magyar barátaival együtt 95. születésnapját.

** Göncz Árpád, a Magyar Köztársaság elnöke 1990-ben Japánban vett részt egy fogadáson, amikor melléje állt valaki, és – kissé idegen akcentussal, de folyékony magyarsággal – megszólalt: „Én is egy magyar elnök vagyok." Jorgosz volt, aki akkor még a ciprusi elnöki méltóságot viselte.

*** Mindez rákerült a „priuszomra", amelyet – ahányszor csak valamilyen összefüggésben beleütköztek a nevembe – újra és újra elővettek. „Tudomása volt a »Hungaricus« című ellenforradalmi kiadvány nyugatra küldéséről. 1957-ben kapcsolatot tartott egy illegális ellenforradalmi csoport nyugatra szökött tagjával. 1959. II. 9-én rendőrségi figyelmeztetésben részesült" – ez a szöveg állt a kartotékon.

rizsban volt, Lőcsei és Gimes börtönben. Talán attól tartottam, hogy – ha most megtagadnám a segítséget – elveszíteném Fekete barátságát, az egyedüli emberét, aki még elérhetően itt volt a közelben az egykori szoros baráti társaságból.

De hát ez a barátság így is elveszett.

Barátság és szolidaritás

Nagyon fontosnak éreztem a szolidaritást azokkal, akiket a Kádár-rezsim üldözőbe vett. Emlékezetembe csengett, amint a Rákosi börtönéből kiszabadult emberek nehezményezték, hogy azok, akik korábban barátaik voltak, cserbenhagyták őket és hozzátartozóikat.

Közeli és nagyon szeretett barátom volt Novobáczky Sándor, egyike a *Szabad Nép* lázadóinak. Híres, sokszor emlegetett cikket írt a forradalom előtt az *Irodalmi Újságba*. A kommunista gőgről szólt, felhasználva Sztálin szavait: „Mi kommunisták különös emberek vagyunk..."[76] Gúnyos mondatait nem tudták megbocsátani. Amikor Sándort elvitték, fogalmam sem volt, mi a letartóztatás oka. Fel akartam keresni Fehér Lajost, közös barátunkat, akivel nemegyszer voltunk együtt Novobáczky lakásán, a lázadó taggyűlésre készülve. Fehér, Nagy Imre egykori közeli harcostársa, most Kádár János legfelsőbb, közvetlen köréhez tartozott. Az ő közbenjárását akartam kérni, naiv fejjel, Sándor kiszabadítása érdekében. A Parlamentben volt az irodája. A titkárnőjéig jutottam el, akit még a szerkesztőségből ismertem, és akinek előzetesen telefonon jeleztem, miért keresem a főnökét. Fehér Lajos vele üzent vissza: nem hajlandó fogadni. Novobáczky ügyében nem kíván semmit sem tenni.

Sok más baráttal együtt rendszeresen pénzt gyűjtöttünk a letartóztatottak hozzátartozói számára.[77] Úgy éreztem, ez „belefér" azokba a korlátokba, amelyeket magam elé állítottam. Nem „politikai", hanem „humanitárius" tevékenységnek tekintettem. Nem nézhettem tétlenül azt, hogy barátaim hozzátartozói nélkülözzenek. Néhány esetben nem csupán a „barát hozzátartozójáról" volt szó, hiszen Lőcsei Gizit vagy Novobáczky Évát nemcsak házastársaik révén, hanem „saját jogukon" is barátomnak tekintettem. Ám ezen túlmenően, mi, akik a pénzt gyűjtöttük, erkölcsi kötelességünknek éreztük, hogy az előttünk ismeretlen börtönfeleségeket és gyerekeket is segítsük.

Megint csak illúziónak bizonyult egy elképzelésem, nevezetesen az, hogy a „humanitárius" tevékenység kívül marad a politikán. Amikor a Mérei–Litván–Fekete-ügy rendőrségi vizsgálata folyt, a gyűjtést is a politikai konspiráció részének tekintették. Feltételezem, hogy a rendőrségi vezetők arra emlékeztek: az egykori illegális kommunista párt számára a Vörös Segély sajátos „tömegszervezet" volt, amivel az elszigetelt párt a rokonszenvezők szélesebb köréhez tudott eljutni. Azt gondolhatták, hogy ez a mostani gyűjtés is csupán ilyesféle fedőszerv lehet. Azt el sem tudták képzelni, hogy az embereket nemcsak politikai szándék, hanem az emberség és a bajba jutottakkal való szolidaritás is motiválhatja.

Ez a történet szomorú, de van egy másik is, amely – pestiesen szólva – inkább röhejes. Miközben csapkodtak körülöttünk a letartóztatások mennykövei, próbáltuk megőrizni a jókedvünket. 1957 végén nagy előkészületekbe fogtunk szilveszteri mulatságunk megrendezésére. Hanák Péterék lakásán tartottuk, talán 10-20 résztvevővel. Péter és én voltunk a műsor fő szervezői. Legtöbbünk gondosan megszerkesztett kabarészámot mutatott be. A legsikeresebb jelenet élénken megmaradt emlékezetemben. Fekete Sándor és Litván György kitűrték nadrágjukból az ingük alját, az ing fölött kötötték meg az övet, tányérsapkát húztak – igazi orosz muzsikok benyomását keltették. A jelenet Szibériában játszódik. Litvánt már korábban oda deportálták, Fekete most érkezik, és sorra beszámol arról, ki mit csinál odahaza Budapesten. Az egyik hangoskodó forradalmár a minap lépett be a pártba, a másikat most csukták le, és így tovább. Harsány nevetés fogadta a jelenetet, amely – ha nem is minden részletében – profetikus víziónak bizonyult.

A mulatság a Gyorskocsi utcában folytatódott.[78] Szilveszteri akasztófahumorunkat halálosan komolyan vették, és vigasságunkat a konspiratív szervezkedés részének minősítették. Erőpróbának, amellyel ez a szervezet ki akarta próbálni, hogyan tudja összetoborozni az embereket, és hogyan tud közöttük ellenforradalmi hangulatot gerjeszteni.

Ahogy az menet közben (és részben utólag, a rendőrségi okmányokból és a besúgók jelentéseiből) kiderült: nem minden baráti kapcsolat élte túl ezeket a nehéz éveket. Ám amelyek túlélték, azok megerősödtek. Számomra nagyon sokat jelentett az, hogy voltak, akikkel őszintén és bizalmasan beszélhettem, akikre a legnehezebb pillanatokban is számíthattam.

Első helyen Teriről, első feleségemről szeretnék szólni. Nehéz időket éltünk át együtt. Teri mellettem állt, mindig számíthattam megértésére, tanácsaira, segítségére.

Akkor kerültem nagyon közel Hanák Péterhez és Katihoz, Lőcsei Gizihez, Fónyi Ducihoz, Csató Évához, Litván Gyurihoz és Évához, Nagy Andráshoz és Losonczy Ágihoz. Sokféle szál kötött össze bennünket: a friss politikai hírek kicserélésétől a nagy elméleti vitákig, a közös viccelődéstől a bajbajutottak közös megsegítéséig. Ezeket a barátságokat egy életre kötöttük.

Amikor később sok időt töltöttem Amerikában, megfigyeltem, milyen könnyen osztogatják ott az emberek a „barát" jelzőt. Így nevezik azokat is, akikkel időnként kellemesen elcseverésznek egy partin vagy akikkel egyszer-egyszer találkoznak egy egyetemi bizottságban. A mi körünkben nem szokás ezt a minősítést könnyelműen osztogatni. A „barát" szónak rangja van. Barátok nélkül elviselhetetlen lett volna diktatúrában élni.

7. fejezet

AZ ÉN EGYETEMEIM

1957–1959

Gorkij nevezte így azt a korszakát, amelyben – ahelyett, hogy egyetemi tanárok oktatták volna – az élet tanította meg sok mindenre. Szívesen használom én is, saját fejlődésem történetére vonatkoztatva ezt a kifejezést. Amit 1955 előtt megismertem, hasznosítható tapasztalatként és kiábrándító, kijózanító tanulságként – minősítsük „előképzésnek". Ám azután is, hogy hivatásos tudományos kutató lettem, tulajdonképpen autodidaktaként folytattam a tanulást, de most már sokkal módszeresebben.

Önképzés

A forradalom leverése után szilárdult meg bennem az az elhatározás, hogy – miközben nem hagyom el az országot – *a nyugati közgazdászszakmához akarok tartozni*. Az a felháborodás, amelyet a szovjet tankok bevonulása miatt éreztem, különlegesen erős impulzust adott a nagyon tudatos „nyugati orientációhoz".

Németül folyékonyan olvastam, viszont a gimnazista korban szerzett angol nyelvismeretem berozsdásodott. Első teendőim közé tartozott 1957-ben, hogy rendesen megtanuljak angolul. Ha az élőbeszéd nem is ment jól, az angol szakirodalom olvasására elég hamar képes lettem.

Nem lenne találó, ha azt mondanám: „faltam a könyveket" (ezt kamaszkorban tettem a szépirodalommal). Sokat és szisztematikusan tanultam. Talán valakitől jó tanácsot kaptam, talán csak szerencsém volt, mindenesetre jól sikerült az alapművek kiválasztása. Samuelson híres bevezető tankönyvével[79] kezdtem, amit német fordításban olvastam. A „középszintű" (intermediate) áttekintésre Erich Schneider nyugatnémet közgazdász didaktikailag elsőrangú és korszerű háromkötetes tankönyvét tanultam meg, igen alaposan.

Ezzel be is fejeződött az átfogó tankönyvek feldolgozása, és ettől kezdve már csak különböző monográfiákat, tanulmánygyűjteményeket és folyóiratcikkeket olvastam. Megvan sok olyan jegyzetem, amelyeket akkor olvasmányaimról készítettem. Szemléltetésül (nem a tanulás, hanem az ábécé sorrendjében) néhány a szerzők közül: Arrow,[80] Arrow–Karlin–Scarf, Boulding, Eucken, Haberler, Hayek,[81] Hicks,[82] Kalecki, Pigou, Samuelson,[83] Stackel-

berg* és Tinbergen[84]. Itt most csupa olyan szerzőt említek, akikről – később, külföldön szerzett ismereteim alapján – tudom, hogy „nagy" nevek.** Emellett olvastam sok olyan művet is, amelyekről később megállapíthattam: nem volt szerencsém a kiválasztásukkal. Az elolvasásukra fordított időt és fáradságot kiválóbb munkák megismerésére is fordíthattam volna. Sajnos, nem volt tapasztalt, a korszerű irodalomban naprakészen jártas tanárom, aki útbaigazíthatott volna.

Nagyon intenzíven tanultam. Nemcsak átfutottam a szöveget, hanem lejegyeztem, már csak a jobb memorizálás végett is, a fő mondanivalójukat, példákat oldottam meg. Amikor csak alkalmat adott rá az olvasmány, megpróbáltam végiggondolni: mi következik az elolvasottakból egy szocialista gazdaságra vonatkozóan. Alkalmazható-e az apparátus egy magyar vállalat, egy magyar iparág vagy a gazdaság egésze működésének a megértésére? Életre szóló szellemi élményt jelentettek számomra nemcsak azok a megállapítások, amelyeket az elolvasott művekből megismertem, hanem a *módszer* és a *stílus* is. Logikus – néha nehéz, de azért átlátható és követhető – okfejtések vezettek el a következtetésekhez, nem pedig üres, doktriner spekulációk. Az érveket nem azzal pótolták a szerzők, hogy tekintélyekre hivatkoznak. (Ez egy nyugati diák számára magától értetődő volt már akkor is, de a Marx-, Engels-, Lenin-, Sztálin- és Rákosi-idézetekkel teletömött írások után frissen és üdítően hatott.)

Főleg a mikroökonómia érdekelt, valamint az ehhez kapcsolódó témák, elsősorban a jóléti közgazdaságtan és a racionális döntés elmélete. (Keynesszel később ismerkedtem meg alaposabban.) Miután a „burzsoá közgazdaságtannal" szembeni marxista előítéletet teljesen kisöpörtem az agyamból, nyitva voltam a „mainstream" közgazdasági gondolat befogadására. Ez már nem volt ugyanaz a tökéletesen kritikátlan feloldódás egy „izmusban", mint ami a fejemben tíz-tizenkét évvel korábban a marxizmus megtanulásakor végbement. Meggyőzőnek tűnt a közgazdasági jelenségeknek az a magyarázata, amelyet ezek a könyvek felkínáltak. Samuelson tankönyvéből ekkor már ismertem a „neoklasszikus" jelző jelentését. Tulajdonképpen nem sok hiányzott ahhoz, hogy a „magántanulóként" elvégzett kurzus végén a neoklasszikus áramlat hívének minősítsem magam. Nem igazi kételyek vagy ellenérvek tartottak vissza ettől, inkább a korábbi kiábrándulás okozta dac, az az elhatározás, hogy szellemileg független akarok maradni.

Senki sem állt mögöttem, hogy tanulásra ösztökéljen, senkitől sem kaptam bizonyítványt, ami belépőjegyet adott volna a további karrierhez. Volt olyan

* Eucken vagy von Stackelberg *német* közgazdászok, akik fontos gondolatokkal járultak hozzá a közgazdaság-tudományhoz. Méltatlanul hiányzik a nevük abból a tudásanyagból, amelyre az angolszász egyetemeken oktatják a közgazdászhallgatót. Mivel németül álltak rendelkezésre a műveik, számomra akkor, 1957-ben, könnyebben kezelhetőek voltak, mint az angol írások.

** Péter György és Mihály András zeneszerző, az Operaház későbbi igazgatója jártak Nyugaton, és készek voltak számomra könyveket hozni. Más kötetek hozzáférhetőek voltak budapesti egyetemi és akadémiai intézeti könyvtárakban.

nap, amikor délelőtt a rendőrségen kihallgattak és délután csak azért is odaültem a könyv mellé tanulni. Hétfőn jöttek a rémítő, rossz hírek, de azért kedden is, szerdán is elvégeztem a magamnak kiszabott penzumot. Akkor is (és sokszor később is, amikor súlyos gondok nyomasztottak) tanulási és munkaterápiát alkalmaztam a lelki sebek gyógyítására.

Itt hadd ugorjak előre az időben egy pillanatra. Amikor már rendszeresen tanítottam amerikai egyetemeken, meg sem fordult a tanárkollégák vagy a diákok fejében, vajon hol szereztem meg közgazdaságtani tudásomat. Ez magától értetődőnek tűnt a szemükben. Pedig nem volt az. Nemcsak azért, mert nem jártam Budapesten a közgazdasági egyetemre. Ha el is végeztem volna (az 1940-es évek végén és az 1950-es években járhattam volna, tehát a marxista ideológia hatalomátvétele, majd egyeduralma idején), akkor sem tanultam volna meg a korszerű nyugati közgazdaságtant.

A Lange–Hayek-vita

Külön is érdemes kiemelni azt a szellemi élményt, amelyet a szocializmusról az 1930-as években nyugati közgazdászok között lefolytatott vita nyújtott nekem. Oscar Lange, az akkor Amerikában élő nagy lengyel közgazdász klasszikus cikke a szocializmusról volt az első szakszöveg, amelyet angol nyelven olvastam. Később áttanulmányoztam a vita minden fontosabb írását, beleértve a Hayek által szerkesztett, a tervezésre össztüzet nyitó kötetet[85] és Abba Lerner híres könyvét, a *Szabályozás elméletét (Economics of Control)* is. Sokat segített olvasmányaim kiválogatásában Abram Bergson bölcs cikke, amely széles áttekintést nyújtott a kérdés irodalmáról.[86] Nem hittem volna akkor, amikor ezeket a munkákat olvastam, hogy később személyesen is találkozom majd Lange-val, Lernerrel, Maurice Dobb-bal. Álmomban sem jutott volna eszembe, hogy valamikor Abram Bergson szobájával lesz szomszédos az én Harvard egyetemi szobám. (Sőt, később lakásszomszédok is lettünk Cambridge-ben.)

Hozzám Péter György szavaiból és cikkeiből, valamint a jugoszláv rendszer leírásaiból jutott el először az a gondolat, hogy egy szocialista gazdaságon belül az erőforrások allokációját a piacra kellene bízni. Saját könyvem a „túlzott centralizáció" ellen szállt síkra. Most tudtam meg, hogy már 20 évvel korábban Chicagóban és Londonban, az angliai és az amerikai Cambridge-ben magas elméleti színvonalon azon vitatkoztak közgazdászok, meddig mehet el a decentralizációban egy olyan gazdaság, amelyben az üzemek köztulajdonban vannak. Lange egy elméleti modellt állított fel, amelyben köztulajdonban lévő vállalatok termelnek. Egyetlen gazdasági célban érdekeltek, nevezetesen a jövedelmezőségben.* Az árak nem szabadon alakulnak, hanem azokat egy központi tervező hatóság írja elő, mégpedig igen egyszerű szabály szerint. Ha valamely termékre vonatkozóan a kereslet felülmúlja a kínálatot, akkor az

* Lange eredetileg költségminimalizálást írt elő, de a későbbi cikkek ezt pontosították.

árat felemelik. Ha viszont a kínálat haladja meg a keresletet, akkor leszállítják. A központi tervezőnek nincs más dolga, mint hogy figyelje a kereslet és a kínálat viszonyát, és eszerint módosítsa az árakat. Lange – teljes összhangban a neoklasszikus mikroökonómiának a piacra és az árakra vonatkozó konvencionális tételeivel – igazolja, hogy a piac állapota az egyensúly felé konvergál. Ekkor tanultam meg, Lange cikkéből a „trial and error" angol idiómát.[87] Próbálkozva-tévedve az árak is eljutnak az „egyensúlyi ár" kitüntetett állapotába. Az ún. „általános egyensúlyelmélet" megalapítója a közgazdaság-tudomány történetének egyik óriása, Leon Walras francia–svájci közgazdász volt. Lange tanulmányának minden sorából árad a walras-i közgazdaságtan ihletése.

Lange írása éppen a megfelelő formában és a legjobb időpontban elégítette ki sok baloldali gondolkodású nyugati közgazdász intellektuális és ideológiai igényeit. Ezek egyfelől *politikai* szimpátiáik alapján hajlottak volna valamiféle szocialista rend elfogadására. Másfelől, elvetették a marxizmus piacellenességét. Gyakorlati megfontolások alapján is, de elméleti meggyőződésből is piacpártiak voltak. Távol álltak a marxizmustól, és magukénak vallották Walras-t és a neoklasszikus elméletet. Ezért fogadták lelkesen a Lange által felajánlott szintézist. Nekem is ilyesféle megfontolások miatt volt akkor igen rokonszenves. Meggyőzőnek tűnő közgazdasági tartalmán túlmenően, lenyűgözött a gondolatmenet – azt hiszem, ez a legtalálóbb kifejezés – „esztétikája", az elméleti építmény egyszerű és világos harmóniája.

Viszont Hayek kritikája is gondolatébresztő benyomást tett rám. Fő érveit nem az elméletből, hanem gyakorlati megfontolásokból merítette. Hogyan lesz képes a központi tervező nyomon követni milliófajta termék keresletének és kínálatának viszonyát? Érvei beleverték az orromat az általam jól ismert jelenségbe: a központosított tudásnak határai vannak. Hayek joggal mutatott rá arra, hogy a piac nem egyszerűen egy egyensúlyozó-gépezet. A társadalom tudása decentralizált. Csak a decentralizált piacgazdaság és a magántulajdon teremti meg a lehetőséget arra, hogy ki-ki közvetlen ösztönzést kapjon a birtokában lévő tudásanyag legjobb hasznosítására. Hayek olvasása irányította a figyelmemet arra a szoros kapcsolatra, amely a tudás, az ösztönzés és a tulajdon között áll fenn. Nem volt akkor még világos számomra ezeknek az összefüggéseknek a szerkezete, de legalább elkezdtem módszeresebben gondolkodni rajta.

Nem akarom visszavetíteni 1957-re azt az álláspontomat, amelyet jóval később fejtettem ki több írásban és amely alapjában véve elvetette Lange javaslatát. Későbbi ellenvéleményem azon alapul, hogy elválaszthatatlan kapcsolat van egyfelől a politikai struktúra és a tulajdonviszonyok, másfelől a piaci koordináció között. 1957-ben ezeket az összefüggéseket még nem láttam át elég tisztán. Akkori reakciómat úgy jellemezném, hogy nem tudtam eldönteni magamban, kinek adjak igazat. Lange és Lerner érvelése okosnak és konzisztensnek tűnt, de Hayek bírálata is megragadott.

Talán a vita tárgyánál is erősebben hatott rám a stílusa. Magyarországon is folyt vita, tulajdonképpen nagyon rokon témáról. Itt Péter György és én hasonló gondolatokat pedzegettünk, mint Nyugaton Lange és Lerner. Bennünket ledorongoltak, megfenyegettek. Ott civilizált hangnemben folyt a diskur-

zus. Érvre érvvel kellett felelni, nem pedig dühös, lesújtó megbélyegzéssel. Ekkor már világos volt előttem, hogy nem Molnár Endre és Ripp Géza kezdte ezt a harcmodort. Az ellenfél elleni durvaság, a más nézetet valló emberrel szembeni lenézés és arrogancia ebben a tradícióban Marxszal kezdődik, Leninnel folytatódik és Sztálinnal éri el a csúcspontját. Sztálin már nemcsak legorombítja az ellenfelet, hanem tarkón is löveti.

A könnyűipari kutatás folytatása

A tanulással párhuzamosan folytatni akartam a *Túlzott központosítással* megkezdett kutatást. Több ponton ki akartam egészíteni a TK-ban összefoglalt megállapításokat. Egyrészt, ki akartam terjeszteni olyan témákra, amelyekre korábban még nem jutott elég energiám, így többek között az árak, a beruházások, az adó- és a hitelrendszer vizsgálatára. Másrészt nyomon akartam követni, milyen változások mennek végbe a gazdaságirányítás módszereiben. Van-e foganatja azoknak az ajánlásoknak, amelyek még a forradalom előtt napvilágot láttak, valamint azoknak, amelyeket a már említett Varga-bizottság terjesztett elő? Mind az előbbiek, mind az utóbbiak hasonló irányba mutattak, a tervutasításos rendszernek, ha nem is a felszámolása, de legalábbis a szűkebb térre való korlátozása, ezzel együtt a piaci mechanizmus hatókörének bővítése felé.

Intenzíven folytattam a kutatást. Felújítottam régi könnyűipari kapcsolataimat, és számos új ismeretséggel egészítettem ki. Most már szisztematikusabban, előre összeállított kérdések alapján végeztem a kikérdezéseket.

Emellett igyekeztem hasznosítani az új tudást, amit a nyugati irodalomból merítettem. Ha az egyik nap a vállalati költségfüggvényről tanultam, akkor a következő üzemi látogatásokat arra használtam fel, hogy egy textilgyár valóságos költségfüggvényét próbáljam meghatározni, figyelembe véve azt, hogy itt soklépcsős vertikális termelésről van szó, és párhuzamosan sokféle gyártmányt állítanak elő. Amikor a helyettesítés és a marginális helyettesítési ráta fogalmi apparátusát megismertem, akkor azt próbáltam tisztázni: hogyan történik az egymást helyettesítő importált és hazai anyagok árának meghatározása Magyarországon. Ha a magyar gyakorlat nem eléggé ésszerű (értsd: nem konform a nyugati szakirodalomból megismert normatív modellel), hogyan kellene az ármegállapítási gyakorlatot módosítani.

A tanulás és a kutatás egészséges összekapcsolása volt ez. Didaktikailag hasznos, ha a tanuló azon nyomban összeveti az írott modellt és a tényleges gyakorlatot. Abban is sokat segít, hogy memorizáljuk a tanultakat. Ami ennél még sokkal fontosabb: rászoktat arra, hogy ellenőrizzük az elmélet alkalmazhatóságát. Itt nem nagy elméleti tételekről volt szó, hanem az átfogó neoklasszikus elmélet kis alkotórészeiről. Ám legalább ezekre a kis összefüggésekre vonatkozóan képes voltam megtenni azt, amit annyira hiányoltam a marxista elméleti munkákban: újra meg újra szembesíteni az elméletet és a valóságot.

A frissen megtanult elmélet gyakorlati ellenőrzését és alkalmazását nemcsak fejben és nem is csak saját jegyzeteimben végeztem, hanem megpróbáltam kisebb-nagyobb cikkekben is feldolgozni. Egész sor írásom készült el, amelyeket kis példányszámú, a műszaki és gazdasági szakembereknek szóló folyóiratokban publikáltam.* Több tényező késztetett erre a publikációs tevékenységre. Ezek ujjgyakorlatok voltak. Író, talán azt is mondhatnám, „grafomán" ember vagyok, aki nem tud sokáig meglenni írás nélkül. A gondolati tisztázás igénye is cikkírásra ösztönzött. Bármilyen probléma foglalkoztat – akkor is, és ma is –, csak akkor tudom a szerteágazó gondolatokat rendbe rakni, ha leírom. Az írás lehet cikk, esetleg – ha valakivel vitatkozom – egy levél (amit talán el sem küldök a címzettnek) vagy csupán egy magam számára félretett feljegyzés. Akárhogy is, a tisztázáshoz írásra van szükségem.

Az is motivált, hogy a tudást másokkal megosszam. Ha én végre megértettem ezt vagy amazt – értse meg más is, az, aki a cikkemet majd elolvassa.

Ezek a kis cikkek – a közgazdasági gondolat fejlődése szempontjából – jelentéktelenek voltak. Nem járultak hozzá a tudományhoz, de sokat segítettek a saját szakmai fejlődésemben. Úgy tekintek vissza rájuk, ahogy egy sportoló gondol a tréningjére.

„Elhatárolódás"

Visszaemlékezéseim szerkezete összefüggő történések szétválasztására késztetett: az előző fejezet tárgyalta a körülöttem és bennem dúló politikai viharokat, míg ebben a fejezetben eddig csak csendes szellemi tevékenységről volt szó. Olvasok, kollégákkal beszélgetek, jegyzeteket készítek, szakcikkeket írok – akárcsak a többi fiatal kutató, aki Oxfordban, Princetonban vagy Kielben dolgozik. Hadd emlékeztessem ismét az olvasót: nálam ebben az időszakban más volt a helyzet. Gondolkodásomban és érzelmi világomban, az agyamban zakatoló szabad asszociációkban egymástól nehezen elválasztható módon élt együtt az irodalmi olvasmányok, a rendőrségi kihallgatások, a cikkírás és a nyomasztó politikai események sokféle élménye. Az is megtörtént, hogy a politikai szféra durván belegázolt a szakmai szférába.

Javában tartott még a rendőrségi vizsgálat Fekete Sándor *Hungaricusának* ügyében, amikor egy volt intézeti kollégám megkeresett. Aktív és meggyőződéses párttag volt. Velem szemben mindig jóakaratúan viselkedett, elég közel álltunk egymáshoz, sok mindent tudott nézeteimről és baráti körömről. Elkezdtünk beszélgetni erről-arról, de azután kiderült, hogy tulajdonképpen

* Nemcsak a tanulásomhoz szorosan kapcsolódó kérdésekről, hanem más témákról is írtam cikkeket. Hálásan gondolok vissza az *Élet és Tudomány*, a *Figyelő*, a *Közgazdasági Szemle* és a *Statisztikai Szemle* akkori szerkesztőire, akik tudták, hogy „odafent" nem veszik jó néven tőlük, ha írásaimat közlik. Mégis lehetővé akarták tenni számomra a publikálást, már csak azért is, hogy ezzel egy kis külön keresethez juttassanak. Néha arra kényszerültek a szerkesztők, hogy név nélkül vagy csak kezdőbetűkkel (esetleg hamis kezdőbetűkkel) közöljék írásaimat.

üzenetet hozott. „Az elvtársak jónak látnák, ha valamilyen formában elhatárolnád magad Kende Pétertől, aki most Párizsból támadja az országot és a te könyvedre hivatkozik..." Jól ismert formula volt akkoriban az anonim hivatkozás „az elvtársakra". Az üzenet hozójától később sem kérdeztem meg, ki küldte. Most, hogy visszaemlékezéseimet írom, már nem él, pedig szívesen kifaggatnám. Úgy sejtem, Friss István küldte az üzenetet. Feltételezem, hogy a nyomozók megkérdezték Frisst, mit gondol rólam, és elmondták neki a *Hungaricus* történetét. Jorgosz Vaszíliu az ő aspiránsa volt, s ez bizonyára kínos volt neki. Figyelemre méltó még, hogy azt a *Közgazdasági Szemle*-cikkemet, amelyről mindjárt szó lesz, Friss lektorálta. Ám mindez csak találgatás. Lehet, hogy valaki a pártközpontból vagy a rendőrségtől volt az üzenet forrása. Bármilyen baráti hangon közölte is velem mondanivalóját a kolléga, erős fenyegetést éreztem ki belőle azok részéről, akik az üzenetet útjára bocsátották.

Kende Péter érdekes és okos cikket írt egy francia folyóiratnak a magyar tervgazdaságról és ebben többször hivatkozott a *Túlzott központosításra.*[88] Nyilván fontosnak tartotta, hogy korrekten megadja egyes gondolatok vagy információk forrását, ahogy az tudományos publikációkban szokásos. Azt is joggal érezhette, hogy a TK-ban egy bizonyos mértékig ő is „benne van", hiszen írás közben nagy hatást gyakorolt rám a vele folytatott gyakori dialógus. Meg aztán azt gondolhatta, hogy a szerzők rendszerint örülnek annak, ha hivatkoznak rájuk. Igen, általában én is örültem a hivatkozásoknak – kivéve, ha azok éppen 1957 körül, éppen Kende Péter írásában jelennek meg. Ez akkor nagyon kínos volt, hiszen a Gyorskocsi utcában többek között arról is vallatták Feketét és Vasziliut, hogy mi volt a Kornai–Kende-kapcsolat szerepe a *Hungaricus* közlésében. Az ő kihallgatásaikról készült jegyzőkönyveket mutatták fel nekem, miközben erről faggattak engem is. (Mint korábban említettem, a Kende–Kornai-kapcsolat is rákerült a rendőrség által vezetett „priuszomra".)

Úgy határoztam, hogy eleget teszek az üzenetben foglalt „ajánlásnak". Éppen egy cikken dolgoztam, amely könnyűipari kutatásom anyagára épült, és azzal foglalkozott, hogy milyen mértékben hat a gazdasági vezetők viselkedésére a „mennyiségi szemlélet" és a „gazdaságossági szemlélet".[89] Némileg hajánál fogva odarángatva, de ebbe a cikkbe préseltem be az „elhatárolódást". A cikk protestál az ellen, hogy a könyvemből Kende Péter a szocializmus kudarcát olvassa ki. Önkritikusan jegyzi meg: a TK megfogalmazásának hibája, ha ez a következtetés vonható le belőle.

Nyomasztó és lealacsonyító érzés volt engedni a presszionak. Különösen szégyenkeztem amiatt, hogy ezt éppen Péterrel szemben tettem meg. Megnyugtathattam volna magamat azzal, hogy neki, aki Párizs biztonságában élt, nem ártottam ezzel, miközben a magam helyzetén könnyítettem. Közgazdászok erre szokták megjegyezni, hideg fejjel, hogy ez volt „Pareto-optimális megoldás".*

* Egy változtatás akkor elégíti ki a Pareto-optimalitás kritériumát, ha javítja egy egyén vagy csoport helyzetét anélkül, hogy mások helyzetét rontaná. (Ezt a kritériumot Vilfredo Pareto, olasz közgazdász vezette be a közgazdaság-tudományba.)

Lehet hogy ez a minősítés – a túlélés stratégiájának nevében – megállja a helyét. Én azonban úgy érzem, hogy ezzel az „elhatárolódással" megszegtem azokat a normákat, amelyeket a barátság ügyében érvényesnek tekintek.

1964-ben találkoztunk. Ez volt az első alkalom Péter emigrációja után, hogy újra láttuk egymást. Szóba került a cikk, és Péter csak egy mozzanatért tett szemrehányást. Miért nem küldtem neki üzenetet: „kénytelen voltam ezt írni, de persze nem így gondolom". Elismertem, hogy ebben igaza van. Utána megállapodtunk, hogy erre nem térünk vissza többet. Noha évtizedes emigrációja során sokszor találkoztunk a világ különböző pontjain, Párizsban és Velencében, Belgiumban és Hollandiában, Angliában, Svájcban és Németországban, és az 1980-as évek vége óta Budapesten is, ez a kínos téma nem került többé szóba közöttünk.

Azt hiszem, Péter reakciójában sokféle érzés keveredhetett, de talán dominált benne a humor és irónia. Amikor könyve, amely magában foglalta az említett cikkének anyagát is, öt évvel később megjelent Franciaországban, eljuttatta hozzám egy példányát, benne a dedikációval:[90] „Az ellenségeim műveivel még csak megbirkózom, de a barátaimtól ments meg Uram, Isten! Egy szerző."

Zsákutca

Nemrég, a könnyűipari kutatás publikációs termékeit végiglapozva találtam egyet, amelyre felfigyeltem. „Kell-e korrigálni a nyereségrészesedést?" – ez volt a címe. Az unalmas cím mai szemmel is izgalmas témát tárgyal. 1957-től kezdve az állami vállalatok vezetőit és dolgozóit érdekeltté akarták tenni a nyereség növelésében. Ez az első pillanatban sokat ígérő változásnak tűnt. Az állami vállalatok eltávolodtak az egyoldalú „mennyiségmaximalizáló" érdekeltségtől és közelebb kerültek a „profitmaximalizáló" érdekeltséghez, amely a magántulajdonon alapuló piacgazdaságra jellemző. Igen ám, de kiderült, hogy a nyereségrészesedés megoszlása a vállalatok között „igazságtalan". Az egyik vállalatnál azért maradt csak csekély nyereség, mert kedvezőtlenül alakultak a tőle független külgazdasági feltételek, például szűkült a kivitelre szánt termék iránti kereslet. Egy másik vállalatnál azért kicsi a nyereség, mert a felettes szerv beavatkozása kevésbé jövedelmező termelésre kényszerítette. A harmadik vállalat azzal magyarázta nyereségének elmaradását más vállatokéhoz képest, hogy rosszabb a műszaki felszereltsége. Ez nem rajta múlott, hanem azokon, akik a vállalatok beruházásairól és műszaki fejlesztéséről döntenek. Ezek a vállalatok azt követelték, hogy „korrigálják" a nyereségrészesedésüket. Kompenzálják őket minden olyan elmaradásért, ami tőlük független okok következtében keletkezett. A nyereség tehát ne piaci kategória legyen, amelyet a kereslet és a kínálat, az elérhető vételár és a tényleges költségek különbözete alakít ki, hanem igazságos ellentételezése annak, ami tisztán a vállalaton múlt, a vállalat saját „jó" vagy „rossz" teljesítményének.

1958-ban, amikor ezt a cikket írtam, közel kerültem ahhoz a problémakörhöz, amelyet húsz évvel később a „puha költségvetési korlát" szindrómájának

neveztem el. A vállalat arra próbálja szorítani a felső szervet, hogy kárpótolja az olyan veszteségekért, amelyekről „nem tehet". Valójában az igazi nyereségérdekeltség akkor hat teljes erejével, ha a vállalatot nem húzzák ki a pénzügyi csávából, akár saját hibájából került bele, akár a körülmények szerencsétlen összejátszása folytán. Lehet, hogy ez nem „igazságos", de ez kényszeríti arra a gazdasági embereket, hogy szembeszálljanak a nehézségekkel, alkalmazkodjanak a kedvezőtlen körülményekhez, műszaki és gazdasági újításokkal próbáljanak a nehéz helyzetben is sok nyereségre szert tenni. A kedvezőtlen körülmények miatti kompenzálás passzivitásra szoktat, arra, hogy nem küzdeni kell, hanem sírni az állami segítségért.

Ennek a cikknek a példája jelzi, hogy valószínűleg sokkal hamarabb eljutottam volna a későbbi felismerésekhez, ha szabadabb légkörben folytathatom a kutatást. Kár, hogy nem így történt. Főleg annak a kérdésnek a megválaszolása ütközött különleges nehézségbe, amely az 1957-ben kezdett könnyűipari kutatásom egyik alapvető problémája volt: mennyiben változott a gazdasági mechanizmus 1956 után? Megtartotta-e a kormányzat a fogadkozásait, hogy nem tér vissza a régi bürokratikus túlközpontosításhoz? Az igazság az, hogy igen kevés kedvező változás ment végbe a decentralizálás irányába (a nyereségrészesedés lett volna az egyik), de ebből a kevésből is sok mindent visszarendeztek rövid idő elteltével.

Ezt nyíltan kimondani, *ezt* a kutatási eredményt publikálni lehetetlen lett volna az adott politikai környezetben. Márpedig nem láttam értelmét annak, hogy az asztalfiók számára írjak. Ha a kutatás messzemenő következtetései, azok gazdag tényszerű igazolásával együtt nem írhatók meg és nem adhatók ki, akkor tudomásul kell venni, hogy a kutatás folytatása politikai korlátokba ütközött. Úgy éreztem, hogy zsákutcába kerültem. Most, amikor emlékezéseimet írom, persze eszembe jut, vajon jól ítéltem-e meg a helyzetet. Vajon nem lehetett volna, nem lett volna érdemes tovább dolgozni a *Túlzott központosítás* folytatásán? Annyi bizonyos, hogy én *akkor* azt gondoltam: nem lehet, nem érdemes.

Kialakult bennem az a meggyőződés, hogy nem elegendő a téma kisebb módosítása. Új kutatási irányt kell választanom. Ez az irány *a matematikai módszerek közgazdasági alkalmazása* volt, ami a következő fejezet témája.

A jelen fejezet címében 1959 szerepel záróévként. Az addigi témával persze nem egyik napról a másikra szakítottam. Mire azonban az 1959-es esztendő végére értem, a könnyűipar 1956 utáni gazdaságvezetési módszereivel foglalkozó kutatásom teljesen és végérvényesen abbamaradt. Nagyon sok munka feküdt benne. Attól a haszontól eltekintve, amit saját 1957 utáni szakmai fejlődésem szempontjából, mintegy „tréningként" jelentett, alapjában véve meddő, kárba veszett munka volt. Saját archívumomban ott van az ezernyi jegyzet, gondosan rendbe rakva. Most, visszaemlékezéseim írásakor, oly sok év után is nehéz érzéssel veszem kézbe őket.

„Nem véletlen az, elvtársak..." – gyakran kezdődött ezzel az üres frázissal valamilyen kijelentés. Marx filozófiájának alapos ismerői azt mondanák, hogy az ő művei sohasem szuggeráltak szélsőséges fatalizmust, az események eleve elrendelt voltát. Ám a szocialista rendszer hétköznapjaiban a párttitkárok és a vezércikkírók, a történelemtanárok és a tervhivatali osztályvezetők szerették azt a benyomást kelteni, hogy *nincs alternatíva*. Csak egyet lehet tenni, nevezetesen azt, amit a haladás történelmi erői diktálnak. Ezt a diktátumot pedig többnyire azonosították saját utasításaikkal. Nincs más út, csak a mezőgazdaság kollektivizálása. A népgazdasági terv csak egyetlen „változatban" készül, azt kell minden szervnek, amely formailag jogosult a terv elfogadására vagy elvetésére, jóváhagynia. Csak egy párt van, azt kell megválasztani.

Az ötvenes évek második felében sokféle formában és sokféle forrásból áramlott felém az ellenkező eszme: *igenis van választás*.

Ekkor olvastam Németh László drámáit. Megrázó élményt jelentettek a számomra, mert egymás után kézbe véve őket, sorra ábrázolják az igazán nagy választási dilemmákra adható válaszok alternatíváit. Husz János, aki habozás nélkül utasít el minden koncessziót (megégetik), Galilei, aki a legnehezebb pillanatban engedményt tesz (és emiatt sohasem tud önmagával teljesen megbékélni), Misztótfalusi Kis Miklós, aki visszavonja szavait (és lelkileg belerokkan az elvtelen engedménybe), Széchenyi, aki – noha előzetesen nem lelkesedett a forradalomért – nem tud belenyugodni a forradalom leverésébe (és öngyilkosságot követ el) és Petőfi, aki nemcsak önszántából, hanem a környezete kívánalmának is engedve megy a csatába (és mártírként meghal). Németh László drámáinak együttese nem ad útbaigazítást, mi a jó döntés, de bemutatja a nagy, tragikus dilemmák alternatív megoldásait és a választás gyötrelmét.

Ez idő tájt ismerkedtem meg az egzisztencialista filozófiával. Először Sartre egyik rövid írása került a kezembe,[91] majd más műveket is tanulmányoztam. Ezekből is elsősorban azt olvastam ki (talán mert elsősorban ezt akartam kiolvasni belőle), hogyha nincs Isten, akkor az ember szabad és kénytelen választani. Nem létezik olyan kétségbeesett helyzet, amelyben ne maradna valami választási lehetőség, és ezzel együtt ne hárulna felelősség a döntéshozóra. Nekem, akibe azt sulykolták bele, hogy „majd a párt eldönti...", életbevágóan fontos volt megértenem, hogy a saját döntéseimért én vagyok felelős, nem háríthatom át a felelősséget a körülményekre.

Mindezek mellett, közgazdászként, ekkor vált gondolkodásom állandó fogalmi keretévé a „racionális választás" modellje. A könyv egy későbbi fejezetében részletesen foglalkozom az elmélet kritikájával. Most azonban a modell egyik nagy erényét akarom kiemelni. A modell alapszerkezete azt sugallja, hogy *van választás*. Ha pozitív elemzés céljaira használjuk, akkor azt kell utólag, akár kontrafaktuálisan is, megállapítani, melyek voltak a múltban a lehetséges – de elvetett – alternatívák. Normatív felhasználás esetén pedig pontosan számba kell venni, melyek azok a korlátok, amelyek valóban tőlünk

függetlenül határolják be választásunkat. Az így korlátozott, lehetséges alternatívák halmazán belül szabad a választás.

Megpróbálom összegezni, hol tartottam saját választásaimban 1959 körül. Talán van, aki egyetlen drámai fordulattal képes átállni új pályára. Nekem mintegy öt évig, 1954-től 1959-ig tartott, hogy kialakítsam, hogyan akarok élni a jövőben. Alaposan átgondolt döntések és rögtönzések, kényszerek által behatárolt szűk és szinte korlátlanul széles választási lehetőségek sorozatából és szövevényeiből alakult ki, de – utólag visszatekintve elmondható – 1959 körül már kiforrott néhány elhatározásom. Öt döntést emelek itt ki.

1. Szakítok a kommunista párttal.

2. Nem emigrálok.

3. Nem a politika, hanem a tudományos kutatás lesz a hivatásom. Nem vállalkozom a kommunista rendszerrel szembeni küzdelem hősies, illegális formáira. Tudományos tevékenységemmel kívánok hozzájárulni a megújuláshoz.

4. Szakítok a marxizmussal.

5. Elsajátítom a korszerű közgazdaságtan alapismereteit. Tanulmányaimmal, kutatásaimmal a nyugati közgazdászszakma részévé kívánok válni.

Mindegyik döntésről külön-külön már szó volt az előző fejezetekben, most azonban itt a helye annak, hogy egymás mellé rakva, összefoglalóan is áttekintsem elhatározásaimat. Egyik döntés sem magától értetődő; egyik sem volt eleve determinált. Számtalan példa hozható fel, saját környezetemből, ismerősökről, sőt közeli barátokról, akik az egyik vagy a másik dilemmában, vagy akár mind az ötben tőlem eltérő módon választottak.

Az én esetemben 1959-re ez a néhány elhatározás már nem homályos és körvonalazatlan szándékok laza halmaza volt, hanem *tudatos,* átgondolt életstratégia. A hozzám legközelebb állóknak beszéltem is ezekről az elvekről.

Negyvenöt év telt el azóta. Ez már elég hosszú idő ahhoz, hogy elmondhassam: ez az öt elhatározás az egész további életemre szóló döntés volt. Nem állítom, hogy mindegyiknek kivétel nélkül minden esetben eleget tettem. Az ember esendő lény. Mindenesetre nagyon igyekeztem a választott életstratégiához minél inkább ragaszkodni. Ha vétettem saját elveimmel szemben, utólag súlyos szemrehányást tettem magamnak. A „légy hű önmagadhoz" erkölcsi parancsa nagy érték lett a szememben.

8. fejezet

MATEMATIKAI MÓDSZEREK KÖZGAZDASÁGI ALKALMAZÁSA
1957–1968

KÉTSZINTŰ TERVEZÉS

Ahogy haladtam előre közgazdasági tanulmányaimban, úgy vált mind világosabbá számomra, milyen fontos szerepet játszik a matematika a modern közgazdaság-tudományban. Képtelen leszek felfogni azt, amit olvasok, ha nem értem meg a matematikai nyelvet. Meg kell tanulnom a matematikai módszerek alkalmazását, ha a kor színvonalán akarok közgazdasági kutatásokat végezni. Ennek a törekvésnek fontos alkotóeleme volt az, hogy tanulással és kutatási „profilom" fokozatos átalakításával bedolgozzam magamat a matematikai eszközök használatába.

Ismerkedés Lipták Tamással

Terveimet megkönnyítette, hogy vonzódásom a logikai tisztasághoz közel hozza gondolkodásomat ehhez a diszciplínához. A középiskolában mindig igen jó voltam matematikából és fizikából. 1957 után, a „magántanuló graduate-diák" periódusában, elkezdtem felfrissíteni a középiskolai matematikai anyagot, és hozzáláttam ahhoz, hogy tovább képezzem magam. Egyrészt odahaza, könyvekből tanultam, másrészt különböző kurzusokon vettem részt, koncentrálva a matematikának azokra a fejezeteire, amelyeket abban az időben a közgazdászok leginkább használtak: lineáris algebra és kalkulus (differenciál- és integrálszámítás).

Kutatóként is szerettem volna használni matematikai eszközöket. Annak az empirikus vizsgálatnak a keretében, amely – mint azt az előző fejezetben leírtam – a gazdaságvezetési módszerek 1957 utáni átalakulását tanulmányozta a könnyűiparban, érdekelni kezdett a vállalati nyereség szerepe. Minden nyugati munka magától értetődőnek tekintette, hogy a vállalat döntéshozóinak motivációja leírható azzal a feltevéssel, amely szerint a vállalat profitot maximalizál. Nos, 1957 után a könnyűipari vállalat vezetőit, sőt ezen túlmenően valamennyi dolgozóját megpróbálták érdekeltté tenni a nyereségben. Különböző jutalmakat kapcsoltak a profithoz, de eléggé különös módon. A nyereségrészesedés attól függött, hogy a jövedelmezőség (az árbevétel százalékában kifejezve) javul-e egy meghatározott szinthez képest. Nem arra ösztönöztek tehát, hogy – matematikai értelemben – egy *abszolút összeget,* a nyeresé-

get maximalizálja a vállalat, hanem arra, hogy egy *hányadost*, a profit és az árbevétel hányadosát. Bár sokan azt hitték, hogy ez egyre megy, számomra világossá vált, hogy ez a kétféle érdekeltség egymástól eltérő gazdasági hatásokat vált ki.

Elkezdtem felírni, matematikai formában, a kétféle maximalizálandó függvényt és a hozzájuk tartozó programozási feladatot. Összebütyköltem egy modellt, de nem voltam vele megelégedve. Itt tartottam, amikor Bródy András, kollégám a Közgazdaságtudományi Intézetben, aki jóval előttem járt a matematikai módszerek közgazdasági alkalmazásának megismerésében, felajánlotta, hogy összehozna az MTA Matematikai Kutatóintézetében egy fiatal matematikussal. Bródy jóban volt, közös kutatást is végzett Rényi Alfréddel, a világhírű matematikussal, a Matematikai Kutatóintézet igazgatójával. Tőle hallott arról, hogy Rényi egyik tanítványa, „aspiránsa", Lipták Tamás érdeklődik a közgazdasági alkalmazások iránt.

Ekkor ismertem meg Tamást. A munkakapcsolat mind szorosabbá vált, és kiegészült személyes barátsággal. Hamar kiderült, hogy politikai nézeteink is megegyeznek. Ne felejtsük el, 1957-et írtunk. Értelmiségi ember nem tarthatott fent *bizalmas* kapcsolatot olyasvalakivel, akitől politikai szempontból tartania kellett.

Valószínűtlenül sovány fiatalember volt (idősebb korára ugyanilyen sovány maradt). Szép tekintete, kedves hangja, okos beszéde másodpercek alatt meghódított mindenkit. Nem éppen előnyös külseje ellenére rajongtak érte a nők.

Lipták különlegesen nagy matematikai tehetség volt. Talán nem túlzok, ha azt állítom, hogy volt benne zsenialitás. Nemcsak abszolút biztos érzékkel használta azt az óriási tudásanyagot, amit már addig felhalmozott magában, hanem képes volt váratlanul elővarázsolni egy valamikor olvasott tételt vagy módszert ott, ahol arra éppen szükség volt. Eredeti gondolkodó volt, igazi újító.

Nagyon sokat tanultam Liptáktól. Éveken át ő volt a „házitanítóm" matematikából. Nem módszeres kurzust tartott, hanem mindig azt a témát vettük elő, amire éppen szükség volt. Ilyenkor olvasmányokat ajánlott, és segített azok megértésében. Túl a tőle kapott vagy a segítségével megszerzett ismereteken, sokat tanultam tőle abban, hogyan kell egy feladathoz „hozzáállni". Nem próbálta elrejteni, hogy a modell milyen absztrakt feltevéseken alapul, mi az, amiben a valósághoz képest egyszerűsítéseket alkalmaz. Ellenkezőleg, maximális intellektuális nyíltsággal kívánta feltárni a modellben rejlő egyszerűsítéseket.

Abszolút precizitást követelt meg. Itt ez a tiszteletre méltó és tudományosan teljesen indokolt törekvése elment olyan szélsőségekig, amelyekben talán már a későbbi idegbetegség első tünetei villantak fel. A számítógép előtti korszakban vagyunk. Tamás minden munkáját kézzel írta, kalligrafikusan szép betűkkel. Ha a képletekkel teli szöveg huszadik oldalán kis hibát vétett, nem javította ki. Inkább eldobta és kezdte elölről az írást. A kéziratnak hibátlannak kell lennie!

Jómagam sohasem jutottam el a precizitásnak ilyen fokára, de Tamás példája nyomán biztos, hogy sokat fejlődtem. Azóta is, ha észreveszem, hogy va-

lami nem teljesen pontos abban a szövegben, amit éppen írok, felrémlik előttem a matematikai precizitás megszállottjának képe: Tamás most eldobná a szöveget, és kezdené elölről.

Nem szeretnék idealizált képet rajzolni Liptákról. Ez a ragyogó elme, ez a végtelenül kedves ember az élet más dimenzióiban nehezen volt kezelhető. Magamtól megkövetelem, hogy pontosan jelenjek meg, bárhová megyek is (emiatt sokszor jóval a megbeszélt idő előtt érkezem minden találkozóra). Nemcsak felbosszant, de felháborít, ha más pontatlan.* A vállalt határidőt igyekszem betartani. Rettenetes lelkiismeret-furdalásom van, ha ezt nem sikerül megtennem, és ilyenkor legalább a késést próbálom minimálisra csökkenteni. Tamás ebben a tekintetben éppen az én ellentétem volt. Szinte soha nem jelent meg a randevúinkon a megbeszélt időben. Soha nem tartott be egyetlen határidőt sem. A késést, a találkozás elbliccelését, a vállalástól való elmaradást gyermeteg kifogásokkal magyarázta vagy még csak nem is mentegette. Természetünknek ez a különbözősége számtalan súrlódáshoz vezetett.

A nyereségrészesedés matematikai vizsgálata

Térjünk vissza a közgazdasági kérdéshez, amellyel kapcsolatban 1957-ben megkerestem Liptákot. Hamarosan kiderült, hogy a probléma – ha igényesen közeledünk hozzá, és nem akarjuk addig egyszerűsíteni, ameddig eltűnnek a valóság okozta komplikációk – elég nehezen kezelhető matematikailag. Sajátos fajta nemlineáris programozási feladatot kell elemeznünk. Újra meg újra nekigyürkőztünk. Tucatnyi változatban készültek el a tanulmány fejezetei, külön-külön végigkínlódott fejtörések és számtalan sokórás közös munkaegyüttlét után. Végül elkészült egy kb. 250 oldalas szöveg, amely mind a kettőnk számára elfogadhatónak tűnt.

Ekkor azonban megszakadt a munka. Tamást letartóztatták. Tamás közkatonaként működött közre abban az akcióban, amelyről sok szó volt az előző fejezetben. A Fekete Sándor által írott *Hungaricus* című tanulmányt, amelynek külföldre juttatásában közreműködtem, előzetesen sokszorosítva terjesztették értelmiségi körökben Magyarországon, és Tamás ebben vett részt, egy sokszorosítógép kezelőjeként. Amikor én is, ő is tulajdonképpen harcostársak voltunk ugyanazon akcióban, még nem is ismertük egymást. Amikor azután – nem a politika, hanem a tudomány frontján – kezdtünk együtt munkálkodni, már adva volt ez a bennünket összekötő közös politikai múlt. Letartóztatása nem ért bennünket meglepetésként.

* Még egészen kezdő újságíró voltam, amikor Gerő Ernő, a párt gazdaságpolitikai „cézárja" behívott magához egy megadott időre. Vártam egy ideig, majd irritált hangon szóltam a titkárának: 20 perccel elmúlt a találkozás kijelölt időpontja. Elmegyek. Szinte nem is értették, hogy merem ezt megtenni. Úgy látszik, Gerőnek imponálhatott, hogy ragaszkodom a megbeszélt időhöz, mert szó nélkül hagyta meglehetősen szokatlan lépésemet.

Tamást a perben sokadrangú vádlottként elítélték. Kb. egy évet töltött vizsgálati fogságban, majd börtönben. Egy ízben egy-két – a közös kutatásunkkal összefüggő – matematikai kérdést írtam össze és ezt átadtam feleségének, Manyinak. Azt javasoltam: próbálja továbbadni Tamásnak, hogy gondolkozzék ezeken a kérdéseken a börtöncellában. Nem a szakmai problémát éreztem sürgősnek, hanem azt képzeltem: *segít* Tamáson, ha egy izgalmas szakmai probléma eltereli a figyelmét a börtönélet viszontagságairól.* Szegény Tamás, dehogy is gondolkodott ő matematikai vagy közgazdasági problémákon! Öngyilkosságot kísérelt meg. Ez már a későbbi depresszió katasztrofális előjele volt. Szerencsére megmentették az életét.

Tamás még börtönben volt, amikor engem kitettek a Közgazdaságtudományi Intézetből. A Könnyűipari Minisztérium segítségét kértem, hogy könyvméretű kéziratunkat publikálhassuk. Készek voltak segíteni, vállalták a nyomdai előállítás költségeit, de ragaszkodtak ahhoz, hogy a börtönben ülő Lipták Tamás neve ne szerepeljen rajta. Felkerestem Rényi Alfrédot, Tamás főnökét és atyai barátját, akivel abban egyeztünk meg, hogy Tamás neve helyett ez a formula szerepel majd a címlapon: „a Magyar Tudományos Akadémia Matematikai Kutatóintézetének közreműködésével". A dolgozat végül is – sokszorosítási technikával, eléggé primitív külalakkal, mégis igazi „könyvként" – 1958-ban megjelent.[92]

A könyv irodalomjegyzékében szerepel – a magyar könnyűiparról szóló empirikus munkák mellett – néhány nyugati közgazdasági mű az én akkori tanulmányaimból. Az 5. fejezetben felsorolt névsorból például itt olvasható Erich Schneider és Jan Tinbergen neve. Mai szemmel nincsen ebben semmi különös. Ám 1957-ben Magyarországon nem volt még szokás pozitív hangsúllyal „burzsoá közgazdászokra" hivatkozni.

Amikor Tamás kijött a börtönből, elhatároztuk, hogy munkánk eredményét Nyugaton publikáljuk. Folyóirat-terjedelmű, angol nyelvű cikket készítettünk.** Tamás elemében volt. Én csak akkor kezdtem megismerni a nyuga-

* Az elképzelés nem volt teljesen ostoba. Később kiderült, az 1956-os elítéltek között volt olyan, aki nyelvet tanult, fordított, és voltak írók, akik megpróbálkoztak irodalmi mű alkotásával.

** Magyar szövegünket (báró) Hatvany József fordította angolra. Az ő élettörténete nem egy lábjegyzetet, hanem külön regényt érdemelne. A dúsgazdag, híres Hatvany család egyik tagja volt. Unokaöccse volt Hatvany Lajosnak, Ady és József Attila egyik „felfedezőjének", e két irodalmi óriás és sok más író nagylelkű támogatójának, a magyar irodalmi élet lelkes szervezőjének és rangos művelőjének.

Hatvany József Cambridge-ben tanult, fizikusként, és anyanyelvi tökéletességgel elsajátította az angol nyelvet. Angliában kommunista lett. A háború után kötelességének érezte, hogy visszatérjen a szocialista Magyarországra. Itt „angol kémként" börtönbe vetették. Hiszen mi más motiválhatta volna ezt a lelkes ifjú kommunistát, aki otthagyta a kényelmes angol akadémiai életet, szakított gazdag és előkelő családjával és hazatért, mint az, hogy nekilásson kémkedni? Amikor 1954-ben kiengedték a börtönből az embereket, ő is kiszabadult, de 1956 után megint lecsukták. Második kiszabadulása után egy ideig fordítással kereste meg a kenyerét. Próbált olyan munkákat találni, amelyek nemcsak pénzkeresetet hoztak a

ti matematikai-közgazdasági folyóiratok stílusát és formai követelményeit, Tamás azonban már sok éve rendszeresen olvasott matematikai lapokat. A cikk *tartalma* kettőnk együttes szellemi terméke. A fogalmazás matematikai pontossága, valamint „nyugatias" szerkezete és stílusa kizárólag Tamás érdeme.

Ebben az időben – és még igen sokáig – kötelező szabály volt, hogy egy tudományos írás szerzője nem küldhette művét Nyugatra engedély nélkül. A szokásos eljárás az volt, hogy a kutató, az esetek túlnyomó többségében valamelyik kutatóintézet vagy egyetem alkalmazottja, bemutatta a cikket hivatali felettesének. Az továbbadta egy magasabb szintű felettesnek. Ha az írás politikailag problematikus volt, akkor a kézirat eljutott a pártközpontba is.* Valamelyik szinten eldőlt: kiküldhető-e a mű nyugati publikálásra.

Lipták és én úgy határoztunk, hogy nem kérünk senkitől sem engedélyt. Egyszerűen borítékba tettük a cikket, és feladtuk postán. Még a börtönben ültek azok, akiket többek között azzal vádoltak, hogy egy magyar szerző írását illegálisan juttatták ki külföldre. Lipták is, én is bele voltunk keveredve ebbe az ügybe. Igaz, az írás, amelyet most külföldre küldtünk, politikamentes volt. Mégis, maga az eljárás nem volt legális, megkerültük a szabályos procedúrát. Mindketten fontosnak éreztük, hogy *ne* vessük alá írásunkat hivatalos engedélyeztetésnek. Az első precedenstől kezdve ezt az utat követtem minden további külföldi publikációmmal kapcsolatban. Nem kértem ki feletteseim engedélyét, hanem szó nélkül elküldtem a folyóiratnak vagy a könyvkiadónak. Ez eltért sok magyar kolléga és külföldi, más szocialista országban élő kutató gyakorlatától, akik később sokat panaszkodtak amiatt, hogy nem kaptak hozzájárulást a külföldi publikációhoz. Hašek *Švejkjének* a slampos K und K-uralom alatt kialakított receptjét követtem. Švejk gyalogos szerint *nem szabad kérdezni,* mert ha kérdezel, akkor úgyis „nem" a válasz.

Írásunkat az *Econometricának,* a matematikai közgazdaságtan vezető folyóiratának küldtük el. Évekkel később megtudtam, hogy a folyóirat társszerkesztőjének, a francia Edmond Malinvaud-nak a kezébe került. Azonnal elfogadták közlésre, mégpedig úgy, hogy egyetlen szó, egyetlen vessző változtatását sem igényelték.** A tanulmány 1962-ben jelent meg.[93] A cikk nagyon speciális problémát tárgyalt, hiszen a vállalatok ösztönzésének kizárólag Ma-

---

számára, de érdekelték is. Így került sor arra, hogy én is felkérhettem különböző munkáim lefordítására.

Hatvany József később visszakerült az akadémiai életbe, a magyarországi számítástechnikai kutatás egyik első szellemi motorja és nemzetközi hírű, elismert művelője lett.

* Most, 2004-ben folyamatban van egy munkám kiadása Kínában. Az első kiadó, amely a publikálásra vállalkozott, problematikusnak találta, és a munka „jóváhagyásra" a kínai pártközpontban kötött ki. Első nekifutásra nem engedélyezték a publikálást. Azóta egy másik kiadó gyürkőzött neki a feladatnak – meglátjuk, mekkora sikerrel.

** Jóval később megismerkedtem a vezető nyugati folyóiratok szerkesztési és lektorálási gyakorlatával, amelyhez hozzátartozik a benyújtott kéziratok nagyobb részének visszadobása vagy ismételt átdolgoztatása. Akkor már jobban érzékeltem, milyen nagy elismerés volt a kézirat azonnali és változtatás nélküli elfogadása.

gyarországon alkalmazott formáját elemezte. Azt hangsúlyozta, hogy egy *szocialista* gazdaságot vizsgálunk. Intellektuális kihívást jelentett maga a kérdésfeltevés:

– Az ösztönzés nem eleve adott. Nem természetes úton, spontán módon jön létre a tulajdonviszonyok és az institucionális adottságok következtében, hanem maga is döntés tárgya. Ez a megközelítés tulajdonképpen előfutára egy sokkal későbbi kutatási irányzatnak, az ösztönzőkkel és ezekhez kapcsolódva a megbízó és az ügyintéző (principal and agent) viszonyával foglalkozó jelentős irodalomnak.

– Az árak sem eleve adottak, nem a piac határozza meg azokat, hanem a központi árszabályozás. A cikk elemzi azt a gazdag összefüggésrendszert, amely egyfelől a vállalati ösztönzés és az árak, másfelől a termelés mennyisége és összetétele között áll fenn. Melyik ösztönzés vezet kapacitás alatti termeléshez vagy a termelés túlhajszolásához, milyen irányban húzza el a kibocsátás választékát?

A kelet-európai közgazdászok körében gyakran hallottam a következő kijelentést: azért nem publikáltak nyugati szakfolyóiratokban, mert a szerkesztőket nem érdekelte a mi gazdaságunk. Saját tapasztalatom ezt nem támasztja alá. Ellenkezőleg, ez az első *Econometrica*-dolgozat és a későbbi publikációim *éppen azért* keltettek érdeklődést, mert szocialista országban élő szerző írta őket, és erről a szerkesztőtől távol eső világról tudósítottak, mégpedig az ő nyelvükön, a modern közgazdaságtan nyelvén.

Textilipari programozás

Lipták Tamással *elméleti* közgazdasági elemzést végeztünk. Ezzel párhuzamosan belevetettem magam a kutatás egy másik irányzatába: matematikai eszközöket kívántam alkalmazni a tervezés céljaira. Itt nem elméleti megállapítások kidolgozása a cél, hanem a gazdaságot tükröző tényleges kvantitatív adatok felhasználásával olyan számításokat végzünk, amely valóságos döntéseket készít elő. Ez tehát *alkalmazott* tudomány.

Beleástam magam az irodalomba. A mikroökonómia, a döntéselmélet, az operációkutatás és „költség-haszon"-elemzések egymással érintkező, egymást átfedő területein felhalmozódott tudást kellett megismerni, és átgondolni azt, hogy ez miképpen hasznosítható a központosított szocialista gazdaság körülményei között. Ami a számítások matematikai apparátusát illeti, erre a célra a *lineáris programozást* használtam fel. Megismertem ennek fogalmi rendszerét, a számítások céljaira megszerkesztendő modell szerkezetét. Elsajátítottam a gondolkodásnak azt a „technológiáját", amellyel egy gyakorlatban felmerült választási problémát lefordítunk a lineáris programozási modell nyelvére.

Az egyik mű, amely nagy hatással volt rám ebben az időben, Dorfman, Samuelson és Solow könyve volt a lineáris programozás közgazdasági alkalmazásáról. Ez a munka, valamint Koopmans közös kötetben megjelent három esszéje sokat segített annak megértésében, hogyan tükröződnek a mikroöko-

nómiából ismert összefüggések a lineáris programozás világában.[94] Egy idő elteltével már úgy éreztem: nagyobb nehézség nélkül közlekedek kétféle gondolkodás, az elméleti mikroökonómia és a numerikus döntés-előkészítési számítások praxisa között.*

Az első lineáris programozási modellem a következő kérdésre kívánt válaszolni. A pamutiparban a műszaki fejlődés különböző alternatívái között választhatnak a tervezők. Lehet a meglévő technológiai állapotot konzerválni, vagy aránylag kevés beruházással szerény műszaki fejlődést elérni, vagy nagy beruházási költségekkel és drágább importtal még gyorsabban növelni a termelékenységet. A modellszámítások nem kívántak egyetlen egyszerű választ adni a kérdésre. Ehelyett be akarták mutatni, hogy a célszerű választás hogyan függ, számszerűen, sokféle tényezőtől, többek között a kamatlábtól, a devizaárfolyamtól és a jövendő export- és importáraktól.

A munkában a megközelítés újszerűségétől felvillanyozva vettek részt a könnyűipari tervezők, műszaki és külkereskedelmi szakemberek és számítástechnikusok. Magyarországon ekkor élte hőskorszakát az elektronikus számítógép. Ebben is el voltunk maradva a nyugati tudományhoz képest. Számunkra óriási esemény volt az első számítógép puszta látványa is, amely akkor még elektroncsövekkel működött és egy egész termet töltött be. A monumentális méretű gépezet, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia Számítástechnikai Központja működtetett, összehasonlíthatatlanul kevesebbet tudott, mint egy mai laptop. Hetekig dolgozott egy lelkes csapat matematikus és mérnök azon, hogy a géppel megoldjunk egy 24 egyenletből álló rendszert.** (Ma százszoros méretű modellek számításait is pillanatok alatt könnyen elvégzik!) Bennünket eltöltött az az örömteli tudat, hogy egyszerre vagyunk úttörői kétféle sokat ígérő útnak: a lineáris programozás és az elektronikus számítógép magyarországi gyakorlati gazdasági felhasználásának.

Gondolatébresztő együttműködés és versengés alakult ki a matematikai módszereket alkalmazó két csoport, a lineáris programozás és a W. Leontief orosz származású amerikai közgazdász által kidolgozott „input-output elemzés" felhasználói között. Az utóbbi csoport, amelynek Bródy András, majd később Augusztinovics Mária volt a vezető alakja, sok előnnyel rendelkezett. Korábban kezdtek hozzá ehhez a munkához. Amikor én éppen csak hogy elkezdtem a lineáris programozás iránt érdeklődni, az „input-outputosok" már jól ismerték témakörük irodalmát. A Központi Statisztikai Hivatal nagy erőforrásokat szánt arra, hogy valóságos statisztikai felmérésekre épülő nagyméretű input-output táblákat állítson össze. Ez erős empirikus hátteret adott számításaikhoz. Mi lineáris programozási modelljeink paramétereit többnyi-

* Nagy élmény volt, amikor kezdő kutató korszakom e négy szellemi nagyságával később „életnagyságban" találkozhattam és baráti közelségükbe kerülhettem.

** Pontosabban: a lineáris programozásban egyenlőtlenségek szerepelnek, felső és alsó korlátok szabnak határokat a döntéseknek.

re szakértők becsléseire alapoztuk. Magyarán mondva, annak intuitív „megérzésére", mi az a szám, amely a valóságban érvényesül.

Sokat beszélgettünk és vitatkoztunk e kétféle megközelítésről, személyes találkozókon, később már konferenciákon is. Engem leginkább elméleti meggondolások késztettek arra, hogy kitartsak a programozási apparátus használata mellett. Az input-output elemzés – úgy láttam – *determinista* filozófiát sugalmaz. Ha adva van a végső felhasználás vektora (és a tervezők ezt nagyon igyekeztek „adottá" nyilvánítani), akkor egyértelműen meghatározott az ezzel összhangban lévő termelés és minden input-output kombináció. A lineáris programozás ezzel szemben a *választás* lehetőségét sugalmazza. Már korábban szóltam arról, hogy ez mennyire fontos volt újjáformálódó világnézetemben.

Bródy András mesterien mutatta be, hogyan írhatók le Marx híres, *A tőke* II. kötetében előadott „újratermelési sémái" Leontief-modellek segítségével.[95] Marxnál központi szerepet játszik az *átlagos* termelési költség és az *átlagos* profit, és ez jól összefér az input-output analízissel, amelyben minden együttható éppen ilyen társadalmi átlagokat hivatott reprezentálni. Akkor is, most is elismerem Marx úttörő szerepét abban, amit marxisták az „újratermelés" elemzésének neveznek és amit korunk közgazdászai dinamikus modelleknek hívnak. Mindazonáltal engem a marxista politikai gazdaságtanhoz való közelség nemcsak hogy nem vonzott az input-output elemzéshez, hanem inkább bizalmatlanná tett. Úgy láttam, joggal, hogy valami elvész itt: a technológiai választás, a döntés. A neoklasszikus közgazdaságtannal rokonszenveztem, az viszont a lineáris programozással rokon (lásd az említett Dorfman–Samuelson–Solow-kötetet). A nyugati elméletben fontos szerepet játszó „marginális" kategóriák (marginális költség, marginális helyettesítési határráta, erőforrás marginális hozama stb.) nem számíthatók ki input-output elemzésekkel, míg a lineáris programozás automatikusan előállítja ezeket a mutatószámokat.*

Látszólag két „üres" matematikai keret állt itt egymással szemben, kétféle politikamentes, ideológiamentes matematikai módszer. Ám ebbe a vitába sajátos színt vitt bele az elméleti egyet nem értés. Noha kimondatlanul, de megjelent a viták szellemi hátterében, hogy a modern matematikai gondolkodási technika segítségével meg kell-e újítani a marxizmust vagy – ami az én erős személyes szándékom volt – szakítani kell vele.

* A nyugati irodalom magyar fordításai a „határ-" jelzővel szokták fordítani azt, amit angolul „marginalnek" neveznek. Tehát *határ*költség, helyettesítési *határ*ráta, *határ*hozadék stb. Mindegyiknél valamilyen változó első deriváltjáról, azaz egy differenciális nagyságról van szó. Némileg leegyszerűsített példával: ha egy egységgel nő a termelés, mennyivel nő a költség? Ezt adja meg a „határköltség". Vagy egy másik példa. Ha egy egységgel növekszik a rendelkezésünkre álló erőforrás, mennyivel nő az összes hozam? Ezt adja meg a „határhozam".

A sikeres és szakmai elismerést keltő pamutipari programozást követték más iparági számítások. Felvetődött bennem a kérdés, vajon nem lehetne-e ezeket az ágazati adatokat egymással összekapcsolni. Már régóta igazából az ország egész gazdaságát átfogó problémák érdekeltek. Hogyan lehetne a *népgazdasági* tervezés szintjén is alkalmazni a lineáris programozást?

Ha a korábbi ágazati modellekéhez hasonló részletességgel egyetlen modellben akarnánk leírni a gazdaság egészét, akkor legalább hússzor vagy akár ötvenszer nagyobb méretű egyenletrendszerre lenne szükség. Az akkori primitív számítástechnikai feltételek mellett ezt lehetetlen lett volna megoldani. Így merült fel az a gondolat, hogy egy nagyméretű népgazdasági modellt fel kellene bontani kisebb részekre. A részszámításokat lépésről-lépésre egymással összehangolva eljuthatnánk a „nagy" közös megoldáshoz. Az irodalomból ismertek voltak a lineáris programozás ún. „dekompoziciós" algoritmusai, amelyek ezt a számítástechnikai célt szolgálták. Ezen a területen kellett keresgélni a célravezető eljárást.

Elgondolkoztam azon, hogyan dolgozik az Országos Tervhivatal (OT). Először elkészülnek a makroszintű előirányzatok, utána azokat felbontják ágazatokra. Átadják az ágazatokat irányító minisztériumoknak, ott tanulmányozzák az OT-tól kapott számokat, majd elkezdenek vitatkozni a központi tervezőkkel. A központ esetleg módosítja az ágazati előirányzatokat, és ismételt alku után eljutnak egy népgazdasági szintű tervhez és annak ágazati elosztásához.

Végül volt egy harmadik inspiráló gondolat, amellyel Samuelson elméleti munkájában találkoztam.[96] Még ha a piac valamely pillanatnyi tényleges állapotában egy adott terméknek sokféle ára van is a különböző tranzakciókban – mire a piac optimális egyensúlyi állapotba került, addigra már végbement *az árak kiegyenlítődése*. Egy termék – egyetlen egységes ár.

Ezek a források sugalmazták a kétszintű tervezés algoritmusának alapgondolatát. Elkezdtem megfogalmazni egy modell vázlatát. Ebben a központ mennyiségeket (input-kereteket és output-kötelezettségeket) allokál az ágazatoknak. Az ágazatok megtervezik e központi előirányzatokat kielégítő legjobb tervüket olyasféleképpen, mint ahogy azt az eddigi ágazati lineáris programozás keretében tették, majd visszajelentik az erőforrások és kötelezettségek „árnyékárát". Ez egy sajátos fajta gazdaságossági jelentés. Az árkiegyenlítés elve alapján a központ újra elvégzi az allokációt; erőforrást von el onnét, ahol annak határhozama alacsony, és átirányítja oda, ahol többet hoz. Hasonló szellemben csoportosítja át a termelési kötelezettségeket is. Az ágazatok újraszámolnak – és ezt addig-addig ismétlik, amíg meg nem közelítik a legjobb allokációt.

A gondolat megvolt, de annak precíz kifejtésére nem voltam képes. Csak az analógiára tudtam hivatkozni. Ha Samuelson be tudta bizonyítani az árkiegyenlítődési tendenciát, akkor itt is egyensúlyhoz és optimális megoldáshoz kell hogy vezessen a fent említett reallokációs szabály. Csakhogy nem

elég az analógiára utalni, az állítást *bizonyítani* kell – és erre nem futotta az én erőmből.

Amire én nem voltam egymagam képes, azt meg tudta oldani Lipták Tamás. Briliáns ötlete támadt: fogalmazzuk át a problémát játékelméleti modellé. Ezt 1963-ban ajánlotta, sok esztendővel a játékelmélet nagy közgazdasági reneszánsza előtt. Az egyik játékos a központ, a másik az ágazatok együttese. Ebben a megfogalmazásban már létezett olyan szigorúan bizonyított matematikai tétel, amely igazolta: a fentiekben körvonalazott eljárás egyre inkább közeledik (konvergál) az optimális megoldáshoz.

Elkészült a *Kétszintű tervezés (Two-Level Planning)* című tanulmány.[97] Az abban leírt modell és számítási algoritmus *közgazdasági* alapgondolatai tőlem származnak, és én végeztem el a matematikai modell és algoritmus interpretációját. A leírás impozáns pontossága, mondhatnám, „eleganciája" Lipták Tamás érdeme. Az ő agyából pattant ki az a „trükk" (a feladat átfogalmazása játékelméleti problémává), amely ezt a nehéz problémát matematikailag kezelhetővé tette, és biztosította, hogy sejtéseink bizonyíthatóvá váljanak.

A tanulmányt ismét az *Econometricának* küldtük el.[98] A folytatás hasonló volt az előző közös publikációhoz: azonnal és változtatás nélkül fogadták el közlésre. 1965-ben jelent meg. A cikk szinte egy csapásra ismertté tette nevünket a matematikai közgazdászszakmában szerte a világon. Sok százszor idézték, számos nyelvre lefordították, beépült a tananyagokba. Amikor Arrow 1971-ben kötetben gyűjtötte össze az *Econometricában* megjelent legfontosabb, legnagyobb hatású 22 elméleti írást, felvette közéjük a *Kétszintű tervezést* is.[99]

A cikk kétféle törekvésem egyesítését jelentette. Egyfelől szerettem volna áttérni az ágazati szintű modellekről a népgazdasági szintű programozásra, és ehhez kézbe kapni egy *algoritmust,* amely lehetővé teszi az ágazati modellek egyesítését. Erre a szándékra és annak realizálására rövidesen visszatérek. Előbb azonban szólni kell néhány szót a másik célomról: a központosított tervezés *elméleti* vizsgálatáról.

A központi tervezés idealizált modellje

A kétszintű tervezés felfogható úgy, mint a központosított tervezés idealizált modellje. Azt bizonyítja, hogy létezik egy eljárás, amelynek segítségével a központi és ágazati tervezők, közös erőfeszítéssel, eljuthatnak egy olyan tervhez, amely kielégíti a következő követelményeket:

– Az ágazati tervek pontosan beleilleszkednek a központi terv keretszámaiba. Teljes az összhang a központ és az ágazatok tervei között.

– A terv megvalósítható, „belefér" az erőforrások adta korlátok közé, mind népgazdasági, mind pedig ágazati szinten.

– A terv a lehető legjobb a számításba vehető változatok közül. Ez biztosítja központ által kijelölt cél legkedvezőbb kielégítését.

– A terv nem egyszerűen központi diktátum. Nem várja el azt, hogy a központ kezében legyen minden információ. Messzemenően épít a decentralizáltan (modellünk világában: az ágazatoknál) felhalmozódó információra is.

A nyugati matematikai közgazdászok azért lelkesedtek a kétszintű tervezés elméleti modelljéért, mert szépen és világosan szembeállítható Oscar Lange modelljével, amiről az előző fejezetben volt szó. Lange annak idején nem alkalmazott matematikai modellt gondolatainak szemléltetésére. Később sikerült matematikai nyelvre átültetni. Ezt az elméleti konstrukciót Edmond Malinvaud,* a nagy francia közgazdász dolgozta ki.[100] Modelljében – akárcsak a miénkben – volt egy felső szint, a központ és voltak alsó szintű egységek. (Nála az alsó szint a vállalat volt.) Itt is, ott is információ áramlott a központ és az alsó szintű egységek között. Ami viszont az információáramlás közgazdasági tartalmát illeti, a Lange–Malinvaud-modell és a Kornai–Lipták-modell egymás „megfordításai". A Lange–Malinvaud-világban a központ árakat állapít meg, és a vállalat, a központi árakhoz igazodva, a termelés és a felhasználás mennyiségeit jelenti vissza a központnak. A központ ennek alapján megállapíthatja, hol van túlkereslet vagy túlkínálat, majd ebből következtethet arra, hol és milyen irányban kell változtatni a központilag megszabott árat. Íme, a „piaci szocializmus" idealizált képe. Nálunk az áramlás iránya éppen fordított. Felülről lefelé nem árinformáció áramlik, hanem mennyiségi információ: erőforráskeretek és termelési kötelezettségek. Itt alulról felfelé áramlanak jelentések a kiutalt erőforrások és a kibocsátási feladatok gazdaságosságáról. Ez a „központosított tervezés" idealizált képe.

Még messzebbre is mehetünk a szembeállításban. A Kornai–Lipták-modell a „tökéletes tervezés" modellje. A kontraszt: a „tökéletes piac" walras-i modellje, az általános egyensúlyelmélet. Az előbbi azt igazolja: elméletileg elképzelhető olyan rendszer, amelyben tökéletesen működik a teljes centralizálás, míg az utóbbi a fordítottját: elméletileg elképzelhető olyan rendszer, amelyben tökéletesen működik a teljes decentralizálás.

Az elmondottakhoz hozzáfűznék néhány megjegyzést. Nem azt reprodukálom itt, hogy mit gondoltam erről az írásról akkor, amikor elkészült, hanem azt, hogy miképpen vélekedem róla most, 2004-ben. Itt most nem relatív mértéket szeretnék alkalmazni annak mérlegelésével, hogy mit jelentett ez a teljesítmény két – a világtól elszigetelt – kelet-európai kutató részéről. Arra szeretnék felelni, hogy van-e az írásnak *tartósan érvényes* elméleti mondanivalója.

Azt hiszem, van. A matematikai modellezésnek éppen abban rejlik az egyik nagy erőssége, hogy korrekt módon tisztázza: *milyen feltételezések mellett* érvényesek a levezetett állítások. Aki tudja, hogyan kell egy matematikai-köz-

* Amikor Lipták és én a kétszintű tervezés modelljén dolgoztunk, még nem ismertük Malinvaud modelljét. Amikor Malinvaud mint az *Econometrica* egyik szerkesztője kézbe vette az írásainkat, lelkesen és odaadással segítette elő közlésüket. Később is minden alkalmat megragadott arra, hogy munkámat segítse.

gazdasági elméleti munkát helyesen értelmezni, az éppen ezeken a feltételezéseken tud elgondolkodni.

A kétszintű tervezés algoritmusa akkor (és csak akkor) működik, ha kielégülnek a következő feltételek:

1. A modellben a központi tervezőknek világos és egyértelmű céljaik vannak. (Ezt fogalmazza meg a célfüggvény.) A szocialista gazdaság valóságában más a helyzet: a központi vezetés nem következetes, váratlanul módosítja politikáját, rögtönöz, előrelép és vissza, ingadozik, belső konfliktusoktól terhes. A gazdaságpolitika nem tudja konzisztensen összehangolni különböző céljait, nem képes és nem is igyekszik meghatározni a célok relatív súlyát.

2. A modellben az ágazatnak nincsenek elkülönült, saját törekvései. Saját céljait alárendeli a központ törekvéseinek. A szocialista gazdaság valóságában a hierarchia minden fokán minden szereplőnek vannak saját érdekei, amelyeket megpróbál érvényesíteni.

3. A modellben csak olyan terv jöhet számításba, amely figyelembe veszi az adottságokat tükröző felső és alsó korlátokat. A valóságban elfogadnak irreális (többnyire túlfeszített) terveket, tudván-tudva, hogy azok teljesítése különböző korlátokba fog ütközni.

4. A modellben minden információ pontos, akár felülről áramlik lefelé, akár alulról felfelé. A szocialista gazdaság valóságában minden adat bizonytalan. Ráadásul a gazdaság szereplői saját érdekeiknek megfelelően hazudnak. Felfelé vagy lefelé torzítják a számokat, attól függően, mi hozza őket kedvezőbb pozícióba.

5. A modellben tökéletes fegyelem uralkodik. Időben érkeznek a központi számok, időben és azonos ritmusban érkeznek az ágazati visszajelzések. A szocialista gazdaság valóságában gyakori a késés és összevisszaság – emberek dolgoznak ott és nem gépek.

6. A modellben a tervezés apparátusa türelmes, újabb és újabb iterációk zajlanak le a központ és az ágazatok között, hogy közelebb kerüljenek a legkedvezőbb megoldáshoz. A szocialista rendszer valóságában hajszolt ütemben készülnek a tervek. Még ha meg is lenne a szándék a tervszámok ismételt javítására, egyszerűen nem marad rá idő.

A következő gondolatmeneten kell tehát végigmenni.

Először, megértjük az elméleti modell állítását: a központi tervezés tökéletesen működik, ha...

Másodszor, alaposan átgondoljuk ezeket a „ha..." kikötéseket. Szembesítjük az elméleti feltevéseket a realitással.

Harmadszor, megállapítjuk: a feltevések nem teljesülnek. Sőt, kijelenthetjük: *lehetetlen,* hogy teljesüljenek.

Végül negyedszer, levonjuk a következtetést. Lehetetlen, hogy a központi tervezés tökéletesen működjék.

Az elméleti modell egyik szerepe abban áll, hogy módot ad e gondolatmenet szigorú levezetésére. Ebben a szerepkörben a kétszintű tervezés modellje ma is érvényes és használható gondolati eszköz.

Ehhez még egy személyes kommentárt érdemes hozzáfűzni. Amint az majd a későbbi fejezetekből kitűnik, egy későbbi periódusban igen kritikussá váltam a neoklasszikus gondolkodással és ennek elméleti magvával, a walras-i egyensúlyelmélettel szemben. Többek között a fenti gondolatmenet, a modell feltevéseinek ellenőrzése, szembeállítása a valósággal, erősítette bennem a főáramlat bírálatát. Ám akkor, amikor a kétszintű tervezés modelljét szerkesztettük, még egyáltalán nem vagy csak csírájában élt bennem ez a kritikus szemlélet. Ekkor volt a legteljesebb az azonosulásom a neoklasszikus főáramlattal. Joggal érezhették az irányzat szellemi vezetői, hogy teljesen azonos hullámhosszon vagyok velük. Ez az intellektuális szimpátia fokozta az érdeklődést munkásságom és személyem iránt.

Népgazdasági programozás: néhány kiinduló elv

Amikor a kétszintű tervezésről szóló tanulmányt megírtuk, Tamást inkább a probléma elméleti vonatkozásai érdekelték. Mint matematikust is izgatta a szakmai kihívás, hogyan lehet a problémát formalizálni. Ezzel szemben engem egyaránt érdekelt az elméleti értelmezés és a *gyakorlati alkalmazás*.

Tisztázni kellett, mi legyen a viszony az Országos Tervhivatalban és a minisztériumokban összeállított hivatalos terv és a kutatók által a matematikai modell segítségével számított terv között. A közgazdasági elmélet főáramlata által sugalmazott eljárás az lenne, hogy a kutatók megfogalmaznak egy ún. „jóléti függvényt", amely a társadalom közös érdekét hivatott kifejezni. A modellel végzett számításokban ez szerepel célfüggvényként. Optimális az a terv, amely – betartva az objektív körülményeket leíró korlátokat – maximális jólétet biztosít a társadalom tagjai számára. A felvilágosult közgazdászkutató körültekintően jár el a „jóléti függvény" meghatározásában és értelmezésében. A maga prekoncepciói szerint értelmezi, mi a „jólét", figyelembe véve a jólét materiális és nem materiális (kulturális, stratégiai, geopolitikai stb.) összetevőit is. Azt is belekalkulálja, hogy nemcsak a jelen, hanem a jövő generációk jólétét is biztosítani kell. Ha adva van egy ilyen „jóléti függvény", a matematikai tervező kiszámítja a tervet, és ezt benyújtja azzal a kommentárral: *ez* az optimális terv. Ti, politikai döntéshozók ezt fogadjátok el, és ne azt, amit a hagyományos módszerekkel dolgozó tervhivatalnokok összeállítottak.*

Amikor a feladattal szembetaláltam magam, más megközelítést kívántam alkalmazni. Saját kutatásaim kiinduló elvein dolgozva, sokféle meggondolás motivált.

Befolyásoltak taktikai szempontok. Nem akartam, hogy a tervezők konkurenst lássanak bennünk, akik modellekkel és számítógépekkel akarják helyet-

* A vitákban felmerült a következő elgondolás. A matematikai tervező faggassa ki a gazdaságpolitika legfelső irányítóit saját preferenciáikról, és ezeket fogalmazza át a modell célfüggvényének. Az tehát nem a lakosság ítéletét fordítaná le a modell nyelvére, hanem a politikusét.

tesíteni a munkájukat. Azt szerettem volna, ha barátságos kooperáció alakul ki a nem matematikai, „hagyományos" és a matematikai tervezők között. Ez jórészt meg is valósult. Az Országos Tervhivatalnak a távlati tervezéssel foglalkozó vezetői, elsősorban Hetényi István mindvégig nagy érdeklődéssel kísérték és támogatták munkánkat.*

Voltak éles elméleti ellenvetéseim is. Sem akkor, sem azóta nem tudom elfogadni, hogy megállapítható egy „jóléti függvény". Más szóval, nem állapítható meg egyértelműen, mi a „társadalmi érdek". A társadalom nem homogén egység. Erősen megoszlik abban, hogy melyik csoport, illetve melyik egyén mit tekint saját érdekének, mit minősít jólétnek, hogyan képzeli a nyereségek és a költségek megoszlását a jelen és a jövő generációi között és így tovább. Az érdekkonfliktusok a politikai arénában dőlnek el, ott, ahol a költségvetésről, gazdasági törvényekről és tervekről határoznak. A modellező közgazdász nem vállalhatja át ezt a döntést. Ezt az ellenvetést nyomtatott publikációkban is kifejtettem.**

A „jóléti függvénnyel" kapcsolatos elméleti kétségeim megfogalmazásakor, az 1960-as években, semmit sem tudtam arról a nagy elméleti munkáról, amelynek legnagyobb hatású, legtermékenyebb gondolatát Kenneth Arrow dolgozta ki a híres „lehetetlenségi tételben",[101] s amely azóta fontos és eredményes kutatási irányzattá szélesedett.*** Szigorú bizonyítással támasztható alá a következő állítás: nincsen olyan demokratikus döntéshozatali eljárás, amely közös jóléti függvénybe egyesíthetné az egymástól eltérő egyéni preferenciákat. Később ennek az irodalomnak a megismerése azt igazolta a szememben, hogy helyes volt elzárkózni a „jóléti függvény" maximalizálásának, a társadalmi érdeket kifejezni hivatott „népgazdasági optimumkritérium" meghatározásának gondolatától.

Ehhez kapcsolódva voltak politikai-ideológiai megfontolásaim is, amelyeket alaposan átgondoltam, bár publikált írásokban nem tettem közzé. Kénytelen vagyok tudomásul venni, hogy az adott rendszerben – akár tetszik, akár

* Felvetődik a kérdés: miért voltam kész együttműködni az Országos Tervhivatallal, miközben elhárítottam a részvételt az MSZMP által megbízott „reformbizottságok" munkájában. A problémára az 1968-as reformmal foglalkozó 15. fejezetben térek majd vissza.

** Tinbergen professzor is bekapcsolódott ebbe a vitába. Ő Abram Bergsonnal és Ragnar Frischsel egyetértve lehetségesnek és kívánatosnak tartotta „jóléti függvény" megszerkesztését. Abban a kitüntetésben részesültem, hogy Tinbergen (1981 [1969], 21. p.) a Nobel-díj átvétele alkalmából tartott előadásában is kitért a velem folytatott vitára. Azt ajánlotta, hogy – idézem – „mind a Kelet, mind a Nyugat kísérelje meg saját jóléti függvényének specifikálását úgy, hogy kiderüljön, vajon végső céljaik valóban nagyon különbözőek-e egymástól vagy sem." Tinbergennek ez a javaslata szemlélteti, milyen erős volt benne a békés együttélés és együttműködés óhajtása, és hogy a jó szándék, sajnos, politikai naivitással párosult.

*** Kiemelkedő szerepet játszott a társadalmi választás elméletének kiszélesítésében és elmélyítésében Amartya Sen (1997 [1982]) munkássága. A szerencsés körülmények úgy hozták, hogy két évtizeddel később Amartya Sen kollégám és barátom lett a Harvard Egyetemen. Nem is egyszer adódott alkalom arra, hogy beszélgessünk a társadalmi választás problémáiról.

nem – a párthierarchia csúcsán születnek meg az alapvető döntések. Az Országos Tervhivatalban és a minisztériumban működő tervezők ehhez igazodnak. Szakmai hivatásérzetük esetleg arra készteti őket, hogy óvatosan felemeljék a szavukat, ha a nekik diktált alapvető keretszámok teljesítése nem látszik reálisnak, de végeredményben nem tehetnek mást, mint hogy teljesítik a keretszámokra vonatkozó felső utasításokat.

A hagyományos módszereket használó tervezőktől körülvéve kezdtem matematikai eszközökkel tervszámításokat végezni – és ezt úgy akartam megtenni, hogy bizonyos *távolságot tartok* a döntéshozóktól. Ahelyett, hogy vitatkozni kezdtem volna azon, hogy milyen „jóléti függvényt" kell alkalmazni, a következő egyszerű formulát alkalmaztuk. A „hivatalos tervet" *adottnak* vesszük, és a modellben korlátként írjuk elő. Célfüggvényként pedig olyan mutatószámot írunk elő, amelynek javulása vitán felülálló módon hasznos. A mi esetünkben ilyen mutatószám volt például a konvertibilis devizában elszámolt folyó fizetési mérleg egyenlegének javítása. A modell tehát olyan tervet produkál, amely mindazt „hozza", amit a hagyományos módszerekkel kidolgozott terv, és *ráadásul* még elősegíti azt, hogy Magyarország kevésbé adósodjon el. Ti, tervezők, tőlünk, matematikai programozóktól függetlenül, megszabnátok egy tervet az országnak. Mi ezt tudomásul vesszük. Mi *ehhez képest* próbáljuk némileg javítani az ország gazdasági helyzetét. Akárki akármit gondol is a politikai állapotokról és a jövőről, abban mindenki egyetérthet: tiszta haszon, ha az ország kevésbé lesz eladósodott.*

Ezekben az években a Szovjetunióban is felmerült az a gondolat, hogy matematikai módszereket alkalmazzanak a tervezésben. Leonyid V. Kantorovics, a lineáris programozás matematikai alapjainak felfedezője volt a szellemi vezéralakja annak a csoportosulásnak, amely Moszkvában és Novoszibirszkben tervmodellek kidolgozását szorgalmazta. A szovjet iskola retorikája élesen különbözött attól, amit én ajánlottam Budapesten. Ők „optimális tervek" készítését ígérték. Az én fülemben ez hamisan csengett; megalapozatlan, sőt félrevezető illúziók keltésének tartottam. Ismételten polemizáltam ezzel a nézettel, amelynek Magyarországon is voltak szószólói. Megmaradtam a sokkal szerényebb ígéretnél: számításaink, jó esetben, olyan ajánlásokhoz vezethetnek, amelyek érzékelhető javulást hozhatnak az amúgy is elkészülő hivatalos tervhez képest.

Egy pillanatig sem foglalkoztam azzal a gondolattal, hogy a gazdaság operatív tervezésére, azaz az éves népgazdasági tervek alátámasztására alkalmazzunk lineáris programozást. Nyilvánvaló volt számomra, hogy a termelés és a fogyasztás mindennapos összehangolására a piac hivatott, nem pedig egy ma-

* Számításainkban többféle célfüggvényt alkalmaztunk. Így például a lakossági fogyasztás maximalizálását – a hivatalos terv egyéb előirányzatainak teljesítése mellett. A különböző célfüggvényekkel számolva több tervvariánst állítottunk elő, növelve a választási lehetőséget. Ezzel is hozzá akartunk járulni annak a dogmának a megdöntéséhez, miszerint „csak egyetlen terv lehetséges"; egyetlen út van, amin járni lehet és kell.

tematikai modell. Kizárólag a közép- és hosszú távú tervezéshez kívántam kapcsolódni. Már az ágazati programozások is a beruházási alternatívák közötti választással foglalkoztak, és ezt akartam folytatni a népgazdasági modellezés szintjén.

Számítások

Röviden érdemes kitérni az elképzelések gyakorlati megvalósítására is. Ekkortájt, 1962–1963 körül a kegyetlen represszió kezdett enyhülni. Az általános amnesztia nyomán kieresztették az 1956 után börtönbe vetett barátaimat. Sok jele volt annak, hogy véget érhet könnyűipari „száműzetésem". Amikor a textilipari kutatás keretében együttműködtem az első magyarországi számítógép üzemeltetőivel, a Magyar Tudományos Akadémia Számítástechnikai Központjának munkatársaival, felajánlották, hogy menjek hozzájuk dolgozni. Ezt örömmel elfogadtam.

Munkakapcsolatba kerültem az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézetével, amely úttörő szerepet vállalt a matematikai módszerek tervezésének az alkalmazásában.* Az ottani kollégák aktív bevonásával és a hivatal több vezetőjének hathatós támogatásával elkezdődött a népgazdasági programozás.

A Kornai–Lipták-tanulmányban leírt szerkezetnek megfelelően elkezdtük felépíteni a modellek hálózatát: egy központi modellt és – az első kísérleti számítások céljaira – 18 szektormodellt. Sorra verbuváltam a szektormodellek

* A Tervgazdasági Intézet vezetése azt szerette volna, ha főállású munkatársként odamegyek dolgozni. A kezdeményezés azonban elbukott az Országos Tervhivatal személyzeti osztályának vétóján. Most, amikor betekinthettem az egykori rendőrségi iratokba, rekonstruálhattam, mi előzte meg a letiltást. Az Országos Tervhivatal személyzeti osztálya bekérte előző munkahelyeim személyzeti ügyintézőinek véleményét. A könnyűipari két munkahely nem akart semmiféle akadályt gördíteni az új állásom elé, és eléggé „semleges" véleményt adott. Az az értékelés, amelyet az MTA Közgazdaságtudományi Intézet küldött át, amolyan „egyfelől-másfelől" jellegű volt, kiemelte szakmai érdemeimet, de azért kitűnt belőle, milyen szerepet játszottam 1956-ban és utána, és hogy politikai okok miatt távolítottak el az intézetből. Ebből nem sok bíztatást meríthetett az Országos Tervhivatal. Ezzel párhuzamosan az ügyben állásfoglalást kértek a Belügyminisztériumtól is. Konzultált egymással – rendőrezredesi szinten – a Belügyminisztériumnak a belső elhárítással foglalkozó III/III-as és a külső elhárítással foglalkozó III/II-es osztálya. Elővették az „anyagomat"; megállapították, hogy – idézem – „nevezett nyilvántartásunkban ellenforradalom alatt kifejtett tevékenységéért szerepel" (ÁBTL V-145-288-a. 502–505. p. A III/III-as osztály által indított vizsgálatról szóló utasítás keltezése: 1962. december 27.). Nyilván a Belügyminisztérium tiltására álltak el az Országos Tervhivatalban attól a szándékuktól, hogy saját intézetükben foglalkoztassanak. Kornai visszakerülése az Akadémiára – ez még csak hagyján. De behozni a Tervhivatalba – ez már mégiscsak túl sok! Jó példa arra, ahogy párhuzamosan, „két dimenzióban" folyik az életem. A látható rész: teljes szellemi erőbedobással kutatom a tervezés matematikai módszereit. A „láthatatlan" rész: a személyzeti osztályok és a politikai rendőrség egymással összeszövődött hálózata figyel, és beavatkozik a sorsomba.

építőit, modellenként több közgazdászt, különböző központi és ágazati intézetek, valamint a minisztériumok munkatársait. Ezzel párhuzamosan toboroztam a központi csapatot, néhány munkatársat, akik teljes munkaidőben a mi számításunkkal foglalkoztak, és másokat, akik tanácsadással, egy-egy részprobléma megoldásával segítettek. A munka csúcspontján egész kis hadsereg, 150–200 munkatárs dolgozott, nagy lelkesedéssel, a modell felépítésén, az adatok összegyűjtésén és a számításokon. Sok „kétszintűs" még eléggé a pályája elején tartott, amikor bekapcsolódott, és később ismertségre tett szert mint gazdaságpolitikus, gazdasági vezető vagy közgazdászkutató (Báger Gusztáv, Benedek Pál, Jónás Anna, Nagy András, Rabár Ferenc, Rimler Judit, Simon György, Sivák József, Tardos Márton és sokan mások.) Elsőosztályú elmék verődtek össze.

Ahogy az ilyenkor elkerülhetetlen, pénzt is kellett szerezni. Sorra jártam a hivatalokat, hogy anyagi támogatást szerezzek a szektormodellezőknek. Tájékoztató füzetsorozat készült a közreműködők, a „megrendelők", azaz a támogatásunkra kész hivatali vezetők és az érdeklődő kollégák számára. Kiadványaink egy része részletes instrukciókat adott a közreműködők számára, hogyan szerkesszék meg modelljüket, milyen számításokat végezzenek, és elméleti magyarázatokat fűzött az alkalmazandó eljárásokhoz. Másik részük a számítási eredményekről tájékoztatott. A brosúrák nagy részét én írtam. Nem kevesebb, mint 2000 oldal iromány került ki ezekben az években ennek a munkának a keretében a kezemből, és terjedt el sokszorosított formában a hazai közgazdászok között.

A munka első fázisa, amelyet én irányítottam, 1963-ban kezdődött és öt évig tartott.* Az ágazati számítások nagy része rendben elkészült, és figyelemre méltó eredményekhez vezetett. A központi számításokkal sokat bajlódtunk. Kiderült, hogy – az akkori számítástechnikai adottságok mellett – a Kornai–Lipták-algoritmus igen lassú, túlságosan számításigényes. Kénytelenek voltunk az elegáns, de nem eléggé hatékony algoritmus helyett sokkal durvább közelítő eljárásokat alkalmazni.

Közben egy másik, kisméretű, összevont népgazdasági tervezési modellt is összeállítottunk és sokféle számítást végeztünk vele. Célunk az volt, hogy ha már a nagy kétszintű modell számítási eredményei késnek, legalább ez a kis modell igazolja a lineáris programozás hasznosságát a tervezők szemében.**

Ahogy az évek teltek, és újabb meg újabb adatgyűjtési, számítástechnikai nehézségek keletkeztek, a kezdeti lelkesedés megcsappant. Az egykor buzgó

* A népgazdasági programozásról kiadott utolsó sokszorosított tájékoztató, amely a számítások végeredményeit közölte, 1968-ban jelent meg. Az első kísérleti programozás befejezése után már nem vettem részt közvetlenül a munkában, amelynek vezetését más közgazdászok, korábbi munkatársaim vették át.

** Dániel Zsuzsával (akkor még Újlaki Zsuzsával), aki később a második feleségem lett, közösen szerkesztettük meg a modellt, és együtt publikáltuk az eredményeit. E munka közben kerültünk közel egymáshoz. Ha az én számomra más eredménye nem lett volna a matematikai tervezésre fordított éveknek – már ez is megérte.

csapat kezdett fogyatkozni, és akik maradtak, elfáradtak a küszködésben. Ki-ki kötelességének érezte, hogy ne hagyjon ott csapot-papot, hanem eljusson valamilyen tisztességes befejezésig. A számítás végeredményeit azonban nem lehetett igazán impozáns módon tálalni. Nem mondhattuk és nem is mondtuk: íme, eljutottunk a népgazdasági terv matematikai modellel, elektronikus számítógéppel kiszámított, tudományos igényű megalapozásához.

Tagadhatatlan, a munka vége felé keveredtek bennünk az érzések; a siker és a kudarc élményei egyszerre voltak jelen. A társaság, amely ebben a munkában együtt dolgozott, sohasem gyűlt össze a tapasztalatok együttes értékelésére. Az óriási munka egyes eredményeit ki-ki saját tanulmányaiban publikálta. Én is írtam róla több cikket. Megfigyeléseim és következtetéseim egy része beépült a matematikai tervezésről írott könyvembe, amelynek második kiadása részletesen beszámolt a népgazdasági programozás modelljéről, az elvégzett számításokról és azok néhány közgazdasági tanulságáról.*

Érdemes volt?

Hogyan értékelem ezt a gigászi méretű vállalkozást – amely roppant nagy idő- és munkabefektetést igényelt tőlem és a többi közreműködőtől – mai szemmel? Szembeállítom, tételről-tételre, mit vártam ettől a munkától, amikor hozzákezdtem – és mennyiben teljesült a várakozásom. Elemzésem főképpen a népgazdasági szintű modellezéssel foglalkozik, de mondanivalóm egy része a többi, matematikai tervezéssel foglalkozó kutatásra is vonatkozik.

Az egyik előzetes várakozás az engem akkor körülvevő politikai környezethez kapcsolódik. Az előző fejezet végén beszámoltam arról, hogy az 1950-es évek vége felé úgy éreztem, hogy zsákutcába került a *Túlzott központosítással* megkezdett empirikus kutatási program folytatása.

Ha a tapasztalatok elvezetnek a fennálló gazdaságirányítási rezsim éles kritikájához – márpedig ide vezettek volna –, azt lehetetlen lett volna publikálni. A matematikai módszerek alkalmazása kiutat ígért ebből a zsákutcából. A matematikai nyelv érthetetlen a komisszárok, a pártközponti referensek és általában mindazok számára, akik az intézetek, kiadók, folyóiratok munkáját politikailag ellenőrzik. Meglátnak néhány matematikai képletet egy kéziratban, és elborzadva leteszik. Maga a nyelv is némi oltalmat jelent tehát a politikusok és segítőik, az éberkedő „polgazdosok" vizsgáló szemeitől. A matematikai formalizmus a politikai semlegesség benyomását kelti. Bizonyos mértékig joggal, hiszen egy képletnek, egy egyenletnek, egy geometriai ábrának nincs eleve adott „pártállása". Ezért is ígérkezett aránylag nyugalmasabbnak a kutatásnak ez a területe.

* *A gazdasági szerkezet matematikai tervezése* című könyvem második kiadása 1972-ben jelent meg. Ha az ide beiktatott kiegészítések elkészítését is a népgazdasági programozási kutatás részének tekintem, akkor kb. egy évtizeden át kötötte le erőim számottevő részét ez a feladat.

Ez a várakozásom teljesült. Azokba a kutatásaimba, amelyekben matematikai módszereket használtam, sohasem kötött bele senki politikai alapon. Azt is mondhatnám: bármilyen éberek voltak is a komisszárok, az alkalmas témaválasztással túljártam az eszükön. Ez jó érzéssel tölt el ma is.

Azt vártam kutatásaimnak a matematikai módszerek alkalmazásához kapcsolódó irányától, hogy előbbre vigye önképzésemet, elősegítse a korszerű közgazdaság-tudomány elsajátítását. Ez a várakozás is messzemenően teljesült.

Arra számítottam, hogy ezekben a munkákban nem csak tanulok, de *tanít-hatok* is. Ebben a tekintetben az események tényleges menete nemcsak teljesítette, hanem túl is szárnyalta reményeimet. Az egyetemi oktatásból ki voltam rekesztve, formálisan nem volt jogosítványom arra, hogy tanítványaim legyenek. Viszont a nagy – az eredetileg elképzeltnél sokkal nagyobb – kutatóteam irányítása mégiscsak lehetővé tette a tanítást. Nem volt persze szó formális „tanár-diák"-kapcsolatról. Munkatársaim egy része velem egykorú vagy nálam idősebb volt; nem voltam hivatalosan a felettesük. Valamennyien önként fogadták el azt, hogy – ennek a munkának a keretei között – én irányítsam őket. Biztos vagyok benne, hogy volt számos gondolat, amelyet én közvetítettem feléjük. Az ágazati népgazdasági programozás, akárcsak engem, őket is segítette a korszerű mikroökonómia megismerésében és elsajátításában.

A matematikai módszerek alkalmazása a közgazdasági számításokban és kutatásban nem maradt szűk értelemben vett „metodikai" törekvés. Valósággal szellemi mozgalommá szélesedett. Ebben a sajátos mozgalomban mi, a „kétszintűzők" alkottuk az egyik magot, de voltak más csoportosulások is: az „input-outputosok", az ökonometrikusok, az operációkutatók. Sok volt az átfedés. Számosan párhuzamosan foglalkoztak azokkal a témákkal vagy alkalmazták azokat a módszereket, amelyek csoportalakító eszméknek bizonyultak. Ami közös volt valamennyiünkben, az az elfordulás az 1950-es évek „polgazdos" üresjáratától, törekvés az egzaktságra, a korszerű (értsd: nyugati) közgazdaság-tudomány eredményeinek megismerésére és átvételére. Konferenciákat rendeztünk. Néhány kollégával együtt megalakítottuk a Magyar Közgazdasági Társaság matematikai-közgazdasági szakosztályát.*

Korábban már nagy hangsúllyal írtam arról, hogy tudatosan a nyugati szakma részévé kívántam válni. Ebből a szempontból az események messze meghaladták a várakozásaimat. Menet közben mindinkább érzékeltem, hogy

* Ekkor már ismertem a Nemzetközi Ökonometriai Társaság működési szabályzatát, és ennek mintájára javasoltam, hogy az elnöki megbízatás ne meghatározatlan időre szóljon, hanem évről-évre válasszunk új elnököt. Így is történt – de csak a mi szakosztályunkban. Jómagam mint az első elnökök egyike s még néhány utódom valóban csak egy-egy évet szolgált. Ám ez a rotáló, a tagság választásán alapuló eljárás idegesítette felettes szervünket, a Magyar Közgazdasági Társaság vezetőségét. Ott elnöknek lenni, mondhatni örökös pozíció volt. Az elnök addig maradhatott a helyén, amíg azt az illetékes felső politikai szervek jónak látták. Néhány év elteltével ezt a gyakorlatot kényszerítették rá a matematikai-közgazdasági szakosztályra is.

egy erős nyugati áramlat sodrásába kerültem. Ez volt az az időszak, amikor Franciaországban, Hollandiában, több skandináv államban és más fejlett országokban hivatalos intézményeket építettek ki nemzetgazdasági tervezés céljaira, és ezekben matematikai modelleket használtak. A fejlődő országokkal foglalkozó közgazdászok sorra-rendre dolgoztak ki tervmodelleket India, Mexikó, Törökország számára, helybeli kollégákkal együttműködve. Indiában állami tervbizottság alakult, amelyben befolyásos szerephez jutottak a matematikai közgazdászok.

A Magyarországon folyó tervmodellezés rendkívül nagy érdeklődést váltott ki a nyugati kollégákban. Nemcsak elméleti síkon hasonlították össze a Lange–Malinvaud- és Kornai–Lipták-modellt, hanem a gyakorlati alkalmazók is összevetették a francia, a holland, az indiai állami tervezés támogatásával foglalkozó programozási számítások modelljeinek felépítését, az adatgyűjtés és a felhasználás tapasztalatait azzal a munkával, ami Magyarországon folyt, az itteni tervhivatal segítségével. Munkánkat az ország határain túl is sokra becsülték és jelentős szellemi teljesítményként ismerték el.

Az előzetes várakozás és a tényleges események összevetésével kapcsolatban fel kell tenni azt a kérdést: sikerült-e az általunk bevezetett módszertannak behatolnia a tervezés tényleges gyakorlatába? A válasz – ellentétben az eddigi igenlő feleletekkel – sokkal kevésbé egyértelmű.

Egyfelől, az eredményekről szólva, elmondható, hogy már korábban az input-output számítások, most pedig a lineáris programozás metodikája bekerült az Országos Tervhivatal és a minisztériumok eszköztárába. Voltak ezeknek az eszközöknek az alkalmazásával megbízott osztályok vagy kisebb csoportok, amelyek, számítási eredményeiket rendszeresen benyújtották a tervezési apparátus vezetőinek. Azok feltehetően elgondolkoztak a kapott számokon. Arra azonban nem tudok válaszolni, hogy mennyire fogadták meg az ajánlásokat.*

Másfelől, ami a kudarcokat illeti: ameddig belülről tudtam megfigyelni a helyzetet, az volt a benyomásom, hogy a matematikai tervezés idegen test maradt a hagyományos tervezés bürokratikus organizmusában, és nem tudott abba igazán beépülni. Az Országos Tervhivatal és a minisztériumok több magas beosztású vezetője rokonszenvezett a tevékenységünkkel. Volt is valamilyen sajátos nimbusza a munkánknak. Azt a benyomást keltette, hogy igazán tudományossá és modernné teszi a tervezést, hiszen matematikát, elektronikus számítógépet használ. Akkor hát mi volt a baj?

Valamennyi baj ahhoz a hat kérdéshez kapcsolódik, amelyeket az imént tárgyaltam, a kétszintű tervezés *elméleti* modelljének bemutatásakor. Nem-

* Az én munkásságom az 1960-as évek végétől más irányba fordult. Nincs elég közvetlen tapasztalatom a későbbi évtizedekről. Lehet, hogy az kedvezőbb, mint amit én szereztem. Hivatkozni lehet arra is: talán a személyi számítógépek elterjedésével és teljesítményük növekedésével erősebbé vált volna a matematikai tervezés szerepe. Ez eldönthetetlen, hiszen a központi tervezés apparátusa a rendszerváltás után feloszlott.

csak az elméleti modell tér el lényegbevágó vonásokban a gyakorlattól, hanem a modell tervezési célokra történő *alkalmazása* sem fér jól össze a valóságos szocialista tervezés mindennapos gyakorlatával. Ha a matematikai modell alapján végeznék a tervezési munkát, akkor a következő feltételeknek kellene eleget tenni:

1. Egyértelműen deklarálni kellene a gazdaságpolitika szándékait, és mindannyiszor újra kellene kezdeni a terv kidolgozását, ha a szándékok, célok változnak. Melyik politikus hajlandó erre? A politikus előnyben részesíti a kétértelműséget. Nem bánja, ha deklarált céljai között ellentmondás van. Szeret megfoghatatlan általánosságban fogalmazni. Nem hajlandó megadni számszerű formában az egyidejűleg kitűzött gazdaságpolitikai törekvések és szándékok relatív súlyát, a prioritások sorrendjét, azaz mindazokat az információkat, amelyek egy programozási modell célfüggvényében kvantifikált formában jelennének meg. Húzódozik ettől, mert ezeket a számszerű arányokat utólag számon lehetne kérni rajta.

2. Amikor a népgazdasági programozás anyagát összeszedtük és részeredményeit ismertettük, tapasztalhattuk: ahány szerv vagy személy, annyiféle fogadtatás. Ha – szerencsénkre – a mi számításunk alátámasztja azt, amit amúgy is meg akart valósítani, akkor lelkesen üdvözli. Ha viszont nem támasztja alá, akkor fintorog, mondván: a modell szimplifikálta a valóságot (igaza van), elhanyagolta ezt vagy amazt, az adatok megbízhatatlanok voltak (ez is igaz) stb.

3. Sokszor nehéz megértetni a gazdaságpolitikusokkal és az őket kiszolgáló tervezőkkel, hogy meg kell különböztetni a „célt", azaz a gazdaságpolitika törekvéseinek *irányát* és a „korlátokat", amely a döntéseket *behatárolja*. Amint azt már a fenti 1. pontban is jeleztem: a gazdaságpolitikus nem szereti azt mondani, hogy fontosabb a növekedés, mint az infláció lassítása, vagy megfordítva. Inkább mindkettőre megszab egy-egy előirányzatot. Ez semmi nehézséget nem okoz a modell matematikai szerkezete szempontjából. A modellben az ilyesfajta makroszándékot is – matematikai értelemben – „korlátként" kell előírni. Csakhogy nem biztos, hogy ezek az önkényes, *szubjektív* korlátok, amelyek a gazdaságpolitika szándékait képezik le, összhangban vannak egymással, és együttesen teljesíthetőek. Kérdés továbbá, hogy összeférnek-e a külső körülményeket (például a természeti erőforrásokat, termelési kapacitásokat, munkaerő-állományt, importkorlátokat) tükröző *objektív* korlátokkal.

4. Magunk sem vehettük elég komolyan azokat az adatokat, amelyeket a számítógépbe betápláltunk. A magyar szleng jól megegyezik itt a számítástechnikus zsargonnal: megpróbálták betáplálni nekünk, más szóval megetetni velünk a számaikat. Tulajdonképpen nem is szívesen mondták el, milyen számításokat használnak saját becsléseikhez. „Sajtcédulákra" ráfirkálták a számokat, ezeket azonban lehetőleg elrejtették. Ezek a számok képezték ugyanis mindegyik tervező saját fegyverkészletét abban a küzdelemben, amit a többi tervezővel folytatott az erőforrások megszerzéséért és a kötelezettségek elhárításáért.

5. és 6. Lehet, hogy a XXI. század számítógépeinek birtokában már képesek lettünk volna lépést tartani a tervkészítés ritmusával. Akkor képtelenek voltunk erre. Számításaink rendre elkéstek. Könnyebb ránézésre, tervezői rutinra építve „megsaccolni" egy tervmérleget, mint azt egy szigorú egyenletrendszeren belül kiszámítani.

Valamennyi nehézség egyik közös gyökere: a szocialista tervezés olyan boszorkánykonyha, amelynek szakácsai nem engedik azt, hogy idegenek belelássanak a mesterkedéseikbe. Nem tűrik a nyilvánosságot és a transzparenciát. A matematikai modell fegyelmet kényszerítene rájuk, szigorúan össze kellene adni azt, ami összeadást igényel és levonni azt, amit le kell vonni. Ez elfogadhatatlan a számukra.

Ez, mai fejjel újraelemezve a problémát, elvezeti a gondolatmenetet a korábban már említett Hayek-féle érvhez. Lehetetlen minden tudás, minden információ összegyűjtése egyetlen központba, vagy egy központba és az azt kiegészítő néhány tucatnyi alközpontba. A tudás szükségképpen messzemenően decentralizált. Hatékony és teljes hasznosításához az kell, hogy az információ birtokosa a maga javára hasznosíthassa. A decentralizált információnak társulnia kell a szabad vállalkozással és magántulajdonnal. Nem kell az utolsó részletig minden információt decentralizálva hasznosítani, de jó, ha minél nagyobb hányadával ez történik.

Ezen a ponton már túlléptünk egy szűkebb kérdésen (miért nem tud a matematikai tervezés mélyrehatóan beépülni a szocialista központi tervezés normális működésébe), és eljutottunk egy sokkal általánosabb kérdéshez: miért nem tud a központi tervezés, az adott szocialista politikai-társadalmi-gazdasági környezetben, hatékonyan és korszerűen működni?

Végeredményben a sokéves bennfentes munka a tervezéssel foglalkozó intézmények falain belül nemcsak hogy nem hódított vissza a központi tervezés eszméjének, hanem még inkább eltávolított attól. Már 1956-ban élesen szembefordultam a bürokratikus központosítással. Akkor „alul", a vállalatok és az őket közvetlenül irányító alsó szintű hatóságok szintjén tanulmányoztam a problémát. Most, 1963 és 1968 között azt ismertem meg, mi megy végbe „felül". Még megalapozottabbá vált a meggyőződésem, hogy a szocialista tervezés, bármilyen korszerű technikát próbál is alkalmazni, képtelen teljesíteni azokat a reményeket, amelyeket a szocializmus hívei hozzá fűztek.

A várakozások és a teljesülés szembesítésének befejezéseképpen éppen erről, a tervezés lehetőségébe vetett hitről szeretnék még néhány szót szólni. Sok embert éppen az vonz a szocializmushoz, hogy módot ad az előrelátó, tudatos tervezésre. Lenyűgöző az a gondolat, hogy spontán, vak erők (a piac) helyett az emberi értelem szabályozza azt, hogy mi történik a gazdaságban. Az országos méretekben történő tervezés sikere az emberi racionalitás iránti bizalom igazolása lenne. Ennél többet is mondhatunk: a szocialista országokban folytatott országos tervezés az emberiség történetében eddig még soha nem látott vakmerő próbálkozás volt ennek a hitnek és reménynek az életbe való átültetésére.

Visszaemlékezéseimben megpróbálok számot adni, hogyan szakadtam el, több lépésben, a kommunista eszméktől és a marxista elmélettől. Politikai szembenállásom már teljes volt, és a marxista politikai gazdaságtantól is messze eltávolodtam, amikor még mindig reménykedtem abban, hogy a beruházási erőforrások elosztásában, a gazdaság távlati fejlődési arányainak meghatározásában hatékony és előrevivő szerepet játszhat a központi tervezés – különösen akkor, ha korszerű technikával (matematikai modellekkel, számítógépekkel) végzik. Lehangoló érzés volt, hogy ebben a várakozásomban csalódtam.

Ám ez a kiábrándító érzés keveredett azzal a tudattal, hogy sokat tanultam a tervezők körében töltött idő során. Kissé hasonlít ez ahhoz, mint amikor egy antropológus hónapszám azok között az emberek között él, akiket tanulmányozni óhajt. Saját munkásságom azért minősíthető autentikusnak, mert belülről ismertem meg a szocialista rendszert. Ebből a szempontból felbecsülhetetlenül értékes volt számomra a népgazdasági programozás nagy vállalkozása.

Ezen a helyen egy megjegyzés erejéig félreteszem önéletrajzi beszámolómat. Mit gondolok a tervezés lehetőségéről *ma,* 2004-ben? Sajnálatosnak érzem, hogy a kommunista rendszer kudarca diszkreditálta a tervezés gondolatát. Nemcsak a magyarországi tervhivatalt, és nem is csak a szovjet Goszplant és a többi, egykori szocialista ország központi tervezési apparátusát oszlatták fel, de a szovjet blokkon kívül is elsorvadtak vagy befolyásukat vesztették a tervezéssel megbízott intézmények. Nem kell kommunistának lennie és nem kell a marxizmus gondolatmenetét elfogadnia annak, aki ma is lát fantáziát a nemzetgazdasági szintű tervezésben. Szükség lenne olyan számításokra, amelyek túllépnek egy vagy két költségvetési év horizontján, és megkísérlik összefüggően feltérképezni egy-egy ország jövendő fejlődésének alternatív útjait. Az ilyesfajta tervezésnek nem kell elvezetnie ahhoz, hogy utána utasításokkal kényszerítsék rá a gazdaság szereplőire a tervet. Elég, ha alternatív fejlődési pályák kiszámításával a politikusok, gazdasági és érdek-képviseleti vezetők gondolkodásának és a vitáinak hátteréül szolgál, körülbelül úgy, ahogy azt annak idején Ragnar Frisch, Jan Tinbergen és az 1960-as évek francia tervezői képzelték, amikor a kommunista gazdaság *imperatív* tervezése helyett a piacgazdasággal konform *indikatív* tervezést ajánlották. Előbb-utóbb, amikor a kommunista rendszer keretei között végzett régifajta tervezés nyomasztó emlékei már feledésbe merülnek, megkezdődhet a tervezés eszméjének reneszánsza. Akkor esetleg még hasznosulhat is valami abból a tapasztalatból, amit mi, egykori matematikai tervezők, összegyűjtöttünk.

Matematikusokkal együttműködve

Visszatérek személyes történetemre. Lipták Tamás és én több kísérletet tettünk arra, hogy az 1965-ös cikk után folytassuk a közös munkát. Sajnos, nem sikerült. Tamáson fokozatosan kezdett elhatalmasodni súlyos idegbaja, amely

egyre inkább aláásta kutatói képességét. A *Kétszintű tervezés* után már nem tudott sem velem, sem más társszerzővel együtt, sem pedig egyedül igazán jelentős munkát alkotni. Idehaza én is, más barátai is próbáltuk munkafeladatokkal (vagy legalábbis keresetet biztosító álfeladatokkal) ellátni, hogy megélhessen. Azután Angliába emigrált. Ott is először abban bíztak, hogy hírnevéhez méltó kutatási eredményeket fog elérni. Később azonban már mindenki feladta ezt a reményt, és kénytelen volt belenyugodni abba, hogy ez a zseniálisan induló elme nem képes többé produktív tevékenységre, és az angol jóléti állam által folyósított ellátásból él. Egyik budapesti látogatásakor elszenvedett baleset okozta halálát 1998-ban.

Amikor először fogtam hozzá matematikai modellezéshez, magától értődőnek tűnt, hogy az ilyesfajta feladatot egy közgazdász és egy matematikus együtt próbálja megoldani. Tamással való együttműködésünkben nemcsak két szakma, hanem a kétféle diszciplína hatására kialakított kétfajta gondolkodásmód szerencsés komplementaritása érvényesült. A matematikust saját szakmája az absztrahálás végletes mértékére neveli, a közgazdászt viszont arra szoktatja, hogy újra és újra rátekintsen a gyakorlat világára. Persze, az ideális az, ha a maximális absztrakciós készség és a maximális valóságérzék egyetlen agyban egyesül. Ez azonban nehezen várható el.

Azután, hogy a Lipták Tamással való közös munkánk megszakadt, több kutatási témában együtt dolgoztam és társszerzőként együtt publikáltam más matematikusokkal vagy olyan matematikai közgazdászokkal, akik eredetileg matematikusnak tanultak. Gyümölcsözően tudtam együttműködni Wellisch Péterrel, Dömölki Bálinttal, Martos Bélával, Jörgen Weibullal és Simonovits Andrással. Valamennyi kooperációban hasznosan érvényesült a közgazdász és a matematikus szemlélete és tudásanyaga közötti komplementaritás.

Amikor később közelebbről megismerkedtem a nyugati világban folyó közgazdasági kutatással, rájöttem arra, hogy az általam magától értetődőnek hitt együttműködési forma manapság már nemigen fordul elő. Aki közgazdász akar lenni, annak meg kell szereznie mindazt a matematikai tudást, ami elegendő ahhoz, hogy egymaga hozzon létre fejlett matematikai apparátust alkalmazó műveket. Ha társszerzőkkel dolgozik, akkor azok hozzá hasonló „kétszakmás" kutatók, azaz olyan közgazdászok, akik magas szinten alkalmazzák a matematikai módszereket.

A kialakult helyzetnek bizonyára sok előnye van. Nem akarok a gyengeségből erényt kovácsolni. Sokszor éreztem keserűséget amiatt, hogy nem kaptam meg azt a „szabályos" graduate képzést, amely kellőn magabiztossá tehetett volna kifinomult matematikai eszközök önálló felhasználásában. Ám talán hátrányai is vannak annak, hogy most már kivétel nélkül minden közgazdász „önjáró" matematika dolgában. Kénytelen a kutatásainak ott határokat szabni, ahol a saját matematikai tudása végződik. „Profi" matematikusok azt állítják, hogy ezek eléggé szűk korlátok. A matematikai közgazdaságtan *technikai* korlátait több esetben olyan tudósok döntötték meg, akik alapképzettségük és főhivatásuk szerint matematikusok voltak. Gondoljunk csak Neumann Jánosra vagy John F. Nashre. Bizonyára van nem is egy probléma,

amely még a matematikában jártas közgazdász számára is túl nehéz *matematikai vonatkozásaiban* – de talán akadna olyan matematikus, aki képes lenne vele megbirkózni.

Mostanában sok szó esik az interdiszciplináris kutatások jelentőségéről. Érdemes lenne elgondolkodni azon, hogy nincs-e helye a jövőben is a közgazdasági kutatás sokszínű palettáján a „Kornai–Lipták"-típusú közgazdász-matematikus kooperáció formájának.

9. fejezet

UTAZÁS NYUGATRA

1963–

1963 nyarán régi vágyam és reményem teljesült: az angliai Cambridge-be utazhattam egy konferenciára. Hosszú történet előzte ezt meg.

Az előzmények

Amikor a *Túlzott központosítás* megjelent Angliában, a *London School of Economics* (Londoni Közgazdasági Egyetem, LSE), az egész világon nagy szakmai tekintélynek örvendő egyetem közgazdaság-tudományi tanszékének vezetője, Ely Devons professzor egész oldalas elismerő méltatást írt a *Manchester Guardianben,* az egyik vezető angol napilapban. Kezdeményezésére az LSE 1958-ban látogatásra hívott az egyetemre. Tartsak előadásokat, vezessek egy szemináriumot – csak ennyi kötelezettséget jelöltek meg, egyébként szabadon hagyták az időmet.

A meghívás – életem első nyugati tudományos meghívása – felvillanyozott. Azonnal beadtam útlevélkérelmemet, amelyet hosszú várakozási idő után elutasítottak. Újból és újból kérelmeztem az angliai út engedélyezését, de újból és újból elutasították.

1962-ben, a represszió enyhülésének egyik megnyilvánulásaként, engedélyezték, hogy elutazhassak – nem Nyugatra, de legalább egy másik szocialista országba. Könnyűiparban dolgozó barátaimnak köszönhettem, hogy eljuthattam konferenciákra és előadásokat tarthattam az NDK-ban, Lengyelországban és Csehszlovákiában. Ezek voltak első külföldi tudományos szerepléseim.

1962-ben kaptam kézhez a Nemzetközi Közgazdasági Társaság (International Economic Association, IEA) meghívását az 1963. évi kerekasztal-konferenciára, amit az angliai Cambridge-ben rendeztek. A téma: „Tevékenységelemzés a hosszú távú növekedésben és a tervezésben" (Activity Analysis in Long Term Growth and Planning). Ebben az időszakban tevékenységelemzésnek nevezték a matematikai programozás és más, ezzel rokon matematikai technikák közgazdasági alkalmazását. Edmond Malinvaud francia közgazdász volt a konferencia egyik fő szervezője, aki – amint az az előző fejezetből kiderült – az *Econometrica* egyik szerkesztőjeként ismerte a Lipták Tamással közös cikkeinket. Liptákot is szerették volna meghívni, ő azonban – „priusza"

miatt – meg sem kísérelte az útlevél megszerzését. Most nem a Londoni Közgazdasági Egyetem, hanem a Nemzetközi Közgazdasági Társaság meghívása alapján kérelmeztem megint az utazás engedélyezését. Ezúttal megkaptam az engedélyt!

Cambridge, Anglia

Öt év várakozás után megnyílt a sorompó. Külön öröm volt a számomra, hogy barátom, Nagy András is meghívást kapott. Kettőnket együtt tettek ki a Közgazdaságtudományi Intézetből, és most ketten együtt mehettünk Angliába.

1963 júliusában érkeztünk Londonba, és másnap utaztunk tovább Cambridge-be. A Clare College-ban tartották a konferenciát, ott is szállásoltak el bennünket. Úgy éreztem, Cambridge egy tudományra szomjas fiatalember számára maga a paradicsom. A college harmonikus, nyugodt vonalú épületei között sétálgattunk. Sorra megnéztük a híres college-okat, a Kinget, a Trinityt és a többit; saját szememmel láthattam a college-ok négyszögletű udvarain a híres angol gyepet. Sokfelé jártam azóta, de ma is úgy érzem, hogy az angliai Cambridge, számtalan gyönyörű épületével és parkjával a világ egyik legszebb pontja. Budapest zaklatott világából átjutottam ide, ahol minden nyugalmat és békét áraszt.

Az IEA kerekasztal-konferenciái szűk körű rendezvények. A szervezők igyekeznek egy-egy téma legkiválóbb szakértőit összegyűjteni. Itt volt és előadást tartott Maurice Allais (később Nobel-díjas), Sukhamoy Chakravarty, Robert Dorfman, Frank Hahn, Leonid Hurwicz, Tjalling Koopmans (később Nobel-díjas), Lionel MacKenzie, Roy Radner, Richard Stone (később Nobel-díjas) – hogy csak néhány nevet említsek. Akkor már volt némi olvasottságom, a résztvevők többségének nevét már ismertem az irodalomból, és élményt jelentett számomra, hogy most hús-vér valóságban látom őket. Másokról csak később tudtam meg, milyen nagy hírű művelői a szakmának.

Az előadások és a vita szakmai színvonala igen magas volt, összemérhetetlenül magasabb, mint amihez Budapesten hozzászoktam. Noha mindenki barátságos volt hozzám, mégis szorongással tele ültem végig az üléseket. Úgy éreztem, talán sohasem tudok felnőni ehhez a társasághoz.*

Akkor még nem mertem angolul előadni. Németül beszéltem, és hivatásos tolmács vagy néhány esetben Koopmans és Hurwicz, a németül tudó két közgazdász fordított. Rettenetesen izgultam, mielőtt előadásomat[102] megtartottam. (Az előadásokat megelőző izgatottság és félelem azóta is végigkíséri egész pályámat. Sok örömet találok abban, hogy élő szóban is elmondhatom gondolataimat – de nem kis árat fizetek minden egyes alkalommal azzal a feszültséggel, amely szerepléseimet megelőzi.)

* Jó érzéssel tölt el az a tény, hogy amikor ezeket a sorokat írom, történetesen én vagyok az 1963-as cambridge-i konferenciát rendező Nemzetközi Közgazdasági Társaság elnöke.

Érdekfeszítő és gondolatébresztő témákról szóltak az előadások (később kötetben is megjelent a konferencia teljes anyaga).[103] Ekkor ismertem meg közelről Malinvaud tervezési modelljét, amelyről az előző fejezetben volt szó és amelyet már ott a konferencián kezdtek összehasonlítani a mi kétszintű modellünkkel.

A diákok szobáiban laktunk. Nekem inkább kellemesen berendezett kis garzonlakásoknak tűntek, főként az itthoni népi kollégiumok zsúfolt lakószobáival összehasonlítva. Egyik reggel Tjalling Koopmans és Leonid Hurwicz kopogtattak be egy kis beszélgetésre. Sok mindenről kérdezgettek, kutatásaimról, az otthoni helyzetről. Ez volt az első személyes találkozásom Koopmansszal, aki barátjává fogadott, és később százféle módon segítette munkámat. Nem tartozott a kedélyeskedő, szellemeskedő, bizalmaskodó emberek közé. Nyílt volt, egyenes, komoly, nem patetikus kijelentésekben, hanem a gondolkodásmódjában mélyen humanista. Nem a maga szavait érezte fontosnak, hanem azt, amit a beszélgetőpartnere mondott; teljes nyitottsággal odafigyelt arra, akit hallgatott. Ez történt most is.

A beszélgetés bizonyos értelemben „szóbeli vizsga" volt, amihez nem választhattam volna ennél kiválóbb tanárokat. Ugyanakkor ismerkedés is volt. Az egyik oldalon két nyugati ember, Koopmans, aki Hollandiában született, Tinbergennél kezdte tanulmányait és Hurwicz, aki Lengyelországban Oscar Lange tanársegédje volt; mindketten évtizedek óta az USA-ban éltek. Talán most találkoztak először valakivel, aki a vasfüggöny mögül jött, s noha csak töri az angol nyelvet – mégis egy nyelven beszél velük. Bizonyára számukra sem volt érdektelen a találkozás.

Este Káldor Miklós adott fogadást a házában a konferencia résztvevői számára. (Őt már bemutattam az 1. fejezetben.) Megjelent, indiai szárit viselve, Joan Robinson, a XX. század közgazdaságtanának egyik kiemelkedő személyisége, a korlátozott verseny elméletének egyik megalkotója, akinek nevét olvasmányaimból ismertem.* Megint egy legenda öltött testet.

A konferencia után Londonba utaztam. Fel akartam keresni az LSE-t. Meghívásom kezdeményezője, Devons professzor bevitt a Directorhoz (az LSE-n így hívják a rektort), Sir Sidney Caine-hez, hogy bemutasson. Sir Sidney ingujjban volt, ráadásul elöl kilógott a nadrágjából az inge. Ez velem is

* Joan Robinsont mindig és mindenütt szakmai és politikai viharok vették körül. Idős korára lelkes és elfogult maoista lett. 1977-ben kis magyar csoport gyűlt össze Káldor házában: Scitovszky Tibor a feleségével, Erzsébettel, Zsuzsa és én. Magyarul folyt a társalgás, amikor váratlanul belépett Joan Robinson, aki gyakran látogatta meg Káldorékat. Nem hagytuk azonnal abba a magyar beszédet. Joan Robinson egy ideig némán tűrte, de aztán parancsoló hangon megszólalt: „Kornai velem jön." Kiragadott a magyarok köréből, átmentünk az ő közeli házába és elkezdtünk beszélgetni Kínáról. Mindenáron meg akart győzni arról, hogy ott megtalálták a kommunizmus felé vezető igazi utat, mert a párt és az állam tisztségviselői – szó szerint idézem Joan Robinsont – „önként szolgálják a népet", nem pedig materiális ösztönzők hatására, mint a Szovjetunióban. Ellenérvekre, kelet-európai tapasztalatokra nem volt kíváncsi.

gyakran megtörtént azelőtt és azóta is. Ha észreveszem vagy szólnak, megigazítom, de eszembe szokott jutni Sir Sidney, és nem jövök zavarba.

Megállapodtunk, hogy – ha nem jön közbe semmi – a következő esztendőben jövök Londonba.

London School of Economics

Ezúttal sikerült. 1964 áprilisában vonaton érkeztem Londonba. Izgalmamban a Victoria pályaudvaron hagytam az aktatáskámat. Két-három óra is eltelt, mire észrevettem. Visszarohantam, az aktatáska ott volt, ahol hagytam. Ez megerősítette a bizalmamat az angol emberekben.*

Másnap már benn voltam az egyetemen, és rövidesen megkezdtem a tanítást. A tervgazdaságról és ezen belül a matematikai módszerek alkalmazásáról tartottam előadás-sorozatot. Az volt a benyomásom, hogy, ha nehezen is, de megértették az angolságomat és a mondanivalómat, mert a kis csoport, 10–15 magasabb tudományos fokozat megszerzésére pályázó (graduate) diák érdeklődéssel figyelt. Néhányan közülük szobámban is megkerestek, hogy beszélgessenek velem a kurzuson felvetődött problémákról. Különösen egyikük, Michael Ellman tanúsított nagy érdeklődést. Már akkor kitűnt élénk gondolkodásával. Ellmannal, aki később az amszterdami egyetem professzora lett, fennmaradt a baráti-szakmai kapcsolat.

Egy nyugati fiatal kutató számára nem okoz különleges problémát, hogy elkezdje az oktató munkát. Diákként már saját tapasztalatból megismerte, hogyan folyik az oktatás az ottani egyetemeken. Viszont nekem, aki soha sem voltam közgazdászhallgató, sem Magyarországon, sem külföldön, és most Londonban mindjárt a tanári munkakörbe ugrottam bele, igen nehéz feladat volt. Magamnak kellett kialakítani tanítási módszereimet.

Sok érdekes szellemi élményben volt részem. Meghallgattam számos előadást, amelyet az LSE tanárai vagy külföldi látogatók tartottak. Itt tanított akkor A. W. Phillips (az ő úttörő tanulmányában bevezetett és a makroökonómiában sokszor emlegetett elméleti konstrukciót róla nevezték el „Phillips-görbének"). Zsúfolásig megtelt teremben vendégként előadást tartott Lawrence Klein és Robert Solow, két nagy amerikai közgazdász. Ez a pár hónap volt az első ismerkedésem azzal, hogyan folyik a világnak ezen a részén a közgazdasági oktatás.

Sokat tanultam, de az igazat megvallva, eléggé magányosnak éreztem magam. A diákkorból már rég kinőttem, a tanári kar pedig – az első udvarias köszöntések után – nem igazán barátkozott velem. Az is lehet, hogy egyébként is lazák voltak a szálak a tanárok között. Csak az LSE Szovjetunió-szakértője, a Lengyelországból ide emigrált Alfred Zauberman professzor fogadott közeli barátságába. Még egy tartós barátságom szövődött ekkor, egy skóciai látogatás

* Azóta is sokszor elhagyom a dolgaimat. Jó tudni, hogy ez nálam nem az öregedés jele, hanem konstans tulajdonságom.

során. Megismerkedtem Alec Nove-val, a Szovjetunió történetének és gazdaságának világhírű szakértőjével, és ami ennél is fontosabb, melegszívű, jó humorú, kedves emberrel. Később is sokszor találkoztunk és vitatkoztunk. Ő még akkor rendületlenül hitt, nem a „létező", de a „megvalósítható" szocializmusban, amikor közülünk, kelet-európaiak közül a legtöbben már kiábrándultunk ebből a gondolatból.

Az LSE-n tanított hazánkfia, Lakatos Imre. Már ekkor is sokan felfigyeltek ott, a londoni egyetemen is ragyogó intellektusára. Később világhírre tett szert, és mind a mai napig a tudományelmélet kiemelkedő szaktekintélyei közé sorolják. Futólag ismertem Budapestről. Budapesti közös ismerőseink elismerték kiemelkedő intellektuális képességeit, mégis rossz híre volt politikai múltja miatt. Lehet, hogy sejtette: tudhatok a múltjáról egyet s mást, vagy esetleg egyszerűen nem voltam számára rokonszenves. Annyi bizonyos, hogy mindössze egyszer vagy kétszer percekre láttuk egymást, egyébként kerülte a társaságomat.

Szerencsére Lakatos Imre távolságtartása kivételnek bizonyult. Sok külföldi utazásom során számtalanszor tapasztaltam, hogy a Magyarországról emigrált kollégák különleges figyelemmel fordultak felém, segítettek a munkában és a mindennapi életben. Az a puszta tény, hogy Magyarországról jöttem, elegendő volt ahhoz, hogy mozgásba hozza szolidaritásukat és segítőkészségüket. Szívet melengető élményeim közé tartozik a későbbi években szövődött barátságom Balassa Bélával, Balogh Tamással, Fellner Vilmossal, Harsányi Jánossal, Káldor Miklóssal, Quandt Richárddal, Scitovsky Tiborral és Vietorisz Tamással.

Persze, az angliai tartózkodás sokkal többet jelentett, mint csupán szakmai ismerkedést az LSE-vel. Régóta vágyódtam arra, hogy Londonba utazhassak. Gyerekkorom egyik kedvenc olvasmánya volt a *Halló, itt London* című könyv.[104] Kívülről tudtam a híres utcák és terek, az ismert történelmi épületek és emlékművek nevét. Most mindez a szemem előtt volt!

Bennem is végbement most – a hiánygazdaságban töltött esztendők után – az a nagy rácsodálkozás a bőségre, gazdagságra és nyugalomra, ami Péter Györgyöt és Gimes Miklóst is mélyen felkavarta. Már az 1963-as cambridge-i út, egy rövid villanás erejéig, bepillantást adott az angliai életbe. Most azonban hónapokat töltöttem Londonban. Persze kiutazásom előtt is tudtam, mi a különbség az angliai és a magyarországi élet között. Ám más erről könyvben olvasni, ismerősöktől hallani, és más közelről látni, a hétköznapokban személyesen átélni. Igazából itt kezdtem el az „összehasonlító közgazdaságtan" művelését azzal a megközelítéssel, amely mindvégig jellemezte munkásságomat. Összehasonlítom a két rendszert elméletileg és statisztikai adatok alapján, de emögött ott van, gondolatok felkeltésével és hitelesítésével, a *közvetlen tapasztalat,* mindkét rendszer személyes megismerése.

Negyven évvel a fent leírt események után kezembe kerültek azok a titkos iratok, amelyekből sok mindent megtudtam arról: mi ment végbe utazásommal kapcsolatban tudtom nélkül a háttérben, a politikai rendőrség irodáiban.

Bácskai Tamás közgazdász besúgóként szolgálta a politikai rendőrséget. Az egyik kézzel írott jelentés rólam szólt.[105] „Körülbelül egy hónappal ezelőtt beszélgettem Kornai Jánossal. Kifejtette, hogy ő nem marxista... például nem fogadja el a munkásosztály abszolút elnyomorodását, nem fogadja el a munkásosztály vezető szerepét... nem fogadja el az állam gazdasági vezető szerepét..."

Miután életrajzom dokumentációjának gyűjtésekor számos besúgói jelentést olvastam, úgy látom, volt ezeknek egy szabályos formátuma. A jelentést a politikai rendőrség illetékes tisztje értékelte, és hozzáfűzte, milyen további utasítást kell adni az ügynöknek. Idézem azt a kommentárt, amelyet Bácskai Tamás fenti jelentéséhez fűzött hozzá az értékelést végző rendőr őrnagy.

„*Megjegyzés*. Kornai Angliába akar kiutazni az ősz folyamán.

Értékelés. A jelentés értékes, mert feltárja, hogy Kornai nem adta fel revizionista álláspontját. Ha ez így van, egyáltalán nem jó az nekünk, ha kiutazik Angliába, mert könnyen érvényesíthetik befolyásukat Kornaira, sőt be is szervezhetik.

Utasítás. Beszéljen Kornaival és térjen rá azokra a kérdésekre, melyekben Kornai nem ért egyet a marxizmussal."

Vastag dossziék tartalmazzák Bácskai Tamás beszámolóinak gyűjteményét.* Kollégái, barátai és rokonai között főként közgazdászok, irodalmi emberek és filmesek voltak, róluk adott jelentéseket. Felhasználta azokat az információkat is, amelyeket a saját apjával vagy húgával folytatott beszélgetésekből tudott meg. Bácskai nem tartozott azok közé, akiket a szó szűkebb értelmében barátaimnak neveztem, de azért sok éves múltra visszatekintő barátságos viszony volt közöttünk.

Az angliai utam engedélyezésével kapcsolatos rendőrségi dokumentum szövegét érdemes kiegészíteni a magam hipotézisével. A Kádár-rezsim legsötétebb, legkeményebben represszív éveiben, a forradalom leverésétől az 1962–1963-as amnesztiáig az olyan esetekben, mint az enyém, a politikai rendőrség álláspontja érvényesült, és elutasították az útlevélkérelmét. Amikor azonban némileg lazítottak az elnyomó gépezet csavarjain, és megpróbáltak barátságosabb arcot mutatni a Nyugat felé, a kultúrpolitikai-külpolitikai szándék a merev rendőrségi álláspont fölé kerekedett. Kiengedtek. Ám a titkosrendőrség, mint mindjárt látni fogjuk, továbbra is rajtam tartotta a szemét.

* Laczik Erika (2005) cikke a nyilvánosság elé tárta Bácskai Tamás besúgói tevékenységét. Majdnem öt évig, 1956. november 29. és 1961. augusztus 16. között teljesítette ezt a szolgálatot. A cikk részletesen ismerteti, milyen körben gyűjtötte Bácskai az információkat, kikről adott jelentéseket. A cikk megjelenése után Bácskai Tamás nyilvánosan elismerte, hogy valóban besúgó volt.

Londonban találkoztam egykori újságíró kollégámmal, R. R.-rel. Szoros barátság kötött össze bennünket, már akkoriban is 17 éve. Politikailag sok mindenben nem értettünk egyet, amit nyilvánvalóvá tett, hogy ő egy magyar újság tudósítójaként dolgozott Londonban. Ennek ellenére úgy éreztem, hogy barátok vagyunk. Mielőtt az akció lebukott volna, őt is többször felkerestem, és pénzt gyűjtöttem tőle a letartóztatottak családjának megsegítésére. Ő rendszeresen adott is pénzt erre a humanitárius célra.

Londonban többször hosszan beszélgettünk. Autóján elvitt kirándulni. Elkísért, amikor egy üzletben egy afrikai fából faragott domborművet vettem; szenvedélyes műgyűjtő volt, és értett hozzá, hol lehet jó darabokat kapni olcsón.

Amikor nemrég hozzáfértem a rendőrségen és a kémelhárítóknál rólam készült iratokhoz, megdöbbenéssel és megrendüléssel kellett felfedeznem, hogy megbízóinak részletesen leírta politikai nézeteimet, és beszélgetéseinkről is beszámolt.[106] A jelentés 1965-ben készült. Akkor a titkosrendőrség információkat kívánt gyűjteni rólam, és megtudták, hogy R. R., egyik állandó londoni ügynökük jól ismer engem. Az ügynök parancsot kapott, hogy adjon rólam jellemzést. Azonnal engedelmeskedett, s a jelentés céljaira visszaidézte londoni beszélgetéseinket is.

R. R. nem csak rólam, másokról is jelentett. Állandó fedőneve volt. A jelentés pontosan adta vissza álláspontomat. Nem szépítette (a „szépséget" a Kádár-rezsim szemszögéből értve), de nem is túlozta el a fennálló állapotokkal való szembenállásomat. Azt jelentette megbízóinak, amit neki – bizalmas baráti beszélgetésben – valóban elmondtam.

Idézek a jelentésből. Kornai „nem látja magát kommunistának... Hátat akar fordítani a politikának... Arra kért, hogy segítsük Lőcsei Pál feleségét... Nem helyesli a párt politikájának gazdasági vonatkozásait... Azt tudománytalannak tartja, csődöt mondott..."

Nem kellett volna R. R.-rel őszintén beszélnem? De hát kiben bízzon az ember, ha nem a barátjában? Vagy naiv voltam, ostobán jóhiszemű, amikor azt hittem: a barátság erősebb a kommunista párt iránti lojalitásnál? Én – a politikai nézetek eltérése ellenére – azt hittem, hogy barátok vagyunk. Ő azonban a rólam adott jelentésében közölte megbízóival: „...szoros, jó barátságban voltunk 1953–1954-ig. Aztán véleménykülönbségek támadtak köztünk, és a bizalmas barátság megszűnt."

Gondosan ellenőrzött dokumentumok alapján pontosan tudom, ki volt R. R. Ugyanez a helyzet a könyvben két nagybetűvel jelzett többi besúgó, áruló és titkos ügynök nevével, akik ezután kerülnek majd elő a történetemben. Az olvasóban nyilván felvetődik a kérdés: ha tudom a nevüket, miért nem írom meg?

Az önéletrajzom írásakor érvényes magyar jogszabályok szerint az állampolgárnak joga van ahhoz, hogy *megtudja,* ki árulta el, ki volt az a besúgó, aki jelentéseket készített róla.* Ahhoz azonban nincs joga, hogy ezt az információt *nyilvánosságra hozza.*

* Más kérdés, hogy ezzel a jogával nem tud mindig élni, mert nem sikerül a megfelelő információ beszerzése.

Éles vita folyt Kelet-Európa-szerte a kommunista rendszer összeomlásakor, mi történjék az egykori titkosszolgálatok irataival. Sokan pártolták a Németországban választott radikális megoldást, amellyel az egykori Stasi irattárát mindenki számára hozzáférhetővé tették. Magyarországon is voltak hívei ennek az eljárásnak. Ez azonban beleütközött a kérdésről döntést hozó politikai erők ellenállásába. A nyilvános vitákban elhangzottak jogi, nemzetbiztonsági és etikai ellenérvek. Nem zárható ki az a feltevés sem, hogy pártpolitikai megfontolások is szerepet játszottak. Talán voltak pártpolitikusok, akik – ha maguk nem is voltak érintve – saját pártjuk tekintélyét féltették attól, hogy kiderülne, besúgók, árulók vannak a soraikban. Időnként felújul a vita arról, nem kellene-e módosítani a jogszabályt és nyilvánosságra hozni valamennyi ügynök, besúgó, „hálózati személy" nevét. Amikor önéletrajzom fogalmazását lezártam, 2005. február elején újra felizzott a nyilvánosság előtt és a színfalak mögött a polémia: mit kell, mit szabad és mit tilos publikálni a besúgókra, a feletteseikre és az áldozataikra, a megfigyeltekre vonatkozó adatok közül. A kézirat leadásának napjáig a kérdés még nem dőlt el.

Feltettem magamnak a kérdést: ha a magyar jogszabályok nem is gördítenének akadályt a nevek közlése elé, megtenném-e? Nem akarom a kérdést megkerülni, jogszabályokra hivatkozva elhessegetni magamtól, hanem szembe akarok nézni ezzel az etikai és érzelmi dilemmával.

Mivel könyvem több helyén megjelennek ilyesféle esetek, újra meg újra el kellett gondolkodnom a problémán. Mindegyik történet más. Volt olyan besúgó, illetve barátait, ismerőseit más módon a titkosszolgálatoknak kiszolgáltató személy, aki, ha nem is volt számomra ismeretlen, de viszonyunk eléggé laza és felszínes volt. Akadt azonban közöttük olyan is, akit a legközelebbi öt–tíz barátom közé soroltam. Magam elé idéztem beszélgetéseinket, amelyeket másfél évtized vagy még hosszabb időszak alatt folytattunk munkáról, közéletről, családról, gyerekekről – hogy volt képes arra, hogy eláruljon? Mi késztette erre a fertelmes szerepre, amit feltehetően nemcsak velem, hanem más barátokkal is eljátszott?

Nem tudom. A nyugati világban, elsősorban Amerikában eltöltött hosszú idő alatt alaposan belém rögzült egy fontos fogalom, amelyet angolul így neveznek: *due process*. Talán „tisztességes eljáráshoz való jog" lenne a legjobb fordítás. Mindenkinek, akit valamivel meggyanúsítanak vagy megvádolnak, meg kell adni a lehetőséget arra, hogy védekezzen. Ha hamisnak érzi a gyanút, a vádat, utasítsa vissza. Ha vannak enyhítő körülmények, legyen módja azokra rámutatni. Aki gyanúsít, aki vádol, annak – a gyanúsított, a vádlott beismerésétől függetlenül – bizonyítania kell állításait. Ha tudomása van akár súlyosító, akár enyhítő körülményekről, köteles azokat ismertetni. Tanúkat kell kihallgatni. Ha megszületik az ítélet, módot kell adni a fellebbezésre és így tovább. Ki tudná ezt a fajta tisztességes eljáráshoz való jogot ma, harminc vagy negyven év elteltével érvényesíteni? Az árulók egy része már nem is él.

Ám nem is ez a legfontosabb azok között a megfontolások között, amelyek engem a nemleges válaszra késztetnek. Nem vagyok erkölcsbíró. Hátha olyan

eszközökkel kényszerítették az aljas szerepre, amelyeknek más is nehezen tudott volna ellenállni?

Nem mentem fel látatlanban, kijelentvén: a besúgó maga is áldozat, egy szörnyű elnyomó rendszer kényszerítette erre a szerepre. Igen, elsősorban a rendszert kell elítélni. Ez azonban nem helyezi hatályon kívül azt a meggyőződésemet, hogy mindenki felelős a tetteiért. Volt, aki tudott nemet mondani. Volt, akivel nem is próbálkoztak, mert tudták róla, hogy nem bízhatnak meg benne. Viszont az ellentétes általánosítástól is tartózkodom. Nem minősítem a besúgó bűnét látatlanban, mert nem tudom mérlegelni a körülményeket.

Nem hozok ítéletet. A bosszú gondolata idegen tőlem. Ha kiadnám a besúgó nevét, az egymagában is büntetés lenne. Nem igénylem magamnak azt a jogot, hogy én büntessem meg R. R.-t meg a többieket és közvetve azok családtagjait is.

Bácskai Tamás neve nem szerepelt önéletrajzom korábbi fogalmazványaiban, hanem az ő személyére is két nagybetűvel utaltam. Miközben a kéziraton dolgoztam, megjelent az az újságcikk, amely leleplezte. A cikk többek között azt is megemlítette, hogy Bácskai rólam is adott besúgói jelentést. Ilyen körülmények között nem látom értelmét annak, hogy fenntartsam „anonimitását".

Ezekben a hónapokban megszaporodtak azok az újságközlemények, amelyek besúgókat lelepleznek le. Nem tekintem könyvem feladatának, hogy etikailag és jogilag értékelje ezt a folyamatot. Csupán annyit szeretnék leszögezni, hogy nincs szándékomban részt venni a leleplező kampányban. Még egyszer alaposan átgondoltam a fentiekben kifejtett elveket, és az újabb események fényében is fenntartom azokat. Ezekkel az elvekkel, meggyőződésem szerint, nem áll ellentétben, hogy *a már leleplezett besúgónak, aki tettét maga is elismerte*, leírom a nevét.

A kitérő után térjünk vissza a beszámoló és az elemzés gondolatmenetéhez. Az akkori iratokat tanulmányozva ismét kibontakozott előttem, hogy két párhuzamos történet zajlott egy időben. Az egyiket közvetlenül átéltem, amikor utazási engedélyért folyamodtam, elutasították, majd megadták, utaztam, visszajöttem Budapestre, mindig szorongva attól, hogy legközelebb esetleg nem engednek utazni, és így tovább. Eközben azonban tudtom nélkül, titokban haladt a maga útján egy másik történet is. Jelentések készültek rólam, értékelték a szavaimat. Nemcsak a tetteimet mérlegelték, hanem a gondolataimat is. Elemezték, Orwell szavával, miféle „gondolatbűnöket" követek el.

Amikor a belső besúgóhálózatot működtető politikai titkosrendőrségen és a kémelhárításnál (ezek a szervek egy főosztályban egyesítve szorosan együttműködtek) feloldották a vétót, amely kiutazásomat addig akadályozta, fontolóra vették, nem kellene-e engem beszervezni. A javaslatot már az első angliai utazásom után terjesztette feljebbvalói elé az egyik londoni titkos ügynök, X. X., a követség egyik munkatársa. Pontosan visszaemlékszem arra, hogy X. X. igen előzékeny és barátságos volt. Amilyen hiszékeny voltam akkor, nem is sejtettem, hogy ő a magyar titkosszolgálat egyik londoni ügynöke.[107] Emlék-

szem, elvitt egy szövetboltba, ahol árengedménnyel vásárolhattam kitűnő angol gyapjúszövetet.*

X. X. javaslatát komolyan fontolóra vették, és alaposan utánanéztek, ki vagyok és milyen nézeteket vallok. Idézem az 1964. március 26-án készült iratot, amely rögzíti a döntést: „X. X. elvtárs korábbi javaslata alapján megvizsgáltuk tárgyban nevezett [értsd, az irat fejrovatában megnevezett Kornai János] operatív felhasználhatóságát. Az ellenőrzés során azonban személyét nem tartottuk alkalmasnak arra, hogy beszervezzük. Az elmúlt tíz év során tanúsított ingadozó politikai magatartása miatt kiutazása előtt nem igazítjuk el sem a KÜM [Külügyminisztérium], sem saját nevünkben. Kiutazása után a viselkedésétől függően X. X. elvtárs sötéten felhasználhatja, de csak a legális követségi munkakörrel összefüggő kérdésekben."[108]

Itt egy kis magyarázat szükséges: mit is jelentenek ebben az összefüggésben a magyar titkosszolgálatok sajátos szlengjében az „eligazítás" és a „sötéten felhasználhatja" kifejezések. A Nyugatra utazó, a politikai hírszerzés szempontjából esetleg hasznos és a politikai rezsim iránt lojális embereket utazásuk előtt „eligazították". Ez vagy a munkahelyük személyzeti osztályán történt, vagy behívták őket a Külügyminisztériumba, illetve a rendőrségre. Megmagyarázták, hogyan kell viselkednie külföldön, kikkel érintkezzen, és kiktől tartsa magát távol, milyen információk iránt érdeklődjön. Kifejezték azt a kívánságukat, hogy a kiutazó majd részletes jelentésben számoljon be tapasztalatairól. Az „eligazítás" még nem jelentette azt, hogy formálisan beszervezték, csak azt, hogy felvették vele a kapcsolatot – és nyitva maradt az a lehetőség, hogy ez a kapcsolat később tovább erősödjék. A politikai rendőrség és a hírszerzés csak olyan kiutazókkal kapcsolatban kockáztathatta meg az ilyesféle első laza kapcsolatfelvételt, akiknek lojalitásáról meg voltak győződve. Kínos lett volna az *ő* szempontjukból, ha a kiutazó kimegy Nyugatra, és ott leleplezi, hogyan is zajlik le az ilyesféle „eligazítás". Esetemben a gondolatrendőrség számára (saját deklarációimból és a besúgói jelentésekből) világossá vált, hogy nemcsak hogy a formális beszervezésre nem vállalkozhatnak, de még az előzetes „eligazítás" mértékéig sem bízhatnak meg bennem. Gondolkodásom – a kommunista párt alapvető eszméivel való szembefordulásom – védett meg attól, hogy megpróbáljanak beszervezni.

A másik titkosszolgálati szlengkifejezés magyarázatához a Kenedi János által összeállított „szótárt" idézem:[109] „...*»sötét« hírszerzés:* a hírszerző vagy ügynök beszélgetés során szerez meg értékes adatokat, értesüléseket oly módon, hogy a partner nincs tudatában annak, hogy ellenséggel áll szemben, és számára jelentős híranyagot szolgáltatott ki. Nem ismeri az ellenség »sötét« szándékát.

* Annyira barátságosnak mutatkozott, hogy első 1963-as angliai utam után, az 1964-es út előtt levelet is írtam neki Budapestről. Újra Londonba jövök, és szeretném az ott töltendő idő egy részét nyelvtanulásra felhasználni. Kértem, hogy javasoljon egy jó nyelvtanfolyamot. Meghökkentő volt ezt a barátságos hangú személyes levelemet meglátni X. X. titkos ügynök iratai között, aki maga csatolta a jelentéséhez.

A beszélgetést a hírszerző vagy az ügynök megtervezi és előkészíti." Eszerint X. X., amikor éppen együtt sétáltunk a Regent Streeten a szövetbolt felé, s mindenféle téma szóba került közöttünk, tulajdonképpen jól átgondolt szándékkal, a megbízói számára fontos értesüléseket próbált kiszedni belőlem. Annyi bizonyos, hogy – még ha nem is sejtettem, hogy titkos ügynökkel állok szemben – tőlem semmit sem tudhattak meg, aminek hasznát vehették volna.

Még egy dokumentumot ismertetek ebből a korszakból. Amikor újabb meghívások alapján ismét eljutott a politikai rendőrséghez egy kiutazási kérelmem, referált személyemről valaki, aki – ahogy az állásfoglalásának szövegezéséből kitűnik – eléggé tájékozott volt a munkásságomról. Akár a titkosrendőrség saját alkalmazottja volt az illető, akár megbízott külső szakértő, hozzáértése alapján elmondható róla: *közgazdászkolléga* értékelte a munkámat. A következőket írta: Kornai „hazai viszonylatban úttörő munkát végzett az elektronikus számítógépek (matematikai programozás) közgazdasági alkalmazása terén. Mindezt majdnem kizárólag nyugati források alapján, semmi olyat nem vezetett be, amit nyugaton ne ismernének. Sorozatos nyugati meghívásait hazai kutató munkája nem indokolja. Kornai nem tud újat adni a nyugatnak."[110]

Néhány általános megjegyzés az utazásokról és a külföldi publikációkról

A munkámról a titkosrendőrségnek referáló szakértői véleményében szereplő egyik információ kétségkívül megfelelt a tényeknek: ekkor már valóban sorozatosan érkeztek a nyugati meghívások. Abban is igaza volt, hogy Nyugaton nem tőlem akarták megtanulni, milyen a jó elektronikus számítógép. A mi gigantikus méretű, egy-két évtizeddel elmaradt szovjet gyártmányú Ural számítógépünknél sokkal korszerűbbeket használtak. Az is igaz, hogy én tanultam a nyugati könyvekből a lineáris programozás közgazdasági felhasználását és nem ők tőlem. Ám mégis, mintha tudtam volna valami újat mondani a számukra, mert látni és hallani akartak.

Nemcsak a titkosrendőrség irodáiban beszéltek a meghívásaimról. Szóbeszéd tárgya volt ez közgazdászkollégák körében is. Budapesten eléggé elterjedt szokás, hogy amit valakinek a háta mögött mondanak, azt előbb-utóbb „visszamondják" annak, akit a szóbeszéd érintett. Így tudtam meg, hogy vannak, akik meghívásaimat így kommentálták: Kornai kétségkívül ügyes. Jól kiépíti a kapcsolatait, és eléri az ismerőseinél, hogy hívják meg.

Szeretnék szembenézni ezzel a minősítéssel. Annál is inkább, mert az 1963-as és 1964-es nyugati útjaimmal a meghívások sorozata indult meg. Egyre több helyre hívtak, gyakorivá és rendszeressé váltak külföldi utazásaim. Nem kívánok *általánosságban* foglalkozni azzal, hogy különböző kutatók milyen alapon utaztak külföldre; nem tanulmányoztam mások utazásainak előzményeit. Kizárólag saját utazásaimról írok.

Kivétel nélkül minden esetben munkásságom kedvező megítélése adta a késztetést arra, hogy meghívásomat kezdeményezzék. Amint a fentiekben le-

írtam, az 1963-as cambridge-i konferenciára úgy kerültem, mert Malinvaud professzorra, a konferencia francia szervezőjére jó benyomást tett a két *Econometrica*-cikk. Az LSE-re azért hívtak, mert Devonsnak, a tanszékvezetőnek tetszett az Oxfordban megjelent könyvem. A nemzetközi Ökonometriai Társaság (Econometric Society) 1966. évi római kongresszusára úgy kaptam meghívást, hogy a tervezéssel foglalkozó szekció szervezője, Koopmans megismert az angol Cambridge-ben, és figyelemre méltónak tartotta a szereplésemet. Ezt követően részt vettem egy velencei szemináriumon, amelyen keleti és nyugati közgazdászok találkoztak. A rendezők figyelmét a *Túlzott központosítás* keltette fel.*

Folytathatnám a sort, de nem szükséges. Sok helyre eljutottam – és ezt megtehettem anélkül, hogy valaha bárkit is megkértem volna arra: szervezze meg a meghívásomat. Fiatalabb kollégáimnak, ha a téma szóba került, mindig azt tanácsoltam: publikáljanak olyan orgánumokban, amelyet a nemzetközi szakma figyelemmel kísér. Ez előbb-utóbb meghozza a gyümölcsét, felhívja a figyelmet munkásságukra. Volt, aki hallgatott a tanácsra, volt, aki nem.

Manapság sok szó esik a *kapcsolati hálók* fontosságáról a politikai, üzleti és a kulturális-tudományos világban. Vannak, akik életstratégiájukban első helyre teszik a „networkinget", önmagában való sikernek könyvelik el, ha sok és jól hasznosítható kapcsolatuk van. Nem akarok ezen a helyen belebocsátkozni annak megvitatásába, mi a helyes stratégia, nem kívánom a lehetséges stratégiákat értékelni sem célszerűségi, sem etikai szempontból. Számomra azonban egy-egy kapcsolat létrejötte sohasem volt önmagában értékelhető teljesítmény, hanem csupán a kutatói és tanári-előadói tevékenység *melléktermé-ke*. Elsődlegesen cikkeim, könyveim, előadásaim visszhangjaként vették fel velem különböző emberek a kapcsolatot. Ezek egy része megmaradt a kollegiális ismeretség, vagy a tanár-diák reláció szintjén, más kapcsolatok barátsággá erősödtek. Mára már óriási méretűvé nőtt ez a „hálóm". Inkább ezres, mint százas nagyságrendben van a szálak száma. Az elsődleges kapcsolatok másodlagos szálakat generálnak; egy idő után az ismertség, a hírnév kapcsolatteremtő önmozgássá válik. Amit most hangsúlyozni szeretnék, az az elsődleges kapcsolatok *eredete*. Nálam ezeket elsősorban és mindenekelőtt a tudományos teljesítmény generálta.

A fejezet címének megfelelően visszatérek az utazásokhoz. Ígérem olvasóimnak, hogy nem terhelem őket az utazások felsorolásával, és nem tartok turisztikai élménybeszámolót. (Nincs is különösebb tehetségem hozzá. Kül-

* Kezdetben kétféle Kornait ismertek a nyugati közgazdászok. A Szovjetunió és Kelet-Európa kutatására specializált szakértők, a szovjetológusok és komparatív közgazdászok számára én a *Túlzott központosítás* írója voltam, a matematikai közgazdászok számára pedig a Kornai–Lipták-modell egyik szerzője. Szovjetológusok abban az időben nem olvastak *Econometricát*, elméleti közgazdászok pedig nem kísérték figyelemmel a kommunista gazdaságról szóló irodalmat. Az említett meghívások kezdeményezése felváltva hol az egyik, hol a másik körből jött. Eltartott egy ideig, amíg ez a kétféle szemszögből kialakított arcképem közös képpé integrálódott.

földi utakról hazatérve többnyire családomnak és barátaimnak sem sikerül színes és szórakoztató formában elmondanom, mit láttam.) Inkább néhány összefoglaló megjegyzést teszek, amelyek valamennyi utamra vonatkozóan érvényesek. Ismertetek még néhány szabályt is, amelyet magamnak állítottam fel az utazásokkal, külföldi szereplésekkel és – ami az előbbi problémákkal szorosan összefügg – a külföldi publikációkkal kapcsolatban.

Attól kezdve, hogy 1963-ban és 1964-ben kiutazhattam Nyugatra, utazásaimat általában engedélyezték. (A nyugati olvasók és a fiatalabb nemzedék tájékoztatására: az érvényes útlevél nem volt elégséges a kilépéshez. Esetről-esetre szükség volt kilépési engedélyre, népszerű nevén „ablakra".) Ahhoz, hogy az utazó megkapja az ablakot, külön kérelmet kellett beadnia, amit támogatólag alá kellett írnia a hivatali felettesnek, a személyzeti osztály vezetőjének és a párttitkárnak. Ez önmagában is megalázó processzus, még ha az ember számíthatott is az aláírók jóindulatára. Még akkor is, amikor már rendszeresen megkaptam a kiutazási engedélyt, mindig felmerült bennem az előzetes aggodalom: hátha éppen most fogják megtagadni?*

Felszabadító érzés volt, amikor a rendszerváltás után ez a kínos procedúra megszűnt, és végre valósággá vált az utazáshoz való jog.

Az utakról visszatérve kötelező volt a felettesekhez „útijelentést" beadni. Ennek a kötelezettségnek első nyugati útjaim után még eleget tettem, bár már akkor is üres, formális jelentésekkel. Amint azonban kissé megszilárdult hazai szakmai tekintélyem, nem adtam be többé útijelentést. Néhányszor szóltak, de aztán az illetékesek belenyugodtak abba, hogy tőlem ezt nem fogják megkapni. Nem mintha bármelyik szimatoló szervnek haszna lett volna az üres jelentéseimből – nem akartam eleget tenni a megalázónak érzett kötelezettségnek.

Csak akkor fogadtam el külföldi meghívást, ha a meghívó vállalta az összes költségeket.** Bármelyik szervezet volt is a hazai munkaadóm, mindegyiket végső soron az állami költségvetés finanszírozta. Nem a költségvetésért érzett állampolgári felelősségérzet motivált. Arra gondoltam, hogy igen szűkösek azok a keretek, amelyeket a különböző intézmények egyetemi és intézeti emberek utazásaira fordíthatnak. Nagy küzdelem folyt a kiküldetésekért az utazni vágyók között. Emberileg teljesen érthető, hogy sokan ki akartak jutni külföldre. Mindenesetre úgy határoztam, hogy ebben a tusakodásban nem veszek részt.

* 1970-ben Bulgáriába hívtak meg egy nemzetközi konferenciára, amelyet az ENSZ Európai Bizottsága szervezett. Jól emlékszem arra a nyomasztó, szorongó érzésre, amely a kilépési engedély késlekedése miatt eltöltött. A szó szoros értelmében az utolsó pillanatban, néhány órával az utazás előtt kaptam meg az ablakot.

** Kivételt képeztek az olyan utak, amelyekre nem lehetett meghívásos alapon elmenni, hanem amelyekre valamilyen magyar állami szervnek kellett az utazót kiküldenie. Például a szovjet és a magyar akadémia megállapodott abban, hogy mindegyik maga jelöli ki, ki menjen a másik országba, és maga finanszírozza az utat. Amikor szovjet kollégák meg akartak ismerni, nem hívhattak meg közvetlenül. Azt kellett elérniük, hogy a szovjet akadémia javasolja a magyar akadémiának: küldjön ki engem.

Arra törekedtem, hogy ne mutassak kétféle arcot, egyet odahaza (valamint más kommunista országban) és egy másikat Nyugaton. Ez nem volt könnyű feladat, hiszen a Nyugat szabad atmoszférája nagyobb szókimondásra készteti az embert, mint a fenyegetések, feljelentések, besúgások, cenzúra, vádaskodások által kialakított otthoni fojtott légkör. Erre a magamnak felállított szabályra késztetett egyrészt az *önvédelem*. Úgy tartottam Nyugaton előadásokat, hogy belekalkuláltam: a hallgatók között ott ülhetnek a magyar titkosrendőrség besúgói is. (Joggal gondoltam. A most átnézett titkos iratok között szerepelt olyan ügynöki jelentés, amely például az egyik 1985-ben New Yorkban tartott előadásomról számolt be. Erről majd egy későbbi fejezetben részletesebben szó lesz.) Másrészt, az önvédelmi szándékon túlmenően, morális szempontok alapján is viszolyogtam a „kétarcúságtól". A határok elmosódottak a józan önvédelem diktálta szelektív beszéd vagy írás és a „kétszínűség" között. Mihez vezetne az, ha rászoknék arra, hogy itt ezt mondom és írom, amott pedig azt?

Azt megengedtem magamnak, hogy bizalmas baráti körben (akár Keleten, akár Nyugaton) oldottabb legyek, mint nyilvános fellépésekben. Azt azonban nem, hogy a kelet-európai nyilvános előadásom vagy cikkem eltérjen a nyugat-európaitól vagy amerikaitól.

Messzemenően törekedtem arra – ugyanennek az „egyarcúságnak" a szellemében –, hogy minden írásom párhuzamosan jelenjék meg magyarul és angolul (vagy más nyugati világnyelven.) .Nincsen olyan jelentősebb írásom, amelyet exkluzív módon vagy csak a vasfüggönytől keletre, vagy csak az attól nyugatra eső világnak szántam volna.

Ez az elhatározás, amelyet itt most igen röviden, tárgyilagos és száraz szavakkal foglaltam össze, az 1964 és 1989 közötti időszak egyik leggyötrőbb gondja volt. Mázsás kövek estek le rólam ebben a tekintetben is a rendszerváltáskor.

Egy meghiúsult „konstruált per"

A most következő történet ebbe a fejezetbe kívánkozik, amelyben többször foglalkoztam a titkosszolgálatok tevékenységével. Amikor ezeket a sorokat írom, itt van a kezemben egy levél fotókópiája, amelyet 1964. október 14-én John Michael Montias, amerikai közgazdász, a Yale Egyetem professzora írt nekem. Ösztöndíjjal Magyarországra készül jönni, és tanácsot kér a munkájához. Megemlíti, hogy már hozzákezdett a magyar nyelv elsajátításához.

A levélnek rövid előtörténete volt. Montias munkásságát először írásaiból ismertem meg, majd 1963-ban személyesen is találkoztunk Budapesten, ahol egy matematikai közgazdasági konferencián vett részt. Montias a konferencia minden résztvevőjének figyelmét felkeltette, amikor – segítségét önként felajánlva – Leonyid Kantorovicsnak, a világhírű szovjet matematikus-közgazdásznak az előadását szimultán fordította oroszról angolra, s utána mindkét irányban tolmácsolta a vitát is. Már ott kiderült róla, hogy nemcsak jó közgazdász, de különleges nyelvtehetség is.

Utána még egyszer találkoztunk 1965-ben, a szovjetológusok, a Szovjetunió és Kelet-Európa tanulmányozására specializálódott nyugati és keleti közgazdászok velencei konferenciáján.

Térjünk vissza a nekem írott levélre. Nem saját levélgyűjteményemből vettem ki, hanem a titkosszolgálat irattárából került elő.[111] Egy amerikai professzor hozzám írott személyes levelét Budapesten felbontották, lefényképezték, utána a borítékot újra leragasztották, majd a magyar posta annak rendje-módja szerint kikézbesítette nekem. Mindenki sejtette, hogy az ilyesmi gyakran megtörténik, mégis különös érzés volt ezt most ennyire kézzelfoghatóan érzékelni.

Annak idején csak néhány villanásnyit láttam a „Montias-ügyből". Most azonban az iratokból nagyjában-egészében rekonstruálhattam a történetet.

Montias kiemelkedő személyisége volt az az amerikai „szovjetológus" szakmának. Kollégái közül a legtöbben csak egyet tudtak a kommunista régió sok nyelve közül, míg Montias számos nyelven beszélt és még több nyelven olvasott. Ebben az időszakban a legtöbb szovjetológus ugyan jól képzett közgazdász volt és alaposan ismerte a Szovjetunió vagy egyes kelet-európai országok politikai és gazdasági viszonyait, nem volt azonban jártas a modern közgazdaságtan matematikai formanyelven leírt elméleteiben. Ezzel szemben Montias már a korszerű apparátust jól kezelő új nemzedékhez tartozott. (Egy ízben társszerzője volt Koopmansnak, a könyvemben sokszor emlegetett nagy matematikai közgazdásznak.)[112]

Szívesen vállalkoztam arra, hogy segítek Montiasnak budapesti útja előkészítésében. Tanácsokat adtam neki a témaválasztáshoz, felajánlottam, hogy megismertetem magyar kollégákkal. Többször is levelet váltottunk. Montias szabályos pályázatot adott be, amelyben leírta tudományos programját és magyarországi kapcsolatait. Az én nevem is olvasható volt a pályázat megfelelő rovatában.[113]

Miközben az előtérben minden a nemzetközi tudományos kapcsolatok szabályai és szokásai szerint bonyolódott, s Montias és magyar kollégái készültek a látogatásra, a háttérben teljes gőzzel folyt a titkosszolgálati munka. Először Csehszlovákiából érkezett a figyelmeztetés: minden jel arra mutat, hogy Montias a CIA ügynöke.* A kémelhárítók úgy érezhették: itt most nagy fogás ígérkezik!

Ahogy közeledett a látogatás időpontja, mind több és több embert állítottak rá az ügyre. Elővették azoknak a magyar kutatóknak az „anyagát", akiket Montias a pályázatában megnevezett. Más nevek is szerepeltek ott; én azt tud-

* A most kézhez kapott dokumentumokból világosan kiderül, milyen szorosan együttműködtek a kommunista országok titkosszolgálatai. A csehszlovák állambiztonsági szervek 1963-ban titkos házkutatást tartottak az akkor ott-tartózkodó Montias lakásán. A kabátjában többek között találtak egy cédulát a nevemmel és a lakástelefonszámommal. Ezt is jelentették magyar kollegáiknak (IH 1656. 2/2-2358., 3. p. Keltezés: 1964. május 8. Továbbá IH 34-4-797/1965, 4. p. Keltezés: 1965. április 23.).

tam most tisztázni levéltári kutatásaim során, milyen akciók folytak velem kapcsolatban.

Elővették az iratokat, amelyek az 1956–1959-es időszakban, majd az 1963-as és 1964-es angliai utazásaim idején rólam készültek a III. főosztály különböző ügyosztályainál. Z. Z. százados összefoglaló jelentést írt rólam.[114] Visszatért mindarra, amit rám nézve terhelőnek tartottak.

Az írott titkosszolgálati anyagok tanulmányozásakor előkerültek azok a jelentések, amelyeket még 1963-ban szereztek, telefonom lehallgatásával. Akkor lista készült mindazokról, akikkel kapcsolatot tartottam. Nem találtak semmit, ami az ő szempontjukból figyelemre méltó lett volna. Budapesti barátok, rokonok, közgazdászkollégák szerepeltek a listán, a külföldiek között Ely Devons és Tjalling Koopmans (róluk már szó volt korábban). Lipták Tamás pénzt kért kölcsön. (Nem meglepő a Tamásról elmondottak fényében.) Még egy idézet a telefonlehallgatásokról szóló jelentésből: „Helga? Olga? Pénzzel tartotta Kornait." Hát ez roppant gyanús. Egy nő tartja el Kornait... Valójában egy kedves ismerősről van szó, akinek Elga a keresztneve, és akinek nyaraláskor pénzt adtam kölcsön. A pénz visszaadásáról beszéltünk telefonon. Jót lehetne nevetni a lehallgatók ostobaságán, ha egyébként volna kedve nevetni az embernek ezen a sötét történeten.[115]

Z. Z. százados jelentésére kézzel írt egy megjegyzést a főnöke, amely szerint nem célszerű engem „aládobásra" felhasználni. Megpróbáltam szakértőkkel tisztázni: mit jelenthet ez a kifejezés. A titkosszolgálatnak olyan ügynököt kell találnia, aki az ő szempontjukból megbízható és engedelmes, és aki képes a megfigyelt személy bizalmába férkőzni. Ezt az ügynököt a megfigyelt személy „alá dobhatják", s az majd képes lesz hasznosítható információkat juttatni a titkosszolgálatnak.[116]

Térjünk vissza megint a látható felszínre. Montias pályázatát elfogadták az illetékes magyar kultúrkapcsolati szervek, megkapta a beutazási vízumot. Montias megérkezett. Több magyar közgazdásszal találkozott, beszélgetett. Elkezdett magyarul tanulni. Barátomat, Hanák Katit ajánlottam magyartanárnak, aki el is vállalta. Montias gyorsan haladt a magyar nyelv elsajátításában. Élte a külföldi látogatók szokásos életét, feleségével operába járt, néha magyar kollégákkal vacsorázott. Mi is vendégül láttuk őket.

Az iratokból most kiderül, hogy közben folyt a titkos megfigyelés. Telefonját lehallgatták, az utcán követték. Elolvastam a megfigyelők jelentését: az égvilágon semmi sem derül ki a sok-sok oldalnyi szövegből. Megismételhetem, amit az imént írtam: nevethetnénk a jelentésen, ha nem tudnánk, milyen gonosz erők mozgatták a nyomozás végrehajtóit. Nem vagyok jártas a kémregények irodalmában. Talán szabály vagy hagyomány írja elő, hogy még a szervezet belső jelentéseiben sem szabad igazi nevükön megnevezni a megfigyelt személyeket. Mi akkor a Pusztaszeri úton laktunk, ezért bennünket nem Kornainak és Lakynak nevezett a jelentés, hanem „Pusztának" és „Pusztánénak". Hanákék a Garas utcában laktak. Ők, találóan, a „Garas" és „Garasné" nevet kapták.[117] Montiast a világért sem nevezték volna a saját belső titkos irataikban Montiasnak, „Zimelióként" szerepel (az utcai megfigyelés-

ről készített jelentésben viszont, a változatosság kedvéért a „Mester" névvel illették.)

Megformálódott a terv. Montiast azzal kell megvádolni, hogy – visszaélve tudományos kutatói ösztöndíjas pozíciójával – államtitkot képező adatokat szerzett a magyar gazdaságról, valamint a KGST-ről.* Elkezdték kihallgatni azokat a magyar közgazdászokat, akikkel Montias kapcsolatot tartott fenn.

Engem is kihallgattak. Most újra elolvastam a jegyzőkönyveket. Egyik tanú sem tett Montiasra nézve terhelő vallomást. Egyikük sem erősítette meg azt a gyanúsítást, hogy Montias titkos adatokat szerzett.[118]

Rövid idő múlva Montiast azonnali hatállyal kiutasították Magyarországról. Egy újságcikket jelentettek meg, amely megindokolta kiutasítást.[119] A közlemény azzal rágalmazta meg, hogy titkos adatokat akart gyűjteni, kémkedett. Ezt azonban nem tudták tényekkel, tanúvallomásokkal vagy más bizonyítékokkal alátámasztani. A látványos kémper elmaradt.

A történet sok szempontból figyelemre méltó. Szemléletesen mutatja be azt, amiről már többször volt (és lesz) szó ebben a könyvben: a tudomány világa sem volt kivételezett vagy védett terület. Ide is mélyen benyúltak a totalitariánus állam csápjai, ezt is megfigyelték és terrorizálták.

Miközben megvolt a kontinuitás a Rákosi és a Kádár nevével fémjelzett korszak között, lényegbevágó változások mentek végbe. A régi ÁVH időszakában letartóztatták volna az összes szereplőt, az amerikai professzort és magyar barátait, és addig kínozták volna, amíg be nem vallják és a bíróság előtt meg nem erősítik, hogy mindvégig a CIA megbízásából kémkedtek. Most is nyomasztó, felzaklató élmény volt a kihallgatás a magyar tanúk számára. Ám megvolt a lehetőségünk arra, hogy elzárkózzunk a hamis gyanúsítás megerősítésétől.**

Abban az időszakban, amelyben a Montias-ügy zajlott, két, egymástól eltérő politikai irányvonal állt egymással szemben a magyar politikában. A „puhább", reformorientált vonal hívei szerettek volna barátságosabb kapcsolatokat kiépíteni a Nyugattal, különösen a kultúra és a tudomány szférájában, a „keményebb", reformellenes erők viszont minden alkalmat megragadtak volna a Kelet–Nyugat viszony rontására. Egy amerikai kém leleplezése jól jött volna a „kemény" vonal híveinek, a terv azonban kudarcba fulladt.

Két utószó kívánkozik a történethez.

* A Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa a Szovjetunió és a kelet-európai kommunista országok közötti gazdasági kapcsolatok szervezete volt. Nyugaton COMECON-nak nevezték.

** Egy korábbi fejezetben leírtam: 1956 után elhatározott szándékom volt, hogy „a nyugati közgazdászszakma tagjává válok". Tisztában voltam azzal, hogy ez kockázatokkal jár. Valamennyiünk emlékében éltek még azok az idők, amelyekben a „nyugati kapcsolat" puszta ténye elegendő volt ahhoz, hogy az ember gyanúba keveredjen, s hogy egy konstruált perben az ártatlan szakmai érintkezést „kémkedéssé" minősítsék át. Ez a rémkép mindaddig kísértett, amíg a kommunista rendszer fennállt. *Utólag* persze világos, hogy sztálinista restaurációra nem került sor. Ám senkinek sem volt *előre* garanciája arra, hogy egy esetleges restaurációs kísérlet okvetlenül elbukik.

Az egyik arról számol be, hogyan alakult a továbbiakban kapcsolatom John Michael Montias professzorral. 1970-ben fél évet a Yale Egyetemen töltöttem. Sokszor találkoztunk és beszélgettünk Mike-kal. Nem tértünk vissza kiutasításának történetére. Ő azt érezte – joggal – tapintatos magatartásnak, ha ezt nem hozza szóba, hiszen tudta, hogy vissza fogok térni Magyarországra. Később is, ahányszor csak a Yale Egyetemen jártam, mindig találkoztunk. Előadást is tartottam az általa vezetett intézetben. Amikor 1976-ban könyve jelent meg az összehasonlító rendszerelméletről, elismerő recenziót publikáltam róla.[120] Nemcsak azért, mert jó könyvnek tartottam, hanem mert ezzel is demonstrálni akartam: *tudósnak* tartom. Montias alapító szerkesztője volt a *Journal of Comparative Economicsnak,* a rendszerek összehasonlításával foglalkozó kutatók vezető folyóiratának, mely sokszor adott fórumot a szocialista országokban működő közgazdászoknak. Magam is több cikket publikáltam e folyóirat hasábjain.

Montias szeretett volna az 1970-es években újra eljönni Magyarországra, de a magyar hatóságok nem adták meg a beutazási engedélyt.[121] Nevét a régi rend végóráiban, 1989-ben vették le a Magyarországról kitiltott személyek listájáról.[122]

Sajnos, a magyar kaland némiképpen elvette Montias kedvét a „szovjetológiától". Ez igazi veszteség a szakmának. Érdeklődése mindinkább a művészettörténet felé fordult. A XVII. század holland festészetéről írott munkáit a művészettörténészek a téma klasszikusai közé sorolják.[123]

A másik utószó budapesti élményhez kapcsolódik. Amikor 1998-ban először kérelmeztem, hogy betekinthessek a Montias-ügy aktáiba, az engedélyt megkaptam ugyan, de többféle korlátozással. Akkor még nem volt szabad fénymásolatot készíttetni a dokumentumokról. Miközben az iratokat olvastam, jelen volt az illetékes hivatal egy munkatársa. Talán azt kellett figyelnie, nem vágom-e titokban zsebre valamelyik iratot. Szívélyes modorú férfi volt. Amikor az olvasás végére értem, beszélgetni kezdett velem, s többek között valami ilyesfélét mondott: „Hát igen, nem sikerült elkapnunk ezt az embert..." Nem tudnám szó szerint idézni. Nem készítettem magnófelvételt, hogy teljes pontossággal rekonstruálhassam a szavait. Annyi biztos, hogy teljes azonosulással – többes szám első személyben, ironikusan és némi sajnálkozással a hangjában – tette ezt a megjegyzést. Sajátos kontinuitás.

10. fejezet

AZ ÁRRAL SZEMBEN

1967–1970

ANTI-EQUILIBRIUM

Miközben még a matematikai tervezés számításaival foglalkoztam, munkám másik felében már hozzákezdtem egy új kutatási programhoz, a neoklasszikus közgazdasági elmélet és ezen belül elsősorban az általános egyensúlyelmélet bírálatához. A munka eredményét *Anti-Equilibrium* című könyvemben (a továbbiakban rövidítve: AE) foglaltam össze.

A könyv előtörténete

A kézirat először 1967-ben, rövidebb változatban készült el,[124] amelynek alcíme ez volt: *Esszé a gazdasági mechanizmus elméleteiről és a kutatás feladatairól* (a továbbiakban röviden *Esszé* címmel hivatkozom majd erre az első változatra).* Ezt angolra is lefordíttattam.[125]

Ekkor érkezett meg Kenneth J. Arrow meghívása: töltsek néhány hónapot az ő intézetében Stanfordban. Arrow 1972-ben Nobel-díjat kapott. A szakma általában egyetértett abban, hogy ebben az időszakban ő volt a „N° 1." a matematikai formanyelvet használó közgazdasági elméletben. Kivittem magammal az *Esszét,* és Stanfordban dolgoztam tovább rajta. Kényesnek éreztem a helyzetet, hiszen a könyv középpontjában annak az elméletnek a bírálata ál-

* Amikor ezen a kéziraton dolgoztam, már kialakult az a szokásom: nagy koncentrációt igénylő munkák idejére „elszököm". Ahelyett, hogy kényelmes otthonomban vagy intézeti szobámban dolgoznék, inkább összecsomagolok és elbújok egy üdülőbe vagy szállodába, ahol nem ér utol sem a család, sem a munkatársak, sem a külső látogatók. Egy hétig, néha két hétig is megfeszített tempóban dolgozom, az éttermi felszolgálók és takarítónők kivételével senkihez sem szólok – amíg a csuklóm meg nem fájdul a sok gépeléstől, és kénytelen vagyok abbahagyni az írógép (később számítógép) kalapálását. Egy idő után már „addiktívvé" vált ez a szokásom, és hiányt érzek, ha ezek a sajátos remetekörülmények nem teremthetők meg egy-egy nagyobb tanulmány vagy könyv megfogalmazásához. Az *Anti-Equilibrium* első változatát Siófokon kezdtem el, majd Visegrádon folytattam, és végül a számomra legkedvesebb helyen, a mátraházai akadémiai üdülőben fejeztem be. Hálás szívvel gondolok erre az üdülőre, annak kedves alkalmazottaira, akik paradicsomi nyugalmat biztosítanak a koncentrált munkához.

lott, amelyet modern alakjában Arrow és egy francia születésű amerikai közgazdász, Gerard Debreu alkotott meg. Nem tudtam összeszedni a bátorságom, hogy megmondjam Arrow-nak, mi van az asztalfiókomban. Ő mástól hallott a kéziratról, amit akkor már több kollégának megmutattam. Elkérte, gondosan elolvasta. (Bámulatosan gyors Arrow felfogóképessége és szellemi reakciója. Nagyon gyorsan is beszél, nehéz követni. Olyan sebesen száguldanak a gondolatai, hogy a közönséges halandó lihegve sem tudja utolérni.) Nemcsak hogy nem bántódott meg, inkább lelkesen fogadta az intellektuális kihívást olyan környezetben, ahol eddig mindenki habozás nélkül elfogadta az elméletét. Beszélgetések sorozatával mentünk végig a kéziraton. Méltányolta azt, hogy a tanulmány kritikája az Arrow–Debreu-elmélet pontos ismeretén alapul; előbb részletesen és tárgyilagosan ismerteti az olvasóval az elmélet tartalmát, és csak azután kezd hozzá a bírálathoz. Arrow számos konstruktív tanácsot adott a szöveg javításához. „Szép emlékoszlop lesz ez az általános egyensúlyelmélet sírhantján" – jegyezte meg mosolyogva.

Hazatérve, Budapesten fejeztem be az *Esszé* átdolgozását, amely lényegesen hosszabb könyvvé duzzadt. (Kár.) Mire a magyar szöveg és az új angol fordítás is elkészült, újabb meghívást kaptam, ezúttal Tjalling Koopmans kezdeményezésére. A Yale Egyetemen működő „Cowles Commission" kutatóintézetbe hívtak meg. Ez az amerikai matematikai közgazdaságtan legendás hírű intézménye. Többek között itt írta Debreu klasszikus könyvét, az *Értékelméletet (Theory of Value);* azt a művét, amelyet az AE megpróbált ízekre szedni. Koopmans, aki maga is a modern matematikai egyensúlyelmélet nagy mesterei közé tartozott, nyitottan fogadta a bírálatot. Felkért, hogy a szemináriumán tartsak előadást a témáról. Ő is számos javaslatot tett a bővített változat javítására.* Ő és a Cowles Intézet másik világhírű munkatársa, Tobin professzor saját diákjaikat bízták meg azzal, hogy ellenőrizzék a budapesti fordítást.

Sohasem felejtem el azt a nagyvonalúságot, igazi tudományos emelkedettséget, ahogy Arrow és Koopmans, ez a két nagyszerű tudós minden rendelkezésre álló eszközzel segített abban, hogy az *ő* szellemi alkotásuk bírálata minél precízebb és színvonalasabb legyen.**

A könyv 1970-ben jelent meg, párhuzamosan magyarul és angolul; később több más nyelvre is lefordították.

* Megilletődve vettem kézbe most, amikor átnéztem az AE írása közben keletkezett dokumentumokat, a Koopmanstól kapott – saját kezűleg gépelt, 21 oldal terjedelmű – feljegyzést, amelyen oldalról-oldalra tette meg észrevételeit kéziratomhoz. Ritka az olyan nagy és elfoglalt tudós, aki ekkora figyelmet szentel egy ifjabb kolléga munkájának segítésére.

** Egy történet, Koopmans emberi nagyságának jellemzésére. Kantoroviccsal, a szovjet matematikus-közgazdásszal megosztva kapott Nobel-díjat a lineáris programozás kidolgozásáért. Koopmans véleménye szerint George Dantzignak is meg kellett volna adni a díjat, hiszen ő dolgozta ki azt az algoritmust, amely a lineáris programozás gyakorlati alkalmazását lehetővé tette. Ezért neki, Koopmansnak a díj összegének nem a fele, hanem csak a harmada járna. Ezek után lemondott a fél és a harmad közötti különbségről, és a tetemes összeget egy nemzetközi kutatóintézetnek adományozta.

Amióta kritikusan kezdtem nézni a tervutasításos szocialista gazdasági mechanizmust, és hozzáláttam a modern közgazdaságtan megismeréséhez, egész sor lényegbevágó kérdés merült fel bennem.

Milyen lenne az az árrendszer, amely jobban orientálja a döntéshozókat? Rábízható-e a kereslet és kínálat szabad játékára az árak alakítása? Nincs-e szükség – legalábbis bizonyos pontokon – állami beavatkozásra?

Megteremthető-e a piacgazdaság a szocialista rendszeren *belül*? Összefér ez az állami tulajdonnal és a kommunista rendszer politikai struktúrájával? Vagy ehhez túl szoros a kapcsolat a politikai és a gazdasági szféra között?

Ha a két „nagy" rendszert hasonlítjuk össze: miért hatékonyabb a kapitalizmus, mint a szocializmus? Azért, mert jobban tudja bekalibrálni a piaci egyensúlyt biztosító, optimális input-output kombináció alkalmazására ösztönző árakat? Vagy van-e más, fontosabb magyarázata a kapitalizmus impozáns gazdasági teljesítményének?

Ekkor már nemcsak elméleti könyvekből szerzett ismereteim voltak. Hónapokat töltöttem Londonban és jártam számos nyugati városban. Ez a kifejezés: „piaci kínálat" most már a londoni Oxford Street-i Selfridge's áruházat, vagy a zürichi Bahnhofstrasse boltjait is eszembe juttatta. Mi ösztönzi az eladókat, hogy ilyen hihetetlenül sokféle árut tartsanak készleten? Utazásról-utazásra új termékek tűntek fel (például akkor jelentek meg a zsebkalkulátorok, majd az első asztali számítógép). Mi készteti a termelő vállalatokat arra, hogy folyton valami újjal álljanak elő?

Az elméleti meggyőződéshez való ragaszkodásban van valami hasonló ahhoz, ahogy a szerelmes kötődik a szeretett emberhez. Volt idő, amikor még nagy szenvedéllyel és vakon ragaszkodtam a marxizmushoz, és nagy megrázkódtatást okozott a szakítás. A neoklasszikus elméletbe is kissé beleszerettem, és kezdetben némileg elfogultan szemléltem. Az ember kissé elnéző szerelme tárgyának apró hibáival szemben, amíg tart a szerelem. Ám ez már közel sem volt olyan erős szenvedély nálam, mint a marxizmusért való rajongás. Hamar kinyílt a szemem, és kezdtek bosszantani, sőt később már dühíteni, hogy gyötrő kérdéseimre a neoklasszikus elmélet nem adott kielégítő feleletet, vagy ami még rosszabb: azt érzékeltem, hogy a válasz, amit kaptam, hibás.

A marxista elmélettől, amint azt korábban már leírtam, többek között azért fordultam el, mert nem szembesítette tételeit a valósággal. Most valami hasonló volt a benyomásom a neoklasszikus elmélettel kapcsolatban is. Sokkal kevésbé bántó, kevésbé éles formában jelentkezett itt a baj. Sok olyan résztételt állapítottak meg a kutatók, amelyet igen lelkiismeretesen próbáltak tapasztalatilag is verifikálni. A közgazdasági mérések elemzésére specializálódott szaktudomány, az ökonometria elsőrangú eszközöket dolgozott ki erre a célra, és erre a technikára megtanítanak minden közgazdászhallgatót a nyugati egyetemeken. Nem a részekre, hanem az *egészre* vonatkozóan hiányzott nekem ez az „elmélet kontra valóság"-szembesítés. A kapitalizmus és a szocializmus egész rendszerére vonatkozó általános elmélet maradt ezzel leginkább

adós. Ez a gondolatmenet késztetett arra, hogy az ún. általános egyensúlyelméletet állítsam a kritikai felülvizsgálat középpontjába.

Az, amit a közgazdászszakma „neoklasszikus elméletnek" nevez, sokféle rész-elméletből tevődik össze. A népszerű nyugati közgazdasági tankönyvek jó áttekintést adnak arról, mi minden sorolható ide, melyek a legfontosabb fogalmai, milyen kérdésekre kíván az elmélet válaszolni, milyen módszereket használ állításainak igazolására. A neoklasszikus elmélet minősül ma a közgazdasági szakma főáramlatának. E gondolathalmaz teoretikus *magva:* az általános egyensúlyelmélet, amelyet a XIX. század második felében Léon Walras francia svájci közgazdász alkotott meg. Walras modelljének leegyszerűsített világában vállalatok működnek, amelyek maximális profitot akarnak elérni. Továbbá, a rendszerben háztartások léteznek, amelyek úgy akarják pénzüket elkölteni, hogy az maximális „hasznosságot" (utility) biztosítson a számukra. Az elmélet kimutatja, hogy léteznek olyan árak, amelyek egyensúlyba hozzák a vállalatok és a háztartások keresletét és kínálatát, és bizonyos feltételek mellett optimális egyensúly alakul ki. Egyensúly, harmónia, az adott lehetőségek között viszonylag legkedvezőbb állapot – ezt a társadalomképet sugalmazza ez az elmélet.

A walras-i modell az *egyedüli* a neoklasszikus elmélet számos modellje közül, amely megpróbálja átfogni a gazdasági élet egészét, mégpedig nem sűrítve, ahogy azt a makroökonómiai elméletek teszik, hanem elemeire szétbontva. Itt megjelennek a gazdaság szereplői és azok az áramlások, amelyek e szereplők között végbemennek. Ez az egyedüli modell, amely a piacgazdaságot mint *rendszert* ábrázolja. Joggal gondoltam tehát: ha problémám van a neoklasszikus elmélettől kapott válaszokkal, akkor éppen az általános egyensúlyelméletet kell kritikai vizsgálat alá venni.

Már Walras is matematikai formában adta elő elméletét, később azonban, Arrow, Debreu, Koopmans és mások keze nyomán, sokkal tökéletesebb lett az elmélet bizonyításának matematikai fegyverzete. Szigorúan logikus – azt is mondhatnám: tömörségében és kristálytisztaságában „szép" – ez az elmélet. Mindenkit lenyűgöz, aki alaposan megismeri. Velem is ezt tette, amíg csak fel nem vetődtek a kritikai ellenvetéseim.

Az volt a fő kifogásom, hogy ez az elmélet és a hatására kibontakozott sokféle kutatás, az átfogó neoklasszikus tudományos program nem ad választ a *nagy* kérdésekre, nem segíti elő a kapitalizmus és szocializmus mélyebb megértését, és nem ad kapaszkodót ahhoz, hogyan kell a világot „megjavítani". Ezt – ha nem is egészen ezekkel a szavakkal – beleírtam a könyv előszavába és bevezetőjébe.

Elgondolkodtató hasonlóságok

A Walras–Arrow–Debreu-modell szembeállítható a Kornai–Lipták-modellel, amelyről a 8. fejezetben volt szó. Két egymással homlokegyenest ellentétes gazdaságot ábrázolnak. Az előbbi tökéletesen decentralizált, az utóbbi tökéletesen centralizált. Az előbbiben az árak hordozzák az információt az egymás-

tól független, egymással egyenrangú, önálló decentralizált egységek között. Az utóbbiban a központ mennyiségi előirányzatokat ad a neki alárendelt, engedelmeskedni köteles egységeknek.

Most jön a meghökkentő megállapítás. Mindkét rendszerben, bizonyos szabályok betartása esetén, létrejön az egyensúly. Sőt, bizonyos feltételek mellett mindkét rendszer optimális állapotba kerülhet. Ez az állítás matematikailag bizonyítható.

Engem ez a hasonlóság zavarba ejtett. Eszerint mindegy lenne, hogy centralizált vagy decentralizált gazdaságban élünk? Egyre megy, hogy kapitalizmus van-e vagy szocializmus? Vagy azért jutottunk el ehhez a meghökkentő párhuzamossághoz, mert mindkét modell eltekint a valóságos, élő gazdasági rendszereknek éppen azoktól a tulajdonságaitól, amelyek a valóságos kapitalizmus és a valóságos szocializmus, az élő piacgazdaság és az élő parancsgazdaság közötti különbséget megmagyaráznák?

A kétféle modellnek néhány ilyen – éppen a valóság lényeges jellegzetességeitől elvonatkozó – feltevését már korábban is jól érzékeltem. Mindegyikről szó volt már a matematikai tervezésről szóló fejezetben, de most vissza kell térnem rájuk.

Mind a két általános modell közös feltételezése az, hogy a döntéshozók pontos információval rendelkeznek. A valóságban mind a két világban az információk tele vannak spontán torzulással és szándékos torzítással. Csakhogy a valóságban ezzel kapcsolatban itt véget is ér a hasonlóság, és megjelenik a lényeges különbség. A szabad vállalkozáson és a magántulajdonon alapuló kapitalizmusban kapcsolat jön létre információ és ösztönzés között. Ki-ki megpróbálhatja a maga javára gyümölcsöztetni azt a tudást, amivel rendelkezik vagy amit megvásárol magának. Saját érdeke, hogy az általa használt információt pontosítsa. Ezzel szemben a szocializmusban az elszórtan található információt „be kell szolgáltatni" a központnak, mint a kolhoznak a gabonát, akár tetszik, akár nem. Akinek a kezében ott az információ, aki rábukkant vagy elsőként összeszedte, az nem építhet rá vállalkozást, nem vásárolhat információt, nem tud gazdálkodni vele – át kell adnia a központnak. A decentralizált információ és a decentralizált ösztönzés összekapcsolódása hatalmas hajtóerőt ad a kapitalizmusnak, ami a szocializmusból hiányzik.

A walras-i és a kétszintű tervezési modellben egyaránt súrlódásoktól mentesen megy végbe minden folyamat. Tökéletes az adaptáció. A valóságban mindkét rendszerben csikorog az adaptáció gépezete – de nem egyforma mértékben. A szocialista rendszer sokkal merevebb, mint a kapitalizmus, számos okból. A decentralizált gazdaságban a legtöbb döntés meghozható a legalsó szinten. Ezzel szemben a centralizált gazdaságban az akadályról szóló jelzésnek sok lépcsőn át kell eljutnia a hierarchiának addig a szintjéig, amely jogosult a szóban forgó kérdésről dönteni – és utána ugyanazokon a szinteken ismét lefelé kell bukdácsolnia, ahol majd a súrlódáselhárító döntést végrehajtják. Ez sokkal hosszabb út. Ehhez hozzáadódik még egy tényező. A túlfeszített tervek nem engedik meg, hogy minden felhasználási ponton tartalékok kép-

ződjenek, holott csak akkor lehet gyorsan alkalmazkodni, ha mindenütt kellő tartalékok állnak rendelkezésre.

Ide kapcsolódik egy másik probléma. Mindkét modellben a döntéshozók szigorúan racionális módon viselkednek, abban az értelemben használva a „racionalitás" kifejezést, ahogy azt a neoklasszikus elmélet definiálta. Állandóak a preferenciáik és e preferenciákhoz igazodva konzisztensen választanak a rendelkezésre álló alternatívák között. Itt is súlyos problémákat érzékeltem. Csak egyet említek ezen a helyen. A Kornai–Lipták-modell feltételezi, hogy a tervezési központ szigorúan racionális, döntéseiben tökéletesen konzisztens. Sokszor jártam a budapesti tervhivatalban, sokat hallottam arról, hogy milyen instrukciókat kapnak a tervezők a pártközponttól. Racionalitás? Konzisztencia? Irreális óhajok, amelyek elszakadnak a realitástól. Nyomás a tervezési szakértőkre különböző politikai erők és szakmai vagy regionális lobbik oldaláról. Változó erőviszonyok és ezzel együtt változó prioritások. Néha kapkodva megy végbe egy-egy minden eddigi preferenciát felborító fordulat. (A decentralizált gazdaságban hozott egyéni döntések racionalitásáról és konzisztenciájáról később lesz szó.)

A két általános rendszermodell abban is hasonlít egymáshoz, hogy mindkettő statikus. Pedig a két gazdasági rendszer között az képezi az egyik legfontosabb különbséget, hogy más a dinamikájuk. A kapitalizmusban a verseny olyan hajtóerő, amely a termelőket állandó technikai megújulásra készteti. Ezzel szemben a szocializmusban nem hat a verseny spontán ereje, legfeljebb a központi tervezőktől kapott bürokratikus utasítás hatására, kényszeredetten és ódzkodva vezetnek be a termelők egy-egy új terméket.*

Ami elvárható és ami nem várható el az általános elmélettől

Megkíséreltem megmagyarázni, miért alakult ki bennem ellenérzés *mind a két* modellel szemben. Ám miközben mindkét modellel volt problémám, reakcióim eltértek egymástól. Vegyük előbb a kétszintű tervezési modellt. Húzódoztam attól, hogy elméleti értelmezésével teljes mélységében foglalkozzam. Első megközelítésben ugyanis – amint azt a 8. fejezetben és a fenti gondolatmenetben kifejtettem – a modell felfogható úgy is, mint a „tökéletes központi tervezés" modellje. Mármost ha – legalábbis az absztrakt elmélet síkján – lehetséges a tökéletes tervezés, akkor azt, szándékaim ellenére, a szocialista rendszer dicsőítésének hihetné a felületes vagy elfogult olvasó.

* Van még egy fontos különbség a két rendszer között, amelytől mindkét modell elvonatkoztat. Amikor az egyensúlyelmélet kritikájával foglalkoztam, már élesen elfordultam a kommunista rend represszív politikai struktúrájától és hivatalos ideológiájától. Ám akkor még nem értettem meg azt az eléggé bonyolult összefüggést, ami a demokrácia és a gazdasági decentralizáció, illetve a diktatúra és a gazdasági centralizáció között áll fenn. Ez az érv nemcsak a publikált írásaimból hiányzott, de akkori gondolkodásomra sem igen hatott.

Ilyesfajta meggondolások nem tartottak vissza attól, hogy bíráljam a Walras–Arrow–Debreu-modellt.

Mai fejjel úgy látom, hogy kritikám tudományelméleti kiindulópontjában komoly hibák voltak.* A kulcskérdés ezzel kapcsolatban annak tisztázása, hogy *mi várható el egy absztrakt elmélettől.*

Sokféle hibát követhet el a modellépítő, de azt nem lehet felróni neki, hogy elvonatkoztat a valóságtól. Ez az elméletépítés lényege. A könnyebb oldaláról fogja meg a problémát az a bírálat, amely azt mutatja ki: lám a modell *ezt* feltételezi, holott a valóságban, amint azt mindenki láthatja, nem ez, hanem *amaz* található.

Egy elméleti modell sokféle feladatra használható. Ezek közül két, egymással összefüggő feladatot emelek ki.

Az elméleti modell segít annak tisztázásában, hogy egy állítás milyen feltételek mellett igaz. A modellépítő, elméletének megalkotása közben, többnyire nem a premisszákból indul ki, hanem abból, ami majd „következtetésként" szerepel a gondolatmenetben. Innen „visszafelé" halad. Mit kell feltételezni ahhoz, hogy ez a következtetés igaz legyen? Lehetőleg takarékosan akarja felépíteni a modellt: melyek a szükséges és elégséges feltételek ahhoz, hogy az állítás igazolható legyen. Ha pedig végül létrejött a gondolatmenet, akkor ez már kiindulópontja lehet számos más állítás cáfolatának, vagy legalábbis megkérdőjelezésének.

Például az Arrow–Debreu-modell azt állítja, hogy az egyensúly létrejön, és – bizonyos kritériumok szerint értelmezve – optimális állapotot hoz létre, de csak akkor, ha az információ, amely a gazdaságban áramlik, pontos. Ez nem azt jelenti, hogy Arrow vagy Debreu ne tudná maga is, mennyi bizonytalanság és pontatlanság rejlik az információkban.** Aki helyesen értelmezi a modellt, az kiolvashatja a gondolatmenetből a figyelmeztetést: ha az információk bizonytalanok, torzítottak, akkor ne gondold azt, hogy a piaci mechanizmus holtbiztosan eljuttatja optimális állapotba a gazdaságot. Ez csak akkor lenne így (feltételes módban!), *ha* az információk pontosak lennének.

Ha ezzel a szemlélettel megyünk végig a Walras–Arrow–Debreu-modell valamennyi feltételezésén, akkor végeredményben nem a piac apológiáját találjuk meg benne, hanem nagyon precíz figyelmeztetések listáját. Ha ezt vagy amazt az absztrakciót feloldanánk, akkor már nem lenne érvényes az elmélet végkövetkeztetése, a piac már nem minősülne tökéletes szabályozónak.***

* Az AE-nek erre a hibájára Frank Hahn mutatott rá abban az igen alapos, cikkterjedelmű recenzióban, amelyet 1973-ban tett közzé. Shakespeare-idézetet választott írásának címéül: *Rosszkedvünk tele (The Winter of Our Discontent)*, célozva ezzel az én elégedetlenségemre, de a sajátjára is.

** Arrow például az elsők között írt fontos tanulmányokat a bizonytalanság hatásáról és a piac kudarcairól. Úttörője azoknak az elméleteknek, amelyek bebizonyítják, hogy például az egészségügy nem működtethető célszerűen egy *tiszta* piaci mechanizmussal.

*** Ezen a gondolatmeneten, amelyet most a Walras–Arrow–Debreu-modellel kapcsolatban alkalmazok, egyszer már végigmentem a könyv 8. fejezetében, a Kornai–Lipták kétszintű

Ehhez kapcsolódik egyes erősen általánosító, végletesen absztrakt, „tiszta" modellek egy további feladata: mérceként használhatóak összehasonlításokhoz, etalonként szolgálhatnak. A valóságos kapitalizmusban működő piacgazdaság messze van a walras-i ideáltól. Viszont az ideál alkalmas mérce, ha arra vagyunk kíváncsiak, *milyen messze* van tőle a valóság. Például a tényleges információról megmondhatjuk, hogy miben tér el a walras-i modellben leírt abszolút pontosságtól. Vagy egy másik példa: a valóság súrlódásairól megállapíthatjuk, miben különböznek a walras-i modell súrlódásmentességétől. El kell ismernem, hogy ilyesféle összehasonlítások céljaira magam is jól tudtam hasznosítani a walras-i modellt *A hiány* című könyvemben.

Ugyanígy használható, amint ahogy azt már a 8. fejezetben jeleztem, a Kornai–Lipták-modell is. Ezzel, mint a „tökéletes tervezés" tiszta modelljével, jól összemérhető az egyáltalán nem tiszta, az ideáltól messze eltérő valóságos tervezés.

A bajt tehát nem a „tiszta", az ideális, extrém világot mutató modellben kell keresni, hanem abban, hogy sokan hibásan értelmezik, téves következtetéseket vonnak le belőle. Az elméleti munkát olvasók közül sokan hajlamosak a nagy gondolati „ugrásokra". Elfeledkeznek a modell összes szigorú feltételezéséről, ezért hibásan értelmezik az állítást, ami csak a modellen *belül* érvényes. Például a Walras–Arrow–Debreu-modellből a teljesen magára hagyott, minden állami befolyástól mentes piac dicsőítését olvassák ki – holott a modell alapos megértése alapján ez *nem* következik az elméletből. Ez a félreértés, sőt félremagyarázás megérdemli az éles bírálatot.

Nem szabad hibáztatni az elméletet azért, mert eltért a valóságtól, de azt, aki az elméletet beépíti saját gondolkodásába, sokkal nyomatékosabban kell figyelmeztetni arra, hogy mitől vonatkoztatunk el, miben tértünk el a valóságtól. Sokkal nagyobb hangsúllyal kell arra nevelni a közgazdászszakma művelőit, hogy legyenek nagyon óvatosak, amikor gyakorlati következtetéseket akarnak levonni a tiszta elméletből, és „gazdaságpolitikai implikációkról" beszélnek. Ilyenkor kötelező minden egyes feltevést újra átgondolni. Az az elvonatkoztatás a valóságtól, amelyre szükség van az elmélet megalkotásakor, bajt okozhat a gyakorlati cselekvés során, amikor már nem tekinthetünk el a tényleges körülményektől.

Azzal kezdtem ezt a részt, hogy az AE lényeges tudományelméleti hibát tartalmazott. Nem az *elmélet* tisztaságát (azaz feltételezéseinek absztrakt, a valóságtól elvonatkoztató jellegét) kellett volna bírálni. A neoklasszikus *iskolát* kellett volna kritizálni. A kritika helyes címzettje: a *főáramlat oktatási gyakorlata és kutatási programja*. A tiszta elmélet megalkotóját nem lehet kötelezni arra, hogy az ilyen figyelmeztetést beleírja művébe. Ám mindazoktól, akik később az elméletet interpretálják és tanítják, már számon kérhető ennek a kiegészítő magyarázatnak az elmulasztása. Jól tanítják-e az elméletet? Mi az,

---

modell elméleti értelmezésekor. Ott még nem jeleztem előre, hogy ez a megközelítés milyen nehéz tudományelméleti problémákhoz kapcsolódik értelmezésekor.

amit elmagyaráznak, és mi az, amit elmulasztanak bemutatni az elmélet helyes értelmezéséről? Melyek azok a figyelmeztetések, amelyekre szükség lenne, s amelyeket nem szoktak megtenni sem az elméleti cikkek szerzői, sem az elméleti tárgyak oktatói? Milyen témák kutatását szorgalmazzák és melyek szorulnak háttérbe? Jobb lett volna e kérdések köré összpontosítani a könyv bíráló mondanivalóját. Az *Anti-Equilibriumon* végighúzódó *tudományelméleti hiba* gyengíti a könyv meggyőző erejét még ott is, ahol a könyvben kifejtett kritika megállja a helyét, és gondolatébresztő.

A racionális döntéshozó

Rátérek a könyv néhány pontjára, amelyeket ma is helytállónak tartok. Nemcsak az igen absztrakt Walras–Arrow–Debreau-modellben játszanak központi szerepet a racionális döntéshozó viselkedésére vonatkozó feltevések, hanem a neoklasszikus iskola egész gondolkodásmódjának ez az egyik legfontosabb eleme. A közgazdászszakma tradíciója sajátosan értelmezi a „racionalitást"; másképpen, mint az egyéb diszciplínákban vagy a hétköznapi nyelvben szokásos.

A mainstream-közgazdász számára a „racionalitás" fogalma jóformán egybeesik az ellentmondás-mentesség és időbeni következetesség kívánalmaival.*

Az imént kifejtett tudományelméleti gondolatmenet alapján hasznos szolgálatot tehet a szigorúan konzisztens döntéshozót ábrázoló extrém modell. Ez is etalonként szolgálhat, amikor meg akarjuk állapítani, hogy a *valóságos* döntéshozó viselkedése miféle inkonzisztenciát mutat: milyen döntési problémáknál, milyen irányban, milyen mértékben, milyen gyakorisággal tér el az *ideálisan* konzisztens döntéshozótól. Kár, hogy az AE nem domborította ki eléggé ezt az értékes szerepet.

Sajnos, a neoklasszikus iskola százféle modelljében nem ebben az árnyalt értelmezésben alkalmazzák a konzisztens, racionális döntéshozó modelljét.

* Azoknak a számára, akik nem jártasak a témában, röviden összefoglalom a gondolat magvát. A döntéshozó akkor nevezhető racionálisnak, ha vannak preferenciái és ezekhez ragaszkodik. Vagy az „A" alternatívát részesíti előnyben a „B" alternatívával szemben, vagy a „B"-t „A"-val szemben, vagy indifferens. Ám ha egyszer „A" volt a preferenciája, nem választhat legközelebb „B"-t.

A neoklasszikus iskola legtöbb művében azt feltételezik, hogy a döntéshozónak van egy „hasznossági függvénye" (utility function). Magatartása úgy jellemezhető, hogy a „hasznosságot" maximalizálja, vagy más kifejezéssel „optimalizál". Igazolható, hogy – meghatározott feltevések mellett – a kétféle formalizmus (preferenciarendezés és hasznosságifüggvény-maximalizálás) ekvivalens egymással.

Amartya Sen (1977) találóan karikírozta ezt a felfogást, amikor arról írt, hogy a „racionális bolond" (rational fool) is belefér abba a képbe, amelyet ez a modell a racionális döntéshozóról rajzol. Még ha őrült rögeszméket követ is, de azt következetesen teszi – racionálisnak minősül.

Ehelyett felteszik: a szigorúan konzisztens, hasznosságmaximalizáló, optimalizáló modell jól-rosszul, de megközelítőleg mégiscsak leképezi a tipikus emberi magatartást. Azzal az igénnyel lépnek fel, hogy az emberi viselkedés *univerzális* magyarázó modellje van a kezükben. Bármi leírható ezzel az eszközzel; nemcsak a szűken vett gazdasági döntések, hanem a válástól és a gyerekek számának meghatározásától a parlamenti szavazásig mindennemű választási probléma. Ez ellen a hibás, leegyszerűsítő megközelítés ellen joggal lépett fel a könyvem. Amit fentebb általánosságban elmondtam a neoklasszikus modellek értelmezésének és oktatásának hibáiról, az különös élességgel áll fenn az optimalizálás, a hasznossági függvények, a preferenciarendezés elméleteire. A közgazdász megszokja, hogy ez univerzális modell, és olyankor is ebben a fogalmi keretben gondolkodik, amikor az nem jogosult.

Az *Anti-Equilibrium* két terjedelmes fejezetben foglalkozik a problémával, de én most csak egyetlen témát ragadok ki. Az AE bevezetett egy fontos megkülönböztetést. Elhatárolta egymástól az ismétlődő és a nem ismétlődő döntéseket, továbbá az összehasonlítható és a nem összehasonlítható döntéseket.

Mindennap választhatok aközött, hogy milyen folyadékot igyak az étkezéseimhez. Még ha a konkrét ital függ is az aznapi étrendtől, a hangulatomtól stb., de fogyasztói viselkedésemben valószínűleg kimutatható egy szilárd minta (pattern), az italokra vonatkozó preferenciák és diszpreferenciák bizonyos fokú állandósága. A folyadék megválasztása ismétlődő döntés, és a mai döntési problémám minden tekintetben összehasonlítható a tegnapival.

Állítsunk ezzel szembe egy másik döntési dilemmát. 1956–1957 telén megnyílt a határ, nagyobb kockázat nélkül át lehetett bújni a vasfüggöny alatt. Előtte zárva volt, és mindenki sejtette (mint utólag kiderült, joggal), hogy hamarosan megint lezárul. Menni vagy maradni? Ez megismételhetetlen döntési probléma volt. Később is volt, aki „disszidált", de az már más helyzetben ment végbe, mások voltak a lebukás kockázatai, és más volt a külföldi fogadtatás is. A későbbi „menni vagy maradni"-probléma már nem hasonlítható össze az 1956–1957 telén számunkra felvetődő dilemmával.

Két észrevételt fűzhetünk ehhez.

Az ismétlődő és összehasonlítható döntési problémák elemzésére használható a neoklasszikus preferenciamodell. Alkalmas például arra, hogy segítségével mérjük az inkonzisztenciát. Viszont a nem ismétlődő és nem összehasonlítható döntésekkel kapcsolatban a „racionális választás" modellje egyszerűen értelmezhetetlen, nem alkalmazható.

Az első, az ismétlődő „kis" döntések is érdekesek persze, különösen a közgazdász számára. Ezekre építjük például a keresleti függvények becslését, amely a fogyasztói viselkedés rendszeres megfigyelésén alapul, vagy a vállalati magatartást leíró függvényeket, amelyek a vállalatvezetés ismétlődő döntéseit képezik le.

Ám az élet legfontosabb „nagy" döntései többnyire egyszeriek, nem ismétlődőek. Az egyének és népek történetében vannak sorsfordulók, vissza nem térő események. Jaj annak a társadalomtudósnak, aki kész preferenciarendezésekkel akarná megmagyarázni, hogyan viselkednek az emberek az igazi

nagy döntések esetén! Amikor 1967–1970-ben kialakítottam a véleményemet erről a kérdésről, és bevezettem ezt a megkülönböztetést, alapjában véve introspekcióra hagyatkoztam. Más lelkébe, mások döntési folyamataiba nem látok bele, de a magaméba igen. Tudom, hogy ezekben a nagy drámai pillanatokban, amikor olyasmiről döntök, hogy emigráljak-e, újra belépjek-e a pártba, mit tegyek a forradalom pillanataiban, és így tovább, nincsenek eleve adott preferenciáim.* Sajátos kölcsönhatás alakul ki az értékek (preferenciák) és a körülmények, a választási lehetőségek között. Nem végezhető el a „korlátok" és a „preferenciák" elhatárolása. Fel sem vethető igazából a szigorú időbeni konzisztencia kérdése, mert egy későbbi időszakban az akkori pillanat nagy kihívásai, az akkori nagy döntések körülményei radikálisan eltérőek lehetnek a korábbitól.

Ma is úgy látom, hogy ezzel a megkülönböztetéssel és több más kritikai észrevétellel jó irányban tapogatództam.

Az AE megírása óta eltelt időszak tudományos életének alakulása témánk szempontjából nem ítélhető meg egyértelműen. Vannak biztató fejlemények, amelyek pontosan az AE által kívánatosnak minősített irányba mutatnak. A legfontosabb ezek közül az a kooperáció, amely pszichológusok és elméleti közgazdászok között alakult ki, általában a döntési folyamatok tanulmányozására és ezen belül a „konzisztens döntéshozó" idealizált modelljének felülvizsgálatára. Sok értékes tudományos eredmény született. Tudományos iskolává nőtte ki magát az a kutatási program, amely önmagát *behavioral economicsnek* nevezi,** és amely friss szemmel vizsgálja és a valósághoz hívebb modellekkel kívánja leképezni az emberi magatartást. Különösen kimagaslik ebből az irányzatból Amos Tversky és Daniel Kahneman munkássága, amely az elmélet számos anomáliáját mutatta ki, azaz jól megfigyelhető rendszeres eltéréseket attól, aminek a standard racionális döntéshozói modell szerint érvényesülnie kellene. A szakma általános elismerését fejezte ki a Kahnemannak adott Nobel-díj. (Sajnos, a társalkotó, Tversky már nem érte meg a kitüntetést.)***

Más vonatkozásokban viszont nyugtalanító jelenségek mutatkoznak. A „racionális választás" modelljét széles körben alkalmazni kezdik a szociológiá-

* A 2. fejezetben leírtam azt a döntési folyamatot, amely az én esetemben ahhoz vezetett, hogy beléptem a kommunista pártba. Nem voltak előzetesen kialakult preferenciáim. Sokféle motívum késztetett az elhatározásra. Amikor pedig már megszületett ez a hosszú időre szóló nagy döntés, éppen ez alakította ki a preferenciámat a rákövetkező időszakban sok kisebb, ismétlődő döntési probléma vonatkozásában.

** Csak kissé erőltetett módon lehetne az elnevezést magyarra fordítani. A szó szerinti fordítás „viselkedési közgazdaságtan".

*** Tversky és Kahneman eredményeit szokás egy főhajtással, legalább egy lábjegyzetben elismerni. Ám utána a főáramlat legtöbb közgazdásza ugyanúgy folytatja, mintha ez az új elmélet meg sem jelent volna. Nyugodtan alkalmazza a szokásos feltételezéseket, mondván: más is ezt teszi. Tverskyék eredményeit *beépíteni* a modellbe – ez a szokott védekezés – sajnos túl nehéz lenne, túl bonyolulttá tenné a matematikai apparátust.

ban, a politológiában, sőt, urambocsá, az egyszeri, nem ismétlődő események tanulmányozásában kitüntetetett szerepet játszó diszciplínában, a történettudományban is. Mégpedig nem a korábban említett árnyalt módon (összehasonlító mérceként), hanem sokszor eléggé nyers, szimplifikált értelmezésben. Az évtizedekkel ezelőtt leírt figyelmeztetés és bírálat ma is időszerű.

Nem árjellegű jelzések

A bírált elméletben csupán egyetlen információtípus áramlik a rendszer egységei között, és ez az ár. Engem zavart ez a kizárólagosság.

A szocializmusban a vállalatok közötti kapcsolatban az árak alig fejtenek ki befolyást a termelésre és a felhasználásra. Másféle információknak van nagy hatásuk: a tervutasításoknak, a készletek növekedése vagy leapadása által adott jelzéseknek, a termékért várakozók által képzett sor hosszának és a várakozási időnek, a mennyiségi egységekben megadott rendeléseknek és így tovább. Ha mindez kimarad az elemzésből, akkor nem tudjuk megmagyarázni: mi az a speciális előny, amelyet az árjelzések hoznának magukkal a piaci mechanizmus feltámasztása esetén.

Persze a kapitalista piaci gazdaságban sem kizárólagos az árak információhordozó szerepe. Ott is nagy szerephez jutnak különböző nem árjellegű jelzések.

Ennek a kérdésnek a taglalásával is jó irányban tapogatódzott az AE. Örvendetes, hogy az elmúlt évtizedekben hatalmas fejlődésen ment keresztül a jelzések, az információk szerepének tudományos vizsgálata.

Egyensúly, vevők és eladók piaca

„Ami különösen nehéznek tűnik a közgazdaságtanban, az a kategóriák definiálása... Az egzaktság hiánya mindig a fogalmi területről ered..."[126] – idéztem könyvemben Neumann Jánost. Zavar volt (és van ma is) az egyensúly fogalma körül.

A fizika és általában a természettudomány *pozitív* kategóriaként használja. A kifejezés (akárcsak a latin, angol vagy német kifejezés) a mérleget idézi fel, amelyben egyenlő súlyok vannak mindkét oldalon. Ha a mérleget kibillentjük, akkor némi ingadozás után visszabillen az egyensúlyi állapotba: ha nem nyúlunk hozzá, akkor magától nem lendül ki az egyensúlyból (stabil egyensúly). A mérleg egy helyben áll, ezért ebben a metaforában statikus egyensúlyról van szó. Hasonló értelemben beszélhetünk dinamikus egyensúlyi pályáról. A rendszer mozog ugyan, de ha a róla készült filmből kivágnánk egy filmkockát, azon egyensúlyban lévő rendszert látnánk.

A neoklasszikus elméleti iskola a „piaci egyensúly" fogalmát ebben a pozitív értelmezésben használja. Statikus elméletben a piac akkor van egyensúlyban, ha a kínálat és a kereslet egyenlő minden termékre vonatkozóan. Nagyon sok elemzés céljára ez kielégítő definíció. Az elemi közgazdasági ismeretek el-

terjedésével ez a meghatározás ment át a köztudatba, a gazdaságpolitikusok és a sajtó nyelvébe.

Ehhez kapcsolódott a probléma *normatív* megközelítése is. Kívánatos, hogy a piac egyensúlyban legyen. Rossz, ha a kereslet felülmúlja a kínálatot, és hiány keletkezik, de az sem lenne jó, ha egyre nőnének az eladhatatlan készletek.

Noha elismerem e szóhasználat megvilágító erejét, és azt, hogy egyszerűségével meghódította mind a szakmát, mind a közbeszédet – mégsem elégített ki az AE megírásakor, és nem tartom kielégítőnek ma sem.

Tekintsünk először a kapitalizmusra. Az eladók mindig többet akarnak eladni, mint amennyi – az eladók és a vevők összességét tekintve – az érvényes árakon valójában eladható. Mindegyik külön-külön is felkészült arra, hogy – amennyiben neki sikerül – képes legyen az eddigihez képest többet eladni. Van tartalékkapacitása és raktárkészlete erre a célra. *Ebben az értelemben* a kínálat meghaladja a keresletet. A kínálat a hosszabbik, a kereslet a rövidebbik oldal, és a tranzakció, a tényleges adásvétel mindig a rövidebb oldalnak megfelelően realizálódik. Ha az „egyensúly" kifejezést a fizikusokhoz hasonló módon használnánk, akkor *ez* a piac egyensúlyi állapota, és nem a „kínálat egyenlő kereslet" állapot. Ebbe az állapotba tér vissza újra meg újra, még akkor is, ha az üzleti ciklus kilendíti belőle. (Például a boom időszakában már eltűnnek vagy erősen szűkülnek a többletkapacitások, és abnormálisan összezsugorodnak a készletek.) Emiatt nem szabad fejet csóválva aggodalmaskodni, mert éppen ebben az aszimmetriában rejlik az igazi kapitalizmus egyik nagy hajtóereje. Ez mozgatja a versenyt, ez gerjeszti a rivalizálást. Ez a fajta aszimmetria erőfölényt ad a vevőnek. Ő válogathat az eladók között, és nem az eladó a vevők között. És ami a legfontosabb: a verseny, a rivalizálás kikényszeríti a technikai fejlődést, új termékek piacra hozatalát.

Annál is inkább érzékeltem ezt az aszimmetriát, mert benne éltem az ellenkező helyzetben, amelyben az eladóé az erőfölény, amikor ő válogathat a vevők között. Ez az állapot nem ideiglenes kibillenés az egyensúlyból: a túlkereslet tartós. Meghatározott politikai és gazdasági körülmények állandóan újratermelik a hiányt. A hiánygazdaság a szocialista rendszer valódi egyensúlyi állapota, nem pedig a „kínálat egyenlő kereslet"-szituáció.

Az AE-ben új, szokatlan nevet adtam ennek a kétféle egyensúlyi helyzetnek: „nyomás" és „szívás". Az előbbiben az eladó rányomja a terméket a vevőre, míg az utóbbiban a vevő szomjasan kiszívja azt az eladóhelyekből. Konstatálnom kell, hogy az elnevezést nem fogadta el sem a szakma, sem a köznyelv. Későbbi munkáimban feladtam. Helyette a közgazdászok között már korábban is elterjedt „vevők piaca" és „eladók piaca" kifejezés használatára tértem rá. Ezek az elnevezések már nem váltottak ki averziót.

Sajnos, meg kell állapítanom, hogy a fő probléma nem a sikerületlen elnevezés volt. Maga az alapgondolat – a két rendszerre jellemző féloldalas, aszimmetrikus állapot, *vagy* a vevő, *vagy* az eladó erőfölénye – nem tört igazán keresztül. Továbbra is kitartok emellett az állítás mellett. Sajnálom, hogy erről nem sikerült meggyőznöm kollégáimat.

A Walras–Arrow–Debreu-elméletben megjelenik a „kompetitív egyensúly" fogalma. Ez az az állapot, amelyben minden egyes részpiacon egyenlő a kereslet és a kínálat. Elismerem, hogy precizitása folytán ez az elméleti kategória is használható etalonként. Megkönnyíti egy valóságos rendszer leírását, ha azt mondhatjuk: így és így tér el a walras-i kompetitív egyensúlytól. Csak ne szerepelne ebben a fogalomban a „kompetitív" jelző! Éppen a valóságos verseny sikkadna el, ha itt, a walras-i állapotban nyugvópontra jutna a kapitalizmus.* Itt már nem kell tülekedni, nem kell újítani, minden zsák már megtalálta a foltját, minden termelő-eladó adott termelésével megtalálta a maga vevőjét. Szerencséjére az igazi kapitalizmusnak nem ez a normális, tartós egyensúlyi állapota, hanem a termelők-eladók egymást legyűrni akaró versengése és ezzel együtt a termelés összetételének állandó megújítása.

Most már meg tudom magyarázni a könyv címét, amelynek kettős értelme volt. Egyrészt: az általános egyensúlyelméletet (general equilibrium theory) kritikáját kívánta adni. Másrészt ellene akart szegülni annak, hogy az ún. „kompetitiv equilibrium" nyugalmas, újításra nem mozgósító állapotát tekintsük kívánatosnak.

Az általános egyensúlyelmélet értelmezése politikai szempontból

A kapitalizmus radikális kritikusai azzal vádolják a neoklasszikus közgazdasági iskolát, hogy elméleteivel védi és dicsőíti a rendszert. Ez hamis általánosítás.

A neoklasszikus elmélet és annak elméleti magva, az általános egyensúlyelmélet, *politikailag indifferens*. Sem alaptételei, sem fogalmi rendszere nem „részrehajló" politikai szempontból. Hívei és alkalmazói között megtalálhatók konzervatívok, liberálisok és szocialisták. Az AE nyomatékosan leszögezte ezt az álláspontot, és ezzel szembeszállt azokkal, akik abban az időben nem is tudtak másképpen beszélni a neoklasszikus iskolához tartozó kutatókról, mint „burzsoá közgazdászokról", a „kapitalizmus apologétáiról".

Kétféle tipikus hibát találtam a kor nyugati közgazdaságtanában, a rendszereket összehasonlító és a fennálló rendet megváltoztatni kívánó kutató szemszögéből. Az egyik: a piac idealizálására csábít, nem sulykolja bele eléggé erősen a közgazdasági gondolkodásba, hogy szükség van államra és más kiegészítő szabályozási mechanizmusokra. A másik: nem mutat rá a valóságos piac igazi előnyére, a kapitalizmus valóságos hajtóerőire, amiről az imént szó volt. Egyszerre ad túl rózsás és nem eléggé rózsás képet a piacról.

* Az AE nyomtatott formáját megelőzte a rövidebb *Esszé*. Ebben a walras-i „kompetitiv egyensúly" kategóriáját ahhoz a párkapcsolathoz hasonlítottam, amely a frigid nő és az impotens férfi között áll fenn. Úgy látszik, később célszerűbbnek láttam a szemérmesebb stílust, mert a találó hasonlat kimaradt a könyvből.

Igyekeztem gondosan feltérképezni, hol található a radikális, szocialista szellemű munkákban rokonság a Walras–Arrow–Debreu-modellel és általánosabban, a neoklasszikus gondolkodással.

Példa erre a jelen könyvben már korábban említett Oscar Lange, aki a walras-i elmélet gondolati gépezetét felhasználva alkotta meg híres szocializmuselméletét.

Új keletű példa volt a szovjet Kantorovics-iskola. Ők komoly arccal ajánlották azt, hogy a lineáris programozással nyert árnyékárakkal kell szabályozni a gazdaságot, mintegy pótolva ezzel az eleven piacon kialakított árakat. Könnyű megérteni, miért ismerték fel nyugati közgazdászok, hogy Kantorovics közeli szellemi rokonuk; egyenletrendszere, kissé módosított matematikai alakban, a walras-i egyenletrendszer egyik változata.

Az AE arra is kitért, hogy *A tőke* II. kötetének egyenletrendszere, dinamikus egyensúlyi fogalma ugyancsak sok rokon vonást mutat fel az általános egyensúlyelmélettel. Ez irritálta marxista olvasóimat.

Ennek ellenére a radikális, szocialista oldalon inkább szövetségesként üdvözölték az AE-t, mintsem hogy elhatárolódtak volna tőle. „Közös az ellenfelünk" – ennek örültek. Azt nem olvasták ki belőle, hogy ez sokkal erősebb „apológiája" a kapitalizmusnak, mint a halovány „kompetitív egyensúly" dicsérete. Könyvem azt emeli ki a kapitalista piacgazdaság erényei közül, amit Marx és Engels *Kommunista Kiáltványa* is elismert, és ami Schumpeter elméletének középpontjában állt: a technikai haladásnak, az állandó újításnak azokat a hajtóerőit, amiket a kapitalista rend belső tulajdonságai folytán állandóan generál.*

Reform vagy forradalom a tudományban

Végigtekintve a közgazdaság-tudomány akkori állapotán, felismertem, hogy számos eredményes kutatás folyik, amely az általam kívánatosnak tartott irányba mutat, és kezdi kitölteni a walras-i elmélet és a valóság közötti hézagokat. Ám túl lassúnak éreztem a változást. A fennálló tudományos gondolkodás reformja helyett tudományos forradalmat tartottam szükségesnek. Nem voltam szerénytelen, egy percig sem állítottam, hogy az én könyvem *jelenti* a forradalmat. Munkámat félkész terméknek minősítettem; olyan műnek, amely nem több, mint a forradalom *óhajtásának* kifejeződése.

Igen élesen fogalmaztam. Heisenberg kifejezését átvéve „matematikai kristálynak" neveztem az általános egyensúlyelméletet, olyan zárt axiómarendszernek, amely nem korrigálható.[127]

* A könyv részletes táblázatot közöl arról, hogy a termelést, a fogyasztást és az életmódot igazán forradalmasító legfontosabb új termékek mikor és melyik országban születtek. Kiderül belőle, hogy a szocialista gazdaságok, fennállásuk hosszú történelmi időszaka alatt alig néhány ilyen „forradalmasító" terméket hoztak létre. Elsöprő többségük a kapitalista gazdaságban született. Ez az összehasonlítás önmagában is vádirat a szocialista gazdaság ellen.

Ezt a forradalmiságot, mai fejjel, elhibázottnak tartom.*

Kuhn klasszikus tudományelméleti műve[128] óta vita tárgya, végbemennek-e a szó igazi értelmében vett forradalmak a természettudományok történetében. Annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy a társadalomtudományok fejlődésében, ha vannak is fordulatok, előreugrások, korábbi gondolati részrendszerek pótlása újakkal, elég nagy a kontinuitás. Folyamatosan összefonódnak a reform és a forradalom elemei.

Az AE írásakor lebecsültem a neoklasszikus iskola fejlődési készségét és képességét. Az a sok új eredmény, amelyet ebben a rövid fejtegetésben említettem, valamint azok, amelyekről itt nem esett szó, igazolják, hogy ez az iskola látványos forradalom nélkül is elég messzire el tudott mozdulni az 1960-as évekre jellemző állapotától.

Ehhez azonban hozzá kell tennem: akkori türelmetlenségem érthető volt, és nem múlt el ma sem. Látszik az önmegújító képesség, de látszik a makacsság is, a szinte görcsös ragaszkodás a bevált és kényelmes gondolati sémákhoz, még ott is, ahol jogos kétségek merültek fel alkalmazásuk ellen.

Első fogadtatás, hosszú távú hatás

Az AE-nek kezdetben erős visszhangja volt. Nagy elismerésekben részesültem. Kenneth Arrow és Herbert Simon Nobel-előadásukban egyetértően említették egyik-másik megállapítását.[129] A megjelenést követő első években sok más hivatkozás jelent meg cikkekben és könyvekben. 38 recenzió foglakozott a könyvvel a nemzetközi szakfolyóiratokban. Akkortájt széltében-hosszában vitatták a közgazdászhallgatók. Az a puszta tény, hogy egy könyv átfogóan bírálja a szinte egyeduralkodó közgazdasági iskolát, szellemi izgalmat keltett, és sokakat örömmel töltött el.

Alig akadt egy-két hangsúlyos elutasítás. Azt hittem, hogy munkám meghozza gyümölcsét, erjedést indít el, nagy hatása lesz.

Nem így történt. Az első elutasításokat nem követték újabbak; igaz, az első pozitív hivatkozások sem folytatódtak. A vita abbamaradt. Az első felvillanyozott érdeklődés helyébe csend lépett.**

* Amikor szakítottam a marxizmussal, jól bevált a radikalizmus; az, hogy először „nullára írtam le" a marxizmusból átvett szellemi tőke értékét, mindent elvetettem, és utána csak egyenként, minden egyes tételt vagy módszert újra átgondolva voltam hajlandó újra elfogadni – feltéve, hogy megbizonyosodtam a használhatóságukról. Ugyanez a radikalizmus – amelyre, úgy látszik, van hajlandóságom – nem vált be a neoklasszikus áramlattal kapcsolatban. Ez utóbbi (Lakatos Imre kifejezésével) nem degenerálódó tudományos program, hanem megmaradt fejlődőképesnek.

** Olivier Blanchard (1999, 205. p.), a neves francia–amerikai makroközgazdász interjút készített velem egy folyóirat számára. Megemlítettem, hogy az *Anti-Equilibrium* pár évvel a megjelenése után „eltűnt". Ő így reagált a szavaimra (idézem az interjú publikált szövegét): „Szerintem nagyon is hatásos könyv volt. Az én hazámban, Franciaországban egyike volt

Beszámoltam arról, hogy számos területen folytak eredményes kutatások, éppen abban az irányban, amelyet az AE jelölt meg. Ez jó érzés. Azt azonban őszintén meg kell vallanom: lehangolt, hogy a publikációk nem említették meg az *Anti-Equilibriumot* mint az újabb fejlődés elmélettörténeti előzményét.*

Miért nem hatott erősebben a könyv, amelyről azt vártam, hogy nagy befolyást fog gyakorolni a közgazdasági gondolkodásra? Vannak munkáim, amelyek meghozták az általam remélt hatást vagy még többet is hoztak a vártnál. Miért kellett csalódnom az AE-ben?

Az egyik baja a stílusa vagy akár azt is mondhatnám: a „műfaja". Tele van matematikai szimbólumokkal, holott valójában nem használja fel ezeket matematikai elemzésre. Túl sok a pedáns definíció – majd a nagy nehezen tisztázott definíciót nem használja fel szigorú elemzéshez. A könyv tele van kategóriák „újrakeresztelésével". Ez ritkán válik be. Itt bizonyára visszafelé sült el. A sok új fogalom taszította az olvasót.

A korábbi változat, a sokkal rövidebb, tömörebb, tisztán verbális *Esszé* sok szempontból hatásosabb volt. Félreértettem a helyzetet. Látván azt a sok munkát, amely matematikai apparátust használ, úgy gondoltam: ebbe a zsánerbe kellene beleilleszteni az én munkámat is. Jobb lett volna esszéstílusban előadni a mondanivalómat.

A bírálatom hangja udvarias és civilizált volt, nyoma sem volt benne a marxi–lenini arrogáns kioktatásnak. Ám így is túlságosan radikális volt a hangnem. Szíven ütött, amikor David Laibson és Richard Zeckhauser írását olvastam Tverskyről,[130] a nagy izraeli pszichológus-közgazdászról, aki Kahnemannal együtt nagyban hozzájárult a döntéshozatal jobb megértéséhez. Tversky mentes volt azoktól a „diplomáciai" hibáktól, amelyeket én az AE-ben elkövettem. Nem azt mondta: „kezdjük elölről!", hanem elismerte az addig használt modell minden értékét. „Induljunk ki ebből és folytassuk azzal, hogy..." Ezt a hozzáállást sokkal könnyebb elfogadnia annak a kutatókollégának, akit arról akarunk meggyőzni, hogy változtatásra van szükség.

A kudarc (vagy talán pontosabban: félkudarc) okait elemezve, a stílusnál és „műfajnál" fontosabb *tartalmi* okokat is fel kell tárni.

---

azoknak a könyveknek, amelyet valamennyien elolvastunk. A közös tudás része lett, és mint ilyent, aztán alig említik. Azt hiszem, más elgondolások is jutottak már ilyen sorsra. Ez talán a siker jele."

* Neves közgazdászok léptek fel a neoklasszikus elmélet átfogó bírálatával, sok ponton megismételve ugyanazokat a szempontokat, amelyeket az 1970-ben közreadott könyvem tárgyalt – anélkül, hogy az előzményt megemlítették volna. Miért maradt el a hivatkozás? Talán azért, mert a kutató nem ismerte az AE-t, és attól valóban függetlenül indult el kutatásaiban. Vagy talán valamikor olvasta a könyvet, de a tudata alsó rétegeibe szorult le, és nem is emlékezett rá, amikor a publikációját elkészítette, előadását összeállította. Ám azt sem tudom kizárni, hogy tulajdonképpen emlékezett arra, hogy az általa előadott gondolat már megjelent az AE-ben, csak nem tartotta kötelezőnek, hogy ezt az olvasóval vagy az előadás hallgatójával is közölje.

A bírálat önmagában legfeljebb gyengítheti egy adott elmélet tekintélyét, és ezzel felpuhíthatja a szellemi ellenállást egy új elmélettel szemben. Ám sohasem vezethet el egy elfogadott, a szakma által használt elmélet megdöntéséhez. Nem keletkezhet vákuum. A régi elmélet helyébe csak új elmélet léphet, ha a szakma meggyőződik arról, hogy az jobban használható.*

Az AE nem kínált új elméletet; elsősorban ezért nem tört keresztül.

Egyetlen példát említek. A könyv rámutat arra, hogy a Walras–Arrow–Debreu-modell a harmónia képét sugározza: mindenki szépen és békésen megtalálja a helyét az egyensúlyi állapotban. Ideje lenne sokkal több figyelmet fordítani a konfliktusok modellezésére. Néhány példát is felhoz az állami bürokrácia ágazatai között vagy a vállalaton belül érvényesülő konfliktusokról. A konfliktusok kutatását ajánlja – még jóval a játékelmélet új reneszánsza előtt.

Éppen ez a probléma. A konfliktusok vizsgálata akkor kezdett fantasztikus lendületet venni, amikor Nash és mások nyomán új elméleti eszközöket dolgoztak ki és hozzáláttak azok alkalmazásához, új elméleti konstrukciók felépítéséhez.

Szinte nincsen példa arra, hogy egy nagy és fontos téma puszta *ajánlása* termékeny kutatási programot indítana el. A valóban produktív kutatási program egy *stimuláló konstruktív alkotással* kezdődik. Az ilyen művekre szokták az angolszász irodalomban azt a jelzőt használni: „seminal", azaz „megtermékenyítő".

„Magad uram, ha szolgád nincsen" – tartja a magyar mondás. Az AE által ajánlott kutatási feladatok közül többet magam próbáltam (egyedül vagy munkatársakkal együtt) megvalósítani. E próbálkozások közül néhányból született is új elméleti eredmény. (Ezekről majd későbbi fejezetekben lesz szó.)

Amikor ezen a problémán meditálok, tulajdonképpen életem tudományos összteljesítményén is el kell gondolkodnom. Van olyan kutató, akinek egyszer volt egy nagy ötlete, igazán eredeti és fontos gondolata, és egész életét arra szánta, hogy ezt az egy gondolatot kidolgozza, továbbfejlessze, alkalmazza, hirdesse, e gondolat köré iskolát teremtsen. Van, aki két vagy három jelentős gondolatra alapozza munkásságát, és így viszi véghez mindazt, amit az imént az előbbi alkotói típus aktivitásáról mondtam el. Az elmélet története bizonyítja, hogy az ilyesfajta koncentrált kutatási stratégia igen nagy eredményeket hozhat. Tudomásul kellett vennem, hogy saját hajlamaim más stratégiára

* Ez nem a könyv publikálása után, a későbbi reakciók fényében vált világossá a számomra. Már a kézirat vitái során is felhívták rá a figyelmemet. Megőriztem dokumentumgyűjteményemben erről egy levelet. A Yale Egyetemről küldtem 1970-ben Budapestre egy kollégának, és beszámoltam az AE témakörben tartott öt előadásom visszhangjáról. Először az elismerésről referáltam, majd így folytattam: „A vélemények egy másik csoportja: elismerés és kielégítetlenség keveréke... Az egyik kolléga, nagyon szellemes öniróniával, skizofrén magatartásnak nevezte ezt: tudatuk egyik hasadékával tudják, hogy amit csinálnak, rossz – de a másikkal mégiscsak ezt művelik. S ezt csak akkor hagyják majd abba, ha valaki jobbat ad a kezükbe."

késztetnek. Folyton újabb és újabb gondolataim támadtak. Sajnos, ritkán volt türelmem ahhoz, hogy egyiknél vagy másiknál megálljak, és elkezdjem maximális alapossággal és kitartással kidolgozni, alkalmazni, hirdetni, a gondolat köré iskolát építeni. Mire mindez beindult (és néhány esetben valóban beindult...) – én már rohantam tovább, mert a következő gondolat kezdett izgatni. Nem minden esetben történt ez így, de azért több példa hozható fel erre a munkásságomból. Az AE tartalma és utótörténete mindenképpen jól szemlélteti ezt a „vágtázást". A könyv – minden gondos megszerkesztettsége ellenére – rohanás az egyik félig kidolgozott gondolattól a másikig.

Érdemes volt megírni?

Kétségtelen, hogy további pályafutásomban sok nehézséget okoztam magamnak azzal, hogy az AE-t megírtam és közzétettem. Vannak a szakmánkban a neoklasszikus iskolának olyan elfogult, szemellenzős követői, akik ezt megbocsáthatatlan vétekнek tartják. Ráadásul, ha ma több hibát és sok gyengeséget látok is az AE-ben, az abban leírt nézetek jelentős részét máig érvényesnek tartom. Ma sem vak hívőként, hanem kritikus szemmel tekintek a neoklasszikus iskolára. Mostanában úgy szoktam jellemezni magamat, hogy fél lábbal benne vagyok a főáramlatban, fél lábbal pedig kinn. Vannak kérdések, amelyek megközelítésében együtt tempózom az árral, s vannak más kérdések, amelyekben továbbra is az ár ellen próbálok úszni. Ez a félig kint, félig bent helyzet időnként súrlódásokat okoz. Írásaim sok esetben nem felelnek meg azon szerkesztők és lektorok szájízének, akik nem eléggé nyitottak a „másság" iránt.

Hogyan vettem a bátorságot ahhoz, hogy ezt a könyvet megírjam? Afelől ugyanis már a megírás előtt sem volt kétségem, hogy ez az élesen bíráló mű sok ellenérzést vált majd ki. Bizonyára közrejátszott ebben az, hogy a marxizmusból való kiábrándulás után feltámadt és tartósan megerősödött bennem a hajlandóság a dolgok kétkedő újragondolására. Ha már vak és kritikátlan voltam egyszer a marxizmussal szemben – nem akartam vak és kritikátlan lenni még egyszer.

A korábbi fejezetekben már írtam arról, milyen hátrányokkal járt, hogy nem járhattam jó egyetemre, hanem kénytelen voltam autodidakta módon önmagamat kiképezni. Ám ennek voltak előnyei is. Megtanultam ugyan a főáramlat elméletét, de azt nem sulykolták belém újra és újra, előadások, szeminárium tucatjain és a vizsgákra készülés közben olyan mélyen, hogy még álmomban is automatikusan minden kérdésre a korrekt neoklasszikus válasz jusson az eszembe. Eszem ágában sincs magamat Haydnhoz hasonlítani. Csupán a *helyzetét* illetően érzékelek valami hasonlóságot. Haydn hosszú esztendőket töltött a világ zenei központjaitól távol (történetesen nálunk, Magyarországon, az Esterházy-kastélyban). Egyszer azt írta: „El voltam zárva a világtól, így lehetőségem volt a fejlődésre, kockázatok vállalására. Eszterházán nem volt, aki elterelje a figyelmemet vagy kétségeket támasszon bennem. Így válhattam eredetivé..."[131]

Ha egész akadémiai karrierem amerikai egyetemeken zajlott volna, akkor kb. abban az életkorban került volna napirendre a full professori (rendes professzori) kinevezésem, amikor az AE-t írtam. Kéziratait visszadobták volna a vezető folyóiratoktól, ha félkész mondanivalót tartalmaznak, ráadásul, nem ortodox, az alapdogmákat bíráló gondolatokat. Márpedig a professzori kinevezés attól függ, mennyit publikált a jelölt vezető folyóiratokban. Talán óvakodtam volna attól, hogy éppen a rólam hozandó döntés idején felboszszantsam kollégáimat, akiknek a véleménye latba esik a kinevezésemkor. Ebből a szempontból igazán jót tett nekem, hogy a távoli Magyarországon éltem. Bármilyen különösen hangzik, ez megkönnyítette, hogy nagyobb legyen a szuverenitásom. Nem „törtek be" a nyugati akadémiai életbe, ahogy azt a fiatalokkal az ottani újoncképzéskor és az első előléptetéskor teszik.

Végül is mi a válasz az alcímben feltett kérdésre: megbántam-e, hogy megírtam ezt a könyvet? Íme, saját példám is felhozható az emberi magatartás sokféle inkonzisztenciájára. Néha azt gondolom: bár ne írtam volna meg! Máskor ez kissé módosul: nem akarnám utólag sem kiiktatni az elkészült munkáim közül a neoklasszikus elmélet kritikáját. Viszont jó lenne, ha – valami orwelli trükkel – el lehetne tüntetni az 1970-es verziót, és helyébe megírhatnám most, mai látásmódommal és mai ismereteim alapján az új változatot. Jó lenne erre a revideált változatra kicserélni a könyvtárakban porosodó köteteket. Csakhogy, amint azt Mikszáth megmondta: „Amit az ember egyszer megírt, fejszével sem vághatja ki többé."

Többnyire azonban azt gondolom: nem baj, hogy az *Anti-Equilibrium* elkészült. A könyv legalaposabb és legélesebb kritikusa, Frank Hahn, akire már hivatkoztam, a következőket írta cikke befejezéseképpen, miután elmondta összes ellenvetését: „...jobb, hogy van ez a könyvünk, mintha nem lenne. Kornai annyira tisztességes és tudósi integritása annyira világosan látható, hogy az mindenki figyelmét áttereli a mondanivalójában lévő hibás dolgoktól a jó dolgokhoz. És a jók között van néhány, ami igazán nagyon jó."[132] Még némi büszkeséget is érzek a teljesítményért. Ahogy Hahn írta: jobb, hogy van, mintha nem lenne... Akkor *ez* a könyv telt tőlem. Talán haszna is volt. Bizonyára okultam mind a megírásából, mind a körülötte lezajlott vitákból. Mindenesetre ez is hozzátartozik az életemhez.

Néhány szubjektív zárómegjegyzés

Végezetül szeretnék egy rövid időre kilépni a közgazdaságtan és a tudományelmélet világából és az *Anti-Equilibrium* kapcsán néhány személyes megjegyzést tenni. Könyvem első fogalmazványának egyik olvasója így kommentálta ezt a fejezetet. „Minek ilyen részletesen tárgyalni a kudarc okait? Tedd túl magad rajta." Egy másik pedig ezt a megjegyzést tette: „Az emberek nem kedvelik a sértődöttséget... Amit a hivatkozásokról írsz, azt a hiúságod diktálja. Nem mindenki érzi ezt ilyen fontosnak."

Elismerem, elegánsabb lenne egy kézlegyintéssel túltenni magamat mindazon a problémán, amit a könyv története számomra okozott. Csakhogy én nem tartozom a „kézlegyintős" típusba. Irigylem azt, aki ugyanazt érzi, amit Edith Piaf dala így fejezett ki: „Nem, nem bánok semmit sem..." Magamról ezt nem mondhatom el. Van, amit megbántam, van, amit nem. Van nem is egy olyan lépésem, amelyről utólag sem tudok egyértelmű ítéletet alkotni. Előfordul, hogy még most is tépelődöm egykori választási dilemmák felett. Nem kellett volna-e mégis a másik alternatívát választani? Mindenképpen sokkal mélyebben élem át a kudarcokat, mint a sikereket.

Az *Anti-Equilibrium* nem egy tétel a publikációs listámon. Ez volt kutatói pályafutásom legambiciózusabb vállalkozása. Nagyobbat, nehezebbet vállaltam, mint amire képes voltam. Ezt tudomásul vettem – de azért ez nem éppen boldogító gondolat, amely felett könnyedén napirendre tudnék térni.

Nem vagyok közömbös sem a siker, sem a kudarc iránt. Meggyőződésem, hogy a legtöbb tudományos kutató ebben a tekintetben hasonlóan érez, mint én, bár elég sokan nem vallják be. Attól tartanak, hogy a közvélemény ezt rossz néven venné tőlük. Mégiscsak szebb, ha a kutató munkásságának utólagos értékelésével kapcsolatban azt a benyomást kelti, hogy semmi más nem izgatta, csak a tudomány haladása, az igazság megtalálása. Ám ha ez így lenne, ugyan miért jelenne meg ebben a szférában is, csakúgy mint az irodalomban, más művészeti ágakban vagy a sportban, a termelésben és az üzleti világban a kitüntetések, jutalmak, rangok, elismerések szerteágazó, színes sokasága, és ennek ellentéteképpen a különböző negatív reakciók, a csendes elhallgatástól a nyilvános ledorongolásig és megszégyenítésig? Talán vannak megszállottak és szentek, akiket mindez teljesen hidegen hagy. A legtöbb gyarló, esendő embernél azonban szoros pozitív kapcsolat van egyfelől a siker és kudarc intenzív átélése, másfelől a „hajtás", a drive között. Igaz, hogy a megismerés öröme, az igazság keresése a kutatómunka *fő* hajtóereje. Emellett azonban léteznek egyéb, kiegészítő, a fő hajtóerőt felerősítő motívumok is. Az, aki közömbös aziránt, hogy mások mit szólnak a teljesítményéhez (és nem csak képmutatóan színleli a közömbösséget), az rendszerint kevésbé strapálja magát.

Ebben a fejezetben, de a könyv más részeiben is, becsületes önvizsgálatra törekedtem. Megpróbáltam tisztázni, mennyiben múlott rajtam, hogy az *Anti-Equilibrium* nem érte el azt a hatást, amit reméltem tőle. Többek között ez is erkölcsi alapot ad nekem arra, hogy feltegyem a kérdést: *csak* rajtam múlott-e ez az elmaradás? Nem „sértődés" beszél belőlem, amikor erre próbálok felelni. Sok más kutató bírálatát tolmácsolom, amikor szóvá teszem a szakma elzárkózását az erőteljes kritika elől, és a memória rövidségét, a memóriáét, amelynek méltányolnia kellene fontos új gondolatok első – igaz, néha még primitív, ügyetlen, de mégiscsak úttörő – megjelenését.

Könnyen eleget tehettem volna a két bíráló tanácsának. Kihúzhattam volna néhány bekezdést itt, a 10. fejezetben és talán a könyv néhány más helyén is – és máris eltűntek volna a vitatható benyomások. Lehet, hogy a húzások után az arckép, amely kialakulna az olvasóban, közelebb állna a „tudós" eszményi portréjához – de az az arckép nem engem ábrázolna.

11. fejezet

INTÉZET, EGYETEM, AKADÉMIA
1967–

A tiszta elmélet világából most visszalépek abba az egyáltalán nem tiszta társadalmi környezetbe, amely Budapesten körülvett. Amikor az *Anti-Equilibrium* első magyar fogalmazványait írtam, még a Számítástechnikai Központ volt a fő munkahelyem, és fél erővel továbbra is a matematikai tervezéssel foglalkoztam – de félállásban már visszatértem egykori munkahelyemre, az Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetébe, ahonnét 1958-ban eltávolítottak. 1967-ben Friss István, az intézet igazgatója hívott, hogy menjek vissza, teljes állásban, az intézetbe. Az ajánlatot elfogadtam. Ettől kezdve több mint 25 éven át ez volt a magyarországi munkahelyem.

A hivatalos közgazdaság-tudomány egyes számú irányítója

Néhány szó Friss Istvánról, aki most visszahívott. A Magyar Tudományos Akadémiát és annak kutatóintézetei bonyolult hierarchia szerint épültek fel. Friss István volt az Akadémia IX. osztályának elnöke, amely a közgazdaság-, a jog- és néhány más társadalomtudomány irányításáért felelős. Ő volt az Akadémia Közgazdaságtudományi Bizottságának elnöke, amely a IX. osztályon belül volt felelős ezért a diszciplínáért. Végül pedig ő volt a legtekintélyesebb kutatóhely, a Közgazdaságtudományi Intézet igazgatója. Ritka eset a hierarchiákban: három szinten volt pozícióban, így kétszeresen volt önmaga főnöke és ellenőre egy olyan politikai struktúrában, amelyben számottevő hatalom összpontosult e tisztségek viselőinek kezében.

Ellentmondásos egyéniség volt. Mentalitásában több érték ütközött, magatartásában többféle minta, hagyomány, beidegződés keveredett, váltakozott. Elsősorban és mindenekelőtt kommunista volt. Attól kezdve, hogy kora ifjúságában eltávolodott nagypolgári környezetétől, s üldöztetést vállalva csatlakozott az illegális kommunista párthoz, haláláig rendíthetetlenül hű maradt leninista meggyőződéséhez. Egy ideig moszkvai emigrációban élt, ahol ráragadtak az ottani viselkedési formák: a távolságtartás, a bizalmatlanság munkatársai iránt. Ám távol állt tőle a durva parancsolgatás, nem talált örömet a hatalmaskodásban, hangoskodásban. Tanulmányainak egy részét Németországban és Angliában végezte, és mindvégig megmaradt benne valameny-

nyi a halk szavú és hibátlan modorú gentlemanből. A tudomány embereként, kutatóként terméketlennek bizonyult, nem fűződik hozzá egyetlen jelentős eredeti gondolat sem. Viszont a tudomány szervezőjeként sok érdemet szerzett. Ha csak lehetett (ez a megszorítás persze önmagában is groteszk), tiszteletben tartotta a hozzá beosztott kutatók véleménynyilvánítási szabadságát, nem kényszerítette őket a pártvonalhoz való igazodásra, mint annyian mások tették, hasonló beosztásban, a Szovjetunióban és Kelet-Európában. Különös előszeretettel bíztatta az empirikus kutatást, a valóság megfigyelését.

Friss István és közöttem ambivalens viszony alakult ki. Huszonöt évvel volt idősebb nálam; beszűrődött ebbe a viszonylatba némi patriarchális vagy paternalista vonás. Tegeződtünk; ő Jancsinak szólított, én – mint mindenki – Friss elvtársnak.

Kénytelen vagyok itt, az ismétlés terhét vállalva, egy csokorba összegyűjteni azokat az eseményeket, amelyeket már külön-külön érintettem a korábbi fejezetekben. Már a *Szabad Nép*-időszakban Friss közvetítette hozzám a párt gazdaságpolitikájával kapcsolatos információkat és instrukciókat. Amikor a laptól kitettek – ő befogadott, de a minimumra szállította le a fizetésemet. Amikor munkámmal újra kitűntem, ő léptetett elő, és követendő példaként állított az intézet munkatársai elé. Az októberi forradalom idején felhívott telefonon, és rá akart beszélni, hogy álljak ki a rádióban a kommunista párt ügye mellett, amit megtagadtam. A forradalom bukása után a párt szószékéről a marxizmus árulójának kiáltott ki. Nem ő kezdeményezte az intézettől való eltávolításomat, de nem akadályozta meg, hanem végrehajtotta, fegyelmezett pártkatonaként, az eltávolításra vonatkozó határozatot. Viszont segített az elhelyezkedésben, és hozzájárult könyvem angliai kiadásához.

Most visszahívott az intézetbe. És a folytatás? Számos formában kifejezésre juttatta, mennyire becsüli és tiszteli a munkámat. Amikor egy operáció után otthon feküdtem, meglátogatott, és megkérdezte, nem akarok-e majd a későbbiekben az utódja lenni az intézet igazgatói székében. (Nem vállaltam.)

Mintha mi sem történt volna

Az intézettől való eltávolítás életem egyik nagy drámája volt. A visszatérés csendben, minden látványosság nélkül ment végbe. Mintha mi sem történt volna... Friss István nem tért vissza a múltra, ahogy az intézet többi vezetője, a kollégák és én sem.

Sokféle gondolat és érzés keveredett bennem. Ekkor már teljes gőzzel folyt az 1968-ban bevezetett „új gazdasági mechanizmus" előkészítése. Egy-két évvel a visszakerülésem előtt futólag találkoztam Nyers Rezsővel, aki akkor a Központi Bizottság titkára volt, és a reformmunkát vezette. Csak úgy mellesleg megjegyezte: „Ugye tud arról, hogy rehabilitálva van?" Mire azt feleltem: „Honnét tudnék róla? Velem senki sem közölte." A reform előkészítésében nagy számban működtek közre olyanok, akik 1956–1957 körül olvasták a könyvemet, akik részt vettek a könyv és az 1956 nyarán készült reformjavasla-

tunk vitáján, vagy akikkel annak idején beszélgettem a témáról. Biztos voltam abban, hogy gondolataim hatottak rájuk. Mégis, soha senki, sem szóban, sem írásban nem említette ezt a hatást. Friss István sem tért vissza arra, hogy most – az éppen érvényes pártvonalat követve – támogatja azt a reformot, amelynek úttörőit, köztük a legélesebben engem, pár évvel korábban a párt nevében megbélyegzett.

Ugyanakkor zavarba ejtett volna, ha most azt kezdték volna feszegetni, mi a viszonyom a gazdasági reformhoz. Ekkor már túl voltam életem „naiv reformer" korszakán; erősödött bennem az a meggyőződés, hogy a tervezett változások nem mennek elég messzire.

Szembenállásom a fennálló rendszerrel elsősorban politikai természetű volt. Visszaidéztem azokat a vádakat, amelyeket 1958-ban az intézetbe kirendelt komisszárok velem szemben felhoztak. Ha ők ideológiai ellenfelüknek tartottak, *igazuk volt:* valóban hozzájárultam az írásommal a kommunista világnézet eróziójához, tevékenységem része volt a forradalom értelmiségi vonulatának. Ha megbízhatatlannak éreztek, *igazuk volt:* az én barátaim közül sokan börtönben, emigrációban vagy az állásukból eltávolítva éltek, megtagadtam a marxizmust, nem csatlakoztam a párthoz. Bizonyos, hogy nemcsak a könyvem miatt tettek ki az intézetből, hanem azért is, mert szembefordultam a kommunista párttal. Semmi sem indokolta volna azt, hogy most kijelentsék: vissza az egész. *Politikai* értelemben „rehabilitálni" csak azt lehetett a kommunista pártok gyakorlatában, aki kommunista maradt akkor is, ha saját elvtársai ezt a minősítést megtagadták tőle.*

Akik a visszahelyezésemről határoztak, nem lettek volna hajlandóak visszavonni akkori állításaikat. Ami pedig engem illet, nem kívántam azt a benyomást kelteni, hogy most már egyetértés van köztem és azok között, akik akkor kitettek és most visszavennének. Az egyedüli, valamennyi érdekelt fél számára elfogadható megoldás az volt, hogy *ne tisztázzunk semmit*. Ez egyébként olyan formula volt, amelyet széles körben alkalmaztak a Kádár-rezsimben.

Ez az elkenés, a múlton való túllépés mégis tövist hagyott bennem. Mint az egykori politikai csata ideiglenes vesztese, tudomásul vettem, hogy pillanatnyilag ez a legkevésbé kényelmetlen megoldás. Aki a politikai arénába lép, az ne nyalogassa saját sebeit. Ám mint kutató, mint a tudomány embere úgy láttam: 1958-ban súlyos sérelem érte a kutatás szabadságát. Friss Istvánban nem volt meg az az erkölcsi bátorság, hogy az ügynek legalább erről a vonatkozásáról mondjon valamit.

* Az 1950-es években terjedt el a következő vicc. Kohnt kizárják a pártból. Éjszaka álmodik: az USA csapatai elfoglalják Magyarországot. Eisenhower elnök, mint egykoron 1919-ben Horthy Miklós, fehér lovon lovagol be Budapestre. Rákosi Mátyás térden állva nyújtja át neki a város kulcsát. Eisenhower parancsoló hangon megszólal: „Rákosi! Kohnt vissza kell venni a pártba!" – De messze voltam én már ekkor, 1967-ben szegény Kohn komikus vágyálmától!

Az alábbiakban megpróbálom felvázolni, mennyire éreztem bizalmat kollégáim iránt. Ebből az elemzésből kihagyom azokat, akikhez 1967 előtt is szoros baráti szálak fűztek: Nagy Andrást, akivel együtt távolítottak el az intézettől, és akit 1973-ban ugyancsak visszahívtak, Rimler Juditot, akinek felvételét én kezdeményeztem,* és Tardos Mártont, akivel 1956 körül kerültünk közelebbi barátságba, és aki az 1970-es évek végén lett az intézet munkatársa. Most csak azokról a kapcsolatokról szólok, amelyek az intézet többi munkatársához fűztek.

Amikor visszatértem az intézetbe, a nyomasztó bizalmatlanság tartott vissza olyan beszélgetésektől, amelyek közvetlenül érintettek volna politikai kérdéseket. Még elevenen élt bennem azoknak a kihallgatásoknak az élménye, amelyeken kiderült: egy közeli barátom elmondta vallatóinak a dolgozatához fűzött, ideológiai töltésű megjegyzéseimet. Nehezen tudtam szabadulni a gondolattól: hátha az, akivel most beszélek, ugyanazt teszi majd.

Munkatársaim is megérezték ezt a távolságtartást. A később fiatalon elhunyt Farkas Kati, akivel akkor már egy-két éve együtt dolgoztunk és kölcsönösen megszerettük egymást, egyszer szelíd tekintettel, kissé szemrehányóan rámnézett, és azt kérdezte: „Mondd, János, miért vagy olyan bizalmatlan velünk szemben?" Beszélgettünk; próbáltam érzékeltetni, mi idézi elő bennem ezt az érzést. Nem is az a lényeges, milyen észérvek hangzottak el, hanem az, hogy milyen hatást tett rám a beszélgetés hangulata. Egy kissé kezdtem felengedni azokkal szemben, akikről azt éreztem, hogy nem élnének vissza a bizalmammal. Ez az oldódás azonban lassan, fokozatosan és a legtöbb esetben csak részlegesen ment végbe bennem.

Később sem fordult elő, hogy spontán módon, magamat elengedve, teljes kitárulkozással elmondtam volna, mondjuk azt, hogyan vélekedem egy aznapi fontos politikai hírről – anélkül, hogy meg ne gondoltam volna, kivel beszélek. Erős önkontroll alatt tartottam magam. Mindenkit egyenként, saját személyisége, írásai, szavai és cselekedetei szerint értékeltem magamban – és eszerint adagoltam, szűkösen vagy bőkezűbben, a bizalmamat. „Ne tékozold bizalmadat" – írta József Attila.[133] Én aztán igazán nem tékozoltam!

Ha a környezetemben lévő kollégákra és különösen a fiatalokra befolyást gyakoroltam, az nem politikai nézeteim kifejtése útján történt, hanem másféle hatások révén. Látták munkastílusomat, a beszélgetésekben megismerték szakmai igényeimet, írásaimból megtanulhatták intellektuális orientációmat – aki nyitva állt ezekre az impulzusokra, az képes volt azokból sok mindent befogadni.

* 1959-ben, könnyűipari „száműzetésem" idején, lehetőséget kaptam arra, hogy egy segítőtársam legyen a kutatásban. Azt kértem egyetemi ismerőseimtől, hogy a legjobb hallgatójukat kaphassam meg. Ez volt Rimler Judit, kutatói pályafutásom első „kutatási asszisztense", aki később elismert kutatóvá nőtte ki magát. Amikor munkahelyet változtattam, mindig azon voltam, hogy Jutka is átjöhessen ugyanarra a munkahelyre, ahol én dolgozom.

Ahogy múlt az idő, úgy nőtt azok száma, akikkel szívesen beszélgettem. Néhány év elteltével lehetővé vált, hogy egy-két munkatársat hozzak az intézetbe. Később csoportvezetővé léptettek elő, s néhány fiatal kutató közvetlen irányításommal végezte munkáját. Az egyetemen tanítottam a Gács János – Lackó Mária házaspárt. Felajánlottam, hogy egyikük átjöhetne a Közgazdaságtudományi Intézetbe; két státust nem tudtam szerezni. Ők döntöttek úgy, hogy Mari kerüljön hozzám. Ugyancsak egyetemi tanítványom volt Szabó Judit. Simonovits Andrást, aki akkoriban végzett matematika szakon, Lipták Tamás ajánlotta. Egy későbbi időszakban Laki Mihály is a csoport tagja lett. Kapitány Zsuzsa, aki eredetileg középiskolai matematikatanár volt, először számítástechnikusként dolgozott egy másik intézeti kollégával, és amikor áthívtam hozzánk, kezdetben nálunk is hasonló munkakört látott el. Később fokozatosan átképezte magát közgazdászkutatónak. A felsoroltak valamennyien – hozzám képest – fiatalok voltak. Nem volt a csoport tagja, de kutatóként a mi társaságunkban dolgozott egy velem azonos generációhoz tartozó, eredetileg matematikus képzettségű munkatárs, Martos Béla is.

A Kornai-csoportot persze elsősorban a közös munka, a hasonló szakmai felfogás kötötte össze.* (Erről majd a következő fejezetben lesz szó.) Ezen túlmenően ugyanakkor emberi rokonszenv és barátság is összefűzött bennünket. Ahogy említettem már, sohasem elégített ki az, ha csak és kizárólag a munka kapcsolt azokhoz, akik a környezetemben vannak. Így volt ez a *Szabad Népnél,* így alakult ki most az MTA Közgazdaságtudományi Intézetében, s később ez zajlott le a Harvard Egyetemen is. Lehet, hogy ez nem eléggé hatékony és professzionális módja a munka megszervezésének, és hogy visszatart a kizárólag munkakritériumok szerint alakított alá-fölérendeltségi viszony kiépítésétől. Mégsem bánom kialakult szokásaimat és igényeimet. Számomra az emberi kapcsolat melegsége, a barátság és a bizalom semmivel sem pótolható érték.

Tradícióvá vált, hogy a Kornai-csoport együtt ment el ebédelni, pontosan fél 12-kor. Az igazat megvallva, elsősorban én sürgettem mindenkit a korai kezdésre, mert szeretek korán enni, nem szeretek étteremben várakozni, s ezért arra törekedtem, hogy mi legyünk az elsők, akiket kiszolgálnak. Mindig akadt jó néhány munkatárs, aki csatlakozott hozzánk. Az ebéd többnyire nem volt különösen jó, de örömet szerzett egymás társasága, az élénk beszélgetés.

A kollegiális és a baráti viszony sajátos ötvözete jellemezte kapcsolatomat nemcsak azokkal a fiatalokkal, akik az én kutatócsoportomban dolgoztak, hanem másokkal is, akik ezekben az években kerültek az intézetbe. Bauer Tamás, Madarász Aladár, Soós Károly Attila, Major Iván, Köllő János, Pete Péter, Kertesi Gábor, Mihályi Péter – hogy csak néhányat említsek a jóval hosszabb névsorból. Valamennyien figyelemre méltó tudományos pályát futottak be azóta, szinte mindegyikük egyetemi tanár lett. Szerepel a felsoroltak

* Az intézet akkori szervezeti felépítése szerint több csoport működött egymás mellett, mindegyik egy-egy tapasztaltabb kutató irányításával. Itt most ebben a szorosan vett *szervezeti* értelemben használom a „csoport" szót.

között több olyan közgazdász is, aki hosszabb-rövidebb ideig magas politikai posztot töltött be a rendszerváltás után. Akkor találkoztam velük először, amikor gondolkodásuk formálódni kezdett. Volt, akivel hosszú beszélgetések sorozatát folytattam, volt, akivel kevésbé intenzív volt a kapcsolat. Néhányat a felsoroltak közül az egyetemen is tanítottam. Nemcsak intézeti tanulmányaikat igyekeztem gondosan elolvasni és kommentálni (akkor készült jegyzeteimet még ma is őrzöm), de szóba került közöttünk a kutatás, a gazdasági reform és ezeken túlmenően az értelmiségi élet és az etika számos általános kérdése is.

Számomra igen tanulságosak voltak a csoportom tagjaival és a többiekkel folytatott beszélgetések és tanulmányaik elolvasása. Sok mindent megtudtam a magyar gazdaság működéséről, a közgazdászok közötti vitákról, az ország hangulatáról, a jövőkép alternatíváiról. Frissítő szellemi környezet volt ez, ahová szívesen jártam. A fordított irányú hatásról keveset mondhatok; nem tudom, milyen erős volt az a befolyás, amelyet munkáim és személyes kapcsolataink tettek rájuk – ezt csak ők maguk mondhatnák el. Noha mindegyikükkel találkozom időről-időre, sőt némelyikükkel elég rendszeresen, erről, érthető szemérmességből, nem esik szó.

Szociológusok szakszerűen felrajzolhatnák az intézeten belüli kapcsolati hálókat, csomópontokkal, irányított nyilakkal, az egyes kapcsolatok intenzitását jelző számokkal.

Ez a térkép bizonyára kimutatná, milyen sűrűsödések, klaszterek alakultak ki. A klasztereket különböző tényezők formálták.

Az egyik összetartó, illetve szétválasztó tényező a matematikai módszerek használatának megítélése volt. Ennyiben a magyarországi helyzet ahhoz hasonlított, ami például egy amerikai egyetem közgazdasági tanszékét több évtizeddel korábban jellemezte: a kutatók többsége ódzkodott a matematikai modellek és az ökonometriai elemzés alkalmazásától. Nálunk voltak, akik szinte fóbiásan ellenezték a matematika térhódítását, intellektuális szélhámosságnak tartották. A matematikai módszereket használó kutatók között volt egy sajátos összetartás – tekintet nélkül arra, hogy marxisták voltak-e vagy sem, szimpatizáltak-e a Kádár-rendszerrel vagy ellenszenvet éreztek iránta.

Mint minden nagyobb szervezetben, nálunk is voltak csoportosulást képző – vonzó vagy taszító – erővel rendelkező kiemelkedő egyéniségek.

A legfontosabb csoportalakító, illetve csoportokat elhatároló tényező a világnézet, a politikai álláspont volt.* Noha az emberek nem tettek deklaratív politikai nyilatkozatokat az intézeten belül, mégis tudni lehetett mindenkiről, hogy milyen nézetek felé húz a szíve. Benyomásom szerint a politikai együvé tartozásnak sokkal nagyobb súlya volt nálunk, mint a nyugati világ szellemi műhelyeiben.

* Mivel különböző kritériumok szerint alakultak a kapcsolati hálók, ezek részlegesen átfedték egymást. Egy-egy munkatárs egyidejűleg többféle csoportosuláshoz is kötődhetett, lazább vagy szorosabb kötelékekkel.

Az intézet kutatóinak összessége, politikai nézeteit tekintve, mindenkor igencsak heterogén volt, megjelent benne a politikai spektrum elég széles sávjának sokféle színárnyalata. Makacs sztálinista egy sem akadt, de dolgozott itt nem is egy régi vágású, a párt dogmáihoz ragaszkodó, konzervatív kommunista. Elég sokan tartoztak a lassan felvilágosodó „reformkommunisták" típusába, akik sok mindenen változtatni akartak: beoltani a rendszerbe kisebb-nagyobb adag piacgazdaságot, több kritikai lehetőséget, némi „demokratizmust" – miközben alapjában véve magukénak érezték a Kádár-rendszert. És végül ott voltak azok, akik elszakadtak vagy eleve távol álltak a kommunista párttól, és akik éles kritikával tekintettek a hatalmon lévő rezsimre.

Az intézet politikai összetétele változott az idők folyamán, az emberek egy része elment, újak jöttek. Sok munkatárs gondolkodása változott – nem is egy esetben igen lényegesen átalakult – az idők folyamán. Ennek megfelelően módosult a csoportosulások mérete és összetétele. Ám bármelyik időpontot választanánk is ki e dinamikus folyamatból, mindig találnánk a politikai meggyőződés alapján szerveződött informális csoportokat. Ezeket közelről megfigyelve, elmondható: az egymáshoz közelálló felfogású emberek sokkal több politikai bizalmat tanúsítottak egymás iránt, mint amennyit a más nézetűeknél megengedtek maguknak. Magam is inkább azokkal tartottam személyes kapcsolatot, akiktől nem tartott vissza a politikai nézetkülönbség.*

Igen, voltak csoportosulások, ám nem voltak lövészárkok, ahonnét éles lövedékkel egymásra tüzeltek volna az emberek. Az idősebbek és a középkorúak (magam akkor az utóbbi korcsoportba tartoztam) minden idegszálukban ott hordták 1956 traumáját. Ki-ki a maga világnézete szerint dolgozta fel önmagában, de az közös volt ezekben az értelmiségi nemzedékekben, hogy nem akartak ideológiai-politikai háborút kezdeni egymással. Sajátos *treuga dei* alakult ki a különböző szellemi csoportosulások között: mi nem bántunk titeket, és elvárjuk, hogy ti se piszkáljatok bennünket. *Leben und leben lassen;* élni és élni hagyni. Nyílt, éles politikai összecsapásokra nem került sor.

Hogyan minősítsük ezt az állapotot? Ki-ki fenntartotta elveit, s nem tettünk egymásnak szégyellni való engedményeket.** Ki-ki „házon kívül" folytatta a maga harcát, ha történetesen harcos alkat volt. Ki-ki saját tudományos munkásságában képviselte nézeteit; kifejezésre juttathatta a saját arculatát, ha volt aktuális és közérdekű mondanivalója. A „házon belül" azonban sajátos

* A magam részéről a Kádár-korszak későbbi, oldottabb szakaszában nem tartottam be mereven a politikai-világnézeti klaszterhatárokat. Volt egy-két kolléga, akiről nyilvánvaló volt, hogy más a meggyőződése, mint az enyém – ennek ellenére barátság alakult ki közöttünk.

** Tisztában vagyok azzal, hogy ezt a nézetemet nem mindenki osztaná. Létezik egy radikális álláspont, amely elfogadhatatlan megalkuvásnak tekinti a Kádár-korszaknak ezeket a helyi „békekötéseit", és úgy véli, ezek hosszabbították meg a rendszer fennmaradását. Elképzelhető, hogy meghosszabbították – de elviselhetőbbé is tették az egyének életét. Ez az értékelés tulajdonképpen elvezet az alapkérdéshez: elvárható-e, hogy az emberek egyéni sorsuk jobbra fordítását alárendeljék a nagy közösségi célnak – jelen összefüggésben a rendszer mielőbbi leváltásának?

fajta *tolerancia* kerekedett felül. Ne bántsuk egymást, mert ha ebbe belekezdenénk, s felbolygatnánk a méhkast, csak még nagyobb sérelmek érnének bennünket kívülről, azok részéről, akik a diktatúra sokkal kíméletlenebb formáitól sem riadnak vissza. Talán ez a tudat – a kívülről leselkedő *közös veszély, közös ellenfél* érzete – volt az, ami akkor az egymás iránti türelmet generálta, s amivel manapság oly ritkán, oly kevés értelmiségi közösségben találkozunk. Az akkori hatalmi viszonyok között az intézeten belül azok voltak védett helyzetben, akik nyílt gesztusokkal a Kádár-rezsim mellé álltak, és akik a marxista elméletet hirdették. Jó érzéssel nyugtázom, hogy ebből a hatalmi pozícióból sem provokáltak politikai vitákat, nem kezdték „leleplezni" az antimarxista nézeteket, hanem békén hagyták azokat, akik másként gondolkodtak.*

Utólag is elégedetten tekintek vissza arra, hogy – miközben odakint viharos volt a tenger – az intézet aránylag békés sziget maradt. Számomra a kutatás volt a legfontosabb teendő, ami teljes erőbedobást, maximális koncentrációt igényel. Ehhez nyugalom kell.**

Elvetélt intézeti reform

Sokszor utaztam külföldre, mégpedig nemcsak egy-egy konferenciára vagy előadásra, hanem hosszabb tartózkodásra is. Kezdtem *belülről* megismerni, milyen az élet, hogyan folyik a kutatás és az oktatás a legnevesebb nyugati tudományos műhelyekben. Szerettem volna átültetni egyet s mást az ott megfigyelt gyakorlatból a mi intézetünkbe. 1969-ben vállalkoztam arra, hogy két kollégával, Schmidt Ádámmal és Kovács Jánossal együtt reformjavaslatot dolgozunk ki.[134] Noha mindhármunk gondolatai megjelentek az elkészült dokumentumban, a legkényesebb, legtöbb vitát kiváltó ajánlásokat én sugalmaztam.

Azt ajánlottam, hogy teremtsünk sokkal szorosabb kapcsolatot az intézeti előmenetel és a publikáció között. A publikációk értékét súlyozni kell. Adjunk nagyobb megbecsülést a külföldi publikációnak, továbbá vegyük tekintetbe a könyv kiadójának, illetve a cikket publikáló folyóiratnak a reputációját a tudományos világban.

Mindez teljesen magától értetődő követelmény volt a nyugati világban.*** Magyarországon azonban korántsem volt általánosan elfogadott. A magyaror-

* Bizonyára volt ebben szerepe annak is, hogy az intézet igazgatói, Friss István, Nyers Rezső, majd Sipos Aladár maguk nem kezdeményeztek politikai tisztogatásokat. Sőt, amikor például Bauer Tamás ellen politikai támadás indult, és „felülről" az eltávolítását követelték, Nyers Rezső, az akkori igazgató megvédte őt.

** A munkahely nyugodt légköre sokat segített nekem egy olyan időszakban, amikor magánéletemben válságos időszakon mentem keresztül. Laky Terézzel kötött első házasságom felbomlott. Amikor 1970-ben, a Yale Egyetemen töltött fél év után visszatértem Magyarországra, hamarosan új, közös lakásba költöztünk Dániel Zsuzsával, második feleségemmel.

*** Ott már az ellenkező véglettel kellett akkor – és kell ma is – küzdeni: a publikációkért folytatott hajsza túlzásai kárt is okozhatnak. Erre visszatérek majd egy későbbi fejezetben.

szági publikálás nem jelentett elég szigorú minőségi vizsgát. Megjelentek színvonalas és tartalmas tanulmányok, de mellettük aránylag könnyen fórumot kaphattak szakmailag igénytelen munkák is. Nagyon kevesen publikáltak Nyugaton, és még ritkábban fordult elő, hogy az igazán rangos folyóiratoknál próbálkoztak volna. Miközben a kezdődő „piaci szocializmus" gazdaságában elismerték: a termék igazi minőségi próbáját az jelenti, ha megállja a helyét a nyugati exportpiacért folytatott versenyben, a kutatás termékeit nem kellett ennek az exporttesztnek alávetni.

Nemcsak a publikációk szigorú nemzetközi minőségi próbája maradt el. A munkatársak egy része éveken át vegetálhatott az intézetben, miközben alig-alig vagy semmit sem publikált. Akit egyszer az intézetbe felvettek, az egy életen át ott ragadhatott akkor is, ha voltak tehetségesebb és termékenyebb kutatók, akik szívesen léptek volna a helyébe.

Még egy problémát kell megemlíteni. Többen azok közül is, akiknek voltak publikációik, nyugati mértékkel mérve igen alacsony hatékonysággal dolgoztak. Noha nem kötötte le energiájuk egy részét a tanítás, mint a nyugati egyetemi közgazdászokét, publikációik száma – még ha pusztán a mennyiségi adatokat tekintjük csak – töredéke volt annak, amit az első osztályú egyetemeken működő, hasonló életkorú nyugati kollégák produkáltak.

Nemcsak a külföldi tapasztalat hatására fogalmazódtak meg bennem az itt röviden összefoglalt követelmények. Saját munkaerkölcsömet és szakmai ambícióimat próbáltam volna megkövetelni másoktól. Ahogy a közmondás tartja: ki mint él, úgy ítél. Szívesen fordítom munkanapom egy kisebbik hányadát beszélgetésre, de az időm nagy részét produktív kutatómunkával szeretem eltölteni. Irritáltan figyeltem, hogyan töltik sokan az órákat-napokat vég nélküli beszélgetésekkel. Igaz, a csukott ajtók mögötti párbeszédek és viták némiképpen a nyílt közéletet, a szabad intellektuális és politikai diskurzust pótolták, segítették az eszmei tisztázódást, új gondolatokat ébresztettek a résztvevőkben és új ismereteket terjesztettek. Ám ami ezekben a beszélgetésekben előre vivő volt, menthetetlenül keveredett az improduktív és önismétlő fecsegéssel, és elvette az értékes időt a kutatómunkától.

Az intézet gazdasági vezetője azzal próbált munkafegyelmet teremteni, hogy elkezdte nyilvántartani, ki mikor érkezik az intézetbe, és mikor megy el. Ez a groteszk adminisztratív fegyelmezés nyilván semmit sem ér. A hajtóerőnek *belülről* kell jönnie. Arra gondoltam, a nyugati tapasztalatot mérlegelve, hogy sok kutatónál a belső motiváció nem független a külső ösztönzőktől, az intézetbe való felvétel, a munkahelyen való megmaradás, a ranglétrán való előmenetel s az intézettől kapott formális és informális elismerés feltételeitől. A javaslat mélyreható változtatásokat ajánlott az ösztönzés és az előléptetés módszereiben.

A reformjavaslat fogadtatása eléggé vegyes volt. Elismerő hümmögés – de igazság szerint a munkatársak többsége nem rokonszenvezett az elgondolással. Volt, aki azzal érvelt, hogy nyugati folyóiratok és kiadók visszadobják azokat a műveket, amelyeket marxisták írtak. (Nem igaz, számos ellenpélda hozható fel.) Mások azt fejtették ki: a Nyugatot nem érdekli, mi történik Keleten.

(Nem igaz. A publikáció esélye elég nagymértékben attól függ, milyen szakmai színvonalon tárgyalja a témát a kutató.)

Ismét mások, főleg négyszemközt, azzal érveltek, hogy ők eléggé messzire jutottak a rendszer kritikájában, de mondanivalójuk nem publikálható legálisan. (Ez már komolyabb érv – és ezzel részletesen foglalkozom majd egy későbbi fejezetben.)

Akkor sem gondoltam azt, hogy a nyugati folyóiratok szelekciós mechanizmusa hibátlanul működne, s ma még inkább kritikus szemmel figyelem a szerkesztési gyakorlatot. Néha indokolatlanul elvetnek szokatlan gondolatokat felvető, úttörő cikkeket, s ezzel hátráltatják fontos eredmények közlését. Nem ritka az ellenkező előjelű hiba sem. Nem túl értékes munkák átcsúsznak a szűrőkön, mert – noha nincs igazán fontos és újszerű mondanivalójuk – konformista módon beleilleszkednek a főáramlat szellemi világába, s átveszik annak stílusát és módszertanát. A gyengeségek és hibák ellenére szoros pozitív korreláció van egyfelől a munkák igazi tudományos értéke és a nemzetközileg rangosnak tartott folyóiratban való közlés között. Ezért utólag is helyesnek tartom, hogy megpróbáltam erősíteni kollégáim körében a tekintélyes orgánumokban való publikálás szándékát.

A vitában még egy érvet hoztak fel javaslataink ellen. Miért toljuk ennyire előtérbe a publikációt? Legalább annyira fontos vagy talán még fontosabb, hogy a munkatárs milyen mértékben vesz részt a gazdaságpolitika alakításában, milyen szerepet lát el szakértőként, tanácsadóként, miközben neve természetesen nem jelenik meg a publikált állami és párthatározatok és jogszabályok szövege alatt. Ezzel az érvvel is vitába szálltunk. Igen, a gazdaságpolitikai aktivitás lehet elismerésre méltó és fontos teljesítmény – de nem elég ahhoz, hogy valaki a *tudományos* pályán haladjon előre.

Az előző pontban politikai-világnézeti szempontok szerint elhatárolódó csoportosulások létezését írtam le. Most ez a reformjavaslat keresztbe metszette a politikai klaszterhatárokat, és átcsoportosította a munkatársi gárdát. Szép számmal akadtak, akik helyeselték az általunk ajánlott változtatásokat, mert már maguk is eredményesen publikáltak tekintélyes orgánumokban, vagy rokonszenveztek a javaslat szellemével, és azt ambicionálták, hogy a jövőben megjelenjenek munkáikkal a nemzetközi nyilvánosság előtt.* Viszont a javaslatot ellenezték – politikai álláspontra való tekintet nélkül – mindazok, akiknél vagy a tehetség, vagy a szorgalom, vagy az ambíció hiányzott ahhoz, hogy átvegyék a nyugati szakma normáit. Azok, akik nem akartak beállni a tudományos teljesítményt (többé-kevésbé megbízhatóan) igazoló publikációs versenybe.

* Számos magyar közgazdász, közöttük jó néhány intézeti kolléga figyelemre méltó publikációs teljesítményt ért el már a reformjavaslat benyújtása előtt, s később tovább nőtt a számuk. Ám a publikációs teljesítmény csak sok évvel a fent ismertetett vita után, fokozatosan került a szakmai minősítés és előmenetel fő kritériumai közé.

A reformjavaslat gyakorlatilag elsikkadt. Az intézet nem változtatta meg az általunk ajánlott szellemben saját hivatalos működési normáit és eljárásait. Minden maradt a régiben.

Más kérdés, hogy a munkatársak miképpen döntöttek, egyénileg, saját szakmai életstratégiájukról. Voltak, igaz, aránylag kevesen, akik komolyan és következetesen vállalták a nyugati szakma általi megmérettetést. Ebben a tudatban próbáltak, hol sikerrel, hol sikertelenül, külföldön publikálni, és konferencia-előadásaikkal a nyugati szakma előtt bemutatkozni. A legtöbben azonban nem is neveztek be a versenybe. Beszéltem több egykori kollégával, aki a rendszerváltás után elismerte, hogy nagy hibát követett el. A lemaradást azonban a sokéves vagy évtizedes késés miatt nem lehetett többé behozni.

Kitiltottak – mégis oktatok

Már korábban említettem, hogy amikor az intézet munkatársi gárdáját 1958-ban felülvizsgálták a pártkomisszárok, Háy László kijelentette: „Amíg én a Közgazdaságtudományi Egyetem rektora vagyok, Kornai itt nem taníthat." Nemcsak betartotta a szavát, de még utódai is hűek maradtak az elődöt elhatározásához. Sok neves külföldi egyetem szívesen látta, ha náluk tanítok. Ám az egyetem, amelynek akkor monopóliuma volt Magyarországon a közgazdasági oktatásban, a budapesti Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem (MKKE) évtizedeken át nem ajánlott fel nekem tanári állást. Feltételezem, hogy a párt felső körei sugalmazták vagy legalábbis megerősítették azt az elgondolást, miszerint Kornai kutathat, de azért távol kell tartani az ifjúságtól.*

Már messzire jutott a Kádár-rendszer bomlása, amikor 1987-ben megkaptam az első magyarországi egyetemi állásajánlatot az akkori rektortól, Csáki Csabától. Idézem Csáki Csabának írott válaszlevelemet.[135] „A Te kezdeményezésedre azután került sor..., amikor már elfogadtam a Harvard Egyetem meghívását. Hálás vagyok a Te figyelmedért, de azt kell mondanom: ez már túl későn jött. Egy életet csak egyszer él végig az ember; nem tudom, hogyan alakult volna az én életem, ha az MKKE előbb kezdeményezi a bekapcsolódásomat. Kijelenthetem: mielőtt végül is a Harvard ajánlatát elfogadtam volna, bármikor a megelőző három évtizedben kész lettem volna erőim jelentős részét az MKKE szolgálatába állítani. Egész tudományos pályafutásom során keserű és fájdalmas érzést okozott, hogy oda, ahol a fiatal magyar közgazdászokat kiképzik, engem nem hívtak meg oktatónak; nem kívánták megadni sem a tanársággal járó jogokat és szellemi befolyást, sem az ifjúsággal való

* A párt vezetői visszaemlékeztek arra, milyen erjesztő szerepet játszott 1956 októberében az egyetemi diákság. Igyekeztek hát elszigetelni a diákoktól azokat az értelmiségieket, akiknek szellemi hatását kockázatosnak érezték. Megengedték például, hogy az '56-os elítéltek közül jó páran akadémiai intézetben kutassanak – de egyikük sem kapott egyetemi állást.

szoros kapcsolat lehetőségét. Ez pótolhatatlan veszteség a számomra, amit más tanítási és kutatási eredmények nem egyenlítenek ki."

Ha professzori állást nem is kaptam, mégiscsak sikerült hol ilyen, hol amolyan formában oktatni az MKKE-n. 1968-ban megkaptam a „címzetes egyetemi tanári" címet. Ez ugyan nem adta meg a professzori állással járó jogokat és befolyást az egyetem életére, de lehetővé tette, hogy meghirdessek egy-egy szemináriumot vagy előadás-sorozatot. Három évfolyamon vezettem ún. „szakszemináriumot". Nem ismertem olyan mintát, amelyet követhettem volna; magam próbáltam kitalálni, mit tanítsak és hogyan. Egy-egy éven át intenzíven foglalkoztunk olyan problémákkal, amelyeket főként a saját kutatásaimból ismertem meg. Nagyon szerettem ezt a munkát, és a szemináriumok tagjaihoz mindmáig kedves emlékek és meleg érzelmi szálak kötnek. Reméltem, hogy a sok hivatalosan előírt és sokszor rutinszerűen előadott tananyag mellett, mintegy szellemi oltóanyagként, hasznos lesz a fiatalok számára első kézből megismerkedni egy kutató ember saját gondolataival, és szert tenni olyan nem ortodox tudásra, amit a hivatalos tananyag keretében nem tanulhattak meg. Nem annyira ismeretek átadására törekedtem, mint inkább arra, hogy felébresszem bennük a kritikus gondolkodás szellemét. Jó néhány rangos kutató közgazdász, tanár és gazdasági vezető került ki e szemináriumok hallgatói közül.

Különlegesen sokra tartom azokat a kapcsolatokat, amelyek az 1970-ben alakult Rajk Kollégiumhoz kötöttek. Magyarországon egyedülálló szellemi műhelyt hozott itt létre Chikán Attila, az igazgató. A Rajk Kollégium működési módja sok mindent átvett a Rákosi-korszakban feloszlatott népi kollégiumok és az Eötvös Kollégium hagyományaiból, valamint a nagy párizsi elitiskolák *(grandes écoles)* és az oxfordi–cambridge-i college-ok tapasztalataiból, s ezeket a tapasztalatokat saját újításaival módosította vagy egészítette ki. A kollégium diákjai az MKKE legjobbjai közül kerültek ki, gondos kiválasztás alapján. Olyan korszerű ismereteket oktattak itt, amelyeket az egyetemi oktatás keretében nem ismertek meg a diákok. Doktrínáktól elszakadó, független gondolkodásra nevelték a diákokat. Ez többek között abban is kifejezésre jutott, hogy kit hívtak meg előadni. A névsorban ott találhatók ismert értelmiségiek, akik pár évvel korábban még börtönben ültek, továbbá az 1970-es években szerveződő „demokratikus ellenzék", a kommunista rendszerrel szembenálló disszidens mozgalom szellemi vezetői.

Többször tartottam itt előadást. Ha készülőben volt egy új tanulmányom, szívesen próbáltam ki mondanivalómat azzal, hogy a Rajk Kollégium nyitott fülű, értő hallgatósága előtt adtam elő első ízben.

Azt a *graduate-képzést,* amely a PhD-fokozat elnyeréséhez szükséges, a legtöbb nyugati országban az egyetemek szolgáltatják. Az 5. fejezetben, saját pályafutásomhoz kapcsolódva már elmondtam, hogy a szovjet mintát követő országokban más volt az eljárás. A PhD-vel ekvivalens kandidátusi fokozat megszerzéséhez szükséges képzést, az ún. aspirantúrát nem az egyetem szervezte, hanem egy erre a célra létrehozott, az egyetemektől elkülönült központi intézmény, a Tudományos Minősítő Bizottság (TMB). Ez jelölte ki az aspiráns

szellemi irányítóját, az „aspiránsvezetőt". Ez kb. annak a szerepkörnek a keleti megfelelője, amit Nyugaton a graduate-diák *adviserje* tölt be. Más eltérések mellett az egyik legfontosabb különbség, hogy az advisert a diák választja, míg az aspiránsvezetőt az erre felhatalmazott szerv, a TMB jelöli ki, sokféle kritérium – nem utolsósorban politikai szempontok – alapján.*

Jómagam később, a Harvard Egyetemen számos graduate-diák munkáját segítettem adviserként. Magyarországon más volt a helyzet. 1956-ban nyertem el a kandidátusi címet, azóta – a Magyarországon érvényes jogszabály szerint – meg lett volna a hivatalos képesítésem és jogcímem ahhoz, hogy aspiránsvezető legyek. Ám a TMB, fennállásának majdnem fél évszázada alatt, egyetlenegyszer sem jelölt ki erre a feladatra. Nyugati nyelvre lefordítva: Magyarországon sohasem bíztak rám egyetlen graduate-diákot sem.

Fájó érzés erre gondolnom. A nyugati egyetemek nyelvén a professzor rendszerint akkor használja „az én diákom volt..." kifejezést valakivel kapcsolatban, ha adviserként segítette az illetőt a PhD graduate-programja keretében. *Ebben az értelemben* én senkiről sem mondhatom azt Magyarországon, hogy az én diákom volt. Némi kárpótlást ad az a tudat, hogy vannak közgazdászok, akik azt vallják: az én tanítványomnak tekintik önmagukat.

Hogyan lettem akadémikus?

A Magyar Tudományos Akadémiának, a szovjet mintát követve, többféle szerepköre volt. Mint az Akadémia egyik kutatóintézetének munkatársa, az Akadémia fizetett alkalmazottja voltam. Az MTA olyan munkaadó volt, amely több tízezer munkavállalót foglalkoztatott.

A Magyar Tudományos Akadémia egyúttal betölti a nemzeti akadémiák hagyományos szerepkörét is: azt deklarálja önmagáról, hogy ez az ország legkiválóbb tudósainak testülete. De hát ki minősüljön legkiválóbbnak? Ha csak az Akadémia alapszabályainak betűit olvassuk, a minősítési eljárás hasonlatos ahhoz, amit a nagy nyugati akadémiák alkalmaznak. Gondos előzetes értékelések alapján az Akadémia tagjai szuverén módon, többségi határozattal, titkos szavazással maguk választják meg az új tagokat.** Csakhogy érdemes közelebbről megvizsgálni, hogyan is ment végbe a *valóságban* a választás. Ez jól szemléltethető az én történetemmel.

Ha tüzetesen elolvassuk az Akadémia akkori alapszabályát, kiderül: az Akadémia tagjától elváratik, hogy a „leghaladóbb világnézetet" vallja magáé-

* Egyik szisztémában sincs szó egyoldalú döntésről: mindkettőben az advisernek, illetve aspiránsvezetőnek *el kell fogadnia* a megbízást.

** A tagságnak két fokozata van. Az alacsonyabb fokozat az Akadémia levelező tagja, a magasabb az Akadémia rendes tagja. Az alacsonyabb fokozat elnyerése a „nagy ugrás". Ezt kell szorgalmaznia annak, aki valakit be akar hozni tagként. A következő lépés már problémamentes. A levelező tagok egy idő elteltével szinte automatikusan lépnek elő rendes taggá.

nak.* Itt már bajban voltak azok, akik akadémiai tagnak akartak ajánlani engem.** Saját deklarációimból, amelyek dokumentálva voltak a káderlapjaimon, egyértelműen kiderült, hogy nem vagyok marxista–leninista. Ugyanezt megállapíthatta műveim bármely szakértő olvasója.

Amikor a tagságom problémája az 1970-es évek elején először felmerült az Akadémia addigi tagjainak körében, én már nevet szereztem magamnak nemcsak az országon belül, hanem külföldön is. Sőt, ami talán a legkényelmetlenebb volt: az Amerikai Tudományos Akadémia már megválasztott tagjának, és más nemzetközi elismerésekben is részesültem már. A Kádár-rezsimnek immár abban a korszakában vagyunk, amikor látványosan kívánja demonstrálni, mennyire civilizált, kulturált, „nyugatias" a szellemi élet Magyarországon. Hogyan veszi az ki magát, hogy egy magyar kutató tagja az amerikai akadémiának, de nem tagja a magyarnak? Nem halogathatták tovább, hogy megvitassák az akadémiai tagságomat.

Kénytelen vagyok aránylag részletesen leírni a választás formális folyamatát, mert enélkül nem lenne érthető, mi is történt valójában. A de jure választási processzus két lépésben megy végbe. Először a jelölt diszciplínájáért felelős akadémiai osztálynak (esetemben a jog-, a közgazdaság- és a többi társadalomtudomány ügyében illetékes IX. osztálynak) titkos szavazással kell döntenie arról, hogy kit terjeszt fel jelöltként a közgyűléshez. Ehhez az szükséges, hogy az illető megkapja a szavazatok egyszerű többségét. Utána az Akadémia összes tagját magában foglaló közgyűlés választja meg, ismét titkos szavazással, az osztályok jelöltjei közül az új tagokat. A közgyűlési szavazás eléggé gépies, az osztályok jelöltjei rendszerint elsöprő többséget kapnak. Az igazi küzdelem azért folyik, kinek a jelölését terjessze a közgyűlés elé az osztály.

Az akadémikusok nagy része párttag volt. Köztudott volt, hogy az osztály „hivatalos" tagjelölő ülését megelőzi az osztály párttag akadémikusainak értekezlete. Ezen a párttagok megállapodtak, hogy a számításba jövő személyek közül kire szavaznak majd igennel és kire nemmel. Mivel többségben voltak, a kommunista párttagok végeredményben eldönthették, kiből lesz új tag.

Az én jelölésem az első kísérlet alkalmával, az 1973-as tagválasztás előkészítésekor már az első állomáson, a párttagok ülésén elbukott. Amint azt a most hozzáférhető levéltári anyagokból megállapíthattam, a pártközpont illetékes osztálya jelentést készített a párt döntéshozó csúcsszerve, a Politikai Bizottság számára az 1973. évi közgyűlés előkészítéséről.[136] Ebben beszámolt arról, hogy a párttagok kinek a jelölését támogatták és kinek a jelölését vetették

* A Magyar Tudományos Akadémia alapszabályában az 1. paragrafus (1) bekezdése előírja: az MTA „a dialektikus materializmus tudományos világnézete alapján" végzi tevékenységét.

** Mindig voltak „önjelöltek", akik maguk lobbiztak akadémiai tagságukért, igyekeztek ajánlókat szerezni, és rábeszélni az akadémikusokat, hogy rájuk szavazzanak. Mások méltatlannak érezték az ilyesféle önreklámozást, s rábízták a kollégák szakmai lelkiismeretére, kit választanak. Ami a saját magatartásomat illeti – akár akadémiai tagságról, akár más kitüntetésről volt szó – mindig a második kategóriába tartoztam. Akik az 1970-es években pártoltak az én akadémiai tagságomat, saját szakmai ítéletük alapján, saját kezdeményezésükre tették.

el. Az én jelölésemet Friss István támogatta, viszont a kommunista párttagok többsége (köztük az a Háy László, aki már 1956 után kitiltott az egyetemi oktatásból) ellenezte.* A Politikai Bizottság állást foglalt az ügyemben: „nem támogatta" (értsd: megtiltotta) jelölésemet.[137]

A következő választás az 1976-os közgyűlésen vált esedékessé. Ezt is megelőzte a szokásos előkészítő folyamat. Ekkor a párttagok megbeszélésén már csak csekély többségben voltak azok, akik ellenezték a tagságomat. Ám ez a többség is elég volt ahhoz, hogy a kommunista párttagok megbeszélésének határozata elvesse jelölésemet.

Szokás szerint a pártközpont illetékes osztálya most, 1975 októberében is beterjesztette a jelentést az 1976-os akadémiai közgyűlés előkészítéséről. Itt többek között szerepelt az én ügyem is. A jelentés emlékeztetett a Politikai Bizottság két évvel korábbi negatív döntésére, s azt a kommentárt fűzte hozzá: a „helyzet lényegében nem változott".[138] Ezúttal a Politikai Bizottság nem döntött azonnal az akadémiai jelölésekről, hanem úgy határozott, hogy később visszatér a kérdésre.

Ezek után váratlan fordulatot vett a történet. Nemsokára lezajlott a közgazdász és jogász akadémikusok ülése az MTA IX. osztályának keretében. (Emlékeztetőül: ezen már nemcsak a párttagok, hanem valamennyi akadémikus részt vesz. Mint már említettem, de jure ez a testület „dönt" a jelölésről.) Papírforma szerint itt, a titkos szavazáson nem kaphattam volna többséget, ha minden párttag akadémikus az előzetes megállapodás szerint választ, azaz ellenem adja le szavazatát.

Mindenki meglepetésére impozáns többséggel megszavazták a jelölésemet. Tehát voltak párttag akadémikusok, akik a saját szűkebb körű értekezletükön ugyan nem szólaltak fel a jelölésem mellett, de a titkos szavazásnál – a titkosság védelme alatt megsértve a pártfegyelmet – mégis rám szavaztak.

Rajtam kívül még egy közgazdász, akivel kapcsolatban a pártnak nem volt politikai problémája, megkapta a szükséges többséget.

Viszont a helyzetet bonyolította, hogy ugyanakkor két további közgazdász, akit a pártközpont nyomatékosan támogatott, pontosan 50%-ot kapott a titkos szavazás során. Ha betű szerint veszik a hivatalos akadémiai szabályzatot, nem lett volna szabad őket jelöltként a közgyűlés elé terjeszteni, hiszen nem kapták meg a szavazatok többségét.

Kínos helyzet – így érezték az akadémiai ügyekért felelős funkcionáriusok. Kornai, ez a politikailag kétes ember, megkapta a többséget, és a mi két meg-

* A pártközpont illetékes osztályvezetője, Kornidesz Mihály, amikor 1975-ben újra felvetődött a jelölésem, visszaidézte azokat a véleményeket, amelyek hozzájuk az én munkásságomról az első jelölés alkalmával, 1972-ben eljutottak. Idézem, a jegyzőkönyv alapján (MOL M-KS 288. f. 5/682. ő.e. 3. p.), a Politikai Bizottság előtt elmondott szavait: „...amikor először vetődött fel a neve, ellentétes véleményeket hallottunk róla. Voltak, akik azt mondták, szakmailag gyenge, nem éri el a szintet, a gyakorlattól elszakadt szobatudós, és politikailag megbízhatatlannak tartották..."

bízható emberünk nem. Olyan súlyos dilemmának bizonyult ez, hogy nemcsak a döntéshozatal tulajdonképpeni igazi helyén, az Akadémián belül nem volt megoldható, de még a politikai irányítás középszintjén sem. Itt a politikai csúcsszervnek, a Politikai Bizottságnak kellett kimondania a döntő szót.

1976 januárjában a Politikai Bizottság ismét tárgyalta az akadémikusjelölések ügyét. Új előterjesztés készült, s a vitában a jelentés előterjesztője elmondta: sokfelé érdeklődtek a munkásságomról, és ezúttal kedvező véleményeket kaptak.[139] Végül Kádár János így foglalt állást (szó szerint idézem a jegyzőkönyvet): „Ami ezeket a változtatásokat illeti, Kornai szerintem elfogadható, mert az a politikai meggondolás nem mérvadó annyira. Nehéz az összehasonlítás, de mégsem pártfunkcióról, párttagságról, hanem a Tudományos Akadémiáról van szó, ahol elképzelhető némi kis politikai problémával rendelkező ember is, ha a tudományos munkája egyébként pozitív, termékeny, hasznos akadémiai tag lesz. Nem kizáró ok tehát, ha nem üti meg a régi párttag elvi szilárdságának a fokát."[140]

Ezzel a kérdés eldőlt. Most már tovább haladhatott az akadémiai tagságom ügye a maga útján.

A Pártközpontban azonban úgy látták: biztosítani kell, a kellő egyensúly végett, hogy – alapszabály ide, alapszabály oda – a két 50%-os jelöltet is felterjesszék, majd megszavazzák a közgyűlésen. Ha Kornai mellett három rendes, megbízható új ember is bekerül az Akadémiára, akkor már meglesz a kellő ellensúly. Így is történt; az adott évben, 1976-ban négy új közgazdász levelező tagot választott az Akadémia.

Így működött tehát, közelről nézve, az 1970-es években az Akadémia autonómiája, a szuverén titkos választás, az alapszabály érvényesítése. Sajátos módon elegyedett a szelekcióban a valódi tudományos teljesítmény mérlegelése azzal, hogy – mint az élet minden szférájában – a kommunista párt itt is érvényesíteni kívánta a maga hatalmi szempontjait. A politikai kritériumok szerinti szelekció erős hatása rányomta a bélyegét az akadémikusi testület összetételére, s ennek mind a mai napig ható konzekvenciái vannak.

Ami az én esetemben történt, körülbelül annak felelt meg, mintha mondjuk az Egyesült Államokban az országot kormányzó kabinet vitatta volna meg, majd az elnök döntött volna arról: X. Y. tudós lehet-e, legyen-e a National Academy vagy az American Academy tagja. Elég végiggondolni az analógiát, hogy érzékeljük a procedúra abszurd voltát.

Az akadémiai autonómia megnyírbálása mellett még egy fontos jelenséget szemléltet a történet, a Kádár–Aczél-kultúrpolitikára jellemző egyezkedési hajlandóságot. Kádárék nem riadtak vissza egy-egy engedménytől. Ilyesféle engedmény volt az én „beengedésem" az Akadémia tagjai közé, ha már a titkos szavazás oltalma alatt renitenskedő párttagok egy része éppen ezt óhajtja. Ugyanakkor biztosítani akarták, hogy a kezükben maradjanak az irányító pozíciók, továbbá – ha az „autonóm" szervezeteken belül ez volt politikai akaratuk érvényesítésének formális feltétele – övék legyen a mindenkori pártvonalat hűségesen követő többség.

A kommunista rendszerben a nemzeti tudományos akadémia tagjai kivételezett helyzetben vannak. Kiemelt fizetést kapnak, és számos egyéb előnyben részesülnek.

A Szovjetunióban még nagyobb volt a reputációja – a rangok és címek relatív presztízsskáláján – az akadémikusi titulusnak, mint az akkori Magyarországon. Nem sokkal megválasztásom után, szovjet barátaim javaslatára, akik ismerték tudományos munkásságomat, és személyesen akartak találkozni velem, meghívást kaptam a Szovjetunió Tudományos Akadémiájától egy moszkvai látogatásra. Amikor megérkeztem, senki sem várt a repülőtéren, de valahogy megoldottam (ami akkor nem volt könnyű feladat), hogy bejussak szálláshelyemre. Másnap reggel szólt a telefon; a szovjet akadémia nemzetközi osztályáról jelentkezett egy hang, sűrű bocsánatkérések közepette. Tegnap még azt hitték, hogy én csak a „tudományok doktora" vagyok. Ma megtudták, hogy a napokban megválasztottak akadémikusnak. Elnézést kérnek, kocsit kellett volna küldeniük értem a repülőtérre. Ettől kezdve Moszkvában szolgálati gépkocsi állt a rendelkezésemre, sofőrrel.

Magyarországon is sokat nyomott a latba az akadémikusi cím. Néhány évvel a megválasztásom előtt hagytuk el telefonnal felszerelt kis lakásunkat, és költöztünk át egy új, tágasabb lakásba. Az új otthon sok előnye mellett veszteségünk is volt: itt nem volt telefonvonal. Fiatalabb olvasóink, akik nem engedik ki a kezükből egy percre sem a mobiltelefonjukat, s akiket egymással vetélkedő telefontársaságok próbálnak csábítani minél több telefonálásra, talán el sem tudják képzelni, hogy abban az időben évekig kellett várni arra, amíg egy háztartás telefont kapott. Esetleg az összeköttetés segíthetett. Költözésünk után, 1975-ben intézetünk új igazgatóját, Nyers Rezsőt kértem meg, próbáljon nekem telefont szerezni. Nemrég még a párt nagyhatalmú titkára volt, szavára most is odafigyelt minden gazdasági ember. Beszélt is az illetékesekkel az érdekemben, majd – postai ismerőseinek tanácsára – a következő javaslatot tette. Még nem alkalmas a pillanat arra, hogy soron kívül telefont kapjak. Várjuk meg, míg egy lépcsőfokkal feljebb kerülök, és a Magyar Tudományos Akadémia tagja leszek, akkor próbálkozzunk újra. Így is történt. Akadémikus lettem, Nyers Rezső újra telefonált – és lám, pár nap múlva már jelentkeztek a telefonszerelők.

Kiváltságosnak lenni – ez erkölcsi dilemmákat vet fel. Többféle érzés keveredett bennem. Nyugtalanító volt azt tudnom, hogy olyan juttatásokat kapok, amelyekben sok más érdemes magyar kutató, a szellemi világ sok más embere nem részesül.* Ám úgy ítéltem meg, hogy ahhoz, amit kapok, nem érdemtele-

* Nyugati kollégákkal beszélgetve ismételtem tapasztaltam, hogy teljesen téves elképzeléseik voltak az akadémikusok anyagi privilégiumairól. Sokan közülük azt hitték, hogy azok nyugati mértékkel mérve különlegesen magas életszínvonalon élnek. Ez persze távol állt a valóságtól. Az akadémikus „kiemelt" fizetése töredéke volt az övékének. A tudósüdülők talán a

nül jutottam hozzá. Olyan tudós kollégák küzdöttek a megválasztásomért, akik őszintén becsülték munkámat. Úgy éreztem: nyugodt lelkiismerettel elfogadhatom azokat a kedvezményeket, amelyek együtt járnak az akadémiai tagsággal.

két–három csillagos szálloda minőségi szintjét érték el, miközben a nyugati professzorok sokkal igényesebb szállodát engedhettek meg maguknak. Igaz, nem ment eléjük szolgálati autó a repülőtérre, de nehézség nélkül kaptak taxit. Emellett nem kellett protekciót igénybe venniük ahhoz, hogy sokévi várakozás után telefonvonaluk legyen.

Az történt az akadémikusokkal is, ami a szocialista rendszer más, kedvezményezett csoportjaival is: az alacsony átlagos kutatói életszínvonalhoz képest részesültek anyagi kedvezményekben. A magam részéről azt éreztem az akadémikusi státus legfontosabb előnyének, hogy némileg lazította (bár nem oldotta fel) az utazás kötöttségeit és korlátait.

12. fejezet

ÚTKERESÉS ÉS FELKÉSZÜLÉS
1971–1976

ERŐLTETETT NÖVEKEDÉS, SZABÁLYOZÁS ÁRJELZÉSEK NÉLKÜL

Az *Anti-Equilibrium* című könyvem 1970-ben jelent meg. A következő hat–hét évben sokféle szellemi impulzus hatott rám: olvasmányok, viták, különböző irányokban elindított saját kutatásaim, utazások, fogyasztóként és saját lakásunk építtetőjeként szerzett személyes élmények. Mai fejjel visszatekintve erre az időszakra, megállapíthatom: valamennyi hatás segített felkészülni arra, hogy 1976-ban hozzákezdjek a szocialista gazdaság átfogó elemzéséhez, és számos olyan élményben volt részem, amely rányomta bélyegét egész további életemre, jóval későbbi munkáimra is. Ám csak utólag nevezhetem ezt a periódust „felkészülésnek" a néhány évvel később megírandó könyvhöz. 1971-ben még meg sem fordult a fejemben az a gondolat, hogy majdan egy monográfiát írok, amelynek a hiánygazdaság lesz a témája. Önéletrajzom egyik célja annak bemutatása – introspekcióval, saját tapasztalataimra alapozva –, hogyan megy végbe a közgazdasági kutatás során az alkotás folyamata; miképpen halad előre a megismerés és megértés, illetve hogyan téved zsákutcába, hogyan torpan meg. E cél érdekében jelezni fogom a kapcsolatot a friss szellemi élmény és a későbbi művek között. Ellentétben a könyv többi részével, az itt következő fejezet mondanivalója nem rendezhető logikai szerkezetbe. A sokféle, egymást követő vagy párhuzamosan zajló élmény, szellemi impulzus összetartó ereje a végeredmény, az 1980-ban elkészült könyv.

Ezekben az években fontos események mentek végbe a magyar gazdaságban. Az 1968-ban nagy lendülettel megkezdett reform az 1970-es évek elején megtorpant, sőt egy időre a visszahúzó, reformellenes erők oldalára billent a politikai hatalom mérlege. Néhány ponton visszaléptek a már említett változásokhoz képest. A szellemi életben, az ideológiai fronton is érzékelhető volt a korábbi megszorítások visszaállításának szándéka. Miközben természetesen erősen hatott rám az a környezet, amely körülvett, értek más impulzusok is, amelyek nem maradtak hatás nélkül.

Erőltetett vagy harmonikus növekedés

Jan Tinbergen holland professzor, aki Ragnar Frisch norvég tudóssal megosztva elsőként kapta meg a közgazdasági Nobel-díjat, meghívott, hogy tart-

sam meg a rotterdami egyetemen a „De Vries előadás-sorozat" 1971. évi előadását.

Tinbergen egyike volt a legnagyszerűbb embereknek, akikkel valaha is találkoztam. Rendkívüli tudása, gondolkodásmódjának eredetisége végtelen egyszerűséggel, szerénységgel és igazi szívbéli jósággal párosult. Talán csak egyetlen emberi gyengeséget láttam benne. A naivitásig menően hitt abban, hogy mások is olyanok, mint ő: annyira racionálisak, annyira tisztességesek, annyira önzetlenek.

Mint mindig, most is nagyon izgultam e különösen megtisztelő szereplés előtt, és mint máskor, most is úgy éreztem, hogy új témával kell kirukkolnom. Ekkor már hosszabb ideje foglalkoztattak a hosszú távú tervezés lehetőségei, részt vettem a növekedési stratégiákról folytatott vitákban. A hollandiai előadás témáját a *növekedéselmélet* tárgyköréből választottam.[141]

Egy hasonlattal kezdtem: „diszharmonikus benyomást kelt az az ember, aki felsőtestén finom anyagból készült inget, szép nyakkendőt, elegáns zakót hord; hozzá kopottas, de azért elfogadható nadrágot, a lábán pedig lyukas a cipő talpa".[142] Ilyesféle diszharmonikus benyomást keltenek azok az országok, amelyeknek különböző szektoraiban egyenetlenül megy végbe a fejlődés. Előadásom az ún. „szocialista iparosítás" elméletének kritikája volt, amely erényt próbált kovácsolni egy súlyos gondból, a növekedés nyomán kialakuló aránytalanságokból és diszharmóniából. Az előadás angol címében szereplő *rush* (hajsza, „hajrá") talán még kifejezőbb, mint a magyar „erőltetett növekedés". Rohanjunk előre, legyen minél magasabb a növekedés üteme, különösen a nehéziparban, akár azon az áron is, hogy közben háttérbe szorul a lakosság életszínvonalának emelése, a már eddig létrejött nemzeti vagyon, az épületek, gépek, felszerelések, utak gondos karbantartása, az egészségügy és az oktatás, a környezetvédelem, s nem képződik kellő tartalék előre nem látott nehézségek esetére.

Az előadás, amely könyv alakban az *Erőltetett vagy harmonikus növekedés* címet kapta, vitába szállt Albert Hirschman és Paul Streeten az idő tájt nagy feltűnést keltett, disequilibriumot támogató növekedési elméletével.[143] Szerintük kifejezetten előnyös, ha a fejlődő országokban szűk keresztmetszetek, hiányok, disequilibrium-állapotok jönnek létre, mert ezek erős lökést adnak a renyhe társadalomnak az arányosság és egyensúly helyreállítására. Ezzel szemben a szocialista gazdaság keserves tapasztalatai alapján én úgy láttam, hogy ezekből az aránytalanságokból sokkal több baj származik, mint haszon.* A szocialista gazdaságban készülő terveknek nem az a hibájuk, hogy renyheséget szülnek, hanem az ellenkezője, tehát az, hogy hiperaktivitásra, erőltetet-

* A könyvet lefordították többek között kínai nyelvre is. Nemrég Kínában jártam, és az ottani beszélgetésekben ismételten szóba került az abban foglalt elemzés. Kiderült, ott élesen megmutatkoznak a rendkívül gyors, túlfűtött növekedés és az azt kísérő egyoldalú „növekedési mánia" árnyoldalai és társadalmi veszteségei; a harmonikus növekedés követelményeinek hangoztatása időszerűbb, mint valaha.

ten felpörgetett beruházásokra késztetnek. A tanulmány érinti a torz, hajszolt növekedés és a széles körű hiány összefüggését – ám itt még nincs kidolgozva a két jelenségkör közötti ok-okozati kapcsolatok elemzése.

Az erőltetett növekedés elméleti vizsgálatához kapcsolódva, magyar statisztikai adatokat felhasználva, dinamikus szimulációs modellek szerkesztésével és alkalmazásával foglalkoztam, több társszerzővel együttműködve. Ekkor kezdtem megismerkedni a számítógépen végzett szimulációval, ezzel a rugalmas, elemzésre igen alkalmas módszerrel. Az egyik számítás, amelyet *tervszondázásnak* neveztünk, tanulságosan mutatta be a diszharmonikus növekedésnek, ezen belül elsősorban az infrastruktúra elhanyagolásának káros következményeit.*

Meghívás az angliai Cambridge-be

1971-ben Genfben egy konferencián vettem részt, amelyen jelen volt Richard Stone, a kiváló angol közgazdász. Első angliai utazásomkor, 1963-ban ismerkedtünk meg.** Négyszemközti beszélgetésre hívott, amelyben közölte: szívesen meghívnának, állandó jelleggel, a cambridge-i egyetemre. A tanszéken erősödik a feszültség a közgazdászok két csoportja között. Az egyiknek, a matematikai közgazdászoknak Frank Hahn a szellemi vezetője, a matematikai módszerek ellenzőinek pedig Joan Robinson és honfitársam, Káldor Miklós (a későbbi Lord Kaldor). Eddigi beszélgetései alapján úgy látja, hogy az én professzori kinevezésemet mindkét tábor szívesen látná. Talán még segíthetnék is a feszültségek oldásában. Nem a saját nevében, hanem kollégái megbízásából ajánlja fel tehát a professzori állást.

Cambridge! A közgazdaság-tudomány fellegvára, ahol Keynes dolgozott és tanított. Az a hely, ahol először léptem a nyugati tudomány világába, a gyönyörű sok száz éves college-ok, a virágokkal teli parkok és a folyópart meghitt nyugalommal teli világa. Most merült fel másodszor az emigráció lehetősége. Ám ez már nem az 1956–1957-es menekülési hullám bizonytalansággal teli időszaka. Tizenöt év telt el azóta, és most életem egész hátralévő részére kínáltak fel professzori állást, mégpedig a világ egyik legrangosabb egyetemén.

* Ebben a munkában feleségem, Dániel Zsuzsa, valamint Martos Béla és Jónás Anna voltak a társszerzőim.

** Stone nem elvont elméletekkel foglalkozó szobatudós volt, hanem leginkább a gyakorlatot közvetlenül segítő kutatások érdekelték.

Vezetésével készült az az elszámolási-statisztikai rendszer, amelyet az ENSZ is elfogadott, és amely azóta is a nemzetközi gazdaságstatisztika egyöntetűségét és összehasonlíthatóságát biztosítja. Stone néhány évvel később Nobel-díjat kapott. Karakterében jól összefért a tudományos munka iránti odaadás és az élet hétköznapi örömeinek élvezete. Sajátos eleganciával öltözött, szerette a finom ételeket és italokat. Sokféle társadalmi funkciót töltött be, ezek közül különös büszkeséggel emelte ki azt, hogy ő volt a King's College „Borbizottságának" elnöke. Ennek a bizottságnak a jogkörébe tartozik annak eldöntése, milyen borokat vásároljanak a college pincéje számára.

Rövid gondolkodási időt kértem, megbeszéltem feleségemmel, aki szintén részt vett a konferencián. Utána, a nagy megtiszteltetést megköszönve, nemet mondtam. A könyv egy későbbi részében majd még részletesebben visszatérek az „emigrálni vagy maradni" döntés nagy dilemmájára. Itt most csak a maga időrendi helyén jelezni akartam az eseményt.

Derékig gipszben – Keynes és Hirschman

1972 elején két műtétet hajtottak végre rajtam. Az operációk előtt többször és egyre gyakrabban kificamodott mindkét vállam; ezt az igen fájdalmas bajt kellett műtéti beavatkozásokkal megszüntetni. Heteken át – begipszelt felsőtesttel – korlátozva voltam a mozgásban.* Ideális alkalom az olvasásra! A kórházban zsúfolt, tízágyas szobában feküdtem, még egy széknek sem volt helye. Amikor már megengedték a felkelést, a legtöbb időt a folyosón üldögélve töltöttem. Később hazaengedtek a lábadozás idejére. Barátaim, akik a kórházban és később otthon meglátogattak, elcsodálkoztak, hogy szórakoztató krimik helyett Keynes alapművét, *A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elméletét* látták a kezemben.

Sok évvel korábban, 1957–1958 körül, autodidakta „egyetemi tanulmányaim" során egyszer már megismerkedtem a modern makroökonómiával, de akkor félreraktam memóriám egyik eldugott helyére. Keynest újraolvasva akkor tudatosodott bennem a gondolat, hogy a mi hiánygazdaságunk a keynesi disequilibrium tükörképe. Ahogy Keynes számára a *munkanélküliség* alkotja azt a mindenki által megfigyelhető jelenséget, amelyen keresztül bemutathatja és vizsgálhatja a kapitalizmus bajait, számomra az ellenkező előjelű szindróma, a *hiány* tölthetné be ezt a szerepet az elemzésben. Ő a gazdaságnak azt az állapotát írta le, amelyben az eladó és a vevő közötti tranzakciókat a *keresleti korlát* határolja be. A termelő termelne többet is, az adott árakon, de elégtelen a kereslet. Én ennek tükörképét, az ezzel ellentétes állapotot szeretném megérteni és megmagyarázni, nevezetesen azt a helyzetet, amelyben az eladó és a vevő közötti tranzakciókat a *kínálati korlát* határolja be. A fogyasztó vásárolna többet is, az adott árakon, de elégtelen a kínálat.

Mély nyomot hagyott bennem egy ez idő tájt szerzett másik irodalmi élményem is: Albert Hirschman briliáns kis könyve, a *Kivonulás, tiltakozás, hűség*. Alapgondolatát jól szemlélteti egy egyszerű példa. Az étterem egyik törzsvendége ismételten elégedetlen a felszolgált ételekkel. Mit tehet? Az egyik: panaszt tesz az üzletvezetőnél (tiltakozás). A másik: más étteremhez pártol át

* Elég groteszk látványt nyújtottam. Odahaza a liftben egy kisgyerek rémülten elsírta magát, amikor meglátott. Előrenyújtott karomat, vízszintes állapotban behajlítva, rögzítették. Gábor fiam, aki ismeretes a jó humoráról, egy ízben meg is jegyezte: merev, behajlított karom kiválóan alkalmas lenne nadrágfogas céljaira, majd mindjárt egy nadrág ráhelyezésével illusztrálta javaslatát.

(kivonulás). Igen ám, de ebben talán visszatartja a sokéves kapcsolat, amely eddigi törzshelyéhez fűzte (hűség).

Számos szituáció hasonlít ehhez a sémához. Ebben a dilemmában találja magát, elégedetlenség esetén, a vevő a megszokott üzletben, a részvénytulajdonos a tőzsdén, a tanuló és családja az eddigi iskolában. Meghallják-e a reklamációt, és tesznek-e valamit a baj kiküszöbölésére? Van-e kockázata annak, ha valaki felemeli a hangját? Mi a kilépés hatása? És egyáltalán van-e mód a kivonulásra? Hirschmannak éppen ezek a gondolatébresztő, provokáló kérdései vezettek el engem a hiánygazdaság problémáihoz. A Fiat vagy a Citroën vezetői akkor is elgondolkodnának, ha az autósok tömegesen panaszkodnának a kocsijaik minőségére, de még inkább megijednének, ha az addig hűséges vevők – se szó, se beszéd – átpártolnának a Toyotához vagy a Volkswagenhez. Ám mit érdekli a vevők hangja a Trabant vagy a Škoda készítőit? Miért is kellene félni az elpártolásuktól, ha egyszer készek éveken át sorban állni és várni? A krónikus hiánygazdaságban nincsen sem hatásos tiltakozás, sem fenyegető kivonulás. Eszi, nem eszi – nem kap mást.

Hirschman hangsúlyozza: mind a tiltakozáshoz, mind a kivonuláshoz mint jelzéshez – jó esetben – visszacsatolás tartozik. Ha a mechanizmus jól működik, akkor e jelzések hatására javul a helyzet. A rendszer vagy alrendszer akkor működik hatékonyan, ha mindkét jelzés szabadon érvényesülhet és mindkettő hatásos.

Hirschman gondolatai túlmutatnak a gazdaságon. Ő maga is említi az uralmon lévő sztálinista párt tagjának súlyos helyzetét: igazán lényeges kérdésekben nem emelheti fel a szavát, de nem is hagyhatja ott önként a pártot, mert azért súlyos megtorlásban részesülne. Éppen a visszacsatolások elfojtása okozza a sztálinista párt teljes megmerevedését, súlyos degenerálódását. Vagy a gondolatmenet egy másik elágazása: az emigráció dilemmája. Otthon maradni, és ott hangot adni az elégedetlenségnek, vagy a kivonulást, az ország elhagyását választani, és azzal is tiltakozni a hazai állapotok ellen?

Albert Hirschmant ekkor még csak írásaiból ismertem. Tíz évvel később személyesen is találkoztunk, amikor meghívott a princetoni *Institute for Advanced Study-ba.* A divatos áramlatoktól távolságot tartó eredeti látásmódja, kápráztatóan széles körű tudása és olvasottsága nagy szellemi élményt jelentett a számomra.

Műtéteim után a kórházból hazatérve, de még derékig gipszben vettem részt az anyám 80. születésnapján rendezett családi ünnepségen. Munyó nagy izgalommal várta ezt a napot; kissé szorongott, hogy megéri-e az eseményt. Elkészültek a fényképek, amelyen családjának minden tagja rajongó szeretettel veszi körül. Néhány hónappal később békésen elaludt, és nem ébredt fel többé. Élete utolsó éveiben nagyon sokszor találkoztunk és mindennap beszéltünk. Elmondhatatlan veszteség, hogy nem hallom a derűs hangját. Emlékszem, milyen különleges tisztelettel szólt azokról az orvosprofesszorokról, akik a család valamelyik tagját kezelték, és akiket „híres tanárként" emlegetett. Ezt sokkal magasabb rangnak tekintette, mint azt, amit a vagyon vagy az állami beosztás adhat az embereknek. De kár, hogy nem érhette meg azt az

időt, amikor a fiából is tanár lett! De kár, hogy nem látogathatott meg bennünket Amerikában! Milyen büszkén mesélt volna erről idős barátnőinek, amikor a Szent István körúti Szalay cukrászdában kávézgatott.

Tanítás Princetonban

Az operációk után talpra állva 1972-ben egy egész évre az Egyesült Államokba utaztunk.* Az első állomáshely az akadémiai tanév első félévére a princetoni egyetem volt.** Érdekes volt megfigyelni a fiatal közgazdászhallgatók különböző típusait. Több európai diák vett részt a kurzusomon, akik sokat gondolkodtak a kapitalista gazdaság különböző visszásságain, és szívesen látták volna annak egy javított, a jóléti állam irányába elmozduló változatát. Ez a gondolatkör felkeltette a figyelmüket a tervezés iránt, s ezért különösen érdekelte őket: mit lát az, aki „belülről" tanulmányozta a tervgazdaságot. Örömmel gondolok arra, hogy a kurzusnak az a két diákja, akivel személyes barátságot is kötöttünk ott Princetonban, milyen sokra vitte később. Egyikük, Louka Katseli, a görög tervhivatal elnöke volt az 1980-as évek elején, a szocialista Papandreu-kormány idején. A másik diákból, Kemál Dervisből a Világbank alelnöke lett, majd a legsúlyosabb gazdasági válság kezelésére hazahívták Törökországba, ahol szociáldemokrata politikai orientációval, pénzügyminiszterként dolgozott a legnehezebb években. Hosszú történelmi múltja van a török–görög konfliktusnak, amely különböző kiváltó okok következtében újra és újra fellángol. Jó érzés volt látni, hogy az egyetemi világ nemzetek feletti szellemi légkörében barátság szövődhet egy görög és egy török diák és házastársaik között.

Louka Katseli, Kemál Dervis és sok más, hasonlóan gondolkodó diák a modern kapitalista gazdaság baloldali irányzatú *reformjával* rokonszenvezett. Nem kívánták a rendszert felszámolni és más, szocialista rendszerrel felváltani. Többek között a kommunista rendszer súlyos bajai is visszatartották volna őket a forradalmi eszméktől. Ám ugyanott, Princetonban volt egy másik diákcsoport is. „Radikális közgazdászoknak" nevezték magukat. Szorgalmasan olvasták *A tőkét* (bár nem biztos, hogy annyira alaposan, mondatról-mondatra, mint én tettem 25 évvel korábban). Tudták, hogy ki vagyok, honnét jöttem, és azt is, hogy a *létező* szocializmus problémáiról esik szó az óráimon.*** Ennek

* Korábban megígértem olvasóimnak, hogy nem fogom őket úti beszámolókkal traktálni. Ígéretemet betartom. Noha ebben a fejezetben (és a könyv későbbi részeiben is) megemlítem több külföldi állomáshelyemet, nem turisztikai benyomásaimat mondom el, hanem az egyik vagy a másik helyen szerzett intellektuális élményeimet és politikai tapasztalataimat.

** Hálával és sok szeretettel gondolok vissza arra a sok figyelmes törődésre és szeretetteljes baráti segítségre, amelyben hazánkfia, Richard Quandt professzor, számos ismert mikroökonómiai mű szerzője részesített bennünket.

*** Sok értelmiségi gúnyosan használta a „létező" jelzőt. Szerintem igen találó megjelölés, és szívesen alkalmazom, idézőjel nélkül. A szocializmus létezett – és olyan volt, amilyen (és nem olyan, amilyennek a szocialista gondolat hívei eredetileg képzelték).

ellenére (vagy éppen ezért) egyikük sem vett részt a kurzusomon. Viszont egy ízben meghívtak egy tanrenden kívüli önképző összejövetelükre. Őszinte hitű és naiv, jó szándékú fiatalembereknek tűntek.

A beszélgetésre úgy mentem el, hogy nemcsak a keleti tapasztalattal voltam felfegyverkezve. Már 1968. évi amerikai látogatásom idején a *New Left* (új baloldal) egyik bölcsőjében, Kaliforniában megismerkedtem ennek az irányzatnak a gondolataival. Túl voltunk már az 1968-as párizsi diáklázadásokon; Európa több országában és odahaza, Budapesten is több helyen találkoztam az „újbalosokkal", és hol türelmesen, hol bosszankodva újra meg újra vitatkoztam velük. Zavart a tiltakozásuk a „fridzsiderszocializmus" ellen, miközben Magyarországon az emberek életkörülményeinek némi javulását jelentette az, hogy kissé enyhült a hiánygazdaság szorítása, és a fogyasztó végre hozzájuthatott korábban elérhetetlen hiánycikkekhez. A piacgazdaság térhódítása felé tett lépések az én szememben nem magasztos eszmék elárulását jelentették, hanem a józan ész felülkerekedését, az emberek életének megjavítása érdekében.

Akkortájt került a kezembe Assar Lindbeck, svéd közgazdász frissen megjelent könyve: *Az új baloldal politikai gazdaságtana: ahogy egy kívülálló látja (The Political Economy of the New Left: An Outsider's View)*, amely tömören és szellemesen foglalta össze az új baloldal nézeteit és a velük szembenálló liberális gondolatmenetet.

Amikor a princetoni ifjú „radikálisokkal" találkoztam, álláspontjukra felkészülve próbáltam ellenérvekkel előhozakodni. Sikertelenül. Nem a szocializmussal van a baj – hangoztatták –, hanem azzal, hogy a Szovjetunióban és a többi keleti országban *rosszul alkalmazták* a helyes szocialista eszméket. Jól kell csinálni... Ez a princetoni beszélgetés, és hasonlóképpen sok más találkozás a fejlett országok újbalos értelmiségi embereivel is azt igazolta, amit ennek a könyvnek a korábbi fejezeteiben a magam példáján állapítottam meg: a hit erősebb tud lenni a racionális érvelésnél. Akiben nagyon mély és őszinte a hit, annál rendszerint csak valami erős élmény hozza meg a fordulatot, valamiféle sokk, amely alapjaiban rendíti meg a korábbi meggyőződést.

Princetoni tartózkodásunk idején két-két hónapot velünk töltött három gyerekünk: Gábor, Judit és András. Miközben tanárként arról szereztem tapasztalatokat, mit gondol a szocializmusról az amerikai, a görög vagy a török diák, szülőként azt figyelhettük meg, milyen élményt jelent három magyar tinédzser számára az első találkozás Amerikával. Persze mindegyik gyerek más-más egyéniség, ezért mindegyik másként, a maga módján dolgozta fel az élményt. Ám azért voltak hasonlóságok is. Az magától értetődő, hogy – mint minden turista – ők is megbámulták a New York-i felhőkarcolókat, a képtárakat vagy a szép princetoni egyetemi campust. Itt most inkább csak azokat a reakciókat emelem ki, amelyeket mint a hiánygazdaság és a szocialista rendszer kutatója éreztem jellegzetesnek. Legalábbis az első napokban szinte falták azokat az élelmiszereket és üdítőitalokat, amelyekhez odahaza nem juthatott hozzá a magyar gyerek. Az egyik nem tudott ellenállni a fagylaltnak és a „Dr. Pepper" elnevezésű kotyvaléknak, a másik pukkadásig ette a cornflakest.

Egyiküket a számtalan tévécsatorna végtelen kínálata ejtette bűvöletbe, és valósággal odaragadt a képernyőhöz. A másikat elkápráztatta a rockzene, és azok a zenei hírességek, akik közül egyiket-másikat most eleven valóságban, koncerten is hallhatott. András és Judit pár hétig középiskolába járt Princetonban, Gábor pedig néhány hetet a Yale Egyetem egyik kollégiumában tölthetett el. Iskolai élményeik közül talán leginkább a diákok szabad – a magyar tanulókénál sokkal tágabb – választási lehetőségeit értékelték. Az amerikai életformával való első találkozás élménye erősen hatott mindhárom gyerekre, és amikor hazatértek, eltartott egy ideig, amíg visszailleszkedtek. Később azonban, ahogy érettebbé váltak, megerősödött bennük az élmények kedvező intellektuális hatása. Ma ők is, és mi, a szülők is úgy látjuk: az első amerikai út hozzájárult gondolkodásuk nyitottságához és szabadságszerető értékrendjük kialakulásához.

Még egy utószót kell hozzáfűzni az 1972-es princetoni időszakhoz. 1974-ben meghívást kaptam a princetoni egyetemtől állandó professzori állásra; hasonlót ahhoz, mint amit korábban az angliai Cambridge egyeteme ajánlott fel.[144] Még a környezet is kissé hasonló lett volna; a princetoni campus épületeinek stílusa, a szép park az angliai Cambridge és Oxford college-ainak hangulatát idézi. Ismét egy kísértő ajánlat – és ismét elutasító választ adtam.

Folytatás Stanfordban és Washingtonban

Az 1972–1973-as tanév második szemeszterét a Stanford Egyetemen töltöttük. Sokféle élményem kötődik ehhez az időszakhoz. A Kenneth Arrow-hoz, Alan és Jackie Manne-hez fűződő baráti szálak mellett most kerültünk közel Scitovsky Tiborhoz és feleségéhez, Erzsébethez. Már 1970-ben, a Yale Egyetemen megismerkedtem velük, de igazából ebben az időszakban vált a kapcsolat szoros barátsággá.

Tibor Magyarországon született és nevelkedett. Édesapja kiemelkedő személyisége volt a magyar közéletnek és az üzleti világnak, többek között szolgált külügyminiszterként, valamint a legnagyobb magyar kereskedelmi bank elnökeként. Konzervatív szemléletű úr volt. Tibor, miközben tiszteletteljes maradt a viszonya a szülőkkel, világnézetét tekintve elég hamar elkanyarodott tőlük. Liberális gondolkodású emberré vált, aki mindig együttérzéssel figyelte a szegények, a hátrányos helyzetűek életét, s ami a világ régióit illeti, az elmaradottabb országok fejlődését. Olyan gazdaságpolitikáért szállt síkra, amely ezeknek a rétegeknek és országoknak a helyzetén javítana.

Amikor közelebb kerültünk egymáshoz, már évtizedek óta az USA-ban élt. Finom, halk szavú, mindig derűs ember volt; sajátos ötvözete annak, ami a legjobb az európai és az amerikai kultúrában. Akkor még csak a társalgások keretében került szóba közöttünk, hogy sok amerikai, miközben nagy jómódban él, nem tudja igazán élvezni az életet: nem jár eleget színházba, hangversenyre, falja a hitvány „fast foodot", ahelyett, hogy finom és egészségesebb ételt enne. Évekkel később ezek a kritikus meglátások tudományosan rend-

szerezett és statisztikai adatokkal alátámasztott formában jelentek meg Tibor nagyszerű könyvében, az *Örömtelen gazdaságban.**

Sajnos ekkor, 1973-ban még nem került elő beszélgetéseinkben a piac működésének elemzése. Évekkel később, már *A hiány* megírása után derült ki, hogy gondolatainknak van egy fontos érintkezési pontja. Mindkettőnket a vevő és az eladó helyzetének *aszimmetriája* foglalkoztatott. (Ellentétben a szokványos megközelítéssel, amely hajlamos tökéletesen szimmetrikusnak, egymás tökéletes tükörképének tekinteni a tranzakció két oldalán álló feleket.) Scitovsky az eladó és vevő közötti aszimmetria egy fontos aspektusát már egy sokkal korábbi dolgozatában tisztázta: megkülönböztette a *price-maker* és a *price-taker* (ármeghatározó és árelfogadó) szerepkörét és viselkedését. Tiborról ekkor, 1973-ban még nem tudtam, hogy ezt a megkülönböztetést ő vezette be a közgazdaság-tudományba. Ő szerényen meg sem említette (talán ezért is sikkadt el a téma a beszélgetéseinkben).

A tanév végeztével egy hónapra Washingtonba utaztunk. Akkor még nem adták egymásnak a kilincset a kelet-európaiak a washingtoni nemzetközi pénzügyi intézményekben. Ha jól tudom, én voltam az egyedüli kelet-európai közgazdászkutató, aki már 1968 óta részt vett (a kommunista rezsimek által az imperializmus ügynökségének bélyegzett) Világbank kutatási részlegének munkájában. Két tanulmányt készítettem számukra. Mindkettő megjelent, és vállaltam a nyilvánosság előtt annak közlését, hogy a Világbank megbízásából készültek.

Washingtoni tartózkodásunk idején robbant ki a Watergate-ügy. Ekkor már eléggé kiismertem magamat az Egyesült Államok életében. Már korábban is nagy hatással volt rám a *New York Times* vagy a *Washington Post* olvasása. Akik a név nélkül közölt vezércikkeket írták, többnyire tömören, kristálytiszta logikával, megbízható információkra támaszkodva fejtették ki azt a liberális álláspontot, amellyel rokonszenveztem. Nem kevésbé imponált ezeknek az újságoknak az *op-ed* oldala,** az itt közölt nyílt viták, az egymással összecsapó nézetek. Hasonló hatást tett rám a *Public Channel* (a nem kereskedelmi, főleg magánadományokból finanszírozott) tévécsatorna esti híradója, a híres MacNeil-Lehrer Hour, amelyben – a hírek tárgyilagos ismertetése mellett – rendszerint egy-egy vitának is helyet adtak. Ha belpolitikáról volt szó, akkor egymás mellett ült a republikánus és a demokrata véleményt kifejtő politikus, ha az India–Pakisztán-konfliktus volt napirenden, akkor ott volt az indiai és a pakisztáni nagykövet. Az egymással szembeszegülő nézetek mindegyike hallathatta hangját, s ez a hang civilizált volt az ellenféllel szemben is. A vita vezetője nem foglalt állást, de feltette az összes kényes kérdést. A mindennapi események kommentárjaiban ismertem meg, mit jelent a szólás-

* Úgy tűnik, hogy a könyv megjelenése óta, az utolsó egy-két évtizedben jelentős fejlődés ment végbe Amerikában a fogyasztás korábban kiáltóan jelentkező torzulásainak leküzdésében.

** *Opinions and editorials,* vélemények és szerkesztőségi állásfoglalások.

szabadság, a vita kultúrája. Mindez a demokrácia egyik iskolája volt a számomra.*

Amikor tehát a Watergate-ügy megkezdődött, már volt némi fogalmam arról, hogyan működik a szabad sajtó. Ám persze még ott is, ahol pedig a sajtószabadság évszázadok óta szerves része az állampolgárok életének, szokatlan esemény, hogy egy napilap a szabadságjogokkal packázó, ellenszenves elnök sebezhető pontját eltalálja. Utána pedig a rendőrkutya szívósságával a nyomok után szaglásszon, újabb és újabb leleplezésekkel álljon elő. Odahaza a kommentátorok, mégpedig nemcsak a hivatalos vonal képviselői, hanem a helyzetben rosszul kiigazodó független értelmiségiek is azzal álltak elő, hogy bizonyára az ultrareakciósok támadják Nixont, amiért az enyhített a Kína és a Szovjetunió iránti merev amerikai magatartáson. Ezzel szemben jómagam már képes voltam bizonyos fokig „belülről" nézni és megérteni, mi történik Amerikában. A támadás éppen az ellenkező irányból jött. Azok akarták eltávolítani a posztjáról Nixont, akik a demokráciát és az emberi szabadságjogokat féltették a mindenki iránt bizalmatlan, kemény kezű, a törvényesség határait súroló vagy azokat átlépő módszereket alkalmazó, hatalommániás elnöktől. Nemcsak a választás előtti törvénytelen akció miatt támadták, hanem később azokért a kísérletekért is, ahogy megpróbálta a nyomokat eltüntetni, a résztvevőket és a tanúkat hamis vallomásra, *cover-upra,* a vétkek eltussolására vagy teljes letagadására ösztökélni. Mintha csak egy izgalmas krimit figyeltünk volna, megbabonázva ültünk a képernyő előtt, s néztük a tanúvallomásokat és a kongresszusi vizsgálatokat.

Mire a Watergate-ügyben a végkifejletre került volna sor, már elhagytuk Amerikát. Odahaza megnyugvással fogadtuk, hogy Nixon lemondott.

Vegetatív szabályozás

Az *Anti-Equilibrium* megjelenése után, az 1970-es évek elején néhány munkatársammal, Martos Bélával, Simonovits Andrással és Kapitány Zsuzsával együtt nyomban hozzákezdtünk a könyv néhány gondolatának matematikai modellezéséhez.** 1973-ban jelent meg első, Martos Bélával közös publikáci-

* Nem olvastam bulvársajtót és nem néztem a mérhetetlen mennyiségben tálalt hitvány tévéműsorokat. Amire nyitva voltam, az az amerikai sajtó és a tévé krémje, a legmagasabb színvonalú zsurnalisztika volt. Azt azonban hamar megértettem, hogy a *kettő együtt jár.* A sajtószabadság lehetővé teszi az igényes megszólalást, a mindenkori kormányzat éles bírálatát – de egyúttal kinyitja a zsilipeket a kulturális szennyáradat előtt. Ezek, sajnos, ikertermékek. A sajtószabadság társul a piacgazdasággal, a vállalkozás szabadságával, márpedig a hitvány kulturális termékek előállítása és eladása óriási üzleti lehetőségeket kínál.

** Nem véletlenül használok ebben a részben többes szám első személyt, hanem mert a kutatást végző csoport közös eszméiről számolok be. Simonovits András az itt leírt kutatási irányzatot „magyar szabályozáselméleti iskolának" nevezte el 2003-ban írott cikkében.

ónk e témakörben *Gazdasági rendszerek vegetatív működése* címmel. Angolul az *Econometrica* 1973-ban közölte.[145]

A metaforát a magasabb rendű élő szervezetek, például az ember idegrendszerének elméletéből vettük át. A szabályozás magasabb szintű feladatait a központi idegrendszer végzi, az egyszerűbbeket, például a légzést, az emésztést, a vérkeringést, a szív, a tüdő, a gyomor, a belek, a vesék automatikus működtetését a vegetatív (az angol orvosi nyelvben használatos kifejezéssel: az autonóm) idegrendszer szabályozza. Hasonló munkamegosztás található a gazdasági rendszerben. Számos sokszor ismétlődő, szinte automatikus szabályozási feladatot igen egyszerű mechanizmusok látnak el.

A cikk általános formában fejti ki ezt a gondolatot, majd részletesen, matematikai formában kidolgoz egy példát: a készletjelzés alapján történő szabályozást. Gondoljunk például egy szupermarketre. A folyamatos utánpótláshoz nem érdemes addig várni, amíg a túlkereslet vagy túlkínálat nyomán fel- vagy lemegy a termék ára, nő vagy csökken a haszonrés. Elég megfigyelni a szóban forgó áru készletét. Ha egy-egy termékből csökken a készlet, érdemes utánarendelni az árut. Ha a készlet a normális szint fölé duzzad, akkor várnak, míg újra leapad, ekkor újra rendelnek, és így tovább. Szokványos üzletmenet mellett árjelzés nélkül, pusztán a készletek duzzadását-apadását figyelve biztosítható a vevő zavartalan ellátása.

Többféle jelzéssel foglalkoztunk. Egy másik fontos, nem árjellegű jelzés a rendelésállomány, vagy egy ezzel rokon másik információ: az áruért várakozó sor hossza. Van egy „normális" sorhossz. Ha a sor hosszabb a szokványosnál, akkor több terméket vagy szolgáltatást kell felkínálni. Ha „túl kevesen" állnak sorba, akkor érdemes átcsoportosítani az erőforrásokat oda, ahol a sor a szokásosnál hosszabb.*

Sokféle következtetés adódik ezekből a megfigyelésekből.

A szocialista gazdaságot számos szerző úgy állítja be, mintha minden szabályozás a központ kezében futna össze. Ez nem állja meg a helyét. Valójában – bármilyen szélsőségesen centralizált is ez a rendszer – sok folyamata mégis decentralizáltan szabályozódik, a fentiekben körvonalazott elemi, egyszerű, „vegetatív" szabályozási mechanizmusok révén.

Igaz, ez a fajta „vegetatív" decentralizálás nem képes az erőforrások *hatékony* allokációjára. Nem alkalmas arra, hogy vezérelje a technikai fejlődéshez, az új termékek iránt mutatkozó igényekhez történő adaptációt. Ez utóbbi szabályozási funkciókhoz nélkülözhetetlenek a relatív szűkösségeket jól tükröző árak, valamint az árakra, költségekre, profitra reagáló ösztönzők. A vegetatív szabályozás csak a megszokott technológia, az adott input-output kombináció, a kínálatnak és a keresletnek már kialakult termékösszetétele mellett képes ellátni a koordinációt. Úgy is mondhatjuk: pusztán a termelés konzer-

* *A hiány* még egy figyelemreméltó nem árjellegű információt említ: a „katasztrófa"-jelzést. Bizonyos döntéseket addig halogatnak, amíg a súlyos baj be nem következik. Amikor azután kitör a katasztrófa, meghozzák az intézkedést.

vatív, az eddigi mintákat fenntartó adaptációjának elemi összehangolását biztosíthatja – erre azonban valóban képes. Vagyis alkalmas arra, hogy a gazdaságot jól-rosszul, de működtesse.

Kutatásunk egyik centrális jelentőségű fogalma a „működőképesség" *(viability)* volt.* Azt akartuk megérteni, hogyan lehetséges az, hogy a szocialista rendszer a torz árak és hibás ösztönzők ellenére mégiscsak mindennap túléli az előző napot. (Az időben előreugorva megjegyzem: a rendszerváltás után a köznyelvben, de még a szakemberek körében is elterjedt az az állítás, miszerint a szocializmus azért omlott össze, mert „nem működött". Ez jól hangzik, de nem állja meg a helyét. A rendszer elemi folyamatai az utolsó napig „működtek", az emberek bementek a munkahelyükre és dolgoztak, a vevőket kiszolgálták a boltokban, a gyerekeket tanították az iskolában, a betegeket ápolták a kórházakban és így tovább. A rendszer nem működött *jól,* diszfunkcionális vonásai legyengítették, hívei megtántorodtak, nem tudott többé ellenállni a külső nyomásnak – és még folytathatnák a sort az összeomlás okainak igazi elemzésére törekedve. Ám a működőképesség elemi követelményeinek mindvégig eleget tudott tenni.) Miért? A válaszhoz nem elég a központi tervutasításokra, valamint a represszió fegyelmező hatására gondolni. A válasz egyik fontos részét a vegetatív szabályozás adja meg.

Noha mi a szocialista gazdaság vizsgálatára összpontosítottuk figyelmünket, mondanivalónk tulajdonképpen túlmutatott ezeken a határokon. *Minden* gazdasági rendszerben létezik vegetatív szabályozás, s mindegyikben ez látja el a primitív, elemi szabályozási funkciók számottevő részét.

Néhány modellünk megszerkesztésekor abból indultunk ki, hogy a gazdaság egyes elemi folyamatainak szabályozása némileg hasonlít ahhoz a mechanizmushoz, amilyet például a lakásokban alkalmaznak a központi fűtés szabályozására. Ott a termosztátot beállítjuk a kívánt középhőmérsékletre. Nevezzük ezt a hőmérséklet *normájának.* Ha a tényleges hőmérséklet magasabb a normánál, a fűtés kikapcsol, a hőmérséklet csökken, ha alacsonyabb, akkor a fűtés bekapcsol és a hőmérséklet nő. Ezt neveztük el *norma szerinti szabályozásnak.* Úgy láttuk, hogy a gazdaságnak (sőt, ezen túlmenően, a társadalom nem gazdasági szféráinak) sokféle folyamatát ilyesféle mechanizmus irányítja. Nem foglalkoztunk azzal, hogy miképpen alakulnak ki a normák. Ám ha már adva vannak, akkor a norma szerinti szabályozás *működőképes.*

Százféle tapasztalat támasztja alá, hogy léteznek normák, s hogy a társadalom különböző módon tereli a normáktól eltérő egyéneket és a szervezeteket vissza, a normák közelébe. Ezt láttuk magunk körül a szocializmusban, amely nemigen tűrte meg, hogy az emberek „kilógjanak a sorból", viselkedésük eltérjen a szabványostól. Meg voltunk győződve arról, hogy itt sokkal általánosabb jelenségről van szó, amely sokféle módon megnyilvánul más rendszerek-

* A működőképesség feltétele a hatékonyságnak és az optimalitásnak. Az állítás azonban nem fordítható meg. Nem hatékony, nem optimális rendszer is lehet működőképes.

ben is.* Kutatásunk eredményeit előbb folyóiratcikkekben jelentettük meg, majd kötetben foglaltuk össze. Ez jóval a fejezet címében jelzett periódus után, 1981-ben jelent meg, *Szabályozás árjelzések nélkül* címmel.[146] Ennek kapcsán itt érdemes összefoglalni az egész, mintegy tízéves időszakon át tartó kutatásra vonatkozó észrevételeimet. Ha csupán az akadémiai publikációk rangjával mérnénk az eredményeket, nem lenne okunk az elégedetlenségre. Tekintélyes folyóiratok közölték a cikkeket, az egyik legnagyobb presztízsű kiadó, a North-Holland híres „zöld sorozatában"** tette közzé a tanulmánykötetet.[147] Mégsem hallgathatom el, hogy nagyobb visszhangot vártam, amikor ez a kutatási irány elindult.***

Sejtésem szerint ennek több oka lehetett. Az egyik ok, hogy a társadalmi-politikai-gazdasági rendszerek összehasonlításával foglalkozó közgazdászok nagy része jobban érdeklődött az olyan kutatások iránt, amelyeknek volt valamilyen ideológiai-politikai töltésük, vagy legalábbis ilyesféle „mellékzöngéjük". Piac versus központi tervezés, árak versus utasítások, centralizáció versus decentralizáció – ezek az igazán izgalmas témák, bármelyik oldalon álljon is a kutató a politikában. Olyasfajta jelenség, amely mindegyik rendszerben létezik, kevésbé hozta lázba a szovjetológusokat, a Kelet-Európa vagy Kína elemzésére specializálódott közgazdászokat.° Különösen érvényes ez a magyarázat olyan kutatókra, akik (akár a szocialista világon belül, akár azon kívül) szemben álltak a kommunista rendszerrel. Ők olyan modelleket szerettek volna látni (és én más munkáimban produkáltam is ilyeneket), amelyek a szocialista rendszer visszásságait mutatják be. Sokkal kevésbé voltak kíváncsiak arra, miért képes a szocialista gazdaság, diszfunkcionális vonásai ellenére, mégiscsak tovább vegetálni. (Mennyire találó éppen ebben az összefüggésben a „vegetatív" jelző!)

Tekintsünk most a közgazdászszakma egy másik csoportosulására: az elmélet embereire. Azt még könnyen megértem, hogy például a Közgazdaságtudományi Intézetben felborzolt kedéllyel figyelték a kutatást azok az elméleti

* Ismeretes egy másik vegetatív szabályozási mechanizmus, amelyben a megfigyelt változó csak meghatározott alsó és felső korlátok között mozoghat. Ezek a rendszer *tűrési (toleran-cia-) határai*.

Az akkor még kezdő (azóta nagy szakmai hírnevet szerzett) lengyel–francia kutató, Irena Grosfeld dolgozta ki a tűrési határokkal operáló mechanizmusok matematikai modelljeit. Ez a mechanizmus igen széles körben érvényesül nemcsak a szűkebb értelemben vett gazdasági szférában, hanem a politikában és a társadalmi viselkedés szabályozásában is.

** A *Contributions to Economic Analysis* című sorozatról van szó, amelynek a mi könyvünk volt a 133. kötete.

*** Itt, a várakozások és a teljesülés összemérésekor csak a saját nevemben szólhatok. Nem tudom, hogy a csoport többi tagja osztja-e a véleményemet.

° Lehet, hogy ebben a körben szép számmal voltak közgazdászok, akiket a tanulmányainkban alkalmazott matematikai apparátus eleve elrettentett. Mindjárt rátérek annak megvilágítására, hogy viszont azok a közgazdászok, akik szívesen olvassák a matematikai modellek formanyelvén írott munkákat, az általunk alkalmazott *speciális* matematikai megközelítéstől idegenkedtek.

kutatók, akik ellenszenvet éreztek a matematikai módszerek alkalmazásával szemben. De vajon miért nem keltett nagyobb visszhangot az olyan magyarországi és külföldi körökben, akik maguk is a formalizált elméleti elemzés hívei? Azzal nem indokolható, hogy nem volt alkalmuk megismerni, hiszen rendszeres olvasmányaik közé tartoztak az *Econometrica* vagy a North- Holland „zöld könyvei". Van olyan munkám, amelynek nyugati befogadását akadályozta vagy nehezítette a matematikai formalizálás hiánya. Itt azonban nem erről volt szó, hiszen gondolatainkat a matematikai modellek nyelvén, korszerű – sőt mondhatnám: elegáns – formalizmussal felfegyverezve adtuk elő.

Véleményem szerint talán a magyarázat elsősorban az *elméleti apparátusban* keresendő. Tanulmányainkban nem szerepeltek „optimumkritériumok". Nem beszéltünk arról, vannak-e a gazdaság szereplőinek hasznossági függvényei, vannak-e olyan céljaik, amelyeket el akarnak érni. Mi szimplább, elementárisabb jellegű (és ezért sok szempontból általánosabb érvényű) modellel képeztük le a gazdasági rendszer szereplőinek viselkedését. A döntéshozót valamilyen impulzus éri, mire ő valamilyen szabályossággal reagál. Ehhez az egyszerű formulához (impulzus→reakció) igazodik a felhasznált matematikai apparátus: differencia- vagy differenciálegyenletek. Nem optimális megoldásokat kerestünk, hanem azt, hogy vannak-e a rendszernek, adott szabályozási mechanizmus mellett, fenntartható dinamikus pályái, s ha igen, melyek a jellegzetes tulajdonságaik. Modelljeink tehát a gazdasági rendszer vagy alrendszer szimpla mozgástörvényeit akarták leképezni. Tulajdonképpen sok hasonlóságot mutattak ahhoz a szemlélethez, amelyet számos természettudomány alkalmaz.

A közgazdaság-tudomány főáramlatainak művelőibe, s ezen belül különösen a matematikai módszereket alkalmazó teoretikus közgazdászokba mélyen belerögződött az a rutin, hogy nincsen modell optimalizálás nélkül. Nincsen értelmes mikroökonómia anélkül, hogy meg ne mondanánk, mi a döntéshozók hasznossági függvénye. Kötelező bebizonyítani, hogy valamilyen makroszabályosság jól összefér a „mikromegalapozással", értsd, a hasznosságmaximalizáló „racionális" döntéshozóra vonatkozó neoklasszikus kikötésekkel. Az utóbbi évtizedekben nemcsak hogy nem enyhült, hanem agresszívebbé vált ez a követelés. Elmúltak azok a fellazult állapotok, amikor keynesi ihletésre pusztán az empirikus megfigyelés alapján arról lehetett beszélni, hogy egy impulzus (mondjuk a kamatláb emelése) valamilyen választ vált ki. Tessék bemutatni, hogy a megfigyelt szabályosság összefér-e a mikroviselkedés neoklasszikus elméleti megalapozásával! Ebből a szigorú fegyelemből, az ortodox döntéselméleti alapok világából kirítt az általunk prezentált modellcsalád.

Elkedvetlenítő – de talán nem reménytelen a helyzet. Nem vagyok egyedül, hanem mások is osztják azt a meggyőződésemet, hogy egy szűk és körülhatárolt érvényű elmélet monopolhelyzete előbb-utóbb fékezi a megértés-megismerés folyamatát. Sok mindent jól meg lehet magyarázni a doktriner mikroalapokból kiindulva. Ám a gazdaság és a társadalom sok egyéb jelenségének magyarázatához ez a megalapozás vagy feleslegesen szigorú (erre volt példa a „vegetatív szabályozás"), vagy pedig egyenesen félrevezető. (Ez a hely-

zet például a politikai szféra, illetve a politika és a gazdaság közti kapcsolatok vizsgálatánál.) S ha sokan így érzik, akkor előbb-utóbb kitör a kutatás ezekből a béklyókból.

Az adaptáció csikorgó gépezete

1974-ben írtam egy tanulmányt *Az adaptáció csikorgó gépezete* címmel (az alábbiakban röviden *Csikorgóként* említem).[148] Ez megelőlegezte *A hiány* számos gondolatát. A tanulmány címe találó. Ám szövegében sok volt még az ügyetlenség, a gondolatmenet még kiforratlan állapotban volt, a fogalmi apparátus még csak félig volt készen. A *Csikorgóban* az intézetben folytatott vita során néhányan meglátták az immanens értéket, de a munka rossz ízű, durva kritikákban is részesült. Ebben kollégám, Erdős Péter járt elől.

Már többször említettem a nevét. Érdekes beszélgetőpartner volt, amikor először, 1955-ben az intézetbe kerültem és szobatársak lettünk. Egy ideig hozzá voltam beosztva segédmunkatársként. Később eléggé eltávolodtunk egymástól, különösen akkor, amikor ő az elsők között lépett be 1957-ben a pártba, én pedig elzárkóztam ettől. Mindazonáltal barátságos maradt a viszonyunk.

Péter esze úgy vágott, mint a borotva. Marxista képzettsége párosult a nyugati irodalom, elsősorban Keynes alapos ismeretével. Sajátos ötvözete volt a szellemi nyitottságnak, a fennálló politikai és gazdasági állapot kritikus szemléletének és a kommunista eszméhez való feltétlen ragaszkodásnak. Nem is egyszer félreállították, egy időre a pártból is kizárták, ám ő makacsul, mindhalálig kitartott.

Ha egy tanulmány nem tetszett neki, nem egyszerűen megbírálta, hanem a szó szoros értelmében ízekre szedte. Ehhez igénybe vette nemcsak a racionális érvelés, hanem az arrogáns gúny eszközét is. Volt kitől tanulnia ezt a stílust, Marxtól, Lenintől – de ebben talán még a mesterein is túltett. Egyébként nemcsak marxisták között találkoztam ilyesfajta intellektuális szadizmussal, hanem más körökben is. Van, akinek valóságos élvezetet okoz egy másik ember munkájának szétmarcangolása, intellektusának megalázása. Akkor is viszolyogva néztem az ilyen Erdős-féle vérengzéseket, ha más munkáját szemelte ki. Most az én *Csikorgóm* került terítékre.

Túlestem rajta. Akár hálás is lehetnék a kritikáért. Jobb, hogy ezt a félkész munkát nem nyújtottam be könyvkiadónak, és később a jóval érettebb *A hiányt* publikáltam. Ahhoz azonban, hogy a kutató hajlandó legyen munkájának alapos revíziójára, nem kell szellemileg megalázni.* A jogos bírálat el-

* Felmerülhet a kérdés: miért nem teszem túl magam egy vállrándítással vagy egy kis öniróniával ezen a régi élményen. Nem lennék őszinte az olvasóhoz, ha ezt tenném. Nemrég olvastam D. Draaisma tanulságos könyvét a memória természetéről. Kimutatható, hogy az emberi emlékezet rendkívüli élességgel őrzi meg a megaláztatás élményeit, többnyire sokkal részletesebben és pontosabban, mint a sikerek és örömök pillanatait. „Úgy tűnik – írja Draaisma (2003, 169. p.) –, mintha a sérelmek kitágulnának a sok más emlék között, vagy

mondható úgy is, hogy a kritikus, a hibák elemzése mellett, felismeri és kiemeli a tanulmányban felcsillanó eredményeket és erényeket, s főképpen a benne rejlő ígéretet (ha valóban ígéretes munkáról van szó), és továbbgondolásra, újrafogalmazásra bíztatja a kutatót.

A kegyetlen kritika után össze kell szorítania a fogát a kutatónak és megmakacsolnia magát, ha nem akarja, hogy végképp elvegyék a kedvét a munka folytatásától. Örülök annak, hogy megvolt bennem az ehhez szükséges elszántság és a hit kutatásaim irányvételének helyességéről.

A *Csikorgóval* párhuzamosan egy másik kutatást is irányítottam. Ez a túl ambiciózus vállalkozás magyar adatok alapján gigászi makroszimulációs modellt akart felépíteni. A kutatás megrekedt, félbemaradt. Sajnálom azt a nagy munkát, amelyet belefektettem, és talán még inkább azt az energiát, amelyet fiatal segítőtársaim, elsősorban Gács János és Lackó Mária fordítottak erre a feladatra.

Ha saját kutatói „viselkedési mintámat" kellene jellemezni, akkor ez szemléltethető az 1971–1976-os időszakkal. Sok nyugati kutatónak könnyebb dolga volt, amikor a kapitalista gazdaság egy-egy problémáját vizsgálta, hiszen már készen állt az a gondolati építmény, amelyhez hozzá kellett adnia a maga téglját. A szocialista rendszer magyarázatához nem állt rendelkezésre ilyen kész építmény. Aki el akart jutni a valódi megértéshez, annak kitaposatlan utakon kellett járnia – s szinte elkerülhetetlen, hogy zsákutcában is tévedt, ahonnét vissza kellett fordulni, és új ösvényt kellett keresni.

Azt hiszem, elmondhatom: csüggedés nélkül kerestem az új utakat. Egyszerre fogtam bele számos olyan vállalkozásba, amelyek bármelyike hosszú időre bőven kitölthetné egy kutató egész munkaidejét. Ami problematikus ebben a munkastílusban, az a haladás frontvonalának a *szélessége*. Nincs okom szégyenkezni sem a kutatói output mennyiségéért, sem a minőségéért. Ám az input-output arány, utólag visszatekintve, ijesztő. Sok a publikációm, ám sok az olyan félkész termék is, amely megrekedt, mielőtt publikációra érette vált volna. Számos munkatársat foglalkoztató nagy projektjeim szakadtak félbe. A felsorolt párhuzamos kutatások sok eredménye végül is szervesen beépült *A hiányba* – más eredmények viszont végképp elvesztek. Mint amikor a szobrász túl nagy márványtömbön kezdi el a munkát: túl sok értékes anyag és idő vész el, mire a szobrot kifaragja.

Nem most ismertem fel ezt a bajt; régóta tisztában vagyok vele. Úgy látszik, képtelen voltam és vagyok változtatni rajta. Újra meg újra, mind a mai napig, hasonló „pazarlást" tapasztalok magamnál.

---

még inkább: mintha nem zsugorodnának együtt a többi emlékkel. Megőrzik eredeti kiterjedésüket, de színüket, zamatukat és élességüket is. Még időskorban is egészen élénkek maradnak – pedig ezt a kiváltságot inkább más emlékek számára tartottuk volna fenn."

Épül az új lakásunk

Miközben nagy lendülettel végeztem kutatómunkámat, sokat lekötött energiámból egy másfajta vállalkozás: a lakásépítés. 1974-ben fejeződött be a nekünk és négy másik családnak otthont adó új társasházunk építkezése. A jogi-szervezeti formát, amelyben a munka folyt, akkor úgy nevezték: „saját kivitelezésben" végzett építkezés. Ez azt jelentette, hogy nem volt fővállalkozó, akinek a kezében minden szál összefutott volna. A ház jövendő tulajdonosaiként magunk fogadtuk fel az egyes szakembereket: hatósági engedéllyel rendelkező kisiparosokat vagy a „szürke gazdasághoz" tartozó „fusizókat". Ugyancsak nekünk kellett beszereznünk az anyagok és szerelvények jelentős részét.

Ahogy a munka nyüglődve haladt előre, mindinkább a feleségem és én lettünk az építkezés fogadatlan menedzserei. Szembetaláltuk magunkat azzal: mit jelent, ha szinte lehetetlen hozzájutni a szükséges anyaghoz; ha klinkertéglát vagy a fürdőszoba falára csempét kell beszerezni, hosszas utánjárással s – amennyiben elkerülhetetlennek bizonyul – kínos minőségi engedményeket téve.* Végigmentünk a hiánygazdaságban történő vásárlás összes stációján, amelyeket később *A hiány* szedett gondolati rendbe. Választhattunk a keresés, a várakozás, a hiány okozta kényszerhelyettesítés vagy a vételi szándék feladása között. A termékek hiánya mellett magunk tapasztaltuk, mit jelent a munkaerőhiány, amikor hol ez, hol amaz a szakmunkás nem jelent meg, és emiatt félbeszakadt az egész építkezés. Rá kellett jönnünk, hogyan vezet a hiány korrupcióhoz. Megtanultuk, melyik gyárban mennyit kell adni a raktárosnak, hogy megkaphassuk a hiányzó anyagot, és milyen márkájú konyakot szeret a kerületi tanács illetékes tisztviselője, aki majd az engedélyeket megadja.**

Ezekben az években már elég gyakran utaztam Nyugatra. Minden alkalommal vásárlási listával a zsebemben mentem. Nem aszerint állt össze a lista, hogy mi az, ami külföldön olcsóbb, mint odahaza, vagy mi az, amit azért érdemes valahol megvenni, mert különleges helyi specialitás. A lista irányadó szempontja az volt: mi az, ami itthon nem kapható, de egy normálisan működő piacgazdaságban beszerezhető.

Emblematikusan fejezte ki számomra a vevő és az eladó közötti viszonyban mutatkozó eltérést egy moszkvai élmény. A világ nyugati felén a repülőtereken sorban állnak a taxik. Egymás után beszállnak az utasok egy-egy taxiba, és megmondják, hová akarnak menni. Moszkvában meg-megállt egy-egy taxi. Odarohantak az utasok, és megkérdezték: hová megy a taxi. Akinek

* Szolnokon élő anyósom „összeköttetéseit" kellett igénybe venni, hogy egy fürdőkádat vegyen a számunkra. Csak kissé hibás, másodosztályú kádat tudott szerezni, amit azután 100 kilométer távolságról kellett Budapestre felhozatni.

** Kenedi János naplószerű könyvet írt a „maszek" építkezés során szerzett hasonló tapasztalatairól. Szellemesen Rákosi Mátyás egykori jelszavát választotta címként: *Tiéd az ország, magadnak építed.* A könyv a párizsi emigráció által kiadott „Magyar Füzetek Könyvei" sorozatban jelent meg.

megfelelt a taxis által választott cél, az beszállt. Ki jelöli meg az úti célt: az utas vagy a taxis?

Mindenkinek voltak ilyesféle élményei a hiánygazdaságról, mégpedig folytonosan. Akárkivel beszéltem, a tudományos kutatótól a takarítónőig, a vállalatigazgatótól a gépkocsivezetőig, tele volt a hiánygazdasággal kapcsolatos történetekkel, kis bosszúságokkal és nagy megpróbáltatásokkal. Ezek mind lerakódtak bennem, s akkor jöttek elő, amikor leültem könyvet írni a hiányról.

Piacorientált reform – a kalkuttai maoisták szemével

1975-ben indiai közgazdászok kezdeményezésére két hónapos tanulmányútra és előadókörútra Indiába utaztam, feleségemmel együtt. Külön fejezetet szentelhetnék ennek az élménynek, de csak egyetlen epizódot ragadok ki.

A statisztikai adatokból már Indiába érkezésem előtt tisztában voltam azzal, hol tart a gazdasági fejlődésben ez a hatalmas, ragyogó kulturális hagyományokat őrző ország. Nagyszerű indiai közgazdászokat ismertem; Chakravartyval, a Tervbizottság későbbi elnökével 1963-ban, első angliai utamon, Shrinivasannal (vagy ahogy barátai szólították, T. N.-nel) 1968-ban Stanfordban barátkoztunk össze. Ők, még mielőtt Indiában kalauzoltak volna, sok mindent előre elmagyaráztak. Ám más a szó vagy az írott betű – és más az, amit az ember a saját két szemével lát. Valóságos traumát okozott, amikor megpillantottam a kalkuttai járdaszélen felvert nyomorult sátorban élő családokat, láttam asszonyokat, amint a piszkos csatornavízben mosogatják az edényt, láttam az utcán félhalott embereket heverni. A szakértők elmondták, hogy Kalkutta a legzsúfoltabb indiai nagyváros, ahol a legtöményebben mutatja meg magát a nyomorúság.

Az indiai kommunista párt ekkor már két részre szakadt. Volt egy Moszkva-barát, az igen vontatottan, de mégiscsak reformáló Szovjetunióval rokonszenvező szárnya és egy radikális, forradalmi, Peking-barát, maoista szárnya. Ez utóbbiban voltak olyan csoportok, amelyek a terrorizmus eszközeitől sem riadtak vissza. Kalkutta volt a maoisták szellemi központja.

Előadás-sorozatot tartottam, de különösen az egyik előadás vitája maradt meg az emlékezetemben.* Az 1968-as magyar reformról és a változások során felmerülő dilemmákról beszéltem. A vitában több hozzászóló élesen – vagy inkább azt mondhatnám: felháborodva – utasított vissza minden olyan elképzelést, amely a szocialista rendszert a piacgazdaság irányába mozdította volna el. Inkább vállaljuk a jegyrendszert, a szűkös adagokat, a hiányt – de a jegyre mindenki kapjon azonos ellátást! Tiltakozunk a piac anarchiája ellen! Nem a tervgazdaság szervezési előnyei mellett érveltek; készek voltak elhinni, hogy azzal kapcsolatban nagy nehézségek támadhatnak. Nem érdekelte őket az,

* Akkor próbáltam meg első ízben kifejteni azt a gondolatmenetet, amelyet később *Hatékonyság és szocialista erkölcs* című cikkemben fogalmaztam meg.

hogy milyen makrogazdasági politika és milyen mikrogazdasági ösztönzők növelnék a termelést és a kínálatot. Ami igazán foglalkoztatta gondolataikat és érzelmeiket, az az elosztás igazságossága. Megértettem azt, hogy aki – még ha egyetemi tanár is – ott él a kalkuttai nyomor közepén, így gondolkodik. Megértettem – de nem tudtam vele egyetérteni. Akkor is, most is azt hiszem, hogy a nyomorból tartósan kivezető út nem az elosztás, hanem a termelés reformján át vezet. A mindenkinek egyenlő nyomort szétosztó jegyrendszer ideig-óráig csitíthatja a háborgó igazságérzetet, de nem old meg semmit.

Később az egyik professzor lakásán, szűkebb körben, folytatódott a vita, immár politikai síkon. India volt akkor az egyedüli fejlődő ország, amelyben parlamenti demokrácia működött. A kormánynak volt legális ellenzéke, az uralkodó pártot választásokon le lehetett váltani, az újságok bírálhatták a hatalmon lévőket, a bíróság független volt a párttól és a kormánytól. Ám a kapitalizmus radikális ellenségei fitymálva beszéltek erről. Mit érnek a formális demokrácia üres keretei, amikor milliók éheznek? Inkább legyen diktatúra, de legyen igazságos elosztás és ennek eredményeképpen ne legyen többé éhezés, mintsem üres polgári demokrácia s ezzel együtt tömegnyomor és éhínség.

Sok évvel később derült ki, hogy Kínában Mao uralmának idején milliókat pusztító éhínség volt. A szocialista tulajdon, a tervgazdaság nem volt képes megakadályozni a szörnyű pusztulást. A diktatúra arra volt csak alkalmas, hogy eltitkolják a kínai és a nemzetközi közvélemény elől az iszonyatos eseményt, s ezzel még a baj enyhítését is megakadályozzák.

Indiai látogatásom idején minderről még semmit sem tudtam, pedig fontos érv lett volna a polémiában. Vitatkoztunk, de nem sikerült meggyőznünk egymást.

13. fejezet

ÖSSZEÁLL A KÉP
1976–1980

A HIÁNY

1976 kora ősszel hosszabb időszakra Stockholmba érkeztünk, ahová vendégkutatóként az egyetem Nemzetközi Közgazdaság-tudományi Kutatóintézetébe Assar Lindbeck professzor hívott meg. Kissé baljós előjelekkel indult az életünk. Jó ideig nem sikerült alkalmas lakást találni, kényelmetlenül éreztük magunkat a szállodai szobában. A földalattiban felejtettem azokat a vastag dossziékat, amelyekben az éveken át tanulmányozott irodalomról készült valamennyi jegyzetemet gyűjtöttem össze. Az időjárás is nyomasztó tud lenni ilyenkor, ősszel Skandináviában. Az egyik esős-szeles reggelen, az egyetemre menet kifakadtam: ne maradjunk Stockholmban, menjünk inkább haza.

Kár lett volna megtenni.* Az intézet segítőkész titkárnője, Birgitta Eliason, fáradhatatlan utánajárással végül barátságos lakást talált számunkra. Megkerültek a jegyzeteim, rendben visszakaptam őket. A stockholmi környezet ideális külső feltételeket teremtett – saját értékelésem szerint – kutatói pályafutásom legeredményesebb korszakának; itt született meg *A hiány* című könyvem.

Inspiráló környezet

Mostanában sok vita folyik a tudományos életben arról, hogyan kell a kutatást finanszírozni. Ahol az állami vagy államközi apparátusok kezében van a pénzeszközök elosztása, ott a bürokrácia rendszerint ragaszkodik ahhoz, hogy a pénzért pályázó kutató egy „projekt" tervét terjessze elő; mondja meg pontosan előre, mit akar elvégezni, vállaljon határidőt és a megadott határidőre szállítsa le a „terméket". Egyre több köz- és magánalapítvány ragaszkodik hasonló konstrukcióhoz.

Ha ebbe a Prokrusztész-ágyba akarták volna beleszorítani a stockholmi munkámat, bizonyára kudarcot vallottam volna. Mielőtt Stockholmba érkeztem volna, nem tudtam volna pontosan megfogalmazni a projektem témáját.

* Ha akkor visszafordulunk, lányunk nem ment volna Svédországban férjhez, nem születik meg Zsófi és Anna, a két svéd–magyar unokánk. Szerencse, hogy nem engedtünk a rosszkedvre hangoló első benyomásoknak.

Ilyesféle általános fogalmazás járt a fejemben: *Anti-Equilibrium – újragondolva*. Kellett néhány nyugodt hét, és a stockholmi körülményeink konszolidálódása, hogy a téma világosabban megfogalmazódjék bennem. Szerencsére meghívóim az említett bürokratáknál sokkal nagyvonalúbbak voltak. Nem egy „projekt" megvalósítására hívtak meg, hanem hozzájárultak ahhoz, hogy azt tegyem, amit akarok.

Nagyon sokat dolgoztam – otthon, a saját lakásomban. A meghívó intézetbe csak hébe-hóba látogattam be, amikor valamit intéznem kellett, vagy egy érdekes előadást tartott valaki. Eredetileg 12 hónapra hívtak meg, de amikor nem lettem kész és 3 hónapos hosszabbítást kértem, habozás nélkül megadták.

Az otthon, másoktól elszigetelődve végzett munkát szerencsésen egészítette ki az élénk és érdekes intellektuális környezet.* Nagy tudású kollégákkal beszélgethettem. Önként elvállaltam, hogy előadássorozatot tartok az egyetemen a szocialista gazdaságról. A graduate-diákok, valamint a hallgatók közé vegyült tanárok voltak a kísérleti alanyok, akiken először kipróbáltam, milyen reakciókat váltanak ki az elgondolásaim. Egy-egy előadás után körém sereglettek, s baráti segítőkészséggel mondták el megjegyzéseiket és javaslataikat.

Később néhány olvasó, aki – miután a könyv előszavából megtudta, hogy Svédországban írtam – megkérdezte, nem hiányzott-e a kelet-európai környezet, a mindennapos személyes élmény, amikor a hiánygazdaságról, a szocialista rendszerről írtam. Nem! Mire Stockholmba értem, már eléggé felgyűltek bennem az élmények. Aminek írás közben igazán szükségét éreztem, az a nyugalom volt, a távolság az itthoni élet keserves konfliktusaitól, sokszor kicsinyes küzdelmeitől, az ide-oda ráncigálástól, a napi hírek kedélyborzoló hatásától.

Az előző fejezetben beszámoltam számos élményről – olvasmányokról, vitákról, személyes tapasztalatokról –, amelyek mintegy előkészítették a könyvet. Sőt, tulajdonképpen sokkal mélyebbre nyúlik vissza saját gondolkodásom történetében a hiánygazdaság iránti érdeklődés, hiszen már a kandidátusi disszertációm egész fejezetet szentelt a problémának. Húsz éven át újra meg újra visszatértem, más-más oldalról, ehhez a kérdéshez. Ám mindez a sokéves munka eddig csak töredékeket produkált, amelyek egymásra halmozva tárolódtak az agyamban. Most azonban, svédországi életünk nyugalmában a mozaikdarabkákból egyszerre összeállt a kép.

* Az előző fejezetben említettem, hogy az amerikai közélet figyelemmel kísérése a demokrácia iskoláját jelentette számomra. Ez most itt Svédországban folytatódott. Felejthetetlen az a jelenet, amikor Olof Palme miniszterelnök arca megjelent a tévé képernyőjén. A szociáldemokrata párt 44 év kormányzás után első ízben elvesztette a választásokat. Bizonyára megrendítő esemény volt számára, de tökéletesen fegyelmezte magát. Mosollyal az arcán ismerte el a vereséget, és a legtermészetesebb módon kijelentette, hogy átadják a kormányzást a győzteseknek. Ekkor rögződött belém: a demokráciát arról a legkönnyebb felismerni, hogy a kormányt civilizált úton le lehet váltani, és az hajlandó átadni a hatalmat.

Amikor nekifogtam a könyv írásának, szédítő gyorsasággal haladtam: rendszerint hetenként elkészült egy fejezet.* Sok minden szinte készen állt a fejemben, csak le kellett írni. Mint ez máskor is megtörtént velem, ahogy haladtam előre, több kérdésre vonatkozóan írás közben tisztázódott bennem, hogyan függnek össze egymással a szálak.

Sok közgazdasági mű érintette már korábban is a szocialista gazdaságban tapasztalható hiányjelenségek problémáját. Cikkekben esetleg egy pár bekezdést, egyes könyvekben esetleg egy egész fejezetet szántak a témának. Mindazonáltal *A hiány* volt az első monográfia, amelyet teljes egészében erről a problémáról szólt. Miközben a könyvet fogalmaztam, lámpással kerestem azokat a műveket, amelyekre – mint irodalmi előzményekre – hivatkozhatnék. Ahol szórványos elméleti előfutárokat találtam, ott a hivatkozásokat, a korrektség szabályainak megfelelően, beleírtam a szövegbe. Hasonlóképpen felsoroltam a könyvben azokat, akik tanácsokat adtak vagy közreműködtek az előkészítő kutatásokban, és köszönetet mondtam segítségükért.** Nem állítom tehát, hogy valamennyi gondolat, amely a könyvben megjelenik, nekem jutott eszembe vagy én írtam le először őket. Azt azonban kijelenthetem: alapjában véve nem a korábban mások által e témáról előadott okfejtések inspiráltak. Nem tudok megjelölni egyetlen művet sem, amelyről azt mondhatnám: íme, ez az a munka, amelynek *A hiány* a folytatása. Más kérdés, hogy voltak művek, amelyek közvetett módon erős befolyást gyakoroltak *A hiány* megírására, például Marx, Keynes, Hirschman munkái.*** Az előző fejezetekben már szó volt ezekről a hatásokról. Ám ezek a művek nem a szocialista rendszerben fennálló krónikus hiányról szóltak.

A könyv megírásakor erősen hatott rám mindaz az elméleti ismeret, amit 1955 óta olvasmányaimból, a magyarországi empirikus kutatásokból, valamint személyes beszélgetésekből, előadások meghallgatásából, konferenciákon folytatott vitákból, a hosszabb külföldi tartózkodások tapasztalataiból elsajátítottam. A *Túlzott központosítást* a valóságot nyitott szemmel figyelő *naiv* kutató írta; *A hiányt* pedig már egy *professzionális* közgazdász, a szakma egyik rendesen felkészült tagja, aki immár az irodalom segítségével és saját élettapasztalata alapján is jobban kiigazodik a gazdaság, a társadalom és a politika világában.

* Minden fejezetért egy doboz finom svéd pralinét kaptam prémiumként a feleségemtől. (Akkor még nem voltam koleszterindiétára fogva.) Lehet, hogy ez is hatott az írás tempójára?

** A könyvhöz két matematikai-közgazdasági függelék tartozik. Ezek megírásában Jörgen Weibull és Simonovits András működtek közre társszerzőként.

*** Külön is kiemelem azt az inspirációt, amelyet *A tőkéből* merítettem. Marx nem a piaci adaptáció véletlen hibájának, s nem is téves gazdaságpolitika következményének tekintette a munkanélküliséget, hanem a kapitalizmus *rendszerspecifikus* vonásának. Marx egyik nagy úttörője volt annak a megközelítésnek, amely a gazdasági-társadalmi-politikai rendszerekre mélyen jellemző, sajátos diszfunkcionális tulajdonságokat próbálja felismerni és megmagyarázni. Ebben a vonatkozásban egyik példaképem volt és maradt. Ez a tisztelet jól összefér azzal, hogy a marxizmussal mint átfogó világmagyarázattal és politikai programmal radikálisan szakítottam.

Itt egy percre visszatérnék arra, amit a fejezet elején már említettem: sokkilónyi, az olvasmányaim alapján készült jegyzetet vittem magammal Stockholmba. Az igazat megvallva, a könyv írása közben alig-alig néztem bele ezekbe a jegyzetekbe. Hasonlóképpen szoktam dolgozni más munkáimon is. Nyilván ott tárolódnak a memóriámban az irodalomból átvett gondolatok, és a szükséges pillanatokban sikerül ezeket előhívni. Az viszont csak zavarna, ha magukat az eredeti forrásműveket vagy a róluk készített jegyzeteket forgatnám írás közben. Akkor talán túlságosan hozzájuk tapadnék, ahelyett hogy a saját fejemmel gondolkoznék. Rendszerint elegendőnek bizonyul akkor elővenni őket, amikor az első fogalmazvány elkészülte után pontosítani akarom a hivatkozásokat.

A könyv üzenete

Kettős célt tűztem ki. Egyrészt: átfogó képet akartam adni a szocialista rendszer működéséről. Másrészt: módszeresen be akartam mutatni a krónikus hiánygazdaság jelenségeit, okait és következményeit. Vagy talán az „egyrésztmásrészt" formulánál kifejezőbb, ha azt mondom: a hiánygazdaságról szólva többet, nagyobbat, mélyebbet akartam bemutatni, mint csupán e sajátos részjelenség előidézőit és hatásait. A hiánygazdaság az a *részjelenség,* amelyen keresztül bemutatható az *egész.* Mivel a hiány jelenségeivel a szocialista országok minden polgára mindennap találkozik, érzékelni fogják: most róluk, az ő életükről van szó. Már a cím megválasztásával is provokálni akartam, mindjárt a dolgok közepébe vágni. Az volt a szándékom, hogy a *mindennapos tapasztalatot* próbálom általánosítani, egy átfogó elmélet szintjére emelni.

Ez utóbbi szándéknak talán könnyebben eleget tehettem volna, ha a jelenség leírását a fogyasztási szféránál kezdem, hiszen a fogyasztó szerepkörét mindenki, kivétel nélkül, állandóan betölti. Ám ez helytelen lett volna a kifejtés logikája szempontjából, mert a probléma gyökerei a termelésbe nyúltak le. Ezért a könyvet a vállalati szféra működésének bemutatásával kezdtem, ahol a termeléshez szükséges inputokat szerzik be. (Emlékeztetőül: ebben is, mint saját társasházunk botcsinálta anyagbeszerzőjének, volt némi friss élményem.)

Hiányjelenségek minden gazdaságban előfordulnak. Nem tud idejében elutazni az utas, mert az orra előtt vették meg a járatra szóló utolsó jegyet. Sorba kell állni a mozi előtt, ha meg akarunk nézni egy nemrég bemutatott sikeres filmet. Ezek szórványos, rövid ideig tartó, és nem különösebben súlyos események. *Hiánygazdaságról* akkor jogosult beszélni, ha hiányjelenségek mutatkoznak a gazdaság *minden* (vagy majdnem minden) szférájában: mind a vállalati, mind a háztartási szektorban; mind a termékek és szolgáltatások, mind a munkaerő allokációjában; mind a folyó felhasználásban, mind pedig a beruházásokban. A hiány nem átmeneti, hanem *krónikus.* A kínálat elmaradása a kereslettől nem csekély mértékű, hanem sokszor igen nagy, más szóval, a hiány igen *intenzív.*

Röviden, a hiánygazdaságot az egész gazdaságot átfogó, krónikus és intenzív hiány jellemzi. A piac ebben a gazdaságban nem átmenetileg ingadozik a

kereslet és a kínálat egyensúlyi pontja körül. Tartósan távol van attól, amit egy korábbi fejezetben „walras-i egyensúlynak" neveztem. A krónikus hiány nem rendkívüli esemény itt, hanem ez a rendszer *normális állapota*.

A hiánynak (és most már nem fogom mindig hozzátenni az „átfogó, krónikus és intenzív" jelzőket) súlyos következményei vannak.

A hiány következtében a vevő gyakran kénytelen mást venni, mint amit eredetileg vásárolni szándékozott. Ez a kényszerhelyettesítés rontja a fogyasztás örömét. A hiánycikkek beszerzése fáradságos utánjárással, kereséssel jár. Sok időt rabol el a sorban állás. Ugyanaz a fogyasztási volumen kisebb jólétet eredményez, ha hiánygazdaságban jut hozzá a fogyasztó, mintha jól ellátott piacgazdaságban élne.

Az anyagok, félkész termékek, alkatrészek döcögő, hiányos utánpótlása, valamint a munkaerőhiány számos súrlódást és fennakadást okoz a termelésben, és rontja a munka termelékenységét.*

A hiánygazdaságban a termelő gond nélkül el tudja adni a termékét, hiszen kiéhezetten vár rá a vevő. Nincsen verseny a termelők között a vevő megnyeréséért. Ily módon a hiány az egyik legfontosabb ösztönző erejétől fosztja meg a technikai fejlődést; ez a szocialista rendszer műszaki stagnálásának egyik alapvető oka.

A fentiekben a szűkebb értelemben vett hiány által okozott gazdasági veszteségeket soroltam fel. Ám nem kevésbé fontos az a hatás, amelyet az emberek közérzetére gyakorol.** A termelők-eladók erőfölénye az emberi viszonylatok degradálásával jár együtt. A vevő ki van szolgáltatva a termelőnek, illetve az eladónak, ami sokszor megalázó helyzetbe hozza. Számos terméknél és szolgáltatásnál nem is oldható meg másképpen az elosztás, mint valamiféle jegyrendszer vagy adminisztratív kiutalás formájában. Ez fontos eszközt ad a bürokrácia kezébe, amit az kihasználhat az emberek feletti uralmának erősítésére.

Ez az utolsó megállapítás azt sugalmazhatná, hogy hatalmi érdekből előre megfontolt szándékkal hozták létre a hiánygazdaságot. Nem így történt. Igaz, az eladó előnyt húz a hiányból, mert a vevő nem válogathat, nem dobhatja

* Több tényező együttesen járul hozzá ahhoz, hogy a rendszerváltás nyomán szélesebb lett a termékek választéka, gyorsabb a munka termelékenységének növekedése és a technológiai fejlődés. Több tanulmány alapos statisztikai elemzés alapján igazolja, hogy a *legfontosabb* tényezőnek a termelőknek a vevők megnyeréséért folytatott versenye bizonyult. Carlin és szerzőtársai 2001-ben vagy Djankov és Murrel 2002-ben írott tanulmányait olvasva úgy láttam, hogy a posztszocialista átalakulás termelési eredményei alátámasztják *A hiány* egyik fő megállapítását.

** A külföldi diákoknak (de hozzátehetném: a mai magyar fiataloknak) fogalmuk sincs arról, milyen gyötrelmeket okozhat a hiány. Amikor előadásaimban a lakáshiány következményeit akartam szemléltetni, példaképpen mindig felhoztam annak a házaspárnak az esetét, akik törvényesen elváltak egymástól, de utána is kénytelenek voltak megmaradni a közös lakásban. Az elvált régi feleséget és az új feleséget a lakáshiány arra kényszerítette, hogy ugyanazon a konyhán és fürdőszobán osztozzanak. Amikor a történet elmondásában idáig értem, minden esetben derültség tört ki a hallgatóság körében. Humorosnak érezték ezt a nyomasztó és megalázó helyzetet.

vissza az árut. Igen, de minden eladó maga is vevő, százféle termék és szolgáltatás felhasználója, és ebben a szerepkörben ő kerül a gyenge és megalázó pozícióba. A bürokrácia számos tagja, hacsak nem tartozik a különlegesen kivételezettek közé, maga is szenved a hiánygazdaságtól. Igazából senki sem akarja – és mégis létrejön. Ha néhány ember akaratán múlna, talán azokat rá lehetne kényszeríteni a megszüntetésére, a piaci erőviszonyok megváltoztatására. Csakhogy ezt nem néhány ember akarata hozta létre, hanem *maga a rendszer*. Akár akarják a résztvevők, akár nem, a krónikus hiánygazdaság létrejön, és utána folyamatosan újratermelődik.

Nem emelhető ki egyetlen tényező, amely elégséges magyarázatot adna a hiány létrejöttére és újratermelésére. Sokténye zős, bonyolult oksági mechanizmust kell megérteni, hogy a teljes magyarázathoz eljussunk. Az ok-okozati láncolat egyik fontos láncszeme az a jelenség, amelyet *A hiány* írásakor „puha költségvetési korlátnak" neveztem el. Ez a fogalom és a hozzá kapcsolódó magyarázó elmélet nagy visszhangot váltott ki; saját életet kezdett élni, amely túllépett *A hiány* hatókörén. Ezért ezzel külön fejezetben foglalkozom majd.

Az okozati láncolat végső láncszeme: a szocialista gazdaság intézményi rendszere. Idézek a könyv utolsó oldalaiból, a *Zárómegjegyzésekből:* „...meghatározott társadalmi viszonyok, intézményi adottságok meghatározott magatartási formákat, gazdasági szabályosságokat, normákat szülnek. Ezeket nem lehet állami elhatározással hatályon kívül helyezni. Nem kormánydöntés vagy állami terv írta elő, hogy legyen beruházási feszültség, krónikus munkaerőhiány, árfelhajtó tendencia és így tovább – és semmilyen kormánydöntés vagy állami terv nem tudja ezeket megszüntetni, amíg azok a körülmények fennállnak, amelyek állandóan újratermelik e jelenségeket."[149] A hiánygazdaság a szocialista rendszer immanens, rendszerspecifikus tulajdonsága. A reformok enyhíthetnek a problémákon, de nem szüntetik meg azokat.

Ez volt *A hiány* című könyv üzenete.

Öncenzúra

A könyv fontos igazságokat mondott ki. Minden szavát abban a meggyőződésben vetettem papírra, hogy igazat, csak az igazat írom. De annak is világosan a tudatában voltam, hogy a könyv nem tartalmazza a *teljes* igazságot.

Stockholm egyik elővárosában, Lidingöben, a tengeröböl egyik szigetén laktunk. Élénken emlékszem a tengerparti erdőkben megtett hosszú sétákra, amikor feleségemmel együtt újra meg újra arról beszélgettünk, mi legyen benne a könyvben, s mi maradjon ki belőle.

A kiindulópont az volt, hogy – első helyen – az írás a magyar olvasónak szól, s mi Svédország után ismét Magyarországon fogunk élni.* Meddig lehet

* Feleségemmel részletesen megbeszéltük ezeket a kérdéseket, s végeredményben mindig sikerült közös véleményt kialakítani. Mégis, mint szerző, én tartoztam *teljes egyéni felelősséggel*

elmenni egy olyan kéziratban, amelyet először odahaza szeretnék publikálni, mégpedig egy legálisan kinyomtatott és legálisan terjesztett könyvben? Mindjárt kezdettől fogva gondolkodtam azon is, mi lesz a könyv sorsa a többi szocialista országban. Kiadható lesz-e? Vagy ha nem, „ellenséges" műnek nyilvánítják-e, és üldözik-e azt, aki kézbe veszi?

Még a svédországi út előtt láttam Kovács András híres filmjét, a *Falakat*. Ott kerülnek szóba azok a sötét szobában karddal vívó harcosok, akik tartanak attól, hogy az őket körülvevő falakba ütköznek – de nem tudják, hol a fal. Ezért csak a szoba közepén mernek mozogni.* A nézők jól megértették, mire gondol Kovács András.

Tisztában voltam nemcsak azzal, hogy léteznek falak, de azzal is, hogy *hol* vannak. Noha Magyarországon akkor jóval tágasabb volt a mozgástér, mint Romániában vagy Albániában, de azért itt is voltak a legális publikációk tartalmának politikai korlátai.

Azt is belekalkuláltam, hogy ekkor, az 1970-es évek második felében, nekem már elég jelentős nemzetközi hírnevem és presztízsem volt, amely bizonyos fokú védelmet adott számomra. Ez tehát eleve némileg kijjebb tolta azokat a falakat, amelyek speciálisan az én mondanivalóm kimondását korlátoznák. Ehhez hozzátettem: nemcsak a „saját" falaimig akarok elmenni, hanem megpróbálok túl is lépni rajtuk. Éppen ezzel a könyvvel szeretném tovább tágítani a fallal körülvett térséget, távolabbra tolni a korlátokat önmagamtól – és az én példám által, másoktól is.

Ám még ha mindezt bele is kalkulálom, legfeljebb azt mondhattam: van bizonyos mozgásterem, de azt nem, hogy *mindent* leírhatok a legális publikációra szánt könyvben, amit a témáról gondolok.

Három kérdést meg akartam kerülni. Először: nem akartam, explicit formában, beszélni a Szovjetunióról, a szovjet blokk országainak a Szovjetunióhoz fűződő viszonyáról és egymás között fennálló külkereskedelmi s egyéb gazdasági kapcsolatairól. Másodszor: nem akartam kifejteni, hogy mi a kommunista párt szerepe a szocialista gazdaságban. Harmadszor: nem akartam elmondani, mennyiben változna a helyzet, ha az állami tulajdon helyébe magántulajdon lépne.

Ezek nyilvánvalóan nem másodrendű kérdések, hanem alapvető szerepük van a szocialista rendszer megértésében. Nem akartam ezekről a témákról féligazságokat mondani, azt pedig megengedhetetlennek éreztem, hogy mást

---

azért, ami a könyvben megjelenik. Ezért tartom indokoltnak, hogy a továbbiakban saját nevemben írjam le az elhatározás alapjául szolgáló gondolatmenetet.

* Idézem a forgatókönyvet (Kovács 1968, 37. p.). A dőlt betűs szöveg a forgatókönyv instrukciója. Közben az egyik főszereplő, Benkő kommentálja a történést.

„Keresni kezdi egymást a két vívó.

Benkő: Figyeli, hogy félnek a falaktól? Pedig azok messzibb vannak.

Tovább játszanak, kerülgetik egymást, de mindig úgy, hogy csak a tér közepén mozognak

Benkő: A tér sokkal nagyobb. Ők azonban nem használják ki, ezáltal ügyetlenebbnek is tűnnek, mint amilyenek valójában."

mondjak, mint amit gondolok. A leginkább célravezetőnek azt tartottam, ha ezekről a kérdésekről *hallgatok*.

Közvetve fel akartam hívni a vájt fülű olvasó figyelmét a problémára. A *Bevezetés* hangsúlyozottan kiemeli, mi az, amivel a könyv *nem* foglalkozik, így többek között a párt szerepével. Rámutat arra, hogy csak az állami vállalatokról lesz szó, s kimarad az elemzésből például a „második gazdaság", az „informális szektor".

Ezeknél a célzásoknál is fontosabbnak tartottam, hogy ha az olvasót megragadja a kifejtés sodra, ha magáévá teszi a könyv logikáját – akkor képes lesz saját szellemi erejénél fogva *továbbgondolni*. A könyv a 22. fejezettel végződik. Hosszú és gondos mérlegelés előzte meg annak eldöntését, hogy pontosan ott legyen a vége, ahol most van. A megfontolások között ott volt a remény: az olvasó fejében spontán megfogalmazódik majd a le nem írt 23. fejezet. A könyvben nem olvasható, hogy az általános, intenzív és krónikus hiánygazdaság oka a kommunista rendszer és ezért végérvényes megszüntetésének feltétele a rendszerváltás. A könyv nem írta le, hogy a rendszer, az alapvonásait tekintve, igazából nem reformálható meg. Mégis számos olvasó egyértelműen ezt olvasta ki belőle.*

Most még csak a tényszerű leírását adtam meg annak, hogyan érvényesült az öncenzúra *A hiány* megfogalmazásakor. A fejezet végén visszatérek az ehhez kapcsolódó politikai és etikai dilemmákhoz.

Lektorálás

A kommunista rendszer működését nem ismerő nyugati emberek sokszor azt hiszik, hogy ott külön erre a célra létesített cenzúrahatóságok működtek. Ilyen létezett egyes országokban, a szocialista rendszer fennállásának korai szakaszában. A konszolidálódott rendszernek már nem volt rá szüksége. A cenzori feladatkört delegálták azokhoz, akik személyükben felelősek a nyomtatott (vagy a televízióban, rádióban kimondott) szavakért. A folyóirat vagy az újság főszerkesztője, a könyvkiadó igazgatója, a televízió és a rádió elnöke felelős azért, hogy mit közöl. Ezt a feladatot ő maga, a szokásos módon, tovább delegálhatja beosztottjainak, ám ez nem menti fel őt a felelősség alól. Számot kell adnia a közlésekért saját feletteseinek. (Például az állami könyvkiadók igazgatói az Oktatási és Kulturális Minisztérium Kiadói Főigazgatósága alá voltak rendelve.) Végső soron azonban, mint minden állami intézmény veze-

* Nemrég a könyv egyik egykori olvasója, egy politikai és közgazdasági érdeklődésű fizikus elmondta nekem: milyen élményt jelentett számára annak idején *A hiány* elolvasása, és mennyire felrázta őt a könyvnek az az állítása, hogy rendszerváltásra van szükség. Határozottan úgy emlékezett vissza, negyedszázad távlatából, hogy ez benne volt a könyvben – míg meg nem mutattam neki, hogy ez a kijelentés, betű szerint, nem olvasható a kinyomtatott lapokon.

tője, felelős a kommunista pártnak. Ha a pártban (ami gyakorlatilag valamelyik pártvezetőt, vagy a pártközpont apparátusának illetékes referenseit jelenti) valakinek nem tetszik a közlemény, akkor módja van előzetesen beavatkozni vagy utólag szankciókat alkalmazni.

Keményebb időkben nagyon szorosan fogták a gyeplőt. Ha csak egy kissé is problematikus volt egy benyújtott írás, például élesebben kritizált a kelleténél vagy másféle „elhajlást" mutatott, az illetékes főszerkesztő maga gyakorolta a szigorú cenzor szerepét, és visszadobta. Vagy ha bizonytalankodott, akkor továbbküldte a pártközpontba, véleményezésre. Semmiképpen sem vállalta volna a közlést saját felelősségére, mert ha valami politikai botrány tör ki miatta, súlyos retorziókat alkalmazhattak volna vele szemben.

Amikor elkészültem a könyvem kéziratával, már a Kádár-rezsim eléggé felpuhult korszakában vagyunk. Vegyük sorra, hogyan ment végbe könyvem hivatalos „ellenőrzése".

A kiadó igazgatója nem kívánta útját állni a publikációnak. A főszerkesztő, Fébó László lelkesedett a könyvért, és mindent megtett, hogy megjelenhessék. Nyugaton a tudományos művek szerzői hozzászoktak ahhoz, hogy a kiadó – a velük való megbeszélés nélkül – jelöli ki a lektorokat, akiktől tárgyilagos véleményt vár. Az anonimitás oltalmazza őket attól, hogy az esetleges negatív véleményért a szerző „megharagudjon" rájuk. Ezzel szemben a szocialista országokban a lektor nevét feltüntették a címoldalon, mert nyilvánosan vállalniuk kellett a megjelent könyvért a szakmai és – ami sokkal „rázósabb" – a politikai felelősséget. Nem minden esetben történt meg, de nem is volt ritka az, ami most lezajlott: a főszerkesztő, mintegy cinkosságot vállalva, megbeszélte velem, ki legyen a lektor. Nem egyesíthető minden szükséges tulajdonság egyetlen személyben. Legyen egy lektor, aki elismert szakmai tekintély, és egy másik, akinek kellő politikai súlya van.

Megbeszélésünk értelmében az első szerepkörre Bródy András, intézeti kollégámat kérte fel a kiadó.[150] Szakmai felkészültségét senki sem vonhatta kétségbe, hiszen akkor már nemcsak odahaza, de külföldön is komoly nevet szerzett magának. Bródyhoz egy időben szoros személyes barátság fűzött. Ez később némileg lazult. Tudtam, hogy egyik-másik korábbi munkám nemigen nyerte el a tetszését. Mindazonáltal Bródy, a politikai kockázatokat vállalva, teljes mellszélességgel kiállt a könyv mellett. Igazi tudóshoz méltó generozitással fogalmazta meg a lektori véleményt. Kijelentette: ahogy Adam Smith a kapitalizmust, úgy mutatom be én *A hiányban* a szocializmust. Ma is hálásan gondolok vissza Bródy bíztatására és támogatására.

Másik lektornak Faluvégi Lajost kérte fel a kiadó, aki akkor pénzügyminiszter volt.[151] (Később még magasabb posztot töltött be; ő lett az Országos Tervhivatal elnöke.) Közgazdasági szakember volt és nem pártkáder, ám magasabb pártkörökben sokra becsülték, és megbíztak az ítéletében. Az elkötelezett reformerek közé tartozott. Kissé zavarban vagyok, amikor most – első ízben – elmondom Faluvégi lektori jelentésének történetét. A miniszter bizalmas munkatársa volt az én egyik kedves barátom, Deák Andrea. Magas beosztású államférfiakkal gyakran megtörténik, hogy a nevükben beterjesz-

tett anyagokat, az általuk előadott beszédeket nem ők írják, hanem valamelyik munkatársuk. *A hiányról* szóló lektori vélemény fogalmazványának elkészítésével Deák Andreát bízta meg főnöke, a miniszter. Igen ám, de a szöveget nem Andrea fogalmazta, hanem én. Azt már nem tudnám visszaidézni, hogy ki tette az első lépést: Andrea kért-e meg rá vagy én magam ajánlottam fel. Mindenesetre nyilvánvaló volt, hogy én jobban ismerem a könyvet, mint ő, így hát nekem könnyebb lesz megírni a szöveget. El is készítettem, mértéktartó hangnemben, elismerve (de nem túldicsérve) érdemeit, s egy szót sem szólva a könyvből levonható messzemenő következtetésekről.

Mindez teljes titokban történt. Sem a kiadó, sem más nem tudta, ki a lektori vélemény igazi szerzője. És ez tulajdonképpen nem is lényeges. Andrea, amikor főnökének átadta, vállalta a felelősséget a szövegért. Ha baj lett volna belőle, őt vette volna elő Faluvégi. S ami még lényegesebb: Faluvéginek, aki nyilván megnézte a könyvet, mielőtt aláírta volna az iratot, vállalnia kellett volna a felelősséget, ha magasabb pártkörökben utólag szemrehányást kap.

A kiadó kezében volt tehát a két kedvező, a kiadást támogató lektori vélemény. A könyv átment a magyar „cenzúrán". A könyv szerkesztői és lektorai (a „cenzorok") nem kívántak tőlem egy tollvonásnyi változtatást sem.* Jól mértem be, hol húzódnak a falak. Amennyi öncsonkítást saját gondolataimon véghez kellett vinni, azt preventív módon, előzetesen magam hajtottam végre.

Első hatások

Emlékszem arra az örömteli percre, amikor 1980-ban az Egyetem téren, a könyvesbolt kirakatában feleségemmel együtt első ízben megpillantottuk a könyvet. Az első kiadás hamar elfogyott. Az *Élet és Irodalom* glosszát közölt ezzel a címmel: *A Hiány hiánya*.[152] Összesen három kiadás készült a könyvből magyar nyelven.

Szinte egy időben a magyar publikációval, angolul is megjelent a könyv. Előzetesen megállapodtunk a North-Holland kiadó megértő és segítőkész szerkesztőnőjével, hogy *A hiány*t akkor is kiadják, ha bármi ok miatt elakadna a magyar nyelvű publikáció útja.

Később következett a francia és a lengyel, majd pedig a kínai kiadás. Ez utóbbi 100 000 példányban jelent meg; a kiadást követő évben elnyerte Kiná-

* A kiadó grafikusai, amikor a könyv borítólapjáról tárgyaltunk, mosolyogva két változatot mutattak be. Az egyik az, amin csak betűk vannak, s ami azután ténylegesen rákerült a könyvre. A másikon színes rajz látható: egy pucér alak áll a tükör előtt. Meztelen a király. A kedves rajz ma is ott függ az intézeti szobám falán.

Feleségem titokban valóságos szemináriumot tartott *A hiányról* Kass Jánosnak, a nagyszerű grafikusművésznek, aki a könyv ihletésére briliáns rajzsorozatot készített. A rajzokat születésnapi ajándékul kaptam Zsuzsától, s ott függnek lakásunk falán. Később a művész folytatta a sorozatot. A rajzokat illusztrációként is felhasználták, tanulmánygyűjteményeim magyarországi és japán kiadásainál.

ban „az év bestsellerje" címet a nem irodalmi művek kategóriájában. Csehszlovákiában is kiadták, de nem terjeszthették kereskedelmi forgalomban, csak a tudományos intézetekben adták kézről-kézre. Az orosz fordítás előbb „szamizdatként" forgott. Hosszú ideig, a Gorbacsov-éra végéig kellett várni, míg legálisan terjesztett könyvként is megjelenhetett. Akkor azonban sikeres volt, 70 000 példányban adták ki.

A könyv gondolatainak elterjedését elősegítette, hogy a nemzetközi Ökonometriai Társaság elnökeként a társaság 1978. évi konferenciáin elmondott beszédeimben összefoglaltam a könyv fő mondanivalóját és az előadást leközölte az *Econometrica* című folyóirat.[153]

Recenziók jelentek meg a nyugati világ számos vezető közgazdaság-tudományi folyóiratában, és szinte valamennyi igen elismerő méltatást tartalmazott. A rezsim keménységétől-puhaságától függött, hogy melyik szocialista országban közöltek ismertetést. Különösen fontosnak tartottam, hogy a Szovjetunióban is akadt közgazdász, R. G. Karagedov személyében, aki vette magának a bátorságot, és részletes méltatást publikált *A hiányról.*[154] Írása megkönnyítette az említett szamizdatkiadás terjesztését.

Mind gyakoribbá lettek és néhány éven belül már százával voltak olvashatóak a hivatkozások mind a nyugati, mind a keleti közgazdászok műveiben. A könyvet elkezdték felhasználni a tanításban. Nagy örömet szerzett számomra, amikor megtudtam, hogy a Rajk Kollegiumban évről-évre „Hiány-szemináriumot" tartottak, amelyen a könyvemet vitatták meg fejezetről-fejezetre.

Ez volt az első eset, hogy meghívtak a Közgazdaságtudományi Egyetemre: tartsak nagyobb hallgatóság előtt nyilvános előadás-sorozatot *A hiányról.* (Korábban csak szemináriumot tarthattam, szűk körben.) Minden héten zsúfolásig megtelt diákokkal és a kívülről idegyűlt hallgatósággal a nagy előadóterem.*

Vita a „disequilibrium"-iskolával

Nem szeretném azt a benyomást kelteni, mintha könyvem diadalmenetben vonult volna végig a maga útján. Volt, aki fanyalgott; volt, aki magát a témaválasztást sem érezte relevánsnak. Jó néhányan, Magyarországon is, külföldön is, fenntartásokat hangoztattak, vagy éppenséggel éles bíráló megjegyzéseket tettek. Az ellenvélemények szemléltetésére ebben a fejezetben két polémiát ismertetek. (Egy későbbi fejezetben majd még részletesen foglalkozom azzal a vitával, amelyben *A hiány* értelmezése körül csaptak össze a magyar gazdaságirányítási reform hívei és ellenfelei.)

Két amerikai közgazdász, Robert J. Barro és Herschel I. Grossman az 1970-es évek elején újszerű modellt szerkesztett olyan piacok tanulmányozá-

* Az első előadáson tetszést aratott, amikor a kényszeradaptációnak, az emberek meghunyászkodásának és konformizmusának jellemzésére Sztevanovity Zorán, a népszerű zeneszerző és énekes dalát idéztem: „...langyos a sör, de nekünk így is jó..."

sára, amelyek nincsenek (walras-i) egyensúlyban, hanem vagy a túlkereslet, vagy a túlkínálat állapotában vannak.[155] Ezeket *disequilibrium-modelleknek* nevezték el. Szembetűnő a kérdésfeltevés rokonsága azokkal a problémákkal, amelyeket én előbb az *Anti-Equilibriumban,* s később, jóval kidolgozottabb formában, *A hiányban* vetettem fel.

A Barro–Grossman-modell elméleti szerkezetét később magáévá tette és ökonometriai számítások céljaira használta Richard Portes angol közgazdász, aki abban az időben a szocialista gazdaság tanulmányozására összpontosította erejét. Portes iskolát teremtett: ő, valamint munkatársai és követői sorra készítették a különböző szocialista gazdaságok disequilibrium-modelljeit.[156]

Richardot akkor ismertem meg, amikor az 1950-es évek végén graduatediákként Budapesten tanulmányozta a tervezést. Időről-időre találkoztunk, s többnyire hasonlóképpen ítéltük meg a felvetődő közgazdasági problémákat. Most azonban éles vita alakult ki közöttünk.

Kifogásoltam, hogy Barro és Grossman, majd nyomukban Portes és követői *makroaggregátumként* írják le a fogyasztási piacot. A piac állapota – abban a torz tükörben, amelyet ez a sajátos modelltípus tart eléje – hol az általános túlkereslet, hol az általános túlkínálat állapotában van, és ide-oda csaponghat a két disequilibrium-állapot között. Hogyan lehet egy olyan gazdaságról, mint például a lengyel, ahol az emberek súlyosan szenvednek a hiányjelenségektől, azt állítani, hogy akár csak ideig-óráig az *általános* túlkínálat állapotában van? Ez csak azért igazolható ökonometriai számítással, mert a modell felépítésekor hibás feltevésekből és definíciókból indultak ki.

Könyvem azt hangsúlyozta, hogy a hiány nem jellemezhető kielégítően aggregált mérőszámokkal. Éppen az a jellemző a szocialista gazdaságra, hogy egyszerre van benne hiány és felesleg. A rossz adaptáció miatt a kettő nem zárja ki egymást: miközben egyes termékekből és szolgáltatásokból gyötrő hiányok mutatkoznak, aközben pazarló módon felhalmozódhatnak eladhatatlan készletek és kihasználatlanul vesztegelnek szolgáltatási kapacitások.

Különben sem mérhető a hiány a szokványos statisztikai mutatószámokkal, amelyekre Portes és társai számításaikat alapozták. Ha a tényleges vásárlás egybeesik a kereslettel, akkor a vétel-eladás megfigyelt adatai megfelelően tükrözik a keresletet. Ám ha a vevőnek nem sikerült megvalósítania vételi szándékát, ki tudja, mennyi volt az igazi, az eredeti, a kielégítetlenül maradt kereslet? Annál kevésbé tudjuk a választ, minél gyakrabban történt meg az, hogy a vevő, a hiányra reagálva, mást vett, mint amit eredetileg vásárolni akart volna. A kényszerhelyettesítés felszívja a túlkeresletet. További ellenvetésem volt, hogy Portesék modelljei kizárólag a fogyasztási piacot írták le, s azt elszigetelték a beruházási piactól. Holott a bajok gócpontja éppen a beruházási szférában mutatkozó állandó feszültség: a gazdaság irányítóiban és a vállalatok vezetőiben csillapíthatatlan a „beruházási éhség", az expanziós késztetés, és emiatt a beruházási javak piacán a kereslet mindig felülmúlja az erőforrások kínálatát.

Porteséknek egy óriási előnyük volt a vitákban velem szemben: olyan adatokat használtak fel a számításokban, amelyek kiolvashatóak voltak a rendel-

kezésre álló statisztikákból. Így azután képesek voltak matematikai-statisztikai számításokat végezni, s ez kétségkívül imponált mindenkinek. Nemigen tehettem mást, mint hogy a kollégák intuíciójára – mondhatnám: a józan eszére – apelláltam, de nem tudtam a kvantifikált Portes-modellekkel ugyancsak kvantifikált Kornai-modelleket szembeszegezni.*

Új módszerekre volt szükség ahhoz, hogy valóban mérni tudjuk a hiányjelenségeket. Hozzá is fogtunk az újfajta mérés megszervezéséhez. Jó példa erre az a mérőszám, amelyet Chikán Attila, a Rajk Kollégium igazgatója dolgozott ki, és amelyet munkatársaival együtt magyar adatok alapján számszerűleg is meghatározott. A hiánygazdaságban leapadnak a vállalat készletei a kibocsátási oldalon, hiszen a vevők igyekeznek mindent megvenni, amit csak lehet. Viszont a készletek felduzzadnak a felhasználási oldalon, mert jelentkezik a „halmozás" tendenciája. A vállalat, a jövőben várható hiánytól tartva, hörcsögként gyűjti az anyag- és félkésztermékkészleteket. Az output- és input készletek aránya kifejező mutatószám: ha csökken, az a hiány intenzitásának növekedését jelzi, ha nő, akkor a hiány enyhüléséét.

Megkezdődött más hiánymutatók megfigyelése és módszeres összegyűjtése (például a sorban állások időtartama különböző termékeknél és szolgáltatásoknál, a kényszerhelyettesítések eloszlása és gyakorisága). Legalább öt vagy tíz év kellett volna, hogy ez a nagy munka beérjen, hiszen hosszabb idősorokat kell megfigyelni ahhoz, hogy az adatok felhasználásával ökonometriai modellt szerkeszthessünk. Éppen hogy hozzákezdtünk a feladathoz, s kicsúszott a lábunk alól a hiánygazdaság! Hál'istennek, hogy így történt – ám emiatt a vita örökre eldöntetlen maradt. A magam részéről kitartok a logikai érvelésem mellett, de Portesék számításait nem tudtam (és most már nem is fogom tudni) más, meggyőzőbb számításokkal megcáfolni.

Magyarországon az ilyesfajta polémia nem egy esetben megmérgezi a vitában szembenálló felek közötti emberi viszonyt. Szerencsére nem ez történt abban a kapcsolatban, amely Portes (újabban: Sir Richard) és közöttem fennáll. Ez ugyanolyan szívélyes és barátságos maradt, mint amilyen a vita előtt volt.

Vita egy ortodox szovjet közgazdásszal

A másik vita 1981-ben, Athénban zajlott le, a Nemzetközi Közgazdasági Társaság kerekasztal-konferenciáján. Az ülésen Sir John Hicks, a nagy angol közgazdász elnökölt.** Előadásban foglaltam össze az akkor még friss könyvem fő gondolatait, s arra tettem a hangsúlyt, hogy a hiány a szocialista tervgazdaság

* Voltak sokat ígérő első eredmények. Magyarországon elsősorban munkatársaim és tanítványaim kezdtek el empirikus kutatásokat *A hiányban* kifejtett elmélet szellemében. Külföldön is voltak kutatók, akik ebből az elméletből kiindulva végezték vizsgálataikat. Érdemes kiemelni ezek közül Gérard Roland 1987-ben és 1990-ben publikált cikkeit.

** Nevét már említettem: ő pártfogolta első könyvem angliai kiadását.

rendszerspecifikus visszássága. A vitában felszólalt V. R. Hacsaturov professzor, aki akkor a Szovjet Közgazdasági Társaság elnöke volt és élesen visszautasította álláspontomat. Nem tagadta, hogy előfordulhatnak hiányjelenségek. (Előfordulhatnak? Magyarország ekkor már a bőség országa volt a Szovjetunióhoz képest, amelyben nemcsak a súlyos lakáshiány volt, de még elemi fontosságú élelmiszerek és ruházati cikkek is rendszeresen hiányoztak az üzletekből.) Ám ezek a hiányjelenségek a tervezés hibái miatt állnak elő. Emelni kell a tervezés színvonalát, s ez majd kiküszöböli a bajt.

Az ülésen jelen volt Leonyid Kantorovics, a nagyszerű matematikus-közgazdász, a lineáris programozás elméletének első úttörője, akit néhány évvel korábban Nobel-díjjal tüntettek ki. Ott volt és hallgatott.

Hicks összefoglaló szavaiban egyetértő hangsúllyal utalt az előadásomra, de nem érezte ildomosnak, hogy involválódjék a szocialista országokból érkezett két közgazdász vitájába.*

Hacsaturov szavainak és hangnemének élessége megerősítette azt, ami kezdettől fogva világos volt a számomra: *A hiány* mondanivalójának erős politikai töltése van.

Hozzájárulás a rendszer eróziójához

A fentiekben némi ízelítőt adtam a könyv látható és hallható hatásáról: publikációkról, példányszámokról, recenziókról és hivatkozásokról számoltam be. Ám ennél a „kézzelfogható" hatásnál is fontosabb az, hogy miképpen befolyásolta a szocialista rendszerben élő értelmiség gondolkodását.

Évekkel később, amikor először kerestem fel új háziorvosunkat, lelkesen és régi ismerősként üdvözölt. Olvasta annak idején *A hiányt,* és – idézem a szavait – túlzás nélkül állíthatja, hogy a könyv megváltoztatta a világnézetét. Ettől kezdve új szemmel nézett a szocialista gazdaságra. Nem sokkal később Krakkóba utaztam, s ott szinte szó szerint ugyanezt mondta el nekem egy lengyel szociológus.

Nemcsak személyes párbeszédeket eleveníthetek fel, hanem idézhetek nyomtatásban megjelent szövegeket is. Itt most kizárólag orosz közgazdászok visszaemlékezéseire szorítkozom.** Daniel Yergin és Joseph Stanislaw a rend-

* Ezen a konferencián találkoztam első ízben Wu Jinglian professzorral, aki később a kínai reform egyik fő építőmestere lett. Elmondta, hogy meggyőzőnek érezte érvelésemet. Kifejezte azt a reményét, hogy Kínában megismerik majd gondolataimat és az hatással lesz a kínai fejlődésre. Azóta is többször találkoztunk. Ő volt könyveim kínai kiadásainak egyik fő előmozdítója.

** A magyarországi visszhangot Chikán Attila tekintette át 2004-ben publikált cikkében. A hazai hatással kapcsolatban még egy statisztikai adatsort is szeretnék megemlíteni. Két magyar kutató, Such György és Tóth István János 1989-ben „szcientometriai" tanulmányt tett közzé, amely részletesen elemezte, hogy kit idéznek és milyen gyakorisággal a magyar közgazdasági irodalomban. Többek között egy táblázatot közöltek (1207. p.), amely ötéves periódusokra tagolva ismertette a szerzők idézettségi rangsorát. Az 1963 és 1972 közötti két

szerváltásról írott, 1998-ban publikált könyvükben leírnak egy beszélgetést Jegor Gajdarral, a nagy gazdasági fordulatot irányító kormány miniszterelnökével. A szerzők a következőképpen foglalják össze Gajdar véleményét. „Az egyetlen élő közgazdász, aki azt állíthatná magáról, hogy a kommunista rendszerben élő értelmiség egy egész nemzedékének gondolkodásmódját befolyásolta, az Kornai. Aprólékosan boncolta szét a központi tervgazdaságot, és demonstrálta annak irracionalitását és önrombolását. Ugyancsak igazolta e rendszer egy potenciális variánsának, a piaci szocializmusnak az alkalmatlanságát." A továbbiakban szó szerint idézik Gajdar szavait: „Neki volt a legnagyobb befolyása valamennyiünkre az 1980-as években. A hiánygazdaságról adott elemzése a korai 1980-as években nagy hatással volt valamennyiünkre. Ő a mi problémáinkkal nézett szembe. Ismertük valamennyi könyvét."[157]

A *Washington Post* egykori moszkvai tudósítója, David E. Hoffman néhány éve könyvet írt *Az oligarchák (The Oligarchs)* címmel. Beszámol a Jegor Gajdar és Anatolij Csubajsz körül csoportosuló egykori fiatal szovjet közgazdászok visszaemlékezéseiről. Idézem a könyvet: „Ekkor hirtelen villámcsapásként jött az inspiráció. Mély sugalmazást kaptak egy kétkötetes, 630 oldalas könyvtől, amelyet egy magyar közgazdászprofesszor, Kornai János publikált. *A hiány,* sokkal inkább, mint bármely más írás, bepillantást adott a szovjet gazdaság kudarcaiba." Hoffman idézi a közgazdászcsoport egyik tagjának szavait: „A könyv először Leningrádba érkezett, becsempészett fotokópiákon és mindjárt ez vált a »bibliává«." Voltak kezdettől fogva saját gondolataink, de a könyv egyfajta katarzist hozott. Előrelökte a gondolkodásunkat. Találkoztál valakivel és azt mondtad: »Olvastad Kornait? Igen?« És akkor ez lett a beszélgetés kiindulópontja."[158]

Ha megkérdeznék tőlem, hogy életem melyik teljesítményére tekintek vissza a legbüszkébben, azt felelném: erre! Örülök annak, hogy könyvem megismerése sok értelmiségit, közgazdászt, de más szakmabelit is felrázott, és segített abban, hogy más szemmel nézzenek a szocialista rendszerre.

A berlini fal leomlása után sokféle elmélet terjedt el az esemény előzményeiről. Különböző politikai erők, az egykori vasfüggönytől keletre is, nyugatra is maguknak igényelték az érdemet. Volt, aki Reagan keménységének, az amerikai katonai nyomásnak tulajdonította a fordulatot, volt aki Gorbacsov okos belátásának. Egyesek az ellenállók, a disszidensek – Szaharov, Havel, Michnik és a többiek – fellépését tartották a legfontosabb tényezőnek, mások a „reformkommunisták" szerepét rangsorolták az első helyre. Én magát a kérdésfeltevést is hibásnak tartom. Az 1989–1990-es fordulatot, noha hihetetlenül gyorsan zajlott le, a szocialista rendszer hosszan tartó gyengülési-bomlási folyamata előzte meg. Mint kivétel nélkül minden összetett nagy történelmi

---

periódusban Marx állt első helyen. 1973 és 1978 között első Marx, második Lenin, harmadik Kornai. 1978 és 1982 között megfordult a sorrend és az én idézettségem került az első helyre. 1983 és 1987 között fennmaradt az új sorrend. Ekkor már kétszer annyi volt az idézet a munkáimból, mint ahány Marx-idézet szerepelt a magyar közgazdászok publikált cikkeiben.

folyamatot, ezt az eróziót is *több tényező* együttesen magyarázza meg. Számomra intellektuális értelemben gyanús minden „egytényezős" oksági magyarázat, mert az végtelenül leegyszerűsíti a történelmi folyamatok komplexitását. Rendszerint kilóg az ilyesféle egyoldalú magyarázatokból a politikai szándék vagy az önnépszerűsítés lólába.

Nem mint kizárólagos vagy legfőbb ok, de mint *egyik* jelentős magyarázó tényező fontos előkészítő szerepet játszott az a mélyreható átalakulás, amely a szocialista rendszer politikai, gazdasági és kulturális vezető rétegének gondolkodásában fokozatosan végbement. Semmilyen hatalom, még egy diktatúra sem maradhat fenn anélkül, hogy létezne a híveknek egy csoportja, amely hisz a rezsim jogosultságában és életképességében. A szocialista rendszer épületének egyik fundamentuma az, hogy vannak kommunisták, akik hisznek az ügyben, a bajokat legfeljebb átmenetinek tartják, és messianisztikus küldetéstudatuk áldozatvállalásra készteti őket. Hitler és cinkosai nemcsak represszióval, katonai parancsokkal tudták a végsőkig folytatni a háborút, hanem mert egészen a végkifejletig mindig voltak, akik hittek az ügyükben. A szocialista rendszer egyik sírásója a hit és a rendszer iránti bizalom szétporladása volt. A szocializmussal szimpatizálók gyűrűje szétesett, a belső kör, a káderek elvesztették meggyőződésüket, elkezdtek más utakat keresni.

Ezt a szellemi eróziót elsősorban a közvetlen tapasztalat gerjesztette: a gazdaság bajai, az afganisztáni háború veszteségei, a lakosság elkeseredett hangulatának érzékelése. Ezt a bomlást gyorsították, a tapasztalatok értelmezését segítették elő azok az írások, amelyek ezekben az időkben a politizáló értelmiséghez eljutottak. Sokféle mű sorolható ide. Elsőként Szolzsenyicin akkor szenzációképpen berobbanó *Gulagja,* de sokak kezébe akkor kerültek, évtizedes késéssel, Orwell és Koestler művei is. Sajátos színt adott hozzá a kommunizmusról kirajzolódó képhez *A hiány*. Az említett három könyv mindegyike elsősorban a represszió kegyetlenségét, ravaszságát és a rezsim hazug és embertelen voltát leplezte le. Az én könyvem nyugodt és tárgyilagos hangja az olvasó gondolkodásának és érzelmeinek más rétegeit kavarta fel. Alapjaiban ásta alá azt a naiv elképzelést, hogy elég lesz „emberarcúvá" tenni a szocializmust, s akkor az teljesítheti történeti küldetését. Lenin – teljes joggal – azt állította, hogy a szocializmus akkor fog győzedelmeskedni, ha magasabb termelékenységet biztosít, mint a kapitalizmus. Aki *A hiányt* elolvasta, az megértette: ez a győzedelmes fölény sohasem fog létrejönni.

Nem tudom, hogy a politizáló értelmiségiek közül hányan ismerték, első vagy másodkézből, a munkámat, és hányan maradtak teljesen mentesek a hatásától. Erről sohasem készült, utólag sem, megbízható felmérés. Azt azonban magam is megállapíthattam, hogy olyan emberek, akikről azt feltételeztem volna, hogy már csak azért is megismerkednek a könyvvel, mert egy pár hónapig „divatban volt" és sok értelmiségi „szalonban" beszéltek róla, mégsem vették a kezükbe.*

* Elolvastam az ismert magyar író, Karinthy Ferenc naplóját, amely egyebek között beszámol az olvasmányélményekről is. Személyesen is ismertük egymást, ez is felkelthette volna az

Ez is az ellen szól, hogy könyvem hatását túlértékeljem. Ám ha csak a reális szerény mértékre korlátozzuk is a befolyás szélességére és erejére vonatkozó becslést, akkor is elmondható: a hatás jelentős volt.

Még egyszer a publikálás politikai és etikai dilemmájáról

Donáth Ferenccel, a Kádár-rezsimmel szembeszegülő értelmiségi mozgalom egyik vezetőjével, akiről már többször szó volt korábbi fejezetekben, a stockholmi útról való visszatérésem után a mátraházai akadémiai üdülőben találkoztunk. *A hiány* utolsó fejezeteit ott írtam meg. Közös asztalnál ebédeltünk, sokszor sétálgattunk együtt az erdőben, meghitten beszélgetve tudományról, politikáról, gazdaságról.

Az egyik séta végén Donáth elmondta: emlékkötetet szerkesztenek Bibó István tiszteletére.* Sok neves ember már felajánlotta, hogy ír a kötetbe. Vállalkozom-e én is? Egyértelműen és határozottan nemet mondtam. Mivel Feri jól ismerte általános álláspontomat a legális és illegális publikálás ügyében, s azt is tudta, hogy min dolgozom, nem erősködött. Különösebb győzködés nélkül tudomásul vette a negatív választ.

Nem éreztem ki a szavaiból sem akkor, sem később a legcsekélyebb roszszallást sem. Utána is sokszor találkoztunk, érdekes és bizalmas beszélgetéseket folytattunk. 1983 nyarán, müncheni tartózkodásom alatt, meglátogatott Münchenben. Betegségét vizsgálták ki az ottani orvosok. Amikor később Budapesten a kórházban felkerestem, megrendülten láttam, milyen hősiesen, a szokott ironikus mosollyal az arcán viselte a halálos kór okozta szenvedést. Kétféle, egymástól nagyon különböző életstratégiát követtünk – ám ez nem zárta ki az egymás iránt érzett barátságot és megbecsülést.

Nemcsak Donáth Ferenc, de mások is, akik a magyar illegális és féllegális szervezkedésben részt vettek és akiket közelről ismertem, tapintattal és emberi megértéssel vették tudomásul az én választásaimat. Mindig azt éreztem: tiszteletben tartják azt az utat, amelyet magamnak kijelöltem és méltányolják az eredményeimet.

érdeklődését. Egyértelműen kiderül, hogy Karinthy nem olvasta *A hiányt*, és társaságában nem esett róla szó.

Klaniczay Gábor, a neves történész érdekfeszítő visszaemlékezéseket közölt arról, hogy az ő generációjára, az 1950-es években született magyar értelmiségiekre milyen művek hatottak. Az én munkáim nincsenek közöttük.

* Eredetileg Kenedi János kezdeményezte, hogy egy „Festschrift" készüljön Bibó 70. születésnapjára. A kötet szervezése Bibó halála után indult meg. Donáth Ferenc vállalta a szerkesztőbizottság elnökének tisztét, Bence György, Kis János és Szűcs Jenő lettek a szerkesztőbizottság tagjai. A kötetet felajánlották a Gondolat Kiadónak, legális publikálásra. Miután a kiadó ezt, nyilván magasabb pártkörökkel való megbeszélés alapján, elvetette, 1981-ben „szamizdatként" jelent meg. A rendszerváltás után, 1991-ben jelent meg újra, immár nyomtatásban, Réz Pál gondozásában, a Századvég kiadásában.

Ha az olvasó visszalapoz az 5. és a 7. fejezethez, visszaidézheti emlékezetébe, hogy már 1955–1956 körül megérlelődött és 1957-ben újra megerősödött bennem az elhatározás: nem próbálok illegális publikációkkal hatni az események menetére. Már akkor kijelöltem magamnak azt az utat, amelyen járni akarok: hozzáértő közgazdásszá szeretnék válni, a nyugati szakma tagjává, aki legálisan kinyomtatott publikációival akar majd befolyást gyakorolni. Ez kezdettől fogva engedményeket követelt. Kész voltam engedményeket tenni, amíg azok nem ütköztek bele lelkiismeretem tiltásaiba.

Ezt az életstratégiát próbáltam következetesen megvalósítani, és ebbe konzisztens módon illeszkedett bele az is, hogy megírtam *A hiányt,* és az is, hogy nem írtam cikket a Bibó-emlékkönyvbe.

Az öncenzúra keserves áldozatokat követelt tőlem. Talán van olyan társadalomkutató, s még inkább olyan író vagy költő, aki szellemi élvezetet talál abban, hogy a sorok közé rejti a mondanivalóját, és ravaszul túljár az éber politikai cenzorok eszén. Én semmi örömöt nem találtam benne. Szinte megszállottan próbáltam és próbálom elérni, hogy amit fogalmazok, az tiszta és egyértelmű legyen. Fájdalmas öncsonkításnak éreztem, hogy az olvasóra kellett bíznom: találja ki azt, amit én nem mondtam ki. Az öncenzúra megalázó processzus; a rendszerváltást többek között azért éreztem új felszabadulásnak, mert megkímél ettől az állandóan ismétlődő keserves érzéstől.

Akik illegális publikálás céljaira írtak, úgy érezhették, joggal, hogy tollukat semmi sem fogja vissza. Megírhatják mindazt, amit ők akkor a *teljes* igazságnak éreztek. Irigyeltem őket ezért a lehetőségért.*

Nemet mondani egy barátnak, akivel a politikai célok tekintetében azonos hullámhosszon vagyunk – ez is kínos, fájdalmas élmény. Mintha cserben hagynám azt, akivel együtt küzdök. Nem is egyszer kerültem ebbe a helyzetbe: hol szamizdatkiadványba vártak volna tőlem cikket, hol egy tiltakozó levélhez kértek tőlem aláírást. Következetesen elhárítottam ezeket a felkéréseket.

Nem akartam ide-oda ugrálni kétféle életstratégia között. Nem csak a különböző „szilenciumokat", publikációs tilalmakat akartam elkerülni. Meg akartam őrizni az akkor még kiváltságnak minősülő jogot, a Nyugatra utazás lehetőségét is. Nyugodtan mondhatom, hogy nem a turisztikai élmények miatt, hanem mert minden újabb külföldi utam megerősítette azt a korai felismerésemet, hogy csak akkor lehetek a közgazdászszakma egyenrangú, hozzáértő tagja, ha rendszeresen találkozom nyugati kollégákkal, ha hosszabb időszakokat töltök a nyugati világ akadémiai fellegváraiban és elsődleges forrásokból szerzem meg a korszerű ismereteket. Ha valaki sohasem lép ki a kelet-európai szellemi élet beltenyészetéből, az inkább ki van téve annak a veszélynek, hogy provinciális marad a gondolkodása. Nemzedékem tagjai közül

* Évekkel azután, hogy elszakadtam a marxizmustól és a Marx gondolataival kapcsolatos nézeteim megérlelődtek, kikívánkozott volna belőlem egy polémikus írás. Ezt nem publikálhattam volna legálisan. Így ez a tanulmány végképpen bennem rekedt.

azok, akik csak a rendszerváltás után léptek be a nemzetközi tudományos világba, tapasztalhatták, mekkora lépéshátránnyal indulnak.

Van, aki úgy kívánja utólag igazolni önmaga előtt saját életét, hogy a saját választását minősíti az egyetlen elfogadható, egyetlen erkölcsileg igazolható döntésnek. Engedékenyebb pillanataiban talán megenged némi eltérést. Ám ha valaki nála sokkal radikálisabb, akkor az „forrófejű", „meggondolatlanságaival többet árt, mint használ". Ha viszont nála több koncessziót tesz a fennálló hatalomnak, akkor „megalkuvó", „lefeküdt a hatalomnak".

Saját erkölcsi ítéleteimet mások tevékenységéről toleránsabb módon alkotom meg. Nem fogadom el a parttalan erkölcsi relativizmust. Igenis van túl messzire menő koncesszió, amely árulásnak minősül a szememben. És lehet valaki oktalan krakéler, aki semmilyen komoly ügynek nem használ az ugrálásával. Különösen megvetem a politikai kaméleonokat, akik úgy váltogatják a világnézetüket, mint más a fehérneműjét, s akik bármikor képesek elveiket feladni a politikai hatalom vagy a zsíros üzlet reményében.

Azt azonban meggyőződéssel vallom, hogy nem egy, hanem több *erkölcsileg elfogadható* életstratégia létezik. Sőt, nem egy, hanem több olyan életstratégia létezik, ami *tiszteletet* érdemel. Csodálom és mélységesen tisztelem azokat, akik nyugodt munkalehetőségeiket, szabadságukat, s ha kellett, életüket kockáztatták a demokráciáért, az emberi jogokért vívott illegális küzdelmekkel.

Maradjunk közelebb az én választási problémáimhoz. Egyoldalú érvelés lenne a részemről azzal előjönni, hogy egy-egy szamizdatkiadvány legfeljebb pár száz példányban terjedt el, s többnyire csak egy-egy ország határain belül, míg a legálisan publikált (öncenzúrázott) *A hiány* sok tízezer emberhez jutott el, a határokon túl is, a világ számos országában. Igaz – de mindjárt felhozható, ellenérvként, hogy a szamizdat radikálisabban mondhatta ki azt, amire én legfeljebb célozgathattam. Ezt a kétféle publikációs eszközt, a diktatúrák körülményei között, nem versenytársaknak tekintettem, hanem *egymást kiegészítő* formáknak. Tiszta szívből örülök annak, hogy voltak önfeláldozó, bátor emberek, akik illegális újságokat szerkesztettek és terjesztettek. Mint a magyar demokrácia híve, büszke vagyok arra, hogy ilyen kortársaim voltak. Abban a nyugodt tudatban élek, hogy az ő írásaik és az én munkáim kölcsönösen erősítették egymás hatását.

14. fejezet

ÁTTÖRÉS

1979–

PUHA KÖLTSÉGVETÉSI KORLÁT

Néhány nappal azelőtt, hogy ennek a fejezetnek az írásához hozzákezdtem, megjelent a közgazdászszakma legolvasottabb folyóiratában, a *Journal of Economic Literature-ben* Eric Maskinnal és Gérard Rolanddal közösen írott tanulmányunk, amelyben áttekintjük a puha költségvetési korláttal foglalkozó irodalmat.[159]

A fogalmat 1979-ben használtam először nyomtatásban; huszonöt év alatt a gondolat széles körben elterjedt.

A fogalom jelentése és jelentősége

A „költségvetési korlát" kifejezést a háztartás mikroökonómiai elméletéből vettem át. Tételezzük fel, hogy a háztartás költségvetést készít. Kiadásait úgy kell megterveznie, hogy legyen rájuk fedezet a bevételekből, amelyek még megtoldhatóak a korábbi megtakarításokból felhalmozott induló pénzkészlettel. A háztartás rendelkezésére álló összes pénzügyi forrás képezi a költségvetési korlátot; ezt nem léphetik túl a kiadások.

Tekintsünk ezek után egy állami vállalat gazdálkodására, a szocialista rendszer keretei között. Ha minden rendben megy, a bevételek fedezik a kiadásokat, és nyereség is képződik. Ám mi történik akkor, ha a kiadások túllépik a bevételeket, és az induló pénztartalékok is kimerültek? Két esetet különböztetünk meg. Az egyikben a vállalatot magára hagyják. Költségvetési korlátja *kemény,* s így a vállalat a tartós veszteség következtében előbb-utóbb tönkremegy. Vagy pedig valamelyik felső szerv a segítségére siet, és kimenti a bajból. (Az angol szaknyelv ezt *bail-outnak* nevezi.) Ez utóbbi esetben a költségvetési korlát *puha;* valójában nem korlátozza a kiadásokat. Még ha a kiadások hosszú időn át túl is lépik a bevételeket és a kezdő pénzkészletet, a tartósan veszteséges vállalat életben marad.

A történet ismerősen hangzott mindenkinek, aki tudta, hogyan folyik a gazdálkodás a szocialista rendszerben. Különösen ott volt kiáltó a probléma, ahol – mint például Magyarországon – már elindultak, tétova lépésekkel, a reformok irányába, és bevezették a vállalati vezetők érdekeltségét a nyereség növelésében. Nagy szavak hallatszottak a nyereség fontosságáról, valójában pe-

dig aláásták annak igazi ösztönző erejét. Ha a vállalat jövedelmező, az rendben van. Ám ha veszteséges, akkor sincs nagy baj, mert valahogy mégiscsak megmentik a csődtől. Itt látszódott világosan, miben különbözik egy álpiacgazdaság az igazitól – utóbbiban a versenynek nemcsak nyertesei, de vesztesei is vannak.

A költségvetési korlát puhasága súlyos károkat okoz. Még ha ésszerűek lennének is az árak, a vállalat nem eléggé *érzékeny* az árak, a költségek, a profit jelzéseire. A költségvetési korlát keménysége automatikusan súlyos büntetést ró arra, aki nem állja meg a helyét a versenyben, és veszteséget mutat fel. A korlát puhasága immunitást ad e büntetés alól és megtűri az alacsony hatékonyságot. A termelő hajlamossá válik arra, hogy felelőtlen megrendeléseket adjon fel (azaz irreálisan elszalad a kereslete), hiszen ha ő maga nem tud fizetni, majd az állja a számlát, aki a kimentésére vállalkozik. Ez az egyik fő magyarázata a túlméretezett beruházási terveknek: a beruházások rendszerint alacsony kiadási előirányzatokkal indulnak és ijesztő költségtúllépésekkel végződnek.

Végeredményben a költségvetési korlát keménysége vagy puhasága útbaigazítja a vállalatok vezetőit, hogy mire érdemes igazán odafigyelni. Ha kemény a korlát, akkor elsősorban a termelés hatékonyságával és jövedelmezőségével kell törődni. Viszont ha puha, akkor a legfontosabb az, hogy a vállalat főnökeinek jók legyenek a kapcsolatai „felül", ahonnan a pénzügyi támogatást és baj esetén a kimentést várhatják. Hasznosabb a hatalom folyosóin és a felettesek előszobáiban mutatkozni, mint a gyári műhelyekben.

Miért keltett ez a gondolat feltűnést, és miért terjedt el széles körben? Elsősorban azért, mert egy releváns jelenséget ragadott meg, amely mindenki szeme előtt ment végbe; egy szindrómát, amelynek jól érthető, magyarázható okai, szabályosságai és következményei vannak, s ezek a következmények tagadhatatlanul *súlyosak*. Kezdettől fogva hangsúlyoztam, hogy – noha ez a jelenség jóval elterjedtebb a szocializmusban, mint más gazdaságban – nem ismeretlen a magántulajdonon alapuló piacgazdaságban sem. Bár én, különösen kezdetben, a vállalati magatartásban igyekeztem kimutatni a puha költségvetési korlát jelenlétét, felhívtam a figyelmet arra, hogy hasonló probléma tapasztalható más szervezetekben is, például egészségügyi vagy oktatási intézményekben, nonprofit szervezetekben vagy a helyi önkormányzatok gazdálkodásában. Sőt, egész országok gazdaságában is érzékelhetőek a szindróma tünetei, ha megszokottá válik, hogy amennyiben egy ország pénzügyi csődbe jut, a nemzetközi pénzügyi intézmények és a pénzügyi világ közössége megsegíti.

A gondolat elterjedését azonban nemcsak a felismerés gyakorlati relevanciája magyarázza, hanem az a szerencsés körülmény is, hogy elméleti szerkezete jól illeszkedik bele a közgazdasági diszciplína főáramlatának gondolkodásába. Mindenki, aki valaha is tanult mikroökonómiát, már az első órák valamelyikén megismerte a költségvetési korlát fogalmát. Könnyű elindulni egy gondolatmenetben úgy, hogy egy jól ismert fogalom jelentését kezdjük kitágítani és pontosítani. Egy korábbi fejezetben arra a következtetésre jutottam,

hogy a vegetatív szabályozásra vonatkozó elgondolásaink valószínűleg azért nem tudtak elterjedni, mert néhány sarkalatos ponton nem illeszkedtek be a főáramlat által a közgazdászfejekbe rögzített rutinba. Itt most – szerencsére – fordított volt a helyzet. Erre az „imprintingre", a mindenki fülében ismerősen csengő „költségvetési korlát"-fogalomra épülő elmélet könnyebben keltett rokonszenvező és érdeklődő visszhangot.

Előzmények

Saját gondolkodásomban hosszabb időszakra nyúlnak vissza a puha költségvetési korlát elméletének előzményei. A könyv 7. fejezetében említettem, hogy amikor a nyereségérdekeltséget kezdték bevezetni Magyarországon, a vállalatok azonnal követelődzni kezdtek, hogy veszteség esetén kompenzálják őket. „Kell-e korrigálni a nyereségrészesedést?" – ezzel a címmel írtam cikket 1958-ban. A probléma azóta sem hagyott nyugodni; érzékeltem, hogy fontos jelenséggel állunk szemben.

1972-ben Andreas Papandreu, kedves dedikációval, elküldte nekem *Paternalista kapitalizmus (Paternalistic Capitalism)* című könyvét. Akkor még nem görög miniszterelnök volt, hanem egyetemi tanár Kanadában. A könyv ráirányította a figyelmemet erre a rendkívül fontos társadalmi jelenségre. Sokféle társadalomban figyelhetők meg paternalisztikus vonások; engem persze az érdekelt leginkább, hogyan jelennek meg a szocialista rendszerben.

Még a legkegyetlenebb represszió időszakában is szívesen játszotta a véreskezű diktátor „a nép szeretett atyja" szerepét. Amikor Magyarországon kezdett felpuhulni a diktatúra, a zord arcról derűsebbre váltott át az apai szerep. A paternalizmus, a politikai struktúra oldaláról vizsgálva, azt jelenti, hogy a hatalom központja a maga kezében tart olyan döntési jogokat, amelyek más, nem paternalista berendezkedésű társadalomban az egyén, a család, a kisebb közösség vagy a legalsó szintű szervezet (például a vállalat) kezében lennének. Akárcsak korábbi történelmi korszakok családi életében, az apáé a döntés joga, de egyúttal az ő kötelessége a családról való gondoskodás is. A paternalista társadalom kiskorúnak, szinte infantilisnak tekinti tagjait. Nem várja el tőlük az öngondoskodást, hanem természetesnek tekinti, hogy minden bajukra „felülről" várják a segítséget.

Kirajzolódott a fejemben a gondolatmenet, amely összekapcsolja a paternalizmus jelenségét és a bajban lévő vállalatok kisegítését – és ezt 1975-ben, az oslói egyetemen tartott előadásomban fejtettem ki először. Hasonlatként a család és a gyereknevelés sémáját használtam fel az állam és a vállalat viszonyának leírásához. A paternalizmus öt fokozatát különböztettem meg, kezdve a negyedikkel és végezve a nulladikkal. A 4. fokozat: *természetbeni juttatás, passzív elfogadás*. Ez jellemzi az újszülött körülményeit, aki mindent a szülőktől kap, s még kérni sem tud. A 3. fokozat: *természetbeni juttatás, aktív kívánság*. Nagyobb lett a gyerek. Továbbra is mindent a szülőktől kap – de már beszél, s kívánságait közli a felnőttekkel. Ezekhez a fokozatokhoz hasonlít az állami

vállalat helyzete a szigorúan centralizált gazdaságban. Központilag írják elő a termelési tervet és utalják ki az erőforrásokat. Ha igen keménykezű a diktatúra, meg sem kérdezik a vállalatot (4. fokozat); ha az elnyomás némileg enyhébb, akkor már megpróbálkozhatnak a tervalkuval (3. fokozat).

A 2. fokozat elnevezése: *pénzbeli ellátmány*. Ide akkor kerül a gyerek (például a tipikus amerikai egyetemi diák), amikor már elköltözött otthonról, de maga még nem keres. A szülők zsebpénzzel látják el. Ha elfogy a pénz, kéri a szülőket, küldjenek még, s azok rendszerint utánaengednek. Az analóg gazdasági szituáció: a vállalat pénzbeli keretet kap egy beruházási projektumra. Magának kell vele gazdálkodnia, de ha kifut a pénzből, mégiscsak kifizetik a számlákat.

Az 1. fokozatot így neveztem: *önellátó – kisegítéssel*, a 0. fokozat neve: *önellátó – magára hagyott*. A gyerek felnőtté vált. Keres, rendszerint eleget ahhoz, hogy ellássa önmagát. Mi történik, ha pénzügyi bajba kerül? Esetleg mégis a segítségére siet a család (1. fokozat). Vagy a család dönthet úgy is, hogy mindenki felelős a saját sorsáért. A pénzügyi zavar végül is az immár felnőtté vált családtag saját problémája, amit magának kell megoldania (0. fokozat). A családi metaforáról a vállalat életére áttérve: az 1. fokozat a piaci orientációjú, félig reformált szocialista gazdaság körülményeit tükrözi, amelyben a vállalat önálló, ám tartós veszteség esetén kisegítik. A 0. fokozat érvényesül a paternalizmustól mentes, kemény piaci verseny körülményei között. Ha tönkremész, a te bajod – ne számíts arra, hogy a veszteségedet bárki is kifizeti.

A paternalizmus fokozatainak ez a szemléletes leírása, a család és a társadalom analógiája később bekerült *A hiány* című könyvbe. Oslóban még nem használtam a puha és kemény költségvetési korlát kifejezéseket. Viszont a könyv már ezt az új terminológiát rendelte hozzá a paternalizmus modelljéhez. A paternalizmus 2. fokozata, s különösen az 1. fokozat az a jelenség, amelyet *puha* költségvetési korlátnak neveztem el, a 0. fokozat pedig a *kemény* költségvetési korlátnak felel meg.

Nem úgy alakult ki a fejemben az elnevezés, hogy a költségvetési korlát szerepén kezdtem volna gondolkodni, azt próbáltam volna finomítani. A *reális gazdasági jelenség, a gyakorlat megfigyelése* volt a kiindulópont. Maga az elnevezés szinte véletlenül bukkant elő. Stockholmi egyetemi előadássorozatom 12. előadásának jegyzeteit állítottam össze. Arra készültem, hogy majd felírom a táblára, matematikai egyenlőtlenségek formájában, a vállalat működési modelljét, benne a kibocsátásra vonatkozó alsó korlátokkal és a felhasználható erőforrásokra vonatkozó felső korlátokkal. A teljesség kedvéért gondolnom kellett arra, hogy nyilván vannak pénzügyi korlátok is. Noha a profitmaximalizáló vállalat standard mikroökonómiai modelljében nem szokás költségvetési korlátot szerepeltetni, mégis beleírtam a modellbe. Igen ám, de rögtön az is eszembe jutott: hiszen ez nem effektív korlát! Az anyagkorlátot a vállalat képtelen lenne áthágni, viszont a költségvetési korlát puha, hiszen tudja, hogy baj esetén majd a felsőbb szerv fizet.

Amikor az előadást megtartottam, már a puha költségvetési korlát kifejezést használtam. Emlékszem, hogy a hallgatóságban ülő tanárok közül ketten

is, Bengt-Christer Ysander svéd és Harvey Lapham amerikai közgazdász, valamint egy diák, Lars Svensson (akiből később neves közgazdászkutató lett) odajöttek az előadás után és elmondták: nagyon tetszett nekik a költségvetési korlát puhaságával kapcsolatos gondolat. Ez a pár biztató szó is arra késztetett, hogy alaposabban átgondoljam a kifejezést, és tovább dolgozzam a kapcsolódó elméleti problémákon.

Ettől kezdve a hiánygazdaságról és általában a szocialista gazdaságról szóló előadásaimban és cikkeimben fontos szerephez jutott a költségvetési korlát puhaságának leírása és elemzése mint a rendszer egyik jellegzetes diszfunkcionális vonása.

Bizonyára vannak a megismerés történetében elméletek, amelyek készen, teljesen érett formában pattannak ki megalkotójuk fejéből. Velem ez sohasem esett meg. Ha az imént említett 1958-as magyar cikkel kezdem és a 2003-ban megjelent *Journal of Economic Literature*-cikkel fejezem be a történetet, az *alapgondolat* mindvégig megmaradt, de a közben eltelt 45 év alatt a leírás módja, az okozati magyarázat és a következmények bemutatása számottevő változásokon ment keresztül. Mai álláspontomat a 2003-ban közölt cikk, valamint az 1992-ben publikált összefoglaló könyvem, *A szocialista rendszer* tükrözi. (E könyvvel később még részletesebben foglalkozom.) Két változást emelek ki, amely az elgondolás kifejtésének jelenlegi állapotát megkülönbözteti a korábbi stádiumoktól, mert ezek túlmutatnak a szűkebb szakmai szempontokon.

A költségvetési korlát puhaságának okait magyarázva az első publikációk idején nagy hangsúlyt kapott az állam paternalista szerepe. Az állam nem hagyhatja cserben „saját gyermekét", az állami tulajdonban lévő vállalatot, amelyet ő hozott létre, amelynek életéért felelős, s az ott dolgozók létbiztonságáról neki kell gondoskodnia. Sokan ebből azt olvasták ki, hogy az én fejemben itt véget is ért az okozati elemzés. De hát erről szó sincs! Magamnak már annak idején is élesen feltettem a kérdést: *miért* viselkedik így a szocialista rendszer állama? Hogyan függ össze a „gondoskodási" szerep vállalása a hatalom, mégpedig az osztatlan hatalom igényével? Hogyan illeszkedik mindez bele a rendszer politikai struktúrájába és hivatalos ideológiájába? *A hiánynak* a paternalizmusról szóló 22. fejezete után következhetett volna a könyv meg nem írt része, amely többek között ezeket az összefüggéseket is tárgyalja – ám ezek megírásától, amint ezt már az előző fejezetben kifejtettem, visszatartott az öncenzúra. Ott már említettem: szerencsére voltak, szép számmal, olyan olvasók, akik többé-kevésbé elképzelték magukban azt, hogyan is folytatódhatna *A hiány* gondolatmenete. Csakhogy nem mindenki volt képes arra, hogy a gondolatsort maga fűzze tovább. Úgy képzelték, hogy a kérdésről nincs más mondanivalóm.* Feltételezték: a szocializmusról azt hiszem, hogy paternalis-

* Visszatérő élményem volt évtizedeken át, hogy nyugati kollégáim egy részének még csak meg sem fordult a fejében, hogy engem, egy kommunista ország állampolgárát, a cenzúra vagy az öncenzúra korlátozhat. Újra meg újra meghökkentem ezen, amikor ismételten szembetaláltam magam e furcsa értetlenséggel.

ta, miközben azt észre sem vettem, hogy ebben a rendszerben a kommunista párt gyakorol diktatúrát, s a politikai-hatalmi viszonyok nyomják rá a bélyegüket a hierarchia felső és alsó szintjei közötti viszonyra, az állam és az állami tulajdonban lévő vállalatok kapcsolatára. Hiába próbáltam a sorok között célozgatni. A könyv a záró oldalakon igen általános megfogalmazásban utalt „az intézményi rendszer" szerepére. Ez, úgy látszik, a kevésbé fantáziadús olvasók számára nem volt elégséges.

Az előző fejezetben kifejtettem, milyen keserves árat kellett fizetnem azért, hogy *A hiány* és más munkáim legálisan megjelenhessenek. Az a döntésem, hogy a hiány okozati láncolatát a paternalizmusnál vágom el, sokaknál félreértéseket szült. Ezt úgy tekintem, mint a legalitás „árának" egyik sajnálatos elemét. Amint az öncenzúra falai leomlottak, és megírhattam *A szocialista rendszert,* végre elmondhattam a puha költségvetési korlát magyarázatával kapcsolatos *teljes* gondolatmenetemet.

Áttérek a második változásra. Korábban is az volt a véleményem, és most is úgy látom, hogy ok-okozati kapcsolat van a költségvetési korlát és a hiány között, de most *más súlyt* adok e kapcsolat erejének.

Annak, hogy egy országban a gazdaság egészét átfogó, krónikus, intenzív hiánygazdaság alakuljon ki, *szükséges* feltétele az, hogy a termelés nagy részében puha legyen a vállalati költségvetési korlát. Szükséges, de nem elégséges feltétel. Más tényezőknek is hatniuk kell: a szabad vállalkozás tilalmának, az importverseny adminisztratív korlátozásának, az árrendszer torzulásainak stb. *A hiány* egyoldalú hangsúlyt tett a költségvetési korlát puhaságára. Ez nem magyarázható öncenzúrával, az okozati elemzésnek a legális publikáció érdekében tett öncsonkításával. A magyarázat itt elsősorban az, hogy a probléma átgondolása még nem volt eléggé érett.

Ennek az egyoldalúságnak egy másik vetülete a puha költségvetési korlát következményeinek kifejtésében mutatkozik meg. Mivel a hiány volt a könyv fő témája, akkor elsősorban az érdekelt, hogy miképpen hat ez a szindróma a kereslet „elszaladására". Ez a befolyás igen fontos. Ám ennél fontosabb az, ami később minden ezzel foglalkozó szerzőtől is a legnagyobb figyelmet kapta: a költségvetési korlát puhaságának kártékony hatása a termelékenységre, a versenyszellemre, az ösztönzésre. *A hiány* is rámutatott erre, most azonban még nagyobb nyomatékkal első helyre tenném a káros hatások rangsorolásánál.

Tapasztalati igazolás

Fontosnak tartottam, hogy az elméleti felismerést tapasztalati úton is igazoljuk. A Közgazdaságtudományi Egyetem fiatal tanárával, Matits Ágnessel együtt hozzáfogtunk egy adatbázis kiépítéséhez, amely valamennyi magyar állami vállalat fő pénzügyi adatait tartalmazta, sok évre visszamenően. Becslésünk szerint kb. 1,3 millió adat gyűlt össze akkor a számítógépeinken (amelyek még jóval kevésbé voltak hatékonyak, mint manapság); Ágnes és munkatársai kitűnően kezelhető formában rendezték el a számokat. Különböző ta-

nulságos ökonometriai elemzéseket végeztünk, amelyek bemutatták, milyen sokféle bonyolult csatornán át csoportosítják újra és újra a vállalati nyereséget. Rá sem lehet ismerni arra az összegre, amely e zeg-zugos bürokratikus újraelosztás végén a vállalatnál „végleges nyereség" címen megjelenik, annyira elszakad a kiindulóponttól, az eredetileg produkált nyereségtől vagy veszteségtől. Annyi azonban bizonyos – és ezt számításainkkal igazolni tudtuk –, hogy a bürokratikus újraelosztás eredményeképpen a nyereség számottevő hányadát elveszik azoktól a vállalatoktól, amelyek eredetileg a legjövedelmezőbbek voltak, és átfolyatják oda, ahol eredetileg veszteség mutatkozott. Akik sok nyereséget termeltek ki, azokat ilyenformán „büntetik", a veszteségeseket pedig jutalmazzák. Ezzel kezünkben volt a puha költségvetési korlát egyik kézzelfogható bizonyítéka. Számításaink eredményeit Matits Ágnessel közösen írott, *A vállalatok nyereségének bürokratikus újraelosztása* című könyvünkben publikáltuk.

A rendszerváltás előtt más szerzők tollából is megjelent néhány empirikus munka a költségvetési korlátra vonatkozó elméletek tesztelésére, de csak eléggé szórványosan. Időben előre ugorva, látható, hogy a kutatások igazából az 1990-es években kaptak új lendületet. Akkor végbement a gondolati áttörés: a posztszocialista országokat felkereső nyugati szakértők egyszerre csak kezdték felismerni, hogy a költségvetési korlát puhasága az előző rendszertől örökölt gazdaság egyik rákfenéje. Ezzel együtt mind többen kezdték azt is megérteni, hogy e korlát megkeményítése a reform egyik kulcsfeladata. Sorra dolgozták ki a gondos statisztikai adatgyűjtésen és ökonometriai vizsgálatokon alapuló tanulmányokat. Túl a kutatásokon, ebben az időszakban már szinte nem is készülhetett jelentés a Világbankban vagy az Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bankban a szocialista vagy posztszocialista gazdaságokról anélkül, hogy az ne foglalkozott volna a régió vállalatainak költségvetési korlátaival.

A jelenség matematikai modellezése

Akárcsak az empirikus vizsgálatok esetében, a puha költségvetési szindróma matematikai modellezésével kapcsolatban is azt éreztem: magamnak kell hozzákezdenem a formalizált elméleti vizsgálathoz. Szerencsére kitűnő segítőtársra találtam Jörgen Weibull személyében.* Jörgen nem szerette a puha költségvetési korlát kifejezést, de megbarátkozott a paternalizmus gondolatá-

* A sors úgy hozta, hogy Jörgen, akit svédországi szemináriumom hallgatójaként ismertem meg, nemcsak társszerzőm lett két cikk megírásában, hanem lányunk férje és két svédországi unokánk apja is.

A paternalizmusról szóló tanulmányunk az 1980-as évek elején készült. Jörgen egyik budapesti látogatása alkalmával kezdtünk el dolgozni rajta, majd a Stockholm és Budapest közötti távolságot levélváltásokkal áthidalva fejeztük be. Ma már, az e-mail korszakában ebben nincs semmi különös: sokkal gyakoribbá vált az egymástól távol élő társszerzők közös cikkírása.

val. Sikerült egy matematikai modellt szerkeszteni, amely igazolja: ha a veszteséges vállalatokat paternalista módon kisegítik, akkor a vállalati szektor kevésbé óvatos a megrendelésekben, s így kereslete nagyobbra duzzad, mintha hagynák, hogy minden vállalat a versenyben maga állja meg a helyét.[160]

Érdekes modellépítés folyt Princetonban is. Richard Quandt, aki oly sok szeretettel segített nekem, amikor ott tanítottam, most a tudós érdeklődésével fordult a puha költségvetési korlát elmélete felé. Ő és kollégái egész sor elméleti tanulmányt készítettek ebben a témakörben, többek között a „Kornai-effektus" bemutatására, azaz annak az elméleti összefüggésnek a bizonyítására, amely a költségvetési korlát puhasága és a vállalati inputkereslet növekedése között áll fenn.[161]

Az elméleti munkában annak a modellnek a megszületése hozott fordulatot, amely Eric Maskin, a Harvard közgazdászprofesszora és az akkor még PhD-diák Mathias Dewatripont nevéhez fűződik.[162] Akkor már a Harvard Egyetemen tanítottam, és sokat beszélgettünk Erickel a szocialista gazdaságról, többek között a költségvetési korlát puhaságának problémáiról is. Dewatripont és ő ekkor már régóta foglalkoztak a játékelmélet egyik nevezetes témájával, a „commitment" (elkötelezettség) problémájával. Másképpen alakul a „játékosok" (úgy is mondhatnánk: egy adott szituációban egymással kooperáló vagy egymással konfliktusban álló résztvevők) kapcsolata, ha a valamelyik fél betartja az előre vállalt kötelezettséget, vagy ha ellenkezőleg, utólag megváltoztatja az álláspontját, és eltér ígéretétől. Konzisztens-e a viselkedése, ahogy az idő halad előre, vagy inkonzisztens? A két elméleti közgazdász rájött arra, hogy az én puha költségvetési korlátom *sajátos inkonzisztencia-jelenség*.

Lássunk egy egyszerű példát. Egy nagy bank hitellel száll be egy vállalati beruházás finanszírozásába. Fogadkozik, hogy kikényszeríti majd az eredeti hitelszerződés betartását. Bármi történjék is, magára hagyja a beruházási projektet megvalósító vállalatot, elvárja tőle, hogy képes legyen megállni a saját lábán. A vállalat pénzügyi zavarba kerül, nem tudja teljesíteni az eredeti hitelfeltételeket. És lám, a bank, fogadkozása ellenére, mégis pénzügyi segítséget nyújt a bajba jutott beruházónak, kész a hitel feltételeinek módosítására, újabb hitel nyújtására.

A modellel végzett elemzés kimutatta, hogy a bank saját legszűkebben vett pénzügyi érdekei is a „kimentés" mellett szólhatnak. Ha már kezdetben pénzt adott a befektetéshez, akkor ésszerű lehet, hogy „fut a pénze után".

A Dewatripont–Maskin-modell két ok miatt volt különlegesen érdekes és fontos. Egyrészt, mert gazdagította az okozati elemzést. Nem kell azokra az esetekre szorítkozni, amikor azt a szervezetet, amely a veszteséges vállalatot kimenti, politikai, makroökonómiai vagy szociális szempontok mozgatják. A szimpla gazdasági önérdek is kimentésre, a veszteséges szervezet kisegítésére késztethet egy profitorientált bankot. Ez egyébként megfigyelhető a gyakorlati gazdasági életben is. Közismert, hogy a nagy bankok – legalábbis ideigóráig – kimentik a rosszul teljesítő, megbízhatatlan ügyfeleiket. Ez ugyanis esetleg kevésbé kínos és kisebb veszteséget idéz elő, mint az adósság leírása.

A Dewatripont–Maskin-modell másik vonzereje abban rejlett, hogy a probléma egyszeriben kezelhetővé vált a matematikai játékelmélet apparátusával. Az 1990-es években járunk; a játékelmélet felé fordult a szakma figyelme, a kutatók százai használják fel szívesen ezt a módszertant. Az amerikai szakmai zsargon szavajárásával: ez az igazán „forró" kutatási irány. Aki tehát szívesen használja a játékelméletet, és jól érti annak elbűvölően szép és rugalmas technikáját, az most már jól értelmezhető modellekkel írhatja le a puha költségvetési korlát szindrómáját.

Az első Dewatripont–Maskin-modell után sorra-rendre készültek annak variánsai. Mindegyik modell más-más oldalról világítja meg a probléma sokféle vonatkozását, a szindróma létrejöttének okait és hatásait.

Az első összefoglaló cikk története

Menjünk most vissza az időben. Miután több cikkemben és *A hiányban* – más kérdések mellett – szó volt a puha költségvetési korlátról, 1984-ben elérkezettnek láttam az időt arra, hogy kifejezetten erről a témáról írjak egy cikket, amely összefoglalja mondanivalómat. Szerettem volna, ha az írás nagy publicitást kap, mégpedig nemcsak a szovjetológusok, a Kelet-Európa-kutatók körében. Abban bíztam, hogy ha a szakma többi művelője is megismerkedik ezzel az akkor még kevéssé elterjedt gondolattal, az arra inspirálja őket, hogy a piacgazdaságra is alkalmazzák. A cikk nem tartalmazott matematikai modellt, az első szótól az utolsóig verbálisan adta elő a szerző mondanivalóját. Illusztrációképpen közölt néhány táblázatot, de hagyta, hogy az adatok önmagukért beszéljenek. Nem közölte az adatok matematikai-statisztikai elemzését, az állítások alátámasztására nem használt fel ökonometriai elemzést.

A legrangosabb folyóiratok egyikének, az *American Economic Review-nak* nyújtottam be. Néhány hónappal később megkaptam a főszerkesztő levelét. Három lektor olvasta a cikket. Egyikük, kisebb változtatásokkal, közlésre javasolta, a másik kettő éles bírálatot írt. A főszerkesztő megjegyezte, hogy a két bírálat hangneme nyers, talán túl nyers. Mindazonáltal azt látná helyesebbnek, ha gondolataimat egy szemlecikk (survey) formájában nem az ő folyóiratukban közölném, hanem a *Journal of Economic Literature-ben.* Úgy tudja, hogy az utóbbi folyóirat már meg is állapodott velem egy ilyen cikk megírásában.[163]

Ez az udvarias kitérés a közlés elől tárgyi tévedésen alapult. Valóban, ekkor már javában dolgoztam egy tanulmányon az említett folyóirat számára, csakhogy annak más volt a témája: átfogó áttekintést és értékelést adott a magyar gazdasági reformról. (A következő fejezetben foglalkozom majd vele.) A két cikk között alig volt átfedés.

Magyarán szólva, az *American Economic Review* visszautasította cikkem közlését. Második próbálkozásként a *Kyklos* című folyóiratnak ajánlottam fel, amely elfogadta és változtatás nélkül közölte.[164] Ez lett publikációim közül az egyik leggyakrabban idézett írás.

Könnyen vigasztalódhatnék azzal, hogy másokkal, nagyobb emberekkel is előfordult már hasonló visszautasítás. Jóval később két amerikai kutató, Joshua S. Gans és George B. Sheperd számos ismert közgazdászt kérdezett meg ilyesféle tapasztalataikról.* Roy Harrodtól, a modern növekedéselmélet angol úttörőjétől kezdve Milton Friedmanig és Paul Samuelsonig, a XX. század két leghíresebb amerikai közgazdásziig sok mindenkinek volt hasonló élménye: valamelyik vezető folyóirat visszautasította benyújtott cikkeiket, köztük számos olyan művet, amelyet később „klasszikusnak" minősített a közgazdasági elmélet története. Abban a nyugodt tudatban, hogy mennyire nem kivételes az esemény, napirendre is térhetnék felette.

Ám a történetnek van egy érdekes folytatása. Néhány évvel később Yingyi Qian (akkor még Harvardon graduate-diák volt, most már a University of California professzora) benyújtott egy cikket ugyanannak a folyóiratnak, az *American Economic Review-nak.* A cikk témája a következő volt: hogyan függ össze a szocialista rendszerben mutatkozó hiány a költségvetési korlát puhaságával.[165] Ezt az összefüggést egy szellemesen szerkesztett matematikai modell segítségével, a fentebb ismertetett Dewatripont–Maskin-modell egy módosított változatával vizsgálta. Ahogy az a folyóirat cikkeiben szokásos: precízen, matematikai formanyelven megfogalmazott elméleti tételeket közölt, azok szigorú bizonyításával együtt.

A cikk korrekten hivatkozott a munka intellektuális forrásaira: *A hiányra,* a *Kyklos*-cikkre, a Dewatripont–Maskin-tanulmányra. A tanulmány Yingyi doktori tézisének egyik fontos része volt. Eric Maskin és én voltunk a tanárai, hivatalosan is felkért tanácsadói *(thesis adviser).* Mindketten többször olvastuk a kéziratot, és – ahogy ez thesis adviserektől elvárható – tanácsainkkal segítettük. A cikkben a szerző kifejezte köszönetét a segítségért.

Yingyi Qian cikke releváns kérdéseket vetett fel, eredeti gondolatokat adott hozzá a téma kiterjedt irodalmához. A kifejtés mintaszerűen egzakt és világos volt. A folyóirat szerkesztősége, megítélésem szerint, helyesen tette, hogy elfogadta és leközölte. Nyugodt lelkiismerettel állíthatom, nyoma sincs bennem az idősebb ember által a fiatal iránt érzett irigységnek vagy féltékenységnek. Yingyivel már diákkorában baráti kapcsolatunk alakult ki, s ez a kötelék azóta csak tovább mélyült. Mindig igyekeztem az útját egyengetni, és én is sokféle formában kaptam tőle szakmai segítséget és személyes találkozásaink alkalmával szeretetteljes baráti figyelmet.** Örömmel tölt el, hogy egyik leg-

* Engem is megkérdeztek, de elzárkóztam a történet közlésétől. Most, amikor a *Journal of Economic Literature* és a *Közgazdasági Szemle* hasábjain beszámolhattunk a puha költségvetési korlát gondolatának elterjedéséről, úgy láttam: eljött az epizód nyilvánosságra hozatalának ideje. Önéletrajzom adja ehhez a leginkább megfelelő keretet, mert így teljesebben kirajzolódik a kontextus, amelyben ez az esemény történt.

** Második kínai utunk alkalmából Yingyi – szabadidejét feláldozva – csak azért utazott az USA-ból Kínába, hogy segítsen nekem a kínai kollégákkal való kommunikációban. Sok gondunk volt a tolmácsokkal. Ő kész volt számos helyen tolmácsolni. Amint azt tréfásan megjegyezte, ő három nyelven is tud beszélni: kínaiul, angolul és „Kornai-nyelven".

kedvesebb és legkitűnőbb tanítványom tanulmánya előkelő publikációs fórumon jelenhetett meg.

Mégis, el kell gondolkodni azon, miért utasította el a folyóirat az első írást, és miért közölte a másodikat? Noha a kérdést annak kapcsán vetem fel, hogy engem ért a visszautasítás kínos élménye, az egyedi történet *általános* problémákhoz vezet el. Milyen kritériumok alapján döntenek a publikálásról azok, akiket ezzel a hatáskörrel bíztak meg? Hogyan függ össze a publikáció és a tudományos karrier? És a még mélyebb kérdés: milyen kutatói magatartásra késztet a publikálás és a kinevezés-előléptetés mai gyakorlata?

...és a történet néhány tanulsága

Még mielőtt a válaszhoz hozzákezdenék, szeretném leszögezni: igen nagy és átfogó kérdéseket tettem fel, s nem ennek az önéletrajznak a feladata teljes feleletet adni. Az okozati elemzés részleges lesz, s csak annyit emel ki, amennyi az én történetemhez kapcsolódik.* A publikációknál alkalmazott szelekciós kritériumoknak, azok hasznos vagy káros hatásának sokféle egyéb, az itt tárgyaltakénál nem kevésbé lényeges vonatkozásával nem foglalkozom. Például nem tárgyalom azt – noha igen fontosnak tartom –, milyen kedvező befolyása van annak a szakmai igényességnek, amelyet a folyóiratok szerkesztői és lektorai támasztanak a publikálásra elfogadott cikkekkel szemben.

Az a folyamat, amelyben eldől, melyik cikk jelenik meg a vezető folyóiratokban, tartalmaz véletlen elemeket. Magától értetődő, hogy mindkét típusú hiba előfordul: megjelenésre érdemes cikkeket elutasítanak és érdemteleneket is publikálnak. Emberek döntenek, és senki sem tévedhetetlen. A kérdés az, hogy vannak-e *szisztematikus* hibák? Van-e az elfogadás-elvetés gyakorlatában valamiféle módszeres torzulás? Sokan úgy vélik, hogy többféle torzító tendencia van, s én ezek közül itt csak egyetlen jelenségcsoportot akarok részletesebben tárgyalni.

A társadalomtudomány igazán fontos, előrevivő új gondolatai ritkán jönnek világra tökéletesen pontos, hibátlan fogalmazásban.** Gyakran homályos vagy félig világos sejtés formájában tűnnek fel egy hosszú megismerési-megértési processzus kezdetén. Néha egy téves, de gondolatébresztő állítás indítja el a vizsgálódás valamelyik termékeny vonulatát, és a cáfolatra tett kísérletek visznek közelebb az igazsághoz.

Amióta a matematika bekerült a közgazdaság-tudomány eszköztárába, fontos szerepet játszik a kutatásban. Mégis, amennyire nyomon tudom követ-

* Fejtegetéseimben kizárólag a társadalomtudományok problémáit tartom szem előtt. Nem ismerem közelebbről a természettudományok kutatóinak munkamódszereit és a felfedezéseikhez vezető alkotó folyamatokat.

** Bizonyára vannak kivételek. Arrow „lehetetlenségi tétele" valószínűleg ilyen kivétel: igazán zseniális, eredeti felfedezés, amely azonnal precíz matematikai megfogalmazásban jelent meg.

ni, a legizgalmasabb, leginkább releváns új meglátások első megfogalmazását az úttörő kutató rendszerint *nem* matematikai modellek alakjában, hanem verbálisan fogalmazza meg. *Előbb* volt Adam Smith „prózája" a láthatatlan kéz koordináló tevékenységéről, és jóval később dolgozta ki Walras annak matematikai leképezését (a mai ismeretek alapján némileg pontatlannak minősített matematikai egyensúlyelméletet.) Még később jött Arrow és Debreu, immár tökéletes precizitással. *Előbb* volt Keynes a kamatról és a likviditási preferenciákról szóló (többé-kevésbé pontatlan) gondolataival, utána jött Hicks LM-modellje.[166] *Előbb* fejtette ki Rawls az igazságosságról szóló elméletét, s csak utána foglalkozott Arrow azzal, hogy Rawls egyik tételét formalizálja.[167] *Előbb* írt minden matematikai elemzést nélkülöző könyvet Schumpeter a vállalkozó szerepéről,[168] és évtizedekkel később jött Philippe Aghion és néhány más közgazdász, hogy tömör formában, szigorú matematikai modellekben fogalmazza meg a schumpeteri eszméket.[169]

Noha igen erős egyszerűsítést vezetek be, megkísérlem a közgazdasági kutatást – az igazán lényeges új felismerések létrejöttét és további életét – három egymást követő (néha azonban az időben egymást részben átfedő) fázisra tagolni. Az első fázis a probléma felismerése és megfogalmazása, s ezzel együtt az első sejtések kidolgozása a „rejtvény" megoldására. A második fázis a gondolatmenet „tisztába rakása", a fogalmi apparátus pontosítása, az állítások egzakt megfogalmazása, az állítás igazolását lehetővé tevő elvonatkoztatások, feltevések tisztázása és kimondása, valamint a tételek logikai bizonyítása. Végül a harmadik fázis a következtetések levonása. Ez esetleg további elméleti kérdések feltevéséhez vezet, emellett adódhatnak gyakorlati gazdaságpolitikai tanulságok is.

Az első fázisban nagy szerephez jut az intuíció, a problémafelismerési képesség, a fantázia, az eddig össze nem hozott megfigyelések és állítások újszerű összekapcsolása. A matematikai modellek segítségével végzett elemzés főként a második, a középső fázisban jelenik meg; annak különlegesen fontos – egyes témáknál valósággal nélkülözhetetlen – eszköze. A harmadik fázisban, az elméleti következtetések vonalán, hasonló kognitív folyamatok zajlanak le, mint az első fázisban. Ami a gyakorlati következtetések levonását illeti, ehhez főként a valóság alapos ismeretére, az elméleti tétel és a gyakorlati alkalmazás összevetéséhez szükséges kritikai érzékre van szükség.

Tapasztalatom szerint a matematikai közgazdaságtan igazi óriásai teljesen tisztában vannak a szerepek megoszlásával. Arrow vagy Koopmans szájából még sohasem hallottam olyan megjegyzést, amely tiszteletlenül szólt volna az esetleg még csak félig pontosan előadott, de lényeges felismerést hordozó gondolatokról és azok alkotóiról.* Egy angol közgazdász, Wildon Carr[170]

* Viszont jól emlékszem arra, amikor egy eléggé középszerű matematikai közgazdász fitymálóan nyilatkozott Hirschman *Kivonulás, tiltakozás, hűség* című művéről, amelyet két fejezettel korábban ismertettem. A kis könyvecske remek új gondolatokat ad elő új módon, ám az illető közgazdász nem sokra értékelte, mondván: tele van hosszadalmas, pongyola megfogalmazással. Szerinte kár volt erről az egyszerű témáról ilyen hosszan írni.

szellemes fogalmazásában: „It is better to be vaguely right than precisely wrong."*

Most már visszatérhetek a tudományos folyóiratok kiválasztási kritériumaihoz. Hol jelenjenek meg az értékes, újszerű, de félig kész gondolatok? Csak véglegesen kiérlelt, precíz művek kapjanak nyomtatott nyilvánosságot a legrangosabb folyóiratokban? Csak akkor szabad ezekben az előkelő orgánumokban egy írást közölni, ha halálosan biztos, hogy a szerző nem téved?**

Nem származna semmi baj abból, ha mondjuk az *American Economic Review* arra specializálódna, hogy kizárólag az általam a fentiekben „második fázisnak" nevezett közbeeső folyamat termékeit közli. Nem lenne baj, ha lennének más, *nem kevésbé tekintélyes* orgánumok, amelyek teret adnának az „első fázis" termékeinek is; amelyekben tehát megjelenhetnek (más, kiérleltebb írások mellett) olyan cikkek is, amelyek a szerző első sejtéseit, félig kész gondolatait adják elő.***

Az imént kiemeltem ezt a jelzőt: „nem kevésbé tekintélyes" folyóirat. Igen, szerencsére vannak folyóiratok, amelyek hajlandók leközölni ígéretes félkész műveket. Ezek azonban rendszerint sokkal kisebb súllyal esnek latba, amikor a kutatók kinevezéséről és előléptetéséről van szó. Ezen a ponton fonódik össze két problémakör: a vezető folyóiratok és a vezető egyetemek kiválasztási kritériumai. Emlékszem, mennyire meghökkentem, amikor először hallottam egy svéd kutatótól a következő, félig ironikus, de azért félig komoly kijelentést: Svédországban két *Econometrica*-cikk elegendő egy professzori kinevezéshez. Még ha ez nem is pontosan így áll, de azért körülbelül igaz. Ha egy friss PhD-vel rendelkező kezdő kutató gyors akadémiai karriert akar befutni a nyugati világban, akkor ne álljon elő forradalmian új, de még nyers gondolatokkal. Ne törje a fejét nagy felfedezéseken. A biztos út: elő kell venni egy már jól ismert, a szakma által elfogadott elméletet, s annak egy már ismert és elfo-

* Nem sikerült az angol mondatot az eredetihez hasonló tömörséggel és iróniával magyarra fordítani. Jelentése a következő: „Jobb, ha állításunk megközelítőleg (némiképpen halványan-elmosódottan) igaz, mintha precízen hibás."

** Nem kell nagy szerkesztői és lektori éleslátás ahhoz, hogy – ha már megszületett egy lényeges elmélet, sőt esetleg már ki is dolgozták annak valamilyen modelljét – megállapítsa: a már jó hírű, elismert elméletnek, a már kipróbált modellnek valamilyen újabb csavarintása rendben van-e. Az igazi éles szem ahhoz kell, hogy a szerkesztő és a lektor képes legyen jól szelektálni a félkész elméletek és sejtések között, megkülönböztetve azt, ami ígéretes, ami kinőheti magát érettebb elméletté – attól, ami értéktelen, érdektelen és zavaros. Az előbbit legyen hajlandó közölni, és csak az utóbbit vesse el.

*** Saját publikációim történetéből erre is hozhatok példát. 1978-ban az Ökonometriai Társaság chicagói és genfi konferenciáin előadtam a készülő *A hiány* néhány fő gondolatát. Elejétől végig „prózában" megfogalmazott írásról volt szó, amely nem tartalmazott matematikai modellt. Ennek ellenére az *Econometrica* akkori főszerkesztője, Hugo Sonnenschein felajánlotta, hogy közli a folyóiratban. Azt hiszem, eléggé kivételes esemény volt az *Econometrica* történetében egy ennyire „profilidegen", matematikától teljesen mentes tanulmány publikálása, ami Sonnenschein professzor kezdeményezőkészségének, az új és szokatlan gondolatok előtti nyitottságának köszönhető.

gadott matematikai modelljét. Ezen kell egy kicsit módosítani úgy, hogy minden definíció precíz legyen, minden tétel bizonyítása hibátlanul megtörténjék. Jók az esélyek arra, hogy ezt valamelyik elsőrendű folyóirat leközli.* Minél több publikáció a fenti kritériumok szerint szerkesztett ún. „top"-folyóiratokban – ez a legjobb ugródeszka a további karrierhez.

Meggyőződésem szerint a szelekciós folyamatnak a fentiekben leírt vonásai kártékonyak. Elveszik a tehetséges emberek kedvét a próbálkozástól. Túl nagy a kockázata a hibának – márpedig csak sok hibás próbálkozás közepette jöhet be egy-egy igazi „találat". Fal mellett lapuló óvatosságra szoktatja a kutatót, ahelyett hogy bátorságra nevelné. Sokkoló erővel döbbenti rá a problémára olvasóit Bruno Frey svájci közgazdász 2003-ban megjelent cikkének már a puszta címe is: *A publikálás mint prostitúció? Választás a saját gondolat és az akadémiai siker között (Publishing as Prostitution? Choosing between One's Own Ideas and Academic Success).*

Még csak igazi alkalmat sem adnak arra, hogy a fiatal kutató a szárnyait próbálgassa. Azonnal beleszorítják azok közé a korlátok közé, amelyeket az imént leírtam. S ez önmagát gerjesztő expanzív folyamat. Mind több folyóirat próbál „mini" *American Economic Review* lenni, annak szerkesztési elveit utánozni. Mind több másod- és harmadosztályú egyetem próbálja utánozni az öt vagy tíz vezető egyetem példáját, és megkövetelni a tanársegédjelöltektől, hogy agyuknak minden sejtjét préseljék keresztül a publikációs húsdarálón, s még csak egy pár cellát se tartsanak fenn publikálási szempontból „kockázatos" gondolatokra. Az ily módon megszűrt fiatalemberek közül választják majd ki a vezető folyóiratok a jövendő lektorokat, akik azután a saját munkásságukhoz hasonló írásokat preferálják. Az adott ízlés konzerválódik. A folyóiratok stílusban, tartalomban, formátumban, a tárgyalás szerkezetében, az alkalmazott módszertanban elég nagy mértékben uniformizálódnak.

Továbbmegyek: ezt az egyoldalú amerikai példát egyre inkább követik a közgazdasági tanszékek és folyóiratok más országokban is. És ami talán még nagyobb veszélyt jelent, a közgazdaság-tudományban elterjedt rossz példát kezdik átvenni, Amerikában, de másutt is más társadalomtudományok, köztük a szociológia és a politikatudomány is. Van, ahol most már ezeknek a diszciplínáknak a művelőitől is erőszakosan követelik: vagy modellekkel írod le az általad tanulmányozott jelenséget, vagy nem tekintjük igazán tudománynak azt, amit művelsz. Elsősorban a közgazdaság-tudományban, de mindinkább a többi társadalomtudományban is a matematikai eszközök használata ad tekintélyt az írásnak. Még ha a gondolatot el is lehetne mondani egyszerűen, hétköznapi szavakkal, akkor is célszerűbb bonyolultabban – matematikai formulák közvetítésével – előadni. Még ha ily módon nehezebben értik is, így tudja a tudományosság látszatát kelteni. Sokszor a képlet vagy az egyenlet úgy

* *Nagy* új témához már csak azért sem érdemes hozzányúlni, mert az szinte elkerülhetetlenül bővebb kifejtést igényel, márpedig a vezető folyóiratok a rövid, tömör írásokat részesítik előnyben.

csüng a fejtegetésen, mint egy díszítő sallang a ruhán, nincs igazi magyarázó funkciója – de odateszik, mert azt hiszik, így impozánsabb.

Mindaz, amit itt kritikai éllel kifejtettem, nem irányul az elméletek formalizálása, a matematikai technika felhasználása ellen. Ennek híve és szerény művelője voltam és leszek. Csak a túlzás és az egyoldalúság ellen, bármely módszer vagy megközelítés agresszíven kikényszerített monopóliuma ellen emelek szót. És ami a legfontosabb: azt szeretném, ha a próbálkozás, a gondolati kísérletezés, az újítás, az eredetiség több bíztatást kapna és nagyobb megbecsülésben részesülne.

Sokszor szomorkodva gondoltam arra: de kár, hogy nem tölthettem az életemet a nyugodt amerikai akadémiai világban. Van annyi önbizalmam, hogy azt higgyem: ott is előrejutottam volna a tanársegédi állástól a professzorságig. Mennyi sok kerülőúttól vagy zsákutcától menekülhettem volna meg, s nyílegyenesen haladhattam volna előre! Máskor azonban úgy érzem: talán jól jártam azzal, hogy nem így történt. Amióta kutatói pályára léptem, soha sem vetettem magam alá semmilyen kívülről rám kényszerített dogma fegyelmének. Inkább vállaltam az outsider szerepét, de nem váltam gépies „mintakövetővé". Lehet, hogy többször félrecsúsztam emiatt és értek kudarcélmények, de annyi bizonyos, hogy meg tudtam őrizni gondolkodásom önállóságát.

Az utóbbi időben a problémáról – a vezető folyóiratok szelekciós gyakorlatáról és ennek a közgazdaság-tudomány fejlődésére gyakorolt hatásáról – széles körű nemzetközi vita bontakozott ki.* Azt remélem, hogy fejtegetéseim hozzájárulhatnak a vitához. Azért is szántam hosszabb terjedelmet a jelenség elemzésére, mert meggyőződésem, hogy cikkem története túlmutat az egyedi eseten, a visszautasítás miatt bosszankodó szerző százszor hallott panaszkodásán, és alkalmat ad számomra, hogy hozzászóljak egy fontos és általános jelenséghez.

Néhány fejezettel korábban beszámoltam arról a reformjavaslatról, amelyet 1969-ben Budapesten, a Közgazdaságtudományi Intézetben tettem. Ott amellett kardoskodtam, hogy sokkal nagyobb súlyt kell adni a kinevezési, előléptetési processzusokban a publikációs kritériumnak. Rangos nemzetközi folyóiratokban is mérettesse meg magát a kelet-európai kutató! Nem tagadom, hogy 35 évvel ezelőtt kevésbé érzékeltem a nyugati közgazdasági szakma kiválasztási folyamataiban mutatkozó torzulásokat, mint napjainkban. Ennek ellenére, mindazon kártékony torzulások ismeretében, amelyekről fentebb írtam, visszamenőleg sem vonnám vissza akkori tanácsomat: a kelet-európai szerzők törekedjenek arra, hogy nemzetközi rangú folyóiratokban publikáljanak. Folytatom a 11. fejezetben már felhasznált metaforát, a nyugati piacra való export példáját. A magyarországi (vagy általánosabban szólva, a kelet-európai) termékek minőségének javításához nélkülözhetetlenül szük-

* A nemzetközi vita egyik fő kezdeményezője Glenn Ellison, aki a közelmúltig a vezető elméleti, matematikai-közgazdasági folyóirat, az *Econometrica* főszerkesztője volt, éles kritikával vetette fel a jelenlegi publikációs gyakorlat problémáit.

ség van arra, hogy megmérettessék magukat az igényes nyugati piacokon. Ezt akkor is meg kell tenni, ha tudjuk, hogy az a piac bizonyára nem tökéletes, az eszményi piacgazdasági szelekcióhoz képest számos torzító tényező hat: monopóliumok, óriáscégek erőfölénye, a vevők előítélete az ismeretlen termelővel szemben és így tovább. Nem szabad begubózni a nemzeti határok közé, nem szabad provinciálisnak maradni, s megelégedni a jól ismert hazai terepen elért eredményekkel, mert az veszteglésheZ, a minőségi igények leszállításához vezethet.

Ezért a publikálásra vonatkozó ajánlásaimat fenntartom, és – a nemzetközi szakmával kapcsolatos kritikai álláspontom ellenére – ma is hangoztatom, ha Magyarországon kutatók előléptetéséről, professzori kinevezésekről vagy akadémiai választásokról van szó.

15. fejezet

BARÁTSÁGOS, TÁVOLSÁGTARTÓ KRITIKÁVAL

1968–1989

A MAGYAR REFORMFOLYAMAT: VÍZIÓK, REMÉNYEK ÉS A VALÓSÁG

Jugoszlávia már 1949-ben, miután kiszakadt a szovjet hegemónia által uralt blokkból, elfordult a sztálini gazdaságirányítási rendtől, és létrehozta a maga saját „önigazgatási" modelljét. A szovjet blokkon belül Magyarország volt az első, amely megpróbálta a kommunista politikai rendszer és a piacgazdaság kombinációját megvalósítani. 1968-ban felszámolták a „parancsgazdaságot". Véget vetettek annak, hogy központi utasításokkal szabják meg, mit termeljenek az állami vállalatok és hogy központilag osszák el az anyagot, az energiát, a létszámot és a béralapot. A „klasszikus" sztálinista modell helyébe kialakított képződményt „új gazdasági mechanizmusnak" nevezték el.

Nemzeti elfogultság nélkül elmondható: a magyarországi reformfolyamatnak az országhatárokon túlmutató jelentősége volt. Új reményeket ébresztett mindenütt, ahol addig a parancsgazdaság kezdeményezéseket bénító, merev szisztémája uralkodott. Ebben a korszakban sokak szemében Magyarország volt a példakép. A magyar tapasztalat hatott a kínai reformra, a szovjet és a kelet-európai közgazdasági gondolkodásra, és élénken foglalkoztatta a kommunista gazdaságok tanulmányozására specializálódott nyugati közgazdászokat is.

Félig megvalósult, félig meghiúsult remények

Az 1968-as nagy fordulat után zaklatott két évtized következett. A reformfolyamat a politikai erőviszonyok függvényében hol megtorpant, hol előrehaladt, hol pedig a reformellenes erők hatására részleges visszarendeződések mentek végbe. Végeredményben az előremutató tendencia bizonyult erősebbnek; az 1980-as évek végére Magyarország gazdasági arculatán kétségkívül markánsabbak lettek a piacgazdasági vonások, mint amilyenek 1968-ban voltak. Ám a rendszerváltás kezdetéig megmaradt hibridnek, a bürokrácia és a piac ellentmondásokkal terhes kombinációjának.

Volt valami álságos, mesterkélten konstruált, „megjátszott" abban, ami a magyar gazdaság állami szektorában kialakult. Megszűntek az aprólékos tervutasítások, az igazgató kezébe került a döntés joga. Igen, de miféle önállóságról beszélhetünk akkor, amikor az igazgatót a pártbizottság és a minisztérium szemelte ki, és az ő kezükben volt a kinevezés és a leváltás joga. Az igazi pia-

con az árakat az eladó és a vevő megegyezése szabja meg. Itt az árak jelentős részéről nem közvetlenül a vevő és az eladó, hanem továbbra is a központi árhivatal döntött. A jobbik esetben úgy, hogy megpróbálták „szimulálni" a piacot, megtalálni azt az árat, amely megfelelne a keresleti-kínálati arányoknak. A rosszabbik esetben meg sem kísérelték a piaci ár „szimulálását", hanem eleve úgy szabták meg azokat, hogy egyes termékek vagy akár egész vállalatok tartósan veszteségesek maradtak, másoknál pedig a magas ár eleve garantálta a nyereséget. Megnőtt a nyereség szerepe; sokkal inkább törődni kezdett a jövedelmezőséggel a vállalat vezetése, mint a régi időkben. Csakhogy ez a nyereségérdekeltség sem volt az igazi, részben az árak torzításai miatt, amiről néhány sorral feljebb volt szó, részben pedig a nyereség bürokratikus újraelosztása következtében. Ha egy vállalatnál „túl sok" volt a nyereség, akkor elvonták és odaadták a veszteségesnek. Olyan verseny volt ez, amelynek voltak ugyan nyertesei, de nem lehettek vesztesei. Más szóval, puha maradt a költségvetési korlát.

Akik a piaci mechanizmus térhódításában reménykedtek, azok csak félig lehettek elégedettek. Azokat is a félig beteljesültség, félig csalódottság érzése töltötte el, akik azt szerették volna, hogy a részleges decentralizálás ellenére legalább a legfontosabb döntésekben fennmaradjon a központ hatalma. Az elképzelés az volt, hogy a korábbi *közvetlen* szabályozást, a tervutasítást a *közvetett* szabályozás váltja majd fel. A monetáris és fiskális politika eszközei, a kamatláb, a devizaárfolyam, az adókulcsok, az állami támogatások közvetítették volna a központi gazdaságirányítás szándékait a termelőkhöz és a felhasználókhoz.

Csakhogy ez hiú ábrándnak bizonyult.* „Az a vízió alakult ki bennem – írtam 1982-ben –, mintha előbb egy gyár modern diszpécsertermébe léptem volna be, benne a különböző »szabályozók«: gombok, kapcsolók százai, műszerek és villogó jelzőlámpák. Ott sürögnek-forognak a diszpécserek: hol ezt a gombot nyomják meg, hol azt a kart fordítják el. Utána átmegyek az üzembe: lám, talicskával tolják az anyagot, a művezető rekedtre ordítja magát. Igaz, folyik a termelés – de függetlenül attól, hogy az impozáns diszpécserteremben mikor melyik gombot nyomogatják. Nem csoda, hiszen nincs is összekapcsolva vezetékhálózattal a diszpécserterem és a műhely."[171] Hiányzott az összekötő vezeték: mit számított a kamatláb vagy a devizaárfolyam, ha a vállalatok továbbra sem voltak eléggé érzékenyek az árakra és a költségekre? Az érzékelést tompította, hogy a nyereség központi bürokratikus újraelosztása miatt továbbra sem volt élet-halál kérdése a jövedelmezőség. A menedzseri karrier is sokkal inkább a felső kapcsolatoktól függött, mintsem a piaci sikerektől.

Lazább gyeplőkkel próbálták rángatni a gazdasági vezetőket. Volt ennek előnye is: maradt valamennyi mozgástere a vállalati kezdeményezésnek, és mégiscsak volt valami befolyása a piac felől érkező impulzusoknak. Számos termékből és szolgáltatásból megszűnt a hiány, bár néhány alapvető jelentősé-

* Antal László (1982) jellemezte, találó módon, „szabályozási illúzióként" ezt a jelenséget.

gű területen – például számos importcikk forgalmában, a bérlakásszektorban, a telefonszolgáltatásban és az egészségügyben – fennmaradt a hiánygazdaság.

A mikroszinten szélesebb körben érvényesülő decentralizálással párhuzamosan fellazult a makrogazdasági fegyelem. Mire a régió a rendszerváltás küszöbére érkezett, éppen a decentralizálási reformokkal kísérletező államokban, Magyarországon, majd később Lengyelországban gyorsult fel leginkább az infláció, puhultak fel a béreket visszafogó mechanizmusok és pörgött fel a külföldi eladósodás spirálja. A régi sztálinista adminisztratív fegyelem *már* nem fogta vissza ezeket a kedvezőtlen makrogazdasági tendenciákat, de az igazi profitérdekeltség, az igazi verseny, az igazi piaci hatás *még* nem fejtett ki kellő fegyelmező hatást. Ezeket a fontos mutatószámokat illetően a felemás reformokat megvalósító országok teljesítménye rosszabbnak bizonyult, mint a vaskezű kommunista diktatúrák, Husák Csehszlovákiája vagy Ceauşescu Romániája, ahol a lakosság életszínvonalának csökkenése árán is kikényszerítették a kedvezőbb folyó fizetési mérleget, és a szilárdabb bér- és árszínvonalat.

Az 1968-as reform az *állami* szektor új gazdasági mechanizmusának megteremtésére összpontosította a figyelmet. A reformfolyamatnak szinte melléktermése volt, hogy a gazdaságban kiszélesedett a termelésnek és szolgáltatásnak az a szektora, amelyben *nem állami* tulajdonformák működnek. Heterogén halmazról volt itt szó. Kisszövetkezetekről, amelyek már többé-kevésbé valóban önállóak voltak, s ennyiben mások, mint a szövetkezetnek titulált, valójában a pártállam által kinevezett vezetők által irányított szervezetek. Igazi magántulajdonon alapuló kisipari és kiskereskedelmi vagy más szolgáltatási vállalkozásokról. Vgmk-król, vállalati gazdasági munkaközösségekről, ezekről a sajátos képződményekről, amelyek egy-egy kis magánszigetet alkottak az állami vállalat állóvizén belül. Végül az egyre terebélyesebb, sokféle formában burjánzó „második gazdaságról", amelyben az emberek tízezrei vagy (ki tudja?) százezrei tevékenykedtek, miközben fenntartották munkahelyüket, és (kevés vagy sok munkát végezve) tovább dolgoztak az „első gazdaságban" is. A magyar reformfolyamat egyik legfontosabb jellegzetessége, hogy – ha nem is bíztatta, de – cinkosan szemet hunyt a klasszikus szocializmustól való elmozdulás legfontosabb jelensége felett: megszűnt az állami tulajdon monopóliuma, sőt hovatovább a túlsúlya is.

Naiv reformerből kritikus elemző

A fenti pár oldal nem adhatott részletekbe menő képet azokról a rendkívül bonyolult összefüggésekről, amelyek a magyar reformfolyamatot jellemezték. Inkább csak felvillantotta, mit tekintettem akkor (és mit tekintek ma is) az „új gazdasági mechanizmus" legjellegzetesebb vonásainak. A rövid leírás arra sem vállalkozhatott, hogy a reformfolyamat dinamikáját végigkísérje, ehelyett „állóképbe" merevítette ki azt az állapotot, amely az 1980-as években jellemezte a magyar gazdasági mechanizmust. A reformról szólva ebben a könyv-

ben elsősorban arról kell számot adnom, hogyan álltam hozzá a szocialista rendszer megújításának folyamatához. Mit gondoltam róla, és hogyan cselekedtem?

A fejezet címe 1968-at adja meg kezdő évnek, mert akkor került sor a parancsgazdaság felszámolására; hivatalosan ez az „új gazdasági mechanizmus" kezdő éve. A történet azonban jóval előbb kezdődik. Noha már foglalkoztam a témával korábbi fejezetekben, az ismétlés kockázatát vállalva röviden szólnom kell az előtörténetről, s benne saját szerepemről.

1954-től kezdve mind nagyobb érdeklődéssel, hittel és lelkesedéssel fordultam a szocialista gazdaság megújításának gondolata felé. A túlzott központosításról írott könyvemet, noha témája a régi mechanizmus pozitív elemzése volt, keresztül-kasul átjárta ez a hit. 1956 nyarán a könyv kiegészítéseképpen több munkatárssal együtt reformjavaslatot dolgoztam ki. A reformszocializmus gondolatvilága vezérelt még akkor is, amikor a forradalom első napjaiban Nagy Imre gazdasági programját fogalmaztam.

Ezt a hitet a forradalom leverése és a nyomában kibontakozott kegyetlen megtorlás ízzé-porrá törte. Véget ért életpályámnak az a korszaka, amelyben „naiv reformer" voltam.* Az a hit, amely a korábbi korszakban éltetett, soha többé nem támadt fel. Ettől kezdve nem számítottam arra, hogy a kommunista párt irányításával működhet olyan gazdaság, amely összefér az emberi szabadságjogokkal. *Politikai* és *etikai* meggondolások ábrándítottak ki a „piaci szocializmus" kelet-európai változatából, amely egyfelől fenn akarta volna tartani a kommunista párt hatalmát (vagy legalábbis belenyugodott volna abba, hogy ez fennmarad), s *ezt* akarta volna összeboronálni, a hatékonyság érdekében, a kapitalista országokban oly jól bevált piaci koordinációval.

Nem sokat törtem a fejem 1957-ben azon, mit feleljek, amikor a pártközpontból felhívtak: csatlakozzam az akkor megalakuló reformbizottsághoz. Nem, *ezekkel,* akik a szovjet tankok mögött kullogtak vissza, akik a barátaimat börtönbe zárták, akik bosszúért lihegnek, nem kívánok bizottságosdit játszani.

E mélységes averzió mindvégig megmaradt bennem, és később is visszatartott attól, hogy az 1960-as években részt vegyek a pártközpont által szervezett bizottságokban. Borsódzott a hátam attól, hogy a legfrissebb fülbesugdosott információk alapján azt találgassam, vajon X. elvtárs, a gazdasági életért felelős ügyeletes pártvezető, ezen az adott napon megnyerhető volt-e a határköltség elvének megfelelő devizaárfolyam gondolatának, vagy pedig továbbra is az átlagköltség elvéhez ragaszkodik. Nem akartam részt venni olyan komp-

* Ezt a kifejezést a *Journal of Economic Literature* (JEL) című amerikai folyóirat számára 1986-ban írott cikkemben (1986c) használtam először. A jelen fejezet alcíme a JEL-cikk címét idézi. A tanulmányban „naiv reformernek" neveztem Péter Györgyöt, a magyar reformgondolat atyját, Włodzimierz Brust, a lengyel reformirányzat vezető intellektusát, Ota Siket, a Prágai tavasz fő közgazdászát. Ide soroltam Gorbacsovot is. Sok közgazdász ment keresztül a „naiv reformer"-fázison, miközben mindegyiküknél más-más kezdő és befejező időponttal határolható be ez a fázis. (Van, aki sohasem adta fel naiv hitét.)

romisszumos bizottsági ajánlások kikalapálásában, amelyet végül egy pártfórum fog majd megvitatni és jó esetben szentesíteni.

A Kádár-korszakban sok hangadó magyar értelmiségi valamilyen formában személyes kapcsolatba került Aczél Györggyel. Nem ennek az írásnak a feladata Aczél munkásságát értékelni, és patikamérlegre tenni, mikor és mennyit használt vagy ártott. Nem ítélkezem azok felett, akik rendszeresen vagy ritkábban vele vacsoráztak, akik nála kilincseltek kedvezményekért vagy – teljesen önzetlenül – börtönben lévő társaik ügyében próbáltak közbenjárni. Inkább csak szimbolikus jelentőségűnek tartom, hogy azon kevés „vezető értelmiségi" közé tartoztam, akik Aczélt sohasem keresték fel.*

Elismerem, hogy magatartásom ebben a tekintetben nem volt következetes. Aczél társaságát nagy ívben kerültem. Viszont – mint már említettem – nem restelltem azt, hogy Nyers Rezsőt arra kérjem, járjon közbe telefonom megszerzésében. Pedig Nyers mégiscsak megmaradt a Központi Bizottság tagjának, miután a párt legfelsőbb vezetéséből kiebrudalták, és hozzánk került igazgatónak. A pártközpont mellett működő „munkaközösségekben", bizottságokban nem vettem részt. Ám eközben nem ódzkodtam attól, hogy közeli barátságot érezzek olyan kolléga iránt, aki munkahelyemen pártvezetőségi tag volt, sőt egy időben a párttitkári funkciót is betöltötte. Nem aszerint osztályoztam az embereket, hogy tagjai-e a pártnak vagy sem. Mégis, talán némileg inkonzisztens módon, elsősorban azért zárkóztam el az aktív reformmunkálatoktól, mert az *szervezetileg* is összekapcsolt volna a kommunista párt vezetésével, és – úgy éreztem – a pártközpontot körülvevő „útitársakból" álló gyűrűbe helyezett volna.**

Másodikként említem, de az egyes számú, politikai tényezővel a legszorosabban összefügg annak a magatartásformának és feladatkörnek a természete, amelyet önmagam számára 1956 után kijelöltem. Szigorúan (el kell ismernem, néha talán túl szigorúan) határoltam el a kétféle lehetséges hivatást, a politikai döntéseket hozó vagy azokat befolyásolni akaró „aktivistáét" és a tudományos kutatóét.*** Más-más képességek kellenek a kétféle szerepkörhöz,

* Aczél 1980 őszén üzenetet küldött nekem, Faluvégi Lajos tervhivatali elnök útján. Kifejezte nemtetszését azzal a cikkel kapcsolatban, amelyet a szocialista erkölcs és a hatékonysági elv közötti konfliktusról írtam. (Amint az rövidesen kiderül majd, nem ő volt az egyedüli, aki kifogásolta a cikket.) Az üzenetet végighallgattam, s csak annyit feleltem: úgy látszik, nem értünk egyet. A kritikai megjegyzéseket később írásban is megkaptam Faluvégi Lajostól.

** Bizonyára valamelyik közgazdász-akadémikus buzdítására Szentágothai János, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke ironikusan meg is jegyezte: „Miért vagy olyan kényes? Miért félsz annyira attól, hogy sár fröccsen a tiszta tógádra?"

*** Haboztam a kifejezés megválasztásán, míg végül az amerikai politikai köznyelvben használatos „aktivista" szó mellett döntöttem. Ez a szerepkör jelentős részben átfedi azt, amit „politikusnak" szoktak nevezni, de az utóbbi megjelölést fenntartanám azok számára, akik főhivatásként (például egy párt vagy politikai mozgalom vezetőjeként, képviselőként vagy magas kormányzati pozícióban) foglalkoznak politikával. Annak, akit „aktivistának" nevezek, van valamilyen polgári foglalkozása, amiből megél, de energiájának számottevő (még hozzá a legaktívabb) részét a politikai történések befolyásolására fordítja.

és eltérő viselkedési mintákat alakít ki abban, aki igazán odaadja magát vagy az egyik, vagy a másik funkciónak. Az „aktivista" legyen ügyes, taktikus, legyen tehetsége a manőverezéshez, legyen hajlékony és kompromisszumra kész, ha a siker ezt kívánja. Mindez erény a politikai arénában, de súlyos veszélyekkel jár a tudományos kutatásban. A politikai szférában erősödik a „kisugárzása" annak, aki rendíthetetlenül hisz abban, amit mond és tesz. A tudományos kutatónak viszont tárgyilagosnak kell maradnia; nem a hit, hanem a ráció alapján kell mérlegelnie az érveket és az ellenérveket, és mindig meg kell őriznie magában egy jó adag kételyt még az általa elfogadott tételekkel szemben is. Aki messianisztikus elhivatottságérzettel saját víziója szerint kívánja formálni a társadalmat, az nehezen tudja megőrizni magában azokat a tulajdonságokat, amelyek a tudomány emberétől elvárhatóak.

Semmit sem szeretek fél szívvel csinálni. Nem vagyok képes agyam és a szívem egyik felével azonosulni a politikai aktivista, másik felével pedig a tudományos kutató szerepkörével. Más talán képes erre, én nem. Attól félek, hogy ha megpróbálnám, mind a két szerepbe belesülnék.

Elnézést kérek az olvasótól, hogy ezt a dilemmát újra meg újra felvetem. Még csak azt sem ígérhetem meg, hogy a könyv hátralévő részében többé nem térek vissza rá, hiszen végighúzódik az életemen. Egymástól eltérő történelmi helyzetekben, más-más konkrét választási probléma kapcsán ismételten felvetődnek a politikai szerepvállalás és a tudományos munkára való teljes koncentrálás számomra mindig nehéz dilemmái. Ez magyarázza, hogy egyik vezérmotívumként végigvonul az önéletrajzomon is, ami elkerülhetetlenül ismétlésekkel jár együtt.

Végeredményben tehát – túljutván életem „naiv reformer" periódusán – a szocialista gazdaság reformjának kritikus elemzőjévé váltam. Szó sincs arról, hogy hátat fordítottam volna a problémának. Erősen foglalkoztatott még azokban az években is, amikor egy sort sem írtam róla. Ahány könyvet vagy cikket olvastam, újra meg újra azt fontolgattam: mi következik belőlük a szocialista gazdaságra vonatkozóan. Emellett nem csak tanulás közben élt bennem ez a speciális érdeklődés. Éberen figyeltem, milyen változások mennek végbe a gazdaságirányítás gyakorlatában.

Néhány év múlva a reform problémaköre előtérbe került kutatómunkámban is. Már az *Anti-Equilibrium* is több ponton érintette a témát. *A hiány* írásakor azt a gondolatot akartam sugalmazni, hogy a szocialista gazdaságra leginkább jellemző diszfunkcionális vonások a szocializmus *fundamentális* tulajdonságaival magyarázhatóak, és azokat a rendszeren *belüli* részleges reformok legfeljebb enyhíthetik, de nem szüntethetik meg. A *puha költségvetési korlát* jelenségére kifejezetten a félig reformált, látszatra profitorientált magyar gazdaság tanulmányozása hívta fel a figyelmet.

Később több olyan tanulmányt írtam, amelynek a reform leírása és elemzése volt a fő témája. Ami tehát a *tárgyat* illeti, ezek az írások hasonlítottak azokhoz a munkákhoz, amelyeket azok a kollégák fogalmaztak, akiket „reformközgazdászoknak" szoktak nevezni. Ugyanazokban a magyar folyóiratok-

ban publikáltunk. Az is megtörtént, hogy ugyanazon a magyar vagy nemzetközi fórumon adtuk elő a mondanivalónkat.

Írásaim és előadásaim világosan kifejezésre juttatták, hogy rokonszenvezek a reform gondolatával. Nem „ellendrukker" voltam, hanem éppen ellenkezőleg: annak örültem volna, ha minél sikeresebben halad előre a reform ügye. Nem volt semmi különös abban sem, hogy bíráltam a reform állapotát, ezt megtették, nem kevésbé éles szavakkal, a „reformközgazdászok" is. Mégis volt egy lényeges különbség az ő megközelítésük és az enyém között. A bizakodó reformer kulcsszava: *„még* nem...". Az árrendszer még nem elég jó. Az állami bürokrácia még nem tartja elég távol magát a vállalatok életétől. Még nem működik a tőkepiac és így tovább. Még nem... de ez csak átmenetileg van így. Előbb-utóbb mindez jobbra fordulhat.

Ezzel szemben én nem bíztam ebben az optimista forgatókönyvben. Az „Euroszkeptikus" formula mintájára „reformszkeptikusnak" nevezhetném akkori előérzeteimet. Laki Mihály barátom, találó iróniával, „reformfanyalgónak" nevezte önmagát, engem, s néhány más kollégát, akik hasonlóan gondolkodtak. Viszolyogtunk attól, amit álságosnak, hamisnak, „csináltnak", szimuláltnak éreztünk a reformból. Ez nem az *igazi* piacgazdaság! Így nem is válhat igazivá!

Az 1970-es és 1980-as években járunk. Hosszú idő telt már el azóta, hogy a *politikai-etikai* katarzis összetörte bennem a szocializmus megújulásába vetett bizodalmat. Azóta a nyugati irodalom tanulmányozása, a fejlett nyugati gazdaság első kézből való, közvetlen megismerése, a köztulajdon, a magántulajdon, a bürokrácia és a piac közötti összefüggések ismételt kritikus végiggondolása racionális síkon, közgazdászként és társadalomkutatóként is arról győzött meg: a köztulajdon predominanciáján alapuló gazdaság nem fér össze azzal, hogy a gazdasági folyamatok koordinálásában a piac játssza a főszerepet. Nem az a probléma, hogy „még nem..." érvényesül a piacgazdaság egyikmásik jellegzetes résztulajdonsága. Az igazság az, hogy csak a kapitalista gazdaság lehet *igazi* (és nem álságos, szimulált) piacgazdaság.*

Ez a meggyőződés éppen a legbuzgóbb reformerek javaslataival kapcsolatos viszonyomat tette ambivalenssé. Vajon mennyiben hozzák ezek a javaslatok közelebb az igazi piacgazdaság megvalósulását? Nem keltenek-e hamis illúziókat? Nem éltetik-e sok naiv, jó szándékú, félig-meddig szocialista meggyőződésű emberben azt a reményt (téves, hiú reményt), amely szerint összeegyeztethető a marxista–leninista elveket hirdető, „antikapitalista" ideológiát papoló politikai struktúra fennmaradása, az állami tulajdon túlsúlya és a piac? Azt gondolhatják, hogy még néhány erélyes reformintézkedés, és akkor

* Marx közgazdasági elmélete a piac elleni bizalmatlanságot sugalmazza. Teljesen igazuk volt azoknak a hithű marxista–leninistáknak, akik kijelentették, hogy a piaci reformok hívei „antimarxista" nézeteket vallanak. Tartózkodtam attól, hogy írásaimban magam is ugyanezt mondjam, mert nem akartam ezzel is rossz lelkiismeretet kelteni az önmagukat szívesen marxistának valló reformerekben.

rálépünk a „harmadik útra", amely szocializmus is, meg nem is, amely piacgazdaság – anélkül azonban, hogy valóságos kapitalizmus lenne, és magával hordozná annak összes csúf tulajdonságát. Alapvető *elméleti* eltérés választott el azoktól a reformközgazdászoktól, akikben még továbbra is élt az a hit, hogy a piaci szocializmus megvalósítható.

Sokféle vitába keveredtem. Néhány esetben szemtől-szembe folyt a dialógus. Máskor inkább csak közvetett módon polemizáltak velem, célozgattak nézeteimre vagy magatartásomra. Több irányból záporoztak felém a nyilak. Elmondok néhány jellegzetes epizódot; az olvasó előtt így rajzolódhat ki a legjobban, hol is álltam akkor.

„Ahelyett, hogy megmondaná, mit tegyünk..."

A reformkor egyik legendás alakja volt Liska Tibor. Többször élesen összecsaptunk, de ma is szeretettel gondolok vissza karizmatikus, hittől lángoló beszédeire, becsülöm szellemességét és szókimondását, olcsó taktikázástól mentes elvhűségét. Liska egy különös szocialista kapitalizmus vagy kapitalista szocializmus prófétája volt. Víziója szerint minden állampolgár kapja meg a nép kollektív vagyonának ráeső részét. Ez legyen a kezdőtőkéje, amit azután vállalkozóként használjon fel az egyébként piaci szabályok szerint működő gazdaságban.* Liska a terv egyes pontjait minuciózus alapossággal felvázolta, más, nem kevésbé fontos részek teljesen homályban maradtak. Az elgondolásban keveredett Tibor tiszta hite az egyenlő esélyek nemes erkölcsi posztulátumában, tisztelete a kapitalizmusra jellemző vállalkozói kezdeményezés iránt, és az a meggyőződése, hogy bármilyen utópia megvalósítható, csak erősen akarni kell.**

Liska „guru" volt, akit rajongó hívek vettek körül. Szeánszokat tartott, amelyekre neves közgazdászokat hívott meg, akik szolid hangon próbáltak érvelni – ám Liska, néhány ökölcsapásnyi erős argumentummal mindig leterítette őket, és kiütéssel győzött. Egy ízben engem hívott ki szellemi bokszmeccsre. Szokásos stílusomban adtam elő mondanivalómat, tárgyilagosan mérlegelve a félig reformált magyar gazdaság állapotát, továbbá Liska elgondolásának erényeit és fogyatékosságait, a társadalom átalakításának reális lehetőségeit és korlátait.[172] Tibor dühös lett. Jó lenne szavait szó szerint idézni, de nem maradt fenn pontos jegyzőkönyv. Ezért nem a magam, hanem Liska Tibor visszaemlékezésére alapozva próbálom rekonstruálni azt, amit mon-

* Érthető, hogy a Liska-szekta egyik-másik tagja a rendszerváltás után az állami vagyont ingyen szétosztogató „kuponos privatizálás" mellett kardoskodott.

** Liska sokszor emlegetett művét, az *Ökonosztátot* 1966-ban írta, de 22 éven át csak szamizdat formában adták kézről-kézre. A Kádár-korszak végnapjaiban, 1988-ban jelent meg először nyomtatásban. Liska egyébként sohasem foglalta össze rendszerezett és tömör formában reformvízióját. A mai olvasó a legjobb áttekintést F. Liska Tibor 1998-ban írott cikkéből nyerheti.

dott: „...olyanfajta tudóskodás ez [mármint Kornai előadása], amelyik azt nézi, hogy pontosan meddig ér a szar, és milyen a szar, és nem azt, hogyan lehet ebből kimászni. Ami alapvető különbség, mert ha valaki a szart akarja elemezni, és azt akarja méricskélni, hogy nyakig ér-e, vagy már befolyik-e a számon, és a szemembe folyik-e és marja-e is azt – az egészen másfajta hozzáállás, mint az, amelyik azt mondja: teljesen mindegy, hogy meddig ér, csak gyorsan ki kell belőle mászni."[173]

Jó lett volna, ha akkor eszembe jut valami éles és szellemes jó riposzt – de az ilyen párviadal sohasem volt erős oldalam. Csak néhány higgadt, száraz – és a felhevült hallgatóságról lepergő – ellenérvet tudtam megfogalmazni arról, hogy a tudomány feladata a valóság megfigyelése és megértése. A magyar közgazdászoknak nem zavaros álomképeket kell kiagyalniuk, hanem a magyar valóságot és az igazi piacgazdaság valóságát kell alaposan megismerniük ahhoz, hogy reális utat válasszanak a helyzet jobbra fordítására.

A magyar reformközgazdászok egyik kiemelkedő vezéralakja volt Antal László, a Pénzügykutató Intézet vezető munkatársa. Liskával ellentétben nem próféta, hanem éles szemű megfigyelő, a mindenkori magyar gazdaság egyik legjobb ismerője, reális gondolkodású és jó ítélőképességű elemző. Ellentétben velem, ízig-vérig „aktivista" alkat, akinek szenvedélye, valóságos életeleme volt (és azt hiszem, maradt is) a részvétel a döntések kialakításában. Fontosabb volt számára, hogy a háttérben jó tanácsokat adjon azoknak, akiknek kezében ott volt a tényleges döntési hatalom, mint hogy publikációira figyeljenek odahaza. Annak pedig egyáltalán nem tulajdonított jelentőséget, hogy gondolatait a külföldi kollégákkal is megismertesse. 1983-ban interjút készített vele az *Élet és Irodalom*. Azt kérdezte tőle a riporter, Szénási Sándor: „Ön szereti magát reformközgazdásznak nevezni. Ez az »átlagos« szakemberhez képest valamilyen különleges állapotot jelent?" Antal így felelt:

„Ha különbséget kell tennem, azt mondanám, hogy vannak közgazdászok, akik csak megfigyelő, leíró szerepet vállalnak, s egy etikus, mellesleg kockázatmentes pozícióból adnak diagnózisokat – de javaslatokat nem. Bár elismerem, hogy joguk van hozzá, ez az alapállás engem idegesít. Én bevallottan és nagyon nyíltan a döntések befolyásolására törekszem."[174]

Akinek nem inge, ne vegye magára. Én már akkor is magamra vettem Antal megjegyzését. Érzékeltem, hogy nemcsak Antal, de jó néhány más reformközgazdász is hasonlóan rossz néven veszi tőlem a reformmal kapcsolatos magatartásomat.

Ezen a helyen meg kell ismételnem egy gondolatot, amelyet egy korábbi fejezetben, a „szamizdatosokról" szólva fejtettem ki. A magam részéről nem *egyetlen* magatartástípust tartok erkölcsileg jogosultnak, nevezetesen a magamét – miközben a többi „idegesít". Vannak olyan magatartások, amelyeket megvetek, amelyeket erkölcsileg elítélek. Viszont nem egyetlen, hanem többféle hozzáállást érzek erkölcsileg elfogadhatónak. Jó, hogy voltak, akik aktívan politizáltak az emigrációban. Jó, hogy voltak idehaza a rendőri üldöztetés kockázatát vállaló illegális harcosok. Jó, hogy voltak „reformerek", akik a maguk szavával megkísérelték jobb útra terelni a szocialista gazdaság hivatalos

irányítóit. Ám az is jó, hogy voltak tárgyilagos elemzők, akik tudományos vizsgálattal próbálták feltárni a rendszer igazi természetét. Végeredményben az is jó, hogy ezek között a magatartásformák és életvitelek között értelmes munkamegosztás alakulhatott ki.

Néha rajtam is erőt vett az a hangulat, amely berzenkedett a „reformközgazdászoknak" a hatalom birtokosaival kötött kompromisszumaitól, de végeredményben sikerült ezeket az érzéseket magamban elnyomnom, s nyilvánosan nem adtam nekik hangot. Felülkerekedett bennem az a belátás, hogy tevékenységüknek több a haszna, mint amennyi kárt okozhatnak az engedményeik. Lehetséges, hogy ez a belátás nem talált viszonzásra a „reformközgazdászok" egyikénél-másikánál. Csak a kimondott és leírt szavak követhetőek nyomon. Nem tudhatom, mi az, ami e kollégák lelke mélyén zajlott.

Még egy megjegyzést szeretnék fűzni a magatartásról szóló polémiához. A fenti fejtegetésben a szocialista rendszer tudományos igényű elemzésének *hasznosságát* hoztam fel érvként az általam választott út mellett. Most is, de a korábbi fejezetekben is hangsúlyoztam, hogy az elméleti kritika használható *instrumentumnak* bizonyult abban a folyamatban, amely a kommunista rend alapjait meggyengítette, és amely végül e rend összeomlásához és meghaladásához vezetett. Bármily fontos is ez a funkció, nem szeretném a társadalomtudomány szerepét arra szűkíteni, hogy jó ügy érdekében politikai instrumentumként használható. A megismerésnek van *önmagában vett értéke* is. Van, aki számára a megismerés és megértés önmagában is örömöt okoz. Ez mindig így volt és így marad, ameddig voltak és lesznek emberek, akik a tudományos munkát tekintik élethivatásuknak.

Hatékonyság és szocialista erkölcs

1979-ben Írországba hívtak meg R. C. Geary, a neves közgazdász és statisztikus tiszteletére tartott éves „Geary Lecture" előadójaként. Ott ismertettem, immár kiforrottabb formában, azt a gondolatmenetet, amelynek első vázlatát Indiában adtam elő.*

Kétféle értékrendet állítottam szembe egymással. Az egyik: milyen követelményeknek kell eleget tenni ahhoz, hogy a piaci mechanizmus minél inkább elősegítse a gazdasági tevékenységek hatékonyságát. A másik: milyen követelményeket állít fel a szocialista erkölcs. A fejtegetés arra a következtetésre jutott, hogy lehetetlen mindkét követelményrendszernek egyszerre maradéktalanul eleget tenni. Ezt a „lehetetlenségi tételt" nem tudtam szigorú matematikai modellel bizonyítani. (Máig sajnálom, hogy senki sem dolgozta

* Életemben egyetlen alkalommal sem olvastam fel előre megírt szöveget. Azon voltam, hogy egy-egy fejtegetést előbb élőszóban adjak elő, ha lehet, többször is. A hallgatóság reakcióiból okulva igyekeztem a kifejtést előadásról-előadásra javítani, érlelni. S csak amikor már eléggé kiforrottnak éreztem, akkor fogtam hozzá írásbeli megszövegezéséhez.

fel ezt a problémát). Inkább csak érveltem a sejtés mellett, és szemléltetésként a magyar reform következetlenségeit hoztam fel. Például a szolidaritás, a gyengék megsegítésének kötelezettsége konfliktusba kerülhet a gazdasági versennyel, amelyben az elmaradók valóságos hátrányba kerülnek és fájdalmas veszteségeket szenvednek el.

Mondanivalómat elsősorban azoknak szántam, akik túlságosan könnyedén egyeztették össze magukban a szocialista meggyőződést és a piaci reform támogatását; mintha ez a szokatlan szimbiózis mentes lenne minden dilemmától.

Amikor előadásom végére jutottam, szót kért az ünnepelt, és kérdést tett fel nekem. Nagyon tetszik neki, hogy a kommunista országokban nincsen munkanélküliség, sőt munkaerőhiány tapasztalható. Viszont a nyugati világban azt tartja jónak, hogy minden kapható, ismeretlen az áruhiány. Nem lehetne-e a két rendszer előnyeit egyesíteni, azok hátrányai nélkül?

Azt feleltem, amit később az 1980-ban megjelent cikk záró szakaszában írásban is megfogalmaztam: „...felvetődött a gondolat: meg kell tervezni egy »optimális gazdasági rendszert«... Aki erre törekszik, valahogy úgy képzeli, hogy látogatást tehet egy nagy szupermarketben. A polcokon ott találhatók a különböző mechanizmuselemek, a rendszerek különféle előnyös tulajdonságainak megtestesülései. Az egyiken a teljes foglalkoztatottság, ahogy az Kelet-Európában megvalósult. A másikon a Nyugat-Németországban vagy Svájcban megismert magas fokú üzemi szervezettség és fegyelem. A harmadik polcon recessziómentes gazdasági növekedés, a negyediken árstabilitás, az ötödiken a belföldi termelés gyors alkalmazkodása a külföldi piac igényeihez. A rendszertervezőnek nincs más dolga, mint a bevásárlókocsit maga előtt tologatva összeszedni ezeket az »optimális elemeket«, majd hazamenni és összeállítani belőlük az »optimális rendszert«. Csakhogy ez naiv vágyálom. A történelem nem tart fenn efféle szupermarketet, amelyben tetszés szerint válogathatunk. Csupán különböző, előre összeállított, »árukapcsolásos« csomagok között választhat az, aki állást kíván foglalni abban, hogy milyen rendszert részesítene előnyben..."[175]

Amikor a tanulmány 1980-ban a *Valóságban* (majd később külföldön, sok nyelven) megjelent, nagy visszhangot keltett, mert szemben úszott az árral, a harmonikusan működő „szocialista piacgazdaság" víziójával.

Nem állhatom meg, hogy ne tegyek itt egy rövid kitérőt. Fel akarok eleveníteni egy epizódot, amely történetesen éppen az imént említett tanulmányomhoz kapcsolódott. Akkortájt tűnt fel a magyar közéletben Lengyel László. Előbb Berend T. Iványon és Ránki Györgyön köszörülte a tollát, akik visszautasították a megjegyzéseit. Utána, Polgár Miklóssal társulva, az én hatékonyságetika-cikkemhez szólt hozzá. Lengyelék két gondolatot fejtettek ki. Először, minden etikai felfogás mögött meghatározott csoportok érdekei húzódnak meg. Másodszor, nem igaz az, hogy a reform bajait a cikkemben tárgyalt ellentmondások okozzák.

Az első állítás végletesen vulgarizált marxizmusát még csak elintéztem volna magamban egy kézlegyintéssel. A másodikat azonban nem akartam szó

nélkül hagyni. Igen élesen válaszoltam, és számon kértem a szerzőktől a vita tisztességét. Cikkem ugyanis már a bevezetőben leszögezte: *nem* végzek *oksági* elemzést. Szó sem volt tanulmányomban arról, hogy a kétféle értékrend közti konfliktussal magyaráztam volna a magyar gazdaság bajait vagy a reform nehézségeit. A hozzászólás más pontokon is kifacsarta cikkem mondanivalóját.

Számtalanszor írtak rólam kritikai megjegyzéseket, s nem volt szokásom reagálni. Ha valamivel nem értettem egyet, szinte minden esetben vita nélkül napirendre tértem felette; ha pedig a bírálatot megszívlelhetőnek tartottam, hatása leginkább későbbi írásaim tartalmából volt kiolvasható. Amit Lengyel és Polgár írásában elfogadhatatlannak éreztem, az a vitatkozás íratlan etikájának megsértése volt.*

Lengyel László Hankiss Elemérnek adott önéletrajzi interjújában visszatért az afférra. Elmondotta, hogy – idézem – „vitastílusunk az engesztelhetetlen, gúnyolódó, lekicsinylő marxi modorból, vagy inkább tudományos modortalanságból származott... Én a hetvenes években gúnyolódva nekimentem Kornainak, Berendnek, Ránkinak. Bármennyire igazam volt sok mindenben, elismerem, hogy személyüket akartam lerántani."[176] Elismerésre méltó az önbírálat őszinte hangja. Mégis visszatérek az epizódra, mert úgy látom, hogy Lengyel csak egykori hányaveti modorát ítéli el. Csakhogy itt nem csupán a bírálat *stílusával* volt baj, hanem elsősorban etikailag megengedhetetlen *módszerével*. Rosszul emlékszik vissza Lengyel, amikor a velem folytatott vitában úgy jellemzi saját álláspontját: „bármennyire igazam volt sok mindenben..." Újraolvasva az akkor lezajlott vitát, ma is úgy látom: kritikai megjegyzéseik *tartalmában* sem volt igazuk. Okfejtésemet eltorzítva önkényesen konstruáltak állításokat, amelyeket nekem tulajdonítottak – és utána azokkal vitatkoztak. Azért térek vissza ehhez a régi polémiához, mert ez a fajta „vitatechnika" ma is él, sőt most terjedt csak el igazán széles körben. Elfogadhatatlan, hogy a mai magyar közéletben, sajtóban, szellemi termékekben mindennapossá vált az ellenfél mondanivalójának kifacsarása, majd ezt követően a meghamisított állítás cáfolata vagy visszautasítása.

A tulajdonjogok jelentősége

1983-ban Szegő Andrea szociológus-közgazdász szólt hozzá a *Valóság* hasábjain a reformról szóló vitákhoz.[177] Hangsúlyozta, hogy nem sztálinista restaurációt igényel, ugyanakkor kiállt az erősebb – és korszerűbb eszközökkel megvalósítandó – centralizáció mellett. Írásában, amely „balról" bírálta a reformfolyamatot, többször is egyetértőleg hivatkozott *A hiányra*. Azt olvasta ki e

* Annak idején súlyos sérelmek értek, amikor a Kádár-represszió ideológusai megbélyegeztek. Politikailag és intellektuálisan elfogadhatatlan volt a szememben a kritika – de nem éreztem *erkölcsi* felháborodást. A szellemi barikád másik oldalán álltak, és gondolataimat nem hamisították meg. Azt ítélték el, amit valóban állítottam és valóban gondoltam.

művemből, hogy a köztulajdon szüli a hiánygazdaságot, vagyis azt a jelenséget, hogy a termelést nem a kereslet, hanem az erőforrások határolják be. Amíg tehát fennáll a köztulajdon túlsúlya, a reform sem tudja megváltoztatni a szocialista rendszer alaptermészetét. A köztulajdonnal inkább konform a központosított szabályozás, mint a piaci mechanizmus.*

Szegő Andreával nemsokára vitába szálltak a reformközgazdászok. Jellegzetes volt ebből a szempontból Bácskai Tamás és Terták Elemér György 1983-ban megjelent cikke. Visszautasítva gondolataim „balos" interpretációját, védelmükbe vettek, és azt hangsúlyozták, hogy munkáim támogatják a reformot.**

Kínosan éreztem magam a polémia olvasásakor. Igaz, szívből kívántam, hogy minél sikeresebb legyen a reform. Károsnak tekintettem volna bármiféle „balos" restaurációt. *Ebben az értelemben* a reformerek oldalán álltam. Ugyanakkor munkáim elméleti alapgondolatát mégis Szegő Andrea értette meg, s nem azok, akik vele szemben engem akartak megvédeni. Ha piacot akarsz, akkor a magántulajdont is akarnod kell. Ha viszont ragaszkodsz a köztulajdon túlsúlyához, ne csodálkozz azon, hogy újra és újra erőre kap a bürokratikus szabályozás. Az a reformügyeskedés, amely a köztulajdont és a piaci koordinációt kívánja összeboronálni, nem tud gördülékenyen, nagyobb zavarok nélkül, tartósan működni. Egy későbbi írásomban részletesebben is kifejtettem: természetes affinitás van magántulajdon és piaci koordináció, illetve köztulajdon és bürokratikus koordináció között.[178] A természetes affinitást mesterkélten konstruált szabályokkal próbálják pótolni, amikor a köztulajdon és a piac között hoznak létre kényszerházasságot.

Azokban az 1981-ben és 1986–1987-ben publikált tanulmányaimban, amelyekben összefoglalóan értékeltem a magyar reformfolyamatot, érzékeltettem, hogy a magam részéről különlegesen fontosnak tekintem az élénk és sokszínű nem állami szektor megjelenését és növekedését. Itt és csak itt valóságos a piac!

Az 1980-as években a reform radikális hívei napirendre tűzték a „tulajdonreformot".[179] Tardos Márton, a reformközgazdászok egyik szellemi vezéralakja azt javasolta, hogy alakítsanak – a modern kapitalizmusban ismert társulási formához hasonlóan – „holdingokat". Ezek (és ne a minisztériumok) irányítása alá tartozzanak a vállalatok. Az elgondolás szerint a holding vezetése képviselje a „tulajdonosi érdekeket".

Az igazi kapitalizmus talmi „szimulálása" itt már a groteszk végletekig ment el. Gondoljuk el: a bürokrácia vezetői kineveznek más bürokratákat, s

* Szegő Andrea később, 1991-ben „kaleckiánus" nézőpontból bírálta *A hiányt*, és elhatárolta magát elméleteimtől.

** Sem a társszerző, sem az olvasók, köztük én sem sejthettük akkor, hogy a buzgó reformer Bácskai Tamás – amint arról a 9. fejezetben már beszámoltam – sok éven át a titkosrendőrség besúgója volt. Ugyanaz a Bácskai Tamás „védett meg" most, aki 1960-ban fontosnak tartotta arról tájékoztatni a politikai rendőrséget, hogy szakítottam a marxizmussal.

azzal indítják el őket útjukra: „Tegyetek úgy, mintha ti lennétek a tulajdonosok..." Cikkemben, amely a reformszocializmus vízióit szembesítette a valósággal, feltettem a kérdést: „Szimulálhatja-e a tulajdonosi érdeket egy mesterségesen létrehozott testület, amelyet felruháztak (ki, a bürokrácia?) azzal, hogy a társadalmat, mint »tulajdonost« képviselje?"[180]

Később, a rendszerváltás idején folytattam a polémiát a „piaci szocializmus" eszméivel. A téma nem került le a napirendről, már csak azért sem, mert Kínában, Vietnamban és Kubában továbbra is keresik az utat a társadalom, a politika és a gazdaság újraalakítására, s a piaci szocializmus víziójának továbbra is van vonzereje.

A Lange-modell és a magyar reform valósága

Nemcsak Magyarországon, de Nyugaton is vitatkoztak a magyar reformról. Idehaza mindenki, aki érdemlegesen részt vett az eszmecserében, többé-kevésbé ismerte a helyzetet. Inkább abban különböztek egymástól a vitában álló felfogások: mi *várható* a reformtól, milyenek a kilátások? Ezzel szemben külföldön gyakran találkoztam felszínes, tankönyvszagú ismertetésekkel. Az összehasonlító gazdasági rendszerelmélet legolvasottabb tankönyve, Paul. R. Gregory és Robert C. Stuart műve 1980-ban a következőket írta a magyar gazdaságirányítási reformról: „Általánosságban az új gazdasági mechanizmus nagyon hasonlít a Lange-modellre."[181] Súlyos tévedés! Emlékeztetem az olvasót egy korábbi fejezetre, amelyben már szó volt Oscar Lange szocializmuselméletéről. Ő egy olyan gazdaságot képzelt maga elé, amelyben minden vállalat köztulajdonban van. A központ egyetlen módon gyakorol befolyást a vállalatra: a túlkeresletre vagy túlkínálatra reagálva emeli-csökkenti az árakat.

A magyar gyakorlat egészen más volt. A gazdaság koordinációs folyamatainak aránylag szűk szeletében zajlott a szabályozás Lange modelljéhez hasonlóan: ott, ahol központilag írták elő az árakat, s azokat nem mereven rögzítették, hanem gyakran változtatták. Az árak zöme másképpen formálódott. Ráadásul az állami bürokrácia százféle egyéb eszközzel is beavatkozott a gazdaság folyamataiba. A vállalatok között nem folyt valódi verseny, mert azt eltorzította a költségvetési korlát puhasága. Végül, ami talán a legfontosabb eltérés a Lange-modell világától: nem maradt egyeduralkodó a köztulajdon, hanem (szerencsére) megjelent a magánszektor és vele a valódi, nem szimulált piac is.

Sajnos, nagy volt és nagy is maradt a fogalmi zűrzavar; reménytelennek tűnik a tisztázás. Ha a „piaci szocializmus" elnevezést, híven Oscar Lange eredeti elgondolásához, fenntartjuk egy olyan gazdaság számára, amely a köztulajdont és a piaci koordinációt kombinálja, akkor az 1968–1989-es periódus magyar gazdasága *nem* volt piaci szocializmus. De hát a „piaci szocializmus" kifejezés nem regisztrált márkanév, amelyet csak a lange-i értelemben szabad használni. Fordítsuk meg az elnevezési procedúrát! Adva van egy rendszer, amelyben a kommunista párt van hatalmon és amely hivatalosan szocialistá-

nak nevezi önmagát. Ezen a rendszeren belül megjelennek – korlátozott hatókörben, sokféle bürokratikus hatástól eltorzítva – a piaci koordináció egyes elemei. Ki tilthatná meg, hogy az így létrejött hibrid képződményt saját ideológusai „piaci szocializmusnak" nevezzék? Vagy ha ez az elnevezés nem tetszik nekik, akkor másként illesszék össze a szavakat, és „szocialista piacgazdaságnak" kereszteljék el? Ez a jog nem tagadható meg egyetlen rezsimtől sem. Mindazonáltal fontos (és ezt igyekeztem munkáimban kiemelni), hogy amikor a tanteremben a közgazdasági gondolkodás történetét tanítjuk, ne tévesszük össze az elméleti modellt és a történelmi realizációt.

Kitérő: a magyar valóság egy másik darabja

A „magyar valóság" szavak olvashatóak az előző pont címében. Ha már erről van szó, ne maradjunk fent, a magasröptű elméleti fejtegetések napfényes világában. Valahol a mélyben, a sötétben másféle események is zajlottak. Miközben egy magyar–amerikai szemináriumon vagy egy New York-i előadáson kifejtettem gondolataimat a piaci szocializmusról és a magyar reformról, valamelyik résztvevő buzgón jegyzetelt.

Most, amikor önéletrajzom megírásához anyagot gyűjtöttem és az egykori titkosszolgálatok levéltári anyagában kutattam, kezembe kerültek dokumentumok, amelyekből megtudtam, hogy egyik-másik előadásommal kapcsolatban feljelentések érkeztek a politikai rendőrség külföldi ügynökeitől.

Az egyik feljelentés bekerült az 1981. december 10-i „Napi Operatív Információs Jelentésbe".[182] Ez a napi jelentés összefoglalta az óriási ügynökhálózat és politikai rendőrségi gépezet sok tízezer munkatársától érkező legfontosabb friss információkat. Első számú címzettje a politikai rendőrségi hierarchia legmagasabb szintű ügyintézője, a belügyminiszter volt. Másolatait megkapták a belügyi-titkosrendőrségi apparátus irányítói, kivonatát pedig a kommunista párt és a kormány vezetői. Nos, a december 10-i jelentés 6. pontja beszámolt arról, hogy a nemrég Budapesten tartott magyar–amerikai szemináriumon – idézem – „Kornai János, ismert magyar szakember bizalmas és részletes tájékoztatást adott az amerikaiaknak a KGST belső helyzetéről, a Szovjetunió gazdasági nehézségeiről, valamint hazánk és az egyes szocialista országok kapcsolataiban meglévő gondokról. Kornai részletesen elemezte hazánk gazdasági nehézségeit, problémáit. Budapestre érkezésük előtt az amerikai közgazdászok Lengyelországban jártak. Az ott megszerzett gazdaságpolitikai információik hitelességét Kornai segítségével igyekeztek ellenőrizni – a hírforrás szerint eredménnyel."[183]

Azonnal vizsgálat indult ellenem, amelyről persze akkor semmit sem tudtam. Végeredményben megállapították, hogy nem követtem el államtitoksértést, úgyhogy nem indítanak ellenem eljárást. (Megjegyzem, szigorú elvem volt, hogy semmilyen előadásban vagy beszélgetésben nem használtam fel titkos adatokat; még akkor sem, ha nevetségesnek éreztem valamely adat titkosítását.)

Előkerült a titkos irattárból egy másik „Napi Operatív Információs Jelentés" is, 1985. április 26-i keltezéssel.[184] A 7. pont szerint én március 7-én egy New York-i intézetben előadást tartottam. Szerintük ez az intézet (idézem) „a CIA védnöksége" alatt működik. Y. Y. rendőrvezérőrnagy, főcsoportfőnök-helyettes utasítására ismét vizsgálatot indítottak. Persze, akárcsak az imént említett másik esetben, ismét semmit sem tudtam a dologról. „A III/II-1. osztály nézze meg Kornait" – adta ki a parancsot a vezérőrnagy. A „megnézés" azt jelentette, hogy – ismét előkotorták a kartotékjaimat,* az első dokumentum alapján a másodikat és a harmadikat stb., tehát mindazokat az iratokat, amelyeken a rám nézve terhelő adatokat tárolták. Nem tudom követni, milyen sorrendben szedték elő a dossziékat. Az bizonyosnak látszik, hogy újra kézbe vették azt az összefoglalást, amit az imént említett, 1981-es feljelentés kapcsán állítottak össze. Az ügyemre utaló összefoglaló kartonon kézírással olvashatók a fő adataim (szó szerint idézem): „Kornai János, magyar közgazdász, MTA Közgaz.tud.Int. mtársa, címzetes egyetemi tanár (meghiúsult beszervezés)." Utána sorolják azoknak a dossziéknak az ügyiratszámait, amelyek velem kapcsolatos adatokat tartalmaznak. Az utolsó kézírásos jegyzet ezen a papírlapon:[185] „III/II-20: 85 vendégprof. az USA-ban. Meghívták a CIA ea-ra."**

Érdemes feleleveníteni ezeket az eseményeket, amikor azt próbáljuk utólag értékelni: milyen volt az a politikai-társadalmi struktúra, amelynek keretei között a reformfolyamat végbement. Elöl, a színfalak előtt, barátkozik a magyar és a nyugati értelmiség, s nagy komolyan vitatkozunk Oscar Langeról és az árakról. Hátul, a színfalak mögött folyik a besúgás, a szimatolás, az árulás.

Mai szemmel visszatekintve

Visszatérek a gazdasági reform világába. Újraolvasva a magyar reformról írott tanulmányaimat, megnyugvással állapíthattam meg, hogy mai szemmel is vállalhatom azt, amit akkor írtam. Ha ma újra publikálnám ezeket a munkákat, legfeljebb itt-ott kellene egy-egy kiegészítő vagy magyarázó lábjegyzetet hozzáfűznöm, mégpedig azokon a helyeken, ahol az öncenzúra visszatartott a teljes szókimondástól. Teljesen indokolt volt, hogy tanulmányaim felhívták a figyelmet a reformfolyamat felemás voltára, és igyekeztek szétoszlatni a hamis reményeket.

Ezt az utólagos konfirmálást megadhatom magamnak, ami a helyzet *pozitív* leírását és elemzését illeti. Más kérdés az *értékelés*. A reform adott teljesítményére ma jobb osztályzatot adnék. Utólag persze könnyű okosnak lenni,

* „Számon tarthatják, mit telefonoztam / s mikor, miért, kinek. / Aktába irják, miről álmodoztam, / s azt is, ki érti meg./ És nem sejthetem, mikor lesz elég ok, / előkotorni azt a kartotékot, / mely jogom sérti meg." (József Attila *Levegőt* című, 1934-ben írott verséből; 2003, 434–435. p.)

** Feltételezem, hogy „ea" előadást jelent. Itt bizonyára magát az 1985-ös feljelentést idézik, s mint valami nyilvánvaló tényt szögezik le, hogy ez egy „CIA-előadás".

szokták mondani. Mentségemül szolgáljon, hogy itt olyan jelenségekről volt szó, amelyek igazságos értékelése elkerülhetetlenül csak a későbbi események ismeretében adható meg.

Tegyük fel egy pillanatra, hogy nem került volna sor a szovjet birodalom összeomlására, és Kelet-Európában fennmarad a pártállam uralma. Lehetséges, hogy a felemás reform, sajátos illúziókeltő, félrevezető ideológiájával és részeredményeivel elősegítette volna a Kádár-rendszer konzerválódását. A reformerek kikényszerített kompromisszumai elodázhatták volna az igazi radikális változást.*

Szerencsénkre nem így történt. Ha pedig végbement a rendszerváltás, akkor – a máról visszafelé tekintve – még a félpiaci, hibrid reform is jó előiskolának minősíthető. A reformszocializmus gazdasági vezető gárdája, vagy legalább a gazdasági elit tehetségesebb, szakmailag képzettebb része, már akkor kissé hozzászokott ahhoz, hogyan működik a piac, miért kell odafigyelni a költségekre, az árakra, a nyereségre, mit jelent a magánszerződés, és így tovább. Sokan a reformidőszak magánszektorában tanulták meg, mit jelent vállalkozónak lenni. A „reformiskolának" köszönhető, hogy Magyarország ebben a tekintetben előnnyel indult a többi posztszocialista gazdasághoz képest.

Sajnos, mire eltelt az első tizenöt év, ez az előny jószerivel lemorzsolódott. Hasonló ez ahhoz az előnyhöz, amit a jó iskola jelent az egyén karrierjében. Kétségkívül könnyebbé teszi a startot. Ám aki a gyengébb előképzettség ellenére később jól ráhajt és szerencséje is van, az utolérheti, sőt el is hagyhatja a nála iskolázottabbakat. Így történt ez az országok gazdasági átalakulásában is. Csehszlovákia, ahol 1968-ban elfojtották a reformpróbálkozásokat, egyike volt a legkeményebb diktatúráknak és a legerősebben centralizált gazdaságoknak. Ráadásul az ország a rendszerváltás után nem sokkal kettészakadt. S lám, ma nem áll rosszabbul a piacgazdaság intézményeinek meghonosításában és működtetésében, mint a szocializmus megreformálásában élenjáró Magyarország.

Itt eljutottunk az értékelés egyik fontos problémájához. Tulajdonképpen mire is adjuk az „osztályzatot"? Arra, hogy mit jelentettek az 1970-es vagy 1980-as évekbeli történések a nemzet húsz esztendővel későbbi *jövője* szempontjából? Lehet, hogy az évszázados távlatokban gondolkodó és kollektivista filozófiát valló értékelésnek ezen az alapon kell ítélkeznie. Csakhogy minden embernek egyetlen élete van. Ha mai eszemmel és mai érzéseimmel összevetem a magyarok és a csehek 1968 és 1989 között leélt jó húsz esztendejét, azt mondanám: a magyaroké könnyebb volt. Szabadabb volt a légkör, könnyebb volt utazni, több árucikk és több modern kultúra áramlott be Nyugatról, élhetőbb lett az élet.** Közhely, de igaz: Magyarország vidámabb barakkja volt a

* Némileg hasonlóan ahhoz, ahogy ma a kínai reform is kétértelmű hatásokkal jár: bizonyos fokig stabilizálja és legitimálja a kommunista párt hatalmát.

** Azok a szülők, akiknek gondolkodása szemben állt a rezsimmel és akiknek történetesen éppen a legkeményebb represszió korszakában voltak kis- vagy kamaszkorú gyerekeik, nehéz

lágernek, mint Csehszlovákia, az NDK vagy Románia. A sztálini korszak szigorúságának és merevségének ez a fellazulása szorosan összefüggött a gazdaságban lezajló reformokkal. Visszatekintve ezt ma nagyobb, értékesebb eredménynek tartom, mint amilyennek akkor, az eseményekkel egyidejűleg éreztem.

---

dilemmák elé kerültek. Ha teljesen nyíltan beszéltek odahaza, akkor a még nem teljesen érett, nem eléggé elővigyázatos gyerek esetleg ott is beszélt a szülők nézeteiről, ahol nem kellett volna. Ha viszont óvatosságból és önvédelemből nem beszéltek őszintén a családdal, akkor elmulasztották a nagyon is szükséges politikai felvilágosítást, nem ellensúlyozták azt a félrevezető hatást, amit a sajtó, a propagandagépezet és sok esetben az iskola fejtett ki.

Nekünk, szerencsére, nem volt ilyen problémánk. Őszintén tudtunk beszélni kényes politikai kérdésekről is a gyerekekkel. Azonos hullámhosszon voltunk velük. Az a generációs összeütközés, amely sok családban kialakul szülők és gyerekek között alapvető politikai és etikai kérdésekben, ismeretlen volt nálunk. A kölcsönös megértés kialakulását megkönnyítette, hogy mire gyerekeink érdeklődni kezdtek politikai és társadalmi kérdések iránt, már kevésbé volt fojtó a légkör, nyíltabb lett a beszéd nemcsak odahaza, hanem másutt is. Ez is hozzátartozott ahhoz, amit fentebb így jellemeztem: élhetőbb volt az élet.

16. fejezet

HARVARD
1984–2002

1983 őszén a princetoni *Institute for Advanced Study* parkjában sétálgattam, amikor egyszer csak szembe jött velem ingujjban, zokni nélkül, szandálban Albert Einstein. Nem akartam hinni a szememnek. Minden pontosan egyezett: az arc, a lobogó fehér haj, a tekintet, az öltözet. Meghökkentem. Mi ez? Kísértet? Vízió?

Persze, kiderült, hogy film készült, a történelmileg hiteles helyen. Ebben az intézetben dolgozott Einstein attól kezdve, hogy Amerikába érkezett; itt a parkban szeretett sétálgatni, gondolataiba merülve.

Mi akkor néhány hete már itt éltünk, az Einstein Drive 45-ben, a hazánkfia, Breuer Marcell által tervezett lakótelep egyik kis házában.

Princeton, Institute for Advanced Study

Az Einstein-mítosz ma is eleven Princetonban, szelleme inspirálóan hat azokra, akik ide eljutnak. Mielőtt személyes élményeimre rátérnék, néhány szóval be kell mutatnom a princetoni intézetet. Amerikában ritka az egyetemi kereteken kívül működő kutatóintézet. Szinte minden tudós idejének jelentős részét a tanítás köti le. Sok amerikai kolléga irigylésre méltónak tartotta a szovjet és a kelet-európai akadémiai intézetek munkatársait, akiket felmentettek (eltiltottak?) a tanítástól. Amikor Einstein Amerikába érkezett, a tudós vendéglátók úgy gondolták: őt aztán igazán nem kényszeríthetik arra, hogy naphosszat diákok oktatásával foglalkozzék. Létre kell tehát hozni egy olyan intézetet, amelyben Einstein kizárólag kutatásra fordíthatja minden energiáját. És ha lehetetlen is még egy második és harmadik Einsteint találni, azért kellene még néhány más kiemelkedő tudóst, állandó munkatársként, az intézetbe toborozni. Utána pedig az ő szellemi kisugárzásuk körébe lehet majd a világ minden részéből tehetséges vendégkutatókat hívni, akik egy-egy évet tölthetnének itt. Távol saját egyetemüktől vagy intézetüktől, felmentve minden tanítási és adminisztrációs feladattól, szabadon választott kedves témájuk kutatásának szentelhetik minden energiájukat.

Gazdag és nagyvonalú amerikai szponzorok pénzéből alapítvány létesült, és rövidesen megkezdte munkáját az Institute. Eleinte csak elméleti fizikusok

és matematikusok találtak itt ideális kutatóhelyet. Amerikai évei alatt mindvégig itt dolgozott Neumann János, a matematika magyar zsenije. (Róla nevezték el a lakótelep másik utcáját Neumann Drive-nak.) Itt tevékenykedett Gödel, a matematikai logika óriása. Oppenheimer, miután elüldözték az Atomenergia Bizottságból, 1946-tól 1966-ig a princetoni intézet igazgatója volt.

1969-ben megalakul a társadalomtudományok „iskolája". A *School of Social Science-ben* egy-egy tudományágat egy-egy professzor képvisel. Abban az évben, amelyet ott töltöttem, Albert Hirschman volt a közgazdaságtanért, Michael Waltzer a politológiáért, Clifford Geertz pedig az antropológiáért felelős állandó belső munkatárs; mindhárman saját diszciplínájuk legtekintélyesebb művelői közé tartoztak.

Az intézet létszáma az évek során megnőtt, de fennmaradt a jellegzetes struktúra: kis létszámú állandó fakultás s körülötte ötször–hatszor annyi, évenként cserélődő, az állandó tagok által kiválasztott vendégkutató. Kezdettől fogva sokféle tudományág művelői gyűltek itt össze; az intézet egyik fő vonzereje a munka interdiszciplináris jellege.

Nagy kitüntetésnek éreztem a meghívást, és életem egyik legérdekesebb, leginspirálóbb évét töltöttem ott. Ha a túlvilágon a tudomány emberei számára speciális paradicsomot akarnának berendezni, hát a princetoni intézetet kellene mintául venni. Az épületeket hatalmas park veszi körül, közepén kis tavacska, ha kissé tovább haladunk, beérünk az intézet saját erdejébe. Patak szeli át, a sűrű fák között ösvények; eszményi búvóhely annak, aki – mint én is – szeret a szabad természetben sétálgatva elmélyedni saját gondolataiban.

Aki társaságra vágyik, ebéd (nagyon finom ebéd!) közben találkozhat kollégáival. Az Institute-ban részben a benyújtott pályázatok, részben az állandó munkatársak személyes értékelése alapján történik a kiválasztás. Albert Hirschman az 1983–1984-es akadémiai évben csupa olyan közgazdászt gyűjtött össze, akik némileg kilógtak a sorból, valamilyen fontos ponton eltértek a neoklasszikus dogmától. Érdekes társaság gyűlt össze. Itt volt Axel Leijonhufvud, svéd–amerikai professzor, aki Keynes újraértékelésével vált ismertté.[186] Beszélgettünk George Akerloffal, aki a „citromokról" szóló (ez a használt autó neve az amerikai szlengben) szellemes cikkével az aszimmetrikus információ elméletének egyik megalapozója volt. Ezért a munkájáért később Nobel-díjat kapott. Dadogó beszéddel és mindig érdekes és újszerű mondanivalóval tartotta szóval a társaságot Don McCloskey; ő a közgazdaságtan „retorikájáról" írott munkáival keltett nagy feltűnést. (A végletekig leegyszerűsítve érvelését: az és csak az számít „igazságnak" a társadalomtudományban, aminek igazáról, az éppen divatos és elfogadott módszertan segítségével, meg tudod győzni a kollégáidat.)*

* Nem tudtuk volna elképzelni az atléta termetű Donról, hogy néhány év múlva nővé operáltatja magát, és Deirdre McCloskey-ként folytatja fényes tudományos karrierjét. Tiszteletet érdemel az a bátorság, amellyel McCloskey vállalta önmagát, és meghozta hihetetlenül nehéz döntését.

Az igazat megvallva, én egyfajta „alkotói válságban" voltam. Már túljutottam azokon a munkákon, amelyeket *A hiányhoz* kapcsolódva meg akartam írni, és még nem tudtam, mi legyen a következő nagy feladat. Keservesen küszködtem az útkeresés gondjaival.

„Normális" években olvasmányaim főképpen éppen folyamatban lévő kutatásaimhoz szoktak kapcsolódni. Most azonban inkább általános tájékozódásra és tanulásra használtam fel a princetoni paradicsomi szabadságot. Dahl[187] és Lindblom[188] munkái a demokráciáról és a „poliarchiáról", Rawls elmélete az igazságosságról, Schelling szellemes gondolatai a stratégiáról,[189] s persze az intézeti barátok, Leijonhufvud, Akerlof, McCloskey munkái, no meg az intézetbe látogató, szemináriumi előadást tartó tudósok, Amartya Sen, Oliver Williamson könyvei – néhány példa ez azokra a művekre, amelyek nagy szellemi élményt jelentettek számomra ebben az esztendőben.*

Közben pedig lassan megérlelődött bennem a gondolat: megpróbálom egyetlen nagyobb írásban *összefoglalni* mindazt, amit a szocialista rendszerből évtizedek kutatómunkájával megismertem és megtanultam. A princetoni intézetben készült el annak a könyvnek az első vázlata, amely egy egész évtizeddel később jelent meg *A szocialista rendszer* címmel.

Éppen ez a legnagyszerűbb ebben a generózus szervezeti és finanszírozási keretben, amelyet az Institute for Advanced Study típusú intézmények szolgáltatnak a tudományos munkához! Lám, a saját esetemben még nem volt világos az agyamban, mit is akarok tenni, amikor odaérkeztem. Ott, menet közben tisztázódtak bennem hosszú távú tudományos terveim, s a princetoni időszakban eljutottam az első vázlatokig. Ám végül is még nyolc-tíz év kellett hozzá, hogy teljesen beérjenek a Princetonban fogant első gondolatok, és a kész könyvet letegyem az asztalra. Amikor a kutató valamelyik köztulajdonú vagy magánalapítványnál kilincsel támogatásért, kénytelen konkrétan előre megmondani, mit fog végezni. Nagy szükség van arra, hogy nyitva álljon az a másik forma is, amely nem szab meg előre merev feltételeket.** Akit az intézetbe meghívnak, az persze jelzi a pályázatában, hogy mivel szeretne foglalkozni. Ez azonban nem jogilag kötelező, bürokratikus „munkaszerződés", amely szerint meghatározott időpontra el kell készíteni a beígért tanulmányt. Amint a saját esetem is mutatja, szinte korlátlan szabadságot élvez az, aki ide eljuthat. A meghívó intézet vállalja még azt a kockázatot is, hogy a nagyvonalú támogatás nyomán esetleg nem is születik semmiféle kézzelfogható eredmény. Csak annyi a garancia, hogy – ha jól válogatják meg, kit hívnak meg –

* Olvasmányaim is jelzik, hogy ekkor már rászántam magam: túllépek *A hiány* témakörén, s bevonom az elemzéseimbe a politikai struktúra, az ideológia és a társadalmi viszonyok kérdéseit is.

** Szerencsésnek mondhatom magam, hogy életemben többször részesültem hasonlóan kötetlen kutatási lehetőséget adó nyugati meghívásban. *A hiány* írásáról szóló fejezetben említettem, hogy például a stockholmi egyetem Nemzetközi Közgazdaság-tudományi Kutatóintézetében sem volt semmiféle kötöttségem.

az a tudós, akinek amúgy is szenvedélye a kutatás, élni fog a szabadság adta lehetőséggel, és jól használja ki az idejét.*

A princetoni intézetben egyik nap megszólalt a telefon. A Harvard Egyetem közgazdasági tanszékének vezetője, Michael Spence keresett, és meghívott egy nyilvános előadás megtartására.** Amikor Albert Hirschmannak, aki Princeton előtt hosszú időn át a Harvard professzora volt, megemlítettem a telefont, különös mosoly futott végig az arcán, amit akkor nem tudtam mire vélni. Mindenesetre a meghívást szívesen elfogadtam, s az előadást néhány hét múlva meg is tartottam.

Hogyan nevezik ki a Harvard Egyetem tanárait?

Mielőtt hozzáfognék saját kinevezésem történetéhez, előreugrom az időben. Elmondom, mi a tanári kinevezés procedúrája a Harvard Egyetemen – úgy, ahogy azt magam is láttam, tapasztaltam, amikor a tanszék tagjaként részt vettem más jelöltek kiválasztásában. Hangsúlyozni szeretném, hogy az Egyesült Államokban nincs egységes, kötelező szabály arra, hogyan kell kiválasztani az egyetemi tanárokat. Az alábbiakban kizárólag a Harvard Egyetem kinevezési gyakorlatával foglalkozom.

Az amerikai „rendes egyetemi tanár" (full professor) munkahelyének biztonságát sajátos aszimmetrikus munkaszerződés védelmezi, amelyet *tenure-*

* Azért írok kissé részletesebben a princetoni intézet működési módjáról (a meghívás feltételeiről, a kutatóval szemben támasztott elvárásokról stb.), mert Princeton a mintaképe valamennyi Institute for Advanced Study-nak, köztük a Kelet-Európában elsőként létrehozott Collegium Budapestnek is, amelynek megalapítása óta állandó munkatársa vagyok.

** A Harvard Egyetem, akárcsak a többi amerikai egyetem szervezete másképpen tagolódik, mint általában a kontinentális európai egyetemeké, köztük a magyaroké, s ennek megfelelően az egységek elnevezése is eltérő. Amit Magyarországon „karnak" neveznek, azt a Harvardon schoolnak vagy faculty-nak hívják. Ennek egy dean (dékán) áll az élén. Például a közgazdasági oktatás a Faculty of Arts and Sciences keretébe tartozik, az összes társadalom- és természettudománnyal együtt. A schoolon belüli szűkebb egység neve department (osztály). Ez tulajdonképpen sokkal nagyobb és átfogóbb egység, mint amit Magyarországon „tanszéknek" neveznek. Az élén a chairman (elnök) áll. Ő felelős a department oktatási tevékenységének összehangolásáért és a munka adminisztratív koordinációjáért, de nem „főnöke" a tanároknak. Csupán első az egyenlők között. Még a tanársegéd sem beosztottja a chairmannek, hanem munkáját önállóan végző oktató és kutató. Ennyiben lényegesen különbözik az amerikai department a német Lehrstuhltól vagy a magyar tanszéktől, ahol vertikális alá-fölérendeltségi viszony van tanszék vezetője és tagjai között.

A szavak eltérő tartalma ellenére célszerűnek tartom, hogy magyar nyelvű szövegben „karról", „tanszékről" és „tanszékvezetőről" beszéljek, mint hogy a magyar fülnek az egyetemi élet viszonylatában teljesen szokatlan „iskola", „osztály" és „elnök" kifejezéseket használjam.

Az egyetem egyes számú vezetőjét az USA-ban presidentnek (elnöknek) nevezik, Magyarországon és sok más országban rektornak. Ennek a munkakörnek a megjelölésére megtartottam a magyar szövegben az elnök elnevezést.

nek neveznek. Egy tenured professor bármikor felmondhat, ha rosszul érzi magát a munkahelyen, vagy másutt jobb lehetőséget kínálnak számára.* Ezzel szemben a munkaadó, az egyetem nem küldheti el, még akkor sem, ha elégedetlen a teljesítményével.**

Noha ennek a jogviszonynak a célszerűsége vitatható, elég széles körben támogatják, mert a teljes biztonságot tekintik az akadémiai szabadság legfontosabb garanciájának. Így senkit sem érhet egzisztenciális fenyegetés politikai vagy tudományos nézetei miatt. A McCarthy-időszakra szoktak hivatkozni, amikor a tenure védett meg nem is egy amerikai egyetemi embert a politikai boszorkányüldözéstől.

Ám ha ennyire nehéz megszabadulni egy egyetemi tanártól, százszor is meg kell gondolni, kit válasszanak ki erre a munkakörre. Nincsenek törvényesen előírt, az USA minden egyetemére vonatkozó egységes szabályok, ezért én is kizárólag a Harvardon szokásos eljárást ismertetem. Saját tapasztalataim mellett felhasználom és idézni fogom Henry Rosovsky könyvét: *Az egyetem – használati utasítás (The University – An Owner's Manual)*. A szerző hosszú időn át a legnagyobb kar, a Faculty of Arts and Sciences dékánja volt; ha van valaki, aki mélyen belelátott az egyetemi élet boszorkánykonyhájába, akkor az Henry Rosovsky volt.

Induljunk ki egy hipotetikus példából: a közgazdasági tanszéken szükség lenne egy tanárra, aki az üzleti pénzügyeket taníthatná. A kiválasztás, első fokon, kizárólag a full professorok testületére tartozik. Sem az alacsonyabb beosztású tanárok, sem a diákok nem vesznek részt a processzusban. A szokásos havi tanári értekezlet először magával az ötlettel foglalkozik. Valóban éppen ez az a terület, amelyen erősítésre van szükség? Ha igenlő a válasz, kineveznek egy „kereső bizottságot" (search committee). Ez a kis csoport ettől kezdve több hónapon át foglalkozik a problémával. Tagjai elolvassák a témába vágó friss irodalmat, tájékozódnak, majd ismételt viták után előállnak egy jelölt nevével. A lécet az elképzelhető legmagasabbra teszik. Idézem Rosovskyt, aki így fogalmazza meg a választás kritériumát: „Ki a legokosabb, a legérdekesebb, a legígéretesebb? Ki a legjobb a világon, aki megfelel a szóban forgó feladatkör leírásának? Ki világviszonylatban a téma »vezető szaktekintélye«?"[190] Az egyik régi Harvard egyetemi kolléga így fogalmazta meg, mit várnak el a jelölttől: „Olyan munkásságot végzett, hogy annak hatására a saját területén *más* lett a tudományos kutatás arculata, mint amilyen az ő tevékenysége előtt volt."

A kereső bizottság nem csupán egy nevet dob be, néhány ajánló mondat kíséretében. A bizottság elnöke szabályos előadást tart a jelölt munkásságáról. Meg kell győznie a tanszék többi professzorát, hogy akit ajánl, megfelel a ma-

* A Harvardon és néhány más egyetemen csupán a legmagasabb rangú oktató, a full professor részesül a tenure kedvezményében. Gyakoribb azonban az olyan egyetem, amely már a középbesorolású oktatónak, az associate professornak is megadja ezt a kedvezményt.

** Persze, a józan ész követelményeinek megfelelően, vannak kivételes esetek, például ha a professzor bűncselekményt követ el.

gas kritériumoknak. A kereső bizottság minden egyes tagja hozzászól, és elmondja személyes véleményét. Utána megindul a vita. Akik személyesen ismerik a jelöltet vagy korábban már olvasták a műveit, kifejtik álláspontjukat. Valóban olyan kiemelkedőek, úttörő jellegűek-e a kutatási eredményei, mint amilyennek a kereső bizottság tagjai minősítették? Akinek ellenvetése van, az is megszólal, és kifejti fenntartásait. Szóba kerül, milyen a jelölt személyisége. Ha valaki tud valamit arról, mennyire vált be tanárként, szeretik-e a diákok, ezt is mérlegelik. Ez azonban – számomra meglepő módon – nem minősül perdöntő kritériumnak. Ami igazán mérvadó, az a tudományos teljesítmény és a jövőben várható kutatási „potenciál".

Hosszú vita következik – és utána sincs még döntés. Előbb a tanszék vezetője egy levelet küld ki a szubdiszciplina (példánkban, az üzleti pénzügytan) számos neves képviselőjének. A levél több nevet tartalmaz, köztük a kereső bizottság javaslatát is, anélkül hogy megmondaná: ki az, akinek a kinevezésére gondolnak. A levél címzettjeit arra kérik: rangsorolják a névsort, és indokolják meg, miért ez a sorrend. Mivel nem ismerik a Harvard által kiszemelt nevet, válaszukat „vak levélnek" nevezik. Itt tehát a témakör legjobb ismerőinek körében végrehajtott zártkörű közvélemény-kutatást folytatnak.

A jelölt életrajzát, publikációs listáját és két-három tanulmányát kiosztják a professzorok között tanulmányozásra, többi műve is a kollégák rendelkezésére áll. A házi feladat: első kézből meg kell ismerkedni a jelölt munkásságával. Néhány hónap múlva a javaslat ismét a tanári értekezlet napirendjére kerül. Újra kezdődik az eszmecsere. Talán már most, a második ülésen eljutnak a közmegegyezésig. Ha nem, még egyszer napirendre tűzik a kérdést. Végül, amikor már kiforrottak a vélemények, nyílt szavazásra kerül sor, s mindenki szavazatát jegyzőkönyvbe veszik. Ha a jelölt többséget kapott, akkor véget ért – no nem a kiválasztás drámája, hanem annak csak az első felvonása. Csak most kérdezi meg a tanszékvezető hivatalosan a jelöltet: akar-e jönni? Az állásra nem lehet pályázni.* A Harvard full professor munkakörére *meghívják* azt, akit arra alkalmasnak minősítenek jövőbeni kollégái. Legtöbbször igenlő a válasz. De persze megtörténik, hogy az illető köszöni a megtiszteltetést, de elhárítja, például mert jól érzi magát az eddigi helyén, vagy családi okok miatt nem akar költözni. Ha ez a helyzet, minden kezdődik elölről: a kereső bizottság új névvel áll elő, és így tovább.

Tegyük fel, hogy a jelölt kész elfogadni a kinevezést. Ez most csak az elvi hajlandóságot fejezi ki, annak tudatában, hogy a kinevezési procedúra második és harmadik felvonása még hátra van. A következő lépés: tárgyalás a dékánnal a kinevezés anyagi vonatkozású feltételeiről. A tanszék ebbe nem szól,

* Az új full professori állások nagyobb részét kívülről meghívott tudósokkal töltik be. A procedúra némileg eltérő abban az esetben, ha belső erőt léptetnek elő. Az associate professor maga dönt arról, hogy aláveti-e magát a „tenure review"-eljárásnak. Ez kockázatos döntés, mert számos esetben végződik a tenure megtagadásával, s ez szörnyű lelki megrázkódtatással jár. Sokan ezt megelőzendő inkább más egyetemre mennek át, olyan helyre, ahol eleve előléptetést, az addiginál magasabb rangú állást kínálnak fel nekik.

nem is szólhat bele. A fizetés szigorúan magánügy. A tanszék többi tagja, de még a tanszékvezető sem tudja, mennyit kap a kollégájuk. Ez csak a jelöltre és a dékánra tartozik. A közgazdász aránylag „olcsó", mert csak fizetést kell neki adni, esetleg anyagi segítséget a lakásszerzéshez, ha más városból költözik át.* Az igazán drága befektetés a fizikus vagy a kémikus, aki esetleg sok millió dolláros laboratóriumot és segédszemélyzetet igényel. A full professor rangját viselő tanárok esetében nincsen előre rögzített fizetési skála, amelybe bele kellene illeszteni a tanári kar új tagját. A fizetésben és minden egyéb anyagi feltételben egyéni tárgyalások keretében állapodik meg a dékán és a tanári posztra meghívott tudós.

Ha a dékán és a jelölt megegyeztek, akkor a dékán javaslatot tesz az egyetem elnökének a kinevezésre. A tanszék minden egyes tagja levelet ír a dékánnak, amiben megindokolja saját – igenlő vagy nemleges – szavazatát. Az elnök megkapja a tanszéki tagok nyilatkozatait, valamint a „vak leveleket" is.

A tanszék többségi szavazata és a dékán egyetértése a kinevezés szükséges feltétele. Szükséges, de nem elégséges feltétel. Az egyetem biztos akar lenni abban, hogy a tanszéken nem alakult-e ki és nem került-e túlsúlyba valamiféle tudományos, világnézeti, politikai vagy baráti klikk, amely a maga pártfogoltját akarná behozni. Szükség van újabb, teljesen pártatlan felülbírálatra. Erre a célra az elnök egy ún. ad hoc bizottságot nevez ki. Egyik tagja olyan Harvard-professzor, aki ért a témához, de az egyetem valamelyik másik tanszékén dolgozik. (Például közgazdász, de a Business Schoolon tanít.) Ezen kívül két további szaktekintélyt kér fel, más egyetemekről; még az is megtörténik, hogy külföldről. Az ad hoc bizottság tagjai előre megkapják a jelölt anyagát, s – ha már elvállalták a felkérést – alaposan el kell olvasniuk a jelölt számos munkáját.

Utána az elnök, a dékán és az ad hoc bizottság tagjai, teljes titoktartás mellett, összegyűlnek az elnök hivatalában. (Magam is voltam, egy másik tanszéknél folyamatban lévő kinevezési ügyben ad hoc bizottsági tag, úgyhogy módom volt megfigyelni az eljárást.) Az esemény „tanúk" (witnesses) meghallgatásával kezdődik. A tanszék vezetője nem vesz részt az ülésen; ő az első „tanú", aki összefoglalja a tanszéki többség álláspontját. Az ülés résztvevői kérdéseket tesznek fel neki, majd távozik. Utána más „tanúk" következnek, elsősorban azok, akik a szóban forgó szubdiszciplína szakértői. „Tanúként" hallgatják ki azokat is, akik a kinevezést ellenezték. A résztvevők minél alaposabban meg akarják ismerni az ellenvéleményt alkotók érvelését. Amikor a tanúk meghallgatása véget ért, az elnök egyenként felkéri az ad hoc bizottság tagjait, foglaljanak állást és indokolják meg, miért támogatják vagy ellenzik a kinevezést. Itt nincsen szavazás – ez a bizottság nincs felhatalmazva a döntésre. Ezután az elnök ebédre hívja meg a társaságot, s ezzel véget ér az összejövetel.

* Más kérdés, hogy fizetés tekintetében a közgazdászok az akadémiai világon belül az aránylag magas keresetűek közé tartoznak, mivel a munkaerőpiacon nagy a kereslet a szolgálataikra. A legjobbakra igényt tart a kormányzati és üzleti szféra is, és ez felfelé hajtja a fizetéseket.

S most következik a végső fázis: az elnök dönt.* Az esetek túlnyomó többségében elfogadja a tanszék és a dékán javaslatát, de azért előfordul, hogy elveti. A negatív elnöki döntés mindig óriási feltűnést kelt.

A betöltésre váró munkakör megjelölésével kezdődő és a hivatalos kinevezéssel végződő időszak egy-két évig is eltarthat.

Elementáris erejű meglepetésként hatott rám e procedúra megismerése. Hozzászoktam odahaza a „személyzeti ügyek" elfogult és sokszor cinikus kezeléséhez. Persze, szakmai kritériumok nálunk is szerepet játszottak, de ami igazán számított, az az előléptetendő személy kapcsolati rendszere. Kit milyen erők próbálnak protezsálni vagy elgáncsolni? Politikai szempontok alapján? Személyes lojalitás ellenszolgáltatásaképpen, vagy egyszerűen haverságból, esetleg egy már megkapott vagy a későbbiekben remélt szívesség közvetlen vagy áttételes viszonzásaképpen? Mély benyomást tett rám, hogy a Harvard Egyetem kritériuma az elsőrangú tudományos teljesítmény. A professzorok szívből azonosulnak az egyetem presztízsszempontjaival: úgy akarnak választani, hogy megőrizzék a Harvard N° 1. rangját.** Sok amúgy is elfoglalt ember hosszú időt, számos összejövetelt szentel annak, hogy jó legyen a kiválasztás. Az egyetem tanári kara úgy érzi: ez a *legfontosabb* ügy, amiről dönteni kell. Ha jók a tanárok, akkor minden rendben lesz. Ha nem jók, akkor az egyetem menthetetlenül a középszerűség szintjére süllyed.

Senki sem állítja, hogy a hagyományosan kialakult és megőrzött procedúra tökéletesen működik. Előfordultak hibák. Van, akiről utólag kiderült: nem teljesítette a hozzáfűzött várakozásokat. És van, akit nem kértek fel tanárnak, s később fényes karriert futott be. Legendák lengik körül Paul Samuelson történetét. A Harvardon tanult, Schumpeter irányításával. PhD-tézisként adta be klasszikus művét, a *Közgazdasági elemzés alapjait (Foundation of Economics Analysis).*[191] Ragyogó matematikus volt egy olyan korszakban, amikor ez még korántsem volt általánosan elvárt tudás a közgazdasági szakmában. A Harvard mégsem ajánlott fel állást számára.*** A cambridge-i műegyetemre, az

* Szigorúan véve az egyetem hivatalos legfelsőbb vezető testülete hozza meg a formális határozatot, az elnök javaslata alapján. Ez azonban már csak formalitás, az igazi végső döntés az elnök kezében van.

** Az amerikai közvélemény jó része hagyományosan a Harvardot tekinti a legtekintélyesebb egyetemnek. Mostanában több intézmény foglalkozik egyetemek rangsorolásával, sokféle mérési módszer felhasználásával. Itt csak egyetlen forrást idézek: a *The Times Higher Education Supplementet*, amely több kritérium (tudósok körében folytatott közvélemény-kutatás, a tanárok műveire történő hivatkozás gyakorisága, tanár/diák arány stb.) együttes mérlegelése alapján rendszeresen rangsorolja a világ egyetemeit. A 2004-es felmérés a Harvard Egyetemet tette az első helyre; annak értékelését 100 pontnak véve, a második helyezett 88, a harmadik 79 pontot kapott.

*** Miért nem? Van, aki az akkor még eléggé eleven antiszemitizmussal magyarázza. Mások azt gondolják: a matematikához nem értő, régi vágású professzorok féltek Samuelson élesen vágó eszétől, kritikus hozzászólásaitól.

MIT-re szegődött el, ott ő alapította meg a közgazdasági tanszéket. Samuelson volt az első amerikai közgazdász, aki Nobel-díjat kapott.

Lehetséges, hogy a kiválasztás hangsúlyozottan magasra emelt mércéje hozzájárul ahhoz, amit a kívülállók „Harvard-arroganciának" minősítenek. Ahogy ez más, hagyományaikra és teljesítményeikre büszke testületeknél történni szokott, maguk a Harvard-professzorok nem érzékelik, hogy magasan hordanák az orrukat – mások azonban gúnyosan emlegetni szokták ezt, és rossz néven veszik.

Ám ha vannak is árnyoldalai a kinevezési processzusnak, én megilletődve és tisztelettel figyeltem s szolgáltam, ameddig csak részt vettem benne.

Cambridge-be költözünk

Most már visszatérhetek saját kinevezésem történetéhez. Önéletrajzomon dolgozva felvetődött bennem a gondolat: hátha ilyen hosszú idő elteltével hozzáférhetnék a procedúra során készült okmányokhoz, jegyzőkönyvekhez, „vak levelekhez". Tapasztalt kollégáktól kértem tanácsot, akik határozottan lebeszéltek a kérés felvetéséről. Emlékeztettek arra, amit tulajdonképpen magam is tudtam: az eljárás egyik fundamentuma a titkosság. Akik egy jelölt kiválasztásához hozzászólnak, abban a biztos tudatban teszik azt, hogy észrevételeik soha, semmilyen körülmények között nem kerülhetnek vissza az érintett személyhez. Ez bátorítja fel őket arra, hogy nyugodtan elmondják negatív véleményüket is. Ily módon az nem fenyegeti a kollegiális viszonyt, ha netán a jövőben egy munkahelyen dolgoznának vagy közös konferenciákon vennének részt. Ezt a titkossági elvet nem sértené meg – így szólt a tanács –, ha csak annyit kérdeznék egyik-másik tanszéki társamtól, hogy ő miképpen emlékszik vissza az eseményekre.

Az általános procedúra különböző fázisainak később megszerzett ismerete alapján most már, utólagosan, legalább fő vonalaiban kirajzolódott előttem a történet. Valamikor 1983–1984-ben felvetődhetett a Harvard közgazdasági tanszékén, hogy szükség lenne valakire, aki a kommunista gazdaságok tanulmányozására specializálta magát. A keresést külön is időszerűvé tehette, hogy Abram Bergson, az amerikai szovjetológus szakma legtekintélyesebb tudósa, aki e fontos témakör mellett még a jóléti közgazdaságtan elméletének történetébe is beírta a nevét a róla elnevezett jóléti függvény megalkotásával, nyugdíjba készült. A keresési folyamat valamelyik állomásán elhangozhatott a nevem. Több amerikai egyetemen voltak olyan kollégák, akik személyesen jól ismertek; volt, akit barátomnak is nevezhettem, de történetesen a Harvardon senkivel sem voltam közelebbi kapcsolatban. Legfeljebb futólag találkoztam egyik-másik professzorral. Meg akartak tehát ismerkedni velem.

Először egy előadásra hívtak meg, amit vacsora követett, s a fehér asztal körül szakmai beszélgetés. A következő lépés: egyéves vendégtanári meghívás. A nagy presztízzsel bíró „Taussig Professorshipet" ajánlották fel az 1984–1985-ös esztendőre. Költözzek oda, a tanszék gondoskodik lakásról,

mindössze egyetlen kurzust kell tanítanom, s a többi időt kutatásra fordíthatom. Nagy örömmel fogadtam el a meghívást. Princetonból Cambridge-be költöztünk.

Első ízben tartottam meg azt az előadás-sorozatot, amelyet azután évről-évre javítgattam, bővítettem – míg végül ebből kerekedett ki *A szocialista rendszer* című könyvem. Megismerkedtem a Harvarddal, és közben – most már nyilvánvaló – a Harvard közgazdászai is ismerkedtek velem. Már a vendégtanári meghívás alkalmából elkérték az életrajzomat, számos publikációmat. Sejtésem szerint ez az anyag forgott a keresési folyamat közben közkézen.

Végül elkövetkezett az a nap, amit az imént úgy jellemeztem: az első felvonás vége. A Harvard Egyetem közgazdasági tanszékének vezetője, Jerry Green professzor közölte velem: a tanszék úgy határozott, hogy meghív egyetemi tanárnak. A dékán készen áll arra, hogy tárgyaljon velem a feltételekről.

(Most, húsz évvel később, levélben kérdeztem meg Jerry Greent, mi az, amit elmondhatna az akkori eseményekről. Idézek a válaszából: „Megbíztunk egy albizottságot, hogy olvassa el néhány művedet, és számoljon be róluk. Az eredmény nem volt kétséges. A tanári értekezlet egyhangúlag döntött a kinevezésedről. Nem hiszem, hogy bárki is ellenezné, ha ennyit elmondok erről, ily sok évvel később...")[192]

Amikor idáig jutottak a fejlemények, már három másik állásajánlat is befutott hozzám. Hívott az az egyetem, amelyet elsőként látogattam meg Nyugaton, a London School of Economics; hívott az UCLA, a kaliforniai állami egyetemi hálózat Los Angeles-i egyeteme. Végül, ami igazán versenyzett a Harvard meghívással: már a tanszéki szavazáson is túl volt és kész ajánlattal várt Stanford. Találkoztam a Harvard egyetemi dékánnal, majd feleségemmel elutaztunk Stanfordba, hogy megismerkedjünk az ottani lehetőségekkel. Erre a két alternatívára – Harvard vagy Stanford – szűkítettük le a választás körét.

Sok minden csábított Stanfordba. A Harvardon alig ismertem valakit, míg a stanfordi egyetemen többen is voltak, akikhez barátság fűzött: Kenneth Arrow, Scitovsky Tibor, Alan Manne és Masahiko Aoki, akihez 1968-as első látogatásom idején kerültem közel. Nagyszerű társaság gyűlt ott össze, a tanszék a Harvard és az MIT állandó legfőbb szakmai riválisának számított. És a természet, Kalifornia szépsége, a tenger, az erdők, az izgalmas San Francisco. Amikor ilyen nagyszerűek az alternatívák, nagyon nehéz a választás!

A szó szoros értelmében belebetegedtünk a döntés feszültségébe. A stanfordi tanszék vezetője a hétvégére kölcsönadta tengerparti nyaralóját. Ott voltunk, jó hírektől és kísértő lehetőségektől telítve, csodás természeti környezetben – és rajtam kitört egy szörnyen fájdalmas lumbágó, mozdulni is alig bírtam. Bizonyára a stressz váltotta ki a görcsöt. Feleségem ugyanakkor egy fertőzéstől belázasodott. Scitovskyék autóval jöttek értünk, hogy visszavigyenek Stanfordba.

Végül is, sok vívódás után, a Harvard Egyetem mellett döntöttünk. Nyomós szakmai érvek szóltak emellett. Ott talán még nagyobbnak ígérkezett a szellemi erők koncentrációja, mint bármely más egyetemen, különösen ha beleszámítjuk az MIT-t és a bostoni körzet többi egyetemét is. Ez a megállapítás

bizonyára érvényes az én szakterületemmel kapcsolatban is: a Harvardon és a közelében lévő többi kutatóhelyen sokkal többen foglalkoztak a Szovjetunió, Kelet-Európa, Kína tanulmányozásával, valamint gazdasági rendszerek összehasonlításával, mint Stanfordban.

Rajongtunk Kaliforniáért, de most már megismertük és megszerettük Bostont is, minden amerikai város közül a legangolabbat, a legeurópaibbat. Itt otthonosabban érezhettük magunkat. Még egy fontos szempontot vettünk számításba. Azt mindkét helyen kikötöttem, hogy az időnek csak a felét töltöm Amerikában. A másik felére fizetés nélküli szabadságot kapok és olyankor Magyarországon dolgozhatok. Mindkét egyetemen elfogadták ezt a feltételt, bár nem szívesen, hiszen azt kívánták volna, hogy teljes energiámmal ott legyek jelen. És ha már elhatároztuk, hogy ingázunk, az út egy kontinensnyivel rövidebb, ha Európából csak Bostonig kell utazni, nem pedig San Franciscóig.

Megállapodtam a dékánnal. Megígérték, hogy segítenek állandó lakás szerzésében és a berendezkedésben. A fizetésen felül vállalják mindkettőnk számára az évenkénti Budapest–Boston-légiút költségeit is. Ugyanakkor figyelmeztettek: ez egyelőre még csak javaslat és még várnom kell a végleges döntésre, amely negatív is lehet.

Ennek tudatában teltek el, feszült várakozásban, a következő hetek. (Amint az később világossá vált számomra: bizonyára ekkor került sor az ad hoc bizottság ülésére.) És végül közölték a végleges döntést: a Harvard Egyetem kinevezett tanárának.

Elkezdtünk lakást keresni és végül egy épülő, befejezéshez közel álló társasház egyik lakását választottuk ki. Angolszász szokás szerint nevet is adtak a házaknak; a mi jövendő lakóhelyünket *University Greennek* hívták. A Mount Auburn Streetnek azon a részén volt, amely közel esik az egyetem campusához és a Harvard Square-hez. Ez a nevezetes tér a cambridge-i élet központja. Egyik oldalát az egyetemi komplexum szíve határolja, köztük a Harvard Yard, az egyetem legrégebbi előadó termeit, fő irodaépületeit és kollégiumait körülvevő park. A tér többi részén irodaépületek, éttermek, bankok, üzletek vannak – és ami a legfontosabb, késő éjszakáig nyitva tartó nagy könyvesboltok. Szombaton és vasárnap a Harvard Square-t utcai zenészek, artisták, árusok lepik el, néha valóságos vásári kirakodás zajlik. Közel lenni a Harvard Square sajátos lüktető varázsához – ez különösen vonzóvá tette a kiválasztott lakást.

Az 1985–1986-os tanévre hazautaztunk. Amikor 1986 őszén újra Cambridge-be érkeztünk, az első napokban az egyetem klubjában szálltunk meg. Már nem győztük kivárni, hogy végre az új lakásba költözzünk. Készen állt, de teljesen üresen. Barátainktól kaptunk kölcsön két matracot; azokon aludtunk az első éjszakákon, amíg a lakás bútorait meg nem vettük.

Sorsom úgy hozta, hogy olyan életkorban kezdtem el főhivatásszerűen a tanítást, amelyben mások már évtizedes rutinnal, szinte nagyobb készülés nélkül adják le az óráikat.

Hasonlítsuk össze az én helyzetemet egy Harvard egyetemi kollégáéval, aki mondjuk mikroökonómiát tanít. Az anyagot alaposan elsajátította már diákkorában, és mivel jó egyetemen végzett, azt is megfigyelhette, milyen módszerrel adják elő a kurzust a tanárai. Még nem volt 30 éves, amikor tanársegéddé nevezték ki. Most, 50 és 60 éves kora között immár két–három évtizede adja elő szinte ugyanazt. Minden évben csak annyit kell változtatnia, amennyi új és tanításra méltó gondolatot produkált az irodalom, legfeljebb még az előadásokban szereplő példák statisztikai adatait kell felfrissítenie. Saját kutatási eredményeit könnyen beépítheti egyik vagy másik előadásába. Teljesen megengedett, s eléggé elterjedt gyakorlat, hogy a tanár készen veszi át valamely jól bevált tankönyv szerkezetét, esetleg különböző tankönyvekből „szerkeszti össze", saját eredeti eredményeivel kiegészítve, előadás-sorozatának felépítését.

Nekem, 56 éves fejjel mindent elölről kellett kezdenem. A fő tantárgy, amelyet előadtam, ezt a címet viselte: *A szocialista rendszer politikai gazdaságtana*. Kizárólag graduate-diákokat, azaz a Master- vagy a PhD-fokozat megszerzéséhez vezető programok hallgatóit oktattam. Voltak idevágó nyugati tankönyvek; egy-egy fejezetüket meg is adtam ajánlott olvasmányként – én azonban a magam módján akartam áttekintést adni a témáról. Sohasem vettem részt más tanárnak az én témakörömről tartott előadás-sorozatán; nem tudhattam, hogy más hogyan csinálja azt, amit nekem most tennem kellett. Persze felhasználtam az óriási terjedelmű szakirodalmat, de amit el akartam mondani, és ahogyan az anyagot elő akartam adni, azt végül is az első mondattól az utolsóig magam dolgoztam ki.

Ráadásul itt nincs szó olyan kiforrott szubdiszciplínáról, mint amilyen mondjuk a standard mikroökonómia vagy makroökonómia. Ott az elmélet által ábrázolt valóság eléggé szilárd, alig észrevehető mértékben változik egyik évről a másikra. Viszont a szocialista gazdaságról beszélni olyasféle feladat volt, mint mozgó célpontra célba lőni. Az 1980-as évek közepén kezdtem a tanítást a Harvardon. Ekkoriban forrong a világ a kommunista táborban, sorra követik egymást a világtörténelmi jelentőségű események. Kezdetét veszi a Szovjetunióban a *glasznoszty* és a *peresztrojka*. Pekingben milliók tüntetnek a Tienanmen téren, amit megtorlás követ.* Végül a nagy fordulat: leomlik a berlini fal. Át kell keresztelnem a kurzus címét: *A szocialista rendszer és a posztszo-*

* A drámai pekingi események idején feleségemmel együtt szinte odaragadtunk a tévé képernyőjéhez, ahol „élőben" láthattuk előbb a kínai diákmozgalom fellobbanását, majd a leverését. Annak, aki végigélte a magyar 1956-ot, sok szempontból ismerős volt a kép. Mélyen együttéreztünk kínai tanítványaimmal, velük együtt izgultuk végig az eseményeket.

cialista átmenet politikai gazdaságtana. Igaz, amit korábban, a rendszerváltás előtt elmondtam a kommunista gazdaságról és a rendszer keretein belül lezajló reformokról, továbbra is érvényes és előadható a diákoknak. Ám rövidebbre kell fogni az előadás-sorozatnak ezt az első részét, és időt kell hagyni a második rész, a posztszocialista átmenet problémáinak elmagyarázására. Információban nincs hiány, tömegesen érkeznek a legfrissebb hírek, de persze az egyetemi katedráról nem adható elő hevenyészett sajtószemle. Meg kell kísérelni a mélyebbre ható, szisztematikus elemzést.

Azt hiszem, tanszéki tanártársaim nem is érzékelték, milyen nehéz kihívással kell küszködnöm. Be kellett hoznom azt a lépéselőnyt, amit a nyugati egyetemeken szerzett tudás és tapasztalat adott a többieknek. Közben úrrá kellett lenni a téma roppant intellektuális nehézségei felett. Sok belső kétséget, vívódást, nem is egyszer szakmai kisebbrendűségi érzést kellett magamban legyőznöm, hogy oda merjek állni a Harvard diákjai elé. Olyan fiatalemberek elé, akiket a sok kiváló jelentkező közül a legszigorúbb igényességgel válogattak ki, és akik megszokták, hogy minden előadást kritikus szellemben hallgatnak végig.

Bizonyára elkövettem baklövéseket. Nem okozott nagy örömet a hallgatóknak javíthatatlan magyar akcentusom. Mindazonáltal elégtétellel állapíthattam meg, hogy sikerült elnyernem a diákok figyelmét és megbecsülését. A nem kötelező graduate-kurzusok szokásos létszámához viszonyítva kiemelkedően nagy volt a résztvevők száma. Az induló létszám nemcsak hogy nem morzsolódott le, hanem rendszerint még gyarapodott is.* Azért is, mert a világpolitikai események mindinkább előtérbe tolták a kommunista rendszer problémáit. Ám az is szerepet játszhatott, hogy óráimnak híre ment.

A Harvard Egyetemen nemcsak a tanár osztályozza a diákot. Az év végén kérdőívet osztanak ki a hallgatók között, akik – az anonimitás védelme alatt – leírják véleményüket a tanár munkájáról és a kitöltött űrlapot beadják a tanszéknek. Most is büszkén őrzöm ezeket az űrlapokat. Voltak visszatérő kifogások, például többen elégedetlenkedtek a kötelező és ajánlott irodalom összeválogatásával. Tartottam attól, hogy sokan hiányolni fogják, amiért nem írok fel képleteket a táblára vagy nem adok elő matematikai modelleket. Néhány diáknak valóban nem volt eléggé „technikai" az előadás-sorozat, de aránylag ritka volt ez a bírálat. Annál gyakoribb volt az ellenkező előjelű megjegyzés. Sokan éppen ezért jöttek szívesen az előadásaimra, és üdítőnek érezték a „prózai" előadói stílust. Sokszor beleszőttem az előadásba személyes élményeket, első kézből szerzett megfigyeléseket. Néha filmekre vagy regényekre hivatkoztam, amelyekből érzékletes képet nyerhettek a hallgatók a kommunista

* Minden tanév elején fogadást kötöttünk feleségemmel: hányan iratkoznak majd be a kurzusomra. Mindketten borítékoltunk egy számot, és az nyert, akinek becsléséhez közelebb esett a tényleges létszám. Az én várakozásom mindig sokkal pesszimistább volt, mint a feleségemé; minden alkalommal ő nyert. A nyertes választhatta ki azt az éttermet, ahová együtt mentünk el ünnepi vacsorára.

rendszer jellegzetességeiről. Ezt a szélesebb horizontú megközelítést sokra becsülték a diákok, mert hitelessé tette a tőlük oly távol eső világról szóló beszámolót. Az is növelte az előadás meggyőző erejét, hogy a kérdésekre – sokszor nagyon személyes, kíváncsiskodó kérdésekre is – mindig őszintén feleltem.

Az a filozófia és módszertan, amelyre szóbeli előadásaim és a tananyagként használt írásaim épültek, sok tekintetben eltért attól, amit a legtöbb kurzuson oktattak a diákoknak. Ez nemcsak hogy nem riasztotta el őket, hanem éppen ebben rejlett előadásaim egyik vonzereje. Különösen azt méltányolták számos kérdőívben, hogy amit én tanítottam, az nem szűken vett közgazdaságtan volt, hanem magában foglalta a szocialista rendszer politikai struktúrájának, ideológiájának, társadalmi viszonyainak elemzését is. Valaha az integrált társadalomtudomány egyik legnagyobb egyénisége, Schumpeter tanított ezen a tanszéken – de most, fél évszázaddal később már elég ritkán találkozott a diák interdiszciplináris szemlélettel.

Nem szeretném túlbecsülni a kérdőívből kibontakozó visszacsatolás jelzésértékét. Itt nem a Harvard PhD-diákjainak *teljes* együtteséről készült felmérés. Itt arról az esetről van szó, amit a közvélemény-kutatók önkiválasztásos mintának neveznek. Kurzusom nem tartozott a kötelező tantárgyak közé. A hallgató önként választotta, de ha már nyilvántartásba vétette magát, akkor végig kellett járnia és le kellett vizsgáznia. Eleve azok iratkoztak be hozzám, akiket érdekelt a téma, és akik hírből, a korábbi évfolyamok hallgatóinak elmondása alapján többé-kevésbé tudták, mire számíthatnak. Nem azt állítom tehát, hogy az általam adott megközelítés vonzó volt *a* Harvard-diákok számára. Sokkal szerényebb és szűkebb következtetést vontam le. A sok izgalom és vívódás közepette évről-évre megnyugodva tapasztaltam: volt olyan diák, nem is kevés, aki szellemi örömet talált a kurzusaimban, s kérdéseire gondolatébresztő válaszokat kapott előadásaimból és írásaimból.

Sokszínűség és tolerancia

Noha az én előadásaim szelleme sokban különbözött másokétól, ez egyáltalán nem minősült kivételes jelenségnek. A Harvard Egyetem – az amerikai felsőoktatás sok más intézményéhez hasonlóan – hangsúlyozottan törekszik arra, hogy sokszínű legyen. Eltérő szellemi áramlatok, filozófiák, tudományos iskolák között választhat a diák.

Amartya Sen megosztotta idejét a közgazdasági és a filozófia tanszék között. Több éven át Robert Nozickkal vezetett közös filozófiai szemináriumot. Amikor Nozick *Anarchia, állam és utópia (Anarchy, State and Utopia)* című művével feltűnt a filozófia égboltján, őt tekintették a libertariánus világnézet ragyogó új csillagának.* Sen a politikai spektrum ellenkező oldalán állt: a sze-

* Nozick később több kérdésben módosította fiatalabb korában vallott radikálisan libertariánus nézeteit. Sajnos, ez a merész gondolkodású, ragyogó író, meleg humorú, kedves ember szellemi ereje teljében 2002-ben meghalt.

génység, az éhezés problémáit kutatta, és feltétel nélkül igényelte az állam redisztributív szerepvállalását. Nézeteik különbözősége nem zavarta őket abban, hogy őszinte barátok legyenek, s éppen ez tette a közös szemináriumot szikrázóan izgalmassá.

A mi tanszékünkön belül is megtalálhatóak voltak a közgazdasági elmélet különböző áramlatai, s az egymástól nemcsak eltérő, hanem egymással keményen rivalizáló politikai nézetek képviselői. Itt tanított Steve Marglin, a radikális baloldali közgazdász, meg néhány régi vágású keynesista. Ugyanakkor közöttünk volt Robert Barro, aki nemcsak úttörő jelentőségű elméleti kutatásokat folytatott, hanem rendszeresen hozzászólt a napi gazdaságpolitika kérdéseihez a legkonzervatívabb napilapban, a *Wall Street Journalben.* Egyikmásik tanár hosszabb-rövidebb ideig kormányzati szerepet vállalt, majd visszatért az egyetemre. Galbraith az én bekapcsolódásomkor már elmúlt nyolcvanéves, nyugdíjba vonult, de azért időnként bejárt a tanszékre (és az uszodában is rendszeresen láthattuk szálfatermetű, hórihorgas alakját). Nemcsak könyveivel tett szert óriási hírnévre, hanem azzal is, hogy Kennedy és Johnson elnökök közeli köréhez tartozott, és nagykövetként képviselte az Egyesült Államokat Indiában. Az undergraduate-diákok közgazdasági alapoktatását, ezt a grandiózus méretű szervezési és tanítási feladatot Marty Feldstein tartotta kézben. Ő a politika másik térfelén állott, éveken át Reagan elnök főtanácsadója volt. Kollégánk volt Larry Summers, amíg a tanítást fel nem cserélte a közszolgálattal: előbb a Világbank alelnöke volt, majd a Clinton-kormányzatban pénzügyminiszter-helyettes, s végül pénzügyminiszter. Amikor Clinton elnöksége véget ért, Larry Summers visszatért a Harvardra. Noha névlegesen megmaradt a közgazdasági tanszék tagjának, ő lett az egyetem elnöke. Akárcsak a filozófiai tanszéken, a közgazdasági oktatásban is akadt olyan tanárpáros – a konzervatív Robert Barro és a liberális Gregory Mankiw –, akik közös szemináriumukon egymással szemben álló nézeteket ütköztettek a hallgatók előtt.

Ám miközben a tanításban, előadásokban, nyilvános szereplésekben sokszor éles volt a polémia, s a tanárokról köztudott volt, hogy a politikai spektrum más-más oldalaival rokonszenveznek, sohasem fordult elő az eltérő politikai felfogások vagy világnézetek által gerjesztett szóváltás a tanári értekezleteken. A vita, a nézetek különbözősége nem zárta ki a termékeny együttműködést. Talán csak én csodálkoztam el ezen, mindenki más természetesnek tartotta.

Kedves barátaink közé tartozott egy házaspár: a férj republikánus, a feleség demokrata. Jól szórakoztunk azon, amikor a baráti társaság füle hallatára a felvágott nyelvű asszony csipkelődő megjegyzéseket tett férje konzervatív nézeteire. Mindez nem zavarta őket a több évtizedes múltra visszatekintő „békés együttélésben". Eszünkbe jutott egyik magyar barátunk, aki a rendszerváltás után szomorúan számolt be arról, hogy nehéz összegyűlni a felnőtt gyerekekkel családi ebédre, annyira rosszul tűrik az ifjú házaspárok egymás politikai nézeteit.

Nagy benyomást tett rám, milyen nagy fontosságot tulajdonítanak a Harvard tanárai a munkával kapcsolatos etikai követelmények betartásának. Érdekes és szórakoztató lenne arról beszámolni, mi változott az amerikai egyetemeken azóta, hogy elkezdtek élesen fellépni a diáklányok szexuális zaklatása ellen, és szigorúan tiltják, hogy a tanár ilyesféle szándékkal közeledjék a tanítványhoz.* Közvetlen tapasztalatra nem tettem szert, és a bizonyára széltében-hosszában terjengő pletykák sem jutottak el a fülemhez. A politically correct magatartáshoz hozzátartozott ezekben a túlbuzgó években, hogy a férfi tanárnak még modorában is távolságtartónak kellett lennie a nőnemű munkatársaktól, s úgy kellett tennie, mintha észre sem venné, hogy azok nőneműek. Én – akárcsak Budapesten – a Harvardon is habozás nélkül megdicsértem kedves munkatársnőim új ruháját vagy frizuráját, ha csinosnak találtam, vagy csipkelődő megjegyzést tettem, ha történetesen nem tetszett, s nem sokat törődtem azzal, hogy ez a stílus politically correct-e vagy sem. Úgy láttam, hogy a kolléganők is szívesebben fogadják az emberi hangot, mint az álszent kimértséget.

De hát nem ezzel a témával érdemes részletesebben foglalkozni, hanem inkább a tanítással és a kutatással összefüggő etikai problémákkal.

Napjainkban szorosan összefonódik az elméleti alapkutatás, a gyakorlati alkalmazás céljaira folytatott kutatás és a kutatási eredmények üzleti célú felhasználása. Hol végződik a tiszta tudomány érdekében altruista módon végzett akadémiai tevékenység, és hol kezdődik az a munka, amelyet az anyagi haszon motivál? A Harvard Egyetem világában nem akarják ezt a problémát képmutatóan megkerülni.** Az üzleti világtól kapott megbízások a kutatómunka fontos anyagi forrásait képezik. Ezért realista módon megpróbálják világos szabályokkal megszabni, hogy – túl a *jogilag* megengedhető vagy tilos cselekmény elhatárolásán – mi az, ami *etikailag* elfogadható vagy elfogadhatatlan.

Az egyetemen kétféle konfliktushelyzetet különböztetnek meg: az érdekkonfliktust és az elkötelezettség konfliktusát (conflict of interest és conflict of commitment). Az egyetem tanára vagy az egyetem által megbízott más munkatárs erkölcsi kötelessége tiszteletben tartani az egyetem anyagi érdekét. (Például nem használhatja fel az egyetem laboratóriumi felszerelését olyan kutatáshoz, az egyetemnek adott ellenszolgáltatás nélkül, amelyet külön díjazásért egy magáncég számára végez.) Ha párhuzamosan kétféle feladatot vállal (például egyetemi tevékenysége mellett magánszerződésben munkát végez egy üzleti vállalkozás számára), az nem mehet az egyetemi kötelezettség rovására.

* Galbraith bűnbánó levelet írt a diákújságba, amelyben bevallotta, hogy ő bizony ifjú tanársegéd korában elkövette ezt a vétket. A diáklányt, akihez akkor közeledett, nem sokkal később feleségül vette, és azóta is együtt élnek.

** Egy professzorokból álló bizottság alakult, a Harvard Egyetem egyik vezető tisztségviselőjének elnökletével, amely részletes jelentést készített a problémáról, s konkrét ajánlásokat tett az egyetem és az üzleti világ érintkezésének, valamint együttműködésének rendezésére, az esetleges érdekkonfliktusok megoldásának elveire.

Az amerikai hírszerző szervezetek és titkosszolgálatok időnként egyetemi embereket bíznak meg feladatokkal. Nem a filmekből ismert kémszolgálatról van itt szó, amikor a titkos ügynök behatol az idegen irodahelyiségbe és kilop onnét egy katonai adatot. Maradjunk a közgazdászoknál: közismert volt, hogy a CIA rendszeresen becsléseket dolgoztatott ki amerikai szakértőkkel a Szovjetunió GDP-jéről, mert megbízhatatlannak tartották, joggal, a szovjet statisztikai jelentéseket. Ez komoly tudományos feladat, s az az amerikai közgazdász, aki politikailag elkötelezettnek érezte magát saját országa iránt, nem látott semmi kivetnivalót abban, hogy ilyesféle feladatot elvállaljon. Igen ám, de hová lesz az egyetem függetlensége és politikai integritása, ha munkatársai hírszerző szervezetek számára tevékenykednek? Eltűrhető-e, hogy egyetemi emberek titokban pénzbeli támogatást kapjanak kutatómunkájukhoz a hadseregtől vagy a hírszerző szolgálatoktól? Milyen politikai támadási felületet adna az ilyen gyakorlat az országon belül és nemzetközileg?

Az egyetem elemezte a problémát, és a következő szabályt írta elő. Az egyetemi campuson nem folyhat „titkosnak" minősített kutatás. Ami a konzultánsként végzett munkát illeti, ki-ki saját lelkiismerete szerint döntse el, hogy elfogadja-e a hadsereg vagy a hírszerző szolgálatok anyagi támogatását a saját neve alatt folytatott kutatómunkához. Ám köteles ezt nyilvánosan bejelenteni. Például ha a kutatás eredményeit publikálja, köteles azt is megmondani, hogy munkáját a Pentagon vagy a CIA pénzelte.

Bármilyen kiegyensúlyozottak, alaposan meggondoltak és részletezőek az előírások és szabályzatok, adódhatnak a helyes és a helytelen közötti határesetek. Erre gondolva hoztak létre a Harvardon különböző etikai bizottságokat. A Harvard tanára vagy más munkatársa önként tanácsot kérhet a bizottságtól vagy – egyszerűbb esetekben – annak egy tagjától.* A bizottság vizsgálatot is indíthat, ha tudomására jut olyan eset, amelynek megítélése etikai szempontból problematikus.

Bennfentesek tudnak arról, hogy a Harvardon (és hasonlóképpen, más vezető amerikai egyetemeken) is előfordultak gyanúsnak tűnő, etikai szempontból problematikusnak látszó esetek. Nem állítom, hogy nincsenek rések a kutatás és a tanítás etikai tisztaságát védelmezni hivatott intézményi rendszeren. Van még tennivaló. Annyit azonban mondhatok: ha egyszer-másszor szóba került valami kétségesnek tűnő történet, akkor azok az akadémiai emberek, akikkel érintkeztem, nem intézték el cinikus vállrándítással. Újra meg újra kifejezésre juttatták, nyilvánosan és magánbeszélgetésekben egyaránt, hogy a Harvard Egyetem feltétel nélkül elvárja valamennyi munkatársától az etikus viselkedést.

* Egy ízben én is kértem tanácsot. Az egyik diáktól ajándékot kaptam, s nem voltam biztos abban, hogy elfogadhatom-e. Mivel az ajándék inkább csak jelképes figyelmesség volt, s nem volt számottevő anyagi értéke, továbbá a diák már túl volt a vizsgán, azt tanácsolták, nyugodtan fogadjam el, ne bántsam meg a diákot a visszautasítással.

17. fejezet

ITTHON MAGYARORSZÁGON – OTTHON A VILÁGBAN

1985–

Amikor a Harvard Egyetem megtette állásajánlatát, azt szerették volna, hogy teljes kapacitással ott dolgozzam. Utána ismételten felvetették ezt a kívánságot. Világossá tették a számomra, hogy az egyetem teljes súlyával mögöttem állna, ha amerikai állampolgárságért akarnék folyamodni. Vagy ha ezt nem kívánom, legalább kérelmezzem, az egyetem támogatásával, az állandó tartózkodási engedélyt, ismert nevén, a „zöld kártyát". Valamennyi javaslatot elhárítottam. Amint azt már korábban említettem: a tárgyalások során én ragaszkodtam ahhoz, hogy időm felét Magyarországon tölthessem.

Miért?

Ami Magyarországhoz köt

Most szeretnék eleget tenni a könyvben korábban tett ígéretemnek, és visszatérni az emigráció problémájára. Nem hagytam el az országot az 1956-os forradalom leverését követő nagy menekülési hullámban. Elhárítottam az angliai Cambridge és az amerikai Princeton Egyetem állásajánlatát, amelyek együtt jártak volna Magyarország elhagyásával. 1985-ben, amikor a Harvarddal (és ezzel párhuzamosan más, ajánlatot tevő amerikai egyetemekkel) tárgyaltam, ismét nemet mondtam az emigráció lehetőségére. (Azért is írtam 1985-öt a fejezet címében kezdőévnek, mert akkor került a kérdés ismét – mégpedig kiélezett, döntésre késztető formában – napirendre.) Családi okokra nem hivatkozhatom ebben az összefüggésben. Három gyerekünk van: az egyik Magyarországon, a másik Svédországban, a harmadik az Egyesült Államokban.* Velük együtt hét unokánk is három különböző országban él. Ha az

* Gábor fiúnk közgazdaságtani tanulmányokat folytatott, de igazából nem az egyetemen, hanem a hivatás gyakorlása közben tanulta meg, mit jelent vállalatot alapítani és sikeresen vezetni. Nagy örömet talál abban, hogy – sikeres informatikai cégének irányítása mellett fennmaradó szabad idejéből áldozva – a pécsi egyetemen menedzsmentet tanítson. Judit lányunk is a budapesti közgazdasági egyetemen végzett, most pedig a stockholmi közgazdasági egyetem business schooljának programigazgatójaként az üzleti élet vezető embereinek továbbképzését szervezi. Andris fiúnk az egyedüli, aki teljesen elkanyarodott a közgazdászvilágtól: matematikában és nyelvészetben szerzett PhD-t. Ma főtevékenységként a legizgal-

egyik gyerekhez és családjához közelebb élünk, a többiektől távolabb kerülünk. Más tényezők határozták meg a választásunkat.

A döntéseket újra meg újra megbeszéltük feleségemmel, és nemcsak a végső következtetésekben, de a döntés önmagunknak megfogalmazott indokolásában is megegyezett a véleményünk. Mégis, a visszaemlékezés eddigi stílusát követve, saját nevemben folytatom, mert a saját gondolati és érzelmi világomon belül lezajló történésekről akarok számot adni.

Százféle érzelmi szál köt az országhoz. Mindig meghatott gyönyörűség tölt el, amikor külföldről visszatérve a Lánchídon vagy az Erzsébet hídon hajt át a kocsi, és meglátom a város látképét. Két példányban voltak meg Arany, Ady, József Attila és más magyar költők kötetei, Karinthy művei; az egyik a budapesti, a másik az amerikai lakásunkban. A Harvard egyetemi szobám falára Bartók arcképe volt kitéve.

Magyarul gondolkodom. Angol nyelvű előadásaimat nem olvasom fel, hanem szabadon beszélek. Nehézség nélkül tudok angolul fogalmazni, de sokkal szívesebben (és jobban) írok magyarul, s könyveim publikálása előtt inkább hivatásos fordítót kérek meg arra, hogy a magyar szöveget fordítsa le. Magyarul számolok, és magyarul álmodom, bár csak nagy ritkán tudok visszaemlékezni az álmaimra.

Nincs értelme azt mondanom, hogy szeretem a magyar népet. Tudatosan vallott filozófiám alapján és érzelmi okokból egyaránt berzenkedem attól, hogy bármilyen általános kijelentést tegyek az emberek bármilyen csoportjáról. Vannak magyar állampolgárságú egyének, akiket szeretek, és mások, akik iránt közömbös vagyok vagy akiket megvetek, akikre haragszom, akiknek a vétkeit megbocsáthatatlannak tartom. Így vagyok az amerikaiakkal, a németekkel vagy az izraeliekkel is. Barátaim vannak Magyarországon is, külföldön is, igazi, őszinte barátok. Ám olyan barátokat, akikkel „félszavakból is megértjük egymást", akikkel az egész múlt összeköt, csak Magyarországon találhatok.

Magyarország az az ország, amelynek a sorsa leginkább érdekel. Többet tudok a történelméről, mint más országokéról. Amióta csak az eszemet tudom, mindig elsősorban az izgatott, hogy mi történik ebben az országban. Amikor akár egy egész évet töltöttem Amerikában, akkor is bizonyos fokig „kívülről" (igaz, nagy empátiával) figyeltem, mi folyik ott. Viszont oda is járattuk a magyar újságokat, és amióta internet van, ott is folyamatosan figyeltük a magyar híreket. Igazán „belülről" az foglalkoztat, ami Magyarországon történik.

Idegen tőlem bármiféle nemzeti fölényérzet. Mégis külön is jó érzéssel töltött el, amikor Szabó István filmje Oscar-díjat kapott, amikor magyar sporto-

---

masabb szférában – az internet fejlesztésében – végez alkalmazott kutatói tevékenységet Amerikában. Szívesen jár vissza Budapestre, és a Műegyetem tanáraként segíti a doktoranduszokat.

Nehéz megállni egy kis szülői büszkélkedést. Annak örülünk a leginkább, hogy mindhárom gyerekünk keményen dolgozik, és mindig megállt a saját lábán.

lót láttam az olimpiai dobogón, amikor Németh László Galileijéről beszélhettem amerikai barátaimnak, amikor szóba került az a budapesti iskola, ahol Neumann, Wigner és Fellner Vilmos tanult, amikor Enyedi Ildikó *Huszadik századjáról* vagy Schiff András zongorakoncertjéről írtak lelkes szavakat a *New York Timesban*. Mindig jólesett, ha külföldön, akár Amerikában, akár Kínában vagy a Szovjetunióban, elismerőleg beszéltek a magyar közgazdászok úttörő szerepéről a szocializmusról folyó nemzetközi diskurzusban. Jobb híján használom erre az érzésre ezt a kifejezést: nemzeti büszkeség.

Nem szeretem a patetikus megfogalmazásokat; nem hivatkozom az „itt élned, halnod kell" parancsolatára. Inkább a magam szárazabb közgazdász nyelvén a *konzisztencia* magammal szemben támasztott követelményéről beszélnék. Erről már korábban is szóltam, más összefüggésben. Kitartottam a magyar útlevél mellett akkor, amikor a kiutazást éveken át megtagadták tőlem, és ahányszor csak utazni akartam, minden alkalommal újra kérelmezni kellett a kilépést engedélyező „ablakot" – hát éppen most cseréljem fel más útlevélre, amikor könnyebbé vált az utazás? Vállaltam a Magyarországon maradást a represszió és a szabadságkorlátozások idején, a magyar állampolgársággal járó hátrányos megkülönböztetésekkel együtt – és akkor menjek el, amikor előbb fellazul, majd később felbomlik a régi rendszer?

Elhatározásaim indítékai között dominálnak az érzelmi kötöttségek. Ehhez azonban hozzá kell tenni, hogy a szakmai megfontolások is az emigrációt elvető döntés mellett szóltak. A szocialista rendszer, majd a posztszocialista átmenet tanulmányozására specializálódtam. Sokan foglalkoznak ezzel a témával Nyugaton is. Munkáimnak az adott különleges hitelességet, az első könyvemtől kezdve az utolsó cikkemig, hogy olyasvalaki írta, aki maga is ott él, saját szemével látta, saját maga is átélte azt, ami ott történik. Sok olyan kutatást végeztem, amely *általános* témával foglalkozott, de a *magyar példa* alapján. Számos cikkem címe is ezt juttatja kifejezésre; a főcím megjelöli a kutatás általános tárgyát és az alcím hozzátesz valami ilyesfajta megszorítást: „a magyar tapasztalat fényében". Sohasem fordult elő, hogy emiatt provinciálisnak tekintették volna az elemzéseimet. Éppen azt éreztem szellemi kihívásnak, hogy – kellő összehasonlító tényfeltárás és széles körű ismeretszerzés után – meglássam a részmegfigyelés alapján az *általánost*.

Az egyén szuverén joga eldönteni, hol kíván élni. Saját értékrendem szerint erkölcsileg teljesen elfogadható, ha egy Magyarországon született ember élete során úgy határoz, hogy kivándorol. Sokféle oka lehet erre, üldöztetés elől menekülés, az addigi társadalmi környezetéből való kiábrándulás, vagy egyszerűen az, hogy úgy érzi: másutt boldogabb lenne.

Ha politizáló értelmiségi emberről van szó, emigrációval fejezheti ki politikai tiltakozását, ahogy azt például Kossuth Lajos, Károlyi Mihály, Jászi Oszkár, Bartók Béla és később az 1945 utáni korszak számos demokratikus politikai emigránsa tette. Ez sok áldozattal járó, hősies gesztus volt részükről. Egyáltalán nem tekintem ezeket az életutakat erkölcsileg alacsonyabb rendűnek, mint az otthonmaradást – de magasabb rendűnek sem. Vajon az, aki szemben áll egy elnyomó rezsimmel, ezt csak azzal fejezheti ki, hogy elmegy? Aki pedig

nem ment el – ez következne ebből a gondolatmenetből –, az az itthon maradás puszta tényével is bizonyítja, hogy meghunyászkodik. Számomra ez az osztályozás elfogadhatatlan. Lehet emigrációban is lapulni, és lehet a szülőföldön tovább élni egyenes gerinccel. Ha valaki erkölcsi ítéletet kíván alkotni bárkinek az életútjáról, akkor minősítse tényleges cselekedeteit, ahelyett, hogy pusztán aszerint osztályoz, az illető melyik országot választotta élete színteréül.

Összehasonlítások: hétköznapi élet Cambridge-ben és Budapesten

Fél év itt, fél év ott – az állandó váltás szinte rákényszerít az állandó összehasonlításra. Mi jobb és mi rosszabb ott, mint itt, vagy mi az, ami egyszerűen csak más. Nem „Amerikát" hasonlítottam össze „Magyarországgal" vagy „Kelet-Európával", mindössze a kétféle világ óriási jelenséghalmazából azt a szűk szeletet, amellyel találkoztam. Nem a két rendszert vagy a kétféle kultúrát hasonlítom össze ezen a helyen, ezt megteszi sok száz könyv és tanulmány; magam is írtam erről egyet s mást. Csak néhány személyes emlékről és benyomásról szeretnék beszámolni. Egy körkérdés alkalmából megkértek, mondjak el három jelenséget, ami tetszett és hármat, ami nem tetszett Amerikában. Ez jó keretnek látszik.

Megragadott a mosoly az amerikai emberek arcán. Nem az állítólag kötelező „keep smilingra" gondolok, hanem arra, hogy gyakoribb a szívből jövő derű a professzorok és a diákok, a bolti eladók és a pincérek, a reggeli tévéműsorban látható riporterek és interjúalanyok arcán, mint nálunk odahaza. Bizonyára nekik is vannak gondjaik, de nem kívánják rosszkedvüket azonnal átragasztani arra, akivel éppen találkoznak. Első amerikai titkárnőm, Madeline LeVasseur, előbb halálosan beteg édesanyját, később a halállal sokáig küzdő férjét ápolta, végtelen önfeláldozással. Nehéz életet élt. Mégis, amikor beléptem a szobájába, mindig mosoly volt az arcán; nem dőlt belőle a panasz. Egy másik tanszéki titkárnő, csinos fiatalasszony, rákműtéten esett keresztül, és az utókezelés nyomán kihullott a haja. Tréfálkozott, mosolyogva mutatta a parókáját és új kalapját, és kedves természetességgel kérdezte, hogyan áll az arca színéhez.

Amikor egy-egy kint töltött időszak után hazaértünk, rendszerint csak úgy zuhogtak ránk a panaszok. Mindegyik teljesen jogos volt – és mégis, nemcsak a gond súlyossága számít ilyenkor, hanem az is, hogy ki hogyan áll hozzá a bajához. Amikor még kezdők voltunk az ide-oda utazásban, és Budapestre visszatérve a „Hogy vagy?" kérdésre azt mertem válaszolni, derűs arccal: „Jól!", visszakérdeztek: „Tényleg jól? Persze, könnyű neked, hiszen te Amerikában élsz..." Később már óvatosabb voltam. Felkészültem néhány panasz elmondására, s miután ezeket előadtam, mindjárt azonos hullámhosszon voltunk.

Jólesően tapasztaltuk, hogy az amerikai emberek, akikkel dolgunk volt, korrekt és tisztességes módon járnak el. Most nem azt próbálom összehasonlítani, hogy melyik társadalmi rendszerben vagy melyik országban gyakoribb a

hivatali hatalommal való visszaélés, a korrupció vagy a politikai hazugság. Az élet apró eseményeire gondolok. Ha egy boltban fizetek, pontosan adják-e oda a visszajáró pénzt? Ha egy iparos azt ígéri, hogy szerdán reggel 9-kor jön, valóban megjelenik-e szerdán reggel 9-kor? Ha telefonon felvilágosítást nyújtanak, pontos-e a válasz? Ha az üzenetrögzítőn visszahívást kérek, visszahívnak-e? Sokkal ritkábban csalódtunk az emberek korrektségében és szavahihetőségében Cambridge-ben, mint Budapesten.

Létezik Amerikában is „szürke" gazdaság, bár szűkebb területen, mint Kelet-Európában. Ha találkoztunk is vele, még az is valahogy „korrektebb" szabályok szerint működött, mint idahaza. Beköltözésünkkor szükségünk volt segítségre, egy „fixerre", ezermesterre, aki lyukat fúr a falba, áthelyezi a konnektort, összeszereli a könyvespolcot. Steve munkaidő után jelent meg, mindent megcsinált – kivéve a függönyök felszerelését. Egy függönykészítő cégnél dolgozott napközben, és úgy érezte, nem lenne korrekt konkurenciát támasztani saját munkaadójának a maga „szürke gazdasági" tevékenységével.

Imponáló az emberek professzionalizmusa és kemény munkafegyelme. Bármilyen tevékenységi körben és bármilyen szinten kerültünk kapcsolatba valakivel, érzékelni lehetett, hogy ért ahhoz, amit csinál, s lelkiismeretesen végzi a dolgát. Ez nemcsak az olyan magasan kvalifikált szakemberről mondható el, mint például a mi „primary care physicianünk" (a feladatkör kb. a mi háziorvosunknak felel meg), aki naprakészen lépést tart a tudomány legújabb eredményeivel, s azonnal felfigyel arra, ha változik az álláspont valamilyen terápiával vagy gyógyszerrel kapcsolatban. A videokamera javítója, az autószerelő vagy a szobafestő is – legalábbis nekünk az volt a benyomásunk – felkészültebb és jobban koncentrál a munkájára, mint magyarországi kollégái. Kevesebb a lazsálás és a fecsegés a munkahelyeken. Kirajzolódott előttünk egy embertípus: a „hard-working American", a keményen dolgozó amerikai. Nem mindenki tartozik ehhez a típushoz ott sem, s persze nem ismeretlen idehaza sem a hozzáértő és keményen dolgozó ember, s mostanság mintha növekedne is számuk – de nem hiszem, hogy tévedek, ha azt állítom, hogy a jelenség ott sokkal gyakoribb. Ez Amerika növekedésének, magas termelékenységének egyik legfontosabb forrása.

És most áttérek a három negatív tapasztalatra. Kezdem a nyelvvel, amelylyel sok gondom volt. Persze erről nem a csodálatosan kifejező angol nyelv tehet, legfeljebb annyiban, hogy idegen országban felnőtt ember számára megtanulhatatlan a kiejtése és elképesztően gazdag a szókincse. Nyilván az én nyelvtehetségemmel van baj. Íme, kettő az első években elkövetett baklövéseim sorozatából. Bostoni KRESZ-vizsgámon a közlekedési rendőrök különböző jelzőtáblákat mutattak, és meg kellett mondanom, mit jelentenek. Az egyikre, a „No hitchhiking" (tilos az autóstop) táblára habozás nélkül rávágtam: „No hijacking" (tilos az autó vagy repülőgép eltérítése-elrablása). A nagy hahotára összecsődült a közlekedésrendészet – de azért megkaptam a jogosítványt. Az egyik egyetemi előadásomon a készletezés problémáiról volt szó. Amikor már harmadszor mondtam „whorehouse-t" (bordélyház) a „warehouse" (áruraktár) helyett, a hallgatóságból kitört a nevetés. Később bizonyá-

ra fejlődött a nyelvtudásom, de a kint töltött idő utolsó napjáig voltak nehézségeim, ha japán vagy kínai diákok fura angolságát kellett megfejtenem vagy amikor a telefonon elhadart információkat próbáltam megérteni.

Másodikként ennél súlyosabb problémát említek. Zavart az, hogy a közgondolkodást mennyire áthatja egy sajátos fajta provincializmus. Igaz, hogy jókora méretű „provinciáról" van itt szó. Mégis, ahhoz képest, hogy az USA mennyire központi szerepet játszik a világ politikai, gazdasági és tudományos életében, nagyon erősen befelé fordul. E jelenség megragadására jó eszköz a közvéleményt erősen formáló három nagy televízió-hálózat esti híradóinak elemzése. Nagyon ritkán hangzik el olyan hír, amely ne Amerikáról szólna. Ha netán mégis tudósítanának külföldi eseményről, szinte biztos, hogy az valamiképpen kapcsolatban van Amerikával. Európa, s különösen a kisebb országok sokkal nyitottabbak a világ felé.

Végül egy jellegzetes jelenség, amelyhez ambivalens módon viszonyulok: az amerikai emberek örök optimizmusa és cselekvésbe vetett hite. Ha egy természeti katasztrófa sújt egy régiót, és megszólaltatják az embereket, akkor a legtöbben nem lesújtott hangon reagálnak, s nem az állam beavatkozását és a segélyezést követelik. Ehelyett ilyesfélét hallani tőlük: „Majd valahogy úrrá leszünk a bajokon... Majd megoldjuk... Igen, kezdjük elölről..." És már mondják is, hogyan fognak hozzá, mik a terveik. A „Segíts magadon"-féle hozzáállás a bajokhoz nagyszerű és követésre méltó.

Ám ez a cselekvőkészség nemritkán naivitással és az adott helyzet bonyolultságának lebecsülésével jár együtt. Ha egy amerikai egy problémát lát, biztos abban, hogy az megoldható. Nem is tudja elképzelni, hogy létezhet olyan probléma, amelynek nincs megoldása. Hajlamos azonnal előrukkolni egy javaslattal, amely nyomban rendbe teszi a dolgokat. Sajnos, az elképzelés sok esetben túlzottan szimplifikáló helyzetleíráson alapul és primitív megoldásokat ajánl.

A gyors tettrekészség sokszor csodákra képes; ahol az európai Hamletek és Oblomovok tétováznak vagy belenyugszanak a megváltoztathatatlanba, ott az amerikaiak mozgósítják az erőket. Más esetekben viszont a hirtelen és meggondolatlan akció tévutakra vezethet. Emlékezzünk csak (és itt most előreugrom az időben) azokra az amerikai tanácsadókra, akik a kommunista rend összeomlása után mindjárt tudták, mit kell tenni, és ugyanazokat a megoldásokat ajánlgatták mindenütt. Volt, ahol bevált, s volt, ahol katasztrofális következményekkel járt.

A világkultúra egyik központjában

Nagy mértéktévesztésnek érzem, amikor sznob magyar értelmiségiek fölényeskedő lenézéssel beszélnek az amerikaiak primitívségéről vagy műveletlenségéről. Persze, hogy vannak műveletlen és otromba amerikaiak, mint ahogy szép számmal akadnak ilyesféle emberek Magyarországon vagy Európa bármely más országában is. Én azonban abban a szerencsés helyzetben vol-

tam, hogy a világ tudományának és kultúrájának egyik központjába kerültem. Bostonban és annak elővárosaiban hét egyetem működik; egyazon sugárúton, a Massachusetts Avenue-n található a vezető egyetemek közül kettő, a Harvard, s tőle tíz percre az MIT. A világ sok helyén találkoztam nagytudású kutatókkal, de talán nem az elfogultság beszél belőlem, amikor megkockáztatom az állítást: egyedülálló az éles észnek, tehetségnek, műveltségnek az a koncentrációja, ami itt összesűrűsödött.

A mi Szépművészeti Múzeumunk boldog lenne, ha birtokában volnának azok a Van Gogh-, Gauguin-, Beckmann-, Klimt- vagy akár Moholy-Nagy-képek, amelyek a Harvard múzeumában láthatók, nem szólva a bostoni nagy képtár kincseiről.

Csak a földalattira kellett szállnunk, s néhány perc alatt odaérkeztünk a Symphony Hallhoz, a világ egyik legkiválóbb zenekarának, a Bostoni Szimfonikusoknak a koncerttermében. Micsoda hangversenyeket hallottunk itt! Aki híres művész megfordul Amerikában, az megtiszteltetésnek tekinti, ha meghívják Bostonba. Két másik kedves hangversenytermünk is volt: a faburkolatú, meleg hangzású Jordan Hall és a Harvard nagy előadóterme, a Sanders Hall. Amikor már sokadik éve jártunk koncertre, több ismerős arcot fedeztünk fel az ottani hallgatóság soraiban, mint idahaza a Zeneakadémián.

Sokat jártunk moziba. Bármilyen nagy volt is a kínálat a videokölcsönzőkben, ez nem pótolta a mozi élvezetét. (Akkor még az is külön örömet szerzett, hogy amikor egy filmet éppen bemutattak, mindjárt meg is nézhettük. Ma már nem kell ilyen messzire menni. Budapesten is szinte ugyanakkor kerülnek a mozikba az új filmek.) Volt néhány film, amely sohasem jutott el Budapestre és nekünk nagy élményt szerzett, például Csehov Ványa bácsijának különleges varázsú feldolgozása, *Vanya on 42nd Street* vagy a *Thirty Two Short Films about Glenn Gould,* a zongora különc zsenijének bemutatása.

És a könyvek! A lakásunktól pár percre, a Harvard Square-en három óriási könyvesbolt, végtelen könyvkínálattal. Mindig tele diákokkal és más megszállott olvasókkal. Még éjjel is nyitva tartanak. Amikor svédországi unokáink látogatóba jöttek hozzánk, első dolguk az volt, hogy lerohantak a square-re, a könyvesboltokba. A könyveket forgatva kezünkbe kerültek az újdonságok, hátlapjukon a méltatásokkal. Ha megbízhatóbb eligazítást akartunk, megvártuk a *New York Times* vasárnapi mellékletét, s benne a *Book Review-t,* no meg a világ egyik legrangosabb, legérdekfeszítőbb folyóiratát, a *New York Review of Books-ot.* Ha ezek elismerő szavakkal szóltak egy könyvről, akkor úgy éreztük: biztosra mehetünk.

Ha nem volt számunkra elég az, amit Boston kultúrája nyújtott, elérhető távolságban volt New York és Washington. Alig volt olyan év, amikor el ne jutottunk volna néhány napra e két város közül legalább az egyikbe. Ha hozzáadom e két város hangversenytermeinek, operaházainak, színházainak, képtárainak kínálatát a bostonihoz – a választék szinte végtelen. Mindig úgy éreztük, joggal, hogy valamit elmulasztunk, valamit látni vagy hallani kellett volna, de nem tettük meg – mert nincs rá elég idő, mert más feladatok, más tennivalók kötik le az időnket.

Létszükségletem a barátság. A különböző baráti viszonylatok persze eltérhetnek egymástól az érzelem intenzitásában, az őszinteség fokában, az együttlét gyakoriságában. Ám így is érzékelhető egy határvonal, amely elválasztja az ismerősöket és a barátokat. Jó érzés tölt el, ha valakivel, aki bármilyen minőségben a környezetemben van, közel kerülünk egymáshoz.

Amint azt már többször is említettem, akkor érzem jól magam egy munkahelyen, ha közvetlen munkatársaimhoz barátság fűz. A Harvardon is nagyon szerencsés voltam ebben a tekintetben. Aranyos, kedves emberek voltak a titkárnőim. Már korábban szóltam az elsőről, Madeline-ről. Kate Pilsonnal rendszerint úgy kezdődött a munkanapunk, hogy nemcsak az aznapi teendőket beszéltük meg, hanem a politikai eseményekről, filmekről és irodalmi élményeinkről is beszélgettünk. Lauren LaRosa kezembe adott egy kis füzetet, amelyben saját verseit gyűjtötte össze: a bizalom kedves jelének éreztem ezt. Évek óta nem találkoztam egyikükkel sem, de most is levelezek mindhármójukkal, s időnként telefonon is beszélünk.

Nem voltam egyszer sem vezető beosztásban, de hol egy, hol több „research assistant" segítette munkámat. Különleges kiváltságnak érzem, hogy 1985-től 1997-ig munkatársam volt Kovács Mária. Rajk-kollégistaként végezte el a Közgazdaságtudományi Egyetemet, és vállalkozott arra, hogy teljes munkaidejében velem dolgozzék. Mindenben segített nekem: adatok gyűjtésében, kéziratim szerkesztésében, levelezésben, kapcsolatok tartásában, irataim adminisztrálásában. Annyira megismerte munkám minden részletét, hogy már szinte szólni sem kellett, s mindig tudta, mit kell tennie. Amikor a Harvard-munka megkezdődött, Marcsi azt is elvállalta, hogy velem ingázik: amikor mi Amerikába mentünk, ő is mindig velünk tartott.

Marcsit előbb Benedict Ágnes, majd Varga János váltotta fel. Ők is, Kovács Marcsihoz hasonlóan velünk ingáztak Budapest és a Harvard Egyetem között. Belépéskor előbb csak 2-2 évre vállalták a munkát, de aztán – önként – mindketten egy évvel tovább maradtak.

Ez a három fiatalember nem „beosztottam" volt, hanem kedves barát, akikre feleségemmel együtt úgy tekintettünk, mintha saját gyerekünk vagy unokánk lenne. (Életkorban pont a kettő közé estek.) Örültünk annak, hogy – ha valami gondjuk volt – segíthettünk nekik, hogy az egyetemen kívül is sokszor találkoztunk, hogy szívesen ették Zsuzsa főztjét.

A tanár-diák kapcsolat barátsággá alakult át azokkal a tanítványokkal, akiknek nemcsak PhD-adviserje voltam, de akik asszisztensként kutatásaimban, könyveim írásában is segítettek. Szeleny Anna, Yingyi Qian, Chengang Xu, Carla Krüger, Jane Prokop, Alexandra Vacroux, Karen Eggleston, John McHale neve nemcsak írásaim köszönetnyilvánításaiban vagy társszerzőként jelenik meg, de ott van a helyük szeretettel őrzött emlékeim között. Az egyetem mellett mindegyikükkel családi körben is találkoztunk. Amióta ők is, én is elkerültünk a Harvard Egyetemről, van, akivel ritkábban, van, akivel sűrűbben beszélek, de a kapcsolatok ma is élnek.

Szükségünk volt háztartási segítségre. Az egyik fán találtunk egy hirdetést, felhívtuk a megadott telefonszámot, és nemsokára megjelent a lakásunkon egy helyes lány, Susan Ryan-Vollmar. Nemrég végezte a college-ot, időnként kisebb cikkeket és verseket írt, s irodalmi ambíciónak fenntartása mellett háztartási munkával akarta megkeresni kenyerét. Megállapodtunk, s ettől kezdve ő járt hozzánk takarítani. Amikor már összebarátkoztunk, kezdtük rábeszélni: ne hagyja abba a tanulást, iratkozzék be újra egyetemre. Így is történt. Felsőfokú újságíróképzésen vett részt, majd állást kapott előbb egy kisebb lapnál, később pedig Boston egyik vezető újságjánál, ahol ma már ő a főszerkesztő helyettese.

Amikor már egy ideje járt hozzánk, hozzájárulásunkat kérte ahhoz, hogy a továbbiakban egy barátjával együtt jelenjen meg. Ettől kezdve ketten végezték a kis lakás takarítását: Susan, az újságíró és élettársa, Linda Croteau, a középiskolai tanárnő. Hűségesek maradtak hozzánk; bármilyen magasra ívelt is Susan karrierje, bármennyi elfoglaltságot adott is Lindának a tanítás, a barátság érzése arra késztette őket, hogy mindvégig segítsenek nekünk a háztartásban. Érdekes együttlétek voltak ezek. Keményen dolgoztak, utolérhetetlenül precíz és hatékony takarítónő volt mindkettő.* Amikor egy-egy rövid szünetre megálltak, megbeszéltük a politika friss eseményeit, vagy a könyveket, amelyeket akkor olvastunk. Én, ha angolul fogalmaztam, s valami nyelvi nehézségem volt, odaszóltam Lindának vagy Susannak, útbaigazítást kérve. Saját családi örömünknek éreztük, amikor bejelentették: Susannak gyereke lesz. Azt már csak Amerika elhagyása után, telefonon tudtuk meg, hogy immár másodszor is gyermekáldásnak néznek elébe.

Az uszodában egy szép, hófehér hajú, kisportolt alakú asszony beszédbe elegyedett Zsuzsával. Az alkalmi beszélgetésekből ismeretség, majd barátság szövődött. Mimi Berlint, aki a Harvard esti egyetemén oktatta az orosz történelmet és Gerry Berlint, aki elsőrangú ügyvéd, amatőr klarinétjátékos és egykori polgárjogi harcos, legközelebbi barátaink közé soroljuk. Kialakult az a tradíció, hogy amikor Európából Cambridge-be érkeztünk, az első este mindig náluk vacsoráztunk, s ha elutaztunk, náluk töltöttük az utolsó estét, és Mimi finom főztjével búcsúztunk Cambridge-től. Szerencsére velük már találkozhattunk Budapesten is, amióta elhagytuk Amerikát.

Sok érdekes estét töltöttünk Robert és Bobby Solow-val, sokszor mentünk együtt hangversenyre. Minden közgazdász tudja, mit jelent Solow a közgazdaság-tudomány számára. Lenyűgöző élmény hallgatni, amikor előad.** Senkit

* Amikor a Harvard Egyetem, nyugdíjba vonulásom alkalmából, vacsorát adott a tiszteletemre, természetesen Susan és Linda is meg voltak híva. Nagy kerek asztalok körül ültek a résztvevők, s az asztalszomszédok megkérdezték egymástól, ki kicsoda. Susanékat minden oldalon egyetemi professzorok vették körül, és amikor az ő foglalkozásuk került szóba, első válaszuk az volt: mi vagyunk Kornai János takarítónői. Kissé elcsodálkoztak a szomszédok, mert még a nagyon liberális Harvardon is szokatlannak tűnt a takarítónők jelenléte a tanári díszvacsorán. Később kiderült, hogy egy szerkesztő és egy tanárnő ül mellettük.

** Judit lányunk még habozott azon, melyik egyetemre próbáljon bejutni, amikor 1972-ben, első amerikai útján elkísért egy konferenciára, amelyen többek között Robert Solow adott

sem ismerek, aki nehéz és bonyolult gondolatokat ennyire kristálytisztán tudna kifejteni, minden fontoskodás nélkül, sziporkázó szellemességgel és humorral fűszerezve. A fehér asztal mellett is ugyanezt a nagyszerű intellektust élvezhettük, és ráadásul azt az emberi figyelmességet, érdeklődést és segítőkészséget, amit barátai iránt tanúsít.

Többi barátunk is főként az egyetemi kollégák közül került ki. Az azóta elhunyt és keservesen hiányzó Zwi Griliches és felesége, Diana, Dale és Linda Jorgenson, hazánkfia, Francis Bator (azaz Bátor Feri) és Jae Roosevelt, Amartya Sen és Emma Rothschild, Robert és Nancy Dorfmann, Frank és Mathilda Holzmann, Robert Schulman és felesége, Fejes Judit – s még tudnám sorolni.

Amerikában elterjedt társasági forma a „party". Sokan jönnek össze, hosszú ideig álldogálnak az emberek, pohárral a kézben, ki-ki hol ide, hol oda csapódik, beszélget ezzel vagy azzal. Ezt a felületes fecsegést többnyire „ültetéses" vacsora követi, amelyen mindenkinek illik felváltva a két szomszédjával (gyakran számára teljesen ismeretlen emberekkel) társalogni, akár egy-két órán át. Ha az embernek nincs szerencséje a szomszédaival, végtelenül unalmassá válhat az udvarias beszélgetés.

Önérzetesen jelentem: mi amerikai tartózkodásunk sok éve alatt egyetlen-egyszer sem rendeztünk partit. Ha bennünket ilyesféle összejövetelre hívtak, az illendőség határain belül többnyire kitértünk előle. Mi azt a találkozástípust szeretjük, amelyen a házigazdákon kívül két-három-négy vendég van jelen. Egyetlen beszélgető csoport alakul csak ki. És ha valami szóba kerül, akkor – ha csak lehetséges – arról komolyan beszélgetünk, vitatkozunk, ahelyett hogy ötpercenként ugrálnánk egyik témáról a másikra.

Engem idegesít a „small talk", a csevegés. Valaki elmagyarázta nekünk, hogy az amerikai értelmiségi világban nem illik az embernek társaságban a saját szakmája problémáiról beszélnie, mert ez udvariatlanság a jelenlevő nem szakmabeliekkel szemben. Egy ízben három házaspár volt a vendégünk, köztük két nagy közgazdász és egy ugyancsak nagyhírű politológus, a feleségeikkel, akik maguk is kutatók, illetve művészek voltak. Az ő meghívásaik viszonzásaképpen került sor nálunk erre a találkozásra. Előre örültünk annak, hogy micsoda szellemi élményben lesz részünk. Ehelyett konvencionális társalgás folyt mindvégig, mert vendégeink nagy ívben kikerülték a szakmai kérdéseket. Okultunk az esetből. Később próbáltuk úgy irányítani a beszélgetéseket, egy-egy alkalmas időpontban feltett kérdéssel vagy hozzászólással, hogy intellektuálisan izgalmas és tanulságos beszélgetések alakulhassanak ki. S miután barátaink látták, hogy mi a társadalmi életnek ezt a műfaját szeretjük, respektálták az igényeinket. Elmaradoztak a partikra szóló meghívások, helyette bennünket az általunk kedvelt, szűk körű, intim, „beszélgetős" összejövetelekre hívtak meg. Ha rangsorolni kellene, mi az, amit a leginkább élvez-

---

elő. Ha ez ennyire érdekes tantárgy, akkor érdemes a Közgazdaságtudományi Egyetemre beiratkozni – gondolta akkor. Később némiképpen csalódnia kellett; a szakma előadógárdája nem csupa Solow-ból áll.

tünk Cambridge-ben, akkor a szikrázóan élénk, szellemi élvezetekben gazdag, sokoldalú, színes baráti társasági élet bizonyára az első helyek egyikét kapná meg.

Azért is szívesen jöttek el hozzánk a vendégek, mert mindig különlegesen finom falatokat kaptak. Zsuzsa egyik süteménye Cambridge-szerte hírnévre tett szert. Egy távolabbi ismerős érdeklődött, hogyan kaphatna meghívást Kornaiékhoz, mert ő is szeretné megkóstolni a mandulatortát.

Otthonosan éreztem magam a Harvard Faculty Clubjában. Alig volt olyan hét, amelyen ne került volna sor ott egy vagy két ebédre kollégákkal vagy látogatókkal. Aki a nyugati egyetemi világban töltötte egész életét, annak ez bizonyára magától értetődő volt. Én ott szoktam rá erre a találkozási formára: meghitt intellektuális beszélgetés a fehér asztalnál, amikor elsősorban a közös szakmai problémákról beszélgetünk, de szóba kerül sok minden más is, politika, kultúra, személyes ügyek.

Mégis, bármilyen szoros szálak szövődtek is új amerikai barátainkkal, valami hiányzott a kapcsolatokból: a közös múlt. A magyarországi barátságainkat megtizedelték az évek. Volt, aki elmaradt, volt, hogy mi maradtunk el, mert lelkileg eltávolodtunk vagy mert más irányba haladtak a gondolataink és közéleti tevékenységeink. A barátság *próbákon* ment át. A történelem szigorú vizsgáztatója a hűségnek, lojalitásnak, jellemnek. Ám azok a barátságok, amelyek ezeken a próbákon túljutottak, erőssé edződtek – olyan erőssé, amely nem hasonlítható a sokkal kevésbé mélyen gyökerező, később kötött barátságok érzelmi intenzitásához.

Ha egy amerikai társaságban felvetődött, mit jelentett a represszió egy kommunista országban, akkor barátaink a McCarthy-korszakot emlegették. Ezzel szemben nekünk ilyenkor az jutott az eszünkbe, hogyan is hasonlítható össze pár száz ember zaklatása, állásából való elüldöztetése a Rákosi-korszak kegyetlen represszió jával, vagy azzal az 1957–1958-as kegyetlen megtorlással, amely a forradalom tíz napjáért egy kis országban 229 embert bírói ítélettel gyilkolt meg, s ezreket vetett sok évre börtönbe.[193] Mit tudnak ők arról, mit jelent a totalitariánus rendszer? Ők meg látták, hogy képtelenek vagyunk érzékelni, mit jelent egy szabadsághoz hozzászokott társadalom számára e jogok szervezett fenyegetése és megnyirbálása. Hiába fogták fel ők is, mi is, racionális gondolatmenetek és történelmi ismeretek alapján, mit érez*het* a másik. Ez nem ugyanaz, mint amikor ki-ki *átéli* saját bőrén, mit jelentett neki magának és a körülötte élőknek a represszió.

Hasonlóképpen voltunk a holokausztélménnyel. Persze valamennyi barátunk, zsidók és nem zsidók, mélyen átérezték és elítélték ezt a pokoli rémtettet. De egyikük sem viselte a saját ruháján a sárga csillagot. Sok amerikai barátunkat sokkal többet foglalkoztatta a zsidó sors, mint bennünket – mégis, más az empátia, az erkölcsi felelősségérzet és a szolidaritás, és megint más a személyesen átélt trauma.

A nehéz sors közös élményei – ezek olyan komponensei az egymást összekapcsoló szálaknak, amelyek csak a magyarországi barátságainkba szövődhettek bele. Amikor egy-egy hosszú távollét után visszatértünk, alig vártuk, hogy

meghallgassuk barátaink beszámolóit. Közös izgalommal éltük át az események felgyorsulását, a késő Kádár-rendszer gyengülésének, a szovjet birodalom bomlásának sűrűsödő jeleit. Nemcsak Cambridge-ben, de Budapesten is kerültük az akkor már idehaza is divatba jövő partikat és „értelmiségi szalonokat". Itt is csak a szűk körű találkozásokat, a meghitt társaságban folytatott értelmes beszélgetéseket szerettük. Hol Hanák Péterrel és Katival, hol Lőcsei Pállal és Kende Évával, hol Nagy Andrással és Losonczy Ágnessel jöttünk össze egy-egy hosszú beszélgetésre.* Litvánékkal nemcsak lakásainkon, de a Normafánál sétálgatva is találkoztunk. Nagyon szerettük egykori munkatársaim-tanítványaim, Laki Mihály, Farkas Kati, Bauer Tamás, Gács János, Lackó Mari, Simonovits András, Kapitány Zsuzsa társaságát. A cambridge-i klubbeli ebédek kellemes szokását követve Budapesten is szívesen találkoztam az éttermi asztalnál Csató Évával, akit még a *Szabad Népnél* ismertem meg, Lukács Ilussal, aki *A hiány* egyik fordítója volt vagy Matits Ágival, akivel a puha költségvetési korláttal kapcsolatos nagy empirikus vizsgálatot végeztük együtt. Mindegyikükkel közös munka révén ismerkedtünk meg, s mindegyik kapcsolatból tartós barátság lett. Itt, magyar barátaink körében valami olyat kaptunk, amit semmilyen amerikai kapcsolat nem pótolhatott.

Bekapcsolódás Európa és a világ közgazdászainak közösségébe

A tartózkodási időt számítva 1983-tól, a princetoni úttól kezdve életemnek mintegy felét Amerikában töltöttem. Mégsem váltam félig amerikaivá. Nagyon sok szál kötött a világ más részeihez, más országok polgáraihoz is.

A nemzeti határokon túllépő felelősség érzetével már jóval korábban megismerkedtem, amikor – Tinbergen javaslatára – 1972-ben kineveztek az Egyesült Nemzetek Fejlődéstervezési Bizottságának alelnökévé. 1977-ig töltöttem be ezt a tisztséget. Indiai, mexikói, francia, szovjet, holland, lengyel közgazdászokkal együtt próbáltuk átgondolni: milyen javaslatokat tehetünk a fejlődő országok gazdaságpolitikája számára, milyen ajánlásokat terjesszünk az ENSZ más szervei elé.

Később a matematikai közgazdászok nemzetközi szervezetében, az Ökonometriai Társaságban vállaltam aktív szerepet. Előbb a végrehajtó bizottság tagjává választottak, majd 1978-ban a társaság elnökévé.** Elnökként az általános feladatok ellátása mellett külön is szívügyemnek tekintettem, hogy a

* Találkozásaim Kende Péterrel és feleségével, Kende B. Hannával rendhagyó esetet képeznek. Péter a rendszerváltásig nem térhetett haza Budapestre. Ezért minden alkalmat megragadtunk arra, hogy külföldi útjaim alkalmával hozzunk össze egy-egy találkozást.

** Az Ökonometriai Társaságban két lépésben történik a választás. Előbb, több jelölt közül, megválasztják a *President Electet,* azaz a „jövőbeni elnököt", aki ebben a minőségében egy éven át aktívan tevékenykedik, és ismerkedik feladataival. A következő évben már egyedüli elnökjelöltként szerepel a neve a szavazócédulán.

szocialista országok közgazdászai részt vehessenek a konferenciáinkon és ezáltal bekapcsolódhassanak a nyugati világ közgazdasági áramlataiba.

Ezt egyébként más módon is igyekeztem előmozdítani: ahol csak alkalom kínálkozott, magyar, más kelet-európai és szovjet kollégák részvételét szorgalmaztam a nemzetközi rendezvényeken, ajánlottam őket vendégkutatónak vagy vendégtanárnak.

Már a Harvard-korszakra esett az Európai Közgazdasági Társaságban végzett tevékenységem. Amikor Jacques Drèze belga professzor, akit nemcsak kimagasló tudományos teljesítményéért, hanem elkötelezett társadalmi tevékenységéért is tisztelek, kezdeményezte a társaság megalakítását, én is melléje álltam, és egyike voltam az alapítóknak. Nem az uniós csatlakozáskor fedeztem fel az európaiságot. Még állt a vasfüggöny, amikor 1986-ban, Drèze elnökletével megalakult a társaság. A második év elnöki posztjára két jelöltet állítottak: Frank Hahnt és engem. Hahnt legelső angliai utamon, az 1963. évi cambridge-i konferencián ismertem meg. Ő írta *The Winter of Our Discontent (Rosszkedvünk tele)* címmel azt a cikket, amely *Anti-Equilibrium* című könyvemet élesen bírálta. (A 10. fejezetben szóltam erről az írásáról.) Baráti viszony volt közöttünk; készségesen segített, amikor Lipták Tamás emigrálásakor támogatását kértem az elhelyezkedéséhez. A választáshoz visszatérve, ilyenkor mindkét jelöltet megkérdezik: vállalja-e a versenyt. Mindketten vállaltuk, s én kaptam meg a többséget.

Akárcsak korábban az Ökonometriai Társaságban, itt is elsősorban a szocialista országokban élő kollégák részvételét szorgalmaztam. Sikerült elérni, hogy a társaság első, Bécsben tartott kongresszusára meghívást kapjanak olyan sokat ígérő kutatók, akiknek a neve még ismeretlen volt a nyugati világban: többek között Leszek Balcerowicz, akkor még fiatal lengyel közgazdász, aki később a lengyel rendszerváltás egyik vezéralakjává nőtte ki magát, Tatjana Zaszlavszkaja szociológus, akit a szovjet rendszert elemző kritikai tanulmányai tettek világhírűvé, és az ifjú Vladimír Dlouhý, akiből pártvezér és miniszter lett a rendszerváltás utáni cseh kormányban.

Az 1987. évi kongresszuson, elnöki jelentésemben többek között a következőket mondtam: „Egy szocialista ország polgára vagyok. Érthető, hogy különösen fontos szememben a kelet-európai közgazdászok részvétele társaságunkban." Felsoroltam azokat a sajátos nehézségeket, amelyekkel a kelet-európaiaknak meg kell küzdeniük, majd segítséget kértem a társaság nyugati tagjaitól – idézem –, „akik elég szerencsések ahhoz, hogy ismeretlenek számukra azok a gondok, amelyekkel keleti társaiknak szembe kell nézniük. Sokunkban, Kelet-Európa polgáraiban gyakran feltámad a keserű érzés, hogy a nyugati értelmiség Európát Nyugat-Európával azonosítja. Emlékeztetem valamennyiünket: a kontinens határa nem az Elba folyónál húzódik. Azt kívánjuk, hogy bennünket is európaiaknak tekintsenek."[194]

Az elnök kiváltsága és felelőssége az éves kongresszus tudományos vezérgondolatának kijelölése. E köré a főtéma köré csoportosul az elnöki beszéd és a kiemelt két főelőadás mondanivalója. Úgy gondoltam: számunkra most az a legfontosabb, hogy a *szabadságról* beszéljünk. Saját előadásom címe ez volt:

Egyéni szabadság és a szocialista gazdaság reformja (Individual Freedom and Reform of the Socialist Economy).[195] Egyik fő előadóként Amartya Sent hívtam meg, aki a következő témát választotta: *A választás szabadsága: A fogalom és a tartalom (Freedom of Choice: Concept and Content).*[196] Másik főelőadónak Assar Lindbecket kértem fel, akinek tanulmánya ezt a címet kapta: *Egyéni szabadság és a jóléti állam politikája (Individual Freedom and Welfare State Policy).*[197]

Saját előadásomban a magyar példán próbáltam megvilágítani, hogy a decentralizálás, a magántulajdon térhódítása, a hiányjelenségek enyhülése, a munkaerőpiac bürokratikus korlátainak lazulása nemcsak a gazdasági hatékonyságot szolgálhatja, hanem növeli az egyén szabadságát, választási lehetőségét is. Fontos eredményként emeltem ki, hogy a szocialista világ elmozdult a „maximális állam" állapotából az állam szerepének csökkentése és az egyéni szabadság növelése felé.

Utazás Kínába

1985 nyarán a kínai Társadalomtudományi Akadémia és a Világbank meghívására feleségemmel együtt négy hetet Kínában töltöttünk. Először Pekingben egy konferencián vettünk részt, amely az állami vállalatok problémáit vitatta meg. Ez is tanulságos volt, ám az igazán különleges élmény csak ezután vette kezdetét. Sokféle konferencián vettem részt, de az itt történtek semelyik korábbi élményemhez nem hasonlíthatók.

A kínaiak hét külföldi közgazdászt kértek fel arra, hogy szóljanak hozzá az ország helyzetéhez és jövőjéhez: James Tobint, a Yale egyetem professzorát, a makroökonómia nagy amerikai tudósát, aki néhány évvel később Nobel-díjat kapott, Otmar Emmingert, a nyugatnémet Bundesbank volt elnökét, Michel Albert-t, a francia tervbizottság volt elnökét, Sir Alexander Cairncross oxfordi professzort, aki az 1960-as években az angol kormány gazdasági szolgálatát irányította és az angol Munkáspárt egyik fő közgazdasági tanácsadójaként tevékenykedett, Aleksander Bajt professzort, akit a jugoszláv munkás-önigazgatás szakértőjeként ismertek, Leroy Jones amerikai professzort, aki a dél-koreai tervezésről írt könyvet és engem.*

Ezt a hét közgazdászt és a kíséretükben lévő kínai kollégákat fogadta a miniszterelnök, Csao Ce-jang, és két órán át beszélgetett velünk.** Elmondta,

* A nyugati és a kínai közgazdászok találkozásának egyik fő előkészítője Ed Lim volt, aki abban az időben a Világbank kínai képviseletét vezette. Tevékenysége jó példát mutatott arra, hogyan szolgálhatja legjobban a nyugati tanácsadó egy szocialista országban az átalakulás ügyét. Nem állt elő saját kész receptjeivel, amire mindenáron rá akarta volna beszélni a helybelieket. Ehelyett a lehetőségek sokféleségét próbálta érzékeltetni. A fenti listából látható, hogy a kínaiak meg akartak ismerkedni – és ebben segített nekik Ed Lim – mind az amerikai, nyugat-európai és dél-ázsiai tapasztalatokkal, mind pedig a kelet-európai reformgondolatokkal.

** Csao Ce-jang a reform egyik úttörője volt. Teng Hsziao-ping volt a változások legfőbb irányítója, de Csao Ce-jangot tekintik az első alapvető reformok építőmesterének, legfontosabb szervezőjének.

milyen kérdések foglalkoztatják őket és mire várnak választ a meghívott külföldi tudósoktól.

Másnap valamennyi meghívottat és a kínai közgazdászok egy csoportját repülőgépen átvitték Csungkingbe. Ott valamennyien hajóra szálltunk, amely elindult, szép kényelmes tempóban, lefelé a hatalmas Jangce folyón. Turisták kényelmét szolgáló fényűző körülmények közé kerültünk, az étteremben pompás kínai ételeket szolgáltak fel, és úszómedence is rendelkezésünkre állt a fedélzeten. Ám nem sok idő maradt pihenésre és szórakozásra.

Házigazdáink keményen megdolgoztattak bennünket. Mindegyik külföldi vendégre egy félnapos tanácskozás jutott. Ez a meghívott szakértő előadásával kezdődött, majd a kínai kollégák kérdéseket tettek fel. Az ülést Csang Jin-fu, az Államtanács tagja, a kínai gazdaság egyik legfőbb irányítója vezette. Mindvégig jelen volt, jegyzetelgetett, de azon kívül, hogy megadta a szót annak, aki beszélni kívánt, egyetlen hang sem hagyta el az ajkát. Néhány vezető kínai közgazdász sűrűn tett fel szakszerű kérdéseket, de ők sem kívántak nyilvánosan állást foglalni. Tanulni jöttek és nem vitatkozni. A fiataloknak, úgy látszik, még kérdéseket sem illett feltenni. Nyilván elhatározták, hogy – majd ha a külföldi vendégek hazatértek – egymás között megbeszélik, milyen következtetéseket érdemes levonni.

Kína ekkor már túl volt a reform első fázisán. Noha ők maguk a pártvonalba inkább illő nyelvezeten ezt másképpen fogalmazták meg, tulajdonképpen felszámolták a szocialista mezőgazdaságot – benne a nagy kínai újítást, a „népi kommunákat" –, és helyében, a parasztok minden ellenállást elsöprő mozgalmának eredményeképpen, újra feltámadt a magántulajdonon alapuló mezőgazdaság. És micsoda életre támadt fel! Valósággal kivirágzott; a kínzó élelemhiányt bőség váltotta fel. Ami a mezőgazdaságot illeti, Kína messze túlment azon, ami addig Magyarországon történt; nem is szólva arról a különbségről, amely az életerős kínai és a tespedt, fejlődésképtelen szovjet kolhozrendszer között állt fenn. A mezőgazdasági reform nagy sikere után most az volt a kérdés Kínában: hogyan haladjanak tovább a gazdaság többi részében?

Amikor előadásomra még Amerikában felkészültem, igyekeztem minél alaposabban tájékozódni a kínai helyzetről. Különösen fontosnak éreztem, hogy tisztázzam magamban, miben hasonlít Kína Magyarországhoz és miben különbözik tőle. Nemcsak arra a nyilvánvaló eltérésre kellett gondolni, ami egy több mint egymilliárd és egy tízmillió lakosú ország között van, s nem is csak az ázsiai és az európai kultúra, a kínai és a magyar (vagy kelet-európai) történelmi múlt közötti különbségre. Tőlem elsősorban annak elemzését várták, mit tanulhatnának a magyar reform tapasztalataiból: mi az, amit érdemes átvenni, s melyek azok a bajok, amelyeket érdemes elkerülni. A magyar és a

---

Az 1989. évi, hetekig tartó Tienanmen téri milliós diáktüntetés alkalmával ő volt a kínai vezetés egyedüli tagja, aki lement a tüntetők közé és beszélt a diákvezérekkel. A tüntetés leverése után Csao Ce-jangot leváltották a miniszterelnöki posztról és házi őrizetbe vették. Így töltötte el egész hátralévő életét, 2005 januárjában bekövetkezett haláláig.

kínai reform helyzete és lehetőségei közti hasonlóságokat és különbségeket kellett elemeznem előadásom előkészítésekor.

Már az első pekingi konferencián, s később, amikor kínai közgazdászokkal és gazdasági vezetőkkel beszélgettünk, azt érzékeltem, hogy – hiába a nagy távolság és a történelmi-kulturális különbség – bizonyos értelemben otthon vagyok. Minden jelenség, ami szóba került, minden gond és probléma ismerős volt. Ugyanazokkal a nehézségekkel küzdenek, mint ami bennünket, magyarokat foglalkoztatott. Bizonyára sok érdekeset tanulhattak a makroökonómia amerikai szakértőjétől vagy a német központi bank vezetőjétől – de mi, kelet-európaiak értjük leginkább azt a gondolatvilágot, amely az ő sajátjuk is.

Magyarországon már 1968-ban felszámolták a központi tervutasításokon alapuló parancsgazdaságot. Bebizonyosodott, hogy az állami tulajdon dominanciájára épülő, a kommunista párt által irányított gazdasági rendszer ennek ellenére képes működni. A bürokratikus és a piaci mechanizmus, noha nagy súrlódásokkal, képes együtt élni. Miközben Budapesten nagyon kritikus szemmel néztem a reform felemás voltát, úgy gondoltam: Kína számára a parancsgazdaság felszámolása egymagában is újabb nagy lépést jelentene a reformfolyamat előrevitelében. Ez olyan pozitív tanulság volt, amelyet nyomatékosan hangsúlyozni akartam a kínai vezetés számára. Emellett fel kellett hívnom a figyelmüket a gondokra és veszélyekre is: a magyar reform felemás voltára, a „puha költségvetési korlátra", az árrendszer torzulásaira. Kína rendkívül ambiciózus hosszú távú növekedési tervekkel állt elő ebben az időben. Rámutattam a növekedési hajsza kockázataira: mennyiben jár inflációs veszéllyel, egyes szektorok elhanyagolásával. Emlékeztettem kollégáimat arra, hogy a kínai gondolkodásban és kultúrában milyen fontos szerepet játszik a *harmónia* követelménye. Azt tanácsoltam, hogy hajsza, erőltetett növekedés helyett harmonikus fejlődésre törekedjenek.

A szokványos európai vagy amerikai közgazdasági konferenciákon az ülésterem atmoszféráján, a hallgatóság arcán és persze a felszólalásokon könnyű lemérni, tetszett-e az, amit az előadó mondott. Ott a hajón ezt lehetetlen lett volna megállapítani. Semmit sem tudtam leolvasni az elnök vagy a résztvevők arcáról. A siker vagy kudarc más mutatóira voltam ráutalva. A szünetekben sok fiatal kínai közgazdász vett körül. Nem túl jó angolsággal, de azért magukat mégiscsak megértetve izgatottan tettek fel kérdéseket. Arról kezdtek tárgyalni velem, hogy majd kezdeményezni fogják könyveim kiadását. Majd még erre visszatérek, egyelőre maradunk a hajón.

Időnként, egy-egy félnapos szünetre megálltunk, és a hajó kikötött. Egyik nap egy folyóparti városka piacára mentünk el. Saját szemünkkel láthattuk a mezőgazdasági reform eredményét: a színes kínálatot, a pompás gyümölcsöket, zöldségeket, halat, rákot, teknősbékát, a gazdag húsválasztékot. Egy másik napon a Három Szoroshoz, Kína egyik legnevezetesebb turistalátványosságához vittek el bennünket. Csónakokra szálltunk és élveztük ennek a természeti tüneménynek a látványát. Akkor már szóbeszéd tárgya volt, hogy a tervezett gigantikus vízi erőmű megépítésekor el fogják árasztani a vidéket, és a Három Szoros is víz alá kerül majd. S valóban, az erőművet néhány év múlva

megépítették, és ez a természeti csoda ma már nem látható. Utunkat Vuhanban fejeztük be, itt egy előadást is tartottam az egyetemen.

Utólag világossá vált, hogy a „hajókonferencia", kínai nevén *Bashan Lun* (így nevezték később az ottani szaksajtóban) jelentős hatást gyakorolt a kínai közgazdasági gondolkodásra. Anyaga megjelent könyv formájában, az előadásokat ismertették a folyóiratokban.[198] A kínai közgazdászok sokszor hivatkoztak a résztvevőktől kapott tanácsokra és mind a mai napig kiemelkedő eseményként emlegetik a hajókonferenciát.

Egy évvel később, 1986-ban megjelent *A hiány* című könyvem kínai nyelven, majd 1998-ban másodszor is kiadták. Amikor Kínában felszámolták a parancsgazdaságot, akkor ez a könyv szolgált elméleti háttérként. Mindenütt, ahol a közgazdaságtant oktatták, tankönyvként használták. Ezt a munkát is beleszámítva összesen nyolc könyvemet adták ki kínai nyelven. Amikor sok évvel később újra Kínába látogattam, különös érzés volt újra meg újra azt hallani egyetemi oktatóktól, egy város polgármesterétől, vállalati igazgatóktól: „Én az Ön tanítványa vagyok..."

Hol az otthon?

Egyes számú otthonunk mindvégig Magyarország volt és maradt. Ugyanakkor arra törekedtünk, hogy ne az ideiglenesség érzésével éljünk Cambridgeben. Ottani lakásunkat ugyanazzal a gonddal rendeztük be, mint a budapestit. Képeket, személyes emléktárgyakat vittünk át oda. Ott is összebarátkoztunk nemcsak a szó szorosabb értelmében vett barátokkal, hanem a ház portásától a fodrászig, az orvostól az uszodai felügyelőig mindazokkal, akikkel a mindennapi életben találkoztunk. Otthon éreztük magunkat, a Harvardon, Cambridgeben, Bostonban, Amerikában.

Itt most megint áttértem a többes számra. Feleségemmel együtt nemcsak spontán reagáltunk így arra a sok-sok rövidebb-hosszabb útra, s közöttük számos sok hónapos külföldi tartózkodásra, hanem egy idő után ez már tudatos programmá vált. Ahová utazunk, otthon akarjuk magunkat érezni. Ha csak technikailag és anyagilag lehetséges, megpróbáljuk minél inkább személyessé tenni a magunk fizikai és társadalmi környezetét. Ezt a törekvést persze megkönnyíti az, hogy az akadémiai világhoz tartozunk. Igaz, nagyok a nemzeti kultúrák és történelmi örökségek közötti különbségek. Mégis, akár Indiában, akár Japánban, akár Mexikóban találkozunk közgazdászprofesszorokkal vagy diákokkal, mindig kiderül, milyen könnyen szót értünk egymással, milyen sok a közös az életformánkban és az érdeklődésünkben.

Számos országban volt egy-két barátom, aki önkéntesen vállalkozott az „irodalmi ügynök" szerepkörére: kapcsolatba lépett kiadókkal, vállalta munkáim fordítását vagy szerkesztését. Franciaországban Marie Lavigne, Bernard Chavance és Mehrdad Vahabi, Kínában Xiaomeng Peng, Vietnamban Nguyen Quang A, Japánban Tsuneo Morita, Csehországban Karel Kouba, Lengyelországban Tadeusz Kowalik és Grzegorz Kolodko segített odaadóan,

roppant sok idő és energia feláldozásával abban, hogy munkáim eljussanak hazájuk olvasóihoz.

A „globalizált" akadémiai világban mindenütt otthonosan érezzük magunkat. Ám nem szeretném ezt az érzést egyoldalúan bemutatni. A Magyarország és Amerika közötti ingázás, a gyakori utazás a világ minden részébe azzal is jár, hogy – miközben mindenütt otthon vagyok – mindenütt némileg idegen maradok. Sehol sem lehet teljesen megmelegedni, mert már szól a riasztás: indulni kell a következő helyre. Ha visszaérkezünk Budapestre, fáj a szívünk azért, hogy ott kell hagyni az amerikai barátokat, nem találkozhatom a diákjaimmal, nem hallgathatjuk meg azt a hangversenyt a következő hónapban, amire pedig szívesen elmentünk volna. Újra meg újra fáj a szívünk azért, hogy miközben az egyik helyen vagyunk, éppen elmulasztjuk azt, ami a másik helyen zajlik. Folyton búcsúzni kell. Amikor egy-egy távollét után újra Budapesten (illetve Cambridge-ben) vagyunk, sőt esetleg már hónapok óta ott tartózkodunk, egy-egy ismerős nagy rácsodálkozással mondja: „Hát te itt vagy? Nem is kerestelek, mert azt hittem, odaát vagy..."

Az 1970-es és 1980-as években sokszor idéztek egy viccet Budapesten. Az öreg Kohn kivándorol Amerikába. Egy ideig ott él, nem érzi jól magát, és visszatér Budapestre. Itt megint nincs maradása, megint kimegy, megint visszamegy. Amikor újra kivándorló útlevelet kér, megkérdezik tőle:* „Mondja csak, Kohn bácsi, maga tulajdonképpen hol szeret lenni?" A válasz: „Útközben..."

Néha, ha vagy az egyik, vagy a másik helyen valami okból rosszul éreztük magunkat, idézgettük ezt a viccet. Mások is emlegették, némi malíciával, amikor az állandó „ingázásunk" szóba került: úgy látszik, mi is úton szeretünk lenni. Alapjában véve mégsem ez jellemezte lelkiállapotunkat az állandó utazás közben. Bennünket fárasztott az utazás, és inkább itthon (vagy otthon) szerettünk lenni.

Nemcsak az okozott fáradságot, hogy minden váltás alkalmával sok holmit, jegyzetet, könyvet stb. be kellett csomagolni az egyik helyen és kicsomagolni a másikon; minden kiutazáskor elölről kezdődött a vízumkérelem és minden egyéb adminisztratív feladat, amely hozzátartozik egy utazás előkészítéséhez. Mindig kimerített bennünket az időeltolódáshoz való alkalmazkodás.**

* A vicc némiképpen idillikus képet fest a kivándorlási lehetőségekről. Igaz, ekkor már az, aki nem esett kiutazási tilalom alá, nagyobb nehézség nélkül utazhatott. És ha nem jelezte előre, hogy kint akar maradni, a gyakorlatban megtehette. Egyébként Amerikában sem volt magától értetődő az állandó tartózkodási engedély megadása.

** Ha csak tehettük, Cambridge-ből Európába visszatérve útba ejtettük Stockholmot, és Judittal, Zsófival és Annával töltöttünk néhány napot. Judit kedvenc ételeinkkel várt, gyengéd szeretettel gondoskodott rólunk és segítette az „átzsilipelést". Tapintatosan elnézte, hogy néha vacsora közben is el-elaludtam, mert még nem szoktam hozzá az új időbeosztáshoz. A véget nem érő meghitt beszélgetésekkel feltöltődve, immár kipihenten indulhattunk tovább Budapestre.

Nem is csak az utazással összefüggő fizikai fáradságra gondolok, amely az életkor előrehaladtával növekszik. A helyszínváltoztatás okozta erőfeszítéseknél sokkal nagyobb megterhelést jelentett életünk megkettőzése. Minden tevékenységnek, amelyet Magyarországon folytattunk, minden szálnak, amely Magyarországhoz kötött, keletkezett egy párhuzamos amerikai megfelelője. Itt is volt lakásunk, ott is, itt is volt autónk, ott is,* itt is kellett az autó után adót és biztosítást fizetni és ott is, itt is kellett személyijövedelemadó-bevallást írnom, ott is, itt is volt bankbetétem, ott is, itt is voltak katalogizált, számozott dossziéim irataim tárolására, ott is – nem folytatom a sort. Noha mindig csak az egyik munkaadótól kaptam fizetést, miközben a másik munkahelyen fizetés nélküli szabadságon voltam,** ez nem jelentette azt, hogy egy munkahely gondjaival kellett foglalkoznom. Mindig magammal vittem az éppen távoli munkahely sok problémáját és felelősségét, és e-mail, levél, fax vagy telefon útján foglalkoztam a másik munkakör dolgaival. Ez nem 50% plusz 50% leterhelést jelentett, hanem bizonyára több mint 100%-ot.

Zsuzsa állandó helyváltoztatásaink ellenére is szívósan dolgozott saját kutatásain, a magyar lakáselosztás és lakáspolitika vizsgálatán. Miközben cambridge-i tartózkodásunkat igyekezett a nyugati tapasztalatok megismerésére és nemzetközi összehasonlításra felhasználni, a távollét okozta minden nehézség ellenére kitartott amellett, hogy az amerikai időszakokban is tovább dolgozzék a magyar témán.

Nagy erőfeszítést igényelt ez a sajátos kettős élet, az állandó ingázás és hozzá a sok utazás a világ más pontjaira is.*** De megérte! Első kézből kaptam meg a nyugati élet számos vívmányát, része voltam egy olyan akadémiai közösségnek, amely a közgazdasági szakma élvonalában halad, miközben megmaradtak hazai gyökereim.

Sok szó esik Magyarországon, de számos más helyen is az „agyelszívásról". A világ leggazdagabb országai, elsősorban az USA magához vonzza a tehetségeket és ezzel gyengíti az elhagyott szülőföld szellemi erejét. Az az életforma, amelyet a Harvard-kinevezés elfogadásával választottam, demonstrálja az egyik használható megoldást az „agyelszívás" kivédésére. Lehetséges úgy ott

* Egy 1980-as évjáratú, használtan vett Volkswagen Golf. Nagyon szerettük és hűségesen kitartott mellettünk, rozzant testtel, de jól pörgő motorral 2002-ig, Amerika elhagyásáig.

** Ezt sokan nem is tudták a környezetemben, hanem azt hitték, hogy párhuzamosan két helyről húzok fizetést.

*** Nagy könnyebbséget jelentett, hogy mind a két állomáshelyen olyan munkatársak vártak, akik jelenlétemben és távollétemben is segítségemre voltak. Már szóltam amerikai titkárnőimről és kutatási asszisztenseimről. Budapesten előbb Fazekas Ica, később Szabó Kati tett meg mindent munkám megkönnyítésére. Parti Julianna volt minden írásom szerkesztője és lelkiismeretes gondozója, férje, Brian McLean pedig magyarul írott szövegeim állandó angol fordítója. Szinte távirányítással tudtam kéréseimet továbbítani, annyira ismerték dolgaimat, s annyi odaadással igyekeztek megkönnyíteni feladataim teljesítését távollétem időszakaiban is. Ami a munkatárs-barátok segítségét illeti, nyugati kollégáimhoz képest is sokkal jobb, valóban irigylésre méltó helyzetben voltam.

lenni, fél lábbal, Amerikában, hogy eközben a másik fél lábbal itt maradunk, ahol születtünk és nevelkedtünk.*

Amerikai barátainktól többször hallottuk, a mi sajátos életformánk jellemzésére, a következő kifejezést: *Enjoying the best of both worlds*. Mind a két világban azt élvezitek, ami a legjobb. Igen. Tudom, hogy a Harvard, Cambridge, Boston nem „Amerika", hanem talán a legjobb (vagy ha ezt csak a „Harvard-gőg" mondatja velem, akkor szerényebben fogalmazva: egyike a legeslegjobbaknak), amit Amerika adhat egy tudományra és kultúrára szomjas értelmiséginek. S a másik világban Magyarország volt „a legvidámabb barakk a lágerben". Ráadásul Magyarországon belül akadémiai kutatónak lenni érdekesebb és szebb életet tett lehetővé, mint amiben a kommunista országok legtöbb polgára részesülhetett. Hálás vagyok a sorsnak, hogy ezt lehetővé tette a számomra.

* Nem érdemes elhallgatni, hogy a választásnak vannak anyagi következményei. Maradjunk azoknál a magyar tudományos kutatóknál, akik számára valóban felkínáltak amerikai egyetemi pozíciót. Aki a teljes amerikai állást, s vele az emigrációt választja – s jó néhány magyar kutató így döntött –, lényeges anyagi többlethez jut mind aktív idejében, mind pedig később, nyugdíjasként Magyarországon maradt társaihoz képest. Az a megoldás, amelyet magam választottam, és amire, mint lehetőségre felhívom mások figyelmét is, nagyjában-egészében felére csökkenti a többletet. A fele-fele megoldást választó kutató a félig otthonmaradás kedvéért feláldozza a számára felajánlott többlet számottevő részét. Eközben persze így is jóval kedvezőbb anyagi helyzetbe kerül, mint az, aki kizárólag magyarországi kutatói jövedelmére van utalva.

18. fejezet

SZINTÉZIS
1988–1993

A SZOCIALISTA RENDSZER

Már 1983-ban, a princetoni intézetben megérlelődött bennem az elhatározás, hogy összefoglaló munkát írok a szocialista rendszerről. Ennek szellemi előkészítését szolgálták ottani olvasmányaim és már ott megfogalmaztam az első vázlatokat.

A munka új lendületet kapott, amikor megkezdtem a tanítást a Harvard Egyetemen. Első ízben 1984-ben tartottam egy összefoglaló áttekintést adó kurzust a szocializmus politikai gazdaságtanáról. 1986-ban már sokszorosított jegyzetanyagot is adtam a diákok kezébe; ez tekinthető a könyv első írásos előzményének.

Az egyetemen nemzetközi hallgatóság vett részt az előadásaimon. Ott ült a teremben Chengang Xu (ma az LSE tanára), akit Mao idején évekre falura deportáltak, egy lengyel ifjú közgazdász, aki belülről ismerte a tervgazdaság világát, és jelen voltak sokan mások, akik semmit sem tudtak a szocialista rendszer működéséről. Voltak a hallgatók között élesen antikommunista meggyőződésűek, de voltak német és amerikai „új baloldaliak" is, akik naiv hittel ragaszkodtak eszméikhez és mit sem tudtak a totalitarianizmus igazi természetéről. Többször adtam elő a kurzust, amely évről évre alakult, fejlődött. A kérdések és a viták arra ösztönöztek, hogy sokféle hallgató (és később sokféle olvasó) számára próbáljam meg világossá tenni mondanivalómat. Nincs jobb előkészítése egy (esetleg tankönyvként is használható) munkának, mint néhányszor érdeklődő diákhallgatóságnak előadni az anyagot.

Hogyan készült a könyv?

1988 tavaszán állítottam össze a könyv vázlatát, a fejezetek beosztását. Röviddel ezután nagyszerű új lehetőséget kaptam a munka nyugodt folytatására. Az Egyesült Nemzeteknek van egy közgazdasági kutatóintézete, a WIDER, amely Helsinkiben működik. Az igazgató, az azóta elhunyt Lal Yajawardena, felajánlotta, hogy az ő intézetük keretei között végezzem a munkámat. 1988 májusában odaköltöztünk, és háromnegyed évet töltöttünk ott. Minden lehetséges támogatást megkaptunk: kényelmes és barátságos lakást, tökéletes munkafeltételeket.

Ideális nyugalom vett körül. Helsinkiben rendszerint elég hűvös a nyár, most azonban kellemesen meleg volt, nemcsak az olimpiai úszómedencében, de még a Balti-tengerben is fürödhettünk. Nekünk, a tengerektől elzárt ország polgárainak élmény volt néhány hónapot a tenger közvetlen közelében tölteni, elgyönyörködni a naplemente színeiben. A hosszú munkanapok végén még este tízkor is nappali világosságban sétálhattunk a parton, a közeli skanzenszigeten vagy valamelyik öböl mellett és beszélgethettünk feleségemmel az aznapi vagy másnapi írás témáiról. A nagy „hajtás" közepette sok mindenben találtunk felüdülést: a piac mellett a tengerpartra kikötött csónakokból friss halat vettünk a halászoktól, eljártunk a Finlandia-palotába vagy a sziklatemplomba hangversenyekre, kirándultunk a varázslatos finn tavakhoz.

A WIDER-t szívesen keresték fel közgazdászok a világ minden tájáról, köztük barátaink is, akik természetesen bennünket is meglátogattak. Nagy tengeri vitorlásútját itt is megszakította Jacques Drèze. Eljöttek hozzánk Harvard egyetemi barátaink közül Steve Marglin és Amartya Sen, más alkalommal első munkáim mentora, Edmond Malinvaud vacsorázott nálunk. Itt is találkoztunk a ragyogó indiai közgazdásszal, Sukhamoy Chakravartyval és kedves svéd barátunkkal, Beng-Christer Ysanderrel.* A helybeliekkel, az intézet igazgatójával és munkatársaival, a finn kollégákkal is sok érdekes és elgondolkoztató beszélgetésünk volt.

Az áldott nyugalom, az inspiráló természeti és a szellemi környezet bizonyára elősegítette, hogy rohamtempóban haladt a munka; ismét elértem azt a sebességet, amivel *A hiányt* írtam Svédországban: majdnem minden héten elkészült egy egész fejezet.** Az eszményi külső körülmények mellett még egy tényező járult hozzá a gyors ütemhez. Egész eddigi kutatói pályám eredményeit foglalta össze ez a könyv; ebben az értelemben 32 évi munka előzte meg. Ha csak a közvetlen hozzákészülés időszakát tekintjük is, az is mintegy öt éven át folyt. Amikor a helsinki íróasztalra tett komputer elé ültem, szinte egyfolytában vertem a billentyűket, mert amit meg akartam írni, jóformán készen volt a fejemben.

A könyvben nemcsak évek alatt megérlelt gondolataim jelennek meg, hanem nagy „apparátus" támasztja alá a mondanivalót: számos táblázat, ábra, statisztikai adat, irodalmi hivatkozás, idézet, bibliográfia. Szerencsésnek érzem magam, hogy egy egész kis csapat volt a segítségemre. Tagjai magyarországi és amerikai tanítványaim köréből verbuválódtak, ideszámítva nemcsak azokat, akik a szó szűkebb értelmében egyetemi diákjaim voltak, hanem másokat is, olyan fiatalokat, akik gondolataim követőinek tekintették magukat,

* Chakravartyval és Ysanderrel Helsinkiben találkoztunk utoljára. Mindketten alkotóerejük teljében haltak meg.

** Persze, ami ennyire gyorsan elkészült, az csak az *első nyers fogalmazvány* volt. Akárcsak *A hiány* első fogalmazványát, ezt is még több menetben javítottam. Így többek között általam felkért kollégák is elolvasták a szöveget, megjegyzéseket fűztek hozzá, amelyek közül sokat felhasználtam az ismételt revíziók során.

és akikkel már korábban is szakmai és baráti szálak fűztek össze bennünket. Ez a szellemi közelség tette lehetővé, hogy – bárhol tartózkodtam is, Helsinkiben, Budapesten vagy Cambridge-ben – gyorsan és rugalmasan tudták teljesíteni kéréseimet.

Otthonról érkeztek a hírek a rendszer bomlásáról, a szellemi és politikai ellenállás erősödéséről. Ameddig Helsinkiben voltunk, a hazai események hasonló benyomást tettek rám, mint amikor távol a frontvonaltól, messziről hallatszik az ágyúdörgés. Egy-egy telefonbeszélgetés Budapesttel ideig-óráig kizökkentett, s ráébresztett a szocialista rendszer pillanatnyi valóságos állapotára, a kelet-európai rezsimek végvonaglására, a lakosság elkeseredésére, a politika napi harcaira. Ám én tudatosan igyekeztem a gondolataimat kivonni e hatások alól. Ezekben a hónapokban olyan erősen koncentráltam a könyvem megírására, hogy szinte teljesen feloldódtam a feladatban. Eltöltött az a tudat, hogy jól megy a munka, és hogy – bármi történjék is – igazán fontos az, amin dolgozom. Akkor is úgy éreztem, s most, másfél évtized távlatában is így emlékszem vissza: a Helsinkiben töltött néhány hónap volt életem egyik legboldogabb vagy talán *a* legboldogabb korszaka. Mindenkit, aki szereti a mesterségét, legyen az asztalos, szobrász vagy útépítő, sok örömmel tölt az az érzés, hogy sikerült valamit megalkotnia. Szerencsésnek mondhatom magam, hogy sokszor fogott el ez az örömteli állapot – de talán soha sem annyira erősen, felejthetetlenül, mint ott Helsinkiben, 1988 nyarán.

1988 őszén hazatértünk Budapestre. Immár nem a távolból szólt az ágyúdörgés, hanem nagyon is közelről. A könyv felén már túljutottam, de még elég sok munka volt hátra. Ettől kezdve sokkal zaklatottabban folytatódott az írás, előbb Budapesten, majd 1989. első felében Cambridge-ben. 1989. második felében teljesen félretettem *A szocialista rendszert*. Úgy éreztem: meg kell szólalnom a rendszerváltás ügyében. Elérkezettnek láttam az időt arra, hogy gyakorlati gazdaságpolitikai javaslatokat tegyek, ezért megírtam *Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében* című könyvemet (amelyet majd csak *Röpiratként* említek a későbbiekben). Ez a következő fejezet témája lesz. Most csak azért említem meg, mert ekkor szinte párhuzamosan dolgoztam egyfelől a *Röpiraton,* majd annak különböző nyelveken megjelenő kiadásain és változatain, valamint a rendszerváltás feladataival foglalkozó más tanulmányokon és előadásokon, másfelől *A szocialista rendszer* soron következő fejezetein. Vagy pontosabb lenne a „párhuzamos" helyett más szavakkal leírni a helyzetet: izgatottan és türelmetlenül váltogattam ezeket a munkákat, amelyeknek (a Harvardon folytatott tanítással együtt) az időm és a teljesítőképességem szabott határt. Amikor a pillanatnyilag aktuális témákkal foglalkoztam, fájt a szívem, hogy ott vár félbehagyva a nagy összefoglalás. Ám ha visszaültem *A szocialista rendszer* írásához, bántott a lelkiismeret, hogy nem törődöm eleget a napi gazdaságpolitikai problémákkal. Így viaskodva a kétféle elkötelezettséggel, mégiscsak sikerült, hol Budapesten, hol Cambridge-ben napokat vagy heteket, majd 1991 nyarán két egész hónapot kiszakítani a könyv írására. Bíztatónak éreztem, hogy amikor – a pillanat valósága felé forduló figyelmemet és aktivitásomat félretéve – újra meg újra elővettem az addig elkészült szöveget, elég

időállónak, „robusztusnak" éreztem azt, amit addig írtam. 1989 és 1991 között összeomlott a Szovjetunióban és Kelet-Európában a szocialista rendszer. Nagyon sokan, köztük a szakértők nagy része is, úgy érezte: revideálniuk kell azt, amit eddig a témáról mondtak. Megnyugvással állapíthattam meg, hogy a könyv addigra már teljesen kész első felén szinte egy tollvonásnyit sem kellett változtatnom. A leírás és elemzés kiállta ez első történelmi vihar próbáját. A könyv második felét, amely a reformokról szólt, több ponton módosítani kellett és ki kellett egészíteni újabb szakaszokkal. Igaz, az eredeti fogalmazvány is a felemás reformok ellehetetlenülését helyezte kilátásba – ez azonban mégiscsak más, mint amikor ez az esemény (vagyis az „ellehetetlenülés") valóban be is következik.

Végül, 1991-ben, három év után, befejeztem az írást. Noha a szöveget magyarul írtam, nemsokára már készen is volt az angol fordítás. Ez azon kevés munkáim egyike, amely előbb jelent meg angolul és csak valamivel később magyarul.

Az összefoglalás szándéka

Első célom az volt, hogy összefoglaljam saját kutatásaim főbb eredményeit. Évtizedeken át sokféle témával foglalkoztam, új és új kérdésekre próbáltam felelni, szinte végigszáguldottam a közgazdaságtan különböző fejezetein. Ezek az egymástól elkülönülő munkák kölcsönösen kiegészítették egymást, lefedtek egy-egy fontos részterületet. Emellett újra meg újra visszatértem ugyanazokhoz a témákhoz (például a disequilibrium-jelenségekhez), mégpedig – a magam megítélése szerint – egyre kidolgozottabb formában. Talán megkockáztathatnám azt az állítást, hogy a részmunkák sorozatának volt valamilyen „íve". Most olyan elemzési keretet kívántam kidolgozni, amelyben logikusan elrendezhetőek eddigi munkáim egymástól eddig elkülönült részmegállapításai.*

Ugyanakkor nem akartam kizárólag saját tudományos eredményeim áttekintésére korlátozni a munkát. A készülő gondolati szerkezetbe bele akartam építeni mindazokat a megállapításokat és gondolatokat, amit mások dolgoztak ki, de én is fontosnak éreztem. Ami mások eredményeit illeti: nem elmélettörténetet készültem írni, amely kiegyensúlyozottan számol be egymással vitázó, esetleg egymással össze sem férő alternatív álláspontokról. Kizárólag azt akartam az összefoglalásba beleilleszteni, amivel magam is egyetértek. Minden megállapítás és következtetés átment a szűrőmön. Ennyiben tehát a könyv témája a szocialista rendszer – ahogyan azt *a szerző* látja.

* Nemcsak korábbi tudományos munkáimat akartam összefoglalni, hanem a közvetlenül megélt tapasztalatokat is. Aki önéletrajzomban idáig eljutott, azt nem kell arról meggyőznöm: nemcsak könyvekből szerzett ismeretek, de személyes élmények is inspirálták például azt, amit a hatalom centralizációjáról és totalitariánus jellegéről, a hiányjelenségekről, a szocialista eszmébe vetett hit felőrlődéséről és számos más jelenségről írtam.

Amikor *A hiány* című könyvemet közreadtam, már az előszóban is hangsúlyoztam, hogy az nem fogja át a szocializmus politikai gazdaságtanának egészét, hanem annak csak egy részét. Még számszerűen is illusztráltam a figyelmeztetést: ha a szocialista gazdaságot átfogóan bemutató könyvet tekintenénk 100%-nak, akkor *A hiány* annak csak 30%-át tartalmazza. Most eljött az ideje annak, hogy *teljességre* törekedjek, és olyan könyvet írjak, amely a 100% bemutatására vállalkozik. Persze nem abban az értelemben, hogy a mű minden részletre kiterjedjen. Ez nemcsak lehetetlen, de nem is lehet célja a sűrítésre és általánosításra törekvő tudományos munkának.* Legyen az elemzés teljes abban az értelemben, hogy kiemeli a szocialista rendszer valamennyi *lényeges* vonását. A könyvnek tehát tárgyalnia kellett mindazokat a tulajdonságokat, amelyek szükségesek és elégségesek ahhoz, hogy az a politikai-társadalmi-gazdasági organizmus létrejöjjön és működjön, amit szocialista rendszernek nevezünk.

A hiány nem tárgyalta a rendszer politikai struktúráját és ideológiáját. Ezzel szemben *A szocialista rendszer* – a bevezető fejezetek után – éppen ezzel a témával kezdi az elemzést. Többek között abban különbözik az „összehasonlító közgazdaságtan" számos más ismert összefoglaló munkájától, hogy nem a központi tervezésből, de még csak nem is az állami tulajdonból indul ki, hanem a politikai szféra legjellegzetesebb vonásából, a kommunista párt egyeduralmából. Már korábban, *A hiányról* szóló fejezetben beszámoltam arról, hogyan szorította ki annak idején ezt a témát a politikai környezet és az annak hatására működésbe léptetett öncenzúra. Amikor azonban 1983-ban elkezdtem dolgozni az új könyv vázlatán, eldöntöttem magamban, hogy túllépek ezeken a korlátokon. A Harvard-előadásokon 1984-től kezdve belső megszorítások nélkül fejtettem ki mondanivalómat a kommunista párt, a politikai struktúra és a hivatalos ideológia szerepéről. Az 1986-ban a diákok kezébe adott sokszorosított jegyzet – a későbbi nyomtatott szöveghez hasonlóan – a kommunista párt szerepének magyarázatával indítja el a gondolatmenetet. Végre ebben az értelemben is *igazi* politikai gazdaságtant írtam.

Nemcsak a közgazdaság-tudomány és a politológia idevágó, egymással érintkező, egymást átfedő témáit akartam belefoglalni az elemzésbe, hanem a többi társadalomtudományi társdiszciplína, közöttük a szociológia, a szociálpszichológia és a politikai filozófia szempontjait is. Arra törekedtem, hogy a könyv ne csak közgazdasági munkának minősüljön, hanem az összes szakdiszciplínát integráló *társadalomtudományi* műnek.

* *A hiány* előszavában, a szemléltetés céljából, „visszafelé számolva" kalkuláltam. Ha a 600 oldalas könyv jelenti az igazán átfogó elemzés 30%-át, akkor az utóbbi feladat elvégzéséhez 2000 oldalas műre lenne szükség. Ám amikor végül is megírtam a teljességre törekvő könyvet, nagyobb fokú sűrítésre törekedtem. Olyannyira igyekeztem, hogy az átfogó könyv nem 2000, hanem „mindössze" 600 oldal lett. Az átfedés *A hiánnyal* 30%-nál kevesebb. Azokat a gondolatokat, amelyeket *A hiány* részletesen adott elő, a 24 fejezetből álló *A szocialista rendszer* két vagy három fejezetbe tömöríti össze.

A szocialista gazdasággal foglalkozó legtöbb mű *parciális* elemzést végez; a rendszer valamelyik jól körülhatárolható szféráját vagy valamelyik jellegzetes vonását vizsgálja. Amit most célul tűztem ki, az annak a megvilágítása: hogyan tevődik össze a részekből az *egész*. A politika, a gazdaság, a társadalmi viszonyok, az ideológia között szoros kölcsönhatás van, s együttesen alakítják a különböző csoportok és társadalmi szerepkörök magatartási szabályosságait. Szívesen nevezem ezt a megközelítést *rendszerparadigmának*.* E paradigma alkalmazásának hosszú története van, amelynek első nagy alakja Marx volt. Ő is sok parciális tanulmányt írt, de főműve, *A tőke* a kapitalizmust mint rendszert akarta bemutatni. Az foglalkoztatta, hogy kora társadalmának különböző jellegzetes viszonylatai hogyan függnek össze egymással, hogyan determinálják kölcsönösen egymás létét. *A szocialista rendszer* előszava kiemeli, milyen nagy hatással volt gondolkodásomra Marx. (Az előszó keltezése 1991; az az év, amikor éppen kiment a divatból a Marxra történő hivatkozás. Olyanok is egyszeriben leszoktak róla, akik a múltban sűrűn emlegették.) Marx rám gyakorolt hatása elsősorban a rendszerszemlélet alkalmazásában mutatkozott meg.

Az előszóban Marx mellett Schumpeter és Hayek nevét említem meg. Schumpeter *Kapitalizmus, szocializmus és demokrácia (Capitalism, Socialism and Democracy)* vagy Hayek *Út a szolgasághoz* című könyvei a rendszerparadigma példaértékű művei, amelyek ebben a vonatkozásban is nagy befolyást gyakoroltak gondolkodásomra.**

Amikor összefoglaló munkámon dolgoztam, nem elégedhettem meg azzal, hogy egyszerűen „csatlakozom" valamelyik társadalomelméleti iskolához. Aki *A szocialista rendszert* megpróbálná beskatulyázni valamelyik ismert dobozba, zavarba kerülne. Nem nevezhető sem marxista, sem neoklasszikus, sem keynesista, sem hayekista műnek.

Könyvemben nemcsak a konkrét témával, nevezetesen a szocialista rendszerrel kapcsolatos mondanivalómat akartam összefoglalni, hanem e rendszer elemzésével azt is szerettem volna szemléltetni, mi az a megközelítés, az a *tudományos módszertan,* amelynek alkalmazását szorgalmazom.

* A köznyelvben lejáratták a „paradigma" szót azzal, hogy úton-útfélen használják sokféle homályos jelentéssel. A fogalmat Kuhn vezette be a modern tudományelméletbe 1962-ben publikált zseniális kis könyvében – és én az ő értelmezésében használom a kifejezést. Azt a jellegzetes megközelítést, szemléletet, módszertant, apparátust és érvelési módot nevezem paradigmának, amelyet közösen vagy egymáshoz igen hasonlóan alkalmaz a kutatók egy csoportja.

** Az előszó Keynest is azok közé sorolja, akik a legnagyobb szellemi hatással voltak rám. Valóban ez volt a helyzet, ám ő elsősorban a makroökonómia és a disequilibrium problémáinak átgondolásához adott felbecsülhetetlen segítséget. Keynes munkásságát nem hatotta át az a megközelítés, amelyet rendszerparadigmának nevezek, ezért nem említem ezen a helyen.

Könyvem írásakor tartózkodni akartam a *normatív* megközelítéstől. Fel sem tettem azt a kérdést: milyen lenne a „jó társadalom", sem pedig azt, vajon a szocialista vízió, a Marx, Lenin vagy az örököseik által felrajzolt szocialista tervrajz alkalmas-e a „jó társadalom" megvalósítására? Ezeket a kérdéseket nagy ívben elkerültem. *Pozitív* megközelítésre törekedtem. Adva van az országoknak egy csoportja, amelyben már jó ideje egyeduralmat gyakorol a kommunista párt. Az 1980-as évek közepén 26 ország tartozott ehhez a csoporthoz, itt élt a föld lakosságának egyharmada. Azt és csak azt kívántam bemutatni: mi jellemzi a *valóságban* ennek az országcsoportnak a politikai, társadalmi és gazdasági életét – nem pedig azt, hogy milyennek kellene lennie, ha úgy működne, ahogy azt a szocializmus hívei szeretnék.

Nem az volt a könyv célja, hogy „ítélkezzen". Olcsó és kockázatmentes tett lett volna ez, a berlini fal leomlása után. „...ma már szinte ahhoz kell némi merészség – írtam az előszóban –, hogy valaki a tudományos tárgyilagosság hangján írjon a szocialista rendszerről, mellőzve a harsányan elítélő jelzőket".[199]

A tárgyilagos pozitív elemzés szándéka azonban nem zárja ki azt, hogy a szocialista rendszer fő vonásainak leírását áthassák azok az *értékek,* amelyek világképem fundamentumait alkotják. Szememben különlegesen magas a szabadság, az emberi jogok, az emberi méltóság, az egyéni szuverenitás értéke. Bármennyire törekedtem is tárgyilagos fogalmazásra, rendjén lévőnek találtam, hogy súlyosan elítélő szavakkal szóltam ezeknek az értékeknek a megsértéséről.

Saját értékrendem hierarchiájában ugyan egy fokozattal alacsonyabb szinten áll, de még így is magas értékkel bír a gazdasági teljesítmény. Ezt a szokványos közgazdasági kritériumokkal vizsgáltam: hogyan alakul a lakosság jóléte, milyen a növekedés üteme, mennyire gyors a technikai fejlődés, mennyire képes a gazdaság újítások létrehozására és alkalmazására. Végső soron azt a kritériumot alkalmaztam, amit Lenin jelölt ki a szocialista átalakulás kezdetén: a kapitalizmus és a szocializmus versenyében az győz, aki magasabb termelékenységet ér el. A könyv kimutatta, miért elkerülhetetlen – éppen a lenini kritérium alapján – a szocialista rendszer veresége.

Haboztam, hogy melyik elnevezést használjam: szocialista vagy kommunista rendszernek nevezzem-e a könyv tárgyát. A nyugati világ politikai irodalma és köznyelve a „kommunista" szót használta. Ezzel szemben az uralmon lévő kommunista pártok, a marxi szóhasználatot követve, a „kommunizmus" elnevezést fenntartották annak a megvalósíthatatlan utópikus rendnek a számára, melyben ki-ki szükségletei szerint részesül a javakból. A jelent ők maguk a sokkal kevesebbet ígérő „szocializmus" szóval jelölték meg. Amikor a két kifejezés között választottam, abból indultam ki, hogy ha vállalatok, egyesületek, pártok, államok határozhatnak saját nevükről, akkor ez a jog nem tagadható meg egy nagyobb entitástól, a szocialista rendszertől sem. Ha ez a rendszer saját magát szocializmusnak hívja (illetve a vezető gárda annak nevezi az általa irányított rendszert), ám legyen! Semmi okom, hogy valamifé-

le idealizált normatív elképzelés, az „igazi" szocializmus számára rezerváljam ezt a nevet, s megfosszam tőle a 26 ország valóságos világát. Ez a 26 ország alkotja a „létező szocializmust", ezért én is így nevezem őket.

Általános modellek

Az összehasonlító gazdasági rendszertan (comparative economics) rendszerint a Szovjetunió vizsgálatára összpontosítja a figyelmet, leírja az 1917-es forradalom előzményeit, majd az új szovjetrendszer kialakulását, stabilizálódását, fejlődését és bomlását. Ezt azután kiegészíti a csatlósországok fejlődéstörténete. Gyakran elnevezésként is ezt használják: „szovjet típusú gazdaság". Fontos speciális esetként Kínát külön is szokták vizsgálni.

Ennek a megközelítésnek, amely minden egyes országot a maga konkrét egyediségében, más országoktól különböző történelmi fejlődésében kíván megragadni, megvan a maga létjogosultsága, és hozzájárulhat a szocialista rendszer megértéséhez. Összefoglaló munkámban azonban más megközelítést kívántam alkalmazni. Általánosításra törekedtem: tekintsünk el a 26 ország közötti sokféle különbségtől, és „desztilláljuk ki" azt, ami közös bennük. Ha találunk lényeges közös vonásokat, amelyek jellegzetesen megkülönböztetik ezeket az országokat a világ többi részétől, akkor jogos ezek együtteséről mint sajátos külön rendszerről beszélni. Akkor az a feladat, hogy ezeket a lényegbevágó (és *csak* a lényegbevágó) vonásokat emeljük ki.

Általános modell megalkotásakor nem az a cél, hogy minél részletesebb leírást adjunk. Könyvem témájánál maradva, nem törekedtem arra, hogy elmondjam a Szovjetunió, később Kelet-Európa, majd Kína és Vietnam történetét és ezerféle érdekes egyedi jellegzetességét. Ellenkezőleg, csak annyit akartam bemutatni, ami *közös* a szovjet, az albán és a mongol politika és gazdaság működésében. Az általános modell alkotásakor éppen az a „művészet", mennyire sikerül takarékosnak, sőt fösvénynek lenni a fő vonások kiválasztásában.* Minél kevesebb fő vonást – annyit, de csakis annyit, amennyi éppen elég a jellemzéshez!

A szocialista rendszer történetét, az általános tárgyalás keretében, három periódusra osztottam. Az első az átmenet a kapitalizmusból az érett szocializmusba. A Szovjetunióban a mezőgazdaság kollektivizálásával és a belső pártellenzékre végérvényes csapást mérő első nagy perekkel (1936–1938) végződik ez a szakasz. A Szovjetunióban tehát mintegy két évtizedig tartó folyamatról volt szó (tovább, mint a visszaút, az átmenet a szocializmusból a kapitalizmusba). Kelet-Európában, a szovjet katonai megszállás hatására, sokkal rövidebb

* A „fösvény" (angolul: parsimonious) jelzővel arra az elméletszerkesztési elvre utalok, amely az „Occam borotvája" néven ismert gondolatmenetben jelenik meg. (William of Occam vagy Ockham XIV. századi angol filozófus nevéhez kötődik.) Eszerint egy elmélet mindig a lehető legkevesebb feltevésre épüljön, más szóval bánjon fösvény módon a feltevésekkel.

idő alatt ment végbe az első szakasz, mint az elsőként szocialista útra lépő Szovjetunióban.

A második szakaszban fennálló rendszert *klasszikus szocializmusnak* nevezi a könyv. Itt már konszolidált módon érvényesül a rendszer minden fő vonása. Van olyan olvasó, akinek fülét bántja a „klasszikus" jelző. Vagy azért, mert dicsérő hangzást érez ki belőle, holott nem tartalmaz értékítéletet, csupán azt kívánja érzékeltetni, hogy a korábban még forrásban lévő rend immár megszilárdult; együtt áll valamennyi jellegzetes fő vonása. Másoknak érzelmi kötődése van a szocializmus szóhoz, és rosszul esik azt olvasniuk, hogy nagy perek, kivégzések, tömeges száműzetés és börtön jelzi a klasszikus szakasz kezdetét.

A harmadik szakaszban a szocialista országok elmozdulnak a klasszikus állapottól. Az elmozdulásnak, a szocialista rendszer keretein belül maradó *reformnak* különböző irányzatai vannak. Van, ahol „tökéletesíteni" szeretnék, átszervezésekkel és modern számítástechnikával a központi tervezést. Jugoszláviában önigazgatással kísérleteznek. Ott is, majd Magyarországon, s később más szocialista országokban is a piaci mechanizmust kívánják kombinálni a kommunista párt hatalmi monopóliumának és az állami tulajdon dominanciájának a fenntartásával. Mindegyik irányzat társul a politikai represszió némi enyhülésével. A reform kísérőjelensége a rendszer bomlása.

A könyvnek tehát ezzel a hármas periodizálással van egy *történeti* dimenziója. Ez azonban ismét modellszerű: nem egy-egy ország konkrét, egyedi történetét mondja el, hanem a *rendszer* életútját.

A szocialista rendszer kialakulására nagymértékben hatottak Marx, Lenin, Sztálin, Mao Ce-tung és mások gondolatai. A könyv vitába száll például azokkal, akik Marxot felmentenék a szellemi felelősség alól azért, hogy a szocialista rendszer alacsony hatékonysággal működött. Marx nem így akarta volna, csak hát rosszul valósították meg az elgondolásait. Az igazság az, hogy Marx által javasolt társadalomátalakítási program legfontosabb eleme a magántulajdon és a piac felszámolása és felváltása köztulajdonnal és bürokratikus koordinációval. Végső soron a marxi program megvalósítása *miatt* bukott meg a szocializmus – és ezért intellektuális felelősséggel tartozik a történelemnek az, aki ezt a programot megszállott messianizmussal hirdette.

Ám nem csatlakozom azokhoz, akik azt állítják, hogy ami létrejött, az kizárólag az eszmék sugallatára alakult, s *pontosan azt* valósította meg, amit a szocializmus prófétái és vezérei előre megterveztek. Nagy szerepet játszott a spontán, evolutív fejlődés is. *A szocialista rendszerben* kifejtettem azt a gondolatot, hogy a kommunista párt, amikor hatalomra került, hozzákezdett programjának megvalósításához, amely magában foglalta a magántulajdon és a piac felszámolását. Ez úgy hatott, mint egy „genetikai kód", amely elindította és vezérelni kezdte a folyamatot. Ettől kezdve azonban már működni kezdett az intézmények természetes szelekciója is. Kísérleteztek az államépítés és a gazdaságirányítás különböző formáival. Ami nem bizonyult életképesnek az adott viszonyok között, az előbb-utóbb eltűnt, ami pedig jól szolgálta a rendszer működését, az beépült abba. Marx és Engels nem készített részletes tervrajzot, nem írta elő sem a kötelező természetbeni tervmutatószámok rendszerét, sem pedig

azt, hogy minden szervezet személyzeti osztályát össze kell kapcsolni a politikai rendőrséggel. Ez menet közben alakult így, a dolgok logikája hozta létre.

A könyv egyik alapgondolata az, hogy a klasszikus szocialista rendszer különböző elemei között – nem utolsósorban az intézmények természetes kiválasztódása, az evolúciós fejlődés eredményeképpen – affinitás van. Mint a fogaskerekek, jól illeszkednek egymáshoz a zsarnokság gépezetében. A totalitariánus klasszikus szocializmus brutális elnyomást gyakorol – de *koherens* egészet alkot.

Ezt a koherenciát bomlasztják fel a reformfolyamatok. A represszió enyhül, a központosítás lazul. Ez elviselhetőbbé teszi az életet – ugyanakkor aláássa a rendszer fundamentumait. Az „emberarcú szocializmus", a prágai tavasz szép jelszava, csupán vágyálom. Minél inkább emberarcúvá szelídül, annál kevésbé képes működni.

Ha megszűnik a magukat őszintén kommunistának valló emberek vakhite, akkor a rendszer támasz nélkül marad. Ha előrehalad a „politikai reform", s valóban választani lehet ideológiák, hitek, politikai képviseletek között, az emberek többsége *nem* az addig uralkodó rendszert választja.

A szocialista rendszer második fele ezt a gondolatmenetet fejti ki részletesen, sorra véve a különböző reformirányzatokat és rámutatva azokra a zsákutcákra, amelyekbe beletorkolnak.

Elkésett? Túl korai?

A szocialista rendszer magyar kiadása után interjút készített velem Karsai Gábor. Szakszerű és elismerő méltatást írt a könyvről a *Figyelő* című hetilapban. Beszélgetésünk közben megkérdezte: vajon nem késtem-e el ezzel a könyvvel? Megvallom, mélyen érintett ez a legjobb szándékkal feltett kérdés. A cikk így fogalmazott: „Ha Kornainak sikerült volna négy-öt évvel ezelőtt befejeznie, s persze magyarul is kiadatnia könyvét, akkor – a »Hiányhoz« hasonlóan – közgazdasági bestseller lett volna belőle. Olyan könyv, melyet fal a magát műveltnek tekintő értelmiségi, tudományos hivatkozási alapnak tekint a rendszerváltozást akarók akkoriban aktivizálódó tábora." Néhány sorral előbb pedig ez állt: „...kinek van ma ideje egy mégiscsak a múltról szóló, közel 700 oldalas szakkönyv elolvasására?"[200]

A szocialista rendszer előszavában Simon Schamának a francia forradalomról szóló, akkoriban megjelent izgalmas történettudományi munkájából közöltem egy idézetet: „Amikor Csou En-lajtól, a kínai miniszterelnöktől azt kérdezték, hogy mit gondol a francia forradalom jelentőségéről, állítólag azt felelte: »Túl korai azt még megmondani«. Kétszáz év után talán még mindig túl korai (vagy túl késő) ezt megmondani."[201] Eddig a Schama-idézet. Ehhez tettem hozzá az előszóban: „Éppen Schama ironikusan kétértelmű megjegyzéséhez kapcsolódom: túl korán – vagy talán túl későn – van, ha kétszáz év elteltével szól a társadalom kutatója a nagy eseményről. Annyi bizonyos: ennek a könyvnek a szerzője nem kíván várakozni. Vállalom mindazt a veszélyt és hátrányt, amely azzal jár, hogy közel vagyok az eseményekhez."[202]

Korábban nem *tudtam* elkészülni a könyvvel, később nem *akartam*.

Szükségem volt hosszú előkészületre, hiszen rendkívül ambiciózus vállalkozásba fogtam. Újra meg újra neki kellett futnom a szintézis átgondolásának. Annyi összecsapott írás jelent meg az 1990-es évek elején, amelyekben a szerzők sebtiben elmondtak néhány igaz vagy félig igaz tételt a kommunizmusról! Míves munkát akartam kiadni a kezemből, amelyben minden érvelés átgondolt és szigorúan logikus, amelyben pontos minden hivatkozás, s amelyet sok meggyőző adat illusztrál.

Éreztem, hogy sietnem kell. Emlékszem, hogy a Harvard Faculty Clubban ebédvendégem volt egy Budapestről odalátogató szociológus, a demokratikus ellenzék ismert személyisége. Megkérdezte, mivel foglalkozom, s én elmondtam: írom a szocialista rendszerről szóló összefoglaló könyvemet. Nem felejtem el a tekintetét, amellyel rámcsodálkozott. Nem szólt semmit, de azt olvastam ki belőle: „Őrült vagy? Ezzel töltöd az idődet? Most?" Érthető volt a gunyoros nézés. Az imént mondtam el, hogy 1989–1990 után állandóan elvontak a könyv írásától az aktuális feladatok. Ha *akkor* nem vagyok képes önmagamat rákényszeríteni arra, hogy – bármiképpen is villan mások tekintete – mégiscsak megírjam *A szocialista rendszert,* bennem rekedt volna, megíratlanul. Önfegyelemre és belülről fakadó elhivatottságra volt szükség, hogy a könyv végül, az utolsó táblázatot és az utolsó referenciát is beleillesztve, elkészüljön és nyomdába juthasson.

Kár lett volna veszni hagyni ezt a munkát. Igaz, mások, később, majd még írni fognak erről a korszakról. Talán lesznek, akik a Csou En-laj által igényelt több évszázados perspektíva birtokában, nálunk sokkal tárgyilagosabban tudnak majd állást foglalni. Ám ők is a mi írásainkat lesznek kénytelenek forrásmunkaként felhasználni. Mi vagyunk a tanúk. Itt különös jelentősége van, legalábbis Kelet-Európában, az én nemzedékem tanúvallomásának, hiszen mi ott voltunk, megfigyelőként és aktív résztvevőként a kezdettől a befejezésig.

Elismerés Nyugatról és Keletről...

A könyv komoly szakmai visszhangot keltett. Negyvennél több recenzió jelent meg róla, vagy legalábbis ennyi jutott el hozzám. Lefordították német és francia nyelvre, majd megjelent több egykori (vagy még most is) szocialista országban: Bulgáriában, Oroszországban és Vietnamban. Különösen érdekes az utóbbi puszta ténye is. Gondoljuk csak el, hogy olyan országban, amelyben ma is politikai monopóliuma van a kommunista pártnak, megjelenik egy könyv, amely azt tárgyalja: milyen diszfunkcionális következményekkel jár a gazdaságra és a társadalom más szféráira ez a politikai struktúra. Olyan országban, amelyben a hivatalos pártvonal a „reformszocializmus", megjelenik egy könyv, amely e reformfolyamat felemás jellegét húzza alá.*

* Kínában is kezdeményezték a könyv kiadását. A fordítás elkészült, de egyelőre bizonytalan, hogy a kiadó megkapja-e a hivatalos hozzájárulást a könyv megjelentetéséhez.

A recenziók túlnyomó része igen elismerő volt. Kettőt idézek közülük. Alec Nove, az angliai Szovjetunió-kutatás egyes számú (sajnos azóta már elhunyt) mestere ezzel kezdi írását: „Kornai könyve kétségkívül figyelemre méltó teljesítmény. Egyaránt tanulságos olvasmány a keletiek és nyugatiak, a közgazdászok és a politika iránt érdeklődők, a kommunista rendszerek szakértői és a tanulmányaikat most kezdők számára. A mű a tárgy fölényes ismeretéről tanúskodó, jól felépített, a világos kifejtés mintapéldánya. A szerző a »keleti« intézmények működéséről szerzett alapos tudását a releváns közgazdasági elméletek irigylésre méltóan átfogó ismeretével ötvözi."[203] A cikk így fejeződik be: „...a szocialista rendszerek lényegi jellemzőinek és a reformkísérletek feltűnő kudarcának olyan színvonalas leírását és magyarázatát nyújtja, amiért köszönet illeti – és nagy olvasótábor".[204]

Richard Ericson, a New York-i Columbia Egyetem professzora a következőképpen fogalmazott: „Ez valóban monumentális mű, amely összegzi egy egész élet gondolatait. Mesteri munka, tele bölcsességgel és éleslátással."[205]

...és elutasítás, jobbról és balról

Az elismerő bírálatok is tartalmaztak, természetszerűleg, bíráló szakmai megjegyzéseket. Voltak azonban olyan visszhangok is, amelyek ennél sokkal messzebbre mentek és mondanivalómat teljes egészében elvetették. Akárcsak az elismeréseket, az elutasításokat is két példával szemléltetem.

Václav Klaus és Dušán Tříška hosszú recenziót írt a könyvről. Klaus írásuk megfogalmazásakor pénzügyminiszter és saját pártjának vezére volt. Később még tovább ívelt felfelé a pályája, miniszterelnök lett, és jelenleg ő a Cseh Köztársaság elnöke. Tříška a recenzió írásának idején privatizációs miniszter volt.

Könyvemről nem volt egyetlen jó szavuk sem. Legfőbb kifogásuk – s mint hangsúlyozták: nemcsak *A szocialista rendszerrel,* hanem egész munkásságommal szemben – az volt, hogy indokolatlanul eltértem a közgazdasági főáramlat jól bevált fogalmi rendszerétől és módszertanától. Véleményük szerint ez teljesen felesleges volt. A kommunista rend nem mutat egyetlen olyan vonást sem, amit ne lehetne a megszokott módon, az optimalizálási modellek, a konvencionális mikro- és makroökonómia eszköztárával vizsgálni.

A bírálat hangneme különlegesen ingerültté vált, amikor a kommunista pártnak a könyvemben adott elemzését érintették. Szerintük a politikai szféra szerepét már teljes mértékben tisztázta a közösségi választás elmélete, amely általános érvénnyel leszögezte, hogy a politikus a saját hatalmát és anyagi érdekeit maximálisan szolgáló magatartást tanúsít. Ezt legfeljebb a monopólium jól ismert közgazdasági elméletével kell kiegészíteni, a kommunista párt esetére alkalmazva. A kommunista párt, mint minden monopolista, akadályozza a szabad belépést a politikai piacra.

Ha e recenzióra hallgatnának, tüstént feloszlatnák önmagukat az egyetemek politikatudományi intézetei, s a kutatók átképeznék magukat neoklasszikus közgazdászokká.

Nem szoktam recenziókkal vitába szállni. Ráadásul az önéletrajz különösen alkalmatlan keret a szakmai polémiára. Inkább csak egy kérdést – nem is közgazdaság-tudományi, hanem lélektani kérdést – tennék fel. Elgondolkoztató, mi késztethette ezt a két, a hatalom csúcsain álló politikust, akiket bizonyára nyakig elleptek a fontos állami és pártügyek, arra, hogy egy tudományos munkáról aprólékos részletekbe menő, támadóan személyes hangú recenziót írjanak?

A másik éles elutasítás a politikai spektrum másik végéről érkezett, Krausz Tamás magyar történész tollából.* Sokféle kifogása közül talán a legfontosabb az, hogy munkám nélkülözi a tulajdonképpeni történeti megközelítést. Kifogásolta „a konkrét történeti alapoktól megfosztott steril modellek" alkalmazását. Egy másik helyen a következőket állapítja meg: „Történeti szempontból nézve Kornai munkájának legalapvetőbb módszertani fogyatékossága nem technikai jellegű, hanem az, hogy a világgazdaságot nem mint strukturált egységes egészet szemléli, amelyben történetileg kialakult szerkezeti meghatározottságok uralkodnak (mint például a centrum, a félperiféria és a periféria országainak egymáshoz fűződő kapcsolatrendszere, a munkamegosztás szerkezete, a kirekesztettségi és kizsákmányolási viszonyok, az egyenlőtlen csere és az egyenlőtlen politikai-uralmi viszonyok stb.)." Nem tudok ellenállni annak, hogy még egy idézetet ne közöljek:[206] „A »jó« és a »rossz« birodalma úgy jelenik meg a műben, mint két alapelv harca a világban: egyfelől a gazdasági racionalitás, a tiszta piaci logika, másfelől az irracionális állami kizsákmányolás."**

Klaus és Tříška szemében könyvemnek az a baja, hogy nem ragaszkodik teljes lojalitással a neoklasszikus főáramlat gondolatvilágához és apparátusához. Krausz szemében viszont én vagyok (idézem) „a liberális közgazdaságtan magyarországi korifeusa".[207]

Nem lehet egyszerre mindenkinek tetszeni. Akinek saját szellemi profilja, élesen megfogalmazott saját álláspontja van, annak számítania kell arra, hogy munkája nem vált ki osztatlan egyetértést és elismerést. Nem meglepő, hanem teljes mértékben érthető – és számomra inkább megnyugtató, mintsem elszomorító –, hogy *A szocialista rendszer* nem tetszett sem Václav Klausnak, sem Krausz Tamásnak.

* Nem ennek a könyvnek a hivatása Krausz Tamás munkásságát elhelyezni a radikális szocialista szellemi csoportosulások körén belül. Csak annyit jeleznék, hogy a könyvemmel kapcsolatos nézeteiben sok rokonságot találtam a nyugati szóhasználattal „új baloldalnak" nevezett irányzat eszméivel.

** Többször végigböngésztem saját könyvemet, hogy megtaláljam: hol esik szó az állam irracionalitásáról és kizsákmányoló jellegéről. Nem sikerült rábukkannom.

1988 vége felé értesítettek, hogy rövidesen megkapom a „Szocialista Magyarországért" elnevezésű kitüntetést. Különösen bizarrnak éreztem, hogy miközben buzgón írom a szocialista rendszert elutasító könyvemet – a „Szocialista Magyarországért"-érdemrenddel tüntessenek ki.

Felhívtam az Akadémia egyik vezetőjét, és közöltem, hogy a kitüntetést nem akarom elfogadni. Szerencsésebb megoldás lenne, ha interveniálnának, és még menet közben leállítanák az akciót. Vitatkoztunk. Ő azzal érvelt: akkor miért fogadtam el az Állami Díjat? Azt feleltem, hogy azért, mert abban a tudomány világának elismerését láttam. Ezt a mostani kitüntetést viszont a kormány kívánja adni, mégpedig nyilvánvalóan politikai céllal. Álláspontomat sietve megírtam levélben is az Akadémia több vezetőjének.

Intervencióm nem járt sikerrel; az Akadémia vezetése nem tudta vagy nem akarta leállítani a kitüntetési folyamatot. Most már az Elnöki Tanács elnökétől, akadémiai tagtársamtól, Straub F. Brunótól kaptam az értesítést, hogy jöjjek átvenni a kitüntetést. A hír a *Magyar Közlönyben* is megjelent. Levélben fordultam az Elnöki Tanács elnökéhez: „Tisztelettel bejelentem, hogy a kitüntetést nem fogadom el. A kitüntetésnek politikai jellege és politikai látszata van. A kormányzat programjával, általános és gazdasági politikájával nem értek egyet. Több évtizede tartózkodom attól, hogy ellenzéki jellegű megmozdulások formájában fejezzem ki elhatárolódásomat. Nem kevésbé tartózkodni szeretnék azonban attól is, hogy az ellenkezőjét tegyem: kormánykitüntetés elfogadásával akár csak hallgatólagosan is egyetértést juttassak kifejezésre."[208]

A „Szocialista Magyarországért"-kitüntetés elhárításával és a munkásságomat összefoglaló könyv megírásával köszöntem el életem meghatározó élményétől, a szocialista rendszertől.

19. fejezet

SORSFORDULÓ
1989–1992

RÖPIRAT

1989. november 10-én kezdték el bontani a berlini falat. Sokszor tették fel nekem a kérdést: számítottam-e arra, hogy ez megtörténhet? Vagy másképpen fogalmazva a kérdést: előre megjósoltam-e, hogy a szovjet és kelet-európai szocialista rendszer össze fog omlani?

1989 novemberében került a könyvesboltokba az *Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében* című könyvem. Talán hatásos lenne, ha azt felelném: egy könyv nem készül el napok alatt. Íme, a bizonysága annak, hogy számítottam az összeomlásra, mégpedig jóval annak bekövetkezése előtt.

A valóságos történet azonban ennél sokkal bonyolultabb. Igyekszem híven elmondani.

A predikció korlátai

Előre láttam-e a rendszer összeomlását? Igen és nem.

Igen. A szocialista rendszer sok száz oldalon át igazolja azt a tételt, hogy a belső reformok nem képesek megmenteni a rendszert, hanem ellenkezőleg, aláássák annak alapjait. Minél inkább enyhül az elnyomás, minél inkább fellazul a bürokratikusan kikényszerített fegyelem, annál inkább ellehetetlenülnek a régi hatalmi viszonyok.

Nem. Könyvem, s bármely egyéb tudományos igényű munka, amely a szocialista rendszert vizsgálta, semmit sem mondott – nem is mondhatott – arról, hogy *mikor* következik be a vég.

Itt egy fontos tudományfilozófiai problémához értünk, amit ezen a helyen legfeljebb pár mondat erejéig érinthetek. Einstein relativitáselméletét tesztelhették többek között oly módon is, hogy levezethető volt belőle egy predikció: hogyan görbíti el a Nap a csillagok sugárzását. Az elmélet állítását ellenőrizhették és igazolták a csillagászok az 1919. május 29-i napfogyatkozás alkalmából.[209] Az egész világ ünnepelte Einsteint, amikor a jóslat hajszálpontosan bevált. Csakhogy a csillagok járása összehasonlíthatatlanul egyszerűbb szabályok szerint megy végbe, mint az emberek százmillióiból álló társadalom történelmi mozgása. Elfogadhatatlan intellektuális arroganciát tanúsítana az a társadalomtudós, aki azt állítaná magáról, hogy *tudományos elmélet alapján* képes előre megmondani: hol és mikor fog kitörni egy forradalom vagy egy háború.

Igen. A szocialista rendszer életét belülről jól ismerő emberek 1986-tól, 1987-től kezdve érzékelték, hogy szaporodnak a bomlás jelei. Nem annyira a gazdasági bajok utaltak válságra, hiszen volt a szovjet gazdaság ennél sokkal rosszabb helyzetben, például amikor Hitler csapatai lerohanták az ország nyugati részét. Fontosabb jel volt az emberek, s különösen a politikai-gazdasági-katonai elit növekvő kiábrándulása a régi rendből.*

Ahogy közeledtünk a berlini fal leomlásának nagy eseményéhez, amelyet a közmegállapodás utólag az új történelmi korszak kezdő napjának tekint, már kibontakoztak olyan folyamatok, amely a régi rezsim végét jelezték: a lengyel parlamenti választás ügyében folytatott megbeszélések a hatalmon lévők és az ellenzék között, majd a magyar kerekasztal-tárgyalások.

A nagy összeomlás szempontjából egyébként nem az volt a legfontosabb, mi történik Magyarországon vagy Lengyelországban, bár persze ez is szerepet játszott a rendszer szétmállasztásában. Az volt a perdöntő eseménysorozat, ami a Szovjetunióban ment végbe. Noha a 1980-as évek második felében bevezetett reformok nem érték el azt, amit Gorbacsov, a változások irányítója remélt, nem vezettek a szocializmus megújításához, a Szovjetunió megerősödéséhez, hatásuk mégis világtörténelmi jelentőségűnek bizonyult. Szabadabbá vált a légkör, „felpuhult" a rendszer, s ezzel együtt alapvető fordulat következett be a szovjet külpolitikában és katonai doktrínában. Korábban Magyarországra, Csehszlovákiába, sőt még Afganisztánba is kivezényelték a szovjet tankokat. Már néhány évvel a birodalom végső összeroppanása előtt úgy tűnt, hogy ezt nem lesznek képesek még egyszer megtenni, sem a határaikon kívül, sem azokon belül. Ez „megérzés" volt, és nem az összeomlás tudományos alapon kidolgozott, egzakt predikciója. Az ilyesféle előrelátáshoz persze szükség van a rendszer alapos ismeretére, mert enélkül lehetetlen értékelni a különböző megfigyelések jelentését, ám kell hozzá nagy adag intuíció is. Magamat is azok közé sorolom, akik sejtették, hogy megyünk, sőt rohanunk a válság felé.

És még egyszer *nem*. Miközben érzékeltük az események sebességét, tulajdonképpen senki sem volt képes előre látni azok hihetetlen felgyorsulását. Utólag könnyű okosnak lenni, s akár matematikai modellel is ábrázolni. Az ún. káoszelmélet írja le az olyan bonyolult rendszereket, amelyek bizonyos paraméterállásban meglehetősen stabilnak látszanak, de elég kis számú paraméter aránylag kis változása, s a rendszer teljesen kibillen egyensúlyából. Ez történt.

Mindenki csak találgathatott. Talán léteznek kommunizmus-szakértők, akik írásaikkal, elmondott szavaikkal igazolni tudják: ők hónapra pontosan előre megjósolták a bukást. Ez semmit sem bizonyít azzal kapcsolatban, vajon egy ilyen egyszeri, a világtörténelemben sohasem látott esemény mikor és

* Volt, aki emlékezett Lenin (1974 [1920], 66. p.) szavaira: „a forradalomhoz nem elegendő az, hogy a kizsákmányolt tömegek belátják, hogy a régi módon lehetetlen tovább élniük, és változást követelnek; a forradalomhoz az is szükséges, hogy kizsákmányolók ne tudjanak élni és kormányozni a régi módon."

mennyire pontosan jósolható meg. Végeredményben a milliomod valószínűségű lottójátékokban is többnyire akad telitalálat.

Az események felgyorsulása – nem restellem bevallani – felülmúlta a legvakmerőbb álmaimat is.

Elhatározások a Business School kertjében és a Gellérthegyen

Igyekeztem intellektuálisan felkészülni arra, hogy mélyreható változások következhetnek be. Könyveket szereztem be, amelyek a latin-amerikai katonai diktatúrák helyébe lépő demokráciák kezdeti tapasztalatairól szóltak. Újra kézbe vettem a makroökonómiai tankönyveket, hogy felfrissítsem ismereteimet. Beszélgettem történészekkel és arról faggattam őket: hogyan ment végbe a nagy birodalmak bomlása és összeomlása.*

Többször is eszmecserét folytattam a radikális átalakulás eshetőségeiről Harvard egyetemi tanártársammal, Jeffrey Sachsszal. Ő és felesége, a cseh származású Sonia jó barátaink voltak. Cambridge-be érkezésünkkor segítettek a beilleszkedésben, körülvittek Bostonban. Sachs nagy nevet szerzett magának, amikor az ő tanácsai alapján fékezték meg a vágtázó inflációt Bolíviában. Ez járhatott Lech Wałesa és közgazdász-tanácsadói fejében, amikor az akkor még a kommunista rezsim által üldözött Szolidaritás meghívta gazdasági tanácsadónak. Sachs ez idő tájt kezdett élénken érdeklődni Kelet-Európa, én pedig a makroökonómiai stabilizáció iránt. Volt hát miről beszélgetnünk.

A szakmai felkészülésnél is fontosabb volt azt átgondolni: milyen magatartást tanúsítsak, ha politikai fordulat következik be. A 7. fejezet végén írtam arról, hogy milyen „életstratégiát" tűztem magam elé 1956 után. Joggal mondhatom az 1989-es évhez érve: nem túl jelentős következetlenségektől eltekintve, aszerint tevékenykedtem, ahogyan azt akkor megszabtam magamnak. Most azonban új korszak kezdődik.

Eddig olyan politikai rezsim alatt éltem, amellyel szemben álltam, racionális elmével, morális alapon és érzelmileg egyaránt. Most azonban remény van arra, hogy demokrácia születik, olyan politikai és gazdasági rend, amelyet elfogadhatónak tartok. Indokolt és időszerű tehát annak átgondolása, milyen legyen jövendő „életstratégiám". Hajtsak-e végre valamilyen lényeges pályamódosítást?

Nem szeretek rögtönözni. Ha rákényszerülök, nem mindig sikerül elsőre a jó döntés. Viszont képes vagyok jó előre átgondolni, milyen helyzetek adódhatnak, s szeretem előre kijelölni magamnak a választás általános kritériumait, amelyek alapján a konkrét döntést meghozhatom.

* Emlékszem egy beszélgetésre, amikor 1987 táján egy baráti társaságban, két kitűnő magyar történész jelenlétében feltettem ezt a kérdést. Csodálkozva néztek rám. Noha aktívan politizáló emberek voltak, ezen az analógián nem gondolkoztak el korábban.

Zsuzsával egyik kedves sétahelyünk volt Cambridge-ben a folyó túlsó partján lévő Harvard Business School parkja. 1989. kora tavaszán ott sétálgatva újra meg újra elővettük ezeket a dilemmákat. Budapestről érkeztek az otthoni életet – és a mi lelkünket is – felkavaró események hírei. Március 22.: megalakult az Ellenzéki Kerekasztal. Június 10: megállapodás az MSZMP-vel a háromoldalú tárgyalások megkezdéséről, amelyen a hatalmon lévő párt, a politikai ellenzék és „harmadik oldalként" a nem kormányzati szervezetek képviselői vettek részt. Majd a leginkább megrázó esemény, amit akkor csak villanásnyi időre, az amerikai televízió képernyőjén láthattunk, június 16.: Nagy Imrének és mártírtársainak, közöttük az én emlékeimben tovább élő Gimes Miklósnak az újratemetése.

A tanév végeztével hazajöttünk. Most már szinte naponként zúdultak ránk a fontos hírek. Csak egyet említek. Augusztus 1.: a magyar kormány a nyugati határon feloldja a zárt határsávot. Kezdenek nagy számban átáramlani a magyar–osztrák határon azok a keletnémetek, akik korábban nem léphették át saját országukban a nyugatnémet határt, s Magyarországon át szerettek volna eljutni Nyugatra. Mind nagyobb számban özönlöttek országunkba, sokan már hetek óta vesztegeltek itt, amikor végül a magyar kormány eljutott a nagy elhatározásig: megnyitja a vasfüggönyt, és átengedi a keletnémeteket.

Budapesten a Gellérthegy oldala volt az egyik kedvenc sétahelyünk. Nehéz érzelmi és etikai dilemmákkal kellett szembenézni – ezekről később még többször szó lesz. Itt, az egyik sétán már eljutottunk oda, hogy közösen megfogalmazódtak bennünk a legfontosabb elhatározások, amelyek természetesen aktív közszereplőként elsősorban engem érintettek.

A legfontosabb döntés: nem hajtok végre lényeges pályamódosítást. A „politikus vagy tudományos kutató" választásban eddig, 32 éven át az utóbbi szerepkört választottam, és megmaradok emellett a továbbiakban is.

1956-ban szakítottam a kommunista párttal, és 32 éven át nem csatlakoztam semmilyen mozgalomhoz. Kitartok továbbra is emellett. Nem lépek be egyik most alakuló pártba sem, nem csatlakozom semelyik mozgalomhoz.

Gazdaságpolitikai felfogásom, politikai eszméim, értékrendem, világnézetem kiforrott. Nincs okom, hogy ezeken változtassak; hű akarok maradni eddigi álláspontomhoz.

A korábbi pálya folytatását elsősorban az *elvek* diktálták, nem pedig valamiféle makacskodás, a változtatásra való képtelenség. Korábban is írtam erről, de most, a sorsforduló időszakában hozott elhatározásaimról szólva meg kell ismételnem, mert ez életem egyik vezérlő gondolata: saját ítéleteimben, akár önmagamról, akár másokról alkotok is véleményt, külön értéke van a *következetességnek*. Előadódhat olyan helyzet, amikor a legmagasabb erkölcsi próbát is kiálló emberek úgy érzik, meg kell változtatniok az élet alapkérdéseiről kialakított véleményüket, értékrendjüket. Ám viszolygok attól, amikor emberek a hatalom vagy a pénz igézetében könnyedén cserélgetik a világnézetüket.

Egyetlen lényeges változtatást igényel az a fordulat, hogy egypártrendszer helyett szabad választásokon és többpártrendszeren alapuló parlamenti demokrácia felé haladunk: nyitva kell állnom arra, hogy javaslataimmal segít-

sem az ország gazdasági talpra állását és a piacgazdaság felé való átmenetet. Eddig csak a pozitív tudományos munkára koncentráltam. Mostantól kezdve kapjon kellő hangsúlyt a normatív megközelítés, a gazdaságpolitikai feladatok átgondolása is.

Hogyan készült a Röpirat?

1989. augusztusának elején meghívást kaptam: mondjam el gondolataimat az ország előtt álló gazdasági feladatokról. Az előadásra a Kopint (Konjunktúra- és Piackutató Intézet) nagy tanácsterme zsúfolásig megtelt. A hallgatóság soraiban ott volt az akkor formálódó vagy egy ideje már működő, a fennálló rezsim ellenzékét képező pártok és politikai mozgalmak több vezetője és közgazdasági szakértője, s számos tudományos kutató, akik közül jó páran később vezető politikai funkciókba kerültek.

Hónapok óta gondolkodtam már az előadás témáján. Megpróbáltam nyomon követni, milyen elgondolások alakultak ki a szakemberek körében és a most alakuló új pártokban, milyen gazdasági elképzeléseket foglaltak programjukba.

Az előadásra alaposan felkészültem. Mindazonáltal rendkívül feszült lelkiállapotban, izgatottan mentem el, bár ez a rendezvényen nem látszott rajtam és nem hallatszott ki a hangomból. A hallgatóság soraiban sokan voltak, akik ezekben a hetekben egyik megbeszélésről rohantak át a másikra, s előadásom számukra feltehetően egy volt a sok közül. Ezzel szemben én rendkívüli eseményként éltem át. Harminchárom évvel ezelőtt, 1956 nyarán ifjú reformerként terjesztettem elő a Közgazdaságtudományi Intézetben átfogó javaslataimat. Néhány héttel később Nagy Imre legközelebbi munkatársainak megbízásából a forradalmi kormány parlamenti bemutatkozásához a soha el nem készült, el nem mondott gazdasági programot készítettem. Azóta nem álltam elő átfogó programjavaslattal. Személyes pályafutásomban ez az előadás új szakaszt nyitott meg, én pedig mély belső megrendüléssel éltem át a pillanatot.

Egyórás előadásomat élénk vita követte, egyetértő és vitatkozó felszólalások, kérdések és feleletek hangzottak el.

Két nap múlva iszonyúan fájdalmas görcs állt belém, a hátam alsó részén. Az a baj kapott el, amit Magyarországon „lumbágónak" szoktak nevezni. A német kifejezés találó: ott „Hexenschussnak", boszorkánylövésnek hívják. Ilyenkor a beteg azt érzi, hogy még egy milliméternyit sem tud mozdulni. Nagy nehezen elvánszorogtam az ágyig – s ettől kezdve mintegy tíz hetet töltöttem ott, fekvésre ítélve. Megállapították, hogy a csigolyáim közé becsípődött egy ideg, s ez okozza ezt a rettentő, később is csak lassan enyhülő fájdalmat. Sokféle kezelést kaptam: injekciókat, erős gyógyszereket, később gyógytorna és úszás segítette fellazítani a görcsöt.

Az időben előreugorva megemlítem: 1990-ben felkerestem New Yorkban John Sarno professzort, aki – némiképpen a reumatológusok főáramlatán (abban a szakmában is van főáramlat!) kívül helyezkedve – elméletet dolgozott ki

arról, hogyan vezethet lelki feszültség, stresszes állapot a mozgásszervek görcseihez és más rendellenességeihez. Hasznos tanácsokat kaptam tőle a hasonló problémák megelőzésére. Önkuruzslóként megállapíthatom: velem bizonyára ismét ez történt 1989 nyarán. A szó szoros értelmében belebetegedtem annak a nagy felelősségnek az átélésébe, hogy most hozzá tudok – belső diktátum alapján úgy éreztem: hozzá *kell* – szólnom az ország talpra állításának programjához. Ha más érv nem is szólna ellene, ez a tapasztalat szinte egymagában is nyomós érv a politikusi szerepkör elvállalása ellen. Mi lenne, ha egy politikus minden fontos szereplésébe belebetegedne?

Amint a fájdalom némileg elviselhetőbbé vált, munkához akartam látni. Előbb cikket készültem írni az előadásomból, de ahogy a fogalmazáshoz hozzákezdtem, hamarosan kiderült: nem cikk, hanem könyv lesz belőle. Minden tanulmányomat és könyvemet saját kezűleg írtam és írom, korábban írógépet, később komputert használva. Most nem volt választásom, számomra igen szokatlan módon, diktálnom kellett a szöveget. Munkatársaim végezték el azt a nehéz feladatot, hogy az ágyban fekve diktált szavakból nyomdakész írott szöveg váljék. Hetekig tartott a munka.

Szívet melengető érzés visszagondolnom azokra a szeretetteljes és segítőkész gesztusokra, amelyek akkor körülvettek. Kedves orvos-barátom, dr. Bálint Géza sokszor eljött betegágyamhoz, és személyesen viselte a gondomat. Amikor már lábadozni kezdtem, gyógytornász-barátunk, Draskóczy Eszter látott munkához. Ha feleségemnek el kellett mennie, s én – a betegség kezdetén – még nem maradhattam felügyelet nélkül, mindig segítségre kész sógornőm, Dicker Mariann vagy valamelyik barátunk volt mellettem. Sorra jöttek látogatók, s ahogy haladt előre a kézirat, többeknek odaadtam véleményezésre. Egyik-másik politikai csoportosulás közgazdászai is eljöttek konzultációra. Megjelentek az újságírók. Emlékszem, amikor a felejthetetlen Bossányi Kati, akit akkor láttam először, fesztelen természetességgel odaült az ágyam szélére, mikrofont tartva elém, s úgy készített velem egy hosszú interjút.

A betegágyban töltött hatodik hét végén, október 11-én elkészült a *Röpirat*. Soha olyan energikus és emberséges szerkesztőm nem volt, mint Erényi Ágnes, aki a könyvet gondozásba vette, s elérte – valóságos csoda az akkori viszonyok között! –, hogy november közepén már kapható legyen a könyvesboltokban.

Az első reakciók

Szinte napokkal a megjelenés után megjelentek az első írások a könyvről a magyar sajtóban, napi- és hetilapokban, folyóiratokban. Tamás Gáspár Miklós ezzel a címmel írt egy kis méltató írást: *A Kornai-bomba*. Igen, noha már sokfelé ágazó vita folyt szóban és írásban a gazdasági válság kezeléséről és a jövendő átalakulásról, a *Röpirat* valóban bombaként robbant bele a diskurzusba.

Egyik kezelőorvosom, a hátam tapogatása és az injekció beadása közötti pillanatokban megjegyezte: „Most már a csapból is Kornai folyik." Néhány hét leforgása alatt legalább ötven írás jelent meg a könyvemhez kapcsolódva.

Mindenféle hang hallatszott. Sokan igen lelkesen helyeseltek. Mások „egyfelől-másfelől"-álláspontot fejtettek ki. Ám akadt a javaslataimmal élesen szemben álló vélemény is. A kifogásokat többnyire érvelve, kulturált formában adták elő, de napvilágot látott durva, személyeskedő hangú írás is. Itt újra szembekerültem, nem is egy írásban azzal a „vitatechnikával", amelyről egy korábbi fejezetben már szó volt: „Vedd elő vitapartnered mondanivalóját, lényeges pontokon tekerj egyet rajta, ragadd ki az összefüggéséből – és utána *ezzel* az állítással vitatkozz!"

A könyv „bestseller" lett ezekben a napokban, többször is utánnyomták. Körülbelül három hónapig tartott, valóságos crescendóval a vita. Azután elcsendesedett. A sajtó és a közvélemény más vitatémákat vett elő.

Már 1989 szeptemberében, a tanév kezdetére vissza kellett volna utaznom Amerikába, de betegségem miatt ezt nem tehettem meg. Csak a naptári év vége felé utaztunk Cambridge-be, s már a távolból figyeltük a vita lecsendesülését. Közben készült a könyv angol szövege.

Az angol nyelvű könyv más címet kapott: *Az út a szabad gazdasághoz. Elmozdulás egy szocialista rendszertől: a magyar példa (The Road to a Free Economy. Shifting from a Socialist System: The Example of Hungary).* A főcím Hayek klasszikus könyvének címét – *Út a szolgasághoz* – idézte az olvasó emlékezetébe. Az amerikai kiadás címe és előszava felhívta az olvasó figyelmét, hogy a könyv konkrét ajánlásai Magyarországnak szólnak ugyan, de a szerző arra törekszik, hogy üzeneteiből általános tanulságokat is le lehessen vonni más országok gazdasági átalakulására vonatkozóan. Az angol nyelvű kiadást sorra követte a többi. A megjelenés sorrendjében: orosz (háromszor jelent meg, három különböző kiadónál), cseh, szlovák, francia, olasz, spanyol, lengyel, ukrán, észt, japán, szerb, tamil, szingaléz (ez utóbbi két nyelvet Srí Lankán használják), kínai (előbb a Kínai Népköztársaságban, majd egy másik kiadó gondozásában Tajvanban) és végül vietnami nyelven.*

Erős és gyors visszhangot keltett a könyv mindenütt, ahol csak megjelent. A nagy világlapok is írtak róla, a *New York Timestól* a *Le Monde-ig,* a *Neue Zürcher Zeitungig* és a *Financial Timesig.*[210] A külföldi fogadtatás megoszlott, akárcsak Magyarországon; a lelkes elismeréstől a félig dicsérő, félig fenntartásokat hangoztató állásfoglaláson át a mérges visszautasításig mindenféle megtalálható közöttük. Főleg azoknak nem tetszett, akik kapitalizmus helyett szívesen láttak volna az egykori szocialista régióban egy nem kommunista, de nem is kapitalista rendszert.

Az angol nyelvű kiadás céljaira revideáltam az eredeti magyar szöveget. Beiktattam néhány javítást és kiegészítést, a magyar könyvhöz kapott észrevételek figyelembevételével. A változtatásokat Magyarországon is közzétettem a *Közgazdasági Szemlében.*[211] Minden további idegen nyelvű kiadás már a javított angol kiadást vette alapul.

* Összesen tehát 17 nyelven jelent meg a könyv. Ismereteim szerint magyar szerző által írott társadalomtudományi munkák közül ezt fordították le a legtöbb idegen nyelvre.

Ekkoriban több, a *Röpirathoz* szorosan kapcsolódó előadást tartottam, annak mondanivalóját egyik-másik ponton részletesebben kifejtve, esetleg kiegészítve, és ezeket folyóiratban is közöltem.

1990-ben engem kértek fel a Jan Tinbergen tiszteletére Hollandiában rendezett éves előadásra. Abban a szerencsében részesültem, hogy még egyszer láthattam, megfáradt testi, de változatlanul friss szellemi állapotban Tinbergen professzort, pályám kezdetének egyik mentorát. Az előadás keretét arra használtam fel, hogy a privatizálás elveiről fejtsem ki az álláspontomat.[212]

Az Amerikai Közgazdasági Társaság abban a nagy megtiszteltetésben részesített, hogy meghívott az 1992. évi kongresszus kiemelt előadásának, az Ely Lecture-nek a megtartására. Itt az állam szerepéről beszéltem a posztszocialista átmenet idején.[213] Ebben az előadásban hangzott el az a mondat, amiért azóta is sok támadás ért, ám változatlanul indokoltnak tartom: a szocialista rendszer koraszülött jóléti államot hozott létre.

Stockholmban a nagy svéd közgazdász, Gunnar Myrdal tiszteletére tartanak évenként előadást. Az 1992-es Myrdal Lecture-re engem hívtak meg. A pénzügyi fegyelem megszigorításáról és a költségvetési korlát megkeményítéséről beszéltem.[214]

Amikor az alábbiakban a *Röpirat* mondanivalójával foglalkozom, akkor ezeknek az előadásoknak a tartalmát is idesorolom. Ezért is jelöltem meg a fejezet címében 1992-et záróévként.

A továbbiakban röviden összefoglalom a könyv és a hozzá csatlakozó előadások legfontosabb javaslatait, hozzáfűzve néhány – a könyv megjelenését közvetlenül követő – reakciót. Ezt kiegészíti majd az az értékelés, amelyet mai szemmel fogalmazok meg.

Elég volt a szimulációból!

A *Röpirat* éles kritikával szólt a reformszocializmus legutolsó fázisában a tulajdonviszonyokkal kapcsolatban felvetődött fából vaskarika elgondolásokról. Legyen tőkepiac igazi magántőke nélkül; az egyik állami vállalat kereszttulajdonlással válhasson a másik állami vállalat résztulajdonosává, és vice versa; legyenek kinevezett állami bürokraták által irányított „holdingok", amelyek úgy viselkednek, mintha tulajdonosok lennének; legyen a jugoszláviaihoz hasonló vállalati önigazgatás, és így tovább. A könyv ingerülten kifakadt: „...elég volt a szimulációból. Most már sok minden szimulációjával megpróbálkoztunk. Azzal, hogy az állami vállalat szimulálja a profitmaximalizáló vállalat viselkedését. A »szerkezetátalakító« bürokratikus iparpolitika szimulálja a versenyt. Az Árhivatal szimulálja a piaci ármeghatározást. Most ehhez még hozzáadódik a szimulált részvénytársaság, a szimulált tőkepiac és a szimulált tőzsde. Nézetem szerint ez csak amolyan plasztik Wall Street! Ez nem valóságos bank, nem valóságos részvénytársaság, nem valóságos tőzsde. Ez csak sajátságos Capitaly-játék. Sajátságos, mert nem gyerekek játszanak játékpénzzel, hanem felnőtt hivatalnokok az állam pénzével."[215]

Ez volt az a bírálat, amelyre felszisszentek azok a magyar közgazdászok, akik a gazdasági és pártelit felvilágosult, változtatásra leginkább hajlamos embereivel szorosan együttműködve megpróbáltak araszolva előrelépegetni a szocialista gazdaság megreformálásában. Aktív résztvevői, alakítói – és egyúttal főideológusai – voltak ennek a folyamatnak. Egy korábbi fejezetben már részletesen szóltam arról, hogyan értékelem tevékenységüket, s hogyan viszonyult ez a csoport az én munkásságomhoz. Most a *Röpirat* korabeli visszhangját 15 év távlatából újraolvasva megállapíthattam: a vezető „reformközgazdászok" utasították vissza a leghatározottabban – némelyek közülük értelmiségi vitához méltatlan, durva és személyeskedő hangnemben – javaslataimat.

Szegvári Iván a következőket írta: „Kornai könyve hazai közgazdászberkekben eddig meghökkenést, erős ellenérzést és intellektuális emésztési zavarokat váltott ki. A zavart elsősorban az okozza, hogy Kornai a magyar reform-közgazdaságtan számos axiómáját kérdőjelezte meg. Ez pedig visszamenőleg és a jövőt illetően is roppant kényelmetlen. Visszamenőleg azért, mert szembenézésre kényszerít azzal az intellektuálisan túl kényelmes reformer beállítódással, hogy az igazság, vagyis az igazi reform tartalma ismert, s ezt »csak« a politika, az államigazgatás, illetve általában a reform belső és külső erői szabotálják el..."[216] Semjén András szociálpszichológiai jelenséget látott a haragos reakcióban: a közgazdász-társadalom kognitív disszonanciájának redukcióját. Kornai könyve – írta Semjén – „kimondja, hogy a király meztelen, hogy hiába öltöztetjük az állami tulajdont akármilyen maskarába, az attól továbbra sem fog magántulajdonként viselkedni. Nem volt tehát elég a szocpégét* elfelejtenünk, de mára az ennek ellenhatására kialakult reform-közgazdasági gondolkodásunk számos »vívmányáról« is kiderült, hogy nem egyéb felesleges ballasztnál, amitől mielőbb meg kell szabadulnunk!"[217]

Ha rangsorolni akarnám a könyvben meghirdetett üzeneteket, akkor a legfontosabbnak ezt minősíteném: ideje abbahagyni a szocialista rendszer toldozgatását. Nincsen harmadik út. Ezt az állásfoglalást teljes határozottsággal megteszi a magyar szöveg. Az angol nyelvű kiadásban további nyomatékot akartam adni az üzenetnek a cím megfogalmazásával. Szántszándékkal határozott névelő szerepel a címben: *The* (és nem *A*) *Road*... Már az első szóval világossá akartam tenni: szerintem nincsen harmadik út. Amikor ezek az országok szakítanak a szocialista rendszerrel, arra az útra kell lépniük, amely a kapitalista rendszerhez vezet.**

* Az ifjabb nemzedék felvilágosítására: a „szocializmus politikai gazdaságtanát", ahogy azt korábban hivatalosan oktatták.

** 1991-ben rendkívüli megtiszteltetésben részesültem: meghívtak , hogy tartsam meg a Tanner Lecture-t Stanfordban. A Tanner Lecture korábbi előadói között volt Raymond Aron, Kenneth Arrow, Saul Bellow, Joszif Brodszkij, Michel Foucault, Jürgen Habermas, Václav Havel, Robert Nozick, Karl Popper, John Rawls, Robert Rorty és Helmut Schmidt. *Piaci szocializmus újragondolva (Market Socialism Revisited)* volt az előadásom címe. Itt részletesebben fejthettem ki azt, amit korábbi írásaim és a *Röpirat* csak röviden foglalhatott össze:

A téma egy időre mintha lekerült volna a napirendről. Valójában a „harmadik út" víziója elpusztíthatatlan, és most éppen újra felvirradt a napja. A kapitalizmus elkerülhetetlenül tele van igazságtalansággal, az emberi méltóság megsértésével. Amikor éppen gazdasági bajok vannak, az emberek még inkább haragszanak a fennálló viszonyokra. A régi rendszert a legtöbben nem kívánják vissza, ám sokan rokonszenvvel fordulnak olyan gondolatok felé, amelyek az újat is elvetik. A gondolatok kavalkádjában megjelenik valamennyi, régről ismert változat: a „népi" romantikus antikapitalizmus, a náci ízű bankárellenesség, a plutokrácia és karvalytőke elleni uszítás, vagy az az új baloldali vízió, amely a multinacionális vállalatokat és a globalizációt démonizálja. Van olyan álláspont, amelyet nem annyira konkrét közgazdasági tartalmáért, inkább az analízis homályosságáért és a fogalmi zavarosságáért kellene bírálni. Ez a helyzet azokkal a mérsékelt szociáldemokrata javaslatokkal, amelyek tulajdonképpen nem mennek messzebbre, mint az állam és a gazdaság közötti viszony szelíd megreformálása – de jobban hangzik, ha ezt is „harmadik útnak" nevezik.

Mai szemmel is a *Röpirat* fontos erényének tekintem, hogy egy olyan történelmi pillanatban, amikor elmaszatolt fogalmakkal és ideákkal volt tele a kelet-európai közgazdasági gondolkodás, egyszerű és egyértelmű szavakkal próbálta kimondani az igazat. Nevezzük nevén a gyereket! Ma is időszerű követelmény.

A magánszektor egészséges fejlődéséért

A könyv a tulajdonviszonyok átalakulását tekintette a gazdasági rendszerváltás legfontosabb feladatának. Követtem *A szocialista rendszer*ben kifejtett gondolatmenetet, amely kimutatta, hogy a tulajdonviszonyok valamely rendszer *mélyebb,* meghatározóbb rétegét jelentik, mint a koordinációs formák (például a piaci mechanizmus vagy a bürokratikus szabályozás relatív súlya). Nem szocialista piacgazdaságot, de még csak nem is „jelző nélküli" piacgazdaságot kell létrehozni (ez divatos formula volt akkor), hanem igenis „jelzőset": *kapitalista* piacgazdaságot, amelyben uralkodó szerepe van a magántulajdonnak.

Szeretném ezen a helyen átemelni a könyvemben kifejtett álláspontot a nemzetközi viták síkjára. Kétféle alternatívát ajánlottak a közgazdászok. Az egyik stratégia, amelyet elsőként a *Röpirat* javasolt, *a magánszektor szerves fejlődését* támogatta. A legfontosabb a magánvállalkozás elé tornyosuló akadályok lebontása, a termelésbe való belépés liberalizálása. Bíztatni, sőt ezen túlmenően államilag segíteni is kell az új magánvállalkozások létrejöttét. Az állami vállalatok tulajdonjogát nem szabad elkótyavetyélni, hanem tisztességes áron el kell adni. El kell zárkózni az állami tulajdon ingyenes elosztásától. Ha az ál-

---

milyen társadalmi és politikai tényezők akadályozzák meg azt, hogy Oscar Lange elméleti víziója a gyakorlatban megvalósítható legyen.

lami vállalat életképtelen, akkor fel kell számolni. Mindezt ki kell egészíteni a költségvetési korlát megkeményítésével.

A tulajdonviszonyoknak a fentiek szerinti változása nem mehet végbe rohamtempóban, hanem csak fokozatosan. Ezért a nyugati vitákban ezt *gradualista* stratégiának nevezték.

A rivális javaslat az állami tulajdon mielőbbi felszámolására helyezte a hangsúlyt. Ez volt a *gyorsított privatizáció* stratégiája. Mivel a régi állami vállalatok eladása nem hajtható végre rövid idő alatt, nem kell vevőre várni. Az állam tulajdonát fel kell osztani, utalványok (kuponok vagy voucherek) formájában a lakosságnak; minden állampolgárnak jussa van az állami tulajdon ráeső hányadára. Az utalvány – befektetési alapok közvetítésével – az egykor állami tulajdonban volt vállalatok részvénytulajdonára váltható át. Akik ezt a stratégiát hirdették, természetesen nem ellenezték új magánvállalkozások létrejöttét, ám nem erre összpontosították a politikai élet, a közgazdasági szakma és az államapparátus figyelmét, hanem a kuponos privatizációra. A *Röpirat* élesen szembeszegült az ingyenes osztogatás tervével. „Megítélésem szerint ez groteszk elgondolás. Valami olyan képzetet társít, mintha valamennyiünk apja, az állam hirtelen meghalt volna, és most mi, árván maradt gyermekei egyenlően szétosztanánk egymás között az örökségét. A hangsúly nem az osztogatáson van, hanem azon, hogy valóban jobb gazda kezébe kerüljön a tulajdon."[218]

A privatizálás üteméről megismerhettem az amerikai közgazdaság-tudomány két nagy és a szélesebb közvélemény számára talán legismertebb tudósának, Milton Friedmannek és Paul Samuelsonnak a véleményét.* Milton Friedman levélben tette meg az észrevételeit. Igen elismerő hangon szólt a munkásságomról, és a könyv több javaslatával egyetértett. Viszont nem helyeselte a privatizálásra vonatkozó gradualista álláspontomat.** „Ebben a vonatkozásban, azt hiszem, Kornai úr nem volt elég radikális. Sokkterápiára van szükség. A részleteket tekintve, miközben egyetértek vele abban, hogy nemkívánatos az állami tulajdont kiárusítási áron értékesíteni külföldieknek, nem értek vele egyet a jelenleg államilag irányított vállalatok privatizálásának lassú ütemét illetően."

Válaszomban érveltem saját álláspontom mellett, nemcsak a privatizálás ügyében, hanem más kérdésekkel kapcsolatban is, majd a következőket tettem hozzá: „...nézeteink eltérésének közös oka van, és ez a távolság attól a térségtől, amelyről vitatkozunk. Erre a térségre én belülről tekintek, Budapest-

* A *Röpirat* első nyersfordításához hozzászólt rajtuk kívül Kenneth Arrow, Martin Feldstein, Robert Musgrave és Jeffrey Sachs. Terjedelmi korlátok nem teszik lehetővé, hogy az ő megjegyzéseikre is kitérjek.

** Friedman még egy kérdésben határolódott el tőlem: élesen ellenezte azt az ajánlást, hogy a fordulat időszakában államilag rögzítsék a devizaárfolyamokat. Ezt összeegyeztethetetlennek tartotta a piaci szabadság követelményével. Álláspontját nem tudtam magamévá tenni. Másokkal együtt az volt a meggyőződésem, hogy az átmenet első viharos éveiben szükség van rögzített árfolyamra. Ez a „horgony" segíti az új árarányok kialakítását és stabilizálását.

ről, Varsóból és Prágából, és úgy érzem, hogy az adott kiindulópontot realisztikusan számításba kell venni. Ugyanakkor belátom, hogy olyasvalaki, aki sokkal távolabbról néz ezekre az országokra, megláthat olyan fontos problémákat, amelyek elkerülik a figyelmét azoknak, akik a helyi körülményekbe túl mélyen bonyolódtak bele. Ezért köszönöm kritikai megjegyzéseit és bizonyára újra átgondolom őket."[219]

Samuelson előbb élőszóban, az MIT Faculty Clubjában ebéd közben folytatott beszélgetés során mondta el a megjegyzéseit, néhány héttel később pedig cikket írt egy amerikai napilapba.* Az írás első fele a kínai reformmal foglalkozik, majd rátér az új könyvemre. „Éppen most láttam a könyv [mármint a *Röpirat*] angol fordítását és melegen ajánlom." Ismerteti a könyv néhány javaslatát, többek között azokat, amelyek a magánszektor fejlesztését célozzák: „Kornai nyomatékosan ajánlja, hogy a lakosság »társadalmi tiszteletet« tanúsítson a magánszektor iránt. Kontraproduktív az irigység, és a profitra törő üzletemberek azonosítása a csalókkal és a ragadozó cápákkal. *Magyarországnak új középosztályra van szüksége.* [Ezt Samuelson húzza alá.] Napóleon megvetéssel szólt Angliáról mint a szatócsok nemzetéről. Kornai nem Napóleon.".[220]

A magánszektor kialakításának kétféle stratégiájára visszatérve: az alternatívák mögött értékválasztás is rejlett. A szerves fejlődés hívei különösen fontosnak érezték a társadalom átrétegződését, polgárosodását, új középosztály, új tulajdonosi-vállalkozói réteg kialakulását. Ezzel szemben az ingyenes osztogatás szószólói bálványozták a *sebességet*. „A sebesség az, amit abszolút lényeginek gondoltunk – írta Klaus és Tříška *A szocialista rendszerről* szóló cikkében –, ezért egyetlen olyan stratégiát sem tekinthetünk megvalósíthatónak, amely nem képes gyors eredményt elérni."[221]

Az akkori nyugati szakmai vitákban, amelyek a washingtoni nemzetközi pénzügyi intézményekben, politikai körökben és a vezető egyetemek közgazdasági tanszékein folytak, a „gyorsítók" álláspontja kerekedett felül. Néhányan hozzám hasonlóan gondolkodtak, és a gradualista stratégiát helyeselték, de a nyugati szakmán belül ez volt a kisebbségi álláspont. A nyugati tanácsadók, akik a posztszocialista átmenet ügyében befolyást gyakoroltak az érintett országok kormányzataira, többnyire a felgyorsított privatizálást sugalmazták.

Az események tényleges menete országonként eltérő volt. Volt, ahol nagy volt az ingyen szétosztogatott állami vagyon részaránya, volt, ahol kisebb vagy szinte semmi. Az erőltetett ütemű privatizáció legmarkánsabb példája Oroszország. Ez a stratégia számottevő mértékben közrejátszott abban a világtörténelmi súlyú, szinte visszafordíthatatlan, szerencsétlen folyamatban, amely a vagyoneloszlás hihetetlen koncentrációjához, az „oligarchák" uralmához vezetett.

* Már a cikk címe is roppant hízelgő: *„For Plan to Reform Socialism, listen to János Kornai."* Kb. így fordítható: „Ha a szocializmus megreformálására készültök, hallgassatok Kornai Jánosra."

Magyarországon is voltak az osztogatásos sémának hangos és befolyásos hívei. Még a parlamentbe is beterjesztettek erre vonatkozó javaslatot. Végeredményben azonban nálunk nem valósult meg a gyorsított privatizálás stratégiája; az események valóságos menete sokkal közelebb volt ahhoz, amit a *Röpirat* ajánlott. Senki sem tudná megmondani, hogy volt-e ebben szerepe a könyvnek.

Ma, egy-másfél évtizeddel később, a legtöbb szakértő úgy látja: a gradualista álláspont híveinek volt igazuk.*

A *Röpiratnak* a tulajdonról szóló fejtegetéseiről szólva, egy hibát érdemes megemlítenem. Javaslataim nem zárkóztak el a külföldi tőke beáramlásától, rámutattak a külföldi közvetlen beruházás hasznosságára. Ez azonban nem kapott kellő hangsúlyt; nem láttam előre, hogy ez lesz a magyar gazdaság, s ezen belül az új magánszektor legfontosabb motorja, amely kulcsszerepet játszik majd az exportban és a technikai fejlődésben.

Felelősség a közpénzért

Ha a magánszektor részaránya csak fokozatosan, nem pedig egyetlen nagy ugrás révén nő, akkor az állami szektor sem szűnhet meg egy csapásra. Jó ideig egymás mellett él az állami és a magántulajdon. A *Röpirat* kifejezésre juttatta, mennyire bizalmatlan vagyok az állami tulajdonnal szemben. Tiltakoztam az ellen, hogy egy állami vállalat vezetőjét üzletembernek tekintsék, s ugyanazt az önállóságot és gazdasági szabadságot élvezze, mint amit az a menedzser, akitől az igazi magántulajdonosok kérhetik számon a teljesítményt. Aki az állam pénzével gazdálkodik, az nem vállalkozó. Külön is féltem attól, hogy az olyan programok, amelyek a vállalatok dolgozóinak akarják átadni a tulajdont, gyakorlatilag a menedzserek kezébe játsszák át azt.

Az állami vállalatok vezetőinek a körmére kell nézni – ezt a követelményt állítottam fel. A későbbi tapasztalat igazolta a felhívás jogosságát. Kár, hogy a helyes alapgondolatot ügyetlenül próbáltam a gyakorlati rendszabályok nyelvére átfogalmazni. (Például azt javasoltam, hogy a parlament hagyjon majd jóvá alapvető keretszámokat az állami szektor számára.) Azok, akik a piaci szocialista reformok során mindaddig az állami vállalatok vezetőinek nagyobb hatalmáért küzdöttek, maró gúnnyal olvasták a fejemre, hogy vissza akarom állítani a sztálini tervutasításos rendszert.**

* Jeffrey Sachs kezdetben egyetértett velem, de később átállt a „gyorsítás" hívei közé. Emlékszem azokra a beszélgetésekre, amelyekben megpróbáltuk kölcsönösen meggyőzni egymást, de nem sikerült. Jóval később, az oroszországi fejlemények láttán, elismerte, hogy ezekben a vitákban nekem volt igazam.

** Elgondolkodtató, hogy könyvemnek az állami vállalatokra vonatkozó része csak Magyarországon borzolta fel a kedélyeket, mert a reformok során nehezen megszerzett kiváltságoktól fosztotta volna meg az állami vállalatok vezetőit. A könyv külföldi visszhangjában sokféle bírálat hangzott el, de erről a problémáról nem esett szó.

Sajnos, a *Röpirat* figyelmeztetésének igazi értelme süket fülekre talált. A folyamatosan zsugorodó, de azért még mindig számottevő mennyiségű állami vállalat működéséhez és privatizációjához sok visszaélés és korrupció tapadt. Az állami és a politikai ellenőrzés nem volt elég szoros, a privatizálási eljárások nem voltak átláthatóak, a sajtó, a civil társadalom nem volt képes nyomon követni. Persze, ez nem sajátos magyar jelenség volt, hanem végigkísérte a privatizációt a régió minden országában.

Könyvem tulajdonképpen egy sokkal általánosabb problémára kívánta ráirányítani a figyelmet: a közpénzek felhasználását demokratikus processzusok segítségével nyilvánosan ellenőrizni kell. Az állami vállalatok felügyelete ennek csupán egyik – bár önmagában is igen fontos – részkérdése. Egy aktuális problémával illusztráltam a közpénzekre vonatkozó üzenetet. „Vita folyik arról, hogy Magyarország vállalja-e a világkiállítás rendezését. Az ügy a tervek szerint a parlament elé kerül. A következőket ajánlanám:

Azok a kormányzati tisztviselők, bizottsági tagok, minisztériumi biztosok, akik az előterjesztésért felelősséget vállalnak, ajánlják fel jelzálogként személyes vagyonukat: öröklakásukat, nyaralójukat, autójukat, műtárgyaikat. Nem a várható befektetésekhez képest legyen nagy ez az érték, hiszen annak nyilvánvalóan csupán csekély töredéke lehet. De foglalja magában az előterjesztő személyek eddig végzett munkája gyümölcsének számottevő részét. A világkiállításról szóló törvény előre helyezze kilátásba azok bőkezű megjutalmazását, akik a javaslatot készítették, feltéve hogy a kiállítás az ígért eredménnyel jár. Ugyanaz a törvény írja elő a jelzálog maradéktalan érvényesítését, amennyiben a kiállítás anyagi kudarccal végződik. Előre biztosítani kell az alkalmas szükséglakásokat, ahová az előterjesztés készítői kudarc esetén átköltözhetnek. Úgy gondolom, hogy ilyenformán az előterjesztés készítői számára világossá válik, mit jelent az, ha valaki a saját zsebére vállal kockázatot."[222]

A *Röpiratnak* ezt az ironikus példabeszédét többször idézték a parlamentben. Végül is a világkiállításra nem vállalkozott a kormányzat. Azt azonban nem állítanám, hogy közelebb jutottunk volna ahhoz, amire a példázat felhívta a figyelmet: a következetes személyes felelősségvállaláshoz azoknál, akik közpénzek felhasználásáról döntenek.

A stabilizációs műtét

A makroökonómiai fejezetben – mai fejemmel átgondolva – kifejtettem helytálló és téves gondolatokat.

Jogosnak érzem, hogy könyvem nagy erővel állt ki az infláció lefékezése mellett. Az infláció felgyorsulása valóságos veszély volt a posztszocialista régióban, és több országban mindinkább veszedelmes méreteket öltött a következő években. Magyarországon már a fordulat előtti utolsó időszakban is évről-évre gyorsabb lett az infláció,[223] és a *Röpirat* megírásának évében már 17%

volt.* Hasonlóképpen indokolt volt a költségvetési egyensúly helyreállításának erélyes követelése. A *Röpirat* megjelenésekor nem volt konszenzus ezekben a kérdésekben. Sokan hajlottak arra a véleményre, amely szerint a magas inflációs ráta és a nagy költségvetési deficit természetes velejárója az átalakulásnak, s nem lehet, de nem is érdemes ellene fellépni. A fiskális és monetáris fegyelem megszigorítása korántsem volt magától értetődő követelmény.

Hibás volt a makroökonómiai programjavaslat egyik sarkalatos feltételezése: az a predikció, hogy a termelés nem fog visszaesni. Volt olyan szakértő, aki ebben az időben előre látta, hogy a mélyreható belföldi strukturális változások, a keleti külpiacok szűkülése, az import fokozatos liberalizálása nyomán a külföldről bejövő áruk által támasztott verseny csökkenti a hazai termékek iránti keresletet, amire a kínálat is csökkenni kezd, ez további keresletcsökkenéssel jár – s a kereslet-kínálat egymást csökkentő spirálja recesszióhoz vezet.

A *Röpirat* nagy vihart kavart fel azzal, hogy – ellentétben a tulajdonviszonyok *fokozatos* átalakításával – a makrostabilizáció és az ehhez kacsolódó árliberalizáció *gyors* végrehajtását ajánlotta. *Stabilizációs műtétet* ajánlottam a beteg magyar gazdaság meggyógyítására. Az ismertetést terminológiai megjegyzéssel kell kezdenem. A nemzetközi vitákban elterjedt a *sokkterápia* elnevezés. Lehetőség szerint kerültem ezt a kifejezést, két okból. Akik ezt a stratégiát ajánlották, azok nagyon gyors akciót sürgettek mind a privatizálásban, mind a makroegyensúly helyreállításában. Ezzel szemben én a tulajdonviszonyok tekintetében „gradualista" álláspontón voltam, míg a makrostabilizációban helyeseltem a radikális és gyors rendszabályokat. Ezért tartottam fontosnak, hogy már az elnevezés is magában foglalja a „stabilizáció" kifejezést. A másik ellenvetést a sokkterápiához fűződő visszataszító asszociációk indokolják. Magyarországon ekkor már ismert volt O'Kesey regénye, amelynek magyar címe *Száll a kakukk fészkére*. Remek film is készült belőle. A lázadó, vagány főhősre, akit a filmben Jack Nicholson alakított, sokkterápiás kezelést kényszerítenek rá, és ezzel szellemileg is tönkreteszik. Vitatott a sokkterápia alkalmazásának hasznossága a pszichiátriában – ám annyi bizonyos, hogy maga az analógia rémítő gondolattársításokat keltett. Ráadásul félrevezető. A gazdaság stabilizációjakor maga a „sokk" bizonyára nem gyógyhatású. Inkább olyan melléktünetnek tekinthető, amelyet esetleg érdemes vállalni, a várható kedvező végső hatások kedvéért.

Visszatérve az 1989–1990-es vitákhoz, a stabilizációs műtét javaslatával Magyarországon eléggé elszigetelődtem; sem a közgazdászszakma, sem az igazán befolyásos politikai erők nem fogadták el. Más országokban – elsősorban Lengyelországban, Csehországban és Oroszországban – ezt a radikális megoldást választották. Az első két országban egyértelműen sikerrel járt, cáfolván azt, amit a *Röpirat* néhány bírálója állított, nevezetesen, hogy a stabili-

* A könyv nyomatékos ajánlását nem fogadta meg a kormányzat. Az infláció tovább gyorsult, és 1991-ben már 35%-kal nőtt a fogyasztói árindex.

zációs műtét eleve kudarcra van ítélve.* Oroszországot illetően máig is vitatkoznak arról a szakértők az országon belül és külföldön, hogy a drámai sebességgel végrehajtott és sok áldozattal járó stabilizáció szükséges volt-e vagy el kellett volna kerülni, inkább hasznos vagy inkább káros volt-e az ország jövendő fejlődésére nézve.

Mint az olvasó láthatja, önkritikus szemmel tanulmányoztam újra 1989-es könyvemet. Nem zárkóznék el ebben a kérdésben sem korábbi álláspontom felülvizsgálatától – meg kell azonban vallanom, nem tudok egyértelműen állást foglalni. Magyarország 1989 után éveken át folytatta a gulyáskommunizmus népszerűsködő gazdaságpolitikáját. Kormányok váltották egymást, de mindegyik megpróbálta halogatni a makroegyensúly helyreállítását, mert az fájdalmas és népszerűtlen intézkedésekkel járt volna. A gazdaságpolitika populista vonásai végül is 1995 körül a válság szélére sodorták az országot. (Erről majd a következő fejezetben lesz szó.) Akkor voltak politikusok és közgazdászok, akik elismerték: jobb lett volna már 1990-ben megfogadni a *Röpirat* javaslatát, és megvalósítani a makoegyensúly helyreállításához szükséges intézkedéscsomagot. 1990-ben vagy 1991-ben is fájdalmas lett volna, de talán kisebb terheket rótt volna a lakosságra, mint öt évvel később. Ráadásul a rendszerváltás első eufóriájában esetleg könnyebb lett volna elfogadtatni a stabilizációval óhatatlanul együtt járó áldozatokat, mint később, amikor már sokakban elhatalmasodott a kiábrándulás érzése.

Mi lett volna, ha... A kontrafaktuális kérdések érdekesek a történeti elemzés szempontjából, ám végeredményben megválaszolhatatlanok. Tény az, hogy a stabilizációs műtéthez szükséges *politikai akarat* hiányzott, s az ország gazdasági helyzete nem volt annyira válságos, hogy maga a baj kényszerítette volna ki a politikai akarat megváltoztatását.

Mérleg

A sorsfordító évek könyvtermésére visszatekintve felvetődik bennem a kérdés: jól ütemeztem-e akkor a feladatokat, jól osztottam-e be az erőimet? Nem kellett volna inkább *A szocialista rendszerrel* sokkal jobban sietni s előbb publikálni? Nem kellett volna a *Röpirattal* tovább várni, azt tovább csiszolni?** A kér-

* A „stabilizációs műtét" kifejezés jó alkalmat adott bírálóimnak a fekete humorra: „A műtét sikerült, a beteg meghalt." – Vagy egy másik vicc: „Főorvos úr, most operálunk vagy boncolunk?" Viccet félretéve, számos ország története egyértelműen bizonyítja: a stabilizáció felgyorsítása egyaránt jár előnyökkel és hátrányokkal, s ezért kimenetelének végső egyenlege lehet kedvező vagy kedvezőtlen – de semmiképpen sem vezet „halálos" pusztító következményekhez.

** 1999-ben előadást tartottam a Világbank meghívására Washingtonban, amely ezt a címet viselte: *Tíz évvel a Röpirat angol kiadásának megjelenése után. A szerző önértékelése* (Kornai 2000a). Visszatértem egykori javaslataim néhány pontjához, s értekeltem: mi lett a sorsuk és miként látom őket mai szemmel. Volt közöttük, amit utólag is megerősítettem, de volt olyan

dés első felére már feleltem az előző fejezetben. Nemleges választ adtam, mert *A szocialista rendszerrel* nem az égetően aktuális problémákhoz akartam hozzászólni. Ha nem hangzik nagyképűen, azt mondanám: azt a könyvet, amely a *tegnapról* szól, az utókornak szántam, amely a szocialista rendszer egyik szemtanújától kívánna minél megbízhatóbb beszámolót kapni. A tanúvallomás legyen pontos! Az összefoglaló könyvben minden mondatnak, minden jelzőnek fontosságot tulajdonítottam, semmit sem akartam elkapkodni.

Ezzel szemben a *Röpirat a holnaphoz*, a közeli jövőhöz, a posztszocialista átmenet égetően aktuális ügyeihez szólt hozzá. Úgy éreztem, ha van valami lépéselőnyöm másokhoz képest, mert már elrendeződött a fejemben a mondanivalóm, akkor kötelességem azt *minél előbb* közreadni. „A tanulmányt igyekeztem gyorsan megszövegezni – írtam a könyv *Személyes utószavában*. – Ez persze nem mentsége a benne rejlő hibáknak. Mindenesetre ez alkalommal mellőztem azt a sokszoros újrafogalmazást, amelyet a ráérősebb kutatások megengedtek."[224] Tudtam, hogy ez kockázatos. A sietség miatt könnyebben maradhatnak hibák a szövegben. Aki később jelenik meg a művével, az már okulhat az első munka vitájából. Számos szerző egy-két évvel később hozakodott elő a javaslataival, s azok ettől kiegyensúlyozottabbak és alaposabbak lehettek. (Bár persze nem biztos, hogy jobban célba találtak.)

A pontatlanságok és túlzások elkerülését elősegítheti a kollektív munka. Már korábban, a kerekasztal-tanácskozásokon is felvetődtek gazdaságpolitikai problémák, bár nem ezek, hanem az átalakulás politikai és alkotmányjogi kérdései álltak a figyelem középpontjában.[225] Amikor a könyvemet írtam száguldó tempóban, egyedül, ágyban fekve, több politikai párt és más politikai szervezet gazdaságpolitikai programja már elkészült vagy készülőfélben volt.[226] Budapesten két tekintélyes bizottság is működött, és a szokásos bizottsági munkamódszerekkel állítottak össze ajánlásokat.[227] Készültek az anyagok, a bizottságok időnként összeültek, vitatkoztak, egyeztetettek – és végül megjelentek a javaslataik. Sok tekintetben hasonló következtetésekre jutottak, mint én, de sokkal kevésbé éles megfogalmazásban. Nem voltak „provokatívak", és nem is váltottak ki nagyobb vitát.

Teljesen tisztában vagyok azzal, hogy törvények, kormányzati rendszabályok, nagy cselekvési programok gondos előkészítéséhez nélkülözhetetlenül szükséges a kollektív gondolkodás, a teammunka, a bizottsági egyeztetés. Sokra becsülöm azokat a kollégákat, akik idejük és energiájuk számottevő részét bizottsági munkára áldozzák. Őszintén megvallom, mindig húzódoztam ettől a feladattípustól. A *magam álláspontját* szeretem egyértelműen képviselni, s vonakodom attól a munkafázistól, amikor a konszenzus megteremtése ér-

---

korábbi állásfoglalásom is, amelyet tíz évvel később kritikával illettem. Ismét naiv voltam. Azt reméltem, hogy a fordulat tízéves évfordulója sok egykori felelős döntéshozót és az események alakulására nagy hatást gyakorló tanácsadót késztet majd saját gondolatainak önkritikus felülvizsgálatára. Sajnos, azt hiszem, teljesen egyedül maradtam a Don Quijote-i önrevíziós vállalkozással.

dekében engedményeket kell tenni. Tudom, hogy erre szükség van – de ezt átengedem másoknak, akik hajlékonyabbak, több a diplomáciai érzékük, s kevésbé irritálja őket az, ha koncesszióra kényszerülnek. A döntés-előkészítés demokratikus processzusában szükség van olyan előkészítő szakaszra, amikor az alternatív álláspontokat az élek lecsiszolása előtti sarkos formában fogalmazzák meg. Az utána következő szakaszban kerül sor azok ütköztetésére és az *elfogadható* határozati javaslat kidolgozására. Ebben az ügyben is a társadalmi munkamegosztás híve vagyok, s a magam helyét, hacsak lehet, az első szakaszban jelölöm ki. Ehhez rendszerint nem is kell mások beleegyezése, csak az önkéntes kezdeményezés és az éles fogalmazással járó kockázat vállalása.

A visszhang ebben a tekintetben is megoszlott. Az egyik írás „példátlan szellemi teljesítménynek" minősítette, hogy egymagam dolgoztam ki országos gazdasági programot. Mások viszont rossz néven vették, hogy úgy teszek, mintha „magányos küzdő" lennék.

Amikor a könyvet és a vita anyagát most újra elolvastam, sokféle érzés keveredett bennem. A külföldi visszhangot szakmai érdeklődéssel néztem át, különösebb emóciók nélkül. A magyarországi polémia viszont érzelmileg is felkavart. Ha nem is az akkori mély felindultsággal, de ismét megérintett a történelmi pillanat hangulata. Egész nemzetek is csak nagyon ritkán élnek át igazi sorsfordulót, az egyén életében pedig bizonyára teljesen kivételesen, esetleg csak egyetlenegyszer történik meg.

Jó érzés arra gondolnom, hogy a *Röpirat* megírásával jelen voltam ezeknél az eseményeknél. Akár helyes volt valamelyik javaslatom, akár hibás, akár megfogadták, akár nem – azt határozottan állíthatom, hogy számottevő hatása volt a közgondolkodásra. Valamennyi kérdés, amiről írtam, benne volt a levegőben Magyarországon. Vitatkoztak róla a különböző politikai csoportok, rövid utalásokban olvashatóak voltak az alakulóban lévő, szerveződő pártok programokat körvonalazó anyagaiban – de mindez eléggé cseppfolyós és a gondolati fegyelem tekintetében szétesett állapotban leledzett. A *Röpirat* jelentőségét abban látom, hogy *struktúrát* vitt az alaktalan vitatkozásba. Prioritásokat adott meg, vagy ahogy manapság mondani szokás: meghatározta a napirendet.* Miután berobbant a magyar diskurzusba, vitathatatlanabbá vált, hogy miről kell vitatkozni. Még arra is hatott, aki dühösen elvetette, amit írtam; maga sem vette észre: ő is arról beszél, amit a könyvem dobott be a köztudatba.

A jó érzés mellett a rossz emlékek is felelevenedtek bennem a könyv és a magyarországi vita olvasása közben. Most is szíven ütött néhány írás barátság-

* A politikai elemzők és az újságírók mai szóhasználatával azt is mondhatnám, hogy egy időre a *Röpirat* „tematizálta" a gazdasági program körüli vitákat. A „tematizálás" és a „napirend" az éppen most divatos kifejezések közé tartozik. Az ilyen divatok, amilyen gyorsan jönnek, olyan gyorsan el is múlnak. Lehet, hogy a könyv későbbi olvasói már nem is értik ezeket a kifejezéseket.

talan, szinte ellenségeskedő hangja. Vékony a bőröm, rosszul viselem el a sértegetést, különösen akkor, ha hozzám korábban közel álló emberektől érkezik. Ez is csak azt bizonyítja (még egy érvvel több), hogy nem vagyok politikusnak való. Mi volt e vita hangnemének néhány durva kisiklása ahhoz képest, ami mindennapossá vált a mai közéletben? Hogyan lennék én képes lenyelni a felém röpített szitkokat, s nyugodt hangon folytatni egy nyilvános beszédet, amikor már – a ma oly gyakori stílushoz képest még szolidnak nevezhető – igazságtalan, szavaimat kiforgató cikkek is letörtek?

Egy idő után túltettem magam a számomra sok keserűséget okozó élményeken, s évekig nem is jutottak eszembe. Jellegzetes esete a freudi elfojtásnak. Nyilván ott volt a tudatom mélyén, és a visszaemlékezés nemcsak a racionális újraértékelést indította el bennem, hanem az egykori érzelmi reakciót is.

Még nem is jutott el a könyvesboltokba a könyv, amikor a *Heti Világgazdaság* egyik szerkesztője, Réti Pál, interjút készített velem és többek között a következő kérdést tette fel: „Nem gondolja, hogy ha programja nem »pártok feletti« lenne, hanem valamelyik párté, akkor könnyebben el tudná fogadtatni?"

A könyvet még az első szabad választások előtt írtam és publikáltam. Elsősorban a jövendő parlamentnek és a demokratikus processzus eredményeképpen megalakítandó kormánynak címeztem a mondanivalómat, egy olyan időszakban, amikor még nem tudhattam, hogy annak mi lesz az összetétele. Az újságírónak a következőket feleltem: „...nem képzelem azt, hogy valamilyen pártok fölötti szakértő testületbe kellene vetni a bizalmat, amely meghallgatja, aztán megvalósítja a javaslataimat. Ez a feladat csak akkor oldható meg, ha a parlament többségének bizalmát élvező párt vagy pártok magukévá teszik, és ha parlamenten kívül sincs olyan ellenerő, amely sikerrel obstruálhatna." Mire az interjú készítője tovább kérdez: „Hajlandó lenne-e a jövőben tanácsadói, esetleg politikus szerepet vállalni?" A válaszom így hangzott: „Alapvetően tudományos kutató szeretnék maradni, sem miniszter, sem képviselő, sem kinevezett tanácsadó nem kívánok lenni."[228] Ehhez hozzátettem: ha például az új kormány valamelyik tagja kíváncsi a véleményemre, szívesen elmondom.

De ez már a következő fejezet témája lesz.

20. fejezet

A TUDOMÁNY ÉS A POLITIKA HATÁRMEZSGYÉIN

1990–

ÚTKERESÉS, VERGŐDÉS ÉS REMÉNY, AZ EGÉSZSÉGÜGYI REFORMRÓL

Térjünk vissza az 1990-es évek elejére. Márciusban Jeffrey Sachsszal együtt tanácskozást szerveztünk, amelyre meghívtunk számos közgazdászt a rendszerváltó országokból; olyan kollégákat, akik addig egyetemen vagy akadémiai intézetben dolgoztak, és akikről tudtuk, hogy érdeklődnek a gyakorlati gazdaságpolitika iránt. A tanácskozást a Helsinkiben székelő WIDER-intézetben tartottuk (ott, ahol annak idején megkezdtem *A szocialista rendszer* írását). Izgalmas viták bontakoztak ki a stabilizációról, a privatizációról, az átmenet politikai alternatíváiról. A második ülés vége felé az egyik résztvevő, egy cseh közgazdász bejelentette: nem tudja megvárni a konferencia befejezését, sietnie kell haza. Félig ironikusan, félig komolyan kijelentette: „Aki most nincs a Vencel téren, abból nem lesz miniszter..."

Bevált a sietség: a kollégát rövidesen miniszterré nevezték ki. Érdekes ma végignézni a helsinki beszélgetés résztvevőinek névsorát; az egykori kutatók többségéből az 1990-es években hosszabb vagy rövidebb időszakon át miniszter, a központi bank elnöke, képviselő vagy más magas rangú tisztségviselő lett.*

Ami engem illet, nem siettem a magyar Vencel térre. Többféle politikai irányzat tapogatódzott, mindjárt kezdetben, de később is: nem kívánok-e én is politikai szerepet vállalni. Különböző pozíciókat kínáltak: többek között miniszteri, párt-főtanácsadói, képviselői tisztséget. Egy ízben a sajtóba is kiszivárgott a hír, mely szerint felvetődött a gondolat, hogy én legyek a központi bank elnöke. A magam részéről már az informális beszélgetések szintjén tisztelettel elhárítottam az ajánlatokat. Nyugodtan állítom: nem éreztem kísértést arra, hogy politikai hatalomhoz jussak.

Nem neveztek ki semmiféle posztra – így nem is válthattak le. Nem kapaszkodtam hirtelen nagyon magasra a hatalmi létrán, de nem is buktam le ugyanazon hirtelenséggel a létra tetejéről, ahogy az másokkal megtörtént. Amit a korábban felidézett elhatározásokban megfogadtam, teljesítettem: alapjában véve megmaradtam a tudományos kutatás és tanítás világában.

* Hasonló volt a helyzet Magyarországon. A politikai élet számos hangadó személyisége, a politikai küzdőtér minden oldalán, korábban az akadémiai-egyetemi világban tevékenykedett.

Mindazonáltal most már nem éreztem azt, hogy tőlem idegen, az én elveimmel szemben álló erők osztatlan hatalmában van az ország. Demokráciában minden állampolgár felelős azért, ami történik. Tudomásul kellett vennem, hogy kutatóként és tanárként is új helyzetbe kerülök: mostantól kezdve a tudomány és a politika határmezsgyéin fogok tevékenykedni.

Állásfoglalások a magyar makrogazdasági politika ügyeiben

A politikai hatalmi pozíciók elhárítása korántsem jelentette azt, hogy közömbös lettem volna a magyar politika eseményei iránt. Ellenkezőleg, akár Budapesten tartózkodtam, akár Cambridge-ben, igyekeztem figyelni és megérteni, mi megy végbe a posztszocialista átmenet során, és egész sor tanulmányt publikáltam időszerű kérdésekről. Szinte mindegyik túlment a puszta elemzésen, és javaslatokat is tartalmazott a gazdaságpolitika számára. Csak néhányat említek a témák közül. Milyen elvek szerint menjen végbe a privatizálás? Mit kell tenni a pénzügyi fegyelem megszigorítása, a költségvetési korlát megkeményítése érdekében? Milyen irányban kell módosítani az állam szerepvállalását? Milyen értékeket kell érvényre juttatni a nyugdíjrendszer vagy az egészségügy reformjában?

Az a kutatómunka, amely a tanulmányok megfogalmazását megelőzte, összefonódott az intenzív tanulás új szakaszával. Mindazt, amit korábban megtanultam, igyekeztem felfrissíteni és kiegészíteni a mikro- és makroökonómia új eredményeinek megismerésével. Fiatalkoromban nem volt körülöttem senki, akitől útbaigazítást kérhettem volna. Most viszont abban a szerencsés helyzetben voltam, hogy az idő felében a világ közgazdaság-tudományának egyik szellemi központjában éltem. Ha tanácsra volt szükségem, egy-egy kérdés legjobb szakértőivel konzultálhattam.

Írásaim szakfolyóiratokban jelentek meg. Ha a magam értékelési rendje szerint minősítem munkásságomat, akkor – a korábbi fejezetekben tárgyalt könyvek mellett – a szakmai közönség számára írott tanulmányokat tekinteném e periódus igazán lényeges teljesítményének, mégpedig nemcsak a kutatási eredmények, hanem a gazdaságpolitika formálásához való hozzájárulás szemszögéből is. Ám nem akarok elzárkózni attól, hogy azt is mérlegre tegyem: milyen alkalmak késztettek arra, hogy szélesebb nyilvánosság elé lépjek a gondolataimmal.

Sok értelmiségi szívesen veszi igénybe a napilapok hasábjait arra, hogy megállapításait és javaslatait minél előbb, minél gyakrabban, minél szélesebb olvasóközönségnek adja elő. Megragadnak minden alkalmat arra, hogy a televízió képernyőjén százezrekhez szólhassanak. Tisztában vagyok azzal, hogy igen hasznosan szolgálhatja a közérdeket, ha jó ügyért meggyőzően szállnak síkra. Nem kívánok semmiféle „elitista", „arisztokratikus" érvelést felhozni saját gyakorlatom mellett, amely – néhány kivételtől eltekintve – elzárkózik ezektől a publikációs formáktól. Ebben is, akárcsak más magatartási kérdésekben, liberális álláspontón vagyok. Tisztelem azt, aki arra vállalkozik, hogy

sokat szerepeljen a tömegtájékoztatás fórumain (feltéve, hogy színvonalasan végzi ezt a munkát) – de tisztességesnek tartom azt a magatartást is, amely tartózkodik ezektől a szereplésektől. Ami engem illet, nehezen és szorongva, ritkán szánom rá magamat az ilyesfajta tevékenységre. Sok mindenről van véleményem, de rendszerint elzárkózom attól, hogy minden kérdésben azonnal nyilatkozzak.* Az ügyes politikusnak képesnek kell lennie arra, hogy néhány másodperc alatt találóan és tömören megvilágítsa álláspontját. Számomra ez a megszólalási forma nagyon kényelmetlen; vagy módom van kifejteni az érveimet, vagy inkább hallgatok.

Arcomat nem ismerik a képernyőről, nem szólítanak meg kérdésekkel az utcán. Néha, egy-egy pillanatig irigylem azokat a szakembereket, tudósokat, akiket országos hírnévhez segített a televízió és a sajtó – de azután elhessegetem magamtól a hiúság diktálta gondolatokat, és örülök annak, hogy általában megmaradtam a magam műfaja mellett.

Említettem, hogy voltak kivételek a magamnak felállított általános szabályok alól. Többnyire a magyar gazdasági életben észlelt problémák késztettek arra, hogy a szélesebb nyilvánossághoz forduljak.** 1992-ben a *Magyar Hírlapnak* írtam egy terjedelmes cikket az időszerű makrogazdasági problémákról.[229] Nyomasztónak éreztem a gazdaság veszteglését, és óvatos kiigazítást, *félfordulatot* ajánlottam, amely után nagyobb hangsúlyt fektetnénk a reálgazdaság növekedésére. Ez a cikk vezette be a hazai köznyelvbe a „félfordulat" fogalmát. A kifejezés sorsa igazolta a szememben, milyen kockázatos „bedobni" egy gondolatot vagy egy jól hangzó, szemléletes szóképet a politikai arénába. Hiába fogalmazott a cikk pontosan, hiába tartalmazott figyelmeztetéseket a körültekintő alkalmazásra – ki akadályozhatta volna meg azt, hogy egy gondolatot úgy használjanak fel a csatározásokban, ahogy azt egyik vagy másik politikai erő érdekei éppen megkívánják?

1994-ben ismét az egyre nyomasztóbb makrogazdasági helyzet indított megszólalásra. Viaskodott bennem egyfelől az aggodalom az egyensúlyi helyzet, különösen a folyó fizetési mérleg romlása miatt, másfelől az a meggyőződés, hogy nagy baj lenne, ha egy szigorú restriktív beavatkozás miatt megtorpanna a gazdaság növekedése. Más közgazdászok már kongatták a vészharangot, de én még egy ideig tépelődtem. Végül megérett bennem is az elhatározás. Óriási tempóban fogalmaztam meg egy folyóiratcikk-terjedelmű tanulmányt ezzel a címmel: *A legfontosabb: A tartós növekedés – A makrogazdasági feszültségekről és a kormány gazdaságpolitikájáról.* A mindig segítőkész barát, Bossányi Kati unszolására hozzájárultam ahhoz, hogy a tanulmányt a *Népszabadság*

* Amerikában is ismételten megkerestek televíziósok és újságírók, hogy interjúkat kérjenek tőlem, gyors és rövid reakciót friss eseményekre. Néhány kivételtől eltekintve elzárkóztam a kérés elől.

** Voltak esetek, amikor személyes indítékok késztettek a megszólalásra: interjúkat készítettek velem valamelyik könyvem megjelenésekor vagy „kerek" születésnapok alkalmából. Ilyenkor többnyire nem tudtam ellenállni a megtisztelő felkérésnek, és feleltem a sajtó kérdéseire.

hozza nyilvánosságra.[230] Nem kis engedmény volt a rövid cikkeket kedvelő napilap részéről az a felajánlás, hogy öt, egyenként egész oldalas folytatásban közölné a tanulmányt. Ez a terjedelem megadta számomra a lehetőséget arra, hogy gondolataimat árnyaltan, részletes érveléssel fejtsem ki.

A cikksorozat, amelynek közlése 1994. augusztus végén kezdődött meg, sok vonatkozásban a későbbi kiigazítási és stabilizációs program előhírnökének, szellemi előkészítőjének tekinthető. Aggasztónak találtam a fogyasztásberuházás arány felborulását a fogyasztás javára és a beruházások rovására. A bérek és a közkiadások gyors növekedése rontja – mégpedig egyre nagyobb mértékben rontja – a gazdaság egyensúlyi helyzetét, és különösen a folyó fizetési mérleget hozza veszélyes helyzetbe. Ebben a tekintetben cikkem nemcsak vállalta a népszerűtlen, fájdalmas gazdaságpolitikai rendszabályok ajánlását, hanem kifejtette, hogy azok elkerülhetetlenek. Ugyanakkor hangsúlyoztam: a kiigazítást úgy kell megvalósítani, hogy az ne járjon együtt olyan drámai recesszióval, amely a szokványos stabilizációs-kiigazítási reformokat kísérni szokta.

Akárcsak más, hasonló megszólalásokat, ezt is sokféle, egymásnak ellentmondó reakció követte: voltak helyeslő hangok, mások nem érezték eléggé radikálisnak a javaslataimat, ismét mások eltorzították és félremagyarázták álláspontomat. Szellemi elégtételt éreztem, amikor jóval később, a magyarországi politikai szócsatáktól távol álló szakértő olvasó magasra értékelte ezt az írást. A 70. születésnapomra készült *Festschriftben* Robert Solow, a makrogazdaságtan egyik legnagyobb élő tekintélye ehhez az írásomhoz fűzött részletes kommentárokat. Egyetértőleg kiemelte, hogy „először, a növekedés túl fontos ahhoz, hogy takaréklángra tegyék; másodszor, a GDP szűkülése sokkal nehezebbé tenné a többi stabilizációs feladat megoldását; és harmadszor, ha több éven át tartana a stagnálás vagy hanyatlás, akkor sokkal nehezebbé válna a növekedés újraindítása, amikor ennek eljön az ideje".[231] Solow szerint a tanulmány filozófiája túlmutat a pillanatnyi magyar helyzeten; releváns marad később is és a magyar határokon túl is.

Amikor azután Bokros Lajos 1995 márciusában előállt a kormány kiigazítási-stabilizációs programjával, kötelességemnek éreztem, hogy teljes mellszélességgel kiálljak mellette. Magam kezdeményeztem, hogy interjú készüljön velem a tévében, amelyben igyekeztem közérthetően megmagyarázni, mi tette szükségessé a sok fájdalommal és áldozattal járó kiigazítást. *Meredek út* címmel nyomtatásban is megjelent a beszélgetés.[232]

Találkozást kezdeményeztem Szabó Ivánnal, aki a korábbi, MDF-kormány utolsó pénzügyminisztere volt és megpróbáltam meggyőzni arról, miért vált elkerülhetetlenné a drasztikus megszorítások programja. Azt javasoltam, próbálja meggyőzni a parlament ellenzéki padsoraiban ülő képviselőtársait, hogy ne lépjenek fel a kiigazítási program ellen. Az volt a benyomásom, hogy beszélgetőtársam megértéssel hallgatta fejtegetéseimet, legalábbis nem hozott fel ellenérveket. Annyi azonban bizonyos, hogy ez a kis intervenció hatástalan maradt. Az akkori ellenzék a lehető legélesebben szállt szembe a kiigazítási programmal.

A program egyes tételeit az Alkotmánybíróság elé vitték. Felkerestem Sólyom Lászlót, az Alkotmánybíróság elnökét. Nem titkos lobbizás volt ez. Megengedett, törvényes gyakorlat, hogy a „törvényszék barátjaként" (amicus curiae) az ügyben közvetlenül nem érdekelt állampolgár előadja véleményét a bírónak, mielőtt az ítélkezik. Részletes szakmai érveléssel fejtettem ki az elnöknek, miért van szükség gyors és radikális intézkedésekre. Nem is olyan régen ment végbe a mexikói válság, amely rendkívül súlyos veszteséget okozott az országnak. Egy ilyesféle válságot mindenképpen meg kell előzni. Összefér az alkotmány szellemével, hogy ebben a kényszerhelyzetben előzetes bejelentés nélkül, azonnal életbe lépő drasztikus rendszabályokat foganatosítsanak. Az ítélet, amely a kiigazítási csomag több fontos tételét megsemmisítette, azt mutatta, hogy érveim itt sem találtak megértésre.

Később, 1996-ban, amikor már eltelt némi idő és statisztikai adatokban is megfoghatóvá váltak a program eredményei, tanulmányt írtam ezzel a címmel: *Kiigazítás recesszió nélkül,* amelyet publikáltam Magyarországon és előadtam Párizsban, az OECD konferenciáján. Nemzetközi adatokkal igazoltam, milyen nagy teljesítmény volt ezt a fájdalmas operációt úgy végrehajtani, hogy közben ne essen vissza jelentősen a termelés és ne ugorjék hirtelen magasra a munkanélküliség rátája, mint ahogy az például Latin-Amerikában, a pénzügyi válságokat követő kiigazítási programok nyomán eddig mindig megtörtént.

A szakmai közvélemény nagy része egyetértett ezzel az értékeléssel, de voltak eltérő álláspontok is. Matolcsy György elutasította érvelésemet. Cikkének már a címe is velem vitatkozott: *Kiigazítás recesszióval.* Valamennyi makroökonómiai írásomban nagy körültekintést ajánlottam: a *tartós* növekedés érdekében úgy kell kalibrálni az intézkedéseket, hogy azok fenntartható, egyensúlyban lévő növekedési pályára terelhessék és utána ott is tarthassák a gazdaságot. Matolcsy írása már akkor azt a szemléletet tükrözte, ami később, gazdasági miniszterségе idején a tetteiben megvalósult: nem riadna vissza a növekedés *erőltetésétől* sem. Amint az később a gyakorlatban is megmutatkozott: túlzott, megalapozatlan fiskális stimulusok alkalmazása eltéríti a gazdaságot a fenntartható növekedés pályájáról és előbb-utóbb újra egyensúlyi zavarokhoz vezet.

A kiigazítási-stabilizációs program előtt és után adott interjúk, valamint a napilapokban és folyóiratokban megjelent cikkek 1996-ban könyvben összegyűjtve is megjelentek. A kötet címe ez volt: *Vergődés és remény.* A cím visszatükrözi saját érzelmi reakciómat az eseményekre – és talán kifejez valamit az ország lelkiállapotából is.

A program körüli csatározások idején egyszerre éreztem az erőmet és a gyengeségemet. Az általam végzett makroökonómiai elemzések, amelyek következtetéseit szóban és írásban elmondtam, bizonyára hozzásegítettek a feladatok tisztázásához, és sokak szemében elfogadhatóbbá tették az áldozatokat kívánó rendezést. Ám mondjuk egy olyan egyéniség, mint Keynes (ha már a kutatóközgazdászok köréből választok példaképet), bizonyára sokkal többet ért volna el. Inkább lett volna képes meggyőzni igazáról az ingadozókat és az ellenfeleit, és főképpen, több szívósság lett volna benne ahhoz, hogy minél több emberrel beszéljen, mindenkihez a saját nyelvén szóljon. Általában bí-

zom – belátom, túlságosan, sokszor naiv módon bízom – abban, hogy az *írott* szónak, egy könyvnek vagy egy cikknek elegendő hatása lesz, s rendszerint nem is vállalkozom arra, hogy „lobbizzak" a javaslataim mellett. A kiigazítási programot megelőző, válságközeli helyzet hozott riadókészültségbe, s ez késztetett erre a számomra szokatlan szerepre.

A program, nehéz áldozatok árán, radikális kiigazítást hajtott végre. Másfél-két éves késleltetéssel kezdtek mutatkozni az impozáns eredmények: javultak az egyensúlyi mutatók *és* gyorsult a növekedés. Sajnos, azokat a nehéz dilemmákat, amelyek az 1990-es évek közepén vetődtek fel, nem lehet egyszer s mindenkorra megoldani. Alig telt el néhány év, és szinte minden kezdődött elölről. A „gulyáskommunizmus" népszerűséget hajhászó, béreket könnyelműen emelő, állami pénzeket osztogató szelleme nem tűnt el véglegesen a Kádár-rezsim bukásával. Ez a szellem tovább él, s újra meg újra kísért. Folytatott itt populista gazdaságpolitikát azóta baloldali és jobboldali kormány, szocialista és konzervatív-nacionalista erők vezetésével. És ismételten feltámadtak a régről ismerős káros gazdasági tendenciák.

2003-ban a magyar pénzügyi világban újra zavarok mutatkoztak. Egymás után jelentek meg a sajtóban tekintélyes közgazdászok tollából az intézkedéseket sürgető, a monetáris és a fiskális politikát bíráló írások. A helyzet arra késztetett, hogy hosszabb interjút adjak a *Népszabadság*nak. Hangsúlyozni akartam, hogy makrogazdasági filozófiám nem változott 1994-es *Népszabadság-beli* cikksorozatom óta; ezért kapta, kívánságomra, az interjú szinte szó szerint ugyanazt a címet: *A fő cél a tartós növekedés*.[233]

Sajnos, több mint egy évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy egyáltalán odafigyeljenek azokra a figyelmeztetésekre, amelyeket – számos más közgazdász megnyilatkozásai mellett – a velem folytatott interjú is tartalmazott. Sürgettük az állami kiadások visszaszorítását, a felelőtlenül útnak eresztett lakáshitelezési program kordába szorítását, a termelékenység növekedését messze meghaladó mértékű béremelkedések lefékezését. Kár, hogy elkésve és tétován, következetlenül indult meg a gazdaság visszaterelése a fenntartható növekedés pályájára.

Az egészségügyi reformról

Már a posztszocialista átmenet elején, abban az előadásban, amelyet 1992-ben az Amerikai Közgazdasági Társaság meghívására tartottam az átalakulás fiskális problémáiról, érintettem a jóléti állam reformjának problémáit. „Koraszülött jóléti államnak" neveztem a Kádár-rezsimben létrejött képződményt, mert az beválthatatlan állami kötelezettségeket vállalt, amelyek nem álltak arányban az ország gazdasági erőforrásaival. Ha mást nem, azt sikerült elérnem, hogy ettől kezdve dühödten, sőt megvetéssel tekintettek rám néhányan a kutatókollégák közül, abban a meggyőződésben, hogy nem a valóságos és kikerülhetetlen aránytalanságok szorításától, hanem tőlem kell megvédeniük a szocialista rendszer szociális vívmányait. Van olyan egykori barátom, aki azóta, hogy ezeket a szavakat leírtam, szóba sem akar állni velem. Azt is sikerült

elérnem, hogy ettől kezdve ugyanez a „jóléti" kör eleve elveti minden gondolatomat, amellyel előhozakodom; még csak megfontolni sem akarják az érvelésemet, hanem a kontextusból kiragadva és igazi üzeneteit kifacsarva idézik mondataimat.

A gondok azonban, amelyekről 1992-ben beszéltem, nem szűntek meg, sőt tovább súlyosbodtak. Később megértettem, hogy nem sajátos kelet-európai problémákról van szó. A jóléti állam válságban van, nemcsak ott, ahol koraszülöttként jelent meg, hanem Észak- és Nyugat-Európában is, ahol „időre" született. Korunk egyik súlyos belső ellentmondásával állunk itt szemben. Egyfelől: a jóléti állam létrejötte a XX. század egyik nagy vívmánya, amely biztonságosabbá tette embermilliók életét. Ha hozzányúlunk, felszisszen mindenki, aki – érthető módon – biztonságát félti a reformtól. Másfelől: az adott demográfiai trendek és a mind költségigényesebb új technológiák adott fejlődési üteme mellett a jóléti állam az eddigi formában és terjedelemben, az eddigi finanszírozási formák között nem tartható fenn. Az ellentmondás súlyosságát nemcsak a magyar vagy a lengyel reformokkal szembeni ellenállás jelzi, hanem azok a politikai viharok, demonstrációk, tiltakozások is, amelyeket az aránylag szelíd és eléggé következetlen német és francia reformkísérletek váltottak ki. Mégis, minden kormányzó politikai erő, amely valóban felelősnek érzi magát saját országáért, legyen akár baloldali, mint Németországban vagy Lengyelországban, akár jobboldali, mint Franciaországban, kénytelen intézkedéseket hozni a jóléti állam kiadásainak kordába szorítására.

Amióta csak a probléma közelébe kerültem, foglalkoztat és kínoz ez a kérdéskör. Sokféle irányból próbáltam megközelíteni a témát. Egy volt diákommal, az ír származású, most Kanadában tanító John McHale-lel együtt nemzetközi összehasonlítást végeztünk, ökonometriai módszerekkel.[234] A TÁRKI közreműködésével, a korán elhunyt, rendkívül tehetséges Csontos Lászlóval és Tóth István Györggyel együtt közvélemény-kutatást szerveztünk annak kipuhatolására, hogyan fogadná a lakosság a reform különböző alternatíváit.[235] Egy másik teammel együtt, a betegekkel és az orvosokkal folytatott őszinte beszélgetések, interjúk adatait összegezve felmértük az orvosi hálapénz elterjedtségét és társadalmi megítélését.[236]

1997-ben egy kis könyvet írtam az egészségügyi reformról.[237] A visszhang megoszlott. Voltak, akik egyetértően reagáltak, időszerűnek és megvalósíthatónak tartották a javaslataimat. És voltak, akik valósággal dühbe gurultak. Azzal vádoltak, hogy valamelyik párt szószólója vagyok, vagy a betegekkel szemben kíméletlen, profithajhász, kapzsi magántőke szálláscsinálója. Egy bizonyos, hogy ezek a felháborodott kritikusok meg sem hallották, hogy radikális, traumát okozó, hirtelen változások helyett kiegyensúlyozott és óvatos reformot javasoltam, amely megkísérel kompromisszumot találni az egymásnak ellentmondó követelmények között.*

* Az akkori egészségügyi miniszter ahelyett, hogy – ha nem ért egyet velem – érvekkel szállt volna szembe javaslataimmal, szellemeskedni kezdett. A tévériporter kérdésére, miképpen

Szó sincs arról, hogy könyvem a gátlástalan és korlátlan piaci versenyt ajánlotta volna. Igaz, hogy az ellenkezőjét is károsnak minősítette. Nem szabad belenyugodni abba, hogy fennmaradjon ebben a szférában az állami ellátás és a közpénzekből történő finanszírozás monopóliuma, s továbbra is paternalista módon kizárólag a politikusok és a bürokrácia kezében maradjon minden döntés a nyugdíjakról, az egészségügyi ellátásról és más jóléti szolgáltatásokról.

A legtöbb egészségügyi közgazdász és egészségügyi politikus e szektor sajátos helyzetéből és feladataiból, valamint a finanszírozás problémáiból indul ki, amikor a reform szükségességét és lehetőségeit vizsgálja. Csak mellesleg térnek ki az ajánlások etikai vonatkozásaira vagy meg sem említik azokat. Akit éppenséggel az erkölcsi implikációk érdekelnek, az megpróbálhatja maga kihámozni, milyen etikai elvek rejlenek valamely reformelképzelés mögött, feltéve hogy egyáltalán belopódzott valami elvszerűség a javaslatba. Könyvem az ellenkező irányú gondolatmenetet járta végig. Az általam vallott értékrendből, etikai elvekből *indult ki,* és azokból próbálta levezetni a gyakorlati teendőket.

A könyv két alapvető követelményt állított az előtérbe. Az egyik *az egyén szuverenitásának* elve. Olyan átalakítást kell előmozdítani, amely növeli az egyén és szűkebbre szorítja az állam döntési jogkörét a jóléti szolgáltatások szférájában. Ez az elv nemcsak az egyén döntési jogait foglalja magában, hanem azt a követelményt is, hogy az egyén felelős a saját életéért. Le kell szoknia arról, hogy a paternalista állam gondolkodik helyette.

A másik alapvető követelmény a *szolidaritás* elve. Segíteni kell a szenvedőket, a bajban lévőket, a hátrányos helyzetűeket. Itt tehát – ellentétben az állam szerepét minimumra korlátozó libertariánus nézetekkel – megengedhetőnek, sőt szükségesnek minősítettem az állam redisztributív tevékenységét, ha az célzottan szolgálja azok támogatását, akik erre rászorulnak.

Az egészségügyi refommal kapcsolatos kutatásaimról szólva érdemes megemlíteni, hogy érdeklődésemnek ez az új tartománya helyet kapott a Harvard Egyetemen folytatott tanítási munkámban is. John McHale-lel együtt szemináriumot szerveztünk, amely nemzetközi megközelítésben vizsgálta a jóléti állam reformját. Az előadásokat részben egy-egy téma ismert szakértői, részben a diákok tartották. Ilyesféle témák kerültek napirendre: az amerikai nyugdíjrendszer reformja (erről Martin Feldstein és Peter Diamond beszélt), a Világbank ajánlásai a kelet-európai nyugdíjreformra, az egészségügyi szektor reformja Kínában, a munkanélküliség leszorításának eszközei (erről Phelps professzor tartott előadást), a jövedelemeloszlás alakulása a világ különböző régióiban és így tovább. A hallgatóság nagy érdeklődéssel követte az előadásokat; nemcsak a diákok, de a szemináriumokon megjelenő tanárok, köztük én is, sok elgondolkodtató tanulságot vonhattunk le a széles nemzetközi perspektívát nyújtó gazdag ismeretanyagból.

---

kívánja felhasználni a munkámat, a következő választ adta: A könyv vastagsága éppen megfelelő; ő alátétnek használja billegő íróasztala lábainak kiegyensúlyozására.

Visszatérve az egészségügyi reformról szóló 1998-as könyvhöz, a vitákból, nem annyira a nyomtatásban megjelent recenziókból, mint inkább a nyugodt hangú személyes beszélgetésekből világossá vált számomra, hol voltak a könyvnek azok a pontjai, ahol nem érveltem eléggé meggyőzően. Egy volt Harvard egyetemi diákommal, Karen Egglestonnal, aki az egészségügyi közgazdaságtanra specializálta magát, hozzáláttunk a könyv átdolgozásához. A revideált és bővített kiadás 2001-ben jelent meg angol nyelven: *Jólét, választás és szolidaritás az átmenetben (Welfare, Choice and Solidarity in Transition)* címmel.[238] Az új változat ugyanazokért az elvekért száll síkra, mint az első magyar nyelvű könyv, azonos fő irányvonalat javasol a reform számára. Ugyanakkor túlmegy az eredeti könyvön annyiban, hogy sokkal szélesebb nemzetközi anyagra támaszkodik, kritikusan elemzi mindazt a pozitív és negatív tanulságot, amelyet más országok egészségügyi rendszeréből és az ott végbemenő változásokból levonhatunk. Részletesebben és pontosabban rajzolja fel a reform tervezetét, mint a korábbi magyar változat és alaposabban mérlegeli az egészségügyi szektor sajátosságait. Bemutatja, milyen veszélyekkel és kockázatokkal járna, ha *tisztán* kereskedelmi alapon szerveződne meg ez az ágazat. Ám nemcsak riogat, hanem azt is megírja, milyen intervenciókkal, szabályozással, kiegyenlítő és redisztributiv mechanizmusokkal lehet elejét venni ezeknek a bajoknak. Tárgyilagosan próbál szembenézni a különféle ösztönzési sémák előnyeivel és ártalmaival.

Az angol nyelvű könyv első visszhangja igen kedvező volt. Nagy öröm volt számunkra, hogy megjelent lengyel, kínai és vietnami nyelven is. Az új, bővített, revideált szöveg magyar változata éppen az önéletrajz írása közben jelent meg. Olyan időben kerül az olvasók kezébe, amikor az egészségügy reformjáról éles vita folyik. A szakmai eszmecserét mindinkább kiszorítják a dühödt és ellenségeskedő hangú politikai szócsaták. Önmagukat a közérdek bajnokainak hirdető, valójában szűk csoportérdekeket képviselő közéleti emberek és szervezeti tisztségviselők szólalnak meg újra meg újra a tévé képernyőjén vehemens erővel. Ki tudja, meghallgatásra talál-e majd a mi könyvünk halk és tárgyilagos hangja?

A makrogazdasági megszólalások és az első egészségügyi könyv reakcióján elgondolkodva egy általánosabb kérdéshez jutottam: odafigyelnek-e a hangomra azok, akik a gazdaságpolitika végső döntéseit meghozzák?

„Megkérdeznek? Hallgatnak-e rád?"

Ezt a kérdést nem is egyszer feltették nekem a barátaim, idehaza és külföldön is. Szívesen adnék tömör és egyértelmű választ, de nem tudok.

Többféle módon közelíthető meg a kérdés. Kezdjük a szó szerinti értelmezéssel: igényt tartottak-e a magyar gazdaság vezetői arra, hogy *közvetlen beszélgetésekben* megismerjék a véleményemet?

A rendszerváltás első pénzügyminiszterét, Rabár Ferencet jól ismertem még az 1960-as évekből, a „kétszintű tervezés" idejéből, amikor felkérésemre

közreműködött a nagy teammunkában. Később is többször találkoztunk, amikor a Bécs melletti Laxenburgban, a nemzetközi közgazdasági intézetben, majd az Országos Tervhivatalban dolgozott. 1990-ben, a nyári szünetben Magyarországra érkeztem, Rabár keresett és azt kérte, hogy találkozzunk. Felkerestem a minisztériumban. Le akartam ülni a tárgyalóasztal mellé, de ő kedves mosollyal az íróasztal mögött álló saját székére mutatott: „Inkább ide kellene ülnöd." Lelkesen mondta el, mennyire egyetért a *Röpirat* ajánlásaival. Később is találkoztunk, és mindig figyelemmel hallgatta javaslataimat.

Utódja, Kupa Mihály, akit az MDF kért fel miniszternek, széles körű és sokszínű informális tanácsadó csoportot hozott létre. Részt vett benne Hetényi István, a nagy tudású, képzett és sok gyakorlati tapasztalattal bíró közgazdász, aki korábban tervhivatali elnökhelyettes, majd pénzügyminiszter volt. A bizottság tagja volt O'sváth György, Antall miniszterelnök személyes gazdasági tanácsadója. Volt, aki az SZDSZ, és volt, aki a Fidesz felé hajlott. Némi habozás után igent mondtam, amikor Kupa Mihály engem is meghívott. Kupa mindig odafigyelt e csoport tagjainak véleményére. Emellett négyszemközt is többször beszélgettünk. Örültem annak, hogy nyitva áll a gondolataim előtt – miközben zavart az a tudat, hogy ezt a kapcsolatot úgy értelmezhetik, mintha egyetértenék a kormány politikájával, holott azzal szemben sok vonatkozásban éles ellenvetéseim és fenntartásaim voltak. Ennek a kétértelmű helyzetnek az vetett véget, hogy Kupát leváltották. A politikai elemzők szerint azért távolították el a gazdaságpolitika éléről, mert az akkori kormány elképzeléseihez képest túl messzire ment a gazdaság átalakításában és a makroökonómiai fegyelem érvényesítésében.

Azt a tanulságot vontam le az ő miniszterssége alatt szerzett tapasztalatból, hogy a továbbiakban egyértelműbben kell tartanom magam az eredetileg megszabott elvhez. Ha a demokratikusan megválasztott kormány tagja megkérdezi, esetről-esetre, a véleményemet, szívesen elmondom neki. Viszont – bármilyen politikai erő van is hatalmon – nem vállalok formális, kinevezett kormányzati tanácsadó funkciót és nem vállalok tagságot hivatalosan kinevezett tanácsadó testületben. Még a látszatát is kerülni akarom annak, mintha a véleménynyilvánítás az éppen hatalmon lévő kormánnyal való politikai egyetértést jelentené. Attól, akit formálisan is kormánytanácsadónak neveznek ki, elvárható a kormány iránti lojalitás, többek között az is, hogy esetleges bírálatát, különvéleményét ne hozza nyilvánosságra. A magam számára viszont fenn akartam tartani magamnak a teljes szókimondás lehetőségét.

A parlamenti demokrácia tizenöt évében összesen tíz pénzügyminiszterünk volt. Sohasem kopogtattam egyik miniszter ajtaján sem. (Legfeljebb leváltásuk után jelentkeztem azoknál, akikkel már a miniszterségük előtt is jóban voltam, mert kifejezésre akartam juttatni, hogy kollegiális viszonyunkon mit sem változtat az, hogy benne ülnek-e a bársonyszékben vagy kipenderítették-e őket onnan.) Volt, aki szorgalmazta, hogy találkozzunk, mások nem voltak kíváncsiak arra, hogy mit gondolok a gazdasági helyzetről és a teendőkről.

Nemcsak a mindenkori pénzügyminiszterrel, hanem a politikai és állami élet más vezetőivel is találkoztam időről időre, és eszmecserét folytattam velük vagy írásban fejtettem ki a véleményemet.

1991-ben Kis János, az SZDSZ akkori elnöke felkért arra, hogy vegyek részt, állandó meghívottként, a párt tanácsadó testületének ülésén. Hosszabb idézetet közlök 1991. április 14-én kelt válaszlevelemből: „...szívesen beszélgetnék Veled ismét az ország problémáiról. Ugyanakkor azt a megtisztelő felkérést, hogy az SZDSZ Politikai Tanácsadó Testület ülésein rendszeresen részt vegyek, nem tudom elfogadni. Engedd meg, hogy megindokoljam ezt a negatív választ. Saját politikai és szakmai magatartásom és konkrét lépéseim meghatározásában kitüntetett szerepe van annak, hogy a lehető legnagyobb mértékig fenn akarom tartani függetlenségemet, politikai és szellemi autonómiámat. Ez vezetett többek között abban a döntésben is, hogy 1956 óta, amikor szakítottam a kommunista párttal, nem csatlakoztam és a jövőben sem fogok csatlakozni egyetlen párthoz és politikai mozgalomhoz sem. Világos számomra, hogy a testület ülésein való rendszeres részvétel formailag nem implikál párttagságot. Mégis, ez párthoz kötődő csoportosulás és ezért a rendszeres közreműködés elvállalása nem fér össze a fentiekben kifejtett elveimmel. Összeférhető a fenti elvvel, hogy kifejtsem egyéni véleményemet olyan pártok vezetőinek és gazdasági szakértőinek, akik e vélemény meghallgatásának jelentőséget tulajdonítanak. Esetről-esetre dönteném el, a szóban forgó párt politikájának, a véleményt kérő egyén személyiségének, valamint a témakör jellegének szubjektív értékelése alapján, vajon kész vagyok-e ilyen beszélgetésre. Meggyőződésem, hogy ezek az elvek, amelyeket a fentiekben körvonalaztam, a politikai erkölcs szempontjából elfogadhatóak. Ugyanakkor távol áll tőlem az a gondolat, miszerint ez lenne az egyetlen elfogadható magatartás. Nagy szükség van pártokban tevékenykedő politikusokra. Semmiféle közösséget nem vállalok azokkal, akik elutasítják a pártok versenyére épülő parlamenti demokráciát. Emberileg is nagyon tisztelem azokat, akik a pártmunkának szentelik magukat és hajlandóak ezért a hivatásért feláldozni azokat a sikereket, amelyeket bizonyára képesek lennének elérni más tevékenységekkel."[239]

Még egy levélből közlök hosszabb idézeteket. Hozzászólást kértek tőlem a Fidesz készülő gazdasági programjához. 1992. október 24-én Amerikából küldtem el, Orbán Viktornak címzett levélben, a megjegyzéseimet. Néhány részlet a levélből:

„Nem érzem eléggé sarkítottnak az alapelvek megfogalmazását.

– A »liberalizmus« szót vállalni kell, de tartalmát elhomályosították. Jobban ki kellene emelni, hogy ez elsősorban a szabadságra utal: az egyén élhessen jogaival, a vállalkozó szabadon vállalkozhassék, az állam ne nyomakodjék rá mindenre stb.

– A legtöbb ember szemében homályos a »pragmatizmus« kifejezés. Meg kell mondani: szilárd elvhűséget akar párosítani rugalmassággal, a merev doktrinerség ellen van; kész gyakorlatias kompromisszumokra.

– Három olyan eszme hiányzik itt a felsorolásból, amelynek nézetem szerint alapvető jelentősége van. Csak címszavakban említem; ezeket ki kell dolgozni:

a) Modernizálás. Korszerű technika, modern életforma, korszerű erkölcs, társadalmi kapcsolatok – nem a »régit« kell visszahozni.

b) Tisztesség és törvényesség az üzletben és a politikában. A hazudozás, becsapás, korrupció, linkség, haveri összefonódás, etikai összeférhetetlenség és jogsértés elleni fellépés.

c) Biztonság és kiszámíthatóság. A kormányzat tartsa be ígéreteit; amit kijelent, az legyen »credible«, hihető."

A gazdasági programmal kapcsolatban többek között a következőket írtam: „...kulcskérdés az, hogy [a program] világosan utat mutasson: mit kíván tenni azért, hogy az országot talpra állítsa, rávezesse egy új növekedési pályára és munkahelyeket teremtsen, anélkül, hogy felpörgetné az inflációt. Nem szabad monetáris élénkítéssel megoldani a dolgot. Jobban hangsúlyozni kell a nyitottságot a külföldi tőke előtt, hozzátéve, mennyit árt a xenofóbia és a nacionalizmus. Az anyag mellébeszél a »nagy rendszerek« ügyében. Mit akar tenni az egészségügy és a jóléti programok decentralizálása és privatizálása ügyében? Általában a jóléti programmal kapcsolatban nem populista ígérgetést igényelnék, hanem elsősorban azt, hogy kiszámítható legyen a jövő alakulása..."[240]

Ma is ugyanazokat az elveket vallom, amelyeket ez a 12 év előtti levél hangoztatott.

A találkozás vagy a levélváltás puszta ténye még nem jelent igazi érdeklődést. Ez a másik félen múlik. Volt olyan partner, akinél világosan érzékeltem: odafigyel arra, amit mondok, átgondolja érvelésemet, szembesíti mások álláspontjával, és feldolgozza magában a következtetéseket. Ám előfordult az is, hogy a partner csak az érdeklődés látszatát keltette. Inkább csak a saját hangját akarta hallani a beszélgetés során. Esetleg már korábban megérett politikai döntések tudatában kezdett hozzá a beszélgetéshez vagy az írásbeli eszmecseréhez, és „tanácskérés" címén tulajdonképpen a maga választásához kívánt megerősítést kapni. Ha valóban egyetértettem vele, akkor erre hivatkozhatott más beszélgetésekben. Ha meg történetesen nem fogadtam el a nézetét, akkor mástól kért „tanácsot", addig válogatva a szakértők közül, amíg meg nem találta azt, akivel egyetért. Megvallom, eléggé viszolygok az ilyesféle eszmecseréktől, bár ez az esetek egy részében óhatatlanul bekövetkezik. Aki vállalkozik arra, hogy informális módon vezető politikusoknak kifejtse a véleményét, annak az ilyen általnácskérés eshetőségével is számolnia kell.

Visszatérő élményem volt, hogy egy értekezleten vagy ünnepségen találkoztam valamelyik vezető politikussal vagy kormányzati személyiséggel. Rám nézett, elcsodálkozva és megszólalt: „Hát te itthon vagy? Azt hittem, hogy kint vagy Amerikában. Okvetlenül szeretnék beszélni veled. Majd keresni foglak." Ebben maradtunk. Hetek teltek el, de a hívás elmaradt. Legalább ötször vagy tízszer folyt le hasonló beszélgetés hol ezzel, hol azzal a régi ismerőssel. Talán egy pillanatra őszintén úgy érezte az illető, hogy hasznos lenne a véleményem

megismerése. Ám aztán elsodorták a mindennapos feladatok, s azért mégsem volt olyan nagyon erős a tanácskérés igénye, hogy más teendőket félretéve, nyugodt beszélgetést kezdeményezzen egy tudományos kutatóval.

Végképpen elfogadhatatlannak tartottam, ha a politikus PR-célokra próbálta használni a szakértőkkel, köztük velem folytatott tanácskozást. Azt kívánta volna demonstrálni a közönség előtt, hogy lám, milyen komoly tudományos emberek, közgazdasági szakértők adnak neki tanácsot. Amíg gyakorlatlan voltam, egyszer-kétszer beugrattak ilyesféle propagandaakcióba. Később azonban már kifejlődtek bennem a védekező reflexek, és óvatosabb lettem. Igyekeztem előre tisztázni: igazán a véleményemre kíváncsi a politikus? Meghívták-e a sajtót és a tévét a találkozáshoz? Utóbbi esetben kitértem a megbeszélés elől. Nem mintha titkolni akarnám a vezető politikusokkal folytatott beszélgetéseket. Megtiszteltetésnek tekintem, ha meghívnak magukhoz, és semmi okom arra, hogy elhallgassam: kész vagyok elmondani a véleményemet annak, akit az valóban érdekel. *Ezt* szívesen teszem – de nem kívánok szerepelni egy PR-reklámjátékban.

Az elmondottakból kiderül, hogy sokat vívódtam magamban. Valahol elválik egymástól a politikusi szerep és a társadalomért felelősséget érző, elkötelezett kutatói szerep. Az előbbit nem akarom vállalni, az utóbbit igen. Néha azt éreztem, hogy túlléptem azon a határon, amelyet magamnak kijelöltem. Máskor meg azt, hogy nem mentem el addig a határig, ameddig el kellett volna. De hát pontosan hol is húzódik ez a határ?

Mindez talán bepillantást ad azokba a lelki-magatartásbeli gátlásokba, amelyek visszatartanak attól, hogy gyakran szólaljak meg nyilvánosan olyan kérdésekben, amelyek óhatatlanul belesodornak a politikai viharokba. Szívesebben húzódom vissza a kutatói munkába, mert abban otthonosan érzem magam, s inkább érvényre jutnak (közgazdász nyelven szólva) a „komparatív előnyeim".

A tényleges hatás

Mindeddig az előző alcímben feltett két kérdés közül csak az elsőre próbáltam felelni: megkérdeznek-e? Megismétlem a másodikat: „Hallgatnak-e rád?"

Amikor erre a kérdésre keresem a választ, nem szeretném azt leszűkíteni a négyszemközt vagy szűk, bizalmas körben elmondott, illetve bizalmas levélben kifejtett állásfoglalásaim, bírálataim vagy javaslataim hatására. Amit igazán fontosnak tartok, azt – hacsak nem ütközik valami fontos biztonsági vagy államgazdasági érdekbe – *nyilvánosan* szoktam elmondani, könyveimben, tanulmányaimban vagy más publikációs formákban. Volt-e mindezeknek együttvéve hatásuk az eseményekre?

A választ egy figyelemre méltó kis statisztikával kezdem.[241] Az Országgyűlésben 1990 és 2003 között 46 alkalommal történt hivatkozás a nevemre, illetve valamelyik írásomra. Manapság egész tudományág foglalkozik az idézettség mérésével; tudományos kutatók versengenek egymással azért, hogy melyik művüket hányszor idézik. Ilyenkor rendszerint a tudományos folyóiratokban

megjelenő hivatkozásokat számlálják meg. Persze engem is érdekelnek azok a számok – de most más versenypályáról van szó! Jó érzés tudni, hogy a magyar parlament tagjai az Országgyűlés vitáiban idézik a munkáimat. Teszik ezt éppen olyan szerzővel, aki céltudatosan kívül akar maradni a napi politikai harcokon.

Szinte mindenki egyetértőleg, saját véleményének alátámasztása végett utalt a munkáimra. Az esetek kétharmad részében a mai kormánypártok (a Magyar Szocialista Párt és a Szabad Demokraták Szövetsége), egyharmad részében a mai ellenzéki pártok (a Fidesz-Magyar Polgári Szövetség, a Magyar Demokrata Fórum, a Magyar Demokrata Néppárt és a Független Kisgazdapárt) képviselői utaltak valamelyik írásomra. A legtöbben a *Röpiratra* hivatkoztak, de említették *A hiányt,* a *Vergődés és reményt* és *Az egészségügyi reformról* is. A hivatkozások gyakorisága 1995-ben, a stabilizációs kiigazítás időszakában érte el csúcspontját. Érthető, hogy legyezgeti egy tudományos kutató szerzői hiúságát, amikor azt olvassa a parlament jegyzőkönyvében: két képviselő azon vitatkozik, melyikük érti jól és melyikük érti félre írásainak üzenetét.

De hát persze a parlamenti említések száma, bármily értékes sikerként könyvelhető is el, még nem mond semmit sem arról, vajon hatott-e a munkásságom az átalakulás *tényleges* menetére? Attól tartok, hogy erre a kérdésre nem adható megbízható válasz. Módszertanilag mindig a *multikauzális* elemzés mellett szálltam síkra. Ha egy bonyolult jelenség okságí magyarázatát keressük, akkor – ritka kivételektől eltekintve – a jelenség létrejötte nem vezethető vissza egyetlen okra. Ha pedig sokféle tényező gyakorol hatást, igen nehéz azok relatív súlyát megállapítani.

Abból, hogy egyes folyamatok Magyarországon és más posztszocialista országokban abba az irányba haladtak, amit az én írásaim ajánlottak, még nem következik, hogy az én írásaim hatására vették ezt az irányt. Ez lehet véletlen egybeesés is, s az igazi mozgató erők másutt keresendők.* Az is lehetséges, hogy az én írásaim gyakoroltak ugyan némi hatást, ám más tényezők befolyása sokkal erősebb volt. Végül azt sem lehet persze kizárni, hogy valamelyik tőlem eredő gondolat lényeges hatást gyakorolt, rendszerint közvetve, a döntéshozók gondolkodásának formálása révén.

Magyarországon születtek meg a leghamarabb azok az erőteljes intézkedések, amelyek széles körben megkeményítették a költségvetési korlátot. Az összehasonlító rendszertan egyik ismert tankönyvének, Rosserék művének megállapítása szerint[242] ebben fontos szerepet játszhatott az én munkásságom

* Karinthy egyik írásában (2001 [1914], 157. p.) szerepel egy csendes őrült, aki kiáll a körút egyik forgalmas kereszteződésébe, és mint egy karmester, pálcájával integet. Minden eseményt, amely tőle függetlenül következik be, úgy él át, mintha az az ő parancsszavára történne. „Az a két kocsi most befordul... Helyes... Szemben egy villamosnak kell állni. Ejnye, mi ez? Itt most katonáknak kellene jönni... Ahá, már itt vannak. Ott jönnek szemben..." Semmiképpen sem szeretnék Karinthy pálcával integető emberéhez hasonlítani.

szellemi hatása.* Tagadhatatlan, hogy az egész posztszocialista régióban én voltam a költségvetési korlát megkeményítésének leginkább hallható szószólója; ezzel a témával foglalkozó írásaim nagy visszhangot keltettek.

Más, átfogóbb és általánosabb kérdésekben már csak arról lehet szó, hogy egy egész kórus tette a javaslatot, s én legfeljebb egyike voltam a kórustagoknak vagy esetleg a szólamvezetőknek. A privatizálás fokozatos megvalósítását vagy – ami még perdöntőbb vitakérdés volt – a „harmadik út" elutasítását sokadmagammal ajánlottam. Hasonlóképpen egy közös álláspontot képviselő nagyobb intellektuális közösség egyik tagjaként tettem markáns javaslatokat arra, hogyan kell összeegyeztetni a makrogazdasági egyensúly és a növekedés követelményeit. Tarthatónak érzem azt a hipotézist, bár bizonyítani nem tudom, hogy az említett folyamatokra számottevő hatással volt az én hangom is.

A politikusok gondolkodására és a gazdaságpolitikai döntésekre gyakorolt befolyás mellett még egy jelenséget kellene vizsgálni, nevezetesen azt, hogy volt-e gondolataimnak hatása a *közgondolkodásra,* a hatalom körein kívül élő emberek, elsősorban a gazdasági élet szereplői és az értelmiség véleményének formálására. Felmérésekkel megalapozott választ nem tudok adni. Ahogy *A hiány* kapcsán például már említettem, voltak szórványos visszacsatolások. Hol egy orvos, akivel a rendelőjében találkoztam, hol a szomszédunk hozzátartozója, hol egy történész, akivel az üdülőben futottam össze, mondta el, hogy olvasta valamelyik írásomat, s meggyőzőnek tartotta. Visszatérő volt az a dicséret, hogy az én cikkemből jobban értette meg a problémát és a teendőket, mint a hivatalos megnyilatkozásokból. Az már önmagában is eredmény a kutató számára, ha a visszhangból meggyőződik, hogy írásai segítik az olvasóit az eligazodásban. Bármennyire jó is hallani az effajta elismeréseket, lehetetlen megállapítani, mennyire széles kört reprezentálnak.

Részvétel a monetáris politika formálásában

1995-ben Surányi György, a Magyar Nemzeti Bank elnöke megkérdezte tőlem: ha felkérnének, elvállalnám-e, hogy tagja legyek a Jegybanktanácsnak, a monetáris politika legfőbb döntéshozó testületének. Gondolkodási időt kértem, mert meg akartam érteni a tanács közjogi és politikai helyzetét.** A perdöntő szempont, amely a felkérés elfogadására késztetett, az volt, hogy törvény garantálta a központi bank *függetlenségét.* A törvény értelmében a Jegybanktanács független volt a kormánytól és a politikai pártoktól. Tagjainak kinevezésére az MNB-elnökkel való konzultáció alapján a miniszterelnök tett

* „...valamennyi korábban szocialista ország közül Magyarországon a legkeményebb a költségvetési korlát. Védhető állítás, miszerint ez Kornai János rendkívüli gazdaságpolitikai befolyását mutatja saját hazájában" – írja a könyv.

** 2001-ben új törvényt hoztak a monetáris politika irányításáról. A fentiekben annak a korábbi időszaknak a közjogi állapotát írom le, amelyben a Jegybanktanács tagja voltam.

javaslatot, az Országgyűlésnek kellett megerősíteni a választást, majd a köztársaság elnöke hatáskörébe tartozott a kinevezés.

Engem az első hároméves időszakra Horn Gyula miniszterelnök, majd a második hároméves időszakra Orbán Viktor miniszterelnök javasolt. Mindkét alkalommal az Országgyűlés illetékes bizottságai, a gazdasági és a költségvetési bizottság, mégpedig e bizottságokon belül mind a kormánypárti, mind az ellenzéki oldal támogatta a kinevezésemet. A bizottsági üléseken politikai indulatoktól mentes, szakszerű kérdéseket tettek fel, amelyekre igyekeztem tárgyilagos választ adni. Megnyugtatónak és biztatónak éreztem, hogy széles egyetértésre támaszkodhatok. Arra törekedtem, hogy a politikai világ független gondolkodású embert lásson bennem, akit nem politikai kötöttségek kormányoznak, hanem a szakmai és erkölcsi lelkiismeret. Ennek a törekvésnek a visszaigazolását láttam abban, hogy egymást váltó, egymással éles politikai küzdelemben szemben álló erők egyaránt készek voltak arra, hogy ezt a felelősségteljes feladatot rám bízzák.

Majdnem hat évig vettem részt a Jegybanktanács munkájában. Minden ülésre alaposan készültem, sok esetben, „szorgalmi feladatként", előzetesen írásban is benyújtottam állásfoglalásomat. Nemcsak a friss statisztikai adatokat és a többi időszerű információt igyekeztem megismerni, hanem mindig áttanulmányoztam a napirenden lévő kérdések szakirodalmában az idevágó elméleteket, és próbáltam megismerkedni a hasonló helyzetekben korábban szerzett tapasztalatokkal. A háttérben, csendben, zárt ajtók mögött folytatott tevékenység volt ez. Ennek a testületnek kellett döntenie rövid és középtávon a monetáris politikáról, elsősorban a kamatpolitikáról. A mindenkori kormánnyal együttműködve kellett kialakítania azt az intézményi keretet, amely meghatározza a devizaárfolyam mozgásterét.* A magyar monetáris politika világszerte sok elismerésben részesült ebben az időszakban, s a nemzetközi pénzügyi élet vezető körei példaként állították az átmenet többi országa elé. Szerénytelenség nélkül mondhatom, hogy az én munkám is benne volt az eredményekben.

Sokat tanultam ebben a munkakörben. Mélyen beleláthattam abba, hogyan folyik, legmagasabb szinten, a gazdaságpolitika kialakítása. Egy-egy nehéz döntés előkészítése nagy szakmai kihívást jelentett. Megnyugtató érzés volt, hogy – különösen addig, amíg az MNB körüli politikai viharok meg nem kezdődtek – nyugodt légkörben folytak a viták. Érvekre érvekkel kellett válaszolni és nem indulatokkal. Kollegialitás és kölcsönös megbecsülés jellemezte a tanácskozások légkörét.

2001 augusztusában, néhány héttel mandátumom lejárta előtt, a köztársasági elnöknek címzett és nyilvánosságra hozott levélben lemondtam a Jegy-

* Szaknyelven ezt „devizaárfolyam-rezsimnek" nevezik. Például választani kell a között, hogy rögzítsék-e a devizaárfolyamot vagy hagyják szabadon lebegni. Esetleg nyissanak utat a piaci erők hatásának, de szabjanak előre határokat az árfolyam mozgásának. Utóbbi esetben arról kell dönteni: milyen széles legyen az a sáv, amelyben az árfolyam mozoghat.

banktanács tagságáról. Úgy éreztem, hogy az új, éppen akkor elfogadott jegybanktörvény megváltoztatta a tagság közjogi kereteit. A törvény hatálybalépése után alakuló Monetáris Tanács minden tagja munkaviszonyba kerül a Magyar Nemzeti Bankkal, végső soron annak mindenkori vezetőjével. Ez intézményesen ássa alá a tanács ún. „külső tagjainak" függetlenségét, hiszen a bank alkalmazottaivá válnak.* Az új helyzet nem egyeztethető össze azokkal az elvekkel, amelyeket a magam számára megszabtam.

Akkor még nem lehetett pontosan előre látni azokat a hibákat, amelyeket később a monetáris politika elkövetett, de azért előrevetítették árnyékukat a várható bajok. A múltban rendszerint nem okozott számomra gondot, hogy a tanács üléseinek anyaga titkos, a tagok álláspontját nem ismerheti meg a közvélemény. Most viszont attól tartottam, hogy véleményemmel rendszeresen kisebbségben fogok maradni. Akarva-akaratlanul asszisztálnom kell olyan monetáris politikához, amellyel nem tudok egyetérteni – anélkül, hogy különvéleményemet közölhetném a közgazdászszakmával és az ország polgáraival.

Lehet, hogy más, akinek több érzéke van a politikai taktikázáshoz, és nálam ügyesebb „diplomata", az még ebben az új helyzetben is hasznosan tevékenykedhet. Például a saját fellépéseivel (több vagy kevesebb sikerrel) ellensúlyozhatja a tanács más tagjainak esetleges hibás elgondolásait. Ehhez azonban nem éreztem sem kedvet, sem tehetséget.

Jó lelkiismerettel gondolok arra a hat évre, amelyben a sikeres monetáris politika irányításában részt vettem. Jó lelkiismerettel gondolok arra is, hogy 2002 óta a tanácstagsággal járó megszólalási korlátozások alól felszabadulva bírálhattam a sajtóban és szakmai beszélgetésekben a monetáris politika hibáit.

Hozzászólások más országok átalakulásához

Az 1989–1990-es politikai fordulat egyszeriben nagy keresletet támasztott valamennyi posztszocialista országban a külföldi tanácsadók iránt. Nem csatlakoznék semmiféle általánosító ítélethez. Ismertem tanácsadókat, akik megpróbálták alaposan megismerni azt a terepet, amelyre kiszálltak, gondosan felkészültek a feladatra és tapintatosan, szerényen adták elő javaslataikat. Sajnos megjelent egy másik típus is: az a közgazdász, aki kellő helyismeret nélkül, ám annál magabiztosabban próbálja saját elképzeléseit a tanácsot kérő országra erőltetni.

Sokfelől kerestek meg azzal a kéréssel, hogy vegyek részt egyik vagy másik ország posztszocialista átmenetének megtervezésében. Külföldi kollégák, ba-

* A Jegybanktanács tagjainak egy része az MNB vezető tisztségviselői közül került ki („belső tagok"), más részük (köztük én is) a tudományos világban tevékenykedtek („külső tagok"). Utóbbiak megtartották főállásként egyetemi vagy kutatóintézeti pozíciójukat, és csak melléktevékenységként vettek részt a monetáris politika alakításában. Ez a „kívülállás" biztosította teljes személyes függetlenségüket.

rátok, akiket még a szocialista rezsimmel való szellemi szembenállás korában ismertem meg, hívtak saját országukba szakmai véleménycserére.

Mindabból, amit magamról eddig elmondtam, következik: többnyire elhárítottam a felkéréseket. Többnyire – de nem mindig. Semmiképp sem akartam saját elgondolásaimmal végigjárni sok országot, és rábeszélni őket arra, hogy az én szempontjaimat fogadják el, és ne másokét. Ám úgy éreztem, nem helyes teljesen kitérnem a meghívások elől. Saját ismereteimmel esetleg megkönnyíthetem az átalakuló országok útkeresését, emellett bizonyára sokat okulok az utazásokon szerzett tapasztalataimból. Ellátogattam Oroszországba és több kelet-európai országba. Előadásokat tartottam és hosszú eszmecseréket folytattam az ottani közgazdászokkal és gazdaságpolitikusokkal. A Nemzetközi Valutaalap és a Világbank meghívására többször jártam Washingtonban is; ott is előadásokon és kötetlen konzultációk keretében ismertettem elgondolásaimat. Több éven át tagja voltam a londoni székhelyű EBRD (Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bank), az európai posztszocialista országok átalakulását hitelekkel és tanácsokkal támogató nemzetközi intézmény tudományos tanácsának.

Amennyire az ember ezt képes önmaga megítélni, azt mondanám: nem követtem el az intellektuális arrogancia vétkét. Nem állítottam azt, amit más, erőszakosabb kollégák szájából saját fülemmel hallottam: csak egyetlen út van, s ez történetesen az az út, amelyet az illető tanácsadó ajánl. Mindig azt hangsúlyoztam, hogy nem mi, a külföldiek döntünk: ők, a hazaiak azok, akik igazán ismerik a helyzetet, és az ő vállukon nyugszik a választás felelőssége. Mi csak arra vállalkozhatunk, hogy közvetítsük feléjük a más országokban szerzett tapasztalatokat, valamint azokat a következtetéseket, amelyeket az elméleti irodalomból levonhatunk. Minél óvatosabb és szerényebb a külföldi tanácsadó, annál nagyobb az esélye a meghallgatásra.

Különösen megkapó élmény volt 1999-ben, majd 2005-ben újra ellátogatni Kínába, valamint 2001-ben – első ízben – ismerkedni Vietnammal. Ebben a két országban különösen nagy hiba lett volna doktriner merevséggel ajánlgatni a kelet-európai posztszocialista átalakulás kész receptjeit. Ha valamire emlékeztetett ez a két ország, az nem az 1990-es évek Kelet-Európája volt, hanem inkább a késő kádári korszak, az 1980-as évek Magyarországa. A gazdasági reform, azaz a piacgazdaság és a magántulajdon térhódítása már messze előrehaladt, sok területen jóval messzebbre, mint az 1980-as évek magyar gazdaságában. Viszont inkább csak nyomokban mutatkozik a politikai reform. Fennmaradt a kommunista párt hatalmi monopóliuma, tilos a marxizmus–leninizmus ideológiájának és retorikájának nyilvános megkérdőjelezése, megtorlás vár azokra az ellenzéki gondolkodású emberekre, akik megpróbálnának szervezkedni. Az idelátogató külföldi szakértőtől elvárható, hogy jól észben tartsa: hová jött. Úgy kell előadni mondanivalóját, hogy az ne csak a fennálló állapotok radikális ellenzőinek tessék, hanem ne riassza el azokat sem, akik még haboznak, csak félig fogadták el a politikai reform gondolatát.

Számomra azért is jelentett különleges szellemi élményt a kínai és a vietnami út, mert úgy éreztem, hogy otthon vagyok abban a világban. Nem értem

sem a kínai, sem a vietnami nyelvet, mégis tudtam az ő nyelvükön beszélni, mert saját tapasztalatból jól ismertem a szocialista hitből kiábrándultak, az útkeresők, az eleinte még habozó reformerek gondolatvilágát. S amint azt néhányan, nagyon őszinte baráti légkörben, elmondták: engem sokkal inkább el tudtak fogadni beszélgetőtársnak, mint az amerikai, francia vagy német közgazdászokat, mert érzékelték: annak idején én is hasonló fejlődési fázisokon mentem át, mint most ők. Hitelesnek érezték a szavaimat.

Örülök annak, hogy sorra jelennek meg a könyveim és cikkeim ebben a két országban. Talán ezek is hozzájárulnak ahhoz a szellemi felvilágosodáshoz, amely előkészíti és megalapozza a jövendő reformfolyamatot. Jó lenne megélni azt a napot, amikor ebben a két távoli, de hozzám oly közel álló országban is kibontakozik a demokrácia. Ehhez két dolog kell: én sokáig éljek és ők siessenek.*

* A floridai egyetem egyik intézetének felkérésére 2004-ben tanulmányt írtam arról, milyen tanulságok adódnak a kelet-európai átalakulásból Kuba számára, ha az valamikor a jövőben áttér a demokrácia és a piacgazdaság felé vezető útra. Hasonló izgalmas szellemi kihívásnak tekintettem ezt a feladatot, mint Kína és Vietnam problémáinak átgondolását.

21. fejezet

FOLYTATOM, AMIT EDDIG TETTEM

1990–

MIT JELENT ÉS MIT NEM JELENT A RENDSZERVÁLTÁS

Áttérek tevékenységeim másik felére; arra a munkára, amelyet a legfontosabbnak, igazi hivatásomnak éreztem mindig, a kutatásra és a tanításra.

A rendszerváltás értelmezése

A rendszerváltás új szakaszt nyitott meg az életemben azzal, hogy 1990-től kezdve ismét kötelességemnek tekintettem a *normatív* megközelítést, a Magyarország és más, hasonló átalakuláson átmenő országok számára szóló gyakorlati gazdaságpolitikai ajánlások átgondolását. Ez azonban nem jelentette azt, hogy most már kisebb jelentőséget tulajdonítottam volna a *pozitív* megközelítésnek, az adott helyzet tárgyilagos megértésének, leírásának, oksági elemzésének és ehhez kapcsolódva, az elméleti munkának.

Tudományos munkásságomnak mindvégig központi témája volt a rendszer fogalmának megértése. Évtizedeken át foglalkoztam *egymás mellett* élő rendszerek összehasonlításával. Most egyedülálló alkalom kínálkozott annak megfigyelésére és értelmezésére, mit is jelent az, ha *egymás után* jelennek meg a különböző rendszerek. Miközben mindenki unos-untalan használja a „rendszerváltás" kifejezést, nincs semmiféle közmegegyezés abban, hogy ez mit is jelent. Sőt, egymással élesen szemben álló értelmezések vannak forgalomban és okoznak zavart a politikai diskurzusban.

A magam számára akkor tisztáztam ezt a problémát, amikor *A szocialista rendszer* című könyvemen dolgoztam. Ennek a műnek, amint azt a címe is jelzi, a „rendszer" az egyik centrális fogalma. Korábban már szó volt róla, de itt célszerű lesz még egyszer összefoglalni: felfogásom szerint a „nagy" rendszereket három fő karakterisztikum különbözteti meg egymástól: 1. a politikai struktúra és a hozzá kapcsolódó uralkodó politikai ideológia, 2. a tulajdonviszonyok és 3. a koordinációs mechanizmusok (a piaci koordináció, a bürokratikus koordináció és más mechanizmusok relatív térfoglalása). A sorszámozás nem önkényes, hanem e három fő összetevő determináló szerepének rangsorára utal. Ha ez a három karakterisztikum adva van, akkor ez meghatározza a rendszer többi, ugyancsak fontos vonását is: a viselkedési szabályosságokat, a piac tartós erőviszonyait és így tovább.

A klasszikus szocialista rendszer jellemzői: a magántulajdonnal és a piaccal szemben ellenséges kommunista párt hatalmi monopóliuma, a köztulajdon és a bürokratikus koordináció túlsúlya. A kapitalista rendszer jellemzői: a magántulajdon és a piac iránt barátságos politikai rezsim, a magántulajdon és a piaci koordináció túlsúlya. A rendszerváltás akkor ment végbe, amikor a szocialista rendszer helyébe lépő új rendszer már a kapitalizmus karakterisztikumait mutatja fel.

A fentiekben arra törekedtem, hogy a lehető legtömörebben, a lehető legkevesebb ismérvet használva fogalmazzam meg a két rendszer és a rendszerváltás jellemzését. Ezért külön is felhívom az olvasó figyelmét arra, hogy mi az, ami *nem* tartozik hozzá a rendszerváltás általam adott értelmezéséhez.

Nem kapcsolok hozzá semmiféle értékítéletet. Nem mintha magam tartózkodni szeretnék az értékeléstől – erre rövidesen rátérek. Ám maga a *fogalom* pozitív, leíró, értékmentes kifejezés. Én örülhetek a rendszerváltásnak, más meg elítélheti – ettől még megegyezhetünk abban, hogy mi a szó jelentése. Mindenképpen félrevezető összemosni a „jó társadalomra" vonatkozó várakozásainkat az új rendszer pozitív definíciójával. A szocialista rendszer nem a gonosz birodalma, s a kapitalista rendszer nem a harmónia, az igazság és a szabadság társadalmi megtestesülése. Két valóságos történelmi képződmény általános modelljéről beszélünk.

A rendszerváltás struktúrák, intézmények, társadalmi viszonyok, kapcsolódások, tipikus interakciók radikális átalakulását jelenti, nem pedig személyek, egyének vagy embercsoportok közötti őrségváltást. Igaz persze, hogy az előbbi (strukturális-intézményi) és az utóbbi (az egyéneknek kiosztott szerepekben és pozíciókban végbemenő) változási folyamat között korreláció van. Az előbbi bizonyos fokig, meghatározott késleltetésekkel magával hozza az utóbbit. Ám az előbbinek van determináló hatása, az utóbbi inkább csak kísérőjelenség.

Végül még egy figyelmeztetés. Az egyes számú determináló elemet, a politikai struktúrát illetően a rendszerváltás végbemehet akkor is, ha az új kormányzati mód nem demokrácia, hanem valamiféle zsarnoki uralom, autoriter politikai rezsim, katonai diktatúra stb. Az általam adott meghatározás csak azt követeli meg, hogy „barátságos" legyen a kapitalista gazdaság jellemzői, a magántulajdon és a piac iránt, ne álljon szemben azok térhódításával, hanem segítse azt. A szocialista rendszer politikai struktúráját felválthatja egy Pinochet-féle katonai junta terrorja, az egykori nómenklatúrából kisarjadt családi klikk hatalma (ahogy az több közép-ázsiai országban történt), vagy akár egy magát szavakban marxista–leninista pártnak nevező csoport hosszú időn át fennmaradó egyeduralma. (Elképzelhető, hogy Kínában vagy Vietnamban ebbe az irányba halad majd az átalakulás.) Kelet-Európa felbecsülhetetlen történelmi szerencséje, hogy nálunk a rendszerváltás úgy ment végbe, hogy a politikai struktúrát illetően a diktatúra helyébe demokratikus politikai rend lépett.

Kapitalista gazdaság létezhet demokrácia nélkül. Számos történelmi példa igazolja ezt. Viszont a kijelentés nem fordítható meg. Demokrácia nem lé-

tezhet kapitalista rend nélkül.* Ez az állítás igazolható logikai érveléssel és alátámasztja az eddigi történelmi tapasztalat is.

Mit jelent és mit nem jelent a szocializmusról a kapitalizmusra való áttérés – ezzel a címmel jelent meg a fenti gondolatokat kifejtő tanulmányom 2000-ben a legolvasottabb amerikai közgazdasági folyóiratban, a *Journal of Economic Perspectivesben.*** Noha ez az írás a társadalmi-gazdasági változások *elméletének* szintjén járja körül a témát, politikai üzenetet is hordoz. Gyakran hallani demagóg-populista kommentárokat arról, hogy „még nem is történt meg a rendszerváltás". Tartok tőle, hogy aki ezeket az ócsárló szövegeket hajtogatja, semmit sem ért meg abból, mit is jelentenek ezek a szavak: rendszer és rendszerváltás.

Persze az a puszta tény, hogy végbemegy az átmenet a „nagy" rendszerek között, és a szocializmust felváltja a kapitalizmus, számos kérdést nyitva hagy. Sokféle kapitalizmus van. Az egyikben jelentősebb, a másikban kevésbé jelentős szerep hárul az államra; az egyikben nagyobb, a másikban kisebb a hatalom, a jogok, a vagyon és a jövedelem eloszlásának egyenlőtlensége; az egyikben erősebb, a másikban gyengébb az ösztönzés a technikai fejlődésre, és így tovább. Nem az az igazi vitakérdés, végbement-e a rendszerváltás, hanem az, hogy az új rendszer melyik fajta konkrét megtestesülése irányába mozdulnak el az átalakulási folyamatok. Ehhez kapcsolódik a normatív kérdés: milyen irány felé szeretnénk elmozdulni. S itt már eljutottunk az értékítéletekhez.

Várakozások és csalódások, pesszimizmus és optimizmus

Sokan Magyarországon és általában a kelet-európai régióban csalódottak. Mást, többet, jobbat vártak a rendszerváltástól. Most nemcsak azokra gondolok, akik valóban vesztesei voltak a fordulatnak, mert elvesztették munkahelyüket, mert lejjebb süllyedtek a jövedelmi létrán, mert megfosztották őket valamilyen privilégiumtól. Csalódott sok értelmiségi, köztük olyanok is, akiknek anyagi helyzete nem romlott, talán még javult is, s akiket személy szerint semmiféle bántódás nem ért, sőt esetleg még új elismerésekben is részesültek. Elkeseríti ezeket az embereket a sok tisztességtelenség, hazudozás, az állami tulajdon széthordása. Viszolyognak a politikai életben elharapódzott termékeny szócsatáktól, a felderítetlen visszaélésektől, a következmények nélkül maradó leleplezésektől vagy a leleplezések elmaradásától, a business és a politika közötti összefonódástól. Fel vannak háborodva a gyűlölködés hangjaitól.

* Hozzá kell tenni ehhez az állításhoz egy megszorítást, nevezetesen azt, hogy a modern ipari társadalomban működő demokráciáról beszélünk. Nyilvánvaló, hogy a történeti előfutárnak tekinthető antik görög demokrácia más gazdasági rendhez kapcsolódott.

** Korábban egy terjedelmesebb változatot publikáltam Angliában. A fent említett folyóirat főszerkesztője hívott meg, hogy az ezredforduló alkalmából megjelenő különszámuk részére készítsem el a tanulmány rövidebb változatát. Az írás 1997-ben magyarul is megjelent *Mit jelent és nem jelent a rendszerváltás* címen, majd több más nyelven is publikáltam.

Bántja igazságérzetüket, ahogy egymás mellett látható a hivalkodó gazdagság és a szívet facsaró nyomor.

Magam is osztozom valamennyi keserű és felháborodott érzésben értelmiségi társaimmal. Azt azonban nem tenném hozzá, hogy – legalábbis a felsorolt jelenségeket illetően – *csalódott* lennék. Akkor csalódunk, ha többet vártunk, és az én várakozásaim, úgy látszik, sokkal visszafogottabbak voltak, mint azoké a barátaimé és ismerőseimé, akik úgy érzik, hogy a rendszerváltás nem váltotta be a reményeiket.

Visszaidézem egy korábbi fejezetben már említett, 1980-ban publikált írásomat. Ironikusan szóltam azokról, akik a történelmet kényelmes szupermarketként képzelik el, ahol a bevásárlókocsinkba betesszük azt, ami nekünk tetszik a különböző rendszerek tulajdonságaiból, és saját ízlésünk szerinti tetszőleges kombinációban visszük haza. A történelem „csomagokat" kínál; köztük a „létező" kapitalizmust a maga immanens, rendszerspecifikus bajaival.

1983-ban *A nemzetek egészségéről* címmel publikáltam tanulmányt.[243] Rövid patológiai áttekintést adtam, felsorolván hét súlyos betegséget: infláció, munkanélküliség, hiány, a külföldi adósság mértéktelen növekedése, növekedési zavarok, káros egyenlőtlenség, bürokratizálás. (Persze, lehetne még egy néhányat hozzátenni ehhez a listához.) Utána megkockáztattam azt az állítást, hogy nem létezik tökéletesen egészséges társadalmi-gazdasági rend. Viszont választhatunk betegséget! Örüljünk annak, ha olyan társadalmi rendet tudunk kialakítani, amelyet a fentiek közül csak két vagy három betegség gyötör. A legrosszabb esetekben egyszerre négy vagy öt is kínozhat bennünket.

Számomra nem okozott meglepetést, hogy a szocializmusról a kapitalizmusra áttérve megjelent a tömeges munkanélküliség. Legfeljebb azért küzdhetünk, hogy lényegesen csökkentsük a mértékét, de teljes kiküszöbölése lehetetlen. Nem okozott semmiféle meglepetést, hogy ugrásszerűen megnőtt a jövedelmek egyenlőtlensége. Nem lennénk képesek megvalósítani a radikális egalizálást. Arra viszont érdemes törekedni, hogy segítsük a talpra állásban azokat, akik erre rászorulnak, és mindenki számára garantáljuk az emberhez méltó léthez szükséges feltételeket.

Több tényező játszott közre abban, hogy saját várakozásaim reálisabbak voltak, mint sok más értelmiségi társamé. „Profi" rendszer-összehasonlító vagyok, ez a mesterségem. Évtizedeken át az állt tanulmányaim középpontjában, hogy megismerjem a szocializmus és a kapitalizmus természetrajzát és összehasonlítsam őket. Ráadásul nemcsak könyvekből, esetleg alkalmi rövid turistautak élményei alapján alkottam magamnak képet a fejlett kapitalista országokról, hanem az ott töltött hosszú évek mindennapos tapasztalataiból. Éltem azzal a lehetőséggel, hogy a szakirodalom állításait céltudatosan szembesítsem azzal, amit a saját szememmel láttam. Nyugodtan kijelenthetem: nincsenek illúzióim a kapitalizmust illetően.* Hátrányos és erkölcsi szem-

* Hasonlóságot érzékelek kétféle illúzióvilág között. Az „új baloldaliak" szocialista utópiát építettek fel ábrándjaikban, majd csalódottan fordultak el a *megvalósult* szocializmustól.

pontból csúf vonásainak ismeretében döntöttem magamban: mégis inkább élnék kapitalista rendszerben, mint akár a legvidámabb szocialista barakkban.

Ehhez még egyet tennék hozzá annak magyarázatára, miért nem idézett elő nálam kiábrándulást a rendszerváltás. Mélyen belém vésődött az az elemzési szabály, hogy szigorúan el kell választani egy jelenség pozitív és normatív megközelítését. Mindenkinek joga van álmokat kergetni. Különösen szomorú lenne, ha a költők leszoknának erről. Az viszont irritál, ha magukat társadalomtudósnak minősítő szakértők összekeverik az utópiát a valós lehetőségekkel. Különösen bosszant, ha ebből az eszmei zűrzavarból még erényt is csinálnak, és megvonják a vállukat, ha rózsaszínű álmaik realizálásának lehetőségeit kérik tőlük számon.

Előfordul, hogy jóformán egyedül maradok hasonszőrű értelmiségiek társaságában azzal a véleményemmel, hogy alapjában véve óriási vívmányként élem meg a rendszerváltást. Nemcsak 1989–1990 első eufóriájában éreztem azt, hogy nagyszerű élményben részesített a történelem szerencsés fordulata, hanem ma, másfél évtized elmúltával is így gondolom.

Valamikor kofferben próbáltam hazahozni Nyugatról néhány itthon nem kapható hiánycikket; ma a budapesti áruválaszték gazdagabb, mint a bostoni. Akkor protekcióval kellett telefonállomásért kunyerálnom; ma versenyeznek értem a telefontársaságok. Lehet, hogy éppen én, *A hiány* című könyv szerzője vagyok immár az egyedüli, aki nagy jelentőséget tulajdonít a krónikus hiánygazdaság felszámolásának? Hogy másoknak ez már nem is jut az eszébe; még az idősebbeknek sem, akik pedig annak idején annyit zúgolódtak miatta?

Valamikor a párttitkártól és a személyzeti vezetőtől kellett jóváhagyást kérni, hogy „ablakot", kilépési engedélyt kapjak az útlevelembe. Ma akkor szállok vonatra vagy repülőgépre, amikor akarok. Valamikor cinkosan összevillant a szemünk, ha valaki egy kritikai döfést csempészett a kinyomtatott írásába. Ma csak az nem írja meg valamelyik napilapba vagy mondja el a tévében a lesújtó véleményét a politikai vezetőkről, aki nem akarja. Számomra *nem magától értetődő,* hogy idáig eljutottunk. Ha ezt elkezdem emlegetni barátaim körében, persze egyetértésre találok. „No igen, igazad van, de..." – mondják, majd egy pillanat alatt napirendre térnek felette és máris újra elkezdődik a panaszok és bosszantó vagy felháborító jelenségek felsorolása.

Korántsem állítom, hogy nem ért semmiféle csalódás. Bekövetkeztek olyan bajok, amelyekre nem voltam felkészülve, vagy ha számítottam is a bekövetkezésükre, nem hittem volna, hogy ekkora erővel mutatkoznak majd. Önkritikusan mondom ezt. Nem olyan káros vagy visszataszító jelenségekről szólok mindjárt, amelyek *előreláthatatlanok* voltak. Ha mélyebben és teljesebben elő-

---

A rendszerváltás előtt számos értelmiségi illúzióktól torzított képet alakított ki magában a „Nyugatról", az ott működő demokráciáról és piacgazdaságról. Amikor azután szembekerül a megvalósuló kapitalizmussal, csalódott, hiszen azt nem reális várakozásokkal hasonlítja össze, hanem a saját utópiájával.

re átgondolom, milyen változások várhatóak, akkor ezekkel is számolhattam volna.

Például volt bennem némi naiv illúzió a parlament működésével kapcsolatban. Ez tetten érhető például a *Röpiratban.* Túlságosan sokat vártam a hatalmi ágak elválasztásától; attól, hogy a törvényhozó ágazat hathatósan ellenőrizheti a végrehajtó hatalmat, azaz a parlament a kormányt. Talán az amerikai elnök és a kongresszus viszonya lebegett a szemem előtt az amerikai demokrácia történelmének egyik legjobb pillanatában; a Watergate-ügy nagy élménye, amikor a szenátorok és képviselők, köztük a republikánus Nixon párttársai is, teljes következetességgel végigvitték a vizsgálatot, amely az elnök lemondásával fejeződött be. Vagy a számos szenátusi és képviselőházi bizottsági ülés, amelyet a tévében hallgattam végig, és láttam, amint a törvényhozók – sok esetben az egyoldalú pártérdeken túllépve – próbálják ellenőrizni a kormány munkáját. Az utolsó mondatban már olvasható a megszorítás: „sok esetben" – azaz ott sem mindig.* Illúzió lenne akár egy jól bejáratott demokráciától is azt remélni: attól a puszta ténytől, hogy valakit képviselővé választottak, az illető emelkedett erkölcsi magaslaton, kizárólag saját választókerülete és az ország érdekeit szem előtt tartva kész lesz akár saját pártjával és az általa támogatott kormánnyal is szembeszállni. Józanabbul kellett volna felmérnem, miképpen kooperál normális körülmények között a kormány és a parlamenti többség. Kénytelen voltam ezt a leckét most, az új magyar és más kelet-európai demokráciák példáján okulva megtanulni.

Nem voltam eléggé felkészülve azokra a nacionalista vagy azzal rokon jelenségekre, amelyek valósággal belerobbantak az egykori szocialista világba. Valamelyest számítottam erre, de arra nem, hogy ennyire intenzíven fog eluralkodni a jelenségeknek ez a csoportja a politikai életben, a szellemi világban és az emberek közötti viszonylatokban.

Szétestek az etnikailag heterogén föderációk, a Szovjetunió és Jugoszlávia. Az egykori Jugoszláviában egymás után törtek ki a háborúk. A Szovjetunió területén háború folyt Azerbajdzsán és Örményország között, és mind a mai napig tart a csecsenekkel vívott küzdelem. Ahol nem is került sor fegyveres konfliktusra, fellobbantak az elfojtott nemzeti függetlenségi érzelmek. Csehszlovákia két államra esett szét. Hol erősebben, hol mérsékeltebb intenzitással, de feszültségek vannak Kelet-Európa több pontján a kisebbségek helyzetével kapcsolatban az egymással szomszédos országok között. A nemzeti kisebbségek jogokat követelnek maguknak. Az egykori többségi etnikum (például az oroszok) hirtelen kisebbséggé (esetleg elnyomott kisebbséggé) válnak a környező államokban.

* Az amerikai demokrácia hívei az országon belül és tisztelői az USA határain túl aggódva figyelik, hogy – a terrorveszély elhárítására hivatkozva – az emberi jogok érvényesítését korlátozó rendszabályokat léptetnek életbe. Reménykedem abban, hogy – akárcsak sok korábbi esetben – végül is az amerikai demokrácia erői képesek lesznek megvédeni vívmányaikat.

A nemzeti dimenzióval összefüggő nemzetközi konfliktusokkal párhuzamosan, azokkal azonos szellemi hullámhosszon kártékony és visszataszító jelenségek tűnnek fel egy-egy országon belül. Idesorolnám a xenofóbiát, a szomszédos országok népeinek lenézését, a romaellenes és az antiszemita szellemiséget, amely előbb csak szórványosan tűnt fel, majd nagyobb erőre kapott és szinte „szalonképessé" vált.

A könyv 1. és 2. fejezetében írtam arról: mit jelentett gyerekkoromban és felnőtt életem indulásakor az, hogy zsidónak születtem. Persze, életutamnak közbeeső fél évszázadában sem feledkeztem meg róla, de nem volt fontos a számomra. Számomra közömbös volt, hogy Marx zsidó volt és Sztálin nem volt az, előbb mindkettőben hittem, később mindkettőtől elfordultam. Közömbös volt, hogy Rákosi zsidó volt és Kádár nem volt az, előbb mindkettőben bíztam, majd mindkettővel szemben álltam. Közömbös volt az is, vajon ki a zsidó azok között, akiknek az írásai hatni kezdtek rám, akik az írásaimat támadták és akik publikálták, akik elzártak az egyetemi oktatástól és akik meghívtak professzornak. Nem vagyok rasszista. *Számomra* közömbös, hogy a nürnbergi törvények vagy a sárga csillag hordását elrendelő magyar jogszabály kit minősítene zsidónak. Zsidó voltom akkor jutott újra az eszembe, amikor megjelent Csoóri Sándor költő írása, amely deklarálta: Auschwitz után reménytelen arra számítani, hogy Magyarországon élő zsidók igazán magyarok legyenek.* Az ő szemében én nem vagyok eléggé magyar?

Nem vagyok hajlandó átvenni az antiszemitáktól és más rasszistáktól az emberek faj vagy vallás szerinti osztályozását. A magam álláspontját, ebben a vonatkozásban, így tudom megfogalmazni: önvédelemből, emberi méltóságom védelmében vagyok zsidó. Ha te antiszemita vagy, akkor felemelt fejjel vállalom, hogy én zsidó vagyok. Egyébként nem foglalkozom az embereknek ezzel az erkölcstelen és visszataszító megkülönböztetésével.

Annyit el kell ismernem: nem számítottam arra, hogy megélem azt a napot, amikor lesznek emberek, akik napirendre tűzik a „zsidókérdést". Ebben a tekintetben csalódást okozott nekem a rendszerváltás utáni korszak.

Elegendő nyomatékkal beszéltem arról, hogy vannak visszás jelenségek, és arról is, hogy ezek-egyike másika engem is váratlanul ért. Nem akarok az olvasó előtt a végbement változások kritikátlan szemlélőjének tűnni. A társadalom, amelyben élünk, forrásban van, keveredik benne a rossz és a jó, a szép és az ocsmány. Nincs objektív szabály arra, hogyan kell az arányokat értékelni. Ki-ki a maga szubjektív módján éli meg ezt a sajátos keveréket.

Elég sok a pesszimista azok között, akiknek a társaságában megfordulok. „Na mit szólsz..." – fogadnak a barátaim és felidézik a legújabb visszataszító történetet. Mit szólhatnék? Pestiesen szólva, „kincstári optimizmusnak" tűn-

* „A Tanácsköztársasággal, a Horthy-korszakkal, de különösen a Vészkorszakkal a szellemi-lelki összefonódás lehetősége megszűnt... a szabadelvű magyar zsidóság kívánja stílusban és gondolatilag asszimilálni a magyarságot. Ehhez olyan parlamenti dobogót ácsolhatott magának, amilyet eddig még nem ácsolhatott soha" (Csoóri 1990, 5. p.).

ne és az egykori népnevelők és falujárók szövegelésére emlékeztetne, ha hozzákezdenék a rendszerváltás pozitívumainak és a jövendő fejlődés várható eredményeinek ecseteléséhez. Önéletrajzban elegendő, ha a magam pesszimizmusának, illetve optimizmusának elmondására szorítkozom.

A rendszerváltás előtt pesszimizmusra hajlottam, de annak egy sajátos változatára. A pesszimizmus nem tarthat vissza a cselekvéstől – írtam 1983-ban, az imént említett, *A nemzetek egészsége* című tanulmányban. Camus *Pestisét* idéztem; az orvoshős, Rieux beszélgetését barátjával, Tarrou-val, aki a pestis elleni küzdelemben segít neki: „– Igen – helyeselt Tarrou –, meg tudom érteni. De az ön győzelmei mindig ideiglenesek lesznek, ennyi az egész. – Rieux arca elborult. – Mindig, ezzel tisztában vagyok. De ez mégsem ok arra, hogy felhagyjak a küzdelemmel."[244]

1986-ban, az *Ellentmondások és dilemmák (Contradictions and Dilemmas)* című kötetem amerikai kiadásának előszavában ez olvasható: „Figyelmeztetnem kell az olvasót: ez nem egy optimista könyv. De nem is pesszimista. Van egy évszázados magyar tradíció: rezignált vagy; elkeseredett, dühös, a dolgok szerencsés kimenetele bizonytalan vagy valószínűtlen – és mégis keményen és tisztességesen dolgozol a jobb sorsért. Azok, akik olvasták a magyar drámairodalom és költészet klasszikusait (néhány közülük angol fordításban is megjelent) vagy hallgatták Bartók zenéjét, pontosan ismerik ezt az ellentmondásos hangulatot. Talán egy olyan szürke és nem filozofikus mesterség, mint a közgazdászszakma tagja is követheti ugyanezt a hagyományt."[245]

Ami engem illet, hangulatomban a rendszerváltás óta átbillent a pesszimizmus-optimizmus elegy összetétele az optimizmus javára. Komolytalan vállalkozás lenne néhány sorban mérleget készíteni az országban és a világban végbemenő változások kedvező és kedvezőtlen vonásairól – egy másik hosszú könyv sem lenne ehhez elegendő. Csak néhány jelenséget említek annak illusztrálására, miféle változások gyakorolnak hatást életérzésem alakulására. Nem tagadom a bajokat, pontosan látom őket. Ám azóta, hogy a posztszocialista régióban százmilliók számára megnyílt a szabadság lehetősége, másképpen látom a jövőt. Ez az új nagy demokráciahullám hozzáadódott a demokácia irányába történt korábbi elmozdulásokhoz. Történelmi léptékkel mérve jóval szűkebbre szorult az a terület a glóbuszon, amelyben zsarnokság uralkodik, és sokkal szélesebbre az, ahol erősebben vagy gyengébben, demokratikus intézmények működnek. Még ha néhol meg is torpan a folyamat, sőt esetleg visszafelé fordul – meggyőződésem, hogy ez csak ideig-óráig tarthat. Magam is elborzadva figyelem a terrorizmus rémtetteit, s érzékelem, milyen beláthatatlan következményekkel járhat, ha tömegpusztító fegyverek jutnak terroristák kezébe. Ennek ellenére abban bízom, hogy a demokrácia terjedésének történeti folyamata, a hosszú, évtizedes-évszázados trendet tekintve, a jövőben is folytatódik.

Igaz, egyenlőtlen eloszlásban, de mindenütt nő a termelés, fejlődik a technika, és ezzel együtt az emberi fogyasztásra rendelkezésre álló erőforrások mennyisége. Tisztában vagyok azzal, hogy mindig újabb és újabb nehézségek adódnak. Mégsem vagyok hajlandó siránkozni a „fogyasztói társadalom" ke-

servein vagy a társadalom elöregedése, a komputerek elterjedése miatti bajokon. Szememben előrelépés, ha a falvakban kigyullad a villany és csatorna vezeti el a szennyvizet, ha megfékezik a járványokat, ha meghosszabbodik az élettartam, s az embereket jobban egymáshoz kapcsolja a modern információs technológia és kommunikáció. A bajokat látó, azokon segíteni akaró *optimista* lettem.

Collegium Budapest

A rendszerváltás nyomán lényeges változás történt budapesti munkakörülményeimben. 1955 óta a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének munkatársa voltam, leszámítva azt a kilenc évet, amit az intézettől való eltávolításom után más munkahelyeken töltöttem. 1992-ben meghívtak, hogy kapcsolódjak be a most alakuló *Collegium Budapest* munkájába. A meghívást elfogadtam, és a Collegium egyik alapító munkatársa lettem. Budapesti tevékenységem súlypontja ezzel áttevődött a Közgazdaságtudományi Intézetből az új munkahelyre. Mint minden búcsúzáskor, ehhez a váltáshoz is nehéz érzések társultak. Sok érzelmi szál, barátság, emlék kötött az intézethez, amelynek több munkatársával továbbra is szoros kapcsolatban maradtam.*

A Collegium létrehozását Wolf Lepenies professzor, a berlini *Wissenschaftskolleg* rektora kezdeményezte. A berlini intézet a princetoni *Institute for Advanced Study* példáját, működési módját követi. Amint azt egy korábbi fejezetben leírtam: ez a sajátos intézettípus nagyszerű lehetőséget ad arra, hogy az oda meghívott kutató hosszabb időn, akár egy egész éven át minden tanítási és adminisztrációs kötelezettség alól felmentve, kötetlenül szentelhesse magát a gondolkodásnak, írásnak, kutatásnak, tanulásnak. Wolf Lepenies és legközelebbi munkatársa, Joachim Nettelbeck, a berlini intézet titkára úgy látták: eljött az ideje annak, hogy Kelet-Európában is létrejöjjön egy *Institute for Advanced Study*. Némi habozás után, mérgelve a lengyelországi és csehországi lehetőségeket is, végül Magyarországot választották az alapítandó testvérintézet székhelyéül. Ők toborozták össze az intézetet finanszírozó szponzorok együttesét, több nyugat-európai kormányt és alapítványt.

Lepenies professzor már a tárgyalások kezdetén felkért a közreműködésre. A rektorságot nem vállaltam, már csak azért sem, mert időm felét a Harvard Egyetemen töltöttem. Arra azonban kész voltam, hogy permanent fellow-ként, állandó munkatársként tagja legyek a Collegiumot irányító szűk vezérkarnak.

Szívesen fordítottam energiám számottevő részét a Collegium tevékenységének elősegítésére. Így többek között évről-évre részt vettem a meghívandó

* A 11. fejezetben, az intézeti életről szólva elmondtam: kialakult az a tradíció, hogy csoportommal együtt már fél 12-kor elmentünk ebédelni. Az biztos, hogy nem múlt el nyom nélkül sokéves intézeti szolgálatom. Az egykori Kornai-csoport máig ott dolgozó munkatársai továbbra is elsőként, fél 12-kor járnak ebédelni, mégpedig nemcsak akkor, ha alkalmilag meglátogatom őket, hanem a többi napon is.

vendégkutatók, a fellow-k kiválasztásában. A Collegium Magyarországon működő *nemzetközi* intézet. Arra törekszünk, hogy kiegyensúlyozott arányokban dolgozzanak nálunk magyarok (köztük mind az országon belül, mind a határokon kívül, a világ különböző részein élő magyarok) és külföldiek, mégpedig „keletiek" és „nyugatiak" egyaránt.

Interdiszciplináris intézmény vagyunk. Ez ennek a sajátságos intézménynek az egyik fő vonzereje. Az ebédnél egymás mellett ül és inspiráló beszélgetést folytathat a muzikológus és a génkutató, a filozófus és a történész. Valamennyi fellow köteles szemináriumon beszámolni a többieknek saját munkájáról, mégpedig úgy, hogy a többiek, a más szakmákhoz tartozó társak is megértsék. A meghívások kiválasztásakor nagy körültekintéssel kell kialakítani a célszerű arányokat a különböző diszciplínák művelői között.

A vendégkutatók egy része egyedül dolgozik, saját kutatási területén. Másik részük csoportokba szerveződik. Időről-időre, más-más témakörök kutatására egy-egy fókuszcsoportot hozunk létre. Magam háromszor kezdeményeztem, majd szerveztem ilyesféle kutatócsoportot. Legutóbb a Yale Egyetem egyik tanárával, Susan Rose-Ackermannal együtt a következő téma vizsgálatát tűztük ki célul: *Tisztesség és bizalom a posztszocialista átmenet fényében*. A munkában részt vettek közgazdászok, szociológusok, politológusok, antropológusok, filozófusok, jogászok. Tizenegy országból verbuválódtak a kutatók. Több mint negyven tanulmány készült el, ezekből válogattuk össze annak a két kötetnek az anyagát, amely 2004-ben jelent meg.[246]

E munka közben érzékeltem, milyen magas falak választják el egymástól a társadalomtudományok különböző ágait. Amikor a fókuszcsoport saját belső szemináriumán a csoport tagja ismertette munkáját a többiekkel, minduntalan kiderült: mindegyik szakma igazából csak a saját nyelvén ért, a saját fogalomrendszerét használja, a saját kutatási módszereihez szokott. Magától értetődőnek tekinti a saját szakmája klasszikus irodalmának és a legfrissebb, leginkább divatos elméleteknek az ismeretét. Viszont eléggé tudatlan, ami a többi társszakma nyelvét, irodalmát, módszertanát illeti. Amikor valamelyik diszciplína embere, a mi kis csoportunkon belül, kénytelen volt a többi szakma képviselőihez szólni, azok számára érthetően magyarázni, a feladat szokatlan gondolkodási fegyelmet kényszerített rá. Ismételten kiderült, hogy ami például a közgazdász számára szinte magától értetődő, az egyáltalán nem evidens egy más axiómákhoz és megközelítési módszerekhez szokott szociológus vagy jogász számára, és fordítva. A konkrét ismeretek megszerzésén és a kutatási eredményeken túlmenően az interdiszciplináris együttműködés maradandó hatású szellemi élményt jelentett valamennyiünk számára.

Nehéz, sokszor kényes döntéseket kellett hozni a Collegium ügyeiben. Sok küzdelem árán sikerült megóvni ennek a sajátos, Magyarországon egyedülálló intézménynek a közéleti integritását, szellemi, politikai függetlenségét és autonómiáját. Nem volt könnyű tapintatosan, de azért határozottan elhárítani a beavatkozási kísérleteket, a politikai nyomást. Az a munka, amelyet ezzel kapcsolatban végeztem, nem nyilvánosan zajlott le, nem keltett közfigyelmet és nem hozott semmiféle elismerést. Mégis életem sikerélményei közé sorolom.

Ma már én vagyok az egyetlen tudományos munkatárs, aki az alapítástól mind a mai napig ebben az intézetben dolgozik. Immár a „permanent fellow emeritus" címet viselem; adminisztratív kötelezettségek alól felmentve, kutatóként továbbra is részt veszek a Collegium életében. Akárcsak az első napon, amikor először léptem intézetünk harmonikusan szép és méltóságteljes épületébe, ma is szellemi és esztétikai örömöt okoz mindaz, ami itt körülvesz. Ha az esti órákban lépek ki a kapun, rátekintek a Mátyás templom kivilágított tornyára, és megragad a Várnegyed utcáinak és tereinek varázsos hangulata, újra meg újra átérzem, milyen nagy kiváltság, hogy ilyen gyönyörű környezetben, ilyen nyugodt körülmények között dolgozhatok.

Egy szép intermezzo: a 70. születésnap

A munkáról szólt az előző és arról fog szólni a következő pont. Ezek közé beiktatok egy személyesebb jellegű epizódot, amely szintén a Collegium Budapest falai között zajlott le.

Zsuzsa a legnagyobb titoktartás közepette készítette elő 70. születésnapom megünneplését. Az akkori rektor, Klaniczay Gábor – mint utólag megtudtam – mindenben segítségére volt és az ünnepséghez rendelkezésre bocsátotta az intézet helyiségeit.

A rendezvény estéjén Zsuzsa megkért, hogy öltözzem fel rendesen, mert el akar vinni vacsorázni. Még nyakkendőt is kötöttem. Kocsiba ültünk, s felmentünk a Collegiumba. Ekkor derült ki a titok: születésnapi bankett lesz! Ötvenkét résztvevőt hívott meg Zsuzsa, a család valamennyi itthon és külföldön élő tagját és a legközelebbi barátokat. Mindenki eljött és mindenki tartotta a titkot, az utolsó pillanatig. Valóban csak a helyszínen tudtam meg, hogy miért is jöttünk össze.

Amikor már mindenki megérkezett, összegyűltünk az előadóteremben. Zsuzsa lépett fel elsőnek a pódiumra. Azzal kezdte, hogy köszönetet mondott azoknak, akik a rendezésben segítették. Elsőként drága barátunkat, Hanák Pétert említette, aki még részt vett az első előkészületekben, de mire az ünnepségre sor került, már eltávozott közülünk. Tovább is beszélt volna, de az első pár mondat után elcsuklott a hangja, könnyek szöktek a szemébe, és nem tudta folytatni. Nagy taps közben hagyta el a pódiumot.

Ezt a kedves jelenetet rajongva szeretett zeneszerzőm, Mozart egy vonósnégyese követte. Vékás Lajos, a Collegium első, alapító rektora, nagy zenebarát, segített abban, hogy az Auer vonósnégyes eljöjjön erre az estére és játsszon nekünk.

Vidám beszédekkel folytatódott az este, melyekben barátaim felelevenítették a régmúlt néhány mulatságos epizódját. Kende Péter első elemista korunk közös élményeire emlékezett vissza. Amikor szülei azt ajánlották, hogy hívjon meg engem is a születésnapi zsúrra, határozottan elhárította: „Nem, mert ő verekedős!" Nem akartam hinni a fülemnek – én verekedős lettem volna? Ezután Litván György beszélt, majd Nagy András mesélt intézeti életünkről.

Akik közelről ismernek, tudják rólam: nemigen múlik el egy étkezés anélkül, hogy foltot ne ejtsek az ingemen vagy az öltönyömön. Még az intézeti hőskorszak elején is megtörtént ez, mégpedig egy vadonatúj öltönnyel. Barátaim felajánlották, hogy gyorsan elviszik a közeli tisztítóba a nadrágot, ahol azonnal kiveszik a foltot. Ám rövidesen megszólalt a telefon a szobámban, ahol bezárkózva és alsóneműre vetkőzve várakoztam, és bejelentették: sajnos a Patyolatnál közölték, hogy csak holnapra lesz kész a nadrág, addig egy kis türelmet kérnek. Szerencsémre csak beugrattak, és nemsokára visszakaptam a nadrágot.

Laki Mihály is elmondta néhány velem kapcsolatos mulatságos élményét. A mátraházai üdülőben nyaraltak; én is ott voltam, és megszállottan dolgoztam. De azért, amikor hívtak, elmentem velük sétálni. Mielőtt elindultunk, az órámra néztem, és állítólag azt mondtam: „Egy órám van erre a sétára". A történet eléggé hihető. Amióta Misi elmondta a történetet, a mondás nálunk családi szállóigévé lett. Ha mostanában sétálni megyünk, mindig az órámra nézek és bemondom: mennyi a „Laki-idő".

Megkezdődött a vacsora. A vacsoraasztalnál Andris fiam tartott humoros beszédet a gyerekek nevében, utána svéd unokám, Zsófi mondott, tökéletes magyarsággal, kedves szavakat az unokák nevében és végül Rimler Jutka köszöntött az asztalnál, a barátok nevében. Ünnepélyesen átnyújtott egy erre a célra készült plakettet, a „Nagy Kutya Rendet". Ez rendkívül nagy megtiszteltetésnek minősült, hiszen Jutka szemében a legfőbb érték a kutya.

Boldogan és meghatottan néztem körül a vacsoraasztalnál. Ez volt az az egyedülálló alkalom, amikor mindhárom gyerekünk, valamennyi unokánk, minden közelebbi családtagunk egyszerre Budapesten volt. Mellettük a sok barát. Nem rendszeresen összejáró baráti társaság volt ez. Voltak köztük, akik ismerték egymást, mások most találkoztak először. Ami ezen az estén összekötötte őket, az a kedves szándék volt, hogy engem köszöntsenek.

Részesültem máskor is ünneplésben. Családi tradíció nálunk, hogy a születésnap nem rövid gratulációból és egy pár ajándék átadásából áll, hanem valóságos rendezvénysorozat. Büszke vagyok arra, hogy volt részem, nem is egyszer, megtisztelő és felemelő, hivatalosabb jellegű ünneplésekben is: amikor díszdoktori címet kaptam különböző egyetemeken, amikor a budapesti francia nagykövet meghívta személyes barátaimat arra az ünnepségre, amelyen átadta a Becsületrendet, vagy amikor a Collegiumban köszöntöttek fel a munkatársak és kollégák a 70. és a 75. születésnapomon. A 70. születésnap alkalmából abban a nagy megbecsülésben is részesültem, hogy Budapesten is, Cambridge-ben is egy-egy *Festschriftet,* ünnepi tanulmánykötetet adtak át nekem a szerkesztők, Gács János és Köllő János, illetve Eric Maskin és Simonovits András.[247] Mindegyik összejövetel nagy-nagy örömet szerzett nekem. De a Zsuzsa rendezte 70. születésnapi ünnepség még ezek közül is kimagaslott. Az a szeretet és melegség, amely ott magas hőfokon körülvett, életem egyik legszebb, legboldogabb pillanatává tette ezt az eseményt.

A rendszerváltás után is folytatódott az „ingázás" Budapest és Amerika között. Most már a Harvard Egyetemen is eleget kellett tenni azoknak az új követelményeknek, amelyeket az 1989–1990-es fordulat állított elém.

A Harvard Egyetem hagyományosan a Szovjetunió és a kommunista rendszer kutatásának egyik szellemi központja volt a nyugati világban. Sok tényező predesztinálta erre. Itt folytatta munkáját, a Szovjetunió elhagyása után Gerschenkron, a gazdaságtörténet klasszikusa, továbbá Leontief és Kuznets, a két nagy Nobel-díjas közgazdász. Mindhármuknak megmaradt az érdeklődése a világ keleti felén történtek iránt. Mindenki, akit a Szovjetunió, a kommunista rendszer és Kelet-Európa érdekelt, előbb-utóbb megfordult a híres *Russian Research Centerben*. Emellett egy nevezetes Távol-Kelet-kutatóközpont is működött az egyetemen, amelynek munkájában kimagasló Kína-szakértők vettek részt. A Harvard Egyetemen töltött időszakban élénk kapcsolatban voltam ezekkel a kutatóközpontokkal, azok számos munkatársával, s sokszor tartottam ott előadásokat.

A berlini fal leomlása felbolygatta a kedélyeket. Alig volt olyan tanár, akiben – legalább egy időre – fel ne éledt volna az érdeklődés az egykori Szovjetunió területén létrejött új államok és Kelet-Európa iránt. A kollégák egy részénél egy-két villámlátogatásra, néhány konferencián való részvételre futotta az időből és energiából. Mások, köztük igazán kivételes képességű emberek, többéves teljes kapacitásukat áldozták arra, hogy segítsék a posztszocialista átalakulást.

Sokszor csengett nálam a telefon: ez vagy az a tanártárs készül Budapestre vagy más volt szocialista országba, és tájékozódni szeretne nálam a dolgok állásáról. Sorra hívtak meg különböző Harvard-szemináriumokra előadni. Egy ízben az undergraduate diákok gigantikus méretű bevezető közgazdasági kurzusán kellett ezernyi diák számára népszerűen megmagyarázni (egyetlen előadásban!), hogyan működik a szocialista rendszer, és mit jelent az átalakulás. Megkapó élmény volt a *Sanders Theaterben* beszélni, abban a szép faburkolatú színházteremben, ahová mi is rendszeresen jártunk hangversenyt hallgatni.

A fordulatot követő években „vacsoraszemináriumot" szerveztem a *Faculty Clubban,* amelyre meghívtam minden tanárt, aki valamilyen formában bekapcsolódott a posztszocialista átmenet kutatásába, tanításába vagy a tanácsadásba. Rendszeresen összejöttünk, s valamelyik résztvevő a vacsoraasztalnál számolt be tapasztalatairól, amit érdekes vita, nem is egyszer egymástól élesen eltérő nézetek összecsapása követett.

Nemcsak a tanárok, de a diákok érdeklődését is növelte az új helyzet. A szocialista rendszerről tartott kurzusomra mindig sokan jelentkeztek, rendszerint sokkal többen, mint a doktori képzésben részt vevő diákoknak felkínált, nem kötelező, önkéntesen választható más szemináriumokra. Most azonban még a korábbihoz képest is megtöbbszöröződött a hallgatók száma. Ahogy haladtunk előre az 1990-es években, egyre többen jöttek az egykori szocialista országokból, jó pár orosz, ukrán, román, bolgár, üzbég és – mint ko-

rábban is – kínai volt a hallgatók között. Külön örömet szerzett, hogy több magyar diákom is volt.

A tanítás mindig sok felkészülést igényelt, most azonban különösen nehéz feladattá vált. A politikai fordulat, a rendszerváltás nagy kihívást jelentett az egész összehasonlító gazdaságtanra, „szovjetológiára", Kelet-Európa kutatására specializált szakma számára. Akadtak kollégák, akik feladták ezt a területet, mert reménytelennek érezték, hogy az itt szerzett tudást a jövőben is felhasználhatják. Mások, köztük én is, megpróbáltunk nekigyürkőzni a munkának.

A szocialista rendszerről *kiforrott* mondanivalóm volt. E mögött évtizedek kutatómunkája, könyvtárnyi irodalom feldolgozása állott. Ezzel szemben a posztszocialista régió intézményei, politikai és gazdasági szerkezete és jogrendje állandó és gyors átalakulásban volt (és van ma is). Tisztában voltam azzal (és ezt becsületesen meg is mondtam a hallgatóknak), hogy itt még *kiforratlan* ismeretanyagot adok tovább. Ám ezt is hasznosabbnak véltem, mint egyszerűen hallgatni.

„Tranzitológusnak" lenni nyilván csak átmeneti foglalkozás. Maga a szó is jelzi: amint az átmenet véget ér, ennek a sajátos szakmának is vége szakad. Ám ha jól használjuk fel ezt a vissza nem térő alkalmat, akkor felbecsülhetetlen értékű tapasztalatokat szerezhetünk, amit sokféle más célra felhasználhatunk. A történelem valódi laboratóriumot kínál fel, amelyben saját szemünkkel figyelhetjük meg, hogyan megy végbe, világtörténelmi léptékkel mérve páratlanul rövid idő alatt, a nagy transzformáció. Visszatekintve nem azt sajnálom, hogy néhányadmagammal tranzitológiával foglalkoztam, sokkal inkább azt, hogy a közgazdász- (vagy ezen is túlmenően: a társadalomtudományi) szakma összessége nem eléggé használta fel ezt a fantasztikusan izgalmas és tanulságos kutatási lehetőséget.

Amikor az átmenet tanítását megkezdtem, először úgy ítéltem meg a helyzetet, hogy egymagam nem vagyok képes kellő áttekintést adni. Előadás-sorozatot szerveztem, amelyre meghívtam a téma „nagyágyúit". Sok hallgató jött el az előadásokra, s érdekes kérdéseket tettek fel. Mindazonáltal mind többször hallottam a diákoktól, személyes beszélgetésekben, hogy az anyag szétesik a fejükben. Minden előadó a maga szemléletét, kutatási módszerét, a maga prekoncepcióit hozza el az előadóterembe (s ez így is van rendjén), de a diákok nem tudták mindezt elrendezni magukban. Amikor már kezdtek világosabban kibontakozni az átmenet kontúrjai, megpróbálkoztam azzal, hogy egységes szerkezetben és egyértelmű gondolatmenet alapján magam tartsak előadás-sorozatot a témáról. A diákok szívesen fogadták ezt a változást. Arra azonban már nem vállalkoztam, amit egy évtizeddel korábban a szocialista rendszerről adott kurzusommal megtettem; nem dolgoztam fel könyv formájában a szóban előadott mondanivalómat. Pedig szükség lenne összefoglaló monográfiákra az átmenet témájáról is – ez a feladat azonban a kutatók fiatalabb nemzedékére marad.

Az idő haladt előre, teltek az évek. Ideje volt elkezdeni gondolkodni: hogyan tovább. A további történethez elöljáróban néhány szót kell szólnom a

nyugdíjaztatás amerikai feltételeiről. Amerikában törvény tiltja az „életkor szerinti diszkriminációt". A munkaadó elbocsáthatja a munkavállalót azon az alapon, hogy nincs rá szüksége. Megteheti ezt, akár 30, akár 70 éves a dolgozó. Azt azonban nem engedi meg a törvény, hogy meghatározott életkorban, mondjuk a 60., vagy a 65. évnél megszólaljon az óra, és közöljék a munkavállalóval: letelt az idő, nyugdíjba *kell* menni. Az „öregség" nem lehet jogcím az elbocsátásra. Ehhez a fajta védettséghez az állandó jelleggel kinevezett, tenured professzorok esetében még egy további kiváltság adódik hozzá. Amint azt ennek a sajátos intézménynek az első említésekor már elmondtam: a tenured professzornak nem mondhat fel az egyetem. A végeredmény az, hogy e privilegizált kategória számára, amelyhez én is tartoztam, nincsen kötelező nyugdíjba vonulási életkor, ellentétben az európai gyakorlattal, ahol van ilyen határidő. Az egyetemi tanár maga dönthet arról, hogy mikor megy *önként* nyugdíjba. Ha akarja, addig marad aktív, amíg csak fizikailag képes rá.

Létezik egy aránylag szerényebb állami nyugdíj, kb. a létminimum szintjén, amelyre minden állampolgár jogosult, aki fizette a kötelező társadalombiztosítási járulékot. Ezen felül a tanár egész aktív korszakán át az egyetem nyugdíjjárulékot fizet egy nonprofit magánnyugdíj-intézetnek. Ezeknek a befizetéseknek a hozamát kapja meg a nyugdíjba vonuló tanár. Nincs garantált összeg, a végeredmény több tényezőtől függ. Elsősorban a tanítással töltött évek számától és a tanár mindenkori fizetésétől. Emellett attól is, milyen portfoliót választott a felgyűlő járulékok gyümölcsöztetésére az illető, továbbá attól, milyen volt a befektetések hozama a járulékfizetések időszakában.

Mit jelent egy amerikai egyetemi tanár számára a nyugdíjba vonulás? Ami a pénzbeli jövedelmet illeti, széles választék kínálkozik: felveheti egy összegben az összegyűlt befizetéseket, kérhet egész hátralévő életére járadékot, kérheti, hogy halála után folyósítsanak özvegyének járadékot, stb. Ha a tanár mintegy négy-négy és fél évtizeden át tanított és szabályosan végighaladt a szokásos egyetemi pályafutás fokozatain, akkor a nyugdíjba vonulás jövedelmi oldalról nem jár drasztikus jövedelemcsökkenéssel. Ugyanakkor könnyítéseket hoz: a tanárnak nem kell többé viselnie a tanítás és az adminisztratív munkában való részvétel terheit. Ha akarja, folytatja kutatómunkáját, az egyetem támogatja pályázatait. Jogosult egyetemi szoba használatára. Ott maradhat az egyetem szellemileg pezsdítő atmoszférájában, bejár a könyvtárba és az egyetem uszodájába, el-elmegy a *Faculty Clubba,* továbbra is részesül az egyetem keretében szervezett és általa anyagilag is támogatott egészségügyi ellátásban. Összefoglalva, az amerikai egyetemi tanár keveset veszít, mind anyagi, mind intellektuális szempontból, viszont sokat nyer kötetlenségben. Nem csoda, hogy a legtöbben, egy bizonyos életkort elérve, önként nyugdíjba vonulnak.

Az én esetem teljesen más volt. Engem sem kényszerített sem törvény, sem munkaszerződés a nyugdíjba vonulásra. Ám azt kellett előrelátóan átgondolnunk feleségemmel együtt, hogy életkorunk előre haladtával meddig bírjuk a *kettős* terhelést. Meddig győzzük az évenként kétszeri nagy be- és kicsomagolást, utazást? Meddig tudjuk ellátni a budapesti és cambridge-i párhuzamos

élet sokféle adminisztratív teendőjét és ügyintézését, továbbá azt a többletmunkát, amelyet a két munkahelyen adódó elháríthatatlan feladatok rónak ránk? Nem akartunk várni, amíg egy váratlan betegség kikényszeríti a döntést, hanem addig akartuk lebonyolítani életünk amerikai részének felszámolását, amíg azt aránylag jó erőben képesek vagyunk elvégezni.

Nekünk, ellentétben nyugdíjba vonuló amerikai kollégáinkkal, nemcsak könnyebbséget, a terhelés csökkenését ígérte a tanítás feladása, hanem nagynagy veszteségeket is. A hazaköltözés azt jelentette, hogy kiesünk abból a semmihez se hasonlítható szellemi és kulturális pezsgésből, amit a Harvard, Cambridge, Boston jelentettek. Nekem hiába ajánlották fel, hogy továbbra is lesz saját szobám, használhatom a világ egyik legnagyobb tudományos könyvtárát, ebédelhetek a *Faculty Clubban* és találkozhatok régi tanártársaimmal – ezek kihasználatlan jogosultságok maradnak.

Sok latolgatás után úgy döntöttünk: 2001–2002 legyen az utolsó tanév, amikor még tanítok a Harvardon, s utána végleg és teljesen hazatérünk.

Kurzusomon bejelentettem a diákoknak, hogy ők az utolsók, akiket tanítok. Szép emlékként őrzöm azt a meleg ünneplést, amellyel az utolsó előadás végén köszöntöttek, s azokat a kedves, meleg emberi szavakat, amelyeket – anonim módon – beleírtak a tanszék hivatalos értékelő kérdőíveibe.

Sok idős ember szomorúan mondta el Budapesten, hogy nyugdíjba vonulásakor főnökei és kollégái eléggé semmitmondó, formális ünnepségen búcsúztak el tőlük. Jó érzéssel számolhatok be arról, milyen tartalmas és őszintén baráti volt az az összejövetel, amelyen engem köszöntöttek. Dale Jorgenson a szakmai és közéleti munkásságomat méltatta egy kis előadásban, amelyből nemcsak a megbecsülés sugárzott, hanem a Dale-re jellemző alaposság és szakmai gondosság is. A következő szónok, Eric Maskin, akkor már nem a Harvard, hanem a princetoni *Institute for Advanced Study* közgazdásza volt. Onnét jött át az ünnepségre. Eric arról beszélt, sok humoros epizóddal is színezve az elbeszélést, hogyan dolgoztunk együtt a „puha költségvetési korlát" elméletén és hogyan foglalkoztunk közös diákjainkkal, a kiváló képességű kínai diákok egy csoportjával. Jeffrey Sachs elmondta: ha írt valamit és nekem mutatta meg, szinte szorongást érzett, mert tudta, hogy szigorúan és részrehajlás nélkül értékelem azt, ami a kezembe kerül. A legfontosabb, amit a munkámmal kapcsolatban kiemelt, ez volt: egy olyan világról, amelyben zsarnokság és hazugság uralkodott, én az *igazat* mondtam el. Ebben, az igazság tiszteletében, Michnikhez és Havelhez hasonlított. Nagy megtiszteltetésnek éreztem ezt a megállapítást.

A három közgazdászkolléga után Bostonban élő fiam, Andris kapott szót, aki a tőle megszokott kedves humorral mondta el, hogy saját családi tapasztalata szerint mit jelentett az én életemben a tudomány és a Harvard Egyetem.

Végül én is felszólaltam, félig ironizáló, félig komoly hangnemben. Nem tudtam, de nem is akartam leplezni, hogy meghatott pillanatokat élek át. Prózában nehéz elmondani, Schubert zenéje tudja érzékeltetni: az ember lehet *egyszerre* boldog és szomorú. Engem áthatott az a nagyszerű érzés, hogy 18 éven át ebben a szellemi közösségben élhettem, tanulhattam, taníthattam, ba-

rátokat szerezhettem. Fájdalmas az a gondolat, hogy mindezt magam mögött kell hagynom.

Az ünnepség után búcsú búcsút követett. Elköszönés a barátoktól. Még egy kis séta Bostonban, az ismerős utcákon és tereken. Egy utolsó éjszakai leruccanás a szeretett Harvard Square-re. Még egy futó pillantás az éjszaka is nyitvatartó könyvesboltban lévő könyvekre.

Búcsú Andristól, feleségétől, Ágitól és a gyerekektől – most már csak egyszer-egyszer látjuk majd őket, ha hazalátogatnak. A távolság különösen nehézzé teszi, hogy figyeljük amerikai unokáink, a kiskamasz Mishka és a legbájosabb óvodás korban lévő Dani és Nóri növekedését.

A Mount Auburn Street-i lakást, amelynek minden darabját annyi gonddal szereztük be és tettük a helyére, kezdjük szétszedni. Van, amit elajándékozunk, van, amit Budapestre szállítunk. Sorra telnek a ládák, a dobozok. Jönnek a szállítómunkások, konténerbe rakják, és elindítják Budapest felé.

Mintha most újra befűznék a film tekercsét és újra lejátszanánk a Mount Aurburn Street-i lakásban élt időszak első napjait. Ismét a földön, gumimatracokon alszunk néhány napig. Ideiglenes íróasztalt és könyvespolcot barkácsoltam össze a dolgozószobámban, azon van a komputer és az ügyeletes dossziék. Mindig van valami tennivaló, írnivaló, az utolsó pillanatig. A „rendíthetetlen ólomkatona" – így nevez ilyenkor Zsuzsa. Videofelvételeket is készítettünk ezekről a mulatságos és szívszorongató utolsó napokról.

Végül eljön a nap: indulunk Európa felé. Először, szokás szerint, Svédországba, ahol Judit lányunkkal és unokáinkkal, Zsófival és Annával töltünk néhány napot. Utána tovább haza, Budapestre, ahol Gabi fiam és családja, Tünde, Julcsi és Tomi várnak a repülőtéren. Tudjuk, reméljük, majd még visszajövünk Cambridge-be, egyszer-egyszer. De az már nem lesz ugyanaz a visszatérés, mint amikor évről-évre a sok hónapos budapesti tartózkodás után érkeztünk vissza az amerikai *otthonunkba*. Az élet egy szakasza visszavonhatatlanul lezárult.

Az itthoni közegben

2002 nyarán, Budapestre érkezve jó időre lekötött bennünket a költözés. A Dobsinai utcai házban, amelynek harmadik emeleti lakásában 28 éven át éltünk, túlságosan fárasztóvá vált a lépcsőmászás. Olyan lakást kellett keresnünk, ahol lift van. Végül sikerült megtalálni Óbudán azt a lakást, amelyet elképzeltünk a magunk számára. Úgy rendeztük be, hogy emlékeztessen bennünket múltunk szeretett színhelyeire: találhatók benne Cambridge-ben vásárolt bútorok, képek, könyvek, és mellettük azok a bútordarabok, dísztárgyak s ismét csak könyvek és könyvek, amelyeket budapesti lakásunkból hoztunk át.

Aki már költözött, tudja, milyen fárasztó ez a művelet. A mi esetünkben különösen bonyolult volt, hiszen két lakást, egy amerikait és egy budapestit kellett egyesíteni az új otthonban. És ami a fizikai fáradtságnál is sokkal nehezebb, az a szelekció. Mit tartsunk meg, mit ajándékozzunk el és mit selejtez-

zünk ki végleg? Láttuk, hogyan küszködtek idősebb amerikai barátaink ugyanezzel a gonddal, amikor tágas elővárosi házaikból a korábbinál kisebb területű városi lakásba költöztek. Most mi is átéltük, mit jelent megválni egy-egy megszokott bútordarabtól, könyvtől, régi irattól. Mégis, tulajdonképpen nagyon jó időben jött a költözés. A mesteremberekkel való időegyeztetés és veszekedés, a szerelvények és burkolóanyagok beszerzése,* a könyvek, lemez- és videoszalag-gyűjtemények helyére rakása és a költözés más ezernyi tevékenysége annyira lekötötte a figyelmünket, hogy nem maradt időnk „nosztalgiázni", Cambridge elhagyásának szívfájdító érzését újra meg újra átélni.

„Meg vagytok őrülve? *Ide* kellett nektek visszajönni, amikor kint mindenetek megvolt, állás, lakás, nagyszerű környezet?" Nem is egyszer tették fel nekünk ezt a kérdést.

Igen, elég sok minden vesz azóta is körül bennünket, ami taszító, felháborító. Ha kinyitom a televíziót vagy a rádiót, és elkezdem hallgatni a híreket, gyakran hamar elzárom, mert nem tudom végighallgatni a sok mocskolódást, leleplezést és álleleplezést, bántja a fülemet a nyers hangnem. Túl sok üres ígéret és felületes információ hangzik el.

Nemcsak a politikai életben, de a mindennapok más szféráiban is túl sokszor ütközöm bele az udvariatlanságba, az emberi tapintat hiányába. Hol egy autóvezető türelmetlensége irritál, amikor dühödten dudál, ha csak egy másodpercig is várnia kell a lámpaváltás után, hol a bolti eladó vagy a pincér figyelmetlensége bosszant fel.

Mégis, itthon érzem magam ebben a világban. Még ami rossz, az is ismerősen, otthonosan rossz. Kiigazodom rajta. Tudom vagy sejtem, mitől türelmetlen az autóvezető, miért gondol másra, nem a munkájára a bolti eladó.

Volt egy régi vicc. Magyar küldöttség jár Kínában. Mao Ce-tung megkérdezi a küldöttséget: hány lakosa is van Magyarországnak? És amikor megkapja a választ, így kommentálja: De jó maguknak! Hiszen ha ilyen kevesen vannak, akkor mindenki ismer mindenkit.

Amerikában sok ajtó megnyílik egy Harvard-professzor előtt, de azért abban a hatalmas országban kis és ismeretlen pont voltam. Idehaza más. Itt már 77 évet eltöltöttem. Ha nem is mindenkit, de azért nagyon sok embert ismerek. Bár nem vagyok közismert ember, azért elég sokan tudják, ki vagyok. Ha meghallgatást kérnék egy minisztertől, biztos fogadna, ha felhívnám egy újság főszerkesztőjét, nem kellene hosszan bemutatkoznom.

Ha a fizikai távolság tekintetében messzebbre kerültünk is az Amerikában élő Andris fiunktól és családjától, annál közelebb vagyunk most a Budapesten

* Annak idején a Dobsinai utcai lakás építkezésénél szerzett tapasztalat is inspirált *A hiány* megírására. Az 1974-es és a 2002-es lakásépítési tapasztalat összehasonlításából szép esettanulmányt írhattam volna arról, hogyan alakult át az eladók piaca vevők piacává, a kínálatkorlátos gazdaság keresletkorlátossá. Akkor személyes összeköttetésekkel szereztük be a gyári hibás fürdőkádat és a másodosztályú klinkertéglát. Most áruval dugig töltött, óriási választékú kínálatból válogathattuk a kedvünkre való burkolóanyagokat és szerelvényeket.

élő Gáborhoz és családjához. A Svédországban élő Judit és lányai könnyebben közelíthetők meg Budapestről, mint Cambridge-ből, arról nem is szólva, hogy most már polgártársak lettünk az Európai Unióban. Külön öröm, hogy az immár felnőtt unokákkal, a gimnáziumi tanárnő Julcsival, az egyetemista Zsófival, Annával és Tomival komoly témákról is beszélgethetünk, hogy Tomi szakértő segítségére mindig számíthatok, ha valami gondom van a komputerrel. (Persze, értelmetlen itt trade-off-okban gondolkodni. Az egyik gyerek vagy unoka távollétét nem pótolja az, hogy könnyebben elérhető a másik gyerek vagy unoka.)

Újra megszoktuk azt, hogy most már – egy-egy rövidebb alkalmi utazástól eltekintve – állandóan Magyarországon élünk. Hiányzik persze az, hogy a korábbi években, amikor már igazán belefáradtunk a hazai nyüglődésbe, jó volt arra gondolni: nemsokára felszállunk a repülőgépre, és magunk mögött hagyjuk a feszültséget, a magyarországi bajokat, újra élvezzük a Cambridge nyújtotta békességet, nyugalmat és szépséget.* Amikor ilyesféle visszavágyás megszólal bennünk, egy másik gondolattal kárpótoljuk magunkat. Végre eljutottunk oda, hogy a nyár vége felé járva nem kell idegeskedni azon, mikor kell elkezdeni a csomagolást, mikor kell hozzálátni az előadásjegyzeteim revíziójához. Tizennyolc éven át féléves-egyéves ritmusban kattogott az óránk. Az ide-oda ingázás rövid darabokra szaggatta az évek múlását. Most egyformában telik az idő.

Itthon vagyunk.

„Min dolgozol?"

Ezt szokták kérdezni tőlem, amikor baráti társaságba megyek, vagy ismerősökkel találkozom. Nem tudom elképzelni, hogy azt feleljem: semmin. Kétszeresen is *emeritus* vagyok, mind a Harvard Egyetem, mind a Collegium Budapest ezzel a címmel tüntetett ki. Jogom volna abbahagyni a munkát. Megélhetnénk rendesen a nélkül a kereset nélkül, amit a munka folytatása esetleg jövedelmez.

Bizonyára eljön az idő, amikor abba kell hagyni. Most azonban (hogy – babonásan szólva – el ne kiabáljam) van még mit felelnem a kérdésre.

A Nemzetközi Közgazdasági Társaság (IEA) elnöksége sokféle kötelezettséget ró rám. E tevékenység betetőzése a társaság világkongresszusa lesz. A tervek szerint Marokkóban tartjuk majd. Ezernél több résztvevő, kétszáz előadás! Igaz, sokan segítenek, ám végső soron az elnök a felelős a rendezvényért. Már elkezdtem készülődni az elnöki előadásra. Amint az elvárható a társaság első kelet-európai elnökétől, a posztszocialista átmenet problémáival, vagy

* Persze ezt a békesség- és nyugalomérzetet csak nekünk, a hónapokra odautazó magyaroknak nyújtotta az ottani világ. Azért, mert mi végeredményben mégiscsak kívül maradtunk. Nem éltük át az ottani politikai viharokat, közéleti feszültségeket ugyanazzal az intenzitással, amivel azok amerikai barátainkat nyugtalanították.

még általánosabban szólva, a nagy történelmi átalakulások jellegzetességeivel fogok foglalkozni. Terveim szerint ez lesz a fő kutatási témám a jövőben, az elnöki feladatkör átadása után is.

Eközben, más feladatokat félretéve, írtam emlékezéseimet. Szokatlan műfaj egy kutató számára, aki eddig évtizedeken át monográfiákon és szakcikkeken dolgozott. Ideje befejezni. Vár a többi munka.

Hivatkozások*

1. A Rökk Szilárd utcai Rabbiképzőben fogva tartott zsidó túszokról lásd Braham 1988 [1981], I. kötet, 386–387. p., továbbá Brámer 1997 [1972].
2. Fóthy 1945. Fóthy könyve nem említi név szerint apámat, de beszél azokról az ügyvédekről, akiket a Rökk Szilárd utcai internálásból szállítottak Horthy-ligetre, majd rövidesen megsemmisítő táborokba hurcoltak el.
3. Braham 1988 [1981] II. kötet, 325. p., továbbá Thassy 1996, 372–376., 394–396., 418–419. p.
4. Sztálin 1951 [1924], 51. p.
5. Ady 2004, 724. p.
6. Lukács 1945; 1949 [1945].
7. Az 1920-as évek elején elhangzott kijelentés szövegét lásd Mádl – Győri 1980, 110. p.
8. ÁBTL V-145-288-a. 514–515. p. Keltezés: 1950. június 14.
9. Kornai 1951d, 5. p.
10. Kornai 1951c.
11. Kornai 1951b, 1. p.
12. Kornai 1951a, 1. p.
13. Nem tudtam rekonstruálni, hogy 1953 után pontosan mit olvastam Kardelj tollából. Forrásként Kardelj visszaemlékezéseire utalok. Ehhez a szerkesztők függelékben csatolták néhány fontosabb munkáját, köztük az önigazgatásról szóló, az 1945 és 1955 közötti időszakban erről a témáról mondott beszédeit és írásait. (Kardelj 1981, 242–264. p.) Feltételezem, hogy ezek egyike-másika került annak idején a kezembe.
14. Lange 1968 [1936–1937].
15. Kornai 1954b.
16. Kornai 1954c.
17. Nagy 1954, 169. p.
18. Nagy 1954, 132. p.
19. Kornai 1954a.
20. A „lázadó" taggyűlés emlékeinek felidézéséhez a következő írásokat tanulmányoztam át: Aczél – Méray 1989 [1959]; Kende 1966; Lőcsei 1995; Nagy 1994 és Szalay 1994. A taggyűlés jegyzőkönyve a MOL M-KS 276. f. 89/206 ő.e.-ben található. Ez tartalmazza az MDP KV Agitációs és Propaganda Osztályának a *Szabad Néppel* kapcsolatos anyagait, többek között az 1954. október 22-én, 23-án és 25-én tartott taggyűlés jegyzőkönyvét, a taggyűlés határ-

* A levéltárak esetében a következő rövidítéseket használjuk:
ÁBTL – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
IH – Információs Hivatal Levéltára
MOL – Magyar Országos Levéltár
MTALt – Magyar Tudományos Akadémia Levéltára
OHA – Oral History Archívum
PIL – Párttörténeti Intézet Levéltára

rozatát és az Agit-Prop. Osztály jelentését a taggyűlésről.
21. Aczél – Méray 1989 [1959].
22. MOL M-KS 276. f. 89/206. ő.e.
23. MOL M -KS 276. f. 53/205. ő.e.
24. MOL M-KS 276. f. 53/ 206. ő.e.
25. Uo. 34. p.
26. Uo. 73., 74., 76. p.
27. MOL M-KS 276. f. 53/208. ő.e., továbbá 276. f. 53/206. ő.e.
28. Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége 1955.
29. MOL M-KS 276. f. 53/228. ő.e.
30. Liska – Máriás 1954.
31. Hegedűs 1990.
32. Heller 1988 [1919–1920].
33. Péter 1954; 1956.
34. Kornai 1994c.
35. Kende 1955. A kéziratot a szerző őrzi.
36. ÁBTL V-145-288/2. irat, 325–326. p. Fekete Sándor önvallomása, 2. és 5. pont. Keltezés: 1958. december 18.
37. Péteri 2001, 51. p., továbbá széles áttekintésként Péteri 1997.
38. Kornai 1990a [1957], 3–4. p.
39. Kornai 1990a [1957], 30. p.
40. Kornai 1990a [1957], 99. p.
41. Kornai 1990a [1957], 101. p.
42. Kornai 1990a [1957], 128. p.
43. Kornai 1990a [1957], 185. p.
44. Kornai 1990a [1957], 175–177. p.
45. MTALt TMB 891/368. Kornai János disszertációs vitájának jegyzőkönyve. Keltezés: 1956. szeptember 24. Lásd továbbá Esze 1956.
46. MTALt TMB 891/368, 41. p. Péter György szavait szó szerint vettem át a jegyzőkönyvből, s azokon csupán néhány apró nyelvi javítást hajtottam végre.
47. Augusztinovics Mária akkori asszonyneve Gerő Tamásné volt; felszólalása ezen a néven található a jegyzőkönyvben.
48. MTALt TMB 891/368, 2–11. p.
49. A javaslat egy példányát dokumentumgyűjteményemben őrzöm.
50. Kornai 1956.
51. ÁBTL V-150-352/1. irat. 442. p. Keltezés: 1957. április 16. MOL M-KS XX-5-h. 1. d. 3. k. 92–97. p. Keltezés: 1957. július 13. – A kormányprogram előkészítésében való részvétel rákerült a „priuszomra". (A „priusz" ügyiratszáma ÁBTL C-R-N 0082-479-2. Az általam látott példány keltezése: 1966. december 21. Ezt megelőzőleg is bizonyára létezett hasonló ügyirat.)
52. Vida 1992, 34. p.
53. Gimes 1956.
54. Halda 2002, 167. p.
55. Kornai 1990a [1957], 6. p.
56. Esze 1956.
57. Péter 1957.
58. Ripp 1957, 3. p.
59. Molnár 1957, 45. p.
60. Gulyás 1957–1958, 31. p.
61. Molnár 1957, 45. p.
62. Kornai 1994b [1957]. 1957-ben jelent meg az első magyar kiadás, 1958-ban az első angol kiadás.
63. R.N.W.O. monogrammal szignált cikk a *Financial Timesban,* 1959 és Devons 1959.
64. Spulber 1960, 763. p.
65. Nove 1960, 389. p.
66. MOL M-KS XX-5-h. 50. d. 1. k. 48–54. p. Keltezés 1957. március 20. Továbbá MOL M-KS XX-5-h 52. d. 1. k. 10–13. p. Keltezés 1958. május 8.
67. MOL M-KS XX-5-h, 1. d. 4. k. 57–59. p. A szó szerinti idézet a jegyzőkönyv 2. és 3. oldalán található. Keltezés: 1957. április 16.
68. MOL M-KS XX-5-h. 86. d. 5. k. 49–67. p. P. P. kihallgatási jegyzőkönyve. A kihallgató tiszt által idézett beszámoló a megbeszélés résztvevőiről az 51. oldalon található. Gimes lapalapítási szándékáról, majd a lap tényleges készítéséről a jegyzőkönyv 51–54. oldalán van szó. Keltezés: 1957. április 10.
69. MOL M-KS XX-5-h. 1. d. 4. k. 57–59. p.
70. MOL M-KS XX-5-h. 86. d. 4. és 5. k.

71. A *Hungaricus* álnéven írt tanulmány közvetlenül megírása után igen kis példányszámban, sokszorosítva terjedt szűk körben. A magyar nyelvű szöveg nyomtatott kiadására csak 1989-ben került sor.
72. Fejtő 1957-ben cikket irt a „Hungaricus"-tanulmányról. A tanulmány 1959-ben teljes terjedelemben megjelent francia fordításban, a brüsszeli Nagy Imre Intézet kiadásában.
73. ÁBTL V-145-288/3. irat, 482–492. p. J. Vasziliu kihallgatási jegyzőkönyve. Keltezés: 1959. június 11. Lásd továbbá Vasziliu 1999.
74. ÁBTL V-145-288/2. irat, 327. p. Fekete Sándor önvallomása, 11. pont. Továbbá ÁBTL V-145-288/3. irat, 482–492. p. J. Vasziliu kihallgatási jegyzőkönyve. Keltezés: 1959. június 11.
75. ÁBTL V-145-288/9. irat, 156–160., továbbá 233. p.
76. Novobáczky 1956, 1. p.
77. ÁBTL V-145-288/3. irat, 482–492. p. J. Vasziliu kihallgatási jegyzőkönyve. Keltezés: 1959. június 11. ÁBTL V-145-288/2. irat. 326. p. Fekete Sándor önvallomása, 7. pont.
78. ÁBTL V-145-288/2. irat. 327. p. Fekete Sándor önvallomása, 8. pont.
79. Samuelson 1976 [1948].
80. Arrow 1951.
81. Hayek 1975 [1935].
82. Hicks 1946 [1939].
83. Samuelson 1983 [1947].
84. Tinbergen 1957 [1949].
85. Hayek 1975 [1935].
86. Bergson 1948.
87. Lange 1968 [1936–1937], 70. p.
88. Kende 1959.
89. Kornai 1959.
90. Kende 1964.
91. Sartre 1991 [1946].
92. Kornai – Lipták 1959.
93. Kornai – Lipták 1962.
94. Dorfman – Samuelson – Solow 1987 [1958] és Koopmans 1957.
95. Bródy 1969.
96. Samuelson 1983 [1947].
97. Kornai – Lipták 1963.
98. Kornai – Lipták 1965.
99. Arrow 1971.
100. Malinvaud 1967.
101. Arrow 1973b [1963].
102. Kornai 1967b.
103. Malinvaud – Bacharach 1967.
104. Juhász 1934.
105. ÁBTL M 13417/1. A rólam szóló jelentés és annak értékelése az iratkötet 35. oldalán található. Bácskai a jelentés szerint, 1960. június 10-én beszélt velem. Azt a vastag dossziét, amely többek között a rólam szóló jelentést is tartalmazza, 1957. június 25-én nyitották meg.
106. A rólam szóló jelentés elkészítésére kiadott utasítás ügyiratszáma: IH IV/1-A, keltezése: 1965. április 15. R. R. rólam szóló jelentésén szereplő ügyiratszámok: 35-634/65, 2/B-530, keltezése: 1965. május 4. Itt jegyzem meg, hogy ebben a végjegyzetben azokat az ügyiratszámokat idézem, amelyek az Információs Hivatal (IH) által 2004 júniusában rendelkezésemre bocsátott dokumentummásolatokon olvashatóak. E dokumentumok eredeti példányait, amelyekről a másolat készült, feltételezésem szerint olyan iratkötegekből emelték ki, amelyeknek az Információs Hivatal jogelődjeinek nyilvántartásában volt, belső használatra, saját ügyiratszámuk. Ezeket az iratszámokat nem ismerem. Ez a megjegyzés vonatkozik valamennyi dokumentumra, amelyeket az Információs Hivatal bocsátott rendelkezésemre, s amelyekre későbbi végjegyzetek hivatkozni fognak.
107. IH 134-216/64. X. X. jelentése rólam. Keltezés: 1964. március 2.
108. IH VI/4-A. Keltezés: 1964. március 26.
109. Kenedi 1996. 438. p. Kenedi lábjegyzetben közli, hogy a szószedet alapjául a BM Kiadónál 1980-ban

megjelent, „titkos" minősítésű Állambiztonsági Értelmező Szótár szolgált. Ezt kiegészítette más forrásokkal is.

110. A szakértői vélemény először 1966-ban készült, egy külföldi utazásom útlevélkérelmével kapcsolatban. Egy későbbi dokumentumban újra hivatkoznak erre a szakértői véleményre. Ebből vettem át a szövegben olvasható idézetet. Az újabb dokumentum forrása: IH 40-27-245/64, 213-3019, keltezése: 1964. július 12.
111. A fotokópián rosszul olvasható iktatószám: IH III/I-1-A. 8153.
112. Koopmans – Montias 1971.
113. IH ügyiratszám nélkül. Az IH-tól kapott, a Montias-üggyel kapcsolatos dokumentummásolatok kötegén belül 18–22. p.
114. IH 34-4-797/1965. Keltezés: 1965. április 23.
115. Z. Z. százados jelentése. IH 34-A-1027/1965. Keltezés: 1965. május 26.
116. IH 34-4-797/1965. Keltezés: 1965. április 23. Kézírásos utasítás az 1. oldalon.
117. IH 59/2581-4/1965. Keltezés: 1965. november 22.
118. IH 189-193/66. Keltezés: 1966. május 18. IH 189-191/66. Keltezés: 1966. május 19. IH 189-220/66. Keltezés: 1966. június 6.
119. Bolygó 1966.
120. Montias 1976; Kornai 1978a.
121. ÁBTL 0004-470-5-MRG, 24. p. Keltezés: 1971. április 1.
122. ÁBTL 0004-470-5-MRG, 47. p. Keltezés: 1989. január 29.
123. Montias 1982; 1989; 2002.
124. Kornai 1967a.
125. Kornai 1968.
126. Neumann 2003 [1955], 348–349. p.
127. Kornai 1971, 391. p. A „matematikai kristály" gondolatáról lásd Heisenberg 1967 [1958], 231–232. p.
128. Kuhn 2002 [1962].
129. Arrow 1974, 254. p. és Simon 1979, 508. p.
130. Laibson – Zeckhauser 1998.
131. A Haydn-idézetet egy hetilapban olvastam. Az idézet forrását nem sikerült tisztáznom. Ennek ellenére felhasználtam, mert hihetőnek tűnik, hogy a szöveg valóban Haydntól származik – és mert tanulságos saját mondanivalóm alátámasztására.
132. Hahn 1973, 330. p.
133. József Attila *Vigasz* című, 1933-ban megjelent verséből. József 2003, 390. p.
134. Kornai – Kovács – Schmidt 1969.
135. A levél másolatát saját dokumentumgyűjteményemben őrzöm.
136. Huszár Tibor hívta fel a figyelmemet akadémikussá választásom történetének forrásanyagára. MOL M-KS 288. f. 36/1. ő.e. 9. p.
137. MOL M-KS 288. f. 5/675. ő.e. 10. p.
138. MOL M-KS 288. f. 5/675. ő.e. 10. p.
139. MOL M-KS 288. f. 5/682. ő.e. 3. p.
140. MOL M-KS 288. f. 5/682. ő.e. 7. p.
141. Kornai 1972.
142. Kornai 1972, 5. p.
143. Hirschman 1988 [1958]; Streeten 1959.
144. A meghívólevelet dokumentumgyűjteményemben őrzöm.
145. Kornai – Martos 1971; Kornai – Martos 1973.
146. Kornai – Martos 1981b.
147. Kornai – Martos 1981a.
148. Kornai 1974.
149. Kornai 1989a [1980], 583. p.
150. Bródy András lektori véleményének másolatát dokumentumgyűjteményemben őrzöm.
151. Faluvégi Lajos lektori véleményének másolatát dokumentumgyűjteményemben őrzöm.
152. A glossza (bes) szignóval az *Élet és Irodalom* 1980. október 4-i számában, a „Páratlan oldal" című rovatban jelent meg.
153. Kornai 1978b.

154. Karagedov 1982.
155. Barro – Grossman 1971.
156. A Barro–Grossman–Portes-irányzat nagyszámú publikációja közül egy jellegzetes példa: Portes – Winter 1980.
157. Yergin – Stanislaw 1998, 277. p.
158. Hoffman 2002, 89–90. p.
159. Kornai – Maskin – Roland 2003. A magyar változatot lásd Kornai – Maskin – Roland 2004.
160. Kornai – Weibull 1983.
161. Goldfeld – Quandt 1988; 1990; 1993.
162. Dewatripont – Maskin 1995.
163. A folyóirattal folytatott levelezést és a lektori jelentéseket dokumentumgyűjteményemben őrzöm.
164. Kornai 1986a. A cikk magyar változatát lásd Kornai 1986d.
165. Qian 1994.
166. Hicks 1937.
167. Arrow 1973a.
168. Schumpeter 1980 [1911].
169. Aghion – Howitt 1998.
170. Egy cikkben bukkantam rá erre a mondásra, amelynek a szerzője, tévesen, Keynesnek tulajdonította. Valójában Wildon Carrtől származik. Lásd Shove 1942, 323. p.
171. Kornai 1982, 9. p.
172. Kornai 1985.
173. Az idézetet Liska Tibornak az OHA számára adott interjújából emeltem ki. (39. sz. interjú, 346. p.) Az interjú írott jegyzőkönyvében található szöveghez képest csak apró nyelvi jellegű változtatásokat tettem.
174. Szénási 1983, 7. p.
175. Kornai 1980, 20. p.
176. Lengyel 2002, 157–158. p.
177. Szegő 1983.
178. Kornai 1983b.
179. Tardos 1982; 1988a; 1988b.
180. Kornai 1987, II. rész, 27. p.
181. Gregory – Stuart 1997 [1974]. Az idézet a könyv 1980. évi kiadásának 299. oldalán található. A szerzők tankönyvük későbbi kiadásaiban pontosabbá tették a magyar új gazdasági mechanizmussal kapcsolatos megállapításukat.
182. A Napi Operatív Információs Jelentés (NOIJ) rendeltetését, az információk összegyűjtésének és rendszerezésének módszereit és szervezetét részletesen ismerteti Müller 1999.
183. ÁBTL NOIJ III/1-218-265/6, 3. p. Keltezés: 1981. december 10.
184. ÁBTL NOIJ III/II-80, 5. p. Keltezés: 1985. április 26.
185. ÁBTL, kézírásos feljegyzés. Az ÁBTL NOIJ III/II-80A. irathoz csatolva.
186. Leijonhufvud 1968.
187. Dahl 1979 [1971].
188. Lindblom 1977.
189. Schelling 1980 [1960].
190. Rosovsky 1990, 194–195. p.
191. Samuelson 1983 [1947].
192. A levelet saját dokumentumgyűjteményemben őrzöm.
193. Szakolczai 2001, 92. p.
194. Kornai 1988b, 739. p.
195. Kornai 1988a.
196. Sen 1988.
197. Lindbeck 1988.
198. A „hajókonferencia" anyagából válogatást tett közzé az *Economic Daily* könyvkiadó 1985-ben. A kötet kínai címe magyar fordításban a következő: *A makrogazdaság irányítása és reformja – Válogatás a makrogazdaság irányításáról tartott nemzetközi konferencia előadásaiból.* Mivel a könyv szerkesztőjéről nem sikerült információt szerezni, a mű nem szerepel az *Irodalomjegyzékben.* A konferenciára előzetesen írásban benyújtott előadások egy részét dokumentumgyűjteményemben őrzöm.
199. Kornai 1993a, 25. p.
200. Karsai 1993, 19. p.
201. Schama 1989, XIII. p.
202. Kornai 1993a, 23. p.
203. Nove 1992, 101. p.
204. Nove 1992, 103. p.

205. Ericson 1994, 495. és 497. p.
206. Krausz 1994, 158. p.
207. Krausz 1994, 157. p.
208. Levelem másolatát dokumentumgyűjteményemben őrzöm.
209. Coles 2002.
210. *New York Times:* Passel 1990; *New York Times Book Review:* Bosworth 1990; *Le Monde:* Salgó 1990; *Neue Zürcher Zeitung:* „Gy" monogrammal 1991; *Financial Times:* Denton 1990.
211. Kornai 1990b.
212. Kornai 1992b.
213. Kornai 1992a.
214. Kornai 1993c.
215. Kornai 1989b, 34–35. p.
216. Szegvári 1990.
217. Semjén 1990.
218. Kornai 1989b, 40. p.
219. A levélváltás másolatait dokumentumgyűjteményemben őrzöm.
220. Samuelson 1990.
221. Klaus – Tříška 1994, 482. p.
222. Kornai 1989b, 39. p.
223. Az adatok forrása Központi Statisztikai Hivatal 1996, 314. p.
224. Kornai 1989b, 122. p.
225. A kerekasztal-tárgyalások dokumentumait nyolc kötetben adták közzé. Szemléltetésül említem az ötödik kötetet, amely fontos, gazdaságpolitikai tárgyú dokumentumokat közöl: Ripp 2000, 15–79. és 571–633. p.
226. A különböző pártok és politikai szervezetek gazdaságpolitikai programjáról áttekintést ad Laki 1989; 1990.
227. A Kék Szalag Bizottság munkájában magyar és külföldi szakemberek, míg a Híd-csoport munkájában kizárólag magyar közgazdászok vettek részt. Mindkét bizottság 1990 tavaszán tette közzé javaslatait. Lásd Kék Szalag Bizottság 1990; Híd-csoport 1990.
228. Réti 1989, 5. p.
229. Kornai 1992d.
230. Kornai 1994a.
231. Solow 2000, 408. p.
232. Kornai 1996b, 129–144. p. Az interjút Szabó László Zsolt készítette, s 1995. április 9-én hangzott el a Duna Televízióban.
233. Blahó 2003.
234. Kornai – McHale 2001.
235. Csontos – Kornai – Tóth 1996a; 1996b.
236. Bognár – Gál – Kornai 2000.
237. Kornai 1998.
238. Kornai – Eggleston 2001. A kötet magyar nyelvű változata: Kornai – Eggleston 2004.
239. A levélváltás másolatait dokumentumgyűjteményemben őrzöm.
240. A levél másolatát dokumentumgyűjteményemben őrzöm.
241. Az országgyűlésben elhangzott felszólalások az Arcanum Kiadó által kiadott *Országgyűlési Napló 1990–2002* CD-n, valamint az interneten találhatók. Az ott talált említéseket számláltuk össze, különböző ismérvek szerint csoportosítva. Az eredményeket összesítő táblázatokat dokumentumgyűjteményemben őrzöm.
242. Rosser – Rosser 2004 [1996], 377–378. p.
243. Kornai 1983a.
244. Camus 2001 [1942], 117–118. p.
245. Kornai 1986b, ix. p.
246. Kornai – Rose-Ackerman 2004; Kornai – Rothstein – Rose-Ackerman 2004.
247. Gács – Köllő 1998; Maskin – Simonovits 2000.

Irodalomjegyzék

Kornai János munkái

Kornai János 1948. Marx Tőké-je magyarul. *Társadalmi Szemle,* 3. évf. 8–9. sz. 615–619. p.

~ 1951a. A megnövekedett feladatok terve. *Szabad Nép,* 9. évf., január 9., 1. p.

~ 1951b. A munkaidő jobb kihasználásáért. *Szabad Nép,* 9. évf., július 4., 1. p.

~ 1951c. A takarékosság – a munkaverseny egyik központi feladata. *Szabad Nép,* 9. évf., március 18., 1. p.

~ 1951d. Kövessük a csepeli példát. *Szabad Nép,* 9. évf., április 7., 5. p.

~ 1954a. A Központi Vezetőség iránymutatásával tovább a júniusi úton. *Szabad Nép,* 12. évf., október 11., 3. p.

~ 1954b. A villamos energia kérdése. *Szabad Nép,* 12. évf., február 11., 1. p.

~ 1954c. „Egy évtized". Nagy Imre elvtárs válogatott beszédei és írásai. *Szabad Nép,* 12. évf., október 6., 2–3. p.

~ 1956. Gyökerestül irtsuk ki a bürokráciát. *Szabad Nép,* 14. évf., október 14., 3–4. p.

~ 1958. Kell-e korrigálni a nyereségrészesedést? *Közgazdasági Szemle,* 5. évf. 7. sz. 720–734. p.

~ 1959. „Mennyiségi szemlélet" és „gazdaságossági szemlélet". *Közgazdasági Szemle,* 6. évf. 10. sz. 1083–1091. p.

~ 1967a. *Anti-Equilibrium. Esszé a gazdasági mechanizmus elméleteiről és a kutatás feladatairól.* Sokszorosítva. Budapest, MTA Közgazdaságtudományi Intézet.

~ 1967b. Mathematical Programming of Long-Term Plans in Hungary. In Malinvaud, Edmond – Bacharach, M. O. L. (eds.): *Activity Analysis in the Theory of Growth and Planning.* London – New York, Macmillan – St. Martin's Press, 211–231. p.

~ 1968. *Anti-Equilibrium.* Mimeographed. Budapest, Institute of Economics, Hungarian Academy of Sciences.

~ 1971. *Anti-Equilibrium.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

~ 1972. *Erőltetett vagy harmonikus növekedés.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

~ 1973 [1965]. *A gazdasági szerkezet matematikai tervezése.* Lipták Tamás és Wellisch Péter közreműködésével. 2. bővített kiad. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

~ 1974. *Az adaptáció csikorgó gépezete.* Sokszorosítva. Budapest, MTA Közgazdaságtudományi Intézet.

~ 1978a. John Michael Montias: The Structure of Economic Systems. *Journal of Comparative Economics,* 2. évf. 2. sz. 277–292. p.

~ 1978b. Resource-Constrained Versus Demand-Constrained Systems. *Econometrica,* 47. évf. 4. sz. 801–819. p.

~ 1980. Hatékonyság és szocialista erkölcs. *Valóság*, 23. évf. 5. sz. 13–21. p.
~ 1982. A magyar gazdasági reform jelenlegi helyzetéről és kilátásairól. *Gazdaság*, 16. évf. 3. sz. 5–34. p.
~ 1983a. A nemzetek egészsége. *Valóság*, 26. évf. 1. sz. 1–12. p.
~ 1983b. Bürokratikus és piaci koordináció. *Közgazdasági Szemle*, 30. évf. 9. sz. 1025–1038. p.
~ 1985. Játékszabályok és társadalmi realitások. In Siklaki István (szerk.): *Koncepció és kritika*. Budapest, Magvető, 311–322. p.
~ 1986a. The Soft Budget Constraint. *Kyklos*, 39. évf. 1. sz. 3–30. p.
~ 1986b. *Contradictions and Dilemmas*. Cambridge, MA., MIT Press.
~ 1986c. The Hungarian Reform Process: Visions, Hopes and Reality. *Journal of Economic Literature*, 24. évf. 4. sz. 1687–1737. p.
~ 1986d. A puha költségvetési korlát. *Tervgazdasági Fórum*, 2. évf. 3. sz. 1–18. p.
~ 1987. A magyar reformfolyamat: víziók, remények és a valóság. *Gazdaság*, 21. évf. I. rész 2. sz. 5–46. p.; II. rész 3. sz. 5–40. p.
~ 1988a. Individual Freedom and the Reform of the Socialist Economy. *European Economic Review*, 32. évf. 2–3. sz. 233–267. p.
~ 1988b. Report from the President to the Members of the European Economic Association. *European Economic Review*, 32. évf. 2–3. sz. 737–739. p.
~ 1989a [1980]. *A hiány*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
~ 1989b. *Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében*. Budapest, HVG Kiadó.
~ 1990a [1957]. *A gazdasági vezetés túlzott központosítása. Kritikai elemzés könnyűipari tapasztalatok alapján*. 2. kiad. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
~ 1990b. Kiegészítések a „Röpirathoz". *Közgazdasági Szemle*, 37. évf. 7–8. sz. 769–793. p.
~ 1990c. *The Road to a Free Economy. Shifting from a Socialist System: The Example of Hungary*. New York, W. W. Norton.
~ 1992a. The Postsocialist Transition and the State: Reflections in the Light of Hungarian Fiscal Problems. *American Economic Review*, 82. évf. 2. sz. 1–20. p.
~ 1992b. The Principles of Privatization in Eastern Europe. *De Economist*, 142. évf. 2. sz. 153–176. p.
~ 1992c. *The Socialist System. The Political Economy of Communism*. Princeton–Oxford, Princeton University Press – Oxford University Press.
~ 1992d. Visszaesés, veszteglés vagy fellendülés. *Magyar Hírlap*, 25. évf., december 24., 12–13. p.
~ 1993a. *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. Budapest, HVG Kiadó.
~ 1993b. Market Socialism Revisited. In Peterson, Grethe B. (ed.): *The Tanner Lectures on Human Values*. 14. évf. Salt Lake City, University of Utah Press, 3–41. p.
~ 1993c. The Evolution of Financial Discipline under the Postsocialist System. *Kyklos*, 46. évf. 3. sz. 315–336. p.
~ 1993d. *Útkeresés*. Budapest, Századvég Kiadó.
~ 1994a. A legfontosabb: A tartós növekedés. [5 cikkből álló sorozat] *Népszabadság*, 52. évf., augusztus 29., 11. p., augusztus 30., 11. p., augusztus 31., 11. p., szeptember 1., 11. p., szeptember 2., 11. p.
~ 1994b [1957]. *Overcentralization in Economic Administration*. Oxford, Oxford University Press.
~ 1994c. Péter György, a reformközgazdász. In Árvay János – Hegedűs B. András (szerk.): *Egy reformközgazdász emlékére: Péter György, 1903–1969*. Budapest, Cserépfalvi Könyvkiadó – T-Twins Kiadó, 75–89. p.

~ 1996a. Kiigazítás recesszió nélkül. Esettanulmány a magyar stabilizációról. *Közgazdasági Szemle,* 43. évf. 7–8. sz. 585–613. p.
~ 1996b. *Vergődés és remény. Gondolatok a gazdasági stabilizációról és a jóléti állam reformjáról.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
~ 1997. Mit jelent és nem jelent a rendszerváltás. *Kritika,* 26. évf. 8. sz. 2–8. p.
~ 1998. *Az egészségügy reformjáról.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
~ 2000a. Tíz évvel a Röpirat angol kiadásának megjelenése után. A szerző önértékelése. *Közgazdasági Szemle,* 47. évf. 9. sz. 647–661. p.
~ 2000b. What the Change of the System from Socialism to Capitalism Does and Does Not Mean. *Journal of Economic Perspectives,* 11. évf. 1. sz. 27–42. p.
~ 2001. Ten Years After the Road to a Free Economy: The Author's Self Evaluation. In Pleskovich, Boris – Stern, Nicholas (eds.): *Annual Bank Conference on Development Economics 2000.* Washington, D.C., The World Bank, 49–66. p.
~ 2004. *What Can Countries Embarking on Post-Socialist Transformation Learn from the Experiences so far?* Cuba Transition Project. Institute for Cuban and Cuban-American Studies, University of Miami.
Bognár Géza – Gál Róbert – Kornai János 2000. Hálapénz a magyar egészségügyben. *Közgazdasági Szemle,* 47. évf. 4. sz. 293–320. p.
Csontos László – Kornai János – Tóth István György 1996a. Adótudatosság, fiskális illúziók és a jóléti rendszer reformja: egy empirikus vizsgálat első eredményei. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi Riport.* Budapest, TÁRKI, 238–271. p.
~ 1996b. Az állampolgár, az adók és a jóléti rendszer fogalma. *Századvég,* „új folyam", 1. évf. 2. sz. 3–28. p.
Kornai János – Dániel Zsuzsa – Jónás Anna – Martos Béla 1972. Tervszondázás. *Közgazdasági Szemle,* 19. évf. 9. sz. 1031–1050. p.
Kornai János – Eggleston, Karen 2001. *Welfare, Choice and Solidarity in Transition: Reforming the Health Sector in Eastern Europe.* Cambridge, MA., Cambridge University Press.
~ 2004. *Egyéni választás és szolidaritás. Az egészségügy intézményi mechanizmusának reformja Kelet-Európában.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
Kornai János – Kovács János – Schmidt Ádám 1969. *Észrevételek Intézetünk munkájához: Munkastílus, irányítás, nevelés, szervezet.* Sokszorosítva. Budapest, MTA Közgazdaságtudományi Intézet.
Kornai János – Lipták Tamás 1959. *A nyereségérdekeltség matematikai vizsgálata.* Sokszorosítva. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
~ 1962. A Mathematical Investigation of Some Economic Effects of Profit Sharing in Socialist Firms. *Econometrica,* 30. évf. 1. sz. 140–161. p.
~ 1963. Kétszintű tervezés: Játékelméleti modell és iteratív számítási eljárás népgazdasági távlati tervezési feladatok megoldására. *Magyar Tudományos Akadémia Matematikai Kutató Intézetének Közleményei,* 7. évf. B. sorozat 4. sz. Budapest, Akadémiai Kiadó.
~ 1965. Two-Level Planning. *Econometrica,* 33. évf. 1. sz. 141–169. p.
Kornai János – Martos Béla 1971. Gazdasági rendszerek vegetatív működése. *Szigma,* 4. évf. 1–2. sz. 35–50. p.
~ 1973. Autonomous Control of the Economic System. *Econometrica,* 41. évf. 3. sz. 509–528. p.
Kornai János – Martos Béla (eds.) 1981a. *Non-Price Control.* Amsterdam, North-Holland.

Kornai János – Martos Béla (szerk.) 1981b. *Szabályozás árjelzések nélkül*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
Kornai János – Maskin, Eric S. – Roland, Gérard 2003. Understanding the Soft Budget Constraint. *Journal of Economic Literature,* 41. évf. 4. sz. 1095–1136. p.
~ 2004. A puha költségvetési korlát. *Közgazdasági Szemle,* 51. évf. 7–8. sz. 608–624. p.; 9. sz. 777–809. p.
Kornai János – Matits Ágnes 1987. *A vállalatok nyereségének bürokratikus újraelosztása*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
Kornai János – McHale, John 2001. Eltérnek-e a nemzetközileg szokásostól a poszt-szocialista országok egészségügyi kiadásai? *Közgazdasági Szemle,* 48. évf. 7–8. sz. 555–580. p.
Kornai János – Rose-Ackerman, Susan (eds.) 2004. *Building the Trustworthy State in Post-Socialist Transition*. New York, Palgrave Macmillan.
Kornai János – Rothstein, Bo – Rose-Ackerman, Susan (eds.) 2004. *Creating Social Trust in Post-Socialist Transition*. New York, Palgrave Macmillan.
Kornai János – Weibull, Jörgen W. 1983. Paternalism, Buyers' and Sellers' Market. *Mathemetical Social Sciences,* 6. évf. 2. sz. 153–169. p.

Más szerzők munkái

Aczél Tamás – Méray Tibor 1989 [1959]. *Tisztító vihar. Adalékok egy korszak történetéhez*. 1–2. kötet. Szeged, JATE.
Ady Endre 2004. *Ady Endre összes versei*. Budapest, Osiris.
Aghion, Philippe – Howitt, Peter (eds.) 1998. *Endogenous Growth Theory*. Cambridge, MA., MIT Press.
Akerlof, George A. 1970. The Market for „Lemons". Quality Uncertainity and the Market Mechanism. *Quarterly Journal of Economics,* 84. évf. 3. sz. 488–500. p.
Antal László 1982. Fejlődés kitérővel – A magyar gazdasági mechanizmus a 70-es években. *Gazdaság,* 14. évf. 2. sz. 28–56. p.
Arrow, Kenneth J. 1951. Alternative Approaches to the Theory of Choice in Risk-Taking Situations. *Econometrica,* 19. évf. 4. sz. 404–437. p.
~ (ed.) 1971. *Selected Readings in Economic Theory from Econometrica*. Cambridge, MA., MIT Press.
~ 1973a. Rawls's Principle of Just Saving. *Scandinavian Journal of Economics,* 75. évf. 4. sz. 323–335. p.
~ 1973b [1963]. *Social Choice and Individual Values*. 2. ed. New Haven, Yale University Press.
~ 1974. General Economic Equilibrium: Purpose, Analytic Techniques, Collective Choice. *American Economic Review,* 64. évf. 3. sz. 253–272. p.
Arrow, Kenneth J. – Karlin, Samuel – Scarf, Herbert E. 1958. *Studies in the Mathematical Theory of Inventory and Production*. Stanford, Stanford University Press.
Babits Mihály 1998 [1936]. *Az európai irodalom története*. Budapest, Merényi.
Bácskai Tamás – Terták Elemér György 1983. Mesterséges érdek – növekedési kényszer. *Valóság,* 26. évf. 10. sz. 91–94. p.
Baráth Magdolna 1999. Az MDP vezetése és a rehabilitáció. *Múltunk,* 44. évf. 4. sz. 40–97. p.
Barro, Robert J. – Grossman, Herschel I. 1971. A General Disequilibrium Model of Income and Employment. *American Economic Review,* 61. évf. 1. sz. 82–93. p.

Bergson, Abram 1948. Socialist Economics. In Ellis, Howard S. (ed.): *A Survey of Contemporary Economics*. Philadelphia, Blakiston, 412–448. p.
Blahó Miklós 2003. A fő cél a tartós növekedés. Interjú Kornai Jánossal. *Népszabadság*, 61. évf., január 25., 23. és 27. p.
Blanchard, Olivier 1999. Interjú Kornai Jánossal. *Közgazdasági Szemle*, 46. évf. 3. sz. 201–212. p.
Bolygó János 1966. Mit kutatott professzor Montias Magyarországon? *Magyar Nemzet*, 22. évf., július 3., 7. p.
Bosworth, Barry P. 1990. Which Way to the Market? *New York Times Book Review*, 139. évf., május 27. 17. p.
Boulding, Kenneth E. 1966 [1941]. *Economic Analysis*. 4. ed. New York, Harper and Row.
Böhm-Bawerk, Eugen von 1926 [1896]. Zum Abschluss des Marxschen Systems. In Weiss, Franz X. (Hrsg.): *Eugen von Böhm-Bawerks kleinere Abhandlungen über Kapital und Zins. Der gesammelten Schriften 2. Band.* Wien–Leipzig, Hölder-Pichler-Tempsky A.G., 321–435. p.
Braham, Randolph L. 1988 [1981]. *A magyar holocaust*. I–II. kötet. Budapest–Wilmington, Gondolat – Blackburn International Incorporation.
Brámer Frigyes 1997 [1972]. Koncentrációs tábor a Rabbiképző épületében. In Scheiber Sándor (szerk.): *Évkönyv*. Budapest, Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 219–228. p.
Bródy András 1956. A hóvégi hajrá és gazdasági mechanizmusunk. *Közgazdasági Szemle*, 3. évf. 7–8. sz. 870–883. p.
~ 1969. *Érték és újratermelés*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
Camus, Albert 2001 [1942]. *A pestis*. Fordította Győry János. Budapest, Európa Könyvkiadó.
Carlin, Wendy – Fries, Steven – Schaffer, Mark E. – Seabright, Paul 2001. Competition and Enterprise Performance in Transition Economies: Evidence from a Cross-Country Survey. *EBRD Working Paper*, Nr. 62.
Chikán Attila (szerk.) 1989. *Készletek, ciklusok, gazdaságirányítás. A magyar gazdaság készletalakulása és befolyásoló tényezői, 1960–1986*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
~ 2004. A hiány szerepe az átmenet szellemi előkészítésében. *Magyar Tudomány*, 49. évf. 7. sz. 698–707. p.
Coles, Peter 2002. *Einstein és a napfogyatkozás*. Budapest, Alexandra.
Csoóri Sándor 1990. Nappali hold. 2. rész. *Hitel*, 3. évf. 18. sz., szeptember 5., 5. p.
Dahl, Robert A. 1979 [1971]. *Polyarchy*. New Haven–London, Yale University Press.
Debreu, Gerard 1965 [1959]. *Theory of Value. An Axiomatic Analysis of Economic Equilibrium*. New York, Wiley J.
Denton, Nicholas 1990. On the Brink of Transformation. *Financial Times*, 103. évf., szeptember 17., II. p.
Deutscher, Isaac 1990 [1949]. *Sztálin. Politikai életrajz*. Budapest, Európa.
Devons, Ely 1959. A Study in Central Planning. Evidence from the Inside. *The Guardian*, 139. évf., október 22., 10–11. p.
Dewatripont, Mathias – Maskin, Eric S. 1995. Credit and Efficiency in Centralized and Decentralized Economies. *Review of Economic Sudies*, 62. évf. 4. sz. 541–555. p.
Djankov, Simeon D. – Murrell, Peter 2002. Enterprise Restructuring in Transition Economies: A Quantitative Survey. *Journal of Economic Literature*, 40. évf. 3. sz. 739–792. p.

Donáth Ferenc (szerkesztőbizottság eln.) 1981. *Bibó-emlékkönyv*. 1–2. kötet. Szamizdat kiadás. Nyomtatott új kiadás 1991. Réz Pál (szerk.) Budapest, Századvég.
Dorfman, Robert – Samuelson, Paul A. – Solow, Robert M. 1987 [1958]. *Linear Programming and Economic Analysis*. New York, Dover Publications.
Draaisma, Douwe 2003. *Miért futnak egyre gyorsabban az évek?* Budapest, Typotex.
Durant, Will 1996 [1926]. *A gondolat hősei*. Budapest, Göncöl.
Ericson, Richard E. 1994. Book Review. *Journal of Comparative Economics,* 18. évf. 3. sz. 495–497. p.
Esterházy Péter 2003. Mik vogymuk. 1 könyv. *Élet és Irodalom,* 47. évf., május 9., 3. p.
Esze Zsuzsa 1956. Egy kandidátusi értekezés vitája. *Közgazdasági Szemle,* 3. évf. 11–12. sz. 1483–1495. p.
Eucken, Walter 1965 [1940]. *Die Grundlagen der Nationalökonomie*. Berlin–Heidelberg, Springer.
Fejtő Ferenc 1957. La Premiere Autocritique des „Communistes Nationaux" Hongrois. *France Observateur,* 8. évf., január 31., 6. p.
F. Liska Tibor 1998. A Liska-modell. *Közgazdasági Szemle,* 45. évf. 10. sz. 940–953. p.
Fóthy János 1945. *Horthy-liget – A magyar ördögsziget*. Budapest, Müller Károly Könyvkiadóvállalat.
Frey, Bruno S. 2003. Publishing as Prostitution? Choosing between One's Own Ideas and Academic Success. *Public Choice,* Vol. 116. 1–2. sz. 205–223. p.
Friss István 1957. Népgazdaságunk vezetésének néhány gyakorlati és elméleti kérdéséről. *Népszabadság,* 2. évf., október 2., 3–4. p.
Gans, Joshua S. – Shepherd, George B. 1994. How Are the Mighty Fallen: Rejected Articles by Leading Economists. *Journal of Economic Perspectives,* 8. évf. 1. sz. 165–179. p.
Gács János – Köllő János (szerk.) 1998. *A „túlzott központosítástól" az átmenet stratégiájáig: Tanulmányok Kornai Jánosnak*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
Gáll Ernő 2003. *Napló*. 1. kötet. Budapest, Polis Könyvkiadó.
Gimes Miklós 1956. Magyar Szabdság. *Magyar Szabadság,* 1. évf., október 29., 1. p.
Goldfeld, Stephen M. – Quandt, Richard E. 1988. Budget Constraints, Bailouts and the Firm under Central Planning. *Journal of Comparative Economics,* 12. évf. 4. sz. 502–520. p.
~ 1990. Output Targets, the Soft Budget Constraint and the Firm under Central Planning. *Journal of Economic Behavior and Organization,* 14. évf. 2. sz. 205–222. p.
~ 1993. Uncertainty, Bailouts, and the Kornai Effect. *Economics Letters,* 41. évf. 2. sz. 113–119. p.
Gregory, Paul R. – Stuart, Robert C. 1997 [1974]. *Comparative Economic Systems*. 6. ed. Boston, Houghton Mifflin Co.
Grossfeld, Irena 1989. Disequilibrium Models of Investment. In Davis, Christopher – Charemza, Wojciech W. (eds.): *Models of Disequilibrium and Shortage in Centrally Planned Economies*. New York, Chapman and Hall, 361–374. p.
Gulyás Emil 1957–1958. *Az árutermelés, értéktörvény és pénz a szocializmusban*. Pártfőiskolai előadás kézirata.
Gy. monogrammal szignált írás 1991. Skizze eines Reformprogramms am Beispiel Ungarns. *Neue Zürcher Zeitung,* Fernausgabe, 212. évf., június 30/július 1., 17. p.
Haberler, Gottfried von 1963 [1937]. *Prosperity and Depression. A Theoretical Analysis of Cyclical Movements*. 4. ed. New York, Atheneum.
Hahn, Frank 1973. The Winter of Our Discontent. *Economica,* 40. évf. 159. sz. 322–330. p.

Halda Alíz 2002. *Magánügy. Dokumentum/regény*. Budapest, Noran.
Hašek, Jaroslav 2002 [1920–1923]. *Švejk: egy derék katona kalandjai a világháborúban*. 1–2. kötet. Budapest, Ciceró.
Hayek, Friedrich A. von (ed.) 1975 [1935]. *Collectivist Economic Planning. Critical Studies on the Possibilities of Socialism*. Clifton, N.J., A. M. Kelly.
~ 1991 [1944]. *Út a szolgasághoz*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
Hegedűs András 1990. A bolsevik grand-seigneur tragédiája. *Pesti Hírlap*, 1. évf., november 3., 8. p.
Heisenberg, Werner 1967 [1958]. Fizika és filozófia. In Heisenberg, Werner: *Válogatott tanulmányok*. Budapest, Gondolat, 71–197. p.
Heller Farkas 1988 [1919–1920]. *Közgazdaságtan*. 1–2. kötet. 5. kiad. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
Hicks, John R. 1937. Mr. Keynes and the Classics: A Suggested Interpretation. *Econometrica*, 5. évf. 2. sz. 147–159. p.
~ 1978 [1939]. *Érték és tőke. A közgazdasági elmélet néhány alapelvének vizsgálata*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
Híd-csoport 1990. Híd a közeli jövőbe. *Közgazdasági Szemle*, 37. évf. 4. sz. 442–458. p.
Hirschman, Albert O. 1988 [1958]. *The Strategy of Economic Development*. Boulder, Westview Press.
~ 1995 [1970]. *Kivonulás, tiltakozás, hűség*. Budapest, Osiris.
Hoffman, David E. 2002. *The Oligarchs. Wealth and Power in the New Russia*. New York, Public Affairs.
Huizinga, Johan 1996 [1919]. *A középkor alkonya*. Budapest, Európa.
Hungaricus (Fekete Sándor) 1959 [1956–1957]. *Quelques enseignements de la revolution nationale et démocratique hongriose*. Brüsszel, Nagy Imre Intézet.
~ 1989 [1956–1957]. *Az 1956-os felkelés okairól és tanulságairól*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
József Attila 2003. *Összes versei*. Budapest, Osiris.
Juhász Andor 1934. *Halló, itt London!* Budapest, Révai.
Kalecki, Michal 1965 [1954]. *Theory of Economic Dynamics: An Essay on Cyclical and Long-Run Changes in Capitalist Economy*. 2. ed. London, Allen and Unwin.
Karagedov, Rajmond G. 1982. Mechanyizm funkcionyirovanyija szocialisztyicseszkoj ekonomiki. *Izvesztyija Szibirszkovo Otgyelenyija Akademij Nauk SzSzSzR*, 3. évf. 11. sz. 115–128. p.
Kardelj, Edvard 1981. *Visszaemlékezések*. Újvidék, Fórum Könyvkiadó.
Karinthy Ferenc 1994. *Napló*. Budapest, Littoria.
Karinthy Frigyes 2001 [1914]. A felelős ember. In Karinthy Frigyes: *Humoreszkek*. 2. kötet. Budapest, Akkord, 155–157. p.
Karsai Gábor 1993. A szocializmus genetikai programja. *Figyelő*, 37. évf., november 11., 17–19. p.
Kék Szalag Bizottság 1990. *[A Bizottság] Gazdasági Programjavaslata*. Budapest, Kék Szalag Bizottság.
Kende Péter 1955. *Kritikai jegyzetek a marxizmus gazdasági tanaihoz*. Gépelt kézirat.
~ 1959. L'intérêt personnel dans le systeme d'économie socialiste. *Revue Economique*, 10. évf. 3. sz. 340–364. p.
~ 1964. *Logique de l'Économie Centralisée. Un exemple: la Hongrie*. Paris, Société d'Éducation d'Enseignement Supérieure.
~ 1966. *A Szabad Nép szerkesztőségében. Tanulmányok a magyar forradalomról*. München, Auróra.

Kenedi János 1981. *„Tiéd az ország, magadnak építed”*. Párizsi Magyar Füzetek könyvei.
~ 1996. *Kis állambiztonsági olvasókönyv. Október 23. – március 15. – június 16. a Kádár-korszakban*. 1–2. kötet. Budapest, Magvető.
Keynes, John M. 1965 [1936]. A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
K. I. monogrammal szignált cikk. 1958. A Közgazdaságtudományi Intézetről. *Közgazdasági Szemle*, 5. évf. 8–9. sz. 939–948. p.
Klaniczay Gábor 2003. *Ellenkultúra a hetvenes–nyolcvanas években*. Budapest, Noran.
Klaus, Václav – Tříška, Dušan 1994. Kornai János és a posztszocialista átalakítás. *BUKSZ*, 6. évf. 4. sz. 480–483. p.
Koopmans, Tjalling C. 1957. *Three Essays on the State of Economic Science*. New York, MacGraw-Hill.
Koopmans, Tjalling C. – Montias, John M. 1971. On the Description and Comparison of Economic Systems. In Eckstein, Alexander (ed.): *Comparison of Economic Systems*. Berkeley, University of California Press, 27–78. p.
Kovács András 1968. Falak. *Új Írás*, 8. évf. 3. sz. 28–48. p.
Kovács Imre 1989 [1937]. *A néma forradalom*. Budapest, Cserépfalvi–Gondolat–Tevan.
Központi Statisztikai Hivatal 1996. *Magyar Statisztikai Évkönyv, 1995*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
Krausz Tamás 1994. A történetietlen politikai gazdaságtan. *Eszmélet*, 6. évf. 24. sz. 157–178. p.
Kuhn, Thomas S. 2002 [1962]. *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest, Osiris.
Laczik Erika 2005. Egy besúgó tisztikereszttel. *Magyar Nemzet*, 68. évf., január 29., 1. és 5. p.
Laibson, David – Zeckhauser, Richard 1998. Amos Tversky and the Ascent of Behaviorial Economics. *Journal of Risk and Uncertainty*, 16. évf. 1. sz. 7–47. p.
Laki Mihály 1989. Az új politikai szervezetek a gazdaságpolitikáról és a gazdaságirányításról. *Tervgazdasági Fórum*, 5. évf. 4. sz. 1–16. p.
~ 1990. *Rendszerváltás küszöbén. Az ellenzéki pártok gazdaságpolitikai programjai*. Sokszorosítva. Budapest, Közgazdasági Információs Szolgálat.
Lange, Oscar 1968 [1936–1937]. On the Economic Theory of Socialism. In Lippincott, Benjamin E. (ed.): *On the Economic Theory of Socialism*. New York–Toronto–London, McGraw Hill, 57–143. p.
Leijonhufvud, Axel 1968. *On Keynesian Economics and the Economics of Keynes. A Study in Monetary Theory*. New York, Oxford University Press.
Lengyel László 2002. *A távol közelében. Kérdez: Hankiss Elemér*. Budapest, Helikon Kiadó.
Lengyel László – Polgár Miklós 1980. Gazdasági elvek, etikai elvek – és a valóság. *Valóság*, 23. évf. 9. sz. 101–107. p.
Lenin, Vlagyimir I. 1974 [1920]. A baloldaliság, a kommunizmus gyermekbetegsége. In *Lenin összes művei*. 41. kötet. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 3–99. p.
Lerner, Abba P. 1975 [1944]. *Economics of Control. Principles of Welfare Economics*. New York, A. M. Kelley.
Lindbeck, Assar 1977 [1971]. *The Political Economy of the New Left: An Outsider's View*. New York, Harper and Row.
~ 1988. Individual Freedom and Welfare State Policy. *European Economic Review*, 32. évf. 2–3. sz. 295–318. p.
Lindblom, Charles E. 1977. *Politics and Markets*. New York, Basic Books.

Liska Tibor 1988 [1966]. *Ökonosztát: Felkészülés a mechanizmusreformra*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
Liska Tibor – Máriás Antal 1954. A gazdaságosság és a nemzetközi munkamegosztás. *Közgazdasági Szemle*, 1. évf. 1. sz. 75–94. p.
Lőcsei Pál 1995. „Politikai és lelkiismereti lázadás volt...". *Respublika*, 2. évf. 13. sz. 36–40. p.
Lukács György 1945. *Írástudók felelőssége*. Budapest, Szikra.
~ 1949 [1945]. *Balzac, Stendhal, Zola*. Budapest, Hungária.
Mádl Antal – Győri Judit (szerk.) 1980. *Thomas Mann és Magyarország*. Budapest, Gondolat.
Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége 1955. A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének határozata a politikai helyzetről és a párt feladatairól. *Szabad Nép*, 13. évf., március 9., 1–2. p.
Malinvaud, Edmond 1967. Decentralized Procedures for Planning. In Malinvaud, Edmond – Bacharach, M. O. L. (eds.): *Activity Analysis in the Theory of Growth and Planning*. London – New York, Macmillan – St. Martin's Press, 170–208. p.
Malinvaud, Edmond – Bacharach, M. O. L. (eds.) 1967. *Activity Analysis in the Theory of Growth and Planning*. London – New York, Macmillan – St. Martin's Press.
Marx, Karl 1978 [I. kötet 1867, II. kötet 1885, III. kötet 1896]. *A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata*. 1–3. kötet. Budapest, Kossuth.
Marx, Karl – Engels, Friedrich 1998 [1848]. *Kommunista Kiáltvány*. Budapest, Scholar.
Maskin, Eric S. – Simonovits András (eds.) 2000. *Planning, Shortage, and Transformation. Essays in Honor of János Kornai*. Cambridge, MA., MIT Press.
Matolcsy György 1997. Kiigazítás recesszióval. Kemény költségvetési és puha piaci korlát. *Közgazdasági Szemle*, 44. évf. 9. sz. 782–798. p.
McCloskey, Donald N. 1982. *The Rhetoric of Economics*. Canberra, Australian National University.
Molnár Endre 1957. Revizionista nézetek a szocialista állam gazdasági szerepéről. *Társadalmi Szemle*, 12. évf. 2. sz. 44–59. p.
Montias, John M. 1976. *The Structure of Economic Systems*. New Haven, Yale University Press.
~ 1982. *Arts and Artisans in Delft: A Socio-Economic Study of the Seventeenth Century*. Princeton, Princeton University Press.
~ 1989. *Vermeer and His Milieu: A Web of Social History*. Princeton, Princeton University Press.
~ 2002. *Art at Auction in 17th Century Amsterdam*. Amsterdam, Amsterdam University Press.
Müller, Rolf 1999. Napi operatív információs jelentések, 1979–1989. In Gyarmati György (szerk.): *A Történeti Hivatal Évkönyve 1999*. Budapest, Történeti Hivatal, 251–284. p.
Nagy Csaba 1994. Lázadás a Szabad Népnél 40 évvel ezelőtt. Beszélgetés Lőcsei Pállal és Méray Tiborral. *Kritika*, 23. évf. 10. sz. 10–11. p.
Nagy Imre 1954. *Egy évtized. Válogatott beszédek és írások (1948–1954)*. Budapest, Szikra.
Neumann János 2003 [1955]. A legújabb tudományos fejlődés hatása a gazdaságra és a közgazdaságtanra. In *Neumann János válogatott írásai*. Budapest, Typotex, 346–349. p.
Nove, Alec 1960. Overcentralization in Economic Administration. *Economica*, 27. évf. 108. sz. 389–391. p.

~ 1992. A kommunizmus kudarcának természetrajza. *Európa Fórum*, 2. évf. 4. sz. 101–103. p.
Novobáczky Sándor 1956. Különös emberek. *Irodalmi Újság*, 6. évf., október 6., 1. p.
Nozick, Robert 1998 [1974]. *Anarchy, State and Utopia*. Oxford, Blackwell.
Nyiri Sándor 1994. A Péter György elleni büntetőeljárás. In Árvay János – Hegedűs B. András (szerk.): *Egy reformközgazdász emlékére: Péter György, 1903–1969*. Budapest, Cserépfalvi Könyvkiadó – T-Twins Kiadó, 45–47. p.
Ortega y Gasset, José 2003 [1929]. *Tömegek lázadása*. Budapest, Nagyvilág.
Orwell, George 2004 [1949]. *1984*. Budapest, Európa.
Papandreou, Andreas G. 1972. *Paternalistic Capitalism*. Minneapolis, Univesity of Minnesota Press.
Passel, Peter 1990. Socialist Eggs, Market Omlet. *New York Times*, 139. évf., április 11., 2. p.
Péter György 1954. A gazdaságosság jelentőségéről és szerepéről a népgazdaság tervszerű irányításában. *Közgazdasági Szemle*, 1. évf. 3. sz. 300–324. p.
~ 1956. A gazdaságosság és a jövedelmezőség jelentősége a tervgazdaságban. *Közgazdasági Szemle*, 3. évf. 6. sz. 695–711. p.; 7–8. sz. 851–869. p.
~ 1957. A gazdasági vezetés túlzott központosítása. Kornai János tanulmányáról. *Magyarország*, 1. évf., május 1., 2. p.
Péteri György 1997. New Course Economics. The Field of Economic Research in Hungary after Stalin, 1953–56. *Contemporary European History*, 6. évf. 3. sz. 295–327. p.
~ 1998. *Academia and State Socialism. Highland Lakes*. New Jersey, Atlantic Research and Publications.
~ (ed.) 2001. *Intellectual Life and the First Crisis of State Socialism in East Central Europe, 1953–1956*. Trondheim Studies on East European Cultures and Societies, No. 6.
Phillips, Albin W. 1958. The Relation between Unemployment and the Rate of Change of Money Wage Rates in the United Kingdom, 1861–1957. *Economica*, 25. évf. 2. sz. 283–299. p.
Pigou, Arthur C. 2002 [1920]. *The Economics of Welfare*. New Brunswick, NJ., Transaction Publishers.
Pogonyi Lajos 2003. A munkásosztály megsemmisítése. Interjú Vajda Mihállyal. *Népszabadság*, 61. évf., október 15., 14. p.
Portes, Richard – Winter, David 1980. Disequilibrium Estimates for Consumption Goods Markets in Centrally Planned Economies. *Review of Economic Studies*, 47. évf. 1. sz. 137–159. p.
Qian, Yingyi 1994. A Theory of Shortage in Socialist Economies based on the „Soft Budget Constraint". *American Economic Review*, 84. évf. 1. sz. 145–156. p.
Rainer M. János 1999. *Nagy Imre – Politikai életrajz. Második kötet, 1953–1958*. Budapest, 1956-os Intézet.
Rawls, John 1997 [1971]. *Az igazságosság elmélete*. Budapest, Osiris.
Réti Pál 1989. Miénk az ország. *Heti Világgazdaság*, 11. évf., november 11., 3–5. p.
Révész Sándor 1999. *Egyetlen élet. Gimes Miklós története*. Budapest, 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete – Sík Kiadó.
Ripp Géza 1957. Revizionizmus „az új gazdasági mechanizmus" leple alatt. *Népszabadság*, 2. évf., június 23., 3. p.
Ripp Zoltán (szerk.) 2000. *A rendszerváltás forgatókönyve. Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben*. 5. kötet. Budapest, Új Mandátum.
R.N.W.O. monogrammal szignált cikk 1959. Iron Curtain Economy. *Financial Times*, 72. évf., december 28., 12. p.

Roland, Gérard 1987. Investment Growth Fluctuations in the Soviet Union: An Econometric Analysis. *Journal of Comparative Economics,* 11. évf. 2. sz. 192–206. p.
~ 1990. On the Meaning of Aggregate Excess Supply and Demand for Consumer Goods in Soviet-Type Economies. *Cambridge Journal of Economics,* 14. évf. 1. sz. 49–62. p.
Rosovsky, Henry 1990. *The University. An Owner's Manual.* New York, W. W. Norton.
Rosser, J. Barkley Jr. – Rosser, Marina V. 2004 [1996]. *Comparative Economics in a Transforming World Economy.* 2. ed. Cambridge, MA., MIT Press.
Salgó István 1990. Les propositions de l'économiste Janos Kornai provoquent un vif débat. *Le Monde,* 47. évf., április 20., 3. p.
Samuelson, Paul A. 1976 [1948]. *Közgazdaságtan.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
~ 1983 [1947]. *Foundations of Economic Analysis.* Enl. ed. Cambridge, MA., Harvard University Press.
~ 1990. For Plan to Reform Socialism, Listen to Janos Kornai. *Christian Science Monitor,* 83. évf., április 4., 7. p.
Sartre, Jean-Paul 1991 [1946]. *Az exisztencializmus.* Budapest, Hatágú Síp Alapítvány.
Schama, Simon 1989. *Citizens.* New York, Alfred S. Knopf.
Schelling, Thomas C. 1980 [1960]. *The Strategy of Conflict.* Cambridge, MA., Harvard University Press.
Schneider, Erich 1949. *Einführung in die Wirtschaftstheorie.* I–III. kötet. Tübingen, Mohr.
Schumpeter, Joseph A. 1987 [1942]. *Capitalism, Socialism and Democracy.* 6. ed. London–Boston, Unwin.
~ 1980 [1911]. *A gazdasági fejlődés elmélete.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
Scitovsky Tibor 1990 [1976]. *Az örömtelen gazdaság.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
Semjén András 1990. A műtétet az orvosnak is túl kell élnie. *Figyelő,* 34. évf., február 22., 7. p.
Sen, Amartya K. 1977. Rational Fools: A Critique of the Behavioural Foundations of Economic Theory. *Philosophy and Public Affairs,* 6. évf. 2. sz. 317–344. p.
~ 1997 [1982]. *Choice, Welfare and Measurement.* Cambridge, MA., Harvard University Press.
~ 1988. Freedom of Choice. *European Economic Review,* 32. évf. 2–3. sz. 269–294. p.
Shove, Gerald F. 1942. The Place of Marshall's *Principles* in the Development of Economic Theory. *The Economic Journal,* 52. évf. 208. sz. 294–329. p.
Simon, Herbert A. 1979. Rational Decision-Making in Business Organization. *American Economic Review,* 69. évf. 4. sz. 493–513. p.
Simonovits András 2003. A magyar szabályozáselméleti iskola. *Közgazdasági Szemle,* 50. évf. 5. sz. 465–470. p.
Solow, Robert 2000. Stability and Growth: Commentary on a Commentary. In Maskin, Eric S. – Simonovits András (eds.): *Planning, Shortage, and Transformation. Essays in Honor of János Kornai.* Cambridge, MA., MIT Press, 407–412. p.
Spengler, Oswald 1995 [1918–22]. *A Nyugat alkonya: A világtörténelem morfológiájának körvonalai.* Budapest, Európa.
Spulber, Nicolas 1960. Overcentralization in Economic Administration – A Critical Analysis Based on Experience in Hungarian Light Industry. *American Economic Review,* 50. évf. 4. sz. 763–764. p.

Stackelberg, Heinrich von 1951 [1943]. *Grundlagen der theoretischen Volkswirtschaftslehre*. Tübingen–Zürich, Mohr – Polygraphischer Verlag.
Streeten, Paul 1959. Unbalanced Growth. *Oxford Economic Papers*, New Series, 11. sz. 167–190. p.
Such György – Tóth István János 1989. A magyar közgazdaság-tudomány a Közgazdasági Szemle tudománymetriai vizsgálatának tükrében. *Közgazdasági Szemle*, 36. évf. 10. sz. 1163–1241. p.
Szabó Zoltán 1986 [1936]. *A tardi helyzet*. Budapest, Akadémiai–Kossuth–Magvető.
Szakolczai Attila 2001. *Az 1956-os forradalom és szabadságharc*. Budapest, 1956-os Intézet.
Szalay László 1994. Előhang 1954-ből: a Szabad Nép taggyűlése. *Világosság*, 35. évf. 10. sz. 48–56. p.
Szegő Andrea 1983. Érdek és gazdasági intézményrendszer. *Valóság*, 26. évf. 6. sz. 22–36. p.
~ 1991. The Logic of a Shortage Economy: A Critique of Kornai from a Kaleckian Macroeconomic Perspective. *Journal of Post Keynesian Economics*, 13. évf. 3. sz. 328–336. p.
Szegvári Iván 1990. Az egységesség mítosza. Vita az „Indulatos röpirat"-ról. *Figyelő*, 34. évf., február 11., 5. p.
Szerb Antal 2003a [1934]. *Magyar irodalomtörténet*. Budapest, Magvető.
~ 2003b [1941]. *A világirodalom története*. Budapest, Magvető.
Szénási Sándor 1983. Pató Pál elvtárs. Interjú Antal Lászlóval. *Élet és Irodalom*, 37. évf., november 11., 7. p.
Sztálin, Ioszif V. 1949 [1938]. *A dialektikus és a történelmi materializmusról*. Budapest, Szikra.
~ 1951 [1924]. Lenin halálára. In *I. V. Sztálin művei. 6. kötet. 1924*. Budapest, Szikra, 51–57. p.
Tamás Gáspár Miklós 1989. A Kornai-bomba. *HVG*, 11. évf., 1989. november 11., 66. p.
Tardos Márton 1982. Program a gazdaságirányítási és szervezeti rendszer fejlesztésére. *Közgazdasági Szemle*, 19. évf. 6. sz. 715–729. p.
~ 1988a. A gazdasági szervezetek és a tulajdon. *Gazdaság*, 22. évf. 3. sz. 7–21. p.
~ 1988b. A tulajdon. *Közgazdasági Szemle*, 35. évf. 12. sz. 1405–1423. p.
Thassy Jenő 1996. *Veszélyes vidék*. Budapest, Pesti Szalon.
Tinbergen, Jan 1957 [1949]. *Ökonometria*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
~ 1981 [1969]. The Use of Models: Experience and Prospects. *American Economic Review*, 71. évf. 6. sz. 17–22. p.
Vasziliu, Georgiosz 1999. *„Nagyon jó egyetemre jártam, a magyar forradalom egyetemére" Georgiosz Vasziliu elmondja életét Hegedűs B. Andrásnak*. Budapest, 1956-os Intézet.
Veres Péter 1997 [1939]. *Gyepsor. Elbeszélések, versek*. Budapest, Szabad Föld.
Vida István 1992. Sajtófogadás 1956. november 3-án. A Nagy Imre-per irataiból. *Rubicon*, 3. évf. 7. sz. 31–34. p.
Yergin, Daniel – Stanislaw, Joseph 1998. *The Commanding Heights. The Battle Between the Government and the Marketplace that is Remaking the Modern World*. New York, Simon and Schuster.

Képek

FÉNYKÉPÉSZEK

30. kép – L. Bianco, Geneve
34. kép – Studio Orop, Paris
46. kép – Kígyóssy-Schmidt Éva, Berlin
70. kép – Rod Phillips, Memphis, USA
71. kép – Ian Coates Studios, Welmslow
74. kép – Müller Judit, Budapest
114. kép – Nagy Györgyné, Budapest
115. kép – Nagy Györgyné, Budapest
117. kép – Kígyóssy-Schmidt Éva, Berlin

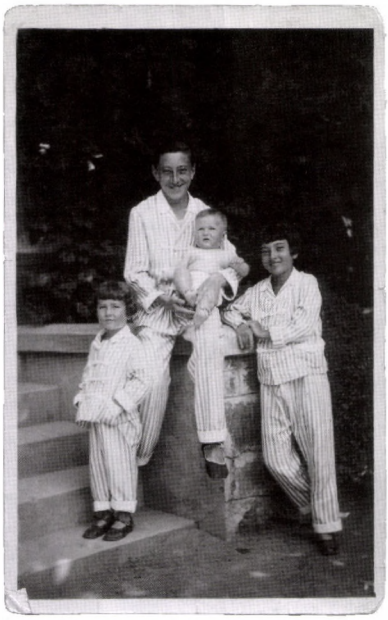

1

2

3

4

5

6

1. Bandi bátyám ölében, mellettünk Lilly nővérem és Tomi bátyám (1929).
2. Szüleimmel és testvéreimmel (1930).
3. A Német Birodalmi Iskola első osztálya. A legalsó sorban én ülök a jobb szélen, mellettem Kende Péter. A felette lévő sorban, Péter fölött Székely Éva, a későbbi úszó olimpiai bajnok (1933).
4. Portré kamaszkoromból.
5. Budapest V., Akadémia utca 18. A második emeleten volt a lakásunk és később apám irodája. Ma az egész házban a Miniszterelnöki Hivatal működik.
6. Bátyáimmal, Bandival és Tomival (1943).

7

8

7. Gimes Miklós, első rovatvezetőm a *Szabad Népnél*, az 1956-os forradalom mártírja (1950 körül).
8. Bizakodó hittel (1948 körül).

10

9

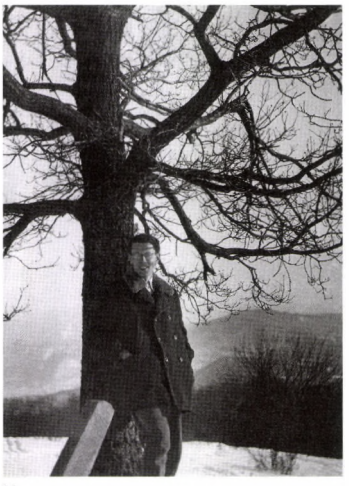

11

9. Téli szünidőben, a galyatetői erdőben (1949).
10. A szerkesztőség megbízásából egy gyűlésen Bécsben (1950).
11. Gabi és Andris (1964).
12. Teri, első feleségem fiainkkal, Gabival és Andrissal (1966).

12

13

14

15

13. Lipták Tamással, harminc évvel a *Kétszintű tervezés* című tanulmányunk megírása után az angliai Cambridge-ben (1992).
14. A Közgazdaság-tudományi Intézet „Kornai-csoportja" az intézet megalakulásának negyvenedik évfordulójára tartott összejövetelen. Balról jobbra Laki Mihály, Kapitány Zsuzsa, Simonovits András, Lackó Mária és Szabó Judit (2004).
15. Bródy Andrással (2004).

16

0000586
8.

VI/4. sz.utasitás "A"-tól

Szigoruan titkos!

Minősítése megszűnt!

[redacted] elvtársnak!

L o n d o n .
Budapest,1964.március 26.

Tárgy: Kornai János ügye.

[redacted] elvtárs korábbi javaslata alapján megvizsgáltuk tárgyban nevezett operativ felhasználhatóságát. Az ellenőrzés során azonban személyét nem tartottuk alkalmasnak arra, hogy beszervezzük.

Az elmult tiz év során tanusitott ingadozó politikai magatartása miatt kiutazása előtt nem igazitjuk el sem a KÜM, sem saját nevünkben.

Kiutazása után a viselkedésétől függően [redacted] elvtárs sötéten felhasználhatja, de csak a legális követségi munkakörrel összefüggő kérdésekben.

17

Az ÁLLAMBIZTONSÁGI SZOLGÁLATOK TÖRTÉNETI LEVÉLTÁR-ában őrzött eredeti iratról készült másolat.

1981

KORNAI JÁNOS
magyar közgazdász
MTA Közgazd.tud. Int. mtdsa
Címzetes egyetemi tanár
(meghiúsult beszervezés)

III/I-218-265/6

III/II-255 - ~~[illegible]~~ 1/6 (1982!)

III/II-15
BRFK-46

III/II-80 {Vendégprof. az USA-ban, meghívták a CIA ea-ra

85

ÁBTL 2 7 1 NO17

ÁLLAMBIZTONSÁGI SZOLGÁLATOK
TÖRTÉNETI LEVÉLTÁRA

18

16–17. A titkosszolgálat 1964-ben hozott döntése: „…nem tartottuk alkalmasnak arra, hogy beszervezzük”. Erre hivatkozik az 1985-ben készült karton: „meghiúsult beszervezés”.
18. A Nemzetközi Közgazdasági Társaság 1963. évi kerekasztal-konferenciájának színhelye, a Clare College (Egyesült Királyság, Cambridge). Itt tartottam első ízben előadást nemzetközi tudományos fórumon.

19. Első mentorom, az *Econometrica* című folyóirat egykori szerkesztője és a cambridge-i konferencia rendezője, Edmond Malinvaud francia közgazdász (2001).
20. Első találkozásom nyugati szovjetológusokkal egy velencei konferencián, 1965-ben. Balról jobbra Alfred Zaubermann (London School of Economics), én, David Granick (University of Wisconsin), John Montias (akit kémkedéssel gyanúsított a magyar titkosszolgálat, és emiatt 1966-ban kiutasították Magyarországról – Yale) és Hans Raupach (München). A képet Gregory Grossman

19

20

21

22

23

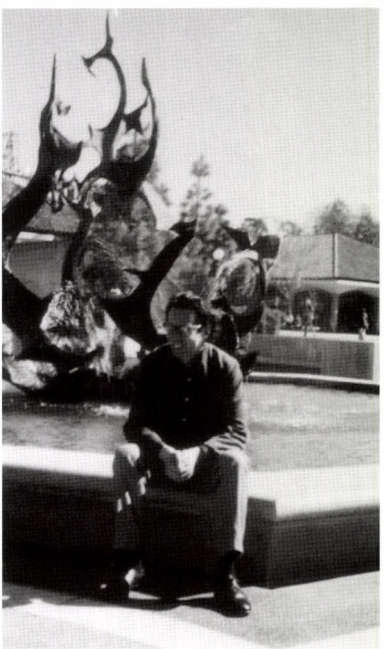

(Berkeley, California), az egyik legismertebb szovjetológus készítette.
21. Baloldalt fent Kenneth Arrow, korunk egyik legnagyobb közgazdásza. Az ő meghívására érkeztem Stanfordba 1968-ban. A képen az alsó sorban jobboldalt Arrow felesége, Selma ül. A másik házaspár Alan és Jackie Manne, szeretett stanfordi barátaink. Középen Zsuzsa. A kép 2002-ben készült, amikor Amerika elhagyása előtt még egyszer Kaliforniába látogattunk.
22. Az első vállműtét után, derékig gipszben, az íróasztalomnál ülve (1972).
23. A híres stanfordi szökőkút előtt (1973).

24. Gabival, Judittal és Andrissal Tihanyban (1972).
25. Munyóval (1964).

24

26

27

28

29

26–27. Munyó a 80. születésnapján három életben lévő gyerekével, Tomival, velem (a második válloperáció után is gipszben volt a karom, ezért olyan furcsa a tartásom) és Lillyvel (1972). Munyó ugyanakkor unokái és dédunokája körében.
28. Zsuzsával (1972).
29. Judittal a New Jersey-i tengerparton (1972).

30

30. Az Egyesült Nemzetek kereskedelmi szervezete, az UNCTAD genfi értekezletén (1974).
31. Az indiai Calcuttában tartott egyetemi előadássorozat hallgatóival (1975).
32. A lakásunkból nyíló kilátás Lidingöben, Stockholm egyik elővárosában, ahol *A hiányt* írtam (1976–1977).
33. Az Ökonometriai Társaság 1978. évi kongresszusán, néhány perccel az elnöki előadás elmondása előtt. Az ülésen mentorom, barátom Tjalling Koopmans mutatott be.

31

32

33

34

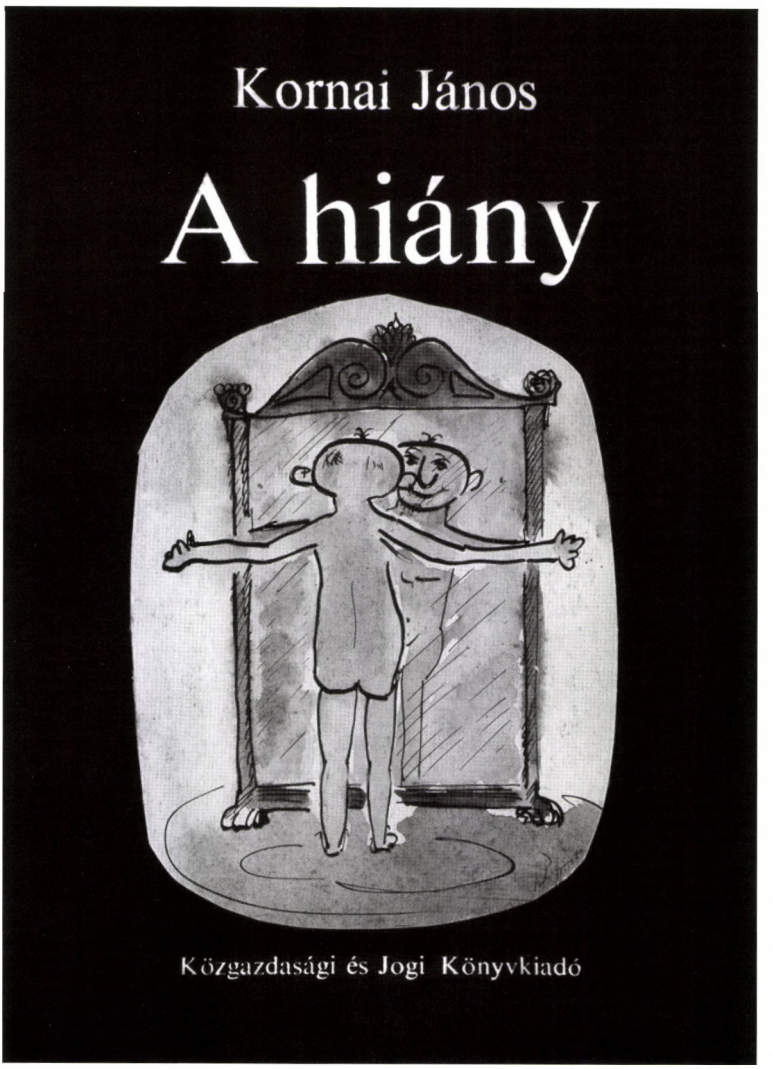

35

34. A Sorbonne rektora átnyújtja a díszdoktori oklevelet (1978).
35. *A hiány* kiadójának műszaki osztályán készült kedves rajz: *Meztelen a király* (1980).
36. Kass János, a kiváló grafikusművész 1978-ban megismerte *A hiány* kéziratát, és ennek ihletésére rajzsorozatot készített. E rajz címe: *A paternalizmus.*

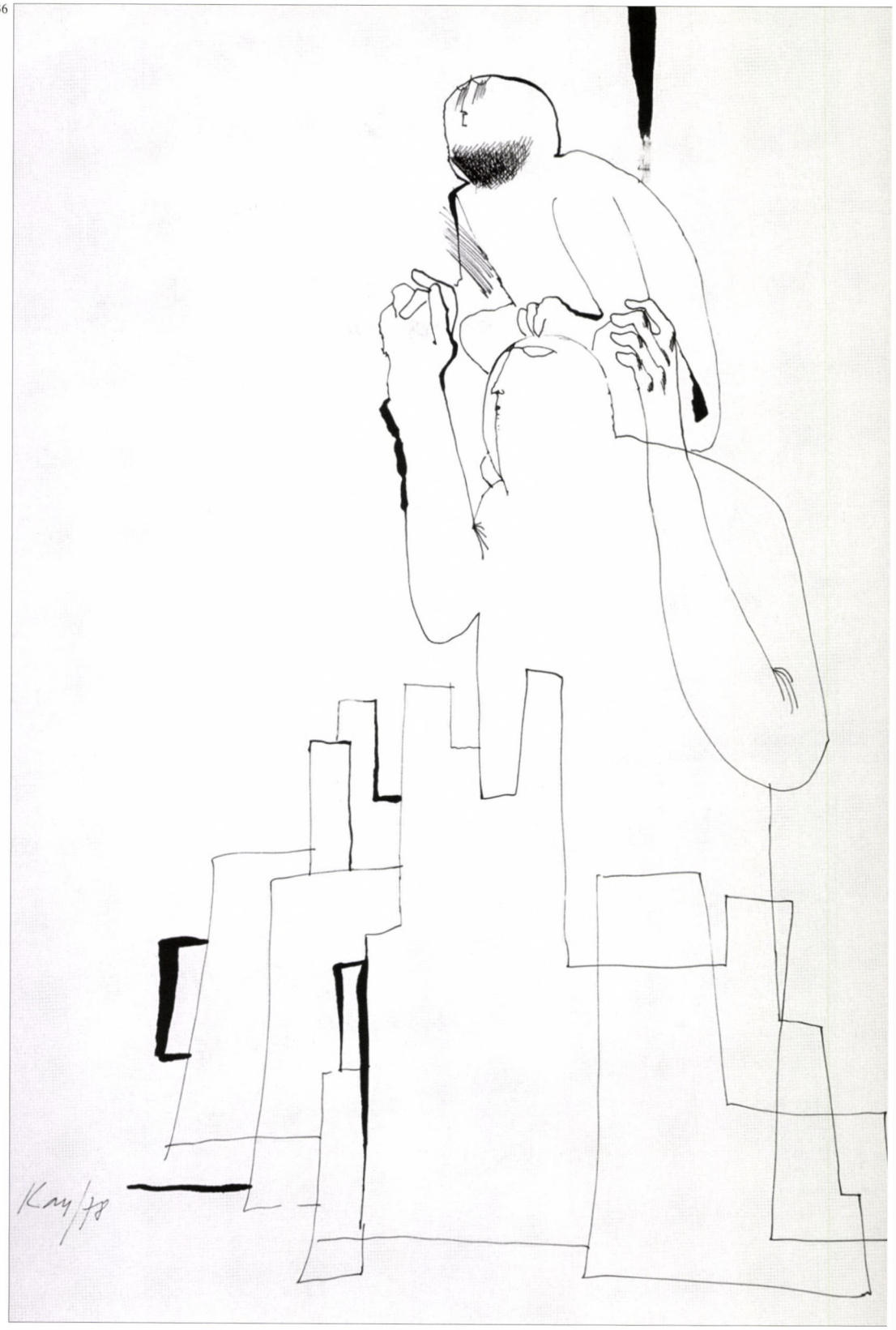

37

37. Harvard Egyetem, Littauer Center. 1984-től itt volt az egyetemi dolgozószobám.
38–39. Előadás közben: a tanár magyaráz, a hallgatók jegyzetelnek.

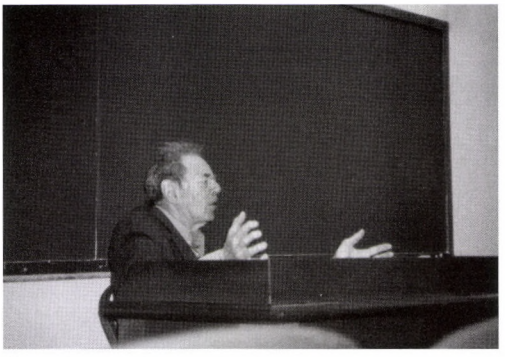

38

39

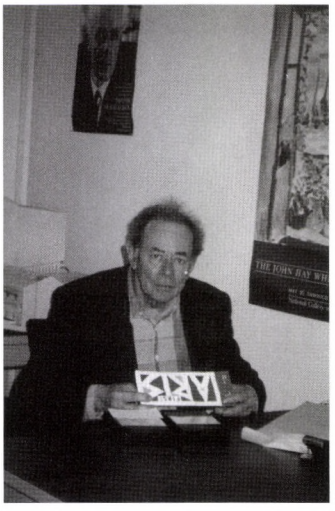

40

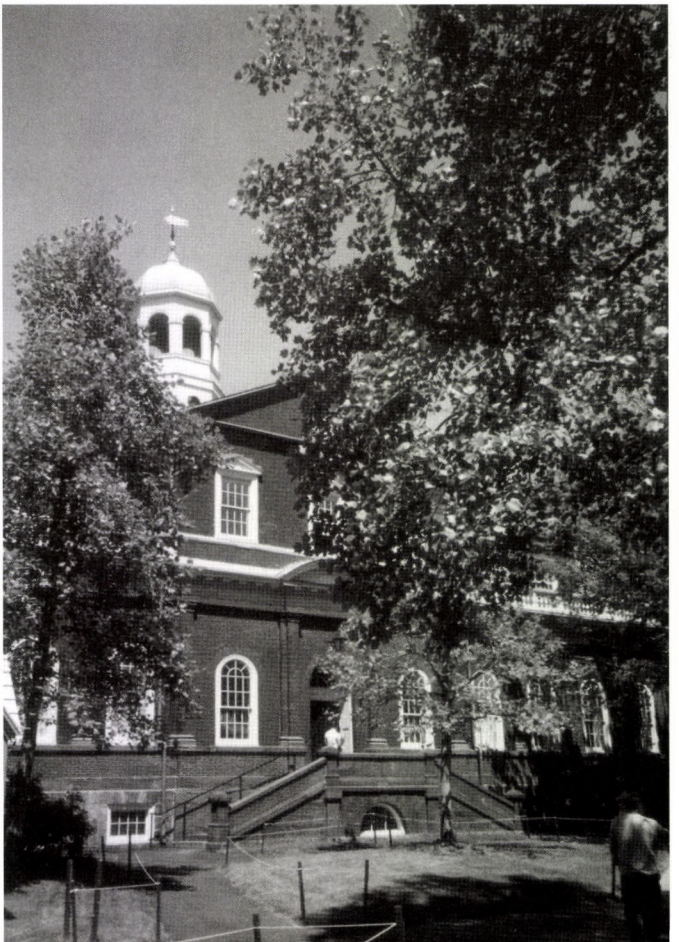

41

40. Harvard egyetemi szobámban, íróasztalomnál ülve. A falon Bartókot ábrázoló poszter.
41. Harvard Hall, az egyetem egyik patinás régi épülete, ahol 1990-től előadásaimat tartottam.

42

42. Legkiválóbb kínai tanítványaim: balról jobbra Chenggang Xu (London School of Economics),Yijiang Wang (University of Michigan), Yingyi Qian (University of California, Berkeley), David Li (University of Hong Kong). Amióta befejezték tanulmányaikat a Harvard Egyetemen, külön-külön mindegyikkel találkoztam. Most azonban, a 2005. januári hongkongi konferencián együtt voltunk valamennyien.

43

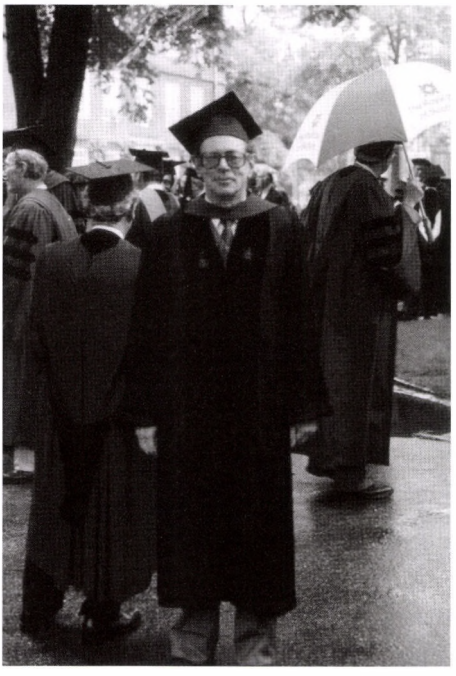

44

45

43. A Harvard Egyetem egyik évzáró ünnepségén.
44. Bal oldalon Karen Eggleston, tanítványom és később szerzőtársam. Jobboldalt John McHale, tanítványom, majd társam cikkírásban és a szemináriumvezetésben. John mellett felesége, Liza ül cambridge-i lakásunkon (2001).
45. Yingyi Qiannal és Zsuzsával Pekingben (1999).

46

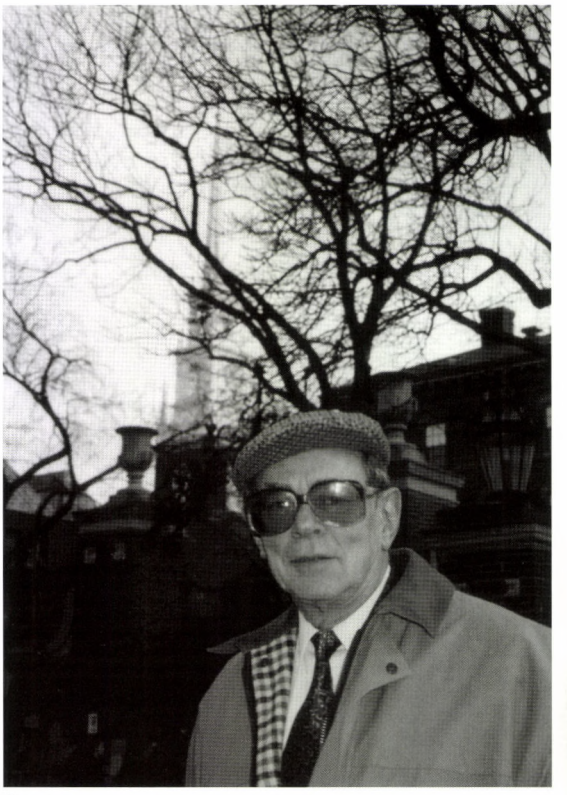

46. Portré, háttérben a jellegzetes Harvard-toronnyal (1996).
47–49. Kicsomagolás a megérkezéskor, becsomagolás a következő út előtt.

47

48

49

50–54. Az 1995-ös kínai „hajókonferencia".
50: Az egyik vitaülés.
51: Kézfogás Csao Ce-jang miniszterelnökkel, a kínai reform egyik kiemelkedő vezetőjével (akit később a lázongó diákok iránt tanúsított rokonszenvező gesztusa miatt haláláig házi őrizetben tartottak). Középen Ed Lim, a konferencia főszervezője.

50

51

52

54

52: Csoportkép a hajó fedélzetén. Az első sorban a főbb kínai vendéglátók és a hét meghívott külföldi közgazdász.
53: Egy kis kikapcsolódás: figyeljük, hogyan készül a híres pekingi kacsa.
54: Kirándulás motorcsónakon a „Három Szoroshoz", amely ma már nem látható, mert a Jangcén épült duzzasztó vize elárasztotta.

53

55

55. Látogatóimmal, Kende Péterrel és Lőcsei Pállal beszélgetünk a *Röpiratról*, amelyet betegen, ágyban fekve írtam (1989).

56

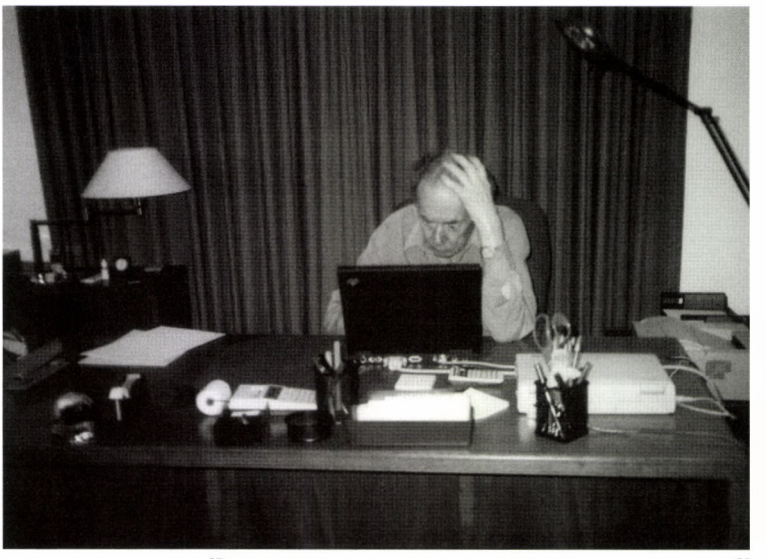

56. Az íróasztalnál ülve, cambridge-i lakásunkon (1990).
57–58. Örömteli pillanatok egy szerző életében.
57: Megérkezett a *Szocialista rendszer* angol kiadásának korrektúrája (1991).
58: Kezemben az első szerzői példány (1992).

57

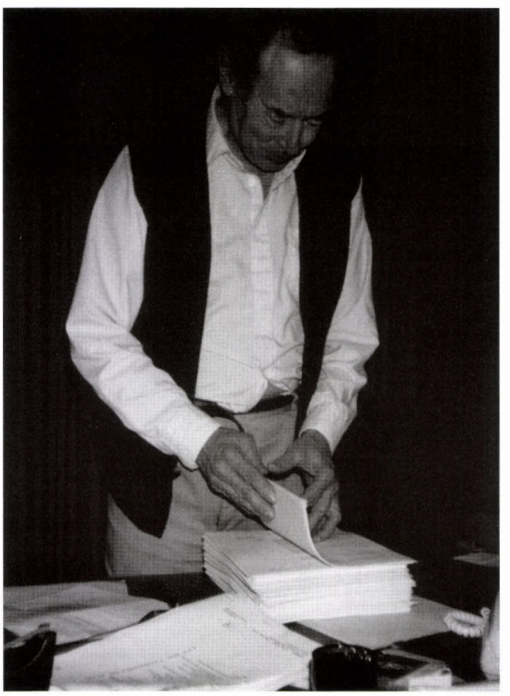

58

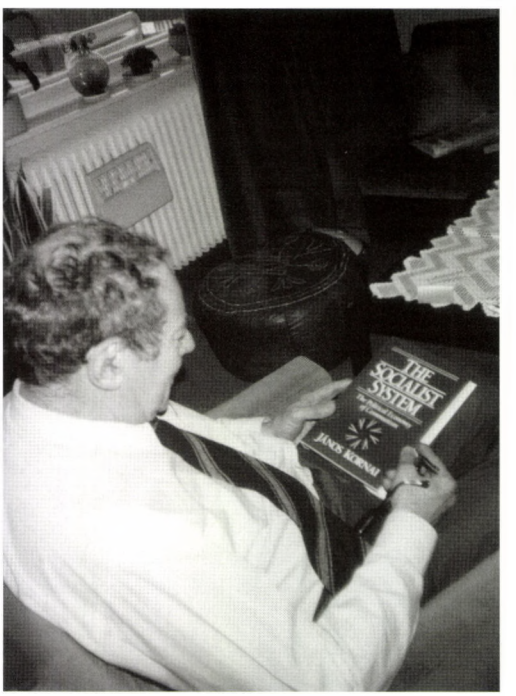

59

59–63. A szerző egyik legszebb jutalma:
Az érdeklődő olvasók dedikáltatják a könyveiket.
59: Hanoi, Vietnam, egyetemi diákok (2002).
60: Harvard egyetemi szobámban Jelena Kaljuzsnova, orosz közgazdász (1998).
61: Sanghaj, Kína (1999).
62: Hongkong, egy diáklány (2005).
63: Tajvan, a kiadó munkatársai (1994).

60

61

62

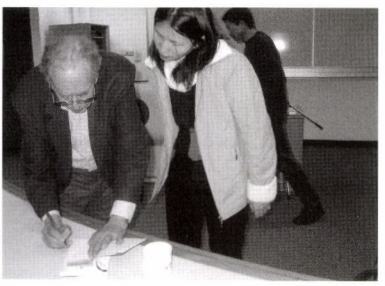

63

64

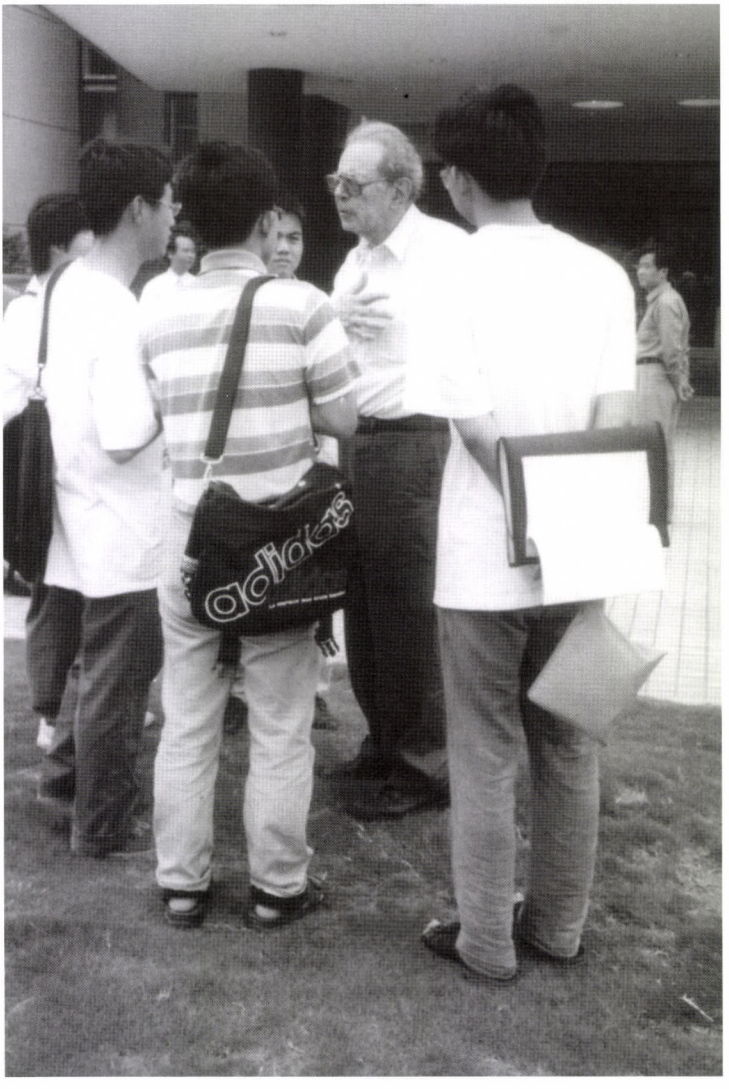

65

64. Pozsonyban, szlovák nyelvű tanulmánykötetem bemutatója előtt. Mellettem a kötet írásait kiválasztó szerkesztő, Ivan Miklos, aki néhány évvel később a szlovák kormány miniszterelnök-helyettese és pénzügyminisztere lett (1998).
65. Az egyik sanghaji egyetemen tartott előadás után, diákokkal beszélgetve (1999).

66

67

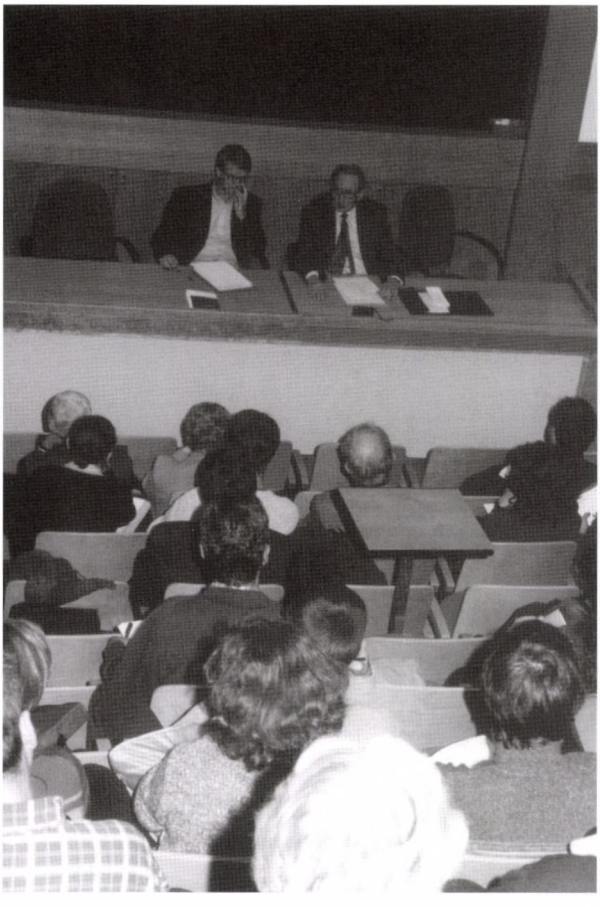

66. Előadás a moszkvai Új Egyetemen. Az előadást az egyetem egyik alapítója és rendszeresen visszatérő vendégprofesszora, Gur Ofer, izraeli közgazdász vezette be (2003).
67. Párizsban, francia nyelvű tanulmánykötetem bemutatásakor. Mellettem a kötet egyik szerkesztője, Bernard Chavance ül (2001).
68. Egyik szenvedélyem a fényképezés és újabban a videózás. Itt éppen a jeruzsálemi siratófalról és az al-Aksza mecsetről készítek felvételt (1995).

68

69

69. A díszdoktori oklevél átvétele Debrecenben, a Kossuth Lajos Tudományegyetemen (2001).
70. A Seidman-díj átvételekor az észak-amerikai Memphisben (1982).
71. Anna királyi hercegnő, a londoni egyetem „kancellárja" fejemre illeszti a díszdoktori cím egyik jelképét, a csuklyát (1990).

70

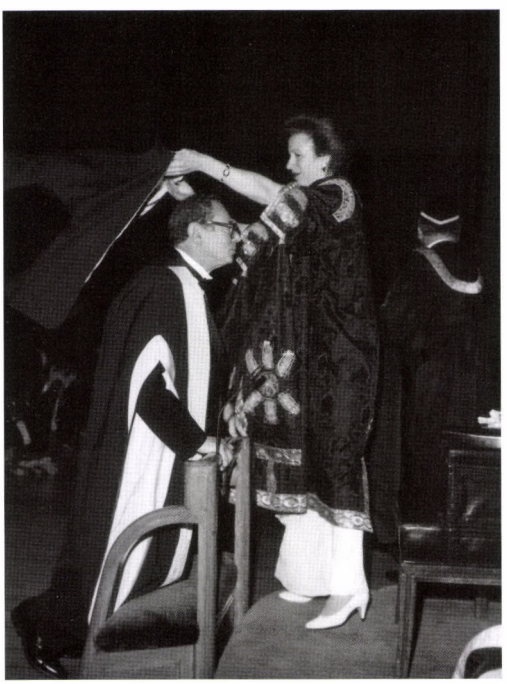

71

72

72. Frakkpróba Stockholmban, a Stockholm School of Economics által adományozott díszdoktorátus átvétele előtt (2001).
73. Lilly nővérem betegágyánál, amint az egyik elismerő oklevelemet mutatom meg neki (2000).
74. Az egyik legkedvesebb fényképem: Zsuzsával, a francia Becsületrend átvételekor (1997).
75. A díszdoktori oklevél átadása Torinóban (1994).

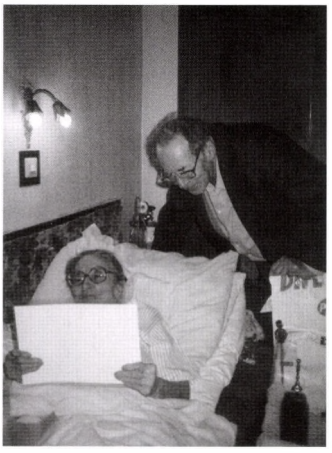

73

74

75

76

77

78

80

79

76. Gabival és feleségével, Tündével (1983).
77. Judittal, lakásunk teraszán (1984).
78. Andrissal a bostoni tengerparton (1990).
79. Úszni tanítom a két svéd unokát, Zsófit és Annát (1992).
80. Együtt szinte az egész Kornai-klán a balatonvilágosi akadémiai üdülőben (1992).

81

81. Négy unoka, Julcsi, Zsófi, Anna és Tomi Harvard-trikóban (1994).
82. Családi tradícióvá vált a nyár végi „szeplőszámlálás". Komoly összehasonlító statisztika, idősor, grafikon is készül a számlálás eredményeiről. Itt éppen Anna nyújtja az arcát a szeplőszámláláshoz (1999).

82

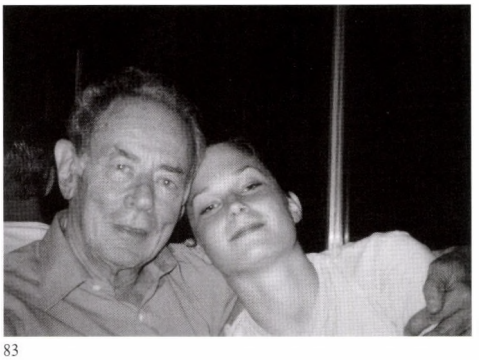

83

84 85

83. Zsófival (2000).
84. Kirándulás a Normafánál: Julcsi, Tünde, Tomi, Zsuzsa, Gabi (1994).
85. Elmélyült olvasás a Balaton-parton. Mellettem Tomi unokám (1994).

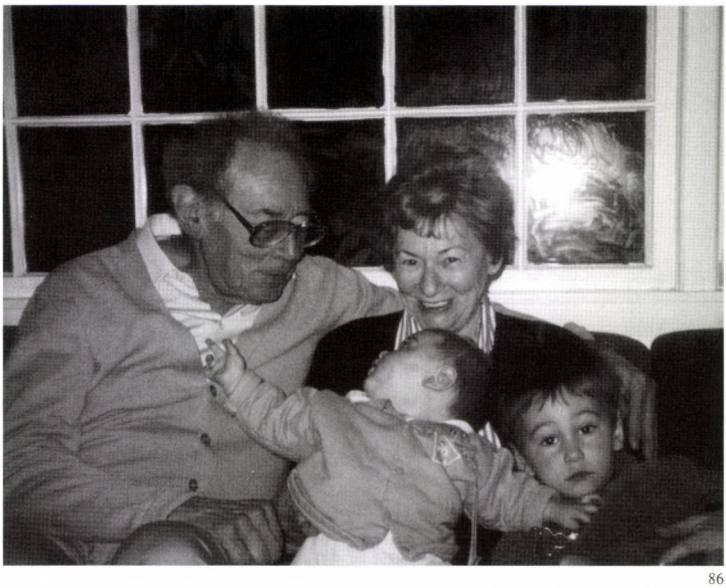

86

87

86–87. A két amerikai kisunoka, Dani és Nóri velünk és édesanyjukkal, Ágival.
88. Legidősebb amerikai unokánk, Miska (a helyes kiejtés végett alkalmazott amerikai helyesírással: Mishka) rajong a Zsuzsa által sütött palacsintáért.
89. Kivételes alkalom, főzöm az unokák által kedvelt, saját recept szerint készülő „Jancsi-lecsót" (1996).

88

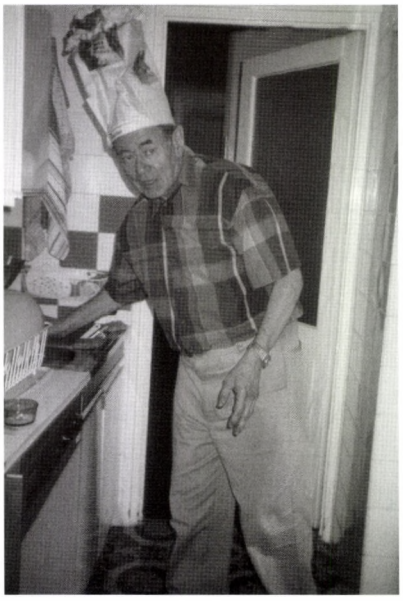

89

90–93. Magyar barátok társaságában.
90: Balról jobbra Nagy András, Kende B. Hanna, Losonczi Ágnes és Kende Péter (2003).
91: Kende Péter és Litván György.
92: Vacsora Lőcseiéknél: Lőcsei Pali, Hanák Kati és Péter (1992).
93: Kirándulás a budai hegyekbe: Litván György és Éva, Zsuzsa, s mellettem húga, Mari (2003).

90

91

92

93

94

95

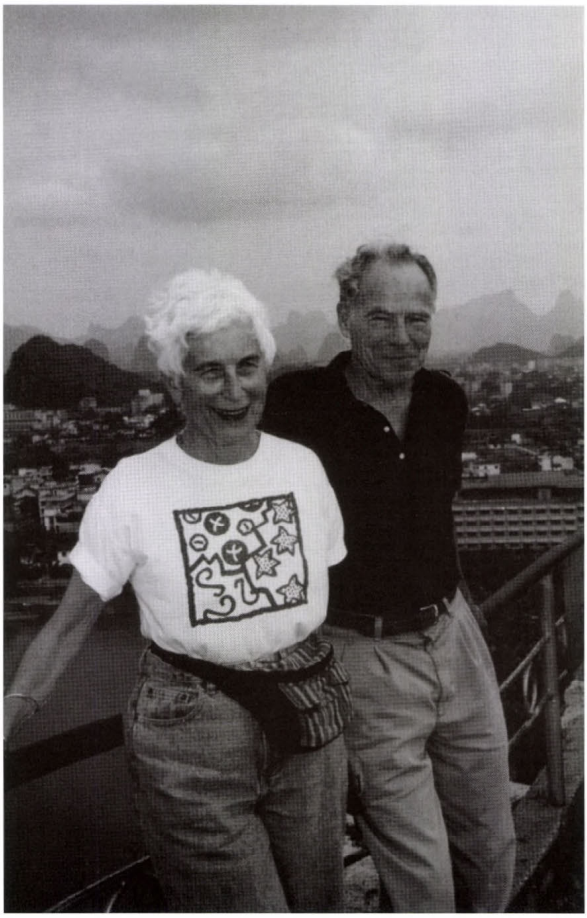

96

97

98

99

94–100. Külföldi barátokkal.
94: Robert és Bobby Solow.
95: Mimi és Gerry Berlin.
96: Helen és Herbert Levin.
97. Vietnami barátunk, könyveim fordítója, Nguyen A.
98: Francis Bator (azaz Bátor Feri) lakásunk teraszán.
99: Scitovsky Tibor és Erzsébet.
100: Zsuzsa Tjalling és Truus Koopmansszal.

100

102

103

104

102. 70. születésnapomon barátaim átadják a tiszteletemre készített *Festschriftet*. A képen Koltay Jenő, a Közgazdaságtudományi Intézet igazgatója és Gács János, a kötet egyik szerkesztője (1998).
103. A 75. születésnap ünneplése a Collegium Budapestben. Tőlem balra Kondor Imre, a Collegium rektora, jobbra munkatársam, Szabó Kati.

A háttérben látható szakállas férfi Brian McLean, aki két évtizede angolra fordítja munkáimat (2003).
104. Születésnapi ünnepség otthon: az asztalon kedvenc marcipántortám, a gyertyák elfújása előtt.
105. Amerikai barátunkkal, Dale Jorgensonnal a lakásunkon, a halászlé fogyasztása közben. Ilyenkor nem árt köténynyt kötni a ruhánk védelmére.
106–108. Elhagyjuk Amerikát (2002).
106: Az utolsó egyetemi előadás végén – fogom a táskámat…
107: A Brooklyn Bridge-nél.

105

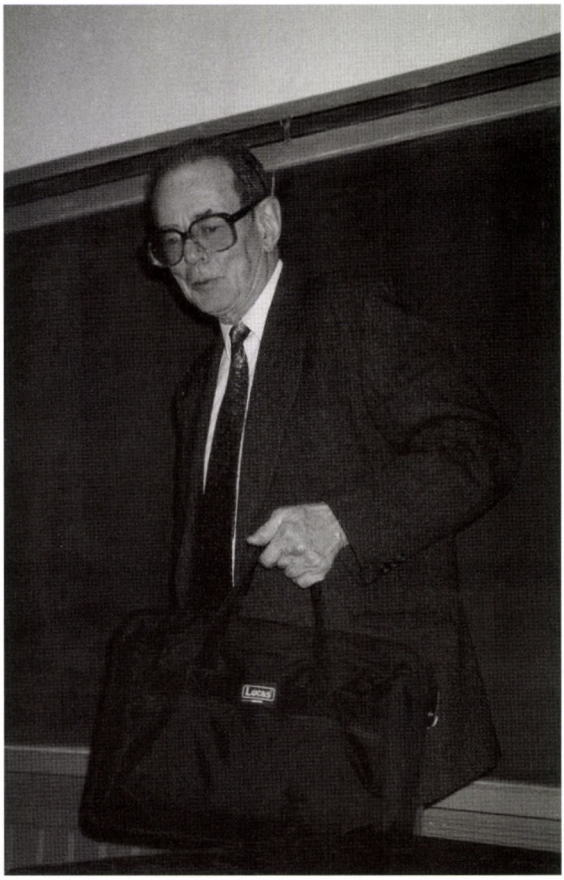

106

107

108: Búcsú a bostoni kikötőtől.
109–110. A Harvard Egyetem által adott búcsúvacsorán (2002).
109: Kenneth Galbraith és felesége.
110: Hátul Jeffrey Williamson és Jeffrey Sachs, elöl Sachs felesége, Sonia Erlich és Eric Maskin.

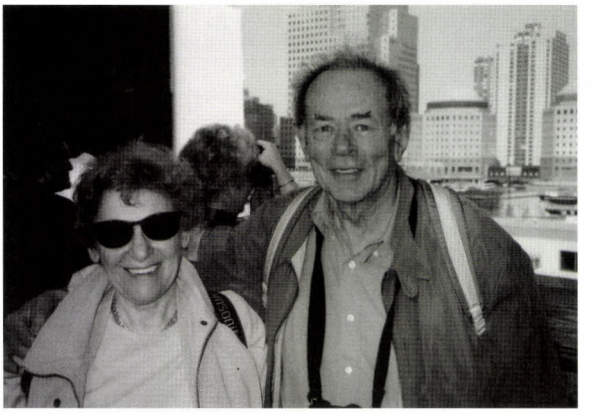

108

109

110

111

112

111–112. Összecsomagolják a cambridge-i lakás bútorzatát.
A ház előtt folyik a berakodás a konténerbe.
113. Már félig kiürült a régi budapesti lakás. Én a kerti bútorból kialakított ideiglenes „dolgozószobában" ülök és végzem a munkámat, mellettem az összecsomagolt dobozok.
Ilyenkor nevez Zsuzsa „rendíthetetlen ólomkatonának".

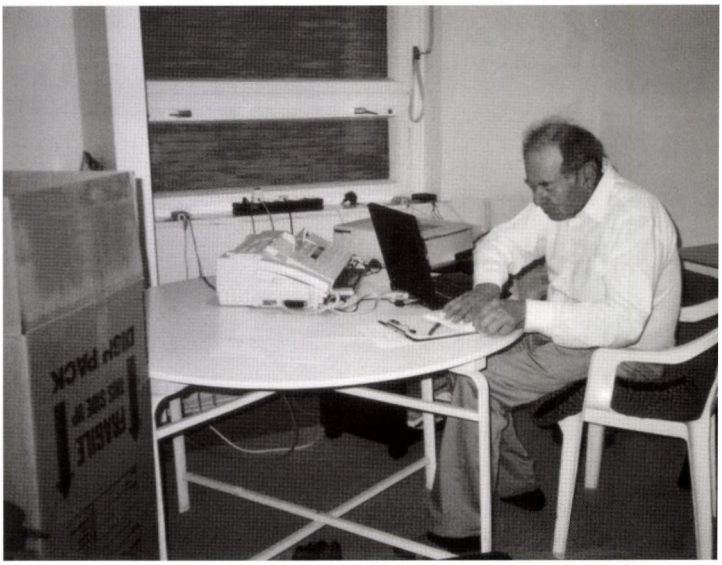

113

114 115

116

114–115. A Collegium Budapest felavatása 1993-ban. Göncz Árpád és Karády Viktor. Richard von Weizsäcker, a Német Szövetségi Köztársaság elnöke.
116. A Collegium egyik rendezvényének szünetében Kosáry Domokossal, a Magyar Tudományos Akadémia volt elnökével és Esterházy Péter íróval.

117

117. A Collegium épületének Szentháromság téri sarkán lévő ismert Pallasz Athéné-szobor előtt.
118. A Collegium Budapest épületének Úri utcai oldala. A loggiás sarokszobában dolgoztam a Collegium megalapításától 2003-ig.
119. A *Tisztesség és bizalom* nemzetközi kutatócsoport által írott tanulmányokat publikáló kötetek három társszerkesztője: Susan Rose-Ackerman (Yale), Bo Rothstein (Göteborg) és én.

118

119

120

121

122

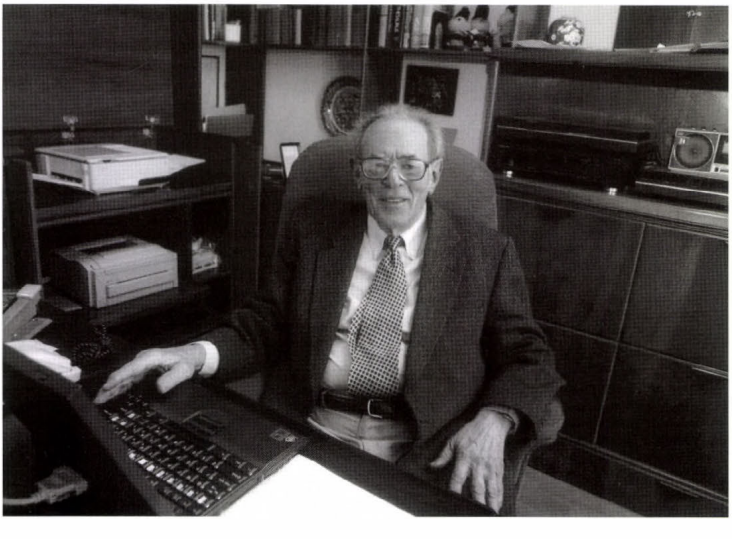

120. Előadás Pekingben. A bevezetőt egykori Harvard egyetemi tanítványom, David Li, a hongkongi egyetem professzora tartotta.
121. Wu Jinglian professzorral, a kínai reform egyik szellemi vezéralakjával, akivel két évtizedes barátság köt össze bennünket. Csak néhány napnyi eltérés van kettőnk születésnapja között. 2005 januárjában pekingi vendéglátóink közös díszvacsorán köszöntöttek bennünket.
122. Új budapesti otthonunkban, az íróasztalom mellett.

„A jövendő kutatói számára pótolhatatlanul fontos forrást szolgáltatnak majd a különböző tanúvallomások, amelyekben a korszakot átélő emberek őszintén vallanak életükről és tapasztalataikról. Mások is már elvégezték a tanúságtételt; ezennel tanúnak jelentkezem én is az önéletrajzommal. Tulajdonképpen a tudományos igénnyel írott korábbi munkáimat is tanúvallomásnak szántam, letűnő korszakokról adott híradásnak. Azokban minél teljesebb objektivitásra törekedtem. Most elkészültem ezek szubjektív kiegészítésével. Ami *A hiányból* és *A szocialista rendszerből* kimaradt, mert túlságosan személyes jellegű volt, vagy valami gátolt a véleményem teljesebb kimondásában, azt most igyekeztem belefoglalni ebbe az írásba. Az életrajz műfaja lehetővé teszi számomra, hogy jó néhány kérdésben – köztük etikai, politikai vagy tudományos ügyekben – kifejtsem személyes krédómat."

Kornai János

BORÍTÓKÉP

A Sámán és az Ifjú. Mexikóban talált agyagszobrocskák az időszámítás előtti 15. századból.
A Princeton Egyetem Szépművészeti Múzeumának tulajdona

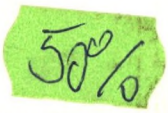

3980 Ft

ISBN 963 389 738 6